

~~~~~  
[ The right of republication and translation is reserved. ]  
~~~~~

વિષયાનુક્રમિકા

પાનું.

પ્રકરણ,	૧. અનાદિકાલ-ધર્મેત્તભાસ	...	...	...	...	૪૩
પ્રકરણ,	૨. મૂલવિચાર-વેદકાલ.	...	...	...	...	૫૫
પ્રકરણ,	૩. ક્રિયા, જ્ઞાન-અજ્ઞાણ, આરબ્યક—ઉપનિષદ.	..				૮૧
પ્રકરણ,	૪. અવસ્થા—સંત, સ્મૃતિ.	...	...	...	...	૯૮
પ્રકરણ,	૫. તત્ત્વવિચારનું પૂર્વરૂપ-શંકા, નાસ્તિકતા. ચાર્વાક.					
	શુદ્ધ, જિન...	...	...	...	...	૧૪૦
પ્રકરણ,	૬. તત્ત્વદંષ્ટિ—દર્શન.	...	...	...	...	૧૭૪
પ્રકરણ,	૭. પુરાણભાવના—પુરાણ, તંત્ર, મૂર્તિ.	...	...			૩૧૨
પ્રકરણ,	૮. ભક્તિપ્રધાન તત્ત્વવિચાર—સંપ્રદાય, પંથ.	...				૩૭૬
પ્રકરણ,	૯. ભક્તિ—જ્ઞાન—ગીતા.	...	...	...	...	૪૦૪
પ્રકરણ,	૧૦. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદંષ્ટિ—સુધારો સમાજ.	...	...			૪૧૭
પ્રકરણ,	૧૧. ઉપસંહાર-અત્ય અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદંષ્ટિ.					
	(સર્વમાન્ય ધર્મશ્રવણ વિચાર)	...	...			૪૪૦

આ ગ્રંથ કર્તા કૃત અન્ય ગ્રંથો.

અંગરેજી.

- ૧—રાજયોગ—(ત્રીજી આવૃત્તિ—એનિએમંટની પ્રસ્તાવના સદિ—
(હયાલ છે.)—રૂ. ૨—૦—૦.
- ૨—મેનિઝમઑરઅદૈતિઝમ—આધુનિક તાલ-સના પ્રકાશદાગ
અદૈત શ્રીવશુરીમાં પ્રવેશ—રૂ. ૨—૦—૦.
- ૩—તર્કકૌમુદી—(નથી.)
- ૪—ઇમિટેશનઑફશંકર—કેવવાદૈત સંબધી, ૭૦૦ હિતાગ—રૂ.
૩—૦—૦
- ૫—યોગસૂત્ર—(તત્ત્વવિવેચક ગ્રેસ મુખાઇ)—રૂ. ૧—૮—૦.
- ૬—માહુકયોપનિષદ—(") —રૂ. ૧—૮—૦.
- ૭—જીવ-તુક્તિવિવેક—(") —રૂ. ૧—૮—૦.
- ૮—સમાધિસતક—(નથી.)
- ૯—રેટ્રેયેટસ—(થાય છે.)
- ૧૦—સ્માદાદમનરી—(ગવર્નમેન્ટ સીરીઝ માટે—મુખાઇ.)

ગુજરાતી.

- ૧—કાન્તા (નાટક) મેટ્રીકમા ગુજરાતીનો વિષય દરજ્યાત
દાખલ થવાથી તથા કેટલાક દેડ માસર માહેમોની
સ્કુલોમા ચલાવવાની મરજી થવાથી—બીજી આવૃત્તિ—
જલદી કાઢવામા આવી છે—રૂ. ૦—૮—૦.
- ૨—માવતી માધવ નાટક (ભાષાતર)—(બીજી આવૃત્તિ) રૂ. ૧—૮—૦

૩—કિત્તગરામ ચરિત્ર નાટક (ભાષાતર)—ત્રીજી, આટ્ટત્તિ-૩. ૧-૮-૦

૪—સિદ્ધાન્ત સાર-ધણી માગણી હોવાથી—ત્રીજી આટ્ટત્તિ-પાકા પૃષ્ઠા સાથે. ૩. ૩-૦-૦.

૫—નારી પ્રતિષ્ઠા-ધણી માગણી હોવાથી, ત્રીજી આટ્ટત્તિ તૈયાર છે.

૩. ૦-૮-૦ ।

૬—પ્રાણુવિનિમય—(ત્રીજી આટ્ટત્તિ)—૩. ૩-૦-૦.

૭—પંચશતી—(ઇમીટેશન ઓફશંકર ગુજરાતીમા) મુમક્ષુઓને નિત્ય પાઠ કરવા યોગ્ય-૩. ૨-૦-૦.

૮—આત્મનિમજ્જન—(આટ્ટત્તિ ત્રીજી)—આમા અભેદોર્મી પ્રેમજ્વલન તથા કેટલાક વિશેષ કાવ્યોના સમાવેશ થાય છે. ની-
બપક્ષપાત વેદાન્તનુ અભૂતપૂર્વ પુસ્તક, સર્વ પાસા મનનીય થયું છે-૩. ૧-૦-૦.

૯—ચારીત્ર—(આટ્ટત્તિ ચોથી) આ પુસ્તક સંસ્કારી કેળવણી ખાતા તંત્રી ઇનામ તથા લાયબેરી માટે મંજૂર થયું છે તથા હાઈસ્કુલોમા મેટ્રીકમા ગુજરાતી ફરજિયાત થવાથી ચાલવા લાગ્યું છે-૩. ૧-૦-૦

૧૦—આય વીયાસ—(આટ્ટત્તિ છઠી)—સંસ્કારી કેળવણી ખાતા તંત્રી ઇનામ તથા લાયબેરી માટે મંજૂર થયું છે—હાઈ-સ્કુલોમા ચાલવા લાગ્યું છે—તથા ધર્મ દીન કેળવ-ણીના વર્તમાન દીનોમા જાળંડોના તથા યુવકોના હાથમા હોશે હોગે વંચાના લાગ્યું છે-૩. ૧-૦-૦.

૧૧—ગુલામસિંહ—(આટ્ટત્તિ ત્રીજી હપાય છે.) આ વાર્તા સર્વ પાના રસ' જ્ઞાન તથા મનન પૂર્વક વંચાય છે. ૩. ૨-૦-૦.

૦૨-શ્રીવૃત્તિ પ્રમાદર-મહાદેવા નીશ્વર દાસજીના મૂલ હીંદુસ્થાનીનું
ભાષાતર રૂ. ૩-૦-૦

૧૩-હતુ માનાટક-છેલ્લી પ્રસાદી (છપાવ છે)-રૂ. ૩-૦-૦

૧૪-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ધણી માગણી હોવાથી બહાર પડી છે (ખીજી
આવૃત્તી) રૂ. ૪-૦-૦

૧૫-ચતુઃસ્ત્રી-(ચોડા સમયમા બહાર પડશે) રૂ. ૧-૦-૦.

૧૬-ત્યાય(પરમર્શખંડ-ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાથી મળશે)
રૂ. ૦-૧૨-૦.

૧૭-શિક્ષણ અને રવ-શિક્ષણ-એક ખુણે પડી રહેલો ગ્રંથ પ્રથમજ
વાર પ્રસિદ્ધિમા આવે છે. રૂ. ૦-૧૨-૦

૧૮-સુદર્શન ગદ્યાવલિ-૧૩ વર્ષનો દ્વિવેદીનો ગદ્ય સંગ્રહ રૂ. ૫-૦-૦

માધવલાલ. ન. દ્વિવેદી કૃત કેટલાક ગ્રંથ.

૧-રાજયોગ-(મ. ન. દ્વિવેદીનો ગ્રંથ ગુજરાતીમા) રૂ. ૧-૮-૦

૨-ચાતુર્વક્કય સંહિતા (" ")-રૂ. ૦-૧૨-૦

૩-આખણા પુરાણે રૂ. ૦-૨-૦

૪-શીગાલવાદ સુત રૂ. ૦-૨-૦

આ સર્વે ગ્રંથો-સુદર્શન એક્સિસ-નડિયાદથી મળશે.

પ્રસ્તાવના.

(વાચકને સંબોધન.)

સત્ય જાણવાની જિજ્ઞાસા સર્વને છે; સત્યને પોતાનું જ કરી બેસવાનો અધિકાર કોઈને નથી. સર્વસ્થલે, સર્વ પ્રસંગોમાં, સત્ય જાણવાની ઉત્કંઠા સર્વને હોય છે; પણ જાણનારની દૃષ્ટના ઘણીવાર પટંતરે આવી કાંઈકને બદલે કાંઈકથી સંતોષ પમાડે છે. ધર્મવાળા જાણે છે કે અમે સત્ય પામ્યા છીએ, તન્વજ્ઞાનવાળા જાણે છે કે અમે સત્યને વધારે છીએ, શોધકો જાણે છે કે અમે સત્યને પકડ્યું છે, સત્યનું નામ ગમે તે હો, તેનો વેશ સંભવાનુસાર હો, પણ તે સત્ય હોય એટલે પૂર્ણ છે. વર્તમાન સમયમાં ધર્મવાળા, ને સુધારાવાળા, અન્યોન્યની સાથે કલહ કરેછે; જૂનું તેટલું ખરું, કે ખોટું; એવા વિવાદે ચડે છે; પણ નામભાગથી, કાંઈ બાધ આવવાનો નથી સત્યને જ્યાં હોય ત્યાંથી, ને જેવું હોય તેવું, લેવું એજ બુદ્ધિમાનનું કામ છે. એવોજ સપ્રદાય પડ્યો છે કે કાંઈપણ ન જાનવું એજ હઠાપણનું લક્ષણ છે, પણ વિસરી જવું ન જોઈએ કે બધી વાતમા ના, ના, કરવામાં જેટલું જૂથ છે તે કરતાં અનેક ગણી બુદ્ધિ કોઈ વાતની હા કહેવામાં પણ સમાયકી છે. સત્યને જાણવાના પ્રયાસમા ભોગ આવવાના થોડા નથી; તેમ સત્ય પણ પ્રત્યક્ષ આવી ઉભું રહેનાર નથી. સત્યનું સ્વરૂપજ એવું છે કે તેને મૂર્તિમાન કરીએ, તેને અમુક સીમા બાંધી પરિચ્છેદવાળું કરીએ, કે દુરત તે અસત્ય થઈ જાય છે. છતાં સર્વમાન્ય સર્વપ્રજ્ઞ, સત્ય તો એકજ હોયું

જોઈએ, ને છે; તેને ગ્રહણ કરી શકાય તો જોઈએ વિરોધ સમજાય છે તેનો અંત આવે. આજકાલ જે જળજળતો 'સુધારો' પ્રવર્ત્યો છે, તે એટલેજ અંશે જાણો છે કે તેની પાસે વિરોધ કરાવવાનાજ સાધનો છે, સર્વમાન્ય સત્યરૂપ સમજાવવાનું પ્રેમામૃત નથી. આ સર્વમાન્ય સત્યને તત્ત્વજ્ઞાન કહેા, 'સાત્ત્વ' કહેા, ધર્મ કહેા, જે કહેા તે આલેશે, પણ તેની પૂરે પૂરી આવશ્યકતા છે. જે અતુલ અળંગજાત ચારે પાસા પ્રવર્તી રહ્યો છે તે ધર્મમાત્રના પ્રાણાન્તનો ઉચ્ચ પ્રયાસ છે, છતાં તેજ એક ભવ્ય જન્મના પૂર્વની વેદના છે. એ બાલક તેજ કોઈ સર્વમાન્ય એકધર્મ—પરમસત્ય. એવો સમય આવ્યો છે કે જ્યારે ધર્મવાળાઓએ કયાના કૃત્યા કૃંદી નાખવા જોઈએ; એવો સમય આવ્યો છે કે જ્યારે બાપા શાસ્ત્રીઓએ શબ્દઃ સ્વરૂપ કલ્પના-પ્રભાવની સીમા જોડાંગવી જોઈએ; એવો સમય આવ્યો છે કે જ્યારે શોધકોએ “આટલુંજ સત્ય” એ મંત્રેલા મંડલનો ભંગ કરવો જોઈએ. ધર્મ, બાપા, શોધ, ત્રણે જ્યારે આમ એક થશે ત્યારે ત્રણેનું રહસ્ય એકજ સમજશે—સત્યનો પરપ્રેમનો, ઉદય થશે.

કોઈને પણ એમ જોલવાનો અધિકાર નથી કે આટલુંજ સત્ય, તો મને ક્યાંથી હોય ? હું તેવો દોગ પણ રાખતો નથી. જે રીતે પરમસત્યને વિલોક્યું જોઈએ તે રીતિમાત્ર બતાવવાનોજ મારો પ્રયાસ છે; પરમસત્ય જોવાની જેને શક્તિ હશે તે સ્વતઃજ દેખશે, તેને બતાવવું નહિ પડે. વિશ્વમાં અનેક વિચારસંગતિઓ—ધર્મ, તત્ત્વવિચાર, ઈત્યાદિ—ચાલે છે, પણ તે બધી એક અનાદિ પરમ રહસ્યનું રૂપાંતર છે એમ હું માનું છું; અને એ બ્રહ્મ પરમરહસ્યને

સમજવાનો સીધામ્ સીધો રસ્તો આર્ય અદ્વૈતદર્શન છે એમ પણ સિદ્ધ ગણ્યુ. અર્થાત્ આ વાત પ્રતિપાદન કરવા માટેના મારો ઉ પ્રક્રમ છે તિતોર્વુસ્તરમેહાદુડુપેનાસ્મિસાગરમ્ મારી આ પમતિના સુદ્ર નાવથી પરમ સત્યના મહાસાગરને તરવાની મારી ત્રિજા એમ મોહમાત્રજ છે છતાં આશરે દશ વર્ષથી પોપેલા ખીજતુ દૈન કોઈ રૂપે પણ પ્રત્યક્ષ થતું જોઈ કોને સતોષ થયા મિના રહે ? એ દક્ષ આજેના વાયકના હાથમા આવવું જોયતું નહતું, હજી એને પા ક્વાની વાર છે પણ એ દલનો તથા તેના આધારરૂપ વૃક્ષનો સમૂહ ભગ થવાનો દૈવ્યેષા દેખી, જેવું હોય તેવું પણ, દશ વર્ષથી પો- પેતુ એ દક્ષ સુઘ માલીને સોપી દેવું આનંદસ્થ જણાયુ એ સર્વથા પક્વ થાઓ, એનો રસ સર્વના આખવામા આવે, એના બી જથી અનેક તેવા દક્ષ થાઓ સ્પષ્ટજ છે, કે આ રેખ અનેક સ્થલે અપૂર્ણ હશે, દોષવાન હશે, પણ એ અનર્ગતા, કે દોષ જાણી જો- ઇતિ કર્યા નથી, વિષયના ગહનતા અને વિસ્તારને લીધે ક્વચિત્ આવી ગયા હશે સત્યને કોઈ સમ નથી, મોર્ડ નિયમ નથી છતાં સમવિષમભાવ સમજાય તો, દોષ મારે માથે લઈ, હુ અનતના ક્ષમા માગ્યુ સત્ય પોતે તો કોઈની શરમ રાખે તેમ નથી એ સત્ય- પગાયણતા ગ્રહવાનો રસ્તો જો હાથ લાગે તો મારો શ્રમ કૃતાર્થ છે. |ધર્મ, સંપ્રદાય, પથ, સુધારો, સમાજ, શોધ, સર્વ, સત્યનાજ રૂપા- નર છે, એટલે ખરી સત્યપગાયણતા રાખી તેમજો મારા પ્રયાસને આ નુમોદવો એજ મારી યાચના છે પટતરે સત્યને વિક્ષેપી કે પનાનેજ સત્ય હરાવવાનો જેને આગ્રહ હોય તેને તો મારે ત્રાઈ કહેવાતું નથી. મારા કેટલાક મિત્રોએ આ લેખના ‘ પુષ્પ ’ જોયા ઉપરથી એમ સૂચવેલું કે આ લેખનો ઉદ્દેશ સીમાર્થ પછી, ‘ શુ કરવું ’

તે કાંઈ કેમ બનાવેનું નથી ? આનું ઉત્તર એટલું જ છે કે મારે કાંઈ નવું બતાવવાનું હોય નહિ, જે છે તેનેજ મથાર્થ કરી આપવાનું છે, એટલે ' શુ કરવું ' એ વાત પણ છે તેનેજ મથાર્થ કરી લેવું, એટલામા સમાપ્ત છે પ્રાચીન અદ્વૈત આજકાલના સુધારા આગળ શુનેગારના પાજરામા છે, તેની અને તેના ' જડજ' ની જગોતી ફે-રવદલી કરાવની એટલીજ મારી વકીયાત છે, તેમ થયા પછી જે ન્યાય ધીર થશે તેજ આચાર્ય થઈ ' શુ કરવું ' તે બતાવશે. પ્રા-રબ્ધયોગ હશે તો કોઈ વાર, વાચનાર પોતેજ વિચારી શકે તેવો, માર્ગ યોજના પ્રયત્ન કરીશ, જેટલું હવણા ઇષ્ટ છે તેટલું ફલે તો મને, તમને, ને મરને સતોષ છે.

જે જે અથકારો તથા વિદ્વાનોના વિચારોના મે આ અથમા લપયોગ કર્યો છે તેમનો ઉપકાર માનુ છું.

*

*

*

*

*

*

નડીઆદ,
૫, મે. ૧૮૮૮.

}

લિ. અંથ યોજના.

PREFACE.

The problem of the why and wherefore of existence is as old as the world; and whether under the name of religion or science, man has tried only to understand his place in nature. It has, however, been the fashion, now-a-days, to regard religion as a mere matter of sentiment, and turn for all rational explanation to science. But it is doubtful how far science is true to its own methods and principles; for, true science can never differ from true religion. If the superstructure of theology is based on superstitious faith, the edifice of science stands on empirical dogmatism. I am no friend of the one or the other, but I have full faith in the convertibility of *knowledge* and *belief*. Religion is not entirely a matter of sentiment, nor science of reason. Deprived of their respective masks religion and science are aspects of one and the same thing. Truth wherever found is always one. The history of the world, all round, bears ample testimony to this.

Ancient India is generally acknowledged, on all hands, to be the cradle of civilization and religion. The religion of ancient India has, however, nothing so peculiar in it as to render it special property. Moreover, science and religion, so far as the *ancient* teaching is concerned, are convertible terms. The religion of ancient India is, therefore, the common property of mankind. But for this heirloom from antiquity modern science would have been nowhere. The conclusions of modern science, checked by the wisdom of antiquity appear untenable, and most disastrous in their ethical results. There is thus ample ground for the growth of a belief that even modern science is about to turn over a new leaf in its history. The *new* is but a repetition of the *old*. Who can tell?

Names go for nothing. Truth is no respecter of names or persons. The stir of the present century while it is the knell of all *religions* is, at the same time, the travail preceding a magnificent birth. The age of "idol"-atry is at

an end. The Great Iconoclast is up with his hammer. It is time for theologians to break open the shells of their belief; it is time for antiquarians to step over the boundary of myths, words, and forms; it is time for scientists to break the charmed circle "this much and no more". A universal religion of Truth, if it can be demonstrated, is the most craving necessity of the day. To a country, the antique motherland of religion, nay of that religion which we fondly hope to see,—to such a country, at present, forsaking the firm ground of truth in its pursuit of the thousand and one will-o-the-wisps of modern science and civilization, nothing can be of greater immediate service than a clear demonstration of the facts of religious and scientific history past and present.

Without any pretention to the claim of having done justice to these lofty themes, I only point out in these words the aim and method of the following pages. I have attempted to demonstrate some of these conclusions and show the claims of ancient wisdom (the Indian

Advaita) to universal belief. If my attempt succeeds in assuring my doubting countrymen of the firmness of their position, and in thus assisting them to readjust their social and religious ideas in accordance with Truth, I shall be amply rewarded for my labour. If the accompanying synopsis should interest others, not able to take advantage of the book itself, I shall only be too happy to take the earliest opportunity to lay my views before a larger circle of readers.

Nadiad,

5th May 1889.

}

M. N. D.

SYNOPSIS. SIDDHANTA-SARA.

(An outline of the history of thought in India, terminating with an attempt to point out the basis of a universal religion.)

. The sources of information are freely acknowledged in the footnotes, and all opinions other than mine are traced to their proper authors.

CHAPTER I.

The beginning.

Quotation from Gautama Buddha forbidding inquiry into the beginning of things; the universe has an unknowable beginning.—All religions point to the same conclusion: Mahomedan, Aryan, Jaina, Magian, Zoroastrian, Egyptian, Babylonian, Christian; the discoveries of modern science confirm this.—The first human inhabitants found in Egypt and Aryavarta; the question of Egypt being a colony of India; the religious instinct in man an indisputable fact from the similarity of religious

thought in these two countries; the possibility of an inquiry into the basis of a universal religion from the continuity of history, and from the immutable nature of human consciousness.—What is Religion? various opinions; one adopted in the book: an attempt to satisfy the inherent craving for the Highest Happiness; the beginning of religious ideas, Nature-worship, Star-worship, Ancestor-worship, and Fetishism examined; Nature-worship mixed with some idea of the Supreme, the possible form of the first idea, at least, the one seen in the Vedas; the idea first rose in Aryavarta and there assumed all possible forms, necessity of studying the history of the Aryan religion occasionally comparing it with the history of other religions, the beginning of religious ideas cannot be definitely settled.—Some objections answered, and the possibility and utility of a universal religion demonstrated.

CHAPTER II.

The beginning of religious thought.

VEDIC PERIOD.

The A'ryans; their original home; the meaning of the word; the theory considering the A'ryans to be indigenous inhabitants of India—The Veda, the Koran, the Bible, the Ritual of the Dead, and the Avestâ; the eternity of the Veda explained; the oldest historical record of human thought.—The period of its composition, uncertain; its present form about 4,000 B. C.—the division of the Veda into four Vedas; their various uses, importance of the Rgveda—The internal arrangement of the Rk-Samhita; the various S'akhas of all the Vedas; White and Black Yajus'.—The Angas, Upangas, Upavedas, and Bhas'yas.—The gods found in the Rgveda, Deva, Devata', the powers of Light; the idea of order, truth, Rta; the various sources which suggest the various gods; the powers of Darkness; the Asuras; Light and Darkness the great suggestive sources of the cosmogony of all religions of the world; the Sun, Osiris,

Ormuzd; the Asuras, Typhon, Ahriman, Satan; the Vedic religion has not raised any power of Darkness to equal rivalry with the powers of Light (Devta) as in Egypt, Persia, or Judæa; a significant fact indicating the innocence of primitive thought.—The Greek gods compared; conclusion that Nature-worship with awe and love is the primitive idea.—Is it Fetishism? the hypothesis disproved, and some idea of the Supreme shown to be mixed with the original germ; the idea of the Supreme (Semitic monotheism) is not the last development of religious instinct, but it can be, nay is, though in a ruder form, the very beginning thereof.—The various gods but attempts at understanding the Supreme; Zeus-Dyaus—The first religious idea revealed at the deepest approachable strata of human thought is Nature-worship mixed with an idea of the Supreme.

CHAPTER III.

RITUAL—PHILOSOPHY.

The Brahmanas, A'ranyakas, Upanis'ads.

Are the Vedic Mantras mere prayers, or songs describing certain phenomena with awe

and joy :—Sacrifice an integral part of Vedic religion and all ancient religions in general; the hymns of no use, but for this idea.—The *Ājūs'* and other Vedas; the rise of the Brahmanical class; the books called Brahmanas—Subject of the Brahmanas; Vidhi, Nis'edha, Arthavada; sacrifice takes the chief place; Vach, Logos, compared; the power of the Word; change in the nature of the gods, Elementals.—Higher conceptions about Sacrifice, identified with the order of nature; Rta; latter developments of the idea of Sacrifice; esotericism of the idea; Tāpoyajna, Prannayajna, Jnanayajna &c.—The various dravya-yajnas of the Brahmanas; the yajnas enumerated and partly explained; the occurrence of animal and human sacrifices; not quite inexplicable; their universality in all primitive religions, their disuse—The *A'ranyakas*; ideas of svarga, pitr, s'radhha, and transmigration; the last not yet distinct; similar ideas in China, Egypt, Persia, Arabia; the Vaitarni and similar ideas; the god of death, Yama, Anubis, Pluto, and the death-god of the Avesta; all have dogs; an explanation.—The Upanis'ads;

denial of Karma as the way to the summum bonum; the idea of transmigration, the starting point of speculation, number of the Upanis'ads and meaning of the word.—Speculation in the Upanis'ads; the problem of the godhead, soul, and the cosmos, and their relation; speculations on the summum bonum and the origin of things; the crude idea of A'tman, Brahman, from an examination of individual consciousness; the identity of subject and object; explanation of moral evil and the idea of Maya; Details postponed to the chapter on Dars'anas proper.

CHPATER IV.

ARRANGEMENT.

Sutras—Smrtis.

The extension and settlement of the A'ryans; natural stereotyping of their religious customs; the Sutras and Smrtis; the S'rauta-, Grhya-, and Dharma-Sutras, their nature and number; the Smrtis; their number, the Brahma-Sutras; their nature and division; the 8 Bhas'yas; the Prasthanatraya; the relation of S'ruti, Sutra and Smrti.—The four Varnas; their origin;

and the rise of castes; their nature, number &c.—The four As'ramas, evidence 'as to the adhikara of S'udras and females; the Grhya-Karmas—The sixteen or twenty-five sanskaras, fully described, and connected with their present form in Hindu society; the question of the position of woman, infant marriage, and widow remariage, historically reviewed; the Mahaya-jnas and Sraddhas.—The other two Asramas—Duties of the four Varnas and the occupations they might employ themselves in; the ignoring these rules in calamity; Dharma as defined by Manu for all.

CHAPTER V.

Beginning of rationalism scepticism, doubt, schism

✓ CHA'RVA'KA, BUDDHA, JINA

A review; the definition of religion adopted at the beginning analysed in its relation to the development of ideas of God and formal worship; religion must always include the two elements, idea of the *summum bonum*, and the

way to it, the *summum bonum* of the Vedic ideal ignored by the Upanis'ads, the Upanis'ads deal with the idea from a scientific or rational point of view; a query—How is it possible for ideas purely mythical, and ideas purely rational to subsist together? And if they can so subsist, why should not the latter, rather than the former, be the beginning of religion?—Examination into the origin of religious ideas; man evolved from the animal, psychologically also man and animal resemble each other at least in their external perception of objects and phenomena; the difference between them consists in the reflexive power of the mind of man; observations on animal perceptions of the objective world prove that they always *animalise* or *entify* the objects they see; hence man also begins with *entifying* individual objects and phenomena, i. e. with Fetishism; the growth of language affects this process and leads to the creation of *types*. gods of classes of objects &c.; the third stage consists in an exercise of the reflex psychological power of

man, which leads to abstraction and monotheism. This is the accepted view of Evolutionists, is the Vedic religion Fetichism, as asserted by them? no, it is not in the entifying stage; it is rather, in the third stage, but in a peculiar manner; the idea of one God is there, but this God has no determinate personality and the Rs'is therefore express the idea in terms of so many Devas, | this is kathenotheism as prof. Max Muller calls it; the theory that monotheism in any form cannot be the beginning, for monotheism is the last stage of the religious, this denied on the evidence of the Vedas and Upanis'ads; the last stage of religious development is not monotheism as understood by the Semitic nations, but it is monotheism as understood by the Aryan nations, it does not consist of a god apart from his creation; but it is a subjective reality including in itself object and subject i. e. Brahman; even the evolution hypothesis, as just given, proves this, for if the difference between man and animal consists in the reflexive psychological power of the former

his highest ideal must be a subjective reality not independent of himself or the objects around him; Semitic monotheism is only a high abstraction of the original entifying nature of man, and it is therefore a developed Fetish; Aryan monotheism is the rational ideal of man as such.—The processes which are thus the efficient cause of myth, are at the same time the cause of rationalism as well; human knowledge necessarily begins with mythological ideas, i. e., Fetishism of some kind; in the typifying or abstracting stage, man at once begins, by the reflexive power of his mind, to take a review of his work, and denudes every idea of its mythological appendages and reduces it to a bare fact *per se*, subject to the law of causation thus the Vedic Devas and the Upanis'ada-Brahma are but two aspects of the myth-making and rationalising nature of man; the coexistence of the two explains the ancient Mysteries, Initiations, Kabalistic rites, Esotericism; Adhyatma-Jnan, &c;—In the Aryan religion the mythmaking has, with the Smritis,

come to a stand; it is time for the hitherto latent rationalism to assert itself; the beginning is made by scepticism which ever precedes science; hence the exact position of the Charvakas, Bauddhas, and Jainas, in the A'ryan religion; this period will be followed by a period of rationalism, the Dars'anas; again we shall see a reversion to myth-making, in a highly superior and perfectly transparent form, in the Puranas; again will rationalism assert itself in the new Sampradayas and sects; and lastly will Indian and European rationalism in their context lead to Samajis and social Reform; and we shall be able to close the enquiry with a comparision of the two, thus attempting to point out the basis of a Universal Belief—a belief on the platform of which religion may cordially shake hands with science.—the Charvakas; their doctrines; their crass materialism their own ruin.—The Bauddhas; why are these and others called atheists by the Brahmanas; life of Gautama Buddha; his system; the four truths, Nirvana, and the four paths, together

with the theory of Karma and Skandhas, explained; the three councils; schism: Mahayana and Hinayana, their literature, organisation, and works of art; the four philosophical schisms; the Madhyamikas, the Yogacharas, the Vaibhas'ikas, and the Sautrantikas; their doctrines explained, Buddhism a development of Brahmanism, spread of Buddhism under Chandragupta and Asoka, later mythological developments; spread under the Turanian princes; the systematic persecution of the Buddhists, a myth; causes for this conclusion; the causes of its downfall in India; its influence on Brahmanism — The Jainas; their animosity towards Brahmanism, and their assertions to inconceivable antiquity, their fancies about the original Vedas which they once possessed, and about the rise of all other religions from theirs; however, it appears to be an independent religion, at least as old as, if not older than, Buddhism, the cycles of creation: Utsarpiṇi and Avasarpiṇi; the six Aras, the rise of Tirthankaras: Rṣabhadeva, Paśyānatha, Mahavira;

Ganadharas; the Dravyarthika—naya—theory of creation; negation of creator; meaning of Jina &c; the Syadvada or Anekantavada explained, together with meaning of dravya, paryaya, apeks'a &c, the Syadvada opposed to the Brahmanical dars'anas, the nature of Mok'sa; an enumeration and examination of the Padarthas or A'stikayas; the Jai'a Sangha, S'ravalas, S'ramanas, and their gachhas (Tapa, Anchala &c &c or thereabout), religious observances, the Ratnatraya, schisms Digambaras, Svetambaras; their various subdivisions; the spread and extent of Jainism; their literature and their Bhandaras; Hemacharya and other scholars—The influence of Jainism and other agnostic schisms on Bramanism; the Upani-ada darsana brought to prominence, and sectarianism and formalism suppressed

CHAPTER VI.

Rationalism

THE DARSANAS.

The words Darsana, Tatvadrsti, &c. explained, the relation between formalism and

ence in Indian religion; their opposition in Arabia and Europe, and the consequent bloodshed in the name of religion.—Mansur Hallaz, Giardano Bruno; the vandalism of the Mahomedans, a result of this opposition, and a material loss to the world, the destruction of the great library of Alexandria; the Brahmins of India have never shared this spirit, but have always fostered science in the name of religion.—The limits of human knowledge; the knowable and the unknowable; the theory of the relativity of knowledge; the rules of ratiocination, meaning of the terms Anadi, Anavastha, Laghava, Atuchhatva, &c; the rule of Mill, Hamilton, and other thinkers: An explanation to be true must be *final* and *simple* and must at the same time be capable of explaining in a simple manner the largest number of facts.—Sources of human knowledge; history, thought, experience, the division of sciences in Europe; in India; Indian thinkers always test truth by three conditions, history, (Srti), reason (Yukti), and experience ('Anubhava), their division of

knowledge into theory (paroksa) and practice (aparoksa); quotations to corroborate these statements.—A tabular view of the ancient and modern schools of Indian thought—sixteen in all; the six ancient Darśanas—The Nyāya; literature and authors; the sixteen padārthas and their subdivisions; the methods of investigation: uddēśa, lakṣaṇa, parikṣa; meaning of the term Nyāya.—The Vaiśeṣika; meaning and literature; Kanāda's analysis of Nature; species and genera; sāmanya and Viśeṣa; other padārthas, seven in all; discussion as to the number; a general description of all the seven with their principal divisions; Dravyas examined in particular; the question of creation; nature of god and soul; the A'rambhavāda; Gūṇas examined in particular, Buddhi; theory of Causation and divisions; divisions of Buddhi; the four instruments of knowledge—Pratyakṣa, Anumiti Upamiti, Śūbda; Anumiti and its subdivisions—Vyapti, Paramarśa, Hetvabhāsa, &c; the Śūbda-Saktivāda; the question of Pramāṇya.—The Sāṅkhya; author and literature; examination of

the Vais'es'ika padarthas; negation of a creator, *ex nihilo nihil fit*, hence Prakrti, the *noumenon* of phenomena, the all-sufficient cause; the inseparability of Purusa; the nature of the two; the theory of evolution-Parinamavada; the twenty-five elements; the nature of the summum bonum (moksa) and the way to it—The Yoga; author and literature; definition of Yoga; examination of the subject treated in the four books of Patanjali's Yoganusasana; Bahya-and Antaranga-Yoga, Kriyayoga etc; Pranayama and its accompaniments as given in the Hatha-pradipika &c; Hatha-Yoga and Raja-Yoga; the theory that the microcosm is a copy of the macrocosm; the sun and the moon in the microcosm; Samadhi, and the 8 occult powers; the Summum bonum; the relation of this system to Sankhya.—The Dharma-mimansa; author and literature; the twelve chapters of Jaimini's work; the main tenet of the school; its method of investigation, the parts of an adhikarana &c; eternity of the Veda, and the nature of Dharma, the summum bonum; Bhatta-

Prabhakara-and Mis'ra-schools of Mimansa; the Saktivada; Abhihitavayavada, Anvitabhidhanavada, Pramanyavada, &c; relation with the Vedanta—Brahmamimansa or the Advaita (Vedanta); literature, writers &c; comparison of the doctrines of the five preceding schools with the doctrine of this school, similarities and differences; reasons, the question of species; organic and inorganic nature a false distinction; objective perception is never independent of subjective consciousness i. e. subject and object or thought and being are inseparable; Brahma, Bhuma, A'tman explained, its chit (spiritual)-side and jada (material)-side; Ajnana, Maya, Anirvachaniya, explained, the Vivartavada the various Khyatis; analysis and examination; their Vada. Dra'tisra'ti, sra'tidra'ti, Avachheda, Bimbapratibimba, Ajata; Brahma the great noumenon; creation i. e. phenomenal evolution is from its jada (material) side; details of evolution according to this theory*; a number of

---

* For this Dars'ana, which is the key-note of Indian religion, the reader is referred for

technical terms explained in their scientific bearing; evolution of the Macrocosm and the Microcosm; the three dehas and five kos'as; special creation denied; the theory of karma and transmigration; question of necessity and free-will; the place of the individual; theory of evil and good; the summum bonum; passage to the sun and the moon as given in the Upanisads; astronomically reviewed; theory of kalpas and pralayas—an astronomical and comical fact; the sidereal "year;" the sapthalokas; the Devayana and Pitryana and the various margas; the means, and full logical meaning of moks'a; the seven Bhumikas of Jnana; Duty and Sannyas contrasted and explained; some particulars about S'ankara; his Das'anan'i sannyasins; a review of the Vedic hymns, and determination that the One Vedic god is none other than Brahma; herein consists pure rational A'ryan monotheism—Advaita Vedanta the key of the treasures of Indian thought.

---

particulars to a separate pamphlet in English:—
 "Monism or Advaitism?" accompanied with a table to explain the theory of evolution.

CHAPTER VII.

MYTHOLOGY.

The Puranas, Tantras, Idol-worship.

The change which ideas of Deva, Karma, Dharma, underwent in the Puranas; the Puranas are not mere fancies, but embody real truths which any careful observer might detect.—The exact date of the Puranas cannot be settled, the period of their coming into prominence; the conditions of civilization and progress, changes in the political condition of India; review of her political history from the invasion of Darius to the present time; (the time from the invasion of Darius to the beginning of Mogul Supremacy is the time of the Puranas.)—Puranas teach the Upanis'ad-doctrine in another form; the subject matter of the Puranas described and analyzed, their number, the use of the Puranas and the service they have done to the Indian religion and humanity in general.—Ideas about creation in the Puranas; the theory of Kalpas, Manvantaras, Yugas; Narayana, the lotus, the Svayambhu, Manu, the Ananta, and

many other myths connected with creation explained; they are all a commentary on the truths embodied in the Vedic hymns; the help rendered to us in interpreting these myths by the Advaita-Dars'ana; their scientific value in terms of that Dars'ana—The Trimurti, the source of the idea; Brahma; Prajapati, Hiranagarbha; the golden egg; Sarasvati or Vach and Brahma's love towards her; Brahma being without a share in yajnas; Tvastr, Visvakarman, etc; all these shown to be no myths but clear statements of cosmic truths revealed in the hymns of the Vedas; their value in terms of the Advaita.—Vis'nu; whence this deity? Is it the Vedic Snu in another form?; several hymns &c. examined to demonstrate the connection between the Vedic and Puranic Vis'nu and to explain the nature of the highest Heaven of that God, Goloka; the meaning of Vis'nu in terms of the Advaita; the Puranic Visnu is no myth arising from disease of language but a scientific fact; demonstration of the statement; the Samudra-Manthana, the fourteen jewels, Garuda, Lak'smi, the As'vat-

tha, and many other conceptions related with Vis'nu, all, expressed in terms of the Advaita, become scientific facts corroborating the literal truthfulness of the Vedic hymns, why is Vis'nu the God. of Heaven; why does he alone take Avataras', the 'ten Avatares; the allegories of the Garuda-purana, all these explained by the light of the Advaita become scientific facts — S'iva, the origin of the idea; the Vedic Agni and Rudra, the Bull, his vehicle, whence and why? the third eye, the Moon, Parvati, Kailikeya, Tarakasura, Kailasa, Ganes'a &c. all examined by the Advaita become psychological and spiritual facts; serpents the favourites of S'iva; the truth connected with the allegories derived from the serpent, the Egyptian and Christian notions—The Tantras; their nature; are they of Babylonian or Phœnicion origin?, are they indigenous?; they are all as old as the world, for the main idea of phallicism is universal; proofs from different religions; the pre eminence of S'akti; what is S'akti?; division of the Tantras; Vama and 'Kaula; symbolysm-

Linga, Yoni, and Svastika explained to be signs of cosmic truths and shown to be present in all religions, the Egyptian Tau and the Christian cross, mysticism in numbers; the S'richakra and Purnabhis'eka, and the five Makaras, of the Kaulas, a misunderstanding; the proper S'richakra, Bhuvanes'varichakra &c. explained by diagrams and shown to be symbols of cosmic truths, the marks on the forehead adopted by S'aivas and Vais'nava; their esotericism, the tantras worship Agni i. e. S'iva, another aspect of Agni, i. e. Bhairava and Kali, the subject of the Vama and Kaula tantras; tantrika S'aktas; Bala, Kali, Bagalamukhi, and other worships, the Aghorin the Kapalika &c; the Margis, Kanchaliyas &c. Amba, Bahuchara &c, Mata-Egyptian Maui Assyrian Mylitta and the Phœnician Astarte--Other Puranic deities Indra, Vîtra, Varuna Parvatas, explained as symbols of cosmic phenomena; the sidereal universe as known to the ancients, the seven headed horse of the Sun, the Meru, the Râ'si, the signs of the Zodiac--all embody scie

ntific truths-Idols; how old? what are they?
 are only symbols of scientific facts; rather
 they are the alphabets of a language which was
 universally understood; the kinds of idols; their
 presence in the same or similar form in all
 religions; number of gods; may be as many as
 scientific facts to explain; the number given by
 Yaska, the Upanisads, and the Vedas,--the
 religion propagated by the Tantras and Puranas;
 several ceremonies analyzed to illustrate the
 nature of the Vedic, Pañic, Yegic, or Tantic
 elements mixed in them-Conclusion; justification
 for this way of interpreting the Purāṇas; old
 writers; is mythology a disease of language?
 the solar-myth theory; all shown to be mere
 imagination; what we regard as mythology is
 a clear commentary on the Vedas, which read
 by the light of the Advaita, reveal pure scien-
 tific facts of a highly advanced character; the
 necessity of such symbolic language; it was un-
 iversal; the Egyptian hieroglyphics; the same
 myths are present in all religions in different
 forms; the four kinds of Vach; the proper mo-

aning of these four; who is a Dvija ?; the mystery-language; a common song generally sung in Indian village schools analyzed and shown to be a proof of this universal mystery-language; Vishnuserma's ridicule of the four Pandits taking the literal meaning of their scriptures may well demonstrate the value of the Solar-myth and such like theories of to-day.

CHAPTER VIII.

Rationalisation of the Puranic religion.

SAMPRADAYAS, PANTHAS.

- Origin of the Sampradayas; attempt to philosophise upon the literal sense of the Puranas, and to put forth the doctrine of devotion and grace in opposition to the old theory of Jnana and Karma; Saiva and Vaisnava; history of their rise and opposition.—Vaisnava Sampradayas; meaning of Sampradaya; the Visistadvaita of Ramannja; full explanation of the philosophy and religion of the school.—The Madhva Vaisnavas; Anandatirtha; the Dvaita philosophy; explanation of its principles.—The

Visuddhadvaita of Vallabha; history; Nimbarka and Vianuvamin; principal tenets of the philosophy and religion of this school, analyzed and explained.—Saiva Sampradayas; the point of difference in the conception of the main issues—god, creation, moksa,—between the Saivas and Vaisnavas; the Pasupatas and their philosophy.—The Saivas proper and their philosophy.—The Advaita-Saivas i. e. the Pratyabhijna school and its philosophy.—The Rasesvara-Saivas, philosophy; alchemy; its esoteric and physical meanings; is it possible?; opinions of profs Crookes, Lockyer, Daniel &c.—The Avibhavadvaita of Vijnanabhiksu; its Advaitism.—The various Panthas; what is meant by a Pantha?, what is the difference between Sampradaya and Pantha?—Historical place of the Panthas; the Sankara-Vijaya and the Sarvadarsana-Samgraha offer two landmarks.—The Vaisnava Panthas in direct line from Ramanuja; Ramanand; Suradas; Tulsidas; Jayadeva; Kabira; Bijamargis, Nanaka and the divisions of the Sikhs, Udasis, Nirmalas, Suthrasahis, Ramarayis &c.; Dadu,

Nagas; Nischaladas; and Sundardas; Senapanthis, Malukadasis, Khakhis, Rayadasis. Panthas in relation to the Visuddhadvaita; Mirabai; Radhavallabhis; Sakhibhavas, Charanadasas, Harichandras, Jayagopalas &c; Chaitanya, his philosophy, and subdivisions.—Minor Panthas; Sahajananda, the Svaminarayana; Santarama; schism in the former; the Paranamis; Pranathis; Sunyavadis; Sivanathis; Tukarama and the worship of Vittoba; Madhavagira—The Saiva Panthas; the Sankaracharyas; Dasanamins; Khakhis, Kanphatas—Goraksa, Matsyendra; Nagas; Paramahansas and their divisions; others resembling them, Ukharasa Rukharasa, Avadhuta &c; Brahmacharies; the Lingayats of Deccan; the Sranta Brahmanas of Karnatic and Telugu.—The right hand Saktas—Examination of the point of difference between the old Advaita and these Sampradayas and Panthas the Advaita shown to be the all-governing master.

CHAPTER IX.

Grace, Karma,—a Contrast.

THE BHAGAVADGITA,

Advaita the religion at the basis of all;

Jnana and Bhakti contrasted—The Sampradayas give prominence to Bhakti and hence vest Brahma with personality; the impersonal, being thus anthropomorphised, loses its godhood. The Visistadvaita and Visuddhadvaita and other Sampradayas examined from this stand-point and shown to be inferior to the Advaita, on various grounds.—**Anthropomorphism** the basis of all formal religions; the Christian doctrine of grace; the personal gods of other religions, Jehovah, Zeno &c.—The ethics of Bhakti; those of Jnana; the latter shown to be superior.—The main arguments of this chapter corroborated from the Bhagvadgita and the Bhagavata; the value, importance, and esoteric beauties of the Gita; Dr. Lorinser's theory; examined and refuted.—The Advaita shown as the only truth from which the numerous religions of India draw life.

CHAPTER X.

Western science

CIVILIZATION—SAMA'JIS.

Historical place of the rise of "civilization"

in India; the causes which led to it; contact with the West; a brief history of western civilization from the Greek and Roman period to the French Revolution; supremacy of materialism; materialism in India; the chief importers of this new phase of thought are the Christian missionaries and the British traders and rulers a brief review of the attempts of Christian missions in India; their failure,—Degeneracy of the old Advaita, and attractions of the new materialistic creed; rise of Indian "civilization; attempt to theologise the basis of materialistic civilization, the origin of the Indian Samajis. The Brahmosamaj; its rise, history, and future The Aryasamaja; rise and history; importance of its work and the efforts of Swami Dayananda —The Theosophical Society; rise, history and future, objects; literature; the possible common ground on which all religious sects and scientific creeds may unite into one.—Materialistic civilization and the theology of the Samajis shown to be incompatible with each other; the theology of the Samajis shown to be illogical

in itself; its relation to Christian theology, which shown from the researches of Kababalists and Assyryologists, to be entirely similar to the Advaitavada of India; supremacy of the Advaita.

CHPATER XI.

Conclusion.

WESTERN THOUGHT AND INDIAN ADVAITISM.

(The universal religion.)

Professor Couse's lecture at Chicago; his conclusion that the Cycle of materialism must come to an end with this century.—The Advaita of India shown at the basis of all religions; the Bible and the Kabala, Assyria, Babylon, Egypt, Greece and Rome; Christinity; Mahomedanism, Zoroastrianism; Chinese religion; Mexico and Peru; Advaita philosophy present in all these; illustrations and arguments.—The dogmatism of materialism and its civilization; compared with what usually goes under the name of dogmatism i. e. theological dogmatism.—Western theories about the substance of the universe; the Christian dogma; Idealism of Berkley &c;

“unconscious” of Hartmann, Hegel etc; the spiritualism of Kant and the monads of Leibnitz, the unknowable of H. Spencer; all these contrasted with the principles of the Advaita. Materialistic science, confession as to the incompetency of matter (dead matter) to explain the phenomena of life, Tyndall, Balfour Stuart and Tait, Goete, the spiritualistic phenomena, Crookes, Zollner, Wallace—Evolution, states of matter, Ether, Protyle, spectrum analysis and reduction of the number of elements to unity, Crookes, Daniel, etc, Gravity no explanation at all, but a mere name, all this contrasted with the states of matter and the nature of being as understood by the Advaita, the latter shown to be more scientific—Differentiation and spontaneous generation, the nebular theory, the Vedic Vach and the Puranic Samudra-manthana &c compared with these, the arrangement of planets &c, shown to accord with Puranic myths—the plurality of worlds, C Flammarion, the claims of astrology incidentally examined, the myths about Viṣṇu,

Brahma, Siva, Kartikeya, all shown to be symbolic of scientific facts; the Pleiades and the star Alcyone; their importance in the solar system—Formation of the earth; geology; Sir. Ch. Lyell. the geological periods, their approximate years; comparison with the Yugas and Kalpas of the Puranas, theory of cycles, Cuvier; Atlantes and Lemuria, Eocene man; De Quatrefages; Atlantean man and their civilization; the Ramayana the Mahabharata; the question of antiquity of the Vedas reviewed; theory of cyclic pralayas; the Hyperboreans; the glacial period; proofs in favour of the geography of the Puranas; the cause of these pralayas as sought in some slight cyclic derangements of the axis of the earth; Puranic myths about the same; Dhruva, Meru, Pralaya &c—first map; Darwin, Hæckel, Spencer, Huxley; the evolution-hypothesis, anæcda to pethecond apes and men, laws of Heredity, Atavism, Acap-tation (natural selection), Ontogeny and Phylogeny; contrary opinions; De Quatrefages, arguments against the descent of men from the

quadrumanas; L. Figuiet; the Puranas again; the avatars and their explanation; spontaneous generation even among the human species; the men-lion Avatars; Heredity and Adaptation compared to Prarabdha and Kriyamana; ontogeny and phylogeny to Pindabrahmandavada i. e. the unity of micro-and macro-cosm; the pauranika theory of cycles confirmed.—Conclusion that the Advaita is the common ground of a universal system of belief; the definition of religion reviewed.—The Vedas not the first edition of the thoughts of primitive men as held by the orientalisists.—The ethics of materialistic civilization compared with those of Advaitism; the theory of utility; Bentham, Mill, Sidgwick; Comte; Butler's theory of conscience, criticisms superiority of the Advaita theory of love and unity, two pictures, materialistic and Advaita morals.—Conclusion; the Advaita, the only basis of the much-wanted universal religion, prospects.

શ્રી સિદ્ધાન્તસાર.

અથવા

સર્વમાન્ય એક ધર્મનાં તત્ત્વ સૂચવવાનો પ્રયત્ન.

પ્રકરણ. ૧.

અનાદિકાલ—ધર્મોત્પત્તિ.

મહાત્મા જૈનતમ બુદ્ધ, ચાર વસ્તુનો વિચાર કરવાની ના દહે છે. કર્મમાહાત્મ્ય, ઇદ્ધિ (સિદ્ધિ), બુદ્ધમાહાત્મ્ય, અને લોકોત્પત્તિ.* લોકોત્પત્તિ, અર્થાત્ આ વિશ્વની ઉત્પત્તિનો સમય, તેના રીતિ, ક્રમ, એ સર્વ, મનુષ્યબુદ્ધિમા પ્રતીત થાય તેવા વિષય નથી. જુદા જુદા મહાત્માઓએ, ગાનીઓએ, અને વિદ્વાંઓએ, સંદિગ્ધસમય તથા સંદિગ્ધક્રમવિશે, જુદા જુદા તર્ક દરેલા છે. કેટલાએક આગળ જાણુવામા આવશે; પણ આ વિષયમા સિદ્ધ વાત હમી શકવી અશક્ય છે.

સર્વ ધર્મના સિદ્ધાન્તો તરફ દષ્ટિ કરના, વિશ્વરચના અનાદિ છે, એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે. હજારત મહાંમદ પેગંબરના જમાણા, અને શ્રીઆ ધર્મના પ્રથમ ઈમામ હજરત અલિને, કેટલાંએ પૂછ્યું, કે દુનિયા ક્યાથી શરૂ થઈ, તો તેણે ઉત્તર આપ્યું, કે આદમથી, આદમ કે-

નાથી થયો એમ પૂછતાં પણ, તેણે, એનું એજ ઉત્તર આપ્યું અને
 ઉત્તરોત્તર પ્રતિપ્રશ્નના ઉત્તરમાં, આદ્ય એટલાજ શબ્દ બોલ્યા ગયો
 ને છેવટ કહેવા લાગ્યો, કે હજારો વર્ષપર્યંત પૃથ્વી તોપણ, ઉત્તર એનું
 એજ કથા કરીશ. અર્થાત્ વિશ્વ અનાદિ છે, ને માણસ તેરિરે કંઈ
 જાણી શકે એમ નથી. આર્થધર્મના શાસ્ત્રોમાં તો અનાદિપાત્ર જ
 બહુ રીતે બતાવેલું છે એની કાલગણના છે, કે બ્રહ્માના ગતદિનસ
 થઈ એક કર્પ થાયછે, ને તે કે પ, દેવતાના બે હજાર યુગનો, એટલે
 મનુષ્યના આઠ હજાર યુગનો, એમ્લે મનુષ્યોના કરોડો વર્ષનો થના
 જાયછે. આવેા કર્પ પણ કંઈ એમજ નથી અનંત કર્પ થયા વિશ્વ
 વ્યવસ્થા ચા યા જાયછે, ને કર્પે કે પે મહાપ્રલય, તથા યુગે યુગે
 માનવતરપ્રલય થઈ, તે વ્યવસ્થા બધ પડેછે, ને વળી ચાનતી થાય
 છે જૈનધર્મમાં અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી તથા છ આરા કહેના છે તે
 પણ આવીજ મતનમના છે. મેજીઅન અને ઝર્યોસ્ત્રી ધર્મ પ્રમાણે
 પણ ઉત્પત્તિમનની જે સખ્યા કહી છે તે બોલવાના આપણી બાપાના
 શબ્દ નથી એક ઝાઢ જેટલો કાલ કહેલો છે, ને તે, ૬ હપર એ
 વીસ મીલ્ડ મક્કા જેટલા વર્ષ થાયછે. મીસર, આસિરિઆ, બાબી
 લન, એ સર્વ પુરાતન ગણ્યોના ઇતિહાસમાં પણ, ઉત્પત્તિમનની
 વિચિત્ર વિચિત્ર વાતો છે. ઇસવી સન પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં,
 મીસર દેશમાં મનુષ્યની વસાઈ હતી, અને સુધારાની બહુ ઉત્તમ
 નિયતિ હતી એમ શોધકાએ સિદ્ધ કર્યું છે. વળી, નાઇલ નદીની
 જમિના આર તપાસતા, મી હોર્નરે, મળી આવેલા મૃ મય પાત્રના

* બ્રાહ્મન દરવીશીમાં + મનુ ‡ જગતની ઉત્પત્તિનો ૧ ની રાજવા
 તેમજે કાલ ૨૮ આદ્ય, ને હપર ૧૮૦ ગ્રન્થ એટલો છે—અત્યંતતિનિર્ભ્રામ
 દીગ્ગાવીર ૬ બોનીઃ દહીયીયન બીનીર દત્યાદિ

કટકાઉપરથી, અનુમાન કર્યું છે; કે મીસરમાં આજેથી ૧૩,૦૦૦-વર્ષ ઉપર વસતિ હોવી જોઈએ. એજ રીતે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં, ભૂસ્તરશાસ્ત્રવેત્તાઓના શોધોથી જણાયું છે, કે પૃથ્વી ઉપર વસતિ ચવામાર્યાને અનંત યુગ વહી - ગયા હોવા. - જોઈએ. - તે શોધકોએ વળી આટલાન્ટિસના લેમુરીઆ, ઇત્યાદિક મહોટા ખંડ અને દ્વીપ, નદન નાશ પામી, જલને સ્થાને સ્થલ; અને સ્થલને સ્થાને જલ, થયાની સાબીતીઓ બતાવી છે. આર્યશાસ્ત્રોના કૃષ્ણ અને શુભની વ્યવસ્થા આ સિદ્ધ ગણતરી બેતાં ખરી પડવા જાય છે; ને અમુક કૃષ્ણ કે અમુક શુભમાં અમુક ચર્ચ ગયા, એ વાત, ગપ જેવી માનવાનું કારણ રહેતું નથી. અનંતકાલના જોટલા જોટલા વિભાગ ઉપર,

કહેના પ્રલયથીજ આરંભાયોછે. અર્થાત્ એમ માનવાનું કારણ મળેછે, કે બ્રાહ્મણમાં જોને સૃષ્ટિનો આરંભકાલ માન્યો છે, તે કોઈ આવા-વાન્તર પ્રલયનો કાલ છે, પણ મૂલ સૃષ્ટિનો કાલ નથી.† ગમે તેમ હો, પણ બ્રાહ્મણમાંના કાલમાનને વળગી રહીને, આર્યશાસ્ત્રોના શોધ કરનાર પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ, આર્ય કાલગણનાને બહુ ચુંચી નાખી છે, તથા વિનાકારણ, ગપજેવી કરાવરાવી દીધી છે, તે વાસ્તવિક નથી.

આ વિશ્વ અનાદિ છે એટલું આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. એ અનાદિ વિશ્વમાં માણસની વસતિ ક્યારથી થઈ, તેપણુ સમજવું અશક્ય જેવુંજ છે, છતાં, માણસનો કંઈપણ ધસારો જણાયો હશે, ત્યારથી આજ સુધીના લગભગ ૧૦-૧૨ હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ, આપણને વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય રીતે મળેલો છે. પ્રાચીનતાની આ પૂર્વ પ્રધવી, દુનિયાના બે દેશ, બોગવેછે-મીસર અને આર્યાવર્ત. એજ દેશોમાં મનુષ્યવસતિનો જૂનામાં જૂનો ઇતિહાસ મળી આવે છે. આ ઇતિહાસકારા, જેમ બીજી બધી બાબતોનાં સ્વરૂપનો ક્રમ સમજવાતું બની આવે છે, તેમ ધર્મસ્વરૂપનો ક્રમ પણ સક્ષમાં ઉતરે છે. મીસર અને આર્યાવર્ત એ બધી દુનિયાના ધર્મ વિચારના ઉત્પત્તિસ્થાન છે, અને એ બે દેશના ધર્મવિચાર એક એકને સંપૂર્ણ

† નોહના ત્રણ દીકરા હેમ, શેમ, ને જેફેટ, એ પ્રવચ પછી એશીઆ યુ-રોપ અને આફ્રિકામાં ગયા ને તેમનાં સંતાનથી તે દેશ વસ્યા એમ લખેલું છે. આ લખાયું હશે ત્યારે અમેરિકા ખંડ જણાયલો નહિ, તેથી નોહનો એક ચતુર્થ પુત્ર કલ્પવો રહી ગયો છે. આ ઉપરથી એમ પણ કલ્પના થાય કે નોહના આરક્ષની, તેમજ સૃષ્ટિ છેક છઠ્ઠ હજારવર્ષ જુની કરાવવાની વાત, પાછળનીજ મનાવટ હોય !

રીતે મળતા છે. એ ઉપરથી દોષ શોધકો એમ અનુમાન કરે છે, કે
 મીસર દેશમાં પણ, મૂલ વસતિ આર્યાવર્તમાંથીજ ગઈ હશે; અને
 તેથી આર્યાવર્તજ મનુષ્યજાતિનું મૂલ વતન છે. આવી વાતના દેશમાં
 દોષાં એમ પણ બતાવે છે, કે પુરાણોમાં મિત્રસ્થાન કથું છે તેજ
 મીઝરેમ્, મીસર; મીસરનો પ્રથમ પુરુષ મીનીસ કહ્યો છે તેજ
 પુરાણોનો મનુ; અને શંખામુરાદિને હણ્યાની વાત, તે મેડિટરેની-
 અનના અંદર ધસી આવવાનું રૂપ; તથા કર્દમસ્થાન તે પણ મીમ-
 રનુંજ નામ. ક્યાં આર્ય લોકોનો નિવાસ અને ક્યાં મીસર, એમ
 જોતાં, ધણીએક આ વાત ઉપર પ્રતીતિ કરતા નથી. ગમે તેમ હો.
 આપણે એમજ સ્વીકારીએ કે ઉભય દેશમાં સ્વતંત્રરીતેજ મનુષ્યોપત્તિ
 થઈ, તો તેમ પણ, ઉભયના ધર્મસ્વરૂપના મળતાપણામાંથી, એક મહા
 સત્ય પ્રમાણ થાય છે, કે અન્યોન્યની અસર ન લાગે તેવે છેટે પડેલા
 મનુષ્યો પણ, ધર્મબુદ્ધિ દર્શાવે છે, સારે મનુષ્યમા ધર્મની સ્વાભાવિક
 પ્રેરણાજ છે, ને તે પ્રેરણા અમુક એકજ માર્ગે વળે છે. જુદા જુદા
 દેશના વ્યવહારનાં, ને ધર્મનાં, સ્વરૂપ, તે તે દેશનાં હવા, વિશ્વરચના,
 ખોરાક,* અને અનાદિ લોકોક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે, છતાં એ
 અર્ધા વચ્ચે રમનારૂં મનુષ્યનું મન, જ્યાં જુઓ ત્યાં એકનું એકજ છે,
 ને તેનો ઇતિહાસ, સર્વથા સર્વ સ્થલે સરખોજ જણાય છે. જેમ
 આર્યાવર્તનાં, ચમત્કૃતિમય વિશ્વરચના, એશઆરામમાં રાખે તેવી

* સર વિલીયમ જેન્સ: એસિયાટિક સોસાયટીના રીપોર્ટ. † બોનીફના
 પુસ્તકમાં ‡ મેન્ડર વિલફર્ડ વગેરેનો ઉતારો. † દેવના દીકરા મિઝરેમનું
 વસાવેલું માટે.

* બક્ર: હિસ્તરી ઓફ સિવીલીઝેશન. † નાઇન્ટિનથ સેન્ટરી: બક્ષ
 ઉપર દીકા.

તથા મનને ઉશ્કેરે તેવી હવા, અને સહજ શ્રમ સાધ્યભૂમિ, એ
અધ્યાત્મ આર્યયોદ્ધો દેવ્ય અધ્યાત્મ શોધમાળ પડ્યા, તેમ પાશ્વત્યે
લોક એથી વિપરીત સ્થિતિને લીધે, ને મુખ્ય કરી ભૂમિની કષ્ટસા-
ધ્યતાને લીધે, આધિભૌતિક શોધમા પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. છતાં ઉભય
અંશને માણસના મન અને આત્મા તો તેના તેજ રહ્યું, તેમને ધર્મ
ની યોગણની જગર તેની તેજ ગદી, અને તે તે દેશકાલના વ્યવહાર-
ગ્રામી રંગાયલી મણુ, ધર્મવાસના, અનાદિસિદ્ધ એકરૂપેજ સર્વત્ર
જાણાઈ. જો આમ ન હોત, તો આજ આપણને ધર્મવિષે વિચાર
કરવાનું કંઈ સાધન મળત નહિ, ને આપણું જીવિત મહા દુઃખમય
થઈ પડત, આપણે જીવન જીવન મન મનાવરના ખાડામાં અથડાઈ
કદાપિ પરમાનંદ દેખત નહિ.

વળી, જો મનુષ્યના મન અને આત્માનું આલું અનાદિસિદ્ધ
સરખાપણું સાર્વત્રિક ન હોત, અને કંતિહાસ દ્વારા, અનતકાલના
જીવદા ત્રિભાગ એક એક માથે જોડાયલા ન હોત, તો સર્વ ધર્મનું
મય એકજ હોલું જોતદે, એવી કંપના સ્વપ્ને પણ પેદા ન થાત,
અને આજે પંડિતો નર્વસામાન્ય એક ધર્મ કરવા મથે છે, તે
કદાપિ મથતા ન હોત.

મીસર અને આર્યાવર્તમાં મનુષ્યના પગલા પ્રથમ જણાયા.
ધર્મવિચાર પણ સર્વ રુક્યો. ધર્મ એટલે શું? ધર્મ શબ્દનો અર્થ
ધાગળુ કરનાર, પરમ માર્ગે જાનનાર, એવા બ્રહ્મપતિ માત્ર વિચારતા,
ચાલે છે. એ ઉપરથી બીજા અધા અર્થ ઉઠેલા જણાય છે. કોઈ,
અમુક અનાદિસિદ્ધ કશ્વરદત્ત મનાતા પુસ્તકમાં કહ્યા પ્રમાણે ચાલવાનું
નામ, ધર્મ કહે છે, કોઈ દયા દીનનાને માર્ગે રહી, પરાપકાર કરવાનું

નામ ધર્મ કહે છે; કેટલા એક વધારે હકા ઉતરો, ધર્મ રાખનાર
 એ અર્થ—(૧) ઇશ્વરને સમજવાની બુદ્ધિ, અને (૨) તદનુસાર આચાર
 માંથી પ્રથમના અર્થને મુખ્ય ગણી, એનો અર્થ કેવો છે, કે જે
 અનાધનંતપણું વિશ્વમાં ચારે તરફ પ્રતીત થાય છે, તે સમજવાની
 બુદ્ધિ. ધર્મ રાખના સામાન્ય અર્થો, ફરજ, કે અમુક સંપ્રદાયોદિ
 પ્રમાણે ચાલવાની બુદ્ધિ, ઇત્યાદિ જે પ્રચલિત છે, તે અત્રે વિચારવા
 યોગ્ય નથી. ધર્મ રાખના, મુખ્ય રીતે, ઇશ્વરને સમજવાની બુદ્ધિ,
 એ અર્થજી આપણે સ્વીકારીશું. અને તદનુસાર ધર્મનું લક્ષણ એમ
 જાણીશું, કે અનંત અવિકૃત પરમાનંદ પામવા માટે મનુષ્ય બુદ્ધિમાં
 જે આભાવિત પ્રેરણા છે, તેને સંતોષ પમાડવાનો માર્ગ. એ આનં-
 દનું સ્વરૂપ શોધતાં મનુષ્ય જુદી જુદી વસ્તુઓમાં તે આનંદ કદાપી
 દેખી, છેવટે કોઈ અવિકારી, અનાધનંત મહાવસ્તુ—ઇશ્વર—નો આશ્રય
 કરે છે. પોતે અપૂર્ણ છે, પોતાનાથી વ્યતિરિક્ત કોઈક બીજું છે, ને
 તેમાંથી પોતાની અપૂર્ણતા પૂરાશે. એ વાંછનાએજ મનુષ્ય પાંચ
 ધર્મ તરફ વળે છે. વિશ્વરચનાના ચમત્કારોદિકથી મનુષ્યના મન ઉપર
 જુદી જુદી અસરો થાય છે, ને જુદા જુદા પ્રકારની પૂજ્યભાવના-
 ઓનાં રૂપ દેખી દેખી, તેને પૂજતાં તે, આનંદ માનતું ચાલે છે.
 ધર્મની બુદ્ધિ પ્રથમે કેવી રીતે જાગ્રત થઈ, ને કેવી રીતે ધામે ધામે
 તેની પ્રવૃત્તિ દત્તી ચાલી, એ જોવાનું છે. જોટલો મનુષ્યવિચારનો દે-
 તિહામ આનંદપૂર્વક આપણે હાથ આવ્યો છે, તેમાંથી એ વિચાર
 કરવાનું સહજ બને તેમ છે. જુદા જુદા વિદ્વાનોના એ વિષે જુદા
 જુદાં તર્ક છે. (૧) કેટલો એમ માને છે, કે વિશ્વ રચનાના ચમ-
 ત્કારોનેજ ઇશ્વરત્વ આરોપી, મનુષ્યોએ મેલ ધર્મવિચાર ચલાવ્યો છે.*

આવી કલ્પનામાં વેદનું ઉદાહરણ મુખ્ય રીતે અપાય છે; છતાં ધણા-
એક એમ પણ માને છે, કે એ વિશ્વપૂજ્યમાં, કોઈ પ્રકારનો સર્વ-
નિયંતા એકજ ધર્મર છે એવી ભાવના પણ, ગર્ભિત છે; (૨) કોઈ
કહે છે, કે અનેક ગ્રહોપગ્રહ અને તારાથી ભરપૂર આકાશ, જોઈને,
માણસના મનમાં ધર્મભાવના હોઈ. ધણાખરા સર્વે ધર્મીમાં ગ્રહનાં
રૂપાદિ સાથે સંબંધ રાખતી દેવાદિક ભાવનાઓ ભણુ દીકામાં આવે
છે, તેથી આ કલ્પના બંધાઈ હશે; પણ એમ વિચારવાનું છે, કે
ધર્મબુદ્ધિ પ્રથમ હોવા પછી, ગ્રહાદિકનાં નામ પ્રદેશાં છે, નામાદિ
ઉપરથી ધર્મબુદ્ધિને સહાય મળી નથી. (૩) કેટલાક વિદ્વાનો એમ
ધારે છે, કે સુવેલાં સગાંવહાલાં કોઈ જ્ઞાનદમય સ્થાનમાં જઈ વસે
છે, ને ત્યાં રહી, દુનિયામાં રહેલાં પોતાનાં સંબંધીને મદદ કરી શકે
છે, એ વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી પિતૃપૂજાથીજ ધર્મનો આરંભ થયો
હશે. મીસર દેશમાં સુવેલા શરીરને સાચવી રાખવા પાછળ વિલક્ષણ
શ્રમ અને વ્યય કરવામાં આવતો, એ ઉપરથી કદાપિ આવું અનુમાન
બંધાયું હોય તો ભલે, પણ મરણ પછી માણસનો કોઈ ભાગ અવ-
શેષ રહે છે, વાં તે ક્યાં જાય છે, એ આદિ કલ્પનાઓ માણસના
મનમાં, બીજી કલ્પનાઓની અપેક્ષા રાખે છે, અર્થાત્ તેજ ધર્મવિ-
ચારની આરંભક કલ્પનાઓ હોઈ ન શકે. (૪) જીવારોપણથી ધર્મો-
ત્પત્તિનો આરંભ ધણાંક કલ્પે છે. મનુષ્ય જે જે જુવે છે, ચમત્કાર
વસ્તુ, ગ્રહ, નદી, કે એક ચીજ, તે બધામાં, જીવ આરોપે છે, તે
બધાને પોતા જેવું ચેતન છે એમ ધારે છે; ને તેમનામાં સાઈ નહાઈ
કરવાની શક્તિ છે, તેઓ દેવ છે, રાક્ષસ છે, એમ ધારે છે. આવી

† ૬૦ યુજ્ઞની કુલોટાદિ મેહેરેય નામનો ગ્રંથ, બનાવનાર વિદ્વા
બાળનો, બોનીડના ગ્રંથમાં કતારો.

એક જાતની પ્રતિમાપૂજા, પણ, પ્રતિમા, તે હથિયર પ્રતીક એમ નહિ
 પણ તેજ હથિયર, એથી અધમ પ્રતિમાપૂજા થયેપિ પ્રતિમાપૂજાથી
 અમારે જ હો, તથાપિ તે પ્રતિમાપૂજા, એક હથિયર સર્વોપરિ હશે, એ
 ભાવનાહીન હોય, એમ સંભવે નહિ જ્યાં જ્યાં પ્રતિમાપૂજા થઈ
 છે ત્યાં ત્યાં, તે પ્રતિમાને હથિયરના ગુણોજ આરોપાય છે, તે જે
 વસ્તુની બની હોય તેના નહિ આમ છે ત્યારે, સર જોન લખક
 કહે છે તેમ, પ્રતિમા માત્ર હથિયર પ્રતીક છે, એથી હથિયરભાવનાનું,
 તેના પૂજનારામાં હીનત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આ ચાર તર્કમાં
 એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે શોધકોએ એમ માન્ય છે, કે દુની
 ચાનો નિયંતા, એક સર્વશક્તિમાન નિર્ગુણ હથિયર છે, આની ભાવન
 થયી, એ મનુષ્યબુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા છે, મનુષ્યબુદ્ધિના સંપૂર્ણ ઝેળવાય
 પહોંચ તેનો ઉદ્ધ થાય છે તેમને આવો ગ્રહ થવામાં, કૌશલ્યન
 ધર્મના તે અનુયાયી હોનાથી તેમની હથિયરભાવનાને પરમગુહ્યરૂપ
 તેઓ માને, એજ કારણજીત જણાય છે બાકી ખરું મુદ્ધિસ્ફૂર્તિનું
 રૂપ કેના હથિયરનિચાર ઉપર માણસને દોરે છે, તે આગળ સમજશે
 આમ માનવાથી તેઓ એમ અનુમાન કરે છે, કે જેમાં એ ભારના
 શૂળથીજ જણાય, તે કંપના ધર્મબુદ્ધિના આરભરૂપ હોઈ શકે નહિ.
 આ કારણથી ઉપર જણાવેલા ચારમાના એવલ પ્રથમ, કે અત્મ તંત્રને
 લક્ષ્ય, ધર્મબુદ્ધિ, પ્રથમે પ્રવર્તેલી, એમ તેઓ ઠરાવે છે આ બધી
 બાબત ઉપર જરા વિચાર કરવાની જરૂર છે એક હથિયર એ જા
 વના, ધર્મના આરભે ન ઉદ્ધ પામે એમ કહી ન શકાય ગમે તેની
 જગલી અને એકાત સ્થિતિમાં પડેલું માણસ હોય, તેને પણ, પોતે
 અને પોતાની આસપાસ જે હોય, તે બંનેને સરખાવતા, તગતજ
 બલાબલનો વિચાર સ્ફુર્ષા નિના રહે નહિ, ને એમ બને ત્યારે, તેની
 ધર્મબુદ્ધિ, તેને કોઈ બલના નિયંતાની કંપનામાં મહજજ ગઈ

જન્ય. પછી તે નિયંતાનું સ્વરૂપ, તેના ગુણ, તેની શક્તિ, ધર્માદિ અનેક બાબતો ઉપર, કેળવણી અને સુધારાની અસરો થતે થતે, જુદા જુદા વિચાર ધરાતા ચાલે. પણ મૂલ ભાવ ઉદયજ ન પામે, એ કલ્પના જરા દુર્ઘટ લાગે છે. એક વિદ્વાનજ તો, એટલે સુધી લખે છે, કે ધર્મ સંજ્ઞાએ માણસના મનમાં, મૂલ જેવો ભાવના ઉઠેલી: (૧) કોઈ બુદ્ધિમાન સૃષ્ટિએ સૃષ્ટિ રચી છે; અને (૨) માણસના શરીરનો એતન્મરૂપ વ્યવહાર જોઈ ચાલે છે, તે તત્ત્વ, મરણ પછી પણ મરતું નથી. આમ છે ત્યાં, એકલી એક નિયંતારૂપ ધર્મિરભાવનાનો શો અપરાધ, કે તે ધર્મારંભક ન હોય? ત્યારે, જે પ્રથમ—વિશ્વપૂર્ણ-ધર્મોત્પત્તિના આરંભરૂપ કલ્પી છે, તેમાં પણ, એકનિયંતાની ભાવના, મિશ્રિત હોઈ શકે, ને હતીજ, એમ માફ માનવું થાય છે. ગમે તેમ હો, પણ વેદના જે પ્રાચીન મંત્રોથી આપણે તપાસ ચલાવીશું, તેમાં તો એમજ જણાય છે. બીજા ત્રણ તર્કમાં આ ભાવના મિશ્રિત હો, વા નહો, પણ તેટલાજ કારણથી, તે ખોટા છે એમ મારાથી મનાવું નથી. ધણાં સ્થાનોમાં, તેમ પણ ધર્મોત્પત્તિ કાં ન થઈ હોય? બધે સર્વ ધર્મોના આરંભે છવારોપણ તો હોવુંજ જોઈએ, એમ પણ હું આગળ બતાવીશ. પણ, ધર્મોત્પત્તિ સંજ્ઞાએ આપણે આ લેખમાં શક્ત પ્રથમ તર્કનેજ જોવાનો છે. એ તર્ક આર્યાવર્તમાં ઉડ્યા છે, ને ત્યાં તેનો એટલાં બધાં સૂક્ષ્મ અને જોવાલાયક રૂપાન્તર થયાં છે, કે તેની એકલાનીજ, સર્વોચ્ચ પરીક્ષા કરવાથી. અને પ્રસંગે પ્રસંગે અન્ય ધર્મોના વિચાર તેમાં મેળવી જોવાથી, આપણને બધી દુનિયાંના ધર્મવિચારવિષે, કાંઈક અનુમાન કરવાનું બની આવશે, એકંદરે, ધર્મોત્પત્તિવિષે કોઈ નિશ્ચયાત્મક

અભિપ્રાય આપવો, એ મહાસાદંસ છે, તેથી આપણે અત્રે જે વિચાર ચલાવ્યો છે, તેનું ફક્ત ધર્મોત્પત્તિનો ક્રમ પણ, વિશ્વકર્મની પેઠે, અનાદિ છે, એટલુંજ માની, દાકતર મેક્સમ્યુલરનાં હકાપણે બરેલાં વચનો સાથે, એકમત થવું હીક પડશે. “સર્વ સામાન્ય ધર્મવિચારના આરંભના વાસ્તવિક સ્વરૂપવિષે આપણે કાંઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકીએ, એવો સમય અद्याપિ આવ્યો નથી, કદી પણ આવે એમ સંભવતું નથી. યોડું આનું યોડું આનું, એમ દટકે બચકે, આપણે જરા જરા નાણીએ છીએ ખરા; પણ ધર્મારંભના સ્વરૂપ વિષે, આપણો ગમે તેવો વિચાર હો, છતાં તે વિચાર; મૂલ પાયા રૂપ નહિ, પંજુ અનંતવિચાર-શ્રેણીના એક અકોડા રૂપ છે, એમ, આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.”

વિશ્વોત્પત્તિ, મનુષ્યોત્પત્તિ, ધર્મોત્પત્તિ, એ સર્વ અનાદિ છે,* વિચારમાં ઉતરે તેવાં નથી, છતાં, જ્યાં દેવતાઓ પણ જતા હરે, તેવા, એ વિકટ વિચારના, ગહનમાં, ઘણાએ મૂર્ખાઓએ માયા માયા છે, ને સડી મુચા છે. કોઈ વસ્તુને અનાદિ કહેવાથી કાંઈ હાનિ થતી નથી. તે વસ્તુ કેમ થઈ એ બક્ષે ન સમજાય, પણ તે હાલ કેમ આક્ષે છે, અર્થાત્ તેનાં પૂર્વાપર સ્વરૂપ વિચારતાં, તેના સ્વભાવના નિયમ કેવા છે; એ; અને તેમાંથી શું ફક્ત પમાય તેમ છે, એ; આ બે વાત, સમજી શકાય તો બહુ છે. માણસને એટલુંજ નજીવાની જરૂર છે. છતાં, આ ત્રણ આગતો જણાય તેવી નથી, ત્યારે ધર્મનો વિચાર કરવાનો અવકાશજ ક્યાં રહ્યો, ને માણસથી શું નાણી શકાતું છે, કે મિથ્યા કથાકથ કરવી, એવી શંકા, ઉપરથી વિચાર દ-

* બીજી પણ ઘણી દૃષ્ટિઓએ અનાદિ છે તે આગળ જણાશે.

ગનાના મનમાં, ઉદ્ધારનો સભન છે આગળ કહેલું છે, કે ઇતિહાસને લીધે અનતકાલના છુટા છુટા ભાગનું એકત્ર ગોડાવું, અને મનુષ્યના મન આત્માની સર્વદા એકગ્વતા, એ ઉભયથી કરીને, ધર્મમુદ્ધિના પો તપાસનાનું સભવી શકે છે. જે નદી, પર્વત, સમુદ્ર, આકાશ, ગ્રહ, ઉપગ્રહ, તારા, આદિએ, માણસના મનને અમર કરેલી, તે અનેક યુગ ઉપર હતા, તેનાને તેવાજ, પ્રાયશઃ આજ પણ છે, જે નિયમોથી વિશ્વગ્થના અને મનુષ્યમુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, તે નિયમો પણ અનાદિસિદ્ધ, તેના તેજ, અઘાપિ પણ છે, અને એ સર્વની વચ્ચેના ગમનારા માણસના મન અને આત્મા, તેપણ, અસંખ્ય ગુણો ઉપર જે સ્વરૂપ સ્વભાવનાગા હશે, તે સ્વરૂપ સ્વભાવવાળા આજે પણ, છેજ આટલી બધી સામગ્રી છે, ત્યાં ઇતિહાસદ્વારા સિદ્ધ ગીતે જણાવેલા પાંચ દશ હજાર વર્ષમાં, માણસે શું શું નિચાર્યું છે, પોતાનામાં રહેલી પરમાત્મ પામવાની પ્રેરણાને સતોપવા કેવાના તર્ક ઉદ્ધાન્યા છે, ને તે તે તર્કનું તેના આચારવિચાર ઉપર કેવું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે, તથા તે પ્રતિબિંબમાં તેના પગમાનદ કેવે રૂપે જગમ્યો છે, એ બધું જાણવાને તની આવે તેમ છેજ જે આવે નિચાર કરી, આપણે કેઈ સિદ્ધાન્તપર આવી શકીએ, તો આપણને પણ પગમરુપ પામવાનો, પરમધર્મ મમજી આ લોક ને પરલોક સુવારવાનો, માર્ગ જડેજ વળી, સર્વમાન્ય એક ધર્મકંપના આપણા હાથમાં અશમાત્ર પણ આવે, તો કેટલી દ્વેષમુદ્ધિ, કેટલી મારામાર, કેટલા પક્ષપાત, અને કેટલી અનીતિ, આ સમારમાથી ટળી જાય, એ પણ વિચારનું સુખ છે જ્યાસુરી, ધર્મની એકના કોઈપણ દેશમાં ચર્ચ નથી, ત્યાંમુધી, તે દેશ, એમ્સપ થઈ એક મહાપ્રબળપે, પોતાના નાધ્ય સાધવાને મમથ થવાનો નહિજ, એ ઇતિહાસદ્વારા આપણને

સુખપ્રસન્ન સમજાયતું છે આમ મર્મમાન્ય એક, ધર્મના તત્ત્વ શોધવાના પ્રયત્નના ફલ વિચારી જોતા, નીતિ, સસાગ, રાજ્ય, કાષ્ઠપણ, ખરા સર્વમાન્ય ધર્મધારણ વિનાં, નહિ નીકળે એ જણાવુ સંદર્ભ છે આ-
જકાન 'સુધારા' મા અનર્થ ગયેના કોઈ, ધર્મનું ટાયલુ ધરકા બ્રાહ્મણોને કરવા દો, આપણે તો જોમ અને તેમ દેશસમૃદ્ધિ વધે તેમ મયો, એમ જૂઓ મતે પાડે, પણ ધર્મજ્ઞાનરિના બધો પરિશ્રમ બ્યર્થ છે, માટે સર્વમાન્ય એક, શુદ્ધ, સન્માનન, ધર્મનું રહસ્ય સમજવા આપણે તો સાનદે પ્રવૃત્ત થવું.

મકરણ, ૨

મૂલવિચાર—વેદકાલ.

આર્ય શબ્દ, ટ્રેવ્ય શ્રેષ્ઠતાવાચક છે, એમ કોઈ માને છે, તો કાઠ એમ માને છે, કે તે, કૃષિકર્મનાયક, હોઈ, અમુક કર્મમાત્રથી વહિત લોખે એવો અર્થ સૂચવે છે કૃષિન મા કુસલતા હોવી, એ પણ જગલીપણુ તથા સુધારાની અમુક પદરીએ પહોંચ્યુ ગણાય છે, માત્ર તે અર્થવાચક આર્યશબ્દ, સુધરેલા, શ્રેષ્ઠ એવો અર્થ સૂચવે. આવી કલ્પનાને કોઈ, * એટલે સુધી ખેંચે છે, કે ઉત્તર તરફથી રા-
મની ચઢાઈ, તે, કેનલ આર્યલોખના સુધારાના (કૃષિકર્મના) પ્રસારના ઉપદેશ છે, અને રામની પત્નીનું નામ સીતા. તે, હવેની કોસલનું નાયક હોવાથી, તે વડે, આ કલ્પનાનું સમર્થન થાય છે ગમે તેમ હો, પણ એમ ખાસ થાય છે, કે આર્યપ્રજા આર્યાવર્તમા, આવી વર્મની હોવી જોઈએ હિમાલય અને વિંધ્યા વચ્ચેના પ્રદેશને, આ-

ચાર્ત કહે છે. † આર્ય અને આવર્ત, એ એ શબ્દમાથી, આવર્ત શબ્દ ને કેટલાક પડિતો, માત્ર સ્થિતિવાચક જ માને છે, અને આર્યલોકો મૂલથીજ આર્યચાર્તના વતની હતા, એમ કહ્યે છો' ધણાએક કહે છે, કે આવર્ત શબ્દ, ગતિ, આગમન, વાચક છે, માટે આર્યોનું આની વસવાનું સ્થલ, તે આર્યચાર્ત છે, અને તેમનું મૂલ વતન કોઈ ખીજુ છે, ‡ એટલુંજ નહિ, પણ ઈરાન, ગ્રીસ, તથા યુરોપના ધણા દેશોના ભાષા અને ધર્મનિયાર, ધણે અશે, આર્યલોકોના ભાષા તથા ધર્મનિયાર સાથે, એકરૂપ હોવાથી, તે તે દેશીય લોક પણ આર્યપદવાચ્ય છે એમ હોય તો, જુદા જુદા દેશોમા જે ઇ જાતો પડેલાનું, તે સર્વેનું એક સામાન્ય ધ્યાન, જરૂર હોવું જોઈએ, તે મર્ડ લોકની સામાન્ય ભાષા પણ, ઝંદ, સંસ્કૃત, ગ્રીક, એ સર્વની મા તારૂપ ટેક એક હોવી જોઈએ, ને તેનનો સર્વમાન્ય પ્રાચીન ધર્મપણુ એક હોવો જોઈએ આ ભાષા અને આ ધર્મ, તેનું અરૂપ, કાલક અશે જણાવનાર, પ્રાચીન પુસ્તક, વેદ છે, ને ઝંદ અવસ્તા પુગ છે, એમ મનાય છે કુરુક્ષેત્રાદિ પ્રદેશ, તે, આર્યલોકોનું મૂલ ધ્યાન એમ સ્મૃતિમરોનુજ્જમત છે, પણ વેદમા જેને ઉત્તર કુરુ કહેનામા આવેલું છે તે સ્થન, મૂલ, ધ્યાન હોય, એમ અર્વાચીન શોધકો કહે છે તે સ્થાન ક્યા હતું તથા ત્યાથી શા કાગળને લીધે, ડીએ સમયે સુધરેલા આર્યલોકોને વિષ્ણુ રાઈ જતું પડ્યું અને પોતાના વતનનો છેક જ ત્યાગ કરવો પડ્યો, એ બધી બામતો રિયે સતોમાનક સમાધાન અધાપિ દષ્ટ શક્ય નથી, નોપણુ આર્યપદવાચ્ય અમત્ર પ્રજા-સમૂહ, હિંદુસ્તાનની ઉત્તરમા, હિંદુકુશ અને હિમાચલની ઉપગની

† મનુ, અમર, ઈત્યાદિ ‡ યજ્ઞશ્રવણ-આર્યવિધાનુધાત્ત્વે એકમુલ્ય, વેદર સર્વે પાઠાત્મક પડિતો

પાસા, મૂલ વસતો જો એમ વેદ તથા ઝંદ અવસ્તામની ધણીએ
માવનાઓ ઉપરથી હાલ તુરત હરેલું છે +

સમસિધુ પ્રદેશમા આની રમેલી આર્યશાખાનુ મૂલ ધર્મ-
પુસ્તક વેદ સગાથી જાણીતુ છે કુરાન, બાઈબલ આદિ શબ્દો જેમ
પુસ્તકવાચક છે, તેમ, વેદશબ્દ પુસ્તકવાચક નથી વિદ એટલે જાણીતુ,
જ્ઞાન પામવું, એ ધાતુથી વ્યુત્પન્ન વેદશબ્દ, જ્ઞાનમાત્રનો બહાર,
એટલા અર્થનો વાચક કે મર્મજતાનું સ્વરૂપન વેદ, માટે ઈશ્વરના
શ્રીત મુસા પેગંબરને ઈશ્વરે જાતે દેશ આગાઓ લખાની હતી,
તથા મહામદને છત્રેયનામના કિન્નરોએ કુરાનના ફકરા પ્રસંગે
પ્રસંગે કહ્યા હતા, પણ વેદ તેની રીતે ઉતર્યો કહેવાતો નથી તેમ
મીસરદેશના 'રાઇ-પુઅલ ઓફ ધી ડેડ', કે ઈરાનના અવસ્તાના
જેવી અનાદિતા પણ, વેદની નથી વેદ, ઈશ્વરદત્ત નહિ, પણ ઈશ્વર-
પ્રેરિત કહેવાય છે, ને વેદમત્રો, જુદા જુદા ઋષિઓના જ્ઞાનમા
પ્રતીત થયા છે, દષ્ટ થયા છે, માટે તે ઋષિઓ મતદંટા કહેવાય
છે ઋષિઓના જ્ઞાનમા પ્રતીત થયું, અને ઋષિઓએજ બનાવ્યું એ
બે અર્થની વચ્ચે, આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ તફાવત માની, પ્રાચીન પડિતો

* મનુપ્રમતિ † આ વાતનો આરંભ મળે છે કેની છે, પણ તે પ્ર-
બની પહેલા અનાદિવાસમા, માણસની વસતિ કયા હશે તે વિષે એમ કંપાયુ
છે, કે લેમુરીઆમા તે વસતિ હતી અને માં મહાપ્રલયમા તે ખડ નારા
પામી, બીજે બધે તે વસતિ પ્રનરેલી આમ માનવાથી મનુષ્યના ઇતિહાસ
સબ ધી ધણી વાતોના જુવાસાધન બની આવે છે આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાના
કલ્પની વ્યવસ્થા પણ, જાન માનવા ટેવીજ કહે 'જુઓ ટાઇગર પ્રાઈમીટીવ
હલથર, હેટલ, હીસ્ટરી ઓફ કીંગ્ડમ ' પબ્લેજ તથા, તેમાની ઉ-
પરાન સરસ્વતી સહિત નાન નદીવાળા પ્રદેશનુ એ નામ વેદમા પ્રસિદ્ધ છે

એમ કહે છે, કે વેદમત્રો અનાદિ છે, એટલે : શામા પ્રતીત
યાય તેવા છે, પણ મની શકે કેના નથી અનત યુગ, અનત કંપ,
વહી ગયા, પણ વેદ તેનો તેજ છે, તેનો કર્તા ક્રાંતના અમરણમા
નથી, એટલે તે નિત્ય છે, અનાદિ છે, અપૌરુષેય છે, ઈશ્વરપ્રણીત
છે, ઈશ્વરરૂપ છે મીમાસકો તો, શબ્દની નિત્યતા સિદ્ધ કરી, શબ્દ
(વાચ) એટલે બ્રહ્મ, અર્થાત્ વેદ, તેની પણ નિત્યતા સિદ્ધ કરે
છે + એટલે તેને અનાદિ માનવો પડે છે આની પૂર્વ્ય અનાદિતાને,
એ પુસ્તક સર્વથા પાત્રજ છે, કેમકે મનુષ્ય વિચારનો પ્રાચીનમા
પ્રાચીન ઇતિહાસ, એનાવિના, આપણે હાથ લાગવો, અશક્ય જેવો
થઈ પડતો.

યદ્યપિ વેદગ્યના અનાદિ કહી, પણ તે હાલ છે એ રૂપે ગોઠ-
વાઈ કપારે હશે, એ વિષે વિચાર કરી શકાયો છે. કોઈ કહે છે, કે
હાલ છે તે રૂપે ગ્યના, ઇસીની સન પૂર્વે ૧૧૦૦-૧૨૦૦x વર્ષ ઉપર
થઈ હોય, કોઈ કહે છે કે ૨૧૦૦-૨૨૦૦ $\frac{1}{2}$ વર્ષ ઉપર થઈ હોય-
અર્થાત્ આજથી આશરે ૩,૦૦૦ કે ૪,૦૦૦ વર્ષ ઉપર દ્વાપરયુગના
અંતે અને કનિના આરંભે, સર્વજ્ઞાનનાશરૂપ એક વેદના, વ્યાસ-
મુનિએ ચાર ભાગ કર્યા, એમ પુરાણોમાર્ફ લખે છે, તે પ્રમાણે વેદના,
હાલ છે તે રૂપને ૪૦૦૦-૪૫૦૦ વર્ષ થવા બંધ, પણ તેમા એ.
ઋગ્વેદ ને, જે પ્રાચીનના સર્વે પ્રાચીન આર્યાયીન પરિતોએ અર્પિ
છે, તે ઉપરથી, ઋગ્વેદના છે તેવા ડપની ગ્યના તો, એથી પણ
બૂની દવા બેસે

• પૂર્વનીમાસાસુત્ર પ્રથમાધ્યાય શત્રસારીરમાધ્ય પ્રથમાધ્યાય, દત્યાદિ
† મીસરના ધર્મ પુસ્તકેનુ પણ એમજ લખ્યું 'શદ્ધ્યુઅલ આર ધી
ટૅ' દિયાદિનુ • મવજ્જક, જેન્ટલી દત્યાદિ ‡ મેમગ્યુવર § બાલવતાદિ

વેદ ચાર છે: ઋક્, યજુર્, સામ, અથર્વણ. કર્મમાત્રમાં પ્રથમ ત્રણનો ઉપયોગ વારંવાર પડવાથી તેમને ત્રયી કહે છે, ને ત્રયીનાજ પ્રધાનપણા ઉપરથી કોઇ અર્વાચીન શોધકો, અથર્વણને ચતુર્થ વેદ ગણવા, આનાકાની કરે છે. પણ ઉપનિષદ, સ્મૃતિ, પુરાણ, તથા વેદ સંબંધે પ્રમાણભૂત ચરણવ્યૂહમાં, તેમજ પાણિનીય આચાર્યના સૂત્રોમાં, તથા પતંજલિના મહાભાષ્યમાં, અથર્વણુ વેદનું નામ, ચતુર્થ વેદરૂપે આવે છે, એટલે એવી શંકા નિરાધાર છે. ઋગ્વેદ ગદ્યરૂપે છે, અને દેવતાઓની સ્તુતિમાં સુક્તોથી ભરેલો છે. યજુર્કર્મમાં દેવતાને સ્તુતિપૂર્વક આબ્ધાન કરવું, એ કર્મ, ઋગ્વેદીય ઋત્વિજનું છે, ને તે હોતા કહેવાય છે. યજુર્વેદ પદ્યમદ્ધ છે, ને ઋગ્મંત્રોને આધારે રચાયેલો છે. તેમાં મુખ્ય વાત યજુર્કર્મસંબંધીજ આવે છે. યજુર્માં આફતિ વગેરે અર્પનાર યજુર્વેદીય ઋત્વિજ હોય છે, ને તે અધ્વર્યુ કહેવાય છે. સામવેદ પણ ઋગ્મંત્રોને આધારે—પ્રાપશા નરમાં મંડવને આધારે—ગાનમય રચાયેલો છે. યજુર્માં આમંત્રેલા દેવતાને ગાનાદિથી તૃપ્ત કરવા, એ, સામવેદીય ઋત્વિજનું કાર્ય છે, અને તે ઉદ્દગાતા કહેવાય છે. યજુર્કર્મમાં સર્વની દેખરેખ રાખનાર, તથા કર્મપ્રદતિની આગા કરનાર, એક ચતુર્થ ઋત્વિજ, ધ્રુક્ષા નામે, હોય છે, તે અથર્વણુ જાણનાર હોય એમ કોઇ માને છે, ને કોઇ, ત્રયી જાણનાર, કે યજ્ઞમાનની શાખા માત્રનોજ જાણનાર, હોય, એમ માને છે. પાછળની કપના પ્રમાણે, અથર્વણુવેદ નિરવકાશ કરવા જાય, પણ તેમ નથી. એમાં ભૌતિકસુખાદિઓજ અનુજનાદિ પ્રકાર, તથા ધ્રુક્ષગાનસંબંધી વિચારો છે, ને એ આખો

વેદ પ્રાપ્ત્ય ઋગ્વેદના દશમ મંડલનું વિવરણ હોય તેવો છે જ્યારે
 બીજા ત્રણ વેદમાં ઋગ્વેદનો આધાર છે, ત્યારે ઋગ્વેદ એમ,
 પ્રાચીન વેદ હોય છે. એમાં જે ધર્મવિચાર હોય, તેજ મૂલના વિ-
 ચાર છે, એમ વિદ્વાનો ધારે છે. એમ ધારવું વાસ્તવિક પણ લાગે
 છે. દેવતાસ્વરૂપ બધાયા પછીજ તે દેવતાને સતોષવા માટે ધર્મ-
 માર્ગની શુદ્ધિ થઈ શકે, અને તે પછી જાનાદિથી, તેમને સતોષનાનો
 વિચાર તો વળી મહુજ મોડો ઉદય પામે તત્ત્વવિચારાદિ તો ઉદય
 છેવટ ઉદય પામે એમાં કહેવુંજ શુ ? મારે મૂલ ધર્મસ્વરૂપ સમજ-
 નામાં આપણને મુખ્ય ઉપયોગ ઋગ્વેદનો છે, ને તેને આપણે આ
 પ્રકરણમાં તપાસીશું.

વેદ એ રામ્દ, સ્પષ્ટ રીતે, મંત્ર શ્રાવણ આરબ્ધ અને
 ઉપનિષદ, એ ચાર નામથી જાણીતા સમગ્ર સમૂહનું, નામ છે મંત્ર
 —શ્રાવણાત્મક તે વેદ, અને શ્રાવણમાં આરબ્ધ ઉપનિષદાદિનો પણ
 સમાવેશ, એમ પ્રાચીન મત* છે, પણ અર્વાચીન શોધકો, એ ચારે
 ભાગને કાલક્રમથી એક પછી એક થયેલા ગણીને, વેદ એવી સજા,
 મંત્રરૂપ જે પ્રાચીન ભાગ, તેને જ, લનાડે છે મૂલવિચાર જાણના
 માટે મત્રભાગજ કામનો છે પ્રત્યેક મંત્ર કોઈક દેવતાને ઉદ્દેશી
 કહેતો હોય છે, અમુક નિપિને જણાવતો હોય છે, અને અમુક છંદો
 રૂપે હોય છે, મારે મત્રમાત્રને, દેવતા ઋષિ અને છંદમ્, એ
 ત્રણ વાના હોય છે ઋગ્વેદમત્રોના જે રીતે વિભાગ કરેલા છે,
 મડલ મૂળ, ઋગ્વા, એમ, અથવા અષ્ટક, અધ્યાય, વર્ગ ઋગ્વા,

* પૂર્વમીમાંસામુન + વમાનાદિ- મારે જુઓ જુદાદેવતા, સોનરીય મ-
 વાનુક્રમ દત્તાદિ

એમ. રૂઝવેદમંત્રો બધા મળી ૧૦૫૮૦ છે, ને તેના દર મડલ છે, ને આઠ અષ્ટક છે. મંત્રોને સધિઆદિ સહિત લખેલા હોય, તે સં-
હિના કહેવાય છે; સધિવિના પદ છુટા પાડી લખેલા હોય, તે પદ
કહેવાય છે; એમજ, અમુક અમુક પદોનો સમુદાય લઈ તેને ઉપટાવી,
એવડી તેવડી ને, બોલવાની અનેક રીતિઓ, ક્રમ, ધન, જટા,
શિખા, માલા, રેખા, ધ્વનિ, હંડક્રમ, વર્ણક્રમ, ઇત્યાદી નામે, વે-
દપાઠીઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રતિમંત્રના પદને, અમુક રીતે ઉચા નીચા
તાણવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિ પ્રમાણે, ઉદાત્તાદિ સ્વરવિવેક છે, તે પણ,
પ્રાતિશાખ્ય મ્ત્રયોમાં પ્રસિદ્ધ છે. અત્રે આ બધું દિડૂમાત્ર કહી જવાની
એટલીજ મતલબ છે, કે વેદમંત્રોને જરાપણ ફેરફાર થયાવિના, અમુક
ઉચ્ચાર સહિત અનંત યુગો સુધિ જાગવી રાખવા, જે પ્રયત્ન બ્રા-
હ્મણોએ કર્યો છે, તે ઉપરથી ખરેખર, તેનું અનાદિત્ય અને નિત્યત્વ
સ્વતઃ સિદ્ધ થાય; તથા આજે પણ, આખીને આખી લક્ષાવધિ
ચોક્કસ જેટલી સંહિતાઓ, આ બધી યુક્તિ પ્રયુક્તિ સહિત, તથા
કહેવામાં આવશે તે અગો તથા બાપ્ય સહિત પણ વેદીમાં ૨૦-૨૫
વર્ષ ગાળી ને બણે છે, તથા કંઠેથીજ કડકડાટ બોલી જાય છે, એ
વેદ ધર્મનું મહાત્મ્ય અને બન્ન સહજમાં બતાવી શકે. અનંતમા-
નરૂપ વેદરાશિ કેવી રીતે ટકી પામ્યો હશે, અર્થાત્ તેમાંના ધર્મ-
વિચારોનાં વેદકાવ્યમાંજ કેવા કેવા રૂપાન્તરો થયા હશે, તરો એ બધી
ચયનાને કેટલો અનંત કાલ લાગ્યો હશે, એ લક્ષમાં આણુવા જાણવું
જોઈએ, કે યદ્યપિ મૂલ વેદસંહિતા સબધે કોઈ પ્રકારના મત બેદ
પડ્યા નથી, તોપણ વેદરૂપી મહાટલ અમુક પઠન પાઠન પદ્ધતિ તથા
ક્રિયાઆદિ અદ્યસ્તવ્ય મતભેદને લઈ, અગણિત શાખાઓ વિસ્તૃત
થઈ ગયું છે રૂઝવેદની પાસ, કૃષ્ણ યજુર્વેદની છાંદી અને શુક્લ ય-

યુવેદની ૧૦૧, સામવેદની એક સહસ્ત્ર, અને અથર્વણની નવ, શાખા, એમ ગણના, અમુક સમયે થઈ શકી છે.* આ કરતાં-વિશેષ શાખા હોવાનો પણ, સંભવ છે. એમાંની બધાં વેદની મળી, માત્ર અંદાર શાખા આજસુધી હયાત રહી શકી છે†. આ પ્રમાણે પંડનપા-ટનથીઅનાદિ સ્વરૂપે આદ્યો આવતો વેદ, તે શ્રુતિ, એટલે સાંભળ-વાથી પંડનાદિ ક્રમમાત્રથી, સંક્રામિત મંત્રસમૂહ, -એ સંસારી વ્યવહારાય છે. વેદની અનંત શાખાઓ થઈ, પણ મૂળ વેદમાં મતભેદ ન થયા એમ કહ્યું, છતાં યજુર્વેદના કૃષ્ણ શુક્લ એવાં ભેદ પ્રસિદ્ધ છે. હશે છે કે મૂળ આચાર્ય વૈશંપાયન અને તેમના શિષ્ય આચંવલ્કયને તકરાર થતાં, આચાર્ય, શિષ્યને, પોતે બહુવેદના વેદમંત્રો ઝાઝરી કાઢવા કહ્યું. તેમ ચતાં, કૃષ્ણરૂપે બહાર આવેલા મંત્રોને બીજા શિષ્યો તીતરું રૂપ ધરી, ખાસ ગંગાઃ આ વેદ વિભાગે તે, કૃષ્ણ યજુર્વેદ. પછી યાગવલ્કયે સૂર્યની ઉપાસના કરી નવો વેદરાશિ પ્રાપ્ત કર્યો, તે શુક્લ યજુર્વેદ. આવા કારણથીજ એ વેદ બંધાયા અવાંતનું સ્વાસ્થ્ય કાંઈ સમજી શકાતું નથી, પણ એ વાતનો આ-પણે ફરી વિચાર કરીશું.

* ચરણ બૃહ. † બ્રાહ્મણમાત્ર એક વેદ અને તેની અમુક શાખા શાખે છે, અમુક સૂત્રપ્રમાણે આચાર કરે છે, ને ઋષિકુલમાં જન્મ્યા હોય તે ગોત્રનું નામ ધારણ કરે છે, ને તે ગોત્રમાં મંત્રદક્ષ ઋષિથી એક બે પાંચ આદિ ચે-ટોપર્યત મંત્ર દક્ષ થયા હોય, તે પ્રમાણે તે ગોત્રનાં પ્રવર હોય છે. એમ પ્ર-ત્યેક બ્રાહ્મણને, વેદ, શાખા, સૂત્ર, ગોત્ર, ને પ્રવર, એ પાંચ વાતની, પો-તાનું બ્રાહ્મણત્વ સાચવવા જરૂર પડે ‡ કૃષ્ણયજુર્વેદી તૈત્તિરીય શાખાવાળા કહેવાય છે: શુક્લવાળા વાલ્ક્યનેથી શાખાનાં કહેવાય છે. ‡ સૂર્યે અથર્વે મંત્રો આપેલા માટે આ વેદવાળા વાલ્ક્ય પણ કહેવાય છે.

વેદમાં કહેવા કર્માદિ, -મયાર્થ મનતે તથા અર્થનુ ભાન થાય, માટે જે સંધન યોજેલા છે, તેને અંગ કહે છે તે હ છે. ઉચ્ચા શુદ્ધિઆદિ વિષયક તે શિક્ષા-આચારસીતિઆદિ વિષયક તે કલ્પ, શબ્દસિદ્ધિઆદિ વિષયક તે વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ અને અર્થસ્થિયક તે નિરક્ત, કર્માદિકાલનિર્ણય વિષયક તે જ્યોતિષ, અને મત્રોમા હદ. પ્રમાણાદિ વિષયક તે છન્દસ્. જેમ જેમ શાખાભેદ થતા ગયો, તેમ તેમ ઉચ્ચાર, શબ્દસિદ્ધિ, અવરોધ વિષયમા, મતભેદ થતા ગયા, તેથી પ્રતિ શાખા માટે તે તે જાગતના જે શિક્ષા અથ રચાયા, તે પ્રાતિશાખ્ય કહેવાય છે વ્યાકરણશાસ્ત્રની મૂલોત્પત્તિ પ્રાતિશાખ્ય ત્રયોથીજ ગણાય છે. જેમ હ અંગમાંનું ન હતા પણ, પ્રાતિશાખ્ય, વેદાદિ માટે અપેક્ષ્ય છે, તેમ ભાષ્ય એટલે આ સર્વ સાધનોને લક્ષમા બધું વેદમત્રોની અર્થસંગતિનો ટીકાઅથ, તે પણ અપેક્ષ્ય છે ચારે વેદઉપર, સાયણાચાર્યનું ભાષ્ય છે યજુર્વેદનું મહીધર ભાષ્ય છે, તેમ પ્રત્યેક વેદના ખીન્ન ધણા ભાષ્યો હોવાનું કહેવાય છે ઉબ્બટ, કર્ક, ઈત્યાદિ પણ ભાષ્યકારો થયા છે ઋગ્વેદઉપર ગવણનું એક મહાભાષ્ય પડિતોમા વાઙ્નાર કહેવામા આવે છે, પણ તેનો કાંઈ પત્તો નથી. ઋગ્મત્રોના જે અર્થ આપણે જાણીએ

• આ પ્રત્યેક અંગના અને ત્રયો છે પાણિનીય શિક્ષા સર્વ વેદ-સામાન્ય છે, પ્રાતિશાખ્ય જુદા જુદા છે, જેમ સોનકજી પાર્શ્વ નામનું ઋગ્વેદ માટે, ત્રિભાષ્ય રત્નસંહિત જૈનદેવપ્રાતિશાખ્યનું ઋગ્વેદ માટે, કલ્પત્રયો આશ્વલાયનાદિ જાગજ કહેવાશે, બીજા રત્ન ધણા છે ઈદ્ર, ચદ્ર, કાલાપ, સમહુઆદિ, પણ વેદપરત્વે, પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયી વપરાય છે, નિરુ ન ચારુકમુનિનું પ્રસિદ્ધ છે, જ્યોતિષ ગાંડકિતાદિ છે, છન્દસ્ ઉપર પિનતા-ચાર્યનો મથ છે

છીએ, ને જે કપરથી તેમના ધર્મવિચાર મળથી અનુમાન કરીએ છીએ, તે ભાષ્ય સાયણનાર્ચનું છે. સાયણનાર્ચ્ય, છેક ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયા છે, એટલે પાશ્ચાત્ય પંડિતો ઋગ્વેદનાર્ચ્યની જે નવીન નવીન ક'પનાઓ કરી, ગમે તેના ધર્મવિચારાદિ સમર્થિત કરના જાય છે, તે કરવામાં, કારણ એટલું જાતાવે છે, કે સાયણનાર્ચ્ય જે આધુનિક સમયમાં થયા, તેમને મવમત્રાર્ચ્ય ક'પથી માન્ય હોય, માટે અમે આજે અમારા જ્ઞાનરૂટે સરિગેય શોધ કરી, તે અર્થનો નિર્ણય કરતા, અમુક ક'પના ઠગીએ, તેજ ખરી હોવી જોઈએ દેશમાં સર્વસ્થવે પ્રચલિત વેદગણિના સર્વમાન્ય અર્થ કરનાર વેદ વેદાંગાદિ-પારંગ, સાયણનાર્ચ્યના અર્થ જોતા, અને પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ સ્વસ્થ સામગ્રિથી, અને અમુક દષ્ટાંતે સમર્થિત કરવા દેશકાલાદિ સંસ્કારનશાત, ક'પેલા, અર્થ, તે ખરા. ૧. અંગ પ્રાતિશાખ્ય, અને ભાષ્ય, ઉપશત, ચાર ઉપવેદ અને ચાર ઉપાંગ ગણાય છે. ઋગ્વેદનો આયુર્વેદ, યજુર્વેદનો ધનુર્વેદ, સામવેદનો ગાંધર્વવેદ, અને અથર્વણનો સ્થપત્યવેદ, એ ચાર ઉપવેદ છે. ધર્મશાસ્ત્ર પુરાણ, મીમાંસા અને ન્યાય † એ ચાર ઉપાંગ કહેવાય છે. ચાર વેદ-ઉપવેદસહિત, ૭ અંગ, અને ચાર ઉપાંગ, એમ ચાંદ વિદ્યા ગણાય છે. ઉપવેદને શુદ્ધ ગણતા, ટોષ, અદરાગ વિદ્યા પણ માને છે. વેદમનોમાથી પ્રતીત થતું ધર્મસ્વરૂપ તપાસતા પહેલા ઉપોદ્યાતરૂપે વેદવિષે, જે જાણવું આવસ્યક હતું, તે આપણે જાણ્યું. હવે મત્રપ્રતિપાદિત દેવતાના સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરીએ, દિવ એટલે પ્રકાશનું એ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન દેવ શબ્દ, પ્રકાશનાર, પ્રકાશ આ

* ઇ. ૭૦૦ સ્થાન પાણિનિ † ધર્મશાસ્ત્ર ને સ્મૃતિ, તેની સંખ્યા, તથા પુરાણાદિ સંખ્યા, અને મીમાંસા ન્યાય વ્યાચિત્ર આગળ વિસ્તાર આવશે.

પનાર, એ અર્થનો વાચક છે. એ મુખ્યાર્થમજ, મૈત્રુરીતે, અનુક-
 વતારૂપ સુખ કરનાર, અધકાર અપ્રકાશને હણનાર, એટલે મહાસા-
 મર્થવાન, એવી ભાવનાઓ પણ, ગર્ભિત છે દિનસ યર્ષ, રાત્રીરૂપ
 જ્ઞાનક સત્ત્વ નાશ પામવું, સર્વ વિશ્વનું જાગૃત યર્ષપુન સજીવ
 વત થવું, એ આનંદનારક ચમત્કાર, માણસના મનને પ્રથમથીજ
 કોઈ પ્રકાશમય દેવ, કોઈ અપ્રકાશમય જ્ઞાનકસત્ત્વ, એવી ભાવનાઓ
 પ્રેરે પોતાની આસપાસ, કોઈ, મહા સમર્થ ગૂઢ સત્ત્વનો પ્રભાવ
 આવિર્ભાવ પામ્યા જાય છે, એમ વિચારી, તે સત્ત્વને ઓળખવા
 જતા, પ્રથમે, તેજ પુજ સુર્યતરણ, તેમની દષ્ટિ સહજ રીતે વળે-
 તેજ સર્વ દેવનો દેવ ગણાય એ સૂર્ય, સર્વસ્થાવમા વ્યાપી,
 પ્રસરી રહી, આનંદ પ્રગર્ભાવનાર દેવ ગણાતા, વિષ્ણુ નામથી
 પૂજના લાગ્યો, કૃષિકર્માદિમા સદાય કરી ઉત્પત્તિના પ્રેરક હોવાથી,
 સવિતા નામથી માન પામ્યો, પોષણ કરનાર તથા જ્ઞાનક સવિતા
 નામથી માન પામ્યો, પોષણ કરનાર તથા જ્ઞાનક સત્ત્વથી રક્ષણ
 કરનાર હોઈ, પૂજા અને મિત્ર, નામ પામ્યો સૂર્યનું નિયમિત સમયે
 આવવું જવું, તથા ઋતુઆદિનું યથાર્થ રીતે તેના આનાગમન ક્રિ-
 યાનું નિયમાવું, એ, નિત્યવિશ્વકર્મ જોઈ, નિયમ, કર્મ, એવી કોઈ
 ભાવનાનો ઉદય થવા લાગ્યો પણ, એ ભાવનાની સાથેજ, સૂર્યાદિનું
 આવવાજવાનું સ્થાન ક્યા હશે, ઇત્યાદિ, વિવિધ વિશ્વ પદાર્થના
 સ્વરૂપ જોતા, ચોતરફ કાઈ પત્તો લાગવા માડ્યો નહિ, આવિર્ભાવ
 પામતું, પૂર્વોક્ત મહાસત્ત્વ, સમજાયું નહિ, અને કાઈપણ અતવિનાનું
 સર્વ છે, એવી ભાવના ખડી થઈ. આ અનતતાનું નામ અદિતિ

દુ વિશ એટલે વ્યાપક, પેસક, એ પાતુ ઉપરથી † અદિતિ

પણ, અને તેમાંથીજ સર્વાદિ દેવની ઉત્પત્તિ છે એમ ગણાતાં, આ-
ત્મિક સંસારપણું જન્મ પામી. આવા અનંત વિશ્વરૂપમાં, જે અવિ-
ચ્છિન્ન નિયમ ચાલે છે, જેથી સર્વ પોતપોતાના સ્થાનમાં
નિયત રહી પોતાય છે, તે ભાવનાથી, સર્વને ઠાઠનાર, સર્વને સંભા-
ળનાર, સર્વને નિયમમાં રાખનાર, એવી વસ્તુ નામે* ભાવના ઉગી.
નિરવધી અનંતતારૂપ વસ્તુમાન-આકાશ, અંતરિક્ષ, સમુદ્ર, નેના દેવ
વસ્તુ જણાય છે. જે નિયમ સર્વવ્યાપી, સર્વ સુખપ્રદ, સર્વદા
ચાલુ છે, તેજ પરમશ્રેયસ્ક છે, 'સત્યસ્ક છે, એમ જોતા, તેનું નામ
મહત્ત, સત્ય, એવું પડ્યું, ને વસ્તુ તેનો અદિષ્ટાતા હોયો. સૂર્યનું
પોષકરૂપ મિત્ર, અને અદિતિમાં વ્યાપી રહેલા નિયમનો રક્ષક વસ્તુ,
એ જે ભાવના, વારંવાર મિત્ર થવાનો સદ્ગત સંભવ છે, તેમ થના,
મિત્રાવસ્થા એવો એક દૃઢરૂપ દેવતા પણ પૂજવા લાગ્યો. સૂર્યસ્વરૂ-
પમાંથી આટલી બધી ભાવનાઓ દેવત્વને પામી છે, તેમ પ્રાતઃસમ-

* ૧, એટલે દોઢકું, એ ધાંત. ૨ સૂર્ય અને હર્યસ આ બેનો
સંબંધ વિચારી, પાશ્ચાત્ય શોધકોના અમણી દાં મેક્સમ્યુલરે, વેદમા-
ની, તેમજ મીક, જર્મન, ઇંગ્લીશ, આદિ અનેક દેશનાં પુરાણોમાંની,
કથાઓના, બહુ અમલકારિક શ્રવાસ ક્યાંકે છેક, પુરૂરવમ અને હર્વેશીનો
ઇતિહાસ પણ, ઉપા અને તેની પાછળ દોરતો સૂર્ય, તથા સૂર્યનો પર્ણ
પ્રદાસ થતા ઉપાનું અર્દશન, એ રીતે સમજાવ્યો છે. આપણા પ્રાચીન
ઋષિઓમાં કુમારિષ્ઠ બંદે પણ, દોઢિં આવી દાન્યશક્તિ અમદાવી છે
પ્રજનપતિ પોતાની પુત્રી સાથે સંભોગ કરવા ગયો, એ વાત, સૂર્ય ઉપાને
જેટલો, સૂર્ય હૃદય થયાથી ઉપા નાહી, એમ સમજાવી છે હંદ્રે અહલ્યા
દાશે નરકનું કંઠુ, તે પણ, હંદ્ર તે સૂર્ય, અને અહલ્યા તે રાત્રિ, એમ
કહેયું છે. મેક્સમ્યુલરે આવી જાતની જ્યેષ્ઠતા આગળ પધારી છે, ને ખરે-
ખર તેના શોધથી, આપણા, તેમજ યીજ દેશની, યાજ્ઞ પુરાણ વાતો

અના સૂર્યોદય પૂર્વેના કાંધ, ઉપસ સંજાને પામ્યો છે, હ તથા એીજ
ખીજ નાની મહેટ્ટી સંજાઓ, તેમાથીજ, દેવતાને પકે ચી છે. પણ
એક સૂર્યભાવનાનું વર્ણન કરતાં આપણે ઘણા અગત્યના મુખ્ય
દેવને વિસરી ગયા. પ્રકાશરૂપ અર્થે એજ આ બધી પૂજનો સૂચક
હતો, તો તે પ્રકાશનું વધારે પ્રત્યક્ષ, સર્વદા સમીપ, અને નિરંતર
ઉપયોગમાં આવતું, રાશ્પ, જે ઘેરે ઘેર હોય, તેને પ્રાચીન આર્યો
કેમ વિસરી ગય ? એ દેવ અગ્નિ. એજ સર્વ દેવમય દેવ, એમાજ
સર્વ દેવ, વિશેષે અસ્ત યતો સૂર્ય, પોતાનું તેજ અર્પે છે, એ દારાજ
તેમને સર્વને મળી શમાયછે. અગ્નિમા નાખેલી વસ્તુ અદ્દશ થઈ
ગય છે, ને તે વસ્તુના સ્વભાવ પ્રમાણે શ્વ આપે છે, એટલે અગ્નિ
સર્વ દેવનું મુખ, હૃતબુક, ગણાવા લાગ્યો. એજ અગ્નિ, ઉત્પત્તિમાત્રનું
કારણ, અધ્યાત્મિક નિદાન, મહાધનરૂપ, ગણાયો.^૬ જેવો સર્વોત્પદક,

સ્પષ્ટરૂપે સમજાઈ છે કાશ્વ જામના એક વિદ્વાને, મેક્ષમ્યુવરના કામને
આગળ લખ્યું છે, ને તેમ કરતાં, તેણે તો, ન્યા કાઈ વીર્યવાન યોદ્ધાનીને
કાઈ ગરીબ બાલાની, પ્રેમરૂપે, બચાવવારૂપે, ગમેતેરૂપે, વાનીનીહી, કે સૂર્ય
ને ને હવાને ઝટ મળમાડી દીધા છે ! !

* અગ્નિને સર્વ દેશમા પ્રથમ પન્તિ મળેલી છે તેને ઉત્પન્ન કરવામા
વપરાતા કાષ્ઠધર્મણની વાત સર્વ દેશના પુરાણોમા મળી આવે છે અરણ્યને
પ્રમંથવટે મયતા અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે કથાથી આવે છે ? સ્વર્ગમાથી, આ-
કાશમાથી તે દેવજ છે, ઇશ્વર છે શોધમે ધારેછે, કે સ્વર્ગમાથી પ્રામાથી
અસ અગ્નિને ચોરી લાગ્યો, એવું ગ્રીક પુરાણોમા છે, તેનો ખુલાસો વેદની
વાતથી થાય છે પ્રમન્ય શબ્દથી પ્રામાથીઅસ નામ થયું છે, અને અગ્નિ
જેમાં પણ આવે ■ સ્વર્ગમાથીજ, એટલે સ્વર્ગમાથી ચોરી આણ્યાની
વાત ચાલી છે આગ, વેદની ભાષાએ, જેમ સર્વ ભાષાના મૂળ બધારણ
સ બધી શાસ્ત્રને નવોજ પ્રકારા પમાડ્યોછે, તેમ વેદમાની દરખનાઓપણ
સ્વર્ગદેશનાપુરાણોનીસરખાવટ કરવાના વિચારની દૂચીરૂપ ઘઘપડીએ બેન્ધવારે

મર્ચરૂપ, અગ્નિ, તેવોજ સર્વપોષક, સર્વ નિર્વાહક, સર્વરૂપ, સોમદેવ, વેદમત્રોમા ઉત્પત્તિને પામેલો છે. એ સોમ, અમૃતરામ છે, આનંદમય છે. એક પ્રકાશરૂપ ભાવનાથી જેમ આટલા દેવનાં સ્વરૂપ પેદા થયાં, તેમ પ્રતિ ઋતુએ મેધોદય થવો, તે વખતે ગડગડાટ વગેરે તોરાનનું થવું, ગુદા પર્વત આદિભાથી અનેક સ્વર ઉઠવા, પવનોનું કુંદાલું, અને છતાં પણ વર્ષાદનું આવવું કે ન આવવું, એ બધી ભાવનાઓથી, વિજળીઆદિના તેજવડે પ્રકાશી રહેનાર ઈન્દ્ર*, તેના સહાય મરુત, બયાનક રવાદિ કરનાર રુદ્રા, અંનં વૃષ્ટિકાર્ય કરનાર ધર્મન્ય, તથા અગાધ ગતિવાળા મેધપ્રેરક વાત, એટલા દેવ ઉત્પન્ન થયા. ભૌતિક પદાર્થોને, ચમત્કાર જોઈ, જુદા જુદા દેવ કરપતે કલ્પતે, નદીઓ ઈત્યાદિને પણ, કોઈ કોઈ વાર દેવત્વ અર્પેલું દીઠામાં આવેછે. આ બધી દેવભાવનાઓ, તથા એ સર્વને ધારણ કરનાર, પોષણ કરનાર, એવા પૃથ્વી તથા આકાશ, તેમજ દેવત્વ પામ્યાવિના રહ્યાં નથી. આકાશ એકલાનેજ કોઈવાર ધૈ, એ નામથી સ્તવેલું છે, કોઈવાર, આકાશ પૃથ્વી ઉભયને, ઘાવા પૃથ્વી, રોહસી એવો દંદરૂપ દેવ કહેવો છે. એ મહાપિતા-માતાની વચમાજ, સર્વ દેવ છે, સર્વ છે. વેદમત્રોથીજ ઉઠેલી, પણ પછીથી અદૃષ્ટ થયેલી, ધૌષ્ણિતર, પિતારૂપ આકાશ, સર્વ શ્રેષ્ઠ ઈશ્વર,

ઉદાહરણ પણ કહીએ ધૌષ્ણિતર, ઝીયસ, જ્યુષિતર એનો આપણે ધરાશે જાણેલો છે. વરુણ, યુરેનોસ, પણ સૂર્યનાં છે. ઝીક પુરાણમાં ઝીયસનું માણ ફ્રેડીને અપીની જન્મી એવું છે, તેનો જુવારો, ઝીયસ-ધોમ્-આકાશને ચીરી નાંખી, આકાશમાં પ્રકાશરૂપ હેદ પાડી, અપીની-અન્દા-ઉપા-જન્મી, એમ છે. પણ સૂર્ય ને ઉપા !

* ઇન્દ્ર, પ્રકાશવૃત્ત, ધાતુ. † રુદ્ર, રોહ, સ્વર કરવો, એ ધાતુ. ‡ ધુ, એટલે પ્રકાશવૃત્ત, એ ધાતુ.

એ ભાવના, ગ્રીક ધર્મમાં ઝીઅસ, જ્યુપિતર, નામથી, છે. ઝંદ અવ-
સ્તામાં પણ, ઘોને, પિતા માનેયો છે.

આસપાસની સૃષ્ટિ જોતે જોતે, પોતાના પશુપુત્રાદિ તરફ નજર
કરતા, પૂજા દેવને, પરવાદિ પાલન સોપાયું, સમૃદ્ધિ સપત્તિ આપ-
નાર, વસુદેવ નિયત થયા, સદ્ગુણ સ્થાન આદિ આપનાર, બ્રહ્માણ-
સ્પતિની ભાવના ઉદય પામી. એમ નાના પ્રકારે દેવ વ. આગળ આગળ
વૃદ્ધિ પામતું ચાલ્યું. વિશ્વમાં પદાર્થોનું અદૃશ્ય થવું, અને પાછું નિયમિત
રીતે આવવું, એ ભાવનાને, મરણના ચમત્કાર સાથે મેળવતા, માણસના
જીવને, સૂર્યાદિના વિશ્રામસ્થાનમાં લેઈ જનાર, સૂર્યસંબંધ, ચમત્કાર થયા.
અને મુલેલાં માણસો કાંઈ પાછા આવતા નથી, માટે ધમરાજાનું
સ્થાન-સ્વર્ગાદિ-તથા, પુનર્જન્મ જેવું કાંઈક પણ, કહેવાયા. વસ્તુ-
માત્રના ઉદ્ભાસ્ત વિચારતે વિચારતે, સૃષ્ટિ ક્યાથી થઈ, એમ વગ્ન-
સ્પતિનો પ્રશ્ન થતા, હિરણ્યગર્ભ, બ્રહ્મપતિ, વિશ્વકર્મા, આદિ ભાવ-
નાઓ થઈ. નિત્યે પાંડન પાંડનમાં ઉપયુક્ત, વેદરૂપ વાણી, અને તે-
નાથીજ દેવતાઓની પ્રમખતા પામવાનો માર્ગ, એમ વિચારતા, વાય-
વાણી, એવી એક ભાવના દેવત્વને પામી; અને જેમ વાણીમાત્રમાંજ
સર્વ પ્રકારની શક્તિ છે, તેમ સૃષ્ટિકર્તાથી પ્રવર્તેલો પ્રથમ ઉત્પત્તિકાલ
વાઝારાજ હોવો જોઈએ, અર્થાત્ વાય, એજ સર્વોત્પત્તિ કરનાર
શક્તિ, તથા સર્વ સમૃદ્ધિરૂપ ધેનુ, એવી ગુણભાનના હોઈ, અંતે સર્વ
વાતથી અસંતુષ્ટ થઈ, ખરૂં ઐશ્વર્ય ન જોળખી શકવાથી, વધારે વિચાર
કરતે કરતે, વિશ્વમાત્રની અવિચ્છિન્ન એકતા જોઈ, સમગ્ર દેવમય વિ-
શ્વદેવા એવી ભાવનાદ્વારા, પરિણામે, સર્વમય પુરુષની મહા કલ્પના

પણ, વેદગત્રોના છેડે, કરેલી જણાય છે.

ચારકમુનિ, દેવતાઓના સ્થાન અને કર્તવ્ય ઉપરથી, તેમના ત્રણ વિભાગ કરેછે, પૃથ્વીના દેવ, આકાશના દેવ, અને અંતરિક્ષના દેવ. આપણે તે વિભાગ કામના નથી, કેમ કે આપણે તો મનુષ્યની જ બુદ્ધિથી જ ભાવનાઓ દલી, તે બુદ્ધિપ્રમાણે, તેના વિભાગ કરાવવાની જરૂર છે. એમ જોતા, સર્વથી પ્રથમ બુદ્ધિ, સ્થૂલ પદાર્થો જોવાથી ઉઠે, એ વિચારતા, સૂર્ય, વિષ્ણુ, સવિતા, આદિત્ય, ઉપસુ, અગ્નિ, સોમ, ઇંદ્ર, મરુત, રેદ્ર, પેર્ગન્ય, વાત, ઘૌ, તથા નદ્યાદિ, એ સર્વ મૂલ દેવતા મનાય; તે પછી, પોતાને અકુદ્ન સુખાદિ વિચારનો ઉદય થવાનો સંભવ છે, તદનુસાર, પૂયા, મિન, વસુ, બ્રહ્મણ્યમ્પતિ, આદિ, દેવભાવનાઓ ગણી શકાય. તૃતીય ક્રમ, સત્ય એજ મુખરૂપ છે, સર્વવ્યાપી નિયમરૂપ છે, એવી બુદ્ધિના ઉદયનો કદાચી, તેના પરિણામરૂપે, ઋક્ષ, વરુણ, યમ, આદિ ભાવનાઓ, નાની શકાય. ચિંતાત્પત્તિ વિચાર, અને તેમાથી પણ સર્વની એકતા રૂપ મહાભાવના, એ તો, છેક ઉચ્ચ થાય, માટે, ઘાવાગૃથિવી, અદિતિ, હિન્દુયગર્ભ, વિશ્વકર્મા, બ્રહ્મપતિ, વાયુ, વિશ્વેશ્વર આદિ. તથા પુરુષ, એ દર્શનાઓ, આખરનીજ સમગ્રતર્ક. આવોજ ક્રમ હોવો જોઈએ, એમ સિદ્ધ રીતે, આગ્રહ તો, ન કરી શકાય, પણ સ્થૂલદૃષ્ટિએ, દેવભાવનાઓના ઉચ્ચપરત્વે, આવા કોઈ ક્રમનુભાવ થયાવિના રહેતું નથી. એમ તો સિદ્ધ થઈ શકાય. આવો ક્રમ કલ્પવાનું ફક્ત એજ છે, કે મૂલધર્મભાવના કેવી હશે, તે આપણે હાથ લાગે. કયા સર્વ વિચારના વિચારરૂપ પુરુષની મહાભાવના, અને કયા સૂર્ય, ઇંદ્રાદિ ભાવનાઓ ! એક, મનુષ્ય બુદ્ધિની પાછી પરાકાષ્ઠા છે, બીજી, તે બુદ્ધિને પગ આવવા

• નિરુક્ત ૬ આ બાબત પરો વિચાર પ્રકરણ ૫ ને આરંભે યરો.

માડયા, એમ બતાવનારી છે. ત્યારે તે ઉભયને એકજ વેદકાલમા
 બુસાડી દેઈ, બધી ભાવનાઓને એક કાલાવગ્ધિન થયેલી દરાવી,
 મૂલધર્મ વિચાર તદ્દનુસારજ હજે, એમ કેમ કહી શકાય? કમપ્રમાણે
 વિચારતાં, મૂલધર્મભાવના લક્ષમા ઉતરવી સરલ છે આખી મંડૂ
 સહિતામા જોટલી ભાવનાઓ છે, તે સર્વેનું દિગ્દર્શન દરાવી ગયોછું, પણ
 મૂલધર્મના વિચારપરતે તે સર્વે કામની નથી. મનુષ્ય બુદ્ધિના ક્રમે
 કરી, દેવત્વ ભાવનાનો જે ક્રમ સૂચવ્યો તે ઉપરથી એમ પણ કહી
 શકાય, કે મંડૂમત્રોમા પણ, પૂર્નાંપર જૂના નવા એમ હોવાનો સભવ છે,
 માટે સર્વ મત્રો મૂલ વિચાર માટે સરખાજ ઉપયોગના હોઈ ન શકે.

પણ, આ બધી તો એક પ્રકાશરૂપ અર્થની પ્રેરણા થઈ. સૃષ્ટિક્રમ
 એવો છે, કે તેમા પ્રકાશ સાથેજ અપ્રકાશ, દિવસ સાથેજ રાત્રી,
 મુખ સાથેજ દુઃખ, આનંદ સાથેજ ભય, એવો પ્રતિકૂલી ભાવ, સર્વ
 થયે બનામ છે પ્રકાશરૂપ સૂર્ય અને અગ્નિ, તિમિરરૂપ ધોર ભયા-
 નક ભાવનાને હજીનારા છે, ને તેથી કોઈ ધોરસત્ત્વ, મનુષ્યને વિપરીત
 કરનાર સત્ત્વ, તેની પણ ભાવના ઉદય પામે છે એજ અસુર*. ધંત્રના
 આણેના મેધાદિનો અવશ્યક કરી વૃદ્ધિ ન થતા દેનારા પણ અસુરજ
 વય, પુત્રઆદિ, ને તેમની સાથે ધંત્રના સુહાદિ, એ બધી રચના
 મત્રોમા રચલે રચલે પ્રસિદ્ધ છે. પણ એમ કરત, જેમ જેમ, સત્ય-

* આ શબ્દ, વેદમત્રોમા તો, જેને, અસુ-પ્રાણ-હોય તે, એટલા અ-
 ર્થમા વપરાયલો જણાય છે, જે જગતિ અંતે કહી છે, તે બ્રાહ્મણકાલમા વધારે
 રાષ્ટ્ર યાય છે જદ અવસ્તામા, અહુર શબ્દનો અર્થ-ચૈતન્ય એવોજ છે, ને
 તેને મજ્ઞ એટલે સ્વપ્ના, કર્તા, એમ હમેશાં, ચૈતન્યરૂપ કર્તા-ઈશ્વર-અહુર-
 મજ્ઞ-જોરમજ્ઞ-યાય છે

મૃત—ની ભારના દંદ ચલી ગઈ, તેમ તેમ, તેથી વિપરીત એવી અ-
સત્ય, અનૃત, ભાવના પણ ઘડાતી ચાલી. પણ તે ભાવનાએ, ધનર
ધર્મોમાં, દેવત્વ ધારણ કર્યું છે, તેમ આર્યધર્મમાં કર્યું નથી, પણ માત્ર
ભાવનાજ રહી છે, એ માર્ગિક વાત ઉપર, આપણે જરા રહીને
વિચાર કરીશું.

મૂળ આર્યધર્મમાં જેટલી ભાવનાઓ દેવતાને પામેલી, વા ત-
ત્પ્રાય છે તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે આપણે જોયું. પ્રકાશ અને અપ્ર-
કાશ એ ભાવનાજ દેવસ્વરૂપ પ્રેરવામાં મહામહાવાન હોય, એમ સિદ્ધ
જણાય છે. દુનિઆના ધણાક પ્રત્યીન ધર્મોમાં તેમજ યથેષ્ટ છે.
મીસર દેશમાં સૂર્ય ભાવનાનાં અસ્ત્રાખ્ય દેવાદિ યથેષ્ટ છે, ને તે-
માનો મુખ્યદેવ એસિરિસ, તેનાં ધણાં સ્વરૂપમાં, મુખ્યરીતે, સૂર્ય
સ્વરૂપનો સૂચક છે. સૂર્યના અસણ અને સુખદ તેજથી, માણસને
સહજમાં પ્રકાશરૂપ અવધૂર્ષ આનંદનું ભાન થાય છે. અગ્નિની સ-
ર્વદા આકાશ તરફ ઉડતી જવાલા, તેને, કોઈ ઉચ્ચતર જીવિતની ભા-
વના નિરંતર સૂચવે છે. અગ્નિમાં નાખેલી વસ્તુમાં અદૃશ્ય થઈ,
ક્યાં જાય છે એ વિચાર, અદૃશ્ય સૃષ્ટિની પણ કોઈ ભાવના સૂચવી
દૃશ્ય અને અદૃશ્ય સૃષ્ટિ વચ્ચે, અગ્નિને દારૂપે કહે છે. એજ અમિ
ક્યા નથી ? શરીરમાં, પ્રાણીમાં, પદાર્થમાં, સર્વમાં તેજ છે, સર્વ
વિશ્વની ક્રિયા તેનાથીજ નીભે છે. પ્રકાશરૂપ, આનંદરૂપ, બયદારક
રૂપ, આ અને પેલી દુનીયાના દારૂપ-અમિ અને સૂર્ય, ઇરાનમાં
પણ, પૂજ્યપદને પામ્યા છે. માણસનો આત્મા પણ એજ પ્રકાશરૂપ,
આનંદરૂપ, અનંતરૂપ છે. પ્રત્યક્ષ તેજેરાશિ, તે એ અદૃશ્ય આ-
ત્માના-હોરમજૂનાં-પરમાત્માનાં-પ્રતીક છે. આવીજ રીતે સૂર્યાગ્ન્યાદિ

કાશરૂપ અર્થને આત્મરૂપે સ્વીકારનારા ક્રિસ્તીઅન ધર્મમાં, રોઝીકુ-
શીયન નામે શુભ ધર્મપાલનારા પણ, જાણવામાં આવ્યા છે.* આ-
પણે તો, અદ્યાપિ પણ, સવિતારૂપ પરમ જ્યોતિનેજ સાવિત્રી અ-
ર્થએ ધીએ. પ્રકાશરૂપ ભાવનાએ પ્રાચીનધર્મોને આવાં સ્વરૂપ આ-
પ્યા છે, તેમ અપ્રકાશરૂપ પ્રતિદંદીભૂત ભાવનાએ પણ, પોતાના રૂપ
ધર્મવિચારમાં ઉમેર્યાં છે. મીસર દેશમાં ટાઇફાન નામે રાક્ષસ, ઓ-
સિરિસના શત્રુરૂપે, તેને હણનાર રૂપે, પ્રસિદ્ધ છે. ઝરયોસ્તી ધર્મ તો
આ દંદભાવના માટેજ ઘણો પંકાયેલો છે. જેમ માન્યું છે, કે દુ-
નીયામાં સાર અને નદારું, સત્ય અને અસત્ય, ઋતુ અને અઋતુ, એવી
એ ભાવનાઓ અનાદિ કાલથી ચાલીજ આવે છે, ને તેમનું યુદ્ધ થયા
કરે છે, તેમાં સદ્ભાવનાનો જય નીપજે છે. હોરમઝ્દ તથા તેના સ-
હાય સ્પેન્ટોમાન્યુસ, એ સત્યાર્થરૂપ ભાવના છે, અદ્વિમાન તથા
તેના સહાય અંધ્રોમન્યુસ એ અસત્યાર્થરૂપ ભાવના છે. ખ્રીસ્તી ધ-
ર્મમાં સેતાનનામના ખરાબ કામ કરવાની પ્રેરણા કરનાર શિરસ્તાનું
નામ, સર્વને જાણીતું છે એ, યાહુદીઓએ આખીસનમાં કેદ હતા,
તેવામાં, ધરાની ધર્મભાવનાના પરિચયમાંથી, લીધેલું છે. કુરાનમાં પણ
સેતાન ઉપરાત એક ઇબ્લિસનામ તેના જેવોજ શિરસ્તો કહેલો છે.
આર્યધર્મમાં જેમ દેવ શબ્દથી, પૂજ્ય ધર્મ ભાવનાઓનો વ્યવહાર
થયોછે, તેમ મીસર, ધરાન, અર્મસ્તાન, તથા યુરોપના ધર્મમાં શિ-
રસ્તા શબ્દથી તેજ ભાવનાને જણાવવામાં આવીછે. જેમ તત્ તત
વસ્તુ, નિયમાદિ માટે, દેવ છે, તેમ શિરસ્તા છે. ઝરયોસ્તીઓ અ-
દ્વિમાનને દેવ કહેછે, ને દેવ શબ્દનો અર્થ રાક્ષસ એવો કરેછે, એ

તે ધર્મની, હિંદુસ્તાનમાં વસતા પોતાના ભાઈઓ દેવભાવના કલ્પના
 મુતપરસ્ત થઈ ગયા, એમ કાર્ષ્ક તિરસ્કાર જતાવતા, ઉલટાજ અ-
 ર્થમાં યોગેલી પરિભાષા હો; પણ એક વાત અત્રે સૂક્ષ્મરીતે જોવા
 જોની છે, કે આર્યધર્મના દેવ જોટલીજ સત્તાવાળા રાક્ષસ-અહિમાન
 ટાઈશાન, સેતાન-ધતર ધર્મોમાં માન્યાછે, તેમ આર્યધર્મમાં નથી.
 આપણે કહી ગયા છીએ, કેવળ વૃત્તાદિ રાક્ષસોના નામ માત્ર, વેદમાં
 આવેછે, અને અવૃત્તાદિ ભાવના પણ નજરે પડેછે, છતાં માણસોને
 લોભારી કુમાર્ગે ચડાવવાનો કુલ અખત્યાર ધારણ કરનાર, કોઈ અ-
 સુર, દેવમાત્રના મુખ્ય અને નિત્ય પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે, જાણવામાં
 આવ્યો નથી. આ ઉપરથી એમ મત બાધવા તરફ વલણ થાયછે, કે
 મૂલધર્મ વિચારમાં, માણસોને યદ્યપિ દુ.ખાદિનો વિચાર થયેલો, અને
 તે, દેવનો અપસાધ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય એમ પણ દરેક, તથાપિ
 પેતાનો દેવ અને તેની પોતાઉપર પ્રીતિ, એ ઉપર એટલી આસ્તા
 રહેલી, કે દેવને સતોષનારને, મક્કતને માર્ગે ચાલનારને, કદાપિ પા-
 પાદિ પરાજય કરી ન શકે. આમ આર્યલોક દેવતાની ભયમાત્રથી
 રત્નુતિ કરવા મડયા નથી, પણ દેવતાના પ્રેમથી સુખ પામવા, તેમ
 વળ્યાછે, એવું જોઈ શકાય છે. કૂડ કપટનો કાર્ષ્ક સુધારા સાથે વ-
 ધારો થવાથી, પાપનો જય થતા કવચિત્ કવચિત્ જોવા પછી, અ-
 સુર ભાવનાઓ થયેલી, ને તેથી તે, અથવા પ્રેમભાવના, એ બન્ને,
 મૂલ ધર્મ વિચારમાં ગણતી જોઈએ નહિ. ત્યારે આપણે મુખી આ-
 પણે જોઈ શક્યા, કે મૂલ ધર્મભાવના, પ્રકાશરૂપ અર્થ પ્રેરિત-દેવ-
 પૂજન, એ છે. એ ભાવના સખધે, હજી, કોઈ અશ વધારવા ઘટા-
 ડવાની જરૂર છે, કે નહિ, તે જોવાનું છે.

આર્યધર્મ અને મીસરધર્મમાના દેવ, અને બીજા ધર્મના દિરસ્તા, એ ત્રણેમા સ્વભાવમા કાઈક બેદ છે. આર્યધર્મ અને મીસરધર્મના દેવને, તેમના પૂજકો બયયુક્ત માનપૂર્વક દૂર રહી નમેછે, શ્રીક્રધર્મના દેવ સાથે, તેમના પૂજકો સખાપણુ કરી રમતા રહેછે, ને ઈતર ધર્મના દિરસ્તાઓ માણુસના સખા થઈ, ઈશ્વર અને માણુસ વચ્ચે સબધ કરાવેછે. પોતે પોતાના દેવોને અમુક સ્વભાવ આરોપવો એ, પોતપોતાના દેશની રાજ્યવ્યવસ્થાનું પરિણામ છે, એમ વિદ્વાનો ધારે છે. એમ જોતા, મૂલ્ય રાજ્યસ્વરૂપ દેવું હશે તે તરફ તર્ક ચલાવવાની જરૂર પડેછે, પણ એમજ માનવું ઉચિત છે, કે કોઈ પ્રકારનું બંધનસંબંધ રાજ્ય એજ મૂલ્યરાજ્ય સ્વરૂપ હોવાનો સંભવ છે. આ પ્રમાણે હોય ત્યારે, કોઈ એક રાજાને તામે રહેનાર મીસર અને આર્ય દેશમા, બયપૂર્વક માનયુક્ત ધર્મવાળા દેવમાના દોવાનો સંભવ સુવભવ છે. તેમ પ્રજા સત્તાકે દુકડાઓથી જોડાઈ એકરાજ્યત્વને પામેલા શ્રીસ દેશમા, દેવમાના સખ્યભાવયુક્ત થાય, એ પણ સુગમ છે. દિરસ્તાની કંપના તો નયમ કંપનાસદશજ છે. દૂલિત થવા જાયછે, કે મૂલ્યધર્મસ્વરૂપ પ્રેમ કળતા તન્મિત્ર ભયની ખુદ્ધિથી રચાયુ હોય, એવો વધારે સંભવ છે.

આટલે સુધી આપ્તા પંતી, એક ઘણા અગત્યના વિચાર ઉપર આપણે આવીએ છીએ વિશ્વરચનામા દૃષ્ટિએ પડતા વિવિધ વિશ્વસ્ત્રોતો, માણુમોએ દેવત્વ આરોપ્યુ, અને એમ ધર્મવિચાર બંધાતો ચાલ્યો, એ આપણે જોયુ પણ, જે જે સત્ત્વને આરોપ્યુ કરી, સત્તાત્વ આરોપી પૂજ્યુ, તે તે સત્ત્વવિશિષ્ટજ ઈશ્વર, તે માણુમોએ માનેલો કે, તેથી અતિરિક્ત કોઈ સર્વોપરી એક ઈશ્વર માનેલો, એ

સંકા આ સ્થલે ઉઠે છે. બીજી રીતે કહીએ તો, જોઈલા દેવ તેટલા
 અને તેવા ઇશ્વર માનેલા, કે કોઈ એક ઇશ્વર છતાં, બીજા બધા દેવ,
 તે તેની વિભૂતિરૂપ, એમ માનેલું ? ઘણા ઇશ્વર માન્યા હોય તો તે
 જીવારોપણમાં કહેલી અધમ મૂર્તિપૂજા થઈ; ને એક ઇશ્વરની વિભૂ-
 તિરૂપ સર્વ, એમ માન્યું હોય, તો તે બુદ્ધિની, પરાકાષ્ટારૂપ ધર્મ-
 ભાવના થઈ; એમ ઘણા અર્વાચીન વિદ્વાનોનું મત છે. આ વિષયનો
 કાંઈક વિચાર આપણે આગળ કરી ગયા છીએ, ને ત્યાં એમ ઠરાવી
 આવ્યા છીએ, કે આવી મૂર્તિપૂજામાં પણ, ઇશ્વરત્વભાવના મિશ્રિત
 ન હોય, અર્થાત્, કોઈ, એક સર્વોપરી ઇશ્વર, છે, એવી બુદ્ધિ એ
 પૂજાની પ્રેરક ન હોય, એમ તો છેક સંભવે નહિ. માણસ માણસ
 સાથે મળી મંડલ કે કુટુંબરૂપે વસવા માટે ત્યારથીજ, તેનામાં, કોઈ
 એક ઉપરી હોવો જોઈએ, એવી ભાવના સ્ફુરે છે, ને તે ભાવનાનો
 અતિદેશ, પોતે પૂજેલા ઇશ્વરમા કરવો એ બહુ સહજ છે. આમ હો-
 વાથી સર્વોપરી કોઈ ઇશ્વર એ ભાવના મિશ્રિત મૂર્તિપૂજા-દેવપૂજા-
 વિશ્વસત્ત્વપૂજા-એજ, મૂલધર્મ વિચારનું, કે વધારે ચોક્કસ શબ્દો વા-
 પરીએ તો, વેદમાંના મૂલવિચારનું, રૂપ હોઈ શકે. ક્રમાણુસો પોતાનાજ
 આચાર, વિચાર, ઇત્યાદિનો અતિદેશ ઇશ્વરસ્વરૂપમાં પણ કરેછે; એ-
 ટલે એક ઇશ્વર સર્વોપરી હોવો જોઈએ એવી ભાવનાને, મનુષ્યબુદ્ધિની
 પરાકાષ્ટાનું ફલ માનવા કરતા મનુષ્યબુદ્ધિના આરંભે માનવી એ વ-
 ધારે સ્વાભાવિક છે. બુદ્ધિ જેમ જેમ સંસ્કાર પામતી જાયકે, તેમ
 તેમ ઇશ્વરત્વના ધર્મમાં પણ સંસ્કાર ચતા ચાલેછે, ને અંતતઃ, તે
 ઇશ્વરનું રૂપહોઈ અમુક પ્રકારનું કરેછે. હાથ પગને આંખવાળો, બધરાંછો કરાંના

પરિવારવાળો, રાગદોષયુક્ત, પણ મહાસમર્થ, સર્વોપરી, નિત્ય ઈશ્વર, ધામે ધામે, એક ધર્મ તજે, બીજો ધર્મ તજેને છેવટ, સર્વ રૂપ એક ચૈતન્ય અનાદ્યનંત બની રહે એટલામાજ બુદ્ધિકમની પરાકાષ્ઠા છે; પણ મૂલે ઈશ્વરત્વ બાવનાજ મનુષ્યબુદ્ધિમા ધર્મારંભક ન હોય, એમ કહેવું શિથિલ છે* સૈમિટિક ધર્મમા, ઈશ્વરત્વ બાવના એજ મુખ્ય છે, તે તે નિરાકાર, નિવિહાર, પરમપુરુષરૂપે પૂજાયછે, એટલામાજ તે ધર્મની કૃતકૃત્યતા, તદ્વતુયાપીઓએ સ્વીકારેલી છે, તેથી તે ધર્મના સંસ્કારથી થડાયલા મનવાળા શોધકો, એક ઈશ્વર એવી બાવનાને ધર્મબુદ્ધિના પરિવર્તનરૂપ ઠરાવવા, અને તે બાવનાહીન વિશ્વપૂજાને મૂલ ધર્મબુદ્ધિનું રૂપ ઠરાવવા, મથે છે. પણ, ધર્મબુદ્ધિની ખરી પરાકાષ્ઠા તો પુરુષસૂક્તોક્ત પુરુષબાવના, કે વેદાતવાદમાની બ્રહ્મબાવના છે, એમ જ્યારે આપણે સિદ્ધ કરી બતાવીશું, ત્યારે એ વિચારની નિઃસારતા સહજમા સ્પષ્ટ થશે. એ બધા ઇતિહાસ, આપણે જે તપાસમા પ્રવૃત્ત છીએ તે દ્વારા જણાશે; પણ અત્રે એટલું નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યું છે, કે સર્વોપરી કોઈ સત્તાની બાવનાસહિત અનેક દેવતા પૂજા, એજ મૂલધર્મ વિચારતું રૂપ હોવું જોઈએ. આ વાત વેદમંત્રોથી પહે પહે સ્પષ્ટ થાય છે. યદ્યપિ મંત્રોમા અનેક દેવતાની સ્તુતિઓ આવે છે, અને જે વખતે, જે દેવને, સ્તવ્યો હોયછે, તે વખતે, તે દેવને, જેટલાં અપાય તેટલાં વિરોધણાદિક આપી, પરમેશ્વરરૂપે ઠરાવ્યો હોય છે, તથાપિ ઋષિઓના મનમાથી એ વાત ખસતી નથી, કે કોઈ સર્વ નિર્ધૃતા સર્વોપરી એક દેવ હોવો જોઈએ. આવા મુખ્ય ઈશ્વરની શોધમા ને શોધમાં

*આ વિષયમા દા. જો મેક્સમ્યુલરના વિચાર પણ જાણે અરો અને દેવા વિચારને મળતા છે. જુઓ 'ચીન્સ-ક્રામ એ જર્મન વર્કસોપ;' દિબર્ટ-લેકચર્સ, ઇત્યાદિ.

તેઓ, ધડીમા આ દેવને, ધડીમા પેલા દેવને, એમ અનેક દેવ દેવ
 તનિ ઇશ્વરરૂપે બનેછે, પણ એકેથી સતોષ પામી નિરામતા નથી
 ઇશ્વરપદને, એક પણ અમુક દેવ, ચિરદાનસુધી ધારણ કરી રહ્યો હોય,
 એવું વેદમંત્રોમાં જણાતું નથી એમ કહીએ તોપણ ભુલ્ય બરેલું નથી,
 કે વેદકાલથી માડીને તે છેક આજ પર્યંતમાં પણ, આર્યધર્મમાં, સર્વ
 માન્ય કોઈ અમુક, તેજ ઇશ્વર, એવો નિર્ણય થયોજ નથી, ને તે
 નથી થયો એમાજ, એ ધર્મને ખીલવાનો અવકાશ મળ્યોછે, જે જે
 દેગમાં એ બાનના સ્થિરતાને પામી છે, તે તે દેશમાં ધર્મવૃદ્ધિ અટકી
 છે, પણ આર્યદેગમાં ઇશ્વરત્વ બાનનાની સાદી આકૃતી મૂનથી છત,
 અમુક રંગરૂપથી ભરાઈ, સર્વમાન્ય રીતે, તે કદાપિ સ્થિર કરી નથી,
 એટલામાજ, એ ધર્મને ખુબ ખીલવાનો અવકાશ મળ્યોછે. વેદમંત્રોમાં
 આ દેવ, પેસો દેવ એમ ધણા દેવને ઋષિઓ વારાફરતી ઇશ્વરરૂપે
 પૂજેછે, પણ અમુક એક ઇશ્વર નિયત કરાવેલો જણાતો નથી. વૈદિક
 દેવતાના અનુકરણરૂપ ઋષિ દેવતાઓમાં, ઓઅસ નામનો સર્વોપરી
 ઇશ્વર જણાયછે, ને તે નામ તથા ઘોસુ એ નામના મળતાપણા ઉ
 પરથી, ઘો ને કોઈ કાલે ઋષિઓએ ઇશ્વરરૂપે માન્યો હોય, એની
 જાવના થઈ શકેછે, પણ વેદમંત્રોમાં તેતો કરો પૂરાવો જડતોનથી
 આર્યટોણ મુલવતનથી વીખેરાયુ, તે પહેલનો કોઈ એક તેવો ઇશ્વર
 હોય ને હિંદુઆર્યો તેને પછીથી વિસરી ગયા હોય, તો કાણ જાણે?
 પણ, એમ હોય તોએ, આપણે જે વાત કહીએ છીએ તેજ વાતને
 સળવ આધાર મળેછે જે મત્રસહિતા ઉપર, આપણે અનુમાન કરીએ
 છીએ, તે સહિતાના, તો ઈદ્ર અને વરુણ એ બે દેવતા, વારવાર
 ઇશ્વરપદે પહોંચતા જણાયા કરે છે, જે કે તે બે વચ્ચે પણ, પછલા

પુ.ણિમાં જુદા જુદા દેવે વચ્ચે ચાલે તેમ, કદાપિ પણ, મુખ્ય, પદને માટે લકાર્થ ટટો જણાતો નથી આર્યત્રયિઓ આ પ્રમાણે એક દેવ-કે બીજા દેવને પૂજતા, ધર્મરત્ને શોધે, ને - છેવટ ચાડીને, કોને પૂજીએ ? કોને બળીએ ? એવા પ્રશ્ન પણ કરે, ને પર્યાવસાને મહા-ગહનશક્તિમાન ધર્મ અગમ્ય છે એમ સમજી, એકં સદ્વિજા ઘડુધાઘદ-ન્તિ એકજ સત્-સત્તા-ને નિહાને બહુ રીતે વહે, એકજ મહા-સ્વરૂપની સર્વ દેવતા-વિભૂતિ છે, એમ દેહી, વિરામવા ભય, એમ કરતાંજ પુરુષભાવના જન્મ પામે, પણ તેના વિચાર અત્રે અપ્રસ્તુત છે. પ્રાચીન વેદમત્રોમાથી, સારે, એટલુંજ સિદ્ધ થાય, કે કોઈ-પણ તે ગમે તે ગુણ, રૂપ, ધર્મવાળો-એક નિયતા છે, એ જ્ઞાનના-શુદ્ધ, અનેક વિશ્વવસ્તુની પૂજા, મૂલધર્મવિચારનું સ્વરૂપ છે.

આ પ્રમાણેનું મૂલ ધર્મસ્વરૂપ આપણને વેદમત્રોમાથી પ્રતીત થાય. આ વિચારની પૂર્વે ધર્મવિચાર કેવો હશે તે જાણવાનું આપણી પામે કદા સાધન નથી. પ્રાચીનમા પ્રાચીન જે ઇતિહાસ આખી દુનીયામાથી હાથ લાગે, તેમાથી તો દેહી તે વાન પ્રથમે હાથે આવે, પણ એજ, ધર્મવિચારનું મંદાણ એમ દેહી શકાતું નથી. વેદમત્રોમાથી જેમ આ વિચાર જાણે, તેમ જીવન, એથી ધણી ઉત્કૃષ્ટ અને મનુષ્યમુદ્ધિ બહુ કેળવણીપછીજ પેદા થઈ શકે તેવા વિચાર પણ મળી આવે, પણ તે જાણને ટાળી ચૂકી, મૂલ વિચારને વળગવાનુંજ આપણુ પ્રયોજન છે. જે વખત ઋક્સ હિતા છે તે રૂપમા ગોઠવાઈ હશે, તે વખતે આર્યસોફા કેની સ્થિતિમાં હશે તેના આભાસપૂ મંત્રો-માથીજ ચાલે છે. રાજ્યવ્યવહારમા આર્યસોફા બહુ વધવા પેલા છે. હજી, ગામ, નગર, કોટ, કીલ્લા, બંધાઈ, દામ્ન, ધર્મદિ વગેરે

ધડાયલાં હોવાં જોઈએ, યુદ્ધકલા ઠીક ઠીક ખીલેલી હોવી જોઈએ; વ્યાપાર, ધંધો, નૌકાગમન, ઇત્યાદિ પણ ધૃદ્ધિ પામેલાં હોવાં જોઈએ; હુનર, કલા, કૃષિ કર્મ આદિ પણ ઉચ્ચ પ્રકારના હોઈ, કુટુંબોમાં સુખ શાન્તિ આપનાર સાધનરૂપ થયા હોવા જોઈએ; અને છેવટ લગ્નાદિ સંબંધો પણ ઉચ્ચી જાતના હોઈ, સ્ત્રીઓ તથા નોકર ચાકર સર્વને ચોખ્ખા હક તથા છૂટ મળેલી હોવી જોઈએ; એમ સમજાય છે, કે આટલી સુધરેલી સ્થિતિ સુધી આવવું, એ મુલ્ય ધર્મ વિચારના સમ-
યનું કામ નથી, અર્થાત્ જો ધર્મ વિચાર આપણે મૂલ્યરૂપે નક્કી કર્યો તેજ, સંહિતાના છે તે રૂપે ગેઠવાવાના સમયમાં, ચાપનો હશે, કે કોઈ તેથી ઉત્કૃષ્ટતમ બ્રહ્મ ભાવનાદિ વિચાર ચાલતો હશે, એકલી શકાવું કઠિન છે. જ્યારે એ જાણવું કઠિન છે ત્યારે એ પણ જાણવું તેથી વધારે કઠિન કે અશક્યવત્ છે, કે એ મુલ્ય વિચાર ક્યારે પેદા થયો હશે, ને તે વખતે કયાર્થ લોકોની સ્થિતિ કેવી હશે ? અનાદિ

* આપણે આર્ય શબ્દ બહુ વખત થયાં વાપરતા ચાલીએ છીએ, તેો સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે તેમાં, આ દુનીયાંના ક્રીયા ક્રીયા લોકને વિદ્વા-
નોએ મુકેલા છે. એ કરતાં, થોડી વધારે વાત પણ કહી લેવી જરૂરની છે. મૂળ મનુષ્યવસ્તુતિ લેક્ષ્મીઆથી પ્રસર્યાની કલ્પના કહી ગયા છીએ. રોાધકોએ મનુષ્યના સુધારાના ત્રણ લાભ પાડી ત્રણ કાલ કે યુગ ખાંધા છે. પ્રથમ પશ્ચરનો કાલ એટલે પથરાનાં હથીઆર વગેરે વાપરી ગુજરાન કરવાનો જંગલી સમય. પછી બ્રોંડનો કાલ એટલે કોઈ ગ્રંથ વગેે ગળે તેવી ધાતુ હાથ લાગી, તે વપરાયાનો કાલ. અને પછી લોહકાલ એટલે લોહાનાં હથીઆર વગેરે કરી ચારી રીતે સુધારાપર આબ્યાનો કાલ. ત્યાંથી સુધારાની ઉત્તરો-
ત્તરપ્રવૃત્તિ. આર્યલોકનો જે ઇતિહાસ આપણે વેદકાલથી આરંભ્યો તે ધણું કરી બ્રોંડકાલના સમયનો છે. પશ્ચરના કાલમાં તેઓ ક્યાં હતા કે કેવા હતા

કાલમાં કયે વખતે ને ક્યા સ્થિતિમાં કેવા કેવા ધર્મવિચાર ઉઠ્યા હશે તે આપણે જાણી શકીએ તેમ નથી; પણ ધણા ધણા ધર્મવિચારના, એક ઉપર એક એમ, અનેક થયે, જ્યાં સુધી જુદે જુદે રૂપે ઝોળખી શકાય ત્યાંસુધી ઉંડા ઉંડા ઉતરતાં, આપણને, ઈશ્વરવભાવનાયુક્ત અનેક દેવતાસ્થ વિશ્વપૂજા, એ મનુષ્યપ્રુદ્ધિના થયે, આગળ અટકવાની જરૂર પડે છે. એની આગળના પડની વાર્તા, અનાદિ કાલના અભેદ પડદામાથી એકાકાર જણાઈ, દૃષ્ટિમર્યાદામા પ્રયત્નરહી પામી શકતી નથી.

પ્રકરણ, ૩.

ક્રિયા—જ્ઞાન.

બ્રાહ્મણ, આરણ્યક; ઉપનિષદ.

મૂલધર્મવિચારનું સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે, ને તે કેવું સંમળ્ય છે, એ આપણે જોઈ ગયા. ઋગ્મંત્રોસંજયે એક વિચાર હજી કરવાનો રહ્યો છે, ને તે મૂલધર્મસ્વરૂપના વિચારપરતે પણ બહુ ઉપયોગનો છે. એવું મત કેટલાક યુરોપીયન શોધકોમાં પ્રવર્ત્યું છે, કે મૂલ વેદ મંત્રોમાં જે ધર્મવિચાર છે તે કેવલ પ્રાર્થનારૂપ, સ્તુતિરૂપ, વિશ્વચ-મત્કારના વર્ણનરૂપ, કાવ્યરૂપ છે. આના અનુમાનને અવધાની તેઓ એમ દર્શાવે છે, કે મૂલધર્મ જાવના સ્તુતિમય છે, અને મૂલદેવરૂપ, કેવલ વિશ્વચમત્કારની પ્રતિમારૂપ છે. વેદમંત્રોમાંથી આવી દર્શનને અનુ-મોદન મળી શકે તેમ, અને તો, લાગતું નથી. ધણા ખરા અત્ય

તે વિધે ખબર નથી. જેમ આવા ત્રણ કાલ કરાવ્યા છે, તેમ દુનીયાની વસતિની ભાષાઓની સરખાવટ ઉપરથી ત્રણ પ્રકારની મૂલ મનુષ્યશાખા-ઓ દર્શાવી છે, ને ત્રણેના ધર્મ પણ ન્યૂનાધિક રૂપવાળા, ત્રણ કરાવ્યા છે. આર્યભાષા: તેના પણ એ ભાગ, પશ્ચિમ તરફ ગયેલા, અને પૂર્વતરફ ગયેલાં. પૂર્વતરફમાં, સંસ્કૃત અને જંદ ભાષાવાળા, એટલે હાલના હિંદ તથા પારસી પશ્ચિમતરફમાં, ગ્રીક, લાટિન, ફેરડીક, ટ્યુટોનિક, ને સ્લેવોનિક ભાષાવાળા, એટલે હાલનો લગભગ આખો યુરોપ અને અમેરીકા. ખીજે વર્ગ સેમિટિક કે સેમાઇટ ભાષા: યાહુદી, આરબી, બાબીલોનિયન, ફીનીશીઅન વગેરે ભાષાવાળા, જેમાં હાલ યાહુદી અને આરબ મોજુદ છે. ત્રીજે વર્ગ: દ્રાવિડ, ચીન, મલાયા, હિંદુસ્તાનના છેક દક્ષિણના ભાગ, તથા તાતારનો કોઈક ભાગ, એ આ ત્રણે કોઈ કાલે એક હશે કે નહિ, એ વિષય અધ્યાપિ નિર્ણય નથી થયો.

પડિતોનું મત પણ તેવુંજ છે, તથા આપોમયોનું મત તો તેમ હોય
જ એ સ્પષ્ટ છે. અહીંના પડિતોમા, હવણા, સ્વામી દલાનદે કહ્યું
નવીન વાત પાશ્ચાત્યશોધકોને મળતી કહી છે. તેમણે, મુલ વેદમંત્રો
ઈશ્વરની સ્તુતિરૂપજ છે એમ દર્શાવી, પોતાની અગ્રાધ નિહતાના બદલે,
પ્રતિદેવતાના નામાદિકનો અર્થ, ઈશ્વરપદ્ધતેજ વ્યુત્પાદન કરી બતા-
વ્યો છે.* આ એક બુદ્ધિવિવાસ ગણાય ખરો, પણ એમ માનતા તો
મુલવિચારમા જે દેવતાદિ દર્શના ઇત્યાદિ કહ્યા તે સર્વ વાત અવળી
થઈ જાય, અને માણુએએ, પ્રથમથીજ અતિસૂક્ષ્મ તરનબુદ્ધિ દર્શાવી,
જે ઈશ્વરભાવના આર્પધર્મમા કદાપિ સ્થિતતાને પામી નથી તેજ સ્ત્રી
હારી ધર્મતરફ પ્રવૃત્તિ કરેલી, એવી દુર્ધટ યુક્તિનો અંગીકાર કરવાની
જરૂર પડે.

મુલધર્મવિચાર, ઈશ્વરભાવનાયુક્ત વિશ્વપૂજનમય છે, એમ માનતા,
એમ પણ માનવું, યુક્તિ તથા પ્રત્યક્ષથી, આવશ્યક ગણાય છે, કે તે
વિચાર કેવલ સ્તુતિરૂપ નહિ, પણ કાંઈક ક્રિયામિશ્રિત સ્તુતિરૂપ,
અર્થાત્ પયરૂપ છે. આવો સિદ્ધાન્ત ગણાવવાને મારેજ ઋપિઓ,
વેદમંત્રના ત્રણ પ્રકારે અર્થ દર્શાવે છે. એક અર્થ આધિભૌતિક અ-
ર્થાત્ કેવલ વિશ્વપદાર્થના વર્ણનરૂપ, બીજો અર્થ આધિદેવિક એટલે
તે જ પદાર્થ ઈશ્વરનું પ્રતીક છે એમ ઈશ્વરત્વભાવનાયુક્ત; અને ત્રીજો
અર્થ આધ્યાત્મિક એટલે બધું એક પુરુષ-આત્મા-મય છે, તેનાજ
રૂપતર દેવદેવતાદિ છે, એ મહાગૂઢ ભાવયુક્ત. સામાન્યતઃ અત્યંત
પડિતો આતું માને છે એટલુજ નહિ પણ વેદમંત્રોમાંજ, તે તે મં-
ત્રોના આધિદેવિકાદિ અર્થની સ્થળના નથી એમ નથી. એ વાત કોઈ

કોઈ પાશ્વર્ય શોધકોએ પણ સ્વપ્નમુદ્ધિથી જોતા માન્ય કરી છે *
 વેદમંત્રોમા પદે પદે યજ્ઞની વાત જણાવવામા આવે છે, અને જે
 પુરુષસૂક્તમા ઉત્પત્તિમાત્ર યજ્ઞથી થયેલી જણાવેલી છે, તેને આપણે પ્રા-
 ચીન ન ગણીએ તોપણ, ઘણા પ્રાચીનમા પ્રાચીન મંત્રોમા એ, યજ્ઞ
 આદનાના ચિન્હ વારંવાર જણાયા કરે છે મંત્રો દેવતાને બોલાવાના,
 સંતોષવાના, સાધનમાત્ર છે, પણ તેમનો ઉપયોગ તો, મંત્રપ્રયોગમાએ
 અર્પના યજ્ઞમંત્રિષ પારિતોષમા છે. યજ્ઞાર્થે મંત્રોક્તિ છે એ ન મ-
 નીએ, તો વેદમાત્ર બર્ચ જેવોજ થઈ જાય વાસ્તવિક રીતે ધરે છે
 પણ એમજ, કે વેદમંત્રો યજ્ઞાર્થેકજ હોના જોઈએ. માણસ, જે જે
 વસ્તુને પોતાની માને છે તેને પરાયે તજવી, એમા મહા અપણ
 કર્ત્ય સમજે છે, પોતે તેમ કરવામા બહુ હાનિ વેદીને પણ ખીજાને
 સંતોષ્ય એમ ધારે છે પોતાને કોઈ, તેવીજ ગીતે કંઈ અપે, તો
 તેથી બહુ પ્રસન્ન થઈ, તેના ઉપકાર વિસરતુ નથી આની આભારિક
 બુદ્ધિ, માણસને, પોતે કહેના ઈશ્વરને કાંઈક અર્પવાની, તે ઈશ્વર
 અર્થે પોતાની એની કોઈ અમુલ્ય વસ્તુ તજવાની, બુદ્ધિ પ્રેરે, એ
 સહજ છે જે ઈશ્વરરૂપ દેવતાઓ નિરંતર પોતાનું કલ્યાણ, રક્ષણ
 પોષણ આદિથી, કર્યા કરે છે, તેમને કાંઈક અપવુંજ જોઈએ, અર્પ
 વાથીજ તે વધારે પ્રસન્ન થઈ, વધારે રક્ષણપોષણાદિ સમૃદ્ધિ આપશે,
 ન અર્પવાથી કંઈક રીસાઈ પણ જશે, એવી ભાવના માણસના
 મનમા સહજજ હોઈ કેવલ માનસિક સ્વાર્પણ, સર્વસ્વાર્પણ આત્મા-
 ર્પણ, એ રૂપ પ્રાર્થના, એ આત્માર્પણનું પૂર્વરૂપ નથી, એ વિચર
 તો અર્પણબુદ્ધિની પરિસીમાનો છે, આરબનો નથી. કંઈક તાદ્ય,

દહ, સૂય, વસ્તુ અર્પણી, એજ અર્પણુ પૂર્વરૂપ હોઈ શકે. જેમ સૂક્ષ્મ પ્રાર્થનારૂપ કૃપના મય વિચારમા બહુ ભાગે પડે છે, તેમ કાબરૂપ શ્રુતિમાત્રની કૃપના પણ બહુ નિર્માલ્ય લાગે છે અર્થાત્ કાઈ અનુ અર્પણરૂપ યજ્ઞ ભાવનાજ અવશિષ્ટ રહે છે, ને તેજ મૂલમત્રોમા પ્રતીત થાય છે સર્વ પ્રાચીન ધર્મોમા પણ, મૂલયીજ યજ્ઞભાવના પ્રધાનરૂપે જણાય છે. મીસરમા જુદા જુદા દેવતા પ્રતિ, કોઈ પ્રકારે અર્પણ કૃત્વાની ભુદિ પ્રધાન છે, આસિરિઆ, બાબીયન ઇલાદિમા પ્રવર્તેલા મયિનવત્ ધર્મ પણ યજ્ઞપરાયણજ છે, ઇરાનના અમિપૂ જોકે તેા અમિને સર્વ ક્રિતમ દ્રવ્ય અર્પે છે, ગ્રીસ અને રોમમા યજ્ઞભાવના બહુ જાદરૂપ ઉપાતરે પ્રવર્તી, પ્રજામાત્રને એકત્ર મળવાના આમાનિદ ઉત્સવરૂપ છે ત્યારે એટલુજ સિદ્ધ થાય છે, કે વેદમંત્રાથી પ્રતીત થતી મૂલધર્મભાવના, ઇન્દ્રિયયુક્ત વિષયપૂજારૂપે હોઈ, યજ્ઞપરાયણ છે.

યજ્ઞભાવના મત્રોમા પ્રધાનપણુ પામવા લાગી, તે એટલે મુધી, કે ધીમે ધીમે કેવળ યજ્ઞને ઉદેશીનેજ આખો યજ્ઞુર્વેદ, ઋગ્મત્રો ઉપગ્રી, રચાતો ચા ચો એમજ દેવતાઓની ગાનાદિ તુમિ અર્થે આમવેદ થયો. પણ વૈદિક કાલ હવે વહી ગયો હતો વેદના સાદા વર્ણોઆગ્રમાથી છુટી આર્ષ ઋષિમડલ વધારે શુચવણવાળી ભાષા તથા વિચારગ્રંથીમા પ્રવૃત્ત થવા-લાગ્યુ હતું. સમસિધુ પ્રદેશમાથી, ગંગા અને જમનાના નેઠાઆગતગ્ધ, તથા ધીમે ધીમે તેથી પણ આગળ, છેક પૂર્વ સમુદ્રના કાંઠામુધી, હવે આર્ષ પ્રજા પ્રસંગા લાગી હતી વિદ્યાશય અને હિમાવયની વચ્ચેના પ્રદેશને પુષ્પમૃગિ, આર્ષાર્વ, એ સગા હવે લામવા માડી હતી એ તરફથી નવા

પ્રદેશોની વ્યવસ્થામાં પડનાને લીધે, જેમ ધર્મ સાચવનાર થોડા નુપિ-
ઓના એક વર્ગની જરૂર પડવા લાગી, તેમ બીજી તરફથી મત્રોની
જૂની ભાષા ઓછી ઓછી સમજાતી ચાલી, અને યજુર્વેદ ક્રિયાઓ
જુલુ સર્વના સમજાવામાં ન રહી, તેથી તે વર્ગની આવશ્યકતા સ્થિત
થતી ગઈ બ્રહ્મ-વેદમત્ર-ને યથાર્થ જાણનાર, બ્રહ્મજુલુવર્ગ થયો.
મત્રોના અર્થ, યજુર્વેદ, ઇત્યાદિ સામાન્યતઃ સમજાવવાને, બ્રાહ્મણ
નામના ગ્રંથો પણ સર્વથી સમજાય તેવી નવી ભાષામાં રચાતા ચા'ના

બ્રાહ્મણોનો વિષય ત્રણ પ્રકારે ગોચરાયલો છે વિધિ, નિષેધ,
અર્થવાદ અમુક કરવું, કે અમુક ન કરવું, એવા આચાર્યક વચન
વિધિરૂપ, કે નિષેધરૂપ ગણાય છે અને તે ઉપર રુચિ કરાવના માટે
એજોલી વાર્તારૂપ, કે એનાજ નાં ખુલાસારૂપ, વચન અર્થવાદ ગણાય
છે વિધિ, નિષેધ, શબ્દશ પાળના જોષો, અર્થવાદનું તત્પર્ય મા
ત્રજ અહણુ કવું જોષો* બ્રાહ્મણો અર્થવાદથીજ ભરેલા છે અમુક
મત્રનો અમુક ઉપયોગ છે, વા અમુક અર્થ છે, અમુક દેવતાનું નામ
અમુક ઠગનાનું આ કારણ છે, પેનું કાગળ છે, અમુક વિધિ અમુક
પ્રકારેજ પ્રાર્તે, ઇત્યાદિ ખુલાસા આપતા ત્રિચિત્ર ચિચિત્ર અર્થવાદ
રૂપ દર્શનાઓ રચાયેલી છે એમાની ઘણી ખર્ગ, બ્રાહ્મણોમાં સમા
યલા ધર્મરિચાર માટે આપણને હંચુ મત મેં તેરી નથી, નથા
દેલીક તો કેમકે નિર્માન અને બાલિશ બાવધુક્ત હોય તેરીજ છે.
આનો, યજુની મહત્તા સમજાવવાનો પ્રયત્ન ચાલતો થયો તેમાં ઘણા
ખરા પ્રાચીન દેવતાઓના સ્વરૂપ ને ધર્મ લિલિત પાનટ થઈ ગયા,

*જે ત્રણેનો વિસ્તાર મીમાંસા સૂત્ર અને બાધ્યમાં છે, સંસ્કૃત મા-
ધવના લેમિનીય ન્યાયમાંથી વિસ્તરાદિમાં છે

કેટલાક નવા દેવ પણ પ્રકટ થયા, વા જૂના વધારે પ્રધાનપણાનું પામ્યા. અગ્નિ અને સોમ, હવે મુખ્ય પદવીએ ચઢ્યા, તેમ વરુણ રક્ત ગત્રીનો અને જલનોજ દેવ થઈ ગયો, ત્યારે સૂર્ય અને ઇંદ્ર છાયામાંજ પડી ગયા. સોમને ધીમે ધીમે ચંદ્ર સાથે મેળવવાનો પ્રયત્ન થતો ચાલ્યો. યજુરપુરુષજ નવોજ દેવ કદપાયો. પ્રજાપતિ સર્વથી મેળખે આવી બધાનો નિયંત્રતા થઈ, યજ્ઞનો પ્રવર્તક, ઉપદેશક, અધિષ્ઠાતા થયો. એજ બ્રહ્મારૂપે પણ પૂજાતો થયો. વેદમંત્રો દેવતાને બોધાવી શકે છે, તે મંત્રદ્વારાજ યજ્ઞ સફળ થાય છે. પુષ્ટિ તુષ્ટિ આપે છે. એજ જ્ઞેતા, બ્રહ્મજ્ઞ, નિર્વિદ્ય, વાયુ, ધૃત્યાદિ, મત્રસંચાઓ દેવતાને પામી, અને વાયુ, એ બધું સમર્થ દેવ, સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર, સર્વને પ્રેરનાર, અને સર્વ રક્ષ આપનાર, ઈશ્વરરૂપ, વેદરૂપ, વિશ્વરૂપ, ઋષિઓના હૃદયમાં મુખ્યતા પામ્યો. વાયુને ધેતુરૂપે કહેવાય છે, સર્વ ક્ષવદાતા, મર્ત્ય માતા છે. એનાથીજ ઉત્પત્તિમાત્ર પ્રવર્તે છે. દર્શનોનો શાબ્દબ્રહ્મ, અને પુરાણોની કામધેતુ, આ વાયુનાજ રૂપાતર છે. એમ માનવાતું હાજર છે, કે ઋષિઓએ આ સમયે શાબ્દની ઉત્પાદક શક્તિ વિશે ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હોવું જોઈએ.* સર્વબ્યાપી મહામ વિશ્વ ધાતુમાં, મુખે શાબ્દ, એટલે કે ઇંદ્ર પ્રકારની ગતિ, થતાજ નૃદિકર્મનો આગમ થવા લાગે છે, એ વાત, ઋષિઓને જાણેલી જણાય છે. મીમંસા દેશમાં પણ વિશ્વધાતુરૂપ પ્રકૃતિને માયારૂપેજ પૂજતા, તેનું નામ આદિત્ય હવે, અને લોગોમ (શબ્દ) એ તે દેવતાનું આદિત્યિક સ્વરૂપ હવે ચાલુદી ધર્મમાં પણ આજ લોગોમ ઈશ્વરરૂપે

* તુઓ જેમણીકસ નામના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનનો લેખ શાબ્દની ઉત્પાદકશક્તિ તેણે બહુ રીતે બતાવી છે

પૂજ્ય છે. પાછળથી ચનાર કાંઈક પણ એ લેણેસનોજ અંચ કહેવાય છે આમ પ્રાચીન ધર્મોમા વાચુની ગૂઢ કૃત્તવના નજરે પડી આપણને બહુ સાનદાશ્ચર્ય પેદા કરે છે. આ વાચુ, આને રૂપે બ્રહ્મણોમા પ્રધાનતાને પામી. મંત્રાક્ષરોની અમુક સગતિથીજ અમુક દેવ પ્રસન્ન થઈ શકે છે, ને યજ્ઞમાનને અભિમુખ થાય છે, એમ દૃઢ નિશ્ચય થતો વેદમંત્રોનું રહસ્ય વધારે સ્પષ્ટ થતું ચાલ્યું, અને દેવતાઓ કેવલ નિશ્ચયમેત્કાગ્ના રૂપ નથી, પણ અમુક રીતિએ આરાધતા, અમુક મંત્રને આર્થીન હોઈ, અમુક રીત પેદા કરનારા, કોઈ સત્ત્વ-તત્ત્વ-છે,* એ મુક્ત મંત્રો સમજાયું. યજ્ઞની મહત્તા હવેજ ખરેખરી વધી. આમી દયાનદ કહે છે તેમ, યજ્ઞો હવા માફ કરવામાટે સુગંધિદ્રવ્ય તાગરાના નિમિત્તમાત્ર હતા, કે કોઈ પાશાન્ન પડિતો બતાવે છે તેમ, યજ્ઞો સાર્વજનિક મેવાવડા માત્ર હતા, એ કિમય કેરી નિર્માલ્ય કૃત્તવના છે તે હવે મમજી શકવું સહજ છે હવા સાર કરવામાટે યજ્ઞનો મહાપગિશ્રમ, અને તેમાની ગુચ્છવણી, અને તદ્દ્વારા પ્રાપ્ત થતો અર્થ વ્યય, એ બધામા કોઈ ઉત્તરત નહિ, પ્રતિનુધ્ય યજ્ઞગજ કૃત્તવ્ય માનવ નહિ; કોઈ શ્રીમાન્ કે રાજાઓ ગામમા સુગંધના બંડકા કર્યા કરતે તેથીજ કાર્ય ચાત આર્ચકર્મના યજ્ઞો સામાજિક મેવાવડાઉપ કદાપિ પણ ન હતા યજ્ઞસ્વરૂપજ, એક વ્યક્તિને અવલખી નિરાહ પામનારૂ સ્પષ્ટ જણાય છે, ત્યારે ધણીને ભેગા મળવાઉપ પ્રસંગની કૃત્તવના નિરાધાર કરે છે યજ્ઞકર્મનું રહસ્ય આર્ચ હૃદયમા બુદ્ધિજી કંઈક હતું, ને તે આજણે દહી ગયા તેવું હોવાનો સમય તે તે યજ્ઞો અને તદ્દગતભાવનાઓ વિચારના મમજ્ય છે.

આપોનું જીવિતજ યજ્ઞમય, ધર્મમય રહ જાયું. નિત્યયજ્ઞ, પાશ્વિક
 યજ્ઞ, માસિકયજ્ઞ, વાર્ષિકયજ્ઞ, એવા ઘણા યજ્ઞોનો ઉદ્ભવ થયો. કે
 કોઈ યજ્ઞ તો, વર્ષે, દશ વર્ષે, કે સો વર્ષે, પૂરા થાય તેવા પણ યો-
 જ્યા. તેના દીર્ઘયજ્ઞોને સત્ર કહેતા. આખા વિશ્વની રચનાજ આપ
 દ્વંદ્વમા યજ્ઞમય જણાઈ દેવતાઓએ યજ્ઞ કરીને દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું
 છે, પરમપુરુષે પણ પોતાના અંગનો બલિ આપી આપીને સૃષ્ટિ રચી
 છે,* પ્રજાપતિએ સૃષ્ટિ સાચેજ યજ્ઞને પણ સર્જ, માણુમના મુખ
 માટે, અર્પ્યો છે. જે નિયમથી, જે આભાવિક અનાદિ સિદ્ધ કરમથી,
 મૃદ્ધિ અને તેનો વ્યાપાર આપ્યા જાય છે, તે એક મહા યજ્ઞ છે,
 અને તે યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા, તે તે વિશ્વવ્યાપારને નિયમનાર તત્ત્વરૂપ
 દેવતા છે. એ દેવતાના સર્વેન્નશ્ચી છે. એમને ન સંતોષવાથી, વિશ્વ-
 ચક્ર ધરાયે આવે નહિ, યજ્ઞનાવ વૃદ્ધિ આવિ થાય નહિ, માણુસના
 મુખનો ભંગ થાય. વિશ્વકર્મરૂપ યજ્ઞને આ પ્રમાણે સંજ્ઞાજવાનું ઋષિ-
 ઓએ ધાર્યું; અને અમુક અમુક પ્રસંગે ખાસ યજ્ઞની અપેક્ષા હોય
 તે માટે, ખાસ દેવતાઓને સંતોષવાના બીજા ખાસ ઇષ્ટિ ઇત્યાદિ
 નિર્માણ કર્યાં જેવી કે દારીરી ઇષ્ટિ, દામ્યેષ્ટિ ઇત્યાદિ. વિશ્વ નિય-
 મરૂપ જે ઋતુદેવ, આપણે મત્રોમા જોયોએ, તે હવે વિશ્વનિયમરૂપ
 યજ્ઞદેવ થયો. ઋતુ અને યજ્ઞ એ પર્યાય થઈ ગયા. વિશ્વનિયમરૂપ
 યજ્ઞમા બાગ લેવો, ઋતુમાર્ગે, સત્યમાર્ગે ચાલવું, એ સર્વતુ નિત્ય-
 કર્મ હતું, તે કરવાથી વિશેષ લાભ નહિ, પણ ન કરવાથી હાનિ
 ખરી. ખાસ ફલ માટેની ઇષ્ટિઓ નૈમિત્તિક કર્મમાં ગણાવા લાગી.
 આવી ગીતે સ્વાર્ષણ્યુદ્ધિથી વિશ્વકર્મમા પોતાનું મુખ સાધતા ઋષિ-

ઓએ, બ્રહ્મણ્ય-કાલ, પછીના કાલમાં યજ્ઞ બાવનાને જુદા જુદા રૂપોનરે વધારી છે.† અંશમાત્ર અત્રેક કહી લેવાનો પ્રસંગ છે. બ્રહ્મણ્યોમાં જે યજ્ઞ છે તે બધા દ્રવ્યયજ્ઞ છે. જેમ જેમ વિશ્વયજ્ઞની અને યજ્ઞની એકતા થતી ગઈ, તેમ તેમ દ્રવ્યયજ્ઞ ઓછા થતા ગયા. પરમમોક્ષની વાછના કરનાર ઋષિઓને, પોતાની ગતિ, સ્વાભાવિક વિશ્વયજ્ઞાનુસાર થઈ જાય, એથી બીજું શું વધારે હજી હોય ? દ્રવ્યયજ્ઞ તો, કોઈ અનિત્ય ફલ પ્રાપ્તિ માટે કરવાના છે, વા જેની વૃત્તિ વિશ્વયજ્ઞાનુસાર નથી તેમને માટે વિહિત છે. શુદ્ધરૂપ મહાત્માઓને તો, તપોયજ્ઞ, જ્ઞાનયજ્ઞ, પ્રાણયજ્ઞ, ઇન્દ્રિયાદિક આધ્યાત્મિક યજ્ઞો પરમપુરુષાર્થ સાધનારા છે. યજ્ઞનું આનું સ્વરૂપ દર્શનો સંબંધી વિચાર વાઘ્યા પછી વધારે અષ્ટ રીતે સમજાશે, પણ અત્રે, એક યજ્ઞભાવના કેટલી મહત્તાને પામી છે, તથા છેક મોક્ષ પર્યંત સાધનાર હરી છે, તે દિદ્ધમાત્ર મૂલ્યવત્તા યજ્ઞનું આધ્યાત્મિકરૂપ પણ કહી દીધું છે.

બ્રહ્મણ્યોમાં જે દ્રવ્યયજ્ઞો છે, તથા યજ્ઞર્વેદથી જે યજ્ઞોનું રૂપ આપણે જોઈએ છીએ, તેનાં પ્રકાર ધણા છે. કેટલાકનાં નામં માત્ર અત્રે કહીએ. અગ્ન્યાધિપ, અમિષ્ટોત્ર, દશપૌર્ણમાસ, આગ્રયણી, ચાતુર્માસ્ય, પશુવન્ધ, ઔનામણિ, એટલા હવિર્યજ છે; અમિષ્ટોમ, અત્યમિષ્ટોમ, ઉદ્ય, પોહણી, વાગ્પેય, અતિરાત્ર, આપ્તોર્ધામ એટલા સોમયજ છે; રાજસૂય અને અશ્વમેધ એ તો ક્ષત્રિયોને માટે જ છે. એ બધા યજ્ઞ ઔન, અર્થાત્ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રવર્તેલા, કહેવાય છે.

† ઉપર કહી ને, ગયા દેવતામાં આવે છે તે યજ્ઞ દ્રવ્ય.† બ્રહ્મણ્યોમાં, તેમજ મન્વાદિ સ્મૃતિઓમાં, ને શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતામાં મળી આવશે.

યતેના ચાર વિભાગ માનેલા છે, તેમાં સર્વે ઐતત્થ્યને સમાવેશ
 થઈ જાય છે. પ્રકૃતિરૂપયત્ત, વિકૃતિરૂપયત્ત, ઉભયરૂપયત્ત, અનુભયરૂપ
 યત્ત; જેમ કે, અમિહોત્ત, ઇદિ, અતે સોમ, એ પ્રકૃતિ; માસામિહોત્ત
 એ અમિહોત્તની, અને દર્શયોર્ણમાસના કામ્યેદિ, વિશ્વજિદાદિ, સોમ-
 યત્તની, વિકૃતિ; જયોતિષોમાર્ગજૂન અમિયોમીય પશુયાગ, એ ઉભય-
 ત્તમક; અને અગ્ન્યાધેય, અમિયયન ઇત્યાદિ, અનુભયાત્મક. યજ્ઞોનો.
 વ્યવહાર મુખ્ય અમિ ઉપર હોવાથી, સર્વથી પ્રથમ અગ્ન્યાધાન છે,
 અને પછી નિત્યકર્મરૂપ અમિહોત્ત છે. એનો ત્રિવર્ણને અધિકાર છે.
 યજ્ઞોપરત્વે અમુક દેશ, કાસ, વિધિ, પાત્ર ઇત્યાદિ ધણી યોજનાઓ
 છે; અને તે તે યજ્ઞ કેમ કરવો, એ બધું મુંચયજ્ઞવાણી, ચારથી તે
 મત્તર અરાઠ મુંચી ઋત્વિજ્ઞેએ નિર્વાહ કરેલી, લાભો કાપ રોકનારી,
 અને બધું ક્યની અપેક્ષા રાખનારી, વ્યવસ્થા છે. એનો વિસ્તાર
 જ્ઞાનપથાદિ* બ્રાહ્મજોમા તથા કૃષ્ણયજુર્વેદસંહિતામાં, અને આપસ્તં-
 બાદિ ઐતત્થત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં, જોવો હોય તો, મળશે, પણ અત્રે
 તો અપ્રસ્તુત છે. યજ્ઞો સર્વથે એક પાઠ બધું મુખ્ય રીતે વિચારવા
 જેવી છે. ધર્મા બરા મહોદ્ધા યજ્ઞોમાં એક બેથી મો સો મુંચી પણ
 મારવાનો મંપ્રદાય પડેલો નજરે પડે છે. બકરા, ઘેડા, ઇત્યાદિ પશુ
 માત્રનો બલિ અપાતો એટલું જ નહિ, પણ આપણને આશ્ચર્ય લાગે
 છે કે માણસોનો પણ ભેગ આપવામાં આવતો! પુરુષ મેધ એ
 નામનો યજ્ઞ વેદમાં સ્પષ્ટ કહેલો છે; અને શુનઃસોપાદિ વ્રતાન્તો પણ
 એ પાત્રની સાફી આપે છે. વળી આ રક્તઆવમા આનંદ માનવા
 હવરત, યોમપાનથી, ને હેવરતના વખતમાં તો સુગપાનથી પણ,

* અંતરેય, નૈતિરીય, નૈમિનીય, તણવહાર, શાંખાયન, તાણ્ડય, જોપય,
 વરા, તથા વિધાન ગ્રંથો-ઋત્વિધાન, સામવિધાન, ઇત્યાદિ બ્રાહ્મજો પણ છે.

આપણે મત્ત થતા માણસ પડે છે. પરમ ધર્મભાવનાના અગ્રણી પદને પામેલા ઋષિઓમા આવો સપ્રદાય જણાય, એ અલમત્ત આશ્રય પેદા કરવાવાળુ છે, ને યદ્યપિ થોડાજ વખત સુધી ચાલી, એ રીનાજ બધે થતા પશુને છોડી મૂકવાનો, કે પિષ્ટ પશુ કરવાનો, રીવાજ આપણી નજરે પડે છે, અને આર્ષબુદ્ધિને આપણે પાછી ઉત્તન થતી જોઈએ છીએ, તથાપિ, પશુ, નર, આદિ મેઘની મૂલ વાત, છેક તુલ્ય ગણવા જેની નથી. સર્વ પ્રાચીનધર્મોમા જ્યાં જ્યાં યજમાનના જણાઈ છે, ત્યાં ત્યાં આના મેઘની વાત પશુ સાથે જ જોવામા આવે છે. યજમા જે અર્પણુ બુદ્ધિ પ્રધાન છે, તે બુદ્ધિથીજ, આવા મેઘનો ખુલાસો થઈ શકે છે. માણસ, બધું દેવતાને અર્પે છે, ને એમ અર્પતા અર્પતા અમુક્યમા અમુક્ય, અલબ્યમા અલબ્ય એવી પોતાની જાત, પોતાનો આત્મા, તેજ અર્પવા તંયાગ થાય છે. અર્પણની એ પરાક્રષ્ટા છે. એમ કરતા પોતાના સંબંધની અમુક્ય વસ્તુઓ પુત્ર,* મનુષ્ય, અશ્વ, પશુ આદિ, અર્પવાની બુદ્ધિ થાય એ સ્વાભાવિક છે પોતાને બદલે પશુતુજ અર્પણ કરી, યજમાન, દેવતાને સતોષે છે. વળી એમ પગ માનવુ છે, કે મેઘપરજાદિ સ્વર્ગે જાય છે. ઓમાદિપાન પશુ એનાજ આશયવાળા છે. ઓમ, અમૃત, દેવતાનોજ પીવાનો પદાર્થ, પીવાથી બ્રાહ્મણોના અતરચક્ષુ ખુલી જતા, અને તેમને દેવતાઓ પ્રત્યક્ષ થઈ ફલ આપના, તથા તેઓ અમરત્વ પામતા આજ પશુ, શ્કીર, ચોગી, ઈત્યાદિ મન્ત્રગાનીઓમા, હાથીશ, ગાંને, બગ ઈત્યાદિ, માદક, અને તેથી ઈન્દ્રિયો તથા મનને કોઈ વિવક્ષણ પ્રત્યક્ષદષ્ટિ કળવવાને સમર્થ, પદાર્થોનું સેવન પ્રચલિતજ છે

આદ્યજોમા જે મહામજો છે તેમ ના કેટલાક ગામ બહાર—અર-
 ઘ્યમા સાધી શકાય તેવા છે. એ વિષયના આદ્યજો ભાગને, વા-
 તત્સદશ ગ્રંથોને, આરણ્યક સગા આપેલી છે. આરણ્યકોમા વાનપ્ર-
 સ્થાદિના કર્નવ્ય પણ જડી આવે છે, ને પ્રેતાદિવિષે પણ કાંઈક વિ-
 ચાર નજરે પડે છે. આદ્યજોકાલમા જે યજ્ઞાદિ પ્રચલિત હતી, તેમા
 પ્રેતને માટેના શ્રાદ્ધ એ પણ આપણી નજરે પડે છે ખરાં, મૂર્ખનો
 પુત્ર યમ, કોઈ આનદમય સ્થાનમા પ્રેતને લેઈ જાય છે, પણ તે
 ધ્યાનમજ પ્રેત નિરંતર નિવાસ કરે છે, કે પુનઃ જન્મ લે છે, એ
 અપ્રક્ટ રીતે જણાવું નથી સૂર્યાસ્તનું ધ્યાન પશ્ચિમદિશા,[†] તે તમ્મ
 કોઈ આનદમય સ્થાન છે, જ્યાંથી ઈરી આવવાનું નથી, તેજ અર્ગ.
 એ અર્ગમા પ્રેત જાય છે. પ્રેતલોક અથવા પિતૃલોક એની ભાવનાઓ
 રચાયેલી જણાય છે, અને પિતૃને સંતોષવાથી, દેવાદિની પેડે, તેઓ
 પણ, તુષ્ટિ તુષ્ટિ આપે, એ આશયથી શ્રાદ્ધની આવશ્યકતા સમજાય
 છે. પિતૃશ્રાદ્ધ યથાર્થ ગીતે થવાથી પિતૃને પણ ઉચ્ચતરગતિનો લાભ
 થયા જવાનો સંભવ છે, ને તેથી શ્રાદ્ધજનિ દેનાર પુત્ર ઉત્પન્ન ક-
 વાની જરૂરરૂપ પિતૃક્રમણનો વિચાર પણ જન્મ પામ્યો લાગે છે. આવા
 પ્રેત પુનર્જન્મ લે છે કે નિરંતર અર્ગમા રહે છે, એ એ વિચારમા
 પણ પુનર્જન્મના વિચાર તરફ વધારે વલણ હોય એમ સમજાય છે.
 જે સૂર્યના અસ્ત ઉપરથી અર્ગભાવના બધાઈ હતી, તેજ સૂર્યના
 નિસ ઉદયથી પુનર્જન્મની ભાવનાનો પણ ઉદ્ભવ થયા માટે એ
 સદજ છે. પ્રાચીનધર્મોનું વલણ પણ એવું જ છે મીસરના સ્વર્ગનો
 અધિષ્ઠાતા એન્સુનિસ, પ્રેતને લેઈ જઈ, પશ્ચિમ તરફ એમેન્ની નામના

વર્ગમાં અનંદમાં રાખે છે, છતાં તે પ્રેતાદરી જન્મ નથી જ પા-
મતું એમ તે ધર્મમાંથી પણ સિદ્ધ જણાતું નથી. આદ્યાદિ પદ્ધતિ
તો મીસરના એટલી વધી ગઈ હતી, કે પ્રેતને દાટવાની કમરનો જે
નિશાચ મંડપ કરવામાં આવતો, તેમાંનો એક ભાગ, આદ્ય માટેનાં
દાન પિંડ ઇત્યાદિ મૂખ્યા જુદો રાખવામાં આવતો, અને ત્યાં નિર-
તર તે તે ક્રિયા થતી. સૈમિટિક પ્રજામાં પણ, યાજુદી, આરમ વગેરે
ધર્મો, આદ્ય જેવા રીવાજથી મુક્ત નથી, ને ઝરયોસ્તીઓમાં તો
હિંદુઓના જેવા જ આદ્ય ડોસલા પ્રચલિત છે. ધર્મ બુદ્ધિની સિધ્ધિ-
લતા માટે જણાતો* ચીન દેશ, જ્યાં ધર્મ સંબંધી આચાર રાજ
અને અધિકારીઓજ કરે છે, ત્યાં પણ, એકલા આદ્ય, સોકોને કરવાની
પરવાનગી છે. આમ પિતૃપૂજા સાર્વત્રિકરૂપે સર્વ ધર્મમાં છે જેમ
આર્ય ધર્મમાં વૈતગ્ણી નો વિચાર છે તેમ મીસરના ધર્મમાં પણ
આનંદમય દ્વીપમાં જતા પહેલા, એક નદી તરવાની આવે છે. કોરા-
નમાં પણ, મેજીબન ધર્મમાં કહ્યો છે તેવો, એક સાકડો પુષ્પ છે,[†]
તે ઉપર યજ્ઞને પ્રેતને જલુ પડે છે આ બધા વિચારના મળતાપણામાં
બહુ આશ્ચર્યકારક મળતાપણું તો એજ છે, કે મીસરનો એન્યુમિસ
શ્વાનમુખજ છે, મીસરનો પ્લુટો શ્વાન સહિત છે, આર્યધર્મના ચમને
પણ બે કુતરા છે, ને અવસ્તાના ધર્મમાં મણુ શ્વાનની સાથેજ પ્રેતને
જલું પડે છે. અવસ્તાધર્મને માનનાજ ઝરયોસ્તીઓ તો અદ્યાપિ
પણ શાગદીદનો રીવાજ બહુ આસ્તાથી પાળે છે. આ પ્રમાણે મર-

* બ્હીટની, ઓરિએન્ટલ એસેચ + સેવ, મેરાન

† ક્રિશ્ચિઅન ધર્મમાં પણ જેને મ્પીલ્સમાં મોન્સ્ટર સ્ટ્રી જતાવે છે, તે મી-
સરના એન્યુમિસરૂપ શ્વાનનું રૂપાતર છે, જેમ બોનિક નામના ગોધકનુ માનવું છે.

રણુની સાથે જ્ઞાનને શો ગુપ્ત સંજ્ઞ છે, તે સમજવું જરા કઠિન છે-
 પોતાને સર્વદા નિમકદુલાલીથી તામે રહેનાર, તથા રસ્તો બતાવવામા
 બહુ સૂક્ષ્મ સમજ જણાવનાર, એ પ્રાણી, માણસે સ્વર્ગમા જવાના
 માર્ગમા એક અચુક બોમિઆ તરીકે સાથે લીધું હશે; કે તેને કોઈ
 એવી દિવ્યશક્તિ હશે, જેથી તે ખરણુની ગતિને કંઈક સમજી શકે
 હશે, માટે માણસો તેની દૃષ્ટિએ પસંદ કરેલા શુદ્ધ સ્થાનમાં પ્રાણુ
 તથા સ્વર્ગમા જતા હશે; કે સર્વભક્તી કાવતું તથા સર્વભક્તી જ્ઞાન
 હશે, કેમકે કોઈ કોઈ પ્રાચીન ધર્મમાં કહેયું છે કે જ્ઞાનરૂપ દેવના
 ગંગામા સર્વને ઉતરવાનું છે ।

જેમ પ્રાચીન ઋગ્ગમત્રિમાથી મહાધર્મ વિચાર તથા દેવતાઓનું
 સ્વરૂપ આપણે જોઈ ગયા, તેમ, આદ્યજ્ઞ અને આરણ્યકોમાંથી તથા
 યજુર્વેદાદિ સંહિતામાંથી, પ્રાચીન ધર્મભાવનામાં યજ્ઞ તથા પ્રેતાદિ
 વિષયક મહાવિચારો કેવા ઓતપ્રોત છે, તે પણ આપણે જોયું. ધર્મ
 ભાવના તરફ મનુષ્યજુદિનું વયજી પ્રાયશઃ એક રૂપેજ સર્વસ્થલે થયા
 ગયું છે, ને તે જોવાનું આપણને આ પ્રમાણે સહજમા બની આવે
 છે. પણ, આ બધા તો ક્રિયામાર્ગ, કર્મમાર્ગ, થયો. એ માર્ગે જના-
 રને અહીં મુખ્ય મળે ને છેવટ આનંદમય સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય. શું
 એટલામાંજ માણસની જુદી સતોષ પામી શકે ? એમાંજ તે જુદીમા
 રહેલી, પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવારૂપ ધર્મવાસનાની પર્વામિ ચઇ જાય ? જે
 પુનર્જન્મની ભાવનામાં ફિરજો આપણે આદ્યજ્ઞમા જોયા, તેમાંજ
 આ અસતોષનું બીજ છે. પુનર્જન્મની ભાવના સ્પષ્ટરીતે દેવેજ ના-
 વિઓ ઉચ્ચારે છે. તેમાંથીજ એમ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે જન્મો-
 જન્મ શરી ક્ષેષ પામવો એમાં મોક્ષ હોય નહિ, પરમાનંદ તો નિત્ય

હોવો જોઈએ, કર્મભારી નહ પ્રાપ્ત કરેયુ સ્વર્ગ તે ત્રિધ્યાજ મળ્યાય. મનુષ્યધર્મના ઇતિહાસમા આ એક સદ્મસમય હતો જો આ વખતે એમ ફરી ગયું હોત, કે સ્વર્ગમા નિઃતરને માટે પ્રેતને રહેવાયું છે, તો જો ઉચ્ચ ભાવનાઓથી માણસના જીવિતને સુખમય કરી શકાય છે, તે આધ્યાત્મિક ધર્મભાવનાઓથી, દુનીયા ખરેખર જોનસીય ગ્હી હોત. પણ ઋષિઓની તીવ્રમુદ્ધિઓથી આપણને પરમ જ્ઞાનના ભંડાર પ્રાપ્ત થયા છે, ને એ જ્ઞાનમાથીજ, સ્કેંડપનહોર જેવા અનેક દેશીપગ-દેશી મહાસમર્થ વિદ્વાનોએ પણ, પોતાના જીવિતનો પરમ આધાર શોધી લીધો છે. જેમ બ્રાહ્મણોમાં યજ્ઞનેજ પ્રધાનપણું આપી દેવતા માત્રને છાયામાં પાડી દેનાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી, તેમ આ નવા જ્ઞાન માર્ગમા નિવિધ જ્ઞાનકંપનાઓ વડે દેવતા તથા યજ્ઞ સર્વેને નદ કંવાનો પ્રયત્ન હતો. એક તરફથી નિત્ય પરમાત્મ રૂપ મોક્ષની વાછનાએ જેમ તત્ત્વ વિચારમાં માણસના મનને દોર્યું, તેમ ખ્રીષ્ટ તરફથી સૃષ્ટિ કેમ થઈ, ક્યાંથી થઈ, એ વિચારો દ્વારા પણ, માણસ એના એજ તર્કમાં આવી વિરમ્યુ હવે બાહ્યવિશ્વની તપાસ કરવી મુશ્કેલી આત્મસૃષ્ટિની તપાસમાં ઋષિઓ પ્રવૃત્ત થયા એ સમજાવના જે ગ્રંથો છે તેનું નામ ઉપનિષદ. ઉપનિષદ શબ્દનો અર્થ, બ્રહ્મ એમ શંકરાચાર્યે પોતાના ઉપનિષદ ભાષ્યોમાં કહ્યો છે, તેમ એવો અર્થ પણ પ્રચલિત છે, કે ઉપનિષદ એટલે શુરુ પાસે બેસનાર, શુરુ સમીપ અધ્યયન કરનાર મંડલ, તેની એક એક બેઠક આજ સુધીમાં જાણાયલા ઉપનિષદોની સખ્યા લગભગ ૨૫૦ સુધીની થવા જાય છે, પણ તેમાંના ધંધાએ પ્રાચીન નથી. એમાં ગ્રંથોળના, નરસિંહના, એમ ગ્રંથો તે દેવના ઉપનિષદ જાણાય છે એટલુંજ નહિ, પણ અક-

જરના સમયમા થયેલું હોય એવું એક અણોપનિષદ પણ દીકામર્દ
આવે છે. જે ઉપનિષદો પ્રાચીન મનાય છે. ને જે ઉપર શંકરાચાર્યે
બાધ્ય લખેલા છે, તે દશને સુમારે છે, જુદદારણ્યક, છાન્દોગ્ય, ઇશ,
કેન, કંઠ, માંડુક્ય, પ્રશ્ન, મુંડક, જૈનરેય, તૈત્તિરીય. જેમ બ્રાહ્મણ,
આરણ્યકાદિ, વેદ વેદ પઠતે જુદ જુદા છે, તેમ ઉપનિષદો પણ છે
પણ જ્યાં ઉપનિષદનો વિષય એકજ છે

ઉપનિષદોનો વિષય કેવલ નરીન' છે એમ ન સમજવું. વેદમ-
ત્રોમ જ પ્રજાપતિ, હિરણ્યગર્ભ વગેરે અધ્યાત્મભાવનાઓ આપણે
જોઈ છે, અને ઉપનિષદોના બ્રહ્મને જાણતી પુરુષભાવના તો આપ-
ણને સારી પેઢે પગિચિત છે. પણ ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ રીતે, જગદુપતિ,
મૃશ્વરમુરૂપ, જીવસ્વરૂપ, અને એ સર્વનો એક એક સાથે સંબંધ, એ
જાણના વિચાર કરેલા છે, અને પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ શામા માનવેદ
તે શોધેલું છે. 'સ્વમ અને દેવતાઓ, તથા સર્ગ પામવા, દેવ
મતોપરાનો ક્રિયામાર્ગ' એ બધું સ્પષ્ટ રીતે ઉપનિષદોમાં મોક્ષપરત્વે
નિરૂપણી કરાવ્યું છે, અને મોક્ષ એટલે પરમસુખ, કેવલ આનંદમાજ
સ્થિર થવામાં જતાવ્યું છે. તે આનંદના સ્વરૂપવિષે ધણા ધણા વિ-
ચાર છે. એ વિચારોમાથી સાંખ્યવાજાને, ન્યાયવાજાને, મીમંસા
વાજાને સર્વને ટેકા મળે તેવા તર્ક હામ હામ નજરે ચડે છે. પાંચજાનાં
પુરાણ અને સુપ્રદાયોવાળા પણ ઉપનિષદની શ્રેયાર પકિત પોતાના
મતના ટેકામા લાવી શકે છે. આમ છુટા છવાયા તર્ક ઉપનિષદોમા
જુદા જુદા પ્રકારના જડી આવે છે જરા, પણ સર્વને એકાગ્ર કરી
મમન્વયથી વિચારી જોતા, તેમા જે મહાભાવના ચિસ્તા પામી છે,
જેને લીધે ઉપનિષદો 'આર્યધર્મ'માં પ્રધાન પત્ની અથાપિ પ્રજા ભા-

ગવે છે, જેને લીધે દુનિયાના દેશ દેશના વિદ્વાનોએ ઉપનિષદોના ધર્મનેજ ખરો, મોક્ષદાયી, પરાનદરૂપ, અને મનુષ્યાનુદિની પરાકાષ્ઠા રૂપ ગણ્યો છે, તે જુદીજ છે આખા વિશ્વને-તુલ્યથી બ્રહ્મારૂપત્વ વિશ્વ-સ્થિતિમા રાખનાર, છે તે રૂપે સ્થાપનાર, સચેત કનાર, કોઈ, અસ્ત, અરૂપ, અગમ્ય, પણ સર્વદા અનુભવાનતિરિક્ત તત્ત્વ છે એજ એક, સર્વદા સ્થિત વિવિધરૂપ પામતા વિશ્વમા એકની એક બતા છે, એમ કાપિઓએ સુશ્રુતમુદિથી સિદ્ધ કર્યું છે. ગમે તેમ વિચરો, ગમે તેમ ફરવો, પણ તમે જાના, સર્વે અવસ્થામા, એ, પ્રતિ જનન્યના અનુભવમાં જગત-જગતી-સમિરણે અનુભવાય છે 'એજ પન્માત્મા-એકરૂપ નિત્ય, અને અગમ્ય સર્વાનુભૂત છે, છતાં અદરૂપ છે, ગુચરહિત છે નિરાકાર છે એજ શૂદ્ધ-મહા-ભૂમા-સર્વ વ્યાપી છે એજ બ્રહ્મ

વેદમત્રવાચક, વેદવાચક, બ્રહ્મસામ્ય હવે આવા અર્થમા વપરાતો થયો, એ બ્રહ્મનિના આપણને ખીજા કલાતુ-જ્ઞાન સબવર્તુ નથી ખીજું કશું છેજ નહિ સારે સમિધર્મરહિત, જડરૂપદાયો ક્યાથી થયા? ઉપનિષદો કહે છે કે એ તો માત્ર બ્રહ્મનો બાસ છે, બ્રહ્મ પોતેજ એ રૂપે બાસે છે, વાસ્તવિક સત્તા જડ પદાર્થમા છે નહિ, તે સત્ત્વ પણ નથી અસત્ત્વ નથી, અનિર્વાચ્ય છે, માયા છે. બ્રહ્મ આનંદમય છે, સર્વે બ્રહ્મમય છે, જીવ પણ બ્રહ્મ છે, પદ્મ માયાના સ્વરૂપમા ગુચવાયાથી, રૂપભાવને ન જોળખી, દુખી હું એમ ગણે છે. આમ જગતમા દુખોત્પત્તિ રૂપ થઈ, પાપોત્પત્તિ કેમ થઈ, આનંદમય બ્રહ્મમા દુખ ક્યાથી આવ્યું, તેનો ખુલાસો, અનાદિ માયાના નિદાનરૂપ અજ્ઞાનથી, ઉપનિષદો આપે છે જ્ઞાન માર્ગથીજ ઉપનિષદ મોક્ષ જતાવે છે, કમથી

નહિ: અને જ્ઞાસુધી જ્ઞાન થાય ત્યાસુધી, જીવને પોતાના અજ્ઞાનની કલ્પનાના-કર્મના-ફલ જોગવવા પડે છે, વારંવાર જન્મ લેવા પડે છે. જગદુત્પત્તિ બ્રહ્મરૂપ સત્તામાત્રથીજ થઈ છે. એ ઉત્પત્તિક્રમમા તત્ત્વોની વ્યવસ્થા, તથા મનુષ્ય દેહની રચના એ પણ સમજાવ્યા છે. માણસના શરીર, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયાદિ આત્મા નથી એમ બતાવતા, પ્રાણાદિકનો ઉદ્ભવ ક્યાથી છે તે વિચાર્યું છે, અને સૂર્ય ચંદ્રનો પ્રાણ તથા તેનો મોક્ષગતિ અને જન્મગતિ સાથે સંબંધ, સક્તનરીતે સૂચવ્યા છે. આવા મહાન વિચારમા માણસનું મન છેવટ વિસ્તર્યું છે. આર્યાવર્તમાજ નહિ, પણ સર્વે દેશોમા, હાલના જગજગતા શોધમય દિવસોમા પણ, ધર્મપરત્વે આ કરતા નવો વિચાર પેદા થઈ શક્યો કે શકતો નથી. એ બધી વાત ઉપર આપણે દર્શનનો વિચાર કરતી વખતે વિસ્તાર કરીશું: તે રચનાના વિસ્તારની ભૂમિકામાજ અત્રે દર્શાવી છે.

પ્રકરણ, ૪.

વ્યવસ્થા.

સૂત્ર-સ્મૃતિ.

એક તરફથી ચતુષ્પાવનાએ કર્મદાને અને બીજી તરફથી તત્ત્વ દ્રષ્ટિએ જ્ઞાનમાર્ગને, જન્મ આપ્યો હતો. ઉભય માર્ગવાળાના અનુયાયી પુણ્ય હતા. કર્મમાર્ગમાં રહ્યાથી સંસારવ્યવહારનું મિથ્યાત્વ માનવામાં આવતું નથી, કેમકે પ્રકારની ભ્રામણુદ્ધિ થતી નથી, ઉપદું

વધારે વધારે વ્યવહારમાં જોડાવું જવું છે. એટલે, તે માર્ગે જતા
 ઘણાને ઝાઝી અડચણ પડતી નથી. જ્ઞાનમાર્ગ ખડું સૂક્ષ્મશુદ્ધિવાળાને
 ઠામનો છે, સંસારની જાળમાંથી, સાગશુદ્ધિ પ્રદણ કરનારને ઉપયો-
 ગનો થઈ, મોક્ષ આપે તેવો છે. આ ઉભય રૂપની, યશ અને જ્ઞાનની,
 અસરોથી, આશ્રમો જેવું ક્ષણ જ ધાવા લાગ્યું હતું. એજ પ્રમાણે,
 આર્યસોફો જેમ જેમ વિધ્યાવલને જાળંગીને પણ છેક કાવેરી
 અને કુનારિકા સુધી પ્રસન્તા ગયા, હાલમાં જણાયવા શોધો પ્રમાણે
 તો જવા અને સુમાત્રાના ટાપુઓસુધી પોતાની વેદસહિતાની પૂજા
 લઈ ગયા, તેમ તેમ પ્રાચીન ભાષા-વેદભાષા, તેમજ આશ્રમોમાંની
 ભાષા—એછી સમજાતી ચાલી, કર્મકાંડની શુભવર્ણ મર્જના સમજ-
 વામાં ન રહેવા લાગી, અને નવા નવા દેશની વ્યવસ્થા માટે નવા
 નવા વર્ગોની જરૂર પડતી ગઈ, વગી, છતેથી પ્રજામાના સોફોને પગ,
 આર્યસોફોએ પોતાનામાં ભેળવવાના હતા, તેમની પણ વ્યવસ્થા
 કરવાની ઉભી થઈ. ધર્મરક્ષક આશ્રમવર્ગ તો થયેસોજ હતો, તેવો
 હવે દેશરક્ષક અને પ્રજાપાતક ક્ષત્રિયવર્ગ બધાયો, અને વ્યાપાર
 મુનિકર્મ ઇલાદિથી દેસેશનો સંબંધ વધારી સમૃદ્ધિમાં ભેગે કરનાર
 વૈશ્યવર્ગ પણ થયો. જે જંગલી પ્રજાઓ આર્યસોફોમાં મગી, તેમનો,
 દાસપણું કરનાર શૂદ્રવર્ગ થયો. હવે વખત, શાન્તિ અને નીગતનો
 હતો એટલે, આ ચાર વર્ણોમાંનો પ્રથમ જે આશ્રમવર્ગ તેમજો, ત્રીજો
 ગ્યેલા કર્મકાંડને મથારીરીતે અગળ ગણતા, તથા બ્યારે જરૂર દોગ
 ત્યારે સદજમાં જોઈ સકાય એમોટે, નાના, દુકા, ખજુ શુરચવાળા

• જુઓ બાર્ય. રીવીજઅન્સ જોડું હન્ડિયા: દોરે કે જવામાં કોઈ
 શાખાની વેદસહિતા મળી આવી છે.

સત્ર રચવા માટેનાં. એ અર્થેનું તામ સૂત્રમ્ અંથ કહેવાય છે. સત્ર રચવાના કામમાં આર્થબુદ્ધિને દુનીયાના કોઇ લોકની બુદ્ધિ પહોંચી શકી નથી, ને સત્રરૂપ જે જે અર્થો, ધર્મ, વ્યાકરણ, યોગ, વેદાન્ત પ્રત્યાદિના છે, તે, ખેચાર શબ્દના મૂળમાં આખા અર્થ જેટલો વિષય સમાવી દેવાની પરમબુદ્ધિને માટે, આર્થબુદ્ધિની મહત્તાના બબ્બે નમુના રૂપ છે. જે જે ઐતત્યજો આપણે કહી ગયા છીએ, તે તે યજ્ઞોને ઉદેશી, તેમના સ્વરૂપ, વિધિ, આદિ બતાવવા. જે સૂત્રમ્ અર્થે થયા, તેમને ઐતત્યસૂત્ર અથવા કૃપસૂત્ર કહે છે. જે વર્ણવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થવા લાગી હતી, તેને અંગે નવા નવા વિધિ, યજ્ઞ, સંસ્કાર, ઈમાદિકની પણ આવશ્યકતા ધડાતી ચાલી હતી. તે સર્વને-રાત્ર, પ્રભ, બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર, સર્વને-પોતાના કર્તવ્ય યયાર્થ રીતે સમજાવવા, વેદપ્રોક્ત આચારપ્રમાણે પોતાનો આચાર નિયમવા, બીજા સ્કૃત અર્થોની, સરજ બાપામાં, રચના થવા લાગી હતી. આવા સમયમાં સંસ્કૃત, એટલે સુધરેલી બાષા, એ શબ્દ, અસહના કેવળનાગરી ગીર્વાણ એને બદલે વપરાતો થયો લાગે છે.* આ અર્થે,

* આ કેડાણે બાષાશાસ્ત્રીઓમાં બહુ બારે અર્થો ચાલે છે. જ્યારે સંસ્કૃત સુધારેલી-એવું નામ પડયું, ત્યારે, સામાથી સુધારેલી તે જણાવવું એઈએ. પ્રાકૃતમાંથી લોકબાષામાંથી, સુધારેલી એમ કહો, તે પ્રાકૃત પ્રાચીન બાષા થવા ભય, અને સંસ્કૃત કોઇ કાલે સાર્વત્રિક બોલાતી બાષા ન હતી એમ માનવું પડે જીજ્ઞાસુ મત એવું છે કે પ્રાકૃત બાષા પ્રાચીન તો અરી, ને તેના સેજસે જવાજો વેદમ્બામાંથી નવી બાષા થઈ તે સંસ્કૃત, પણ સંસ્કૃત સાર્વત્રિક ઉપયોગમાં ન હતી એમ નહિ. વિદ્વાનો તથા ઉચ્ચવર્ણના લોક સંસ્કૃત જ બોલતા, અને નીચલેક સીવર્ધ-દાંયાદિ પ્રાકૃત બોલતાં. આ કલમ પક્ષના અનુયાયી ખજા છે, પણ વધારે વલણ બીજા પક્ષ તરફ છે. સ્વેચ્છ, બન્સન, મોહન,

જે હાલે આપણે જાણીએ છીએ તેવી શુદ્ધ સંસ્કૃત બાયામાં લખાયેલા છે; ને સ્મૃતિ નામથી જાણવાય છે. લોકોને વ્યવહાર કાર્યમાં જાણે આવરોધ ન આવતાં, પ્રસંગે પ્રસંગે વેદોક્ત આચારપ્રમાણે કર્મમાર્ગે જવું સરલ પડે તેવા, શુદ્ધમાત્રમાં, ધરમાંજ, ચલાવી શકાય એવા કોષ-માર્ગની પણ અપેક્ષા ઉભી થઈ. એવાં બધાં કર્મ સ્માર્ત કહેવાય છે. એ માટેના જે સૂત્રમંત્રો છે તે સ્માર્તસૂત્ર અથવા શુદ્ધ-સૂત્ર કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે સ્માર્તસૂત્રોનાજ બે વિભાગ છે; શુદ્ધ-સૂત્ર અને ધર્મસૂત્ર. આશ્વાયન, ઐશ્વિન, હાદ્યાયન, કૃત્તિકા, વૈતાન, માનવ, કૌશિક ઇત્યાદિ શ્રૌતસૂત્રો પ્રસિદ્ધ છે. શુદ્ધસૂત્રોમાં આશ્વાયન, ગૌતમ, પારસ્કર ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ છે. ધર્મસૂત્રોમાં આપસ્તંબ, ગૌતમ, વિષ્ણુ તથા જીજ્ઞ સ્મૃતિધારીનાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રૌત અને શુદ્ધ એ શબ્દોનો મહાર્થ અર્થ, આશ્વાયનસૂત્ર ઉપરથી એવો થાય છે, કે શ્રૌત એટલે વૈતાનિક, અર્થાત્ વૈતાન એટલે

સુર, ગોદાદેવ, વેળર, બોધ, મેક્ષમ્યુવર, ઇત્યાદિ કોષ પણ પાશ્વત્યપરિતેના આપાસજંધી લેખમાં આ વાતનો વિસ્તાર મળી આવશે. 'વિદ્ધન કાદ્યોલો-
' છઠ્ઠા સેક્યરિય' સંજયે, મુંબઈની યુનિવર્સિટીમાં, ઠા. બ' ડારકરે આપેલાં
'પાપ્યાન, જે મુંબઈની એસિઆટિક સોસાયટીના રીપોર્ટમાં છપાયાં છે, તે
આ બધી તકરારોનો સાર તથા તે ઉપરાંત કેટલાક બહુ મનન કરવા યોગ્ય
વિચારોથી સરપૂર છે. આજ સંજયમાં એવી બીજી તકરારો પણ ચાલે છે, કે
'વેદનું' નામ શ્રુતિ છે, અને તે શ્રુતિ પરંપરાથી ચાલુ રહેતો, તે ઉપરથી, તથા
મંથ પુસ્તક ઇત્યાદિ કે લેખનસામગ્રિ ઇત્યાદિ વાચક કોઈ શબ્દો વેદમાં આ-
વતા નથી તે ઉપરથી, વેદલક્ષમાં લખવાની કલા જાણીતી દરે નહિ. આથી
'વિદ્ધ' મત પણ ધજાવું છે, તેમાં ચંદ્રેશ્વર માસ્ત્રીએ આર્યરિધાનુષાઠરમાં જે
સંજયે ઠીક લખાવું કર્યું છે.

અગ્નિરિસ્તાગ, બહુ અગ્નિ, તેથી સાધ્ય એવંચાધેય અગ્નિહોત્રાદિ
 કર્મ; અને ગૃહ એટલે ગૃહને, ગૃહસ્થધર્મને ઉપકારક એવા આવ-
 સથ્ય અગ્નિમાત્રથીજ સાધ્ય કર્મ, આ અર્થને, આપણે જે સામાન્ય
 અર્થ કરતા આવ્યા છીએ તે સાથે મેળવી લઈ, વ્યવસ્થા સમજવી.
 મૂત્રપ્રયો વેદ વેદ અને શાખા શાખાપરત્વે જુદા જુદા છે એ આ-
 ગળ સચવેલું છે. સ્મૃતિપ્રયોગ નામ સ્મૃતિ એમ પાડવાનું કારણ
 એવું છે, કે જેમ શ્રવણમાત્રથી પરપરાએ સંગૃહીતો વેદ તે શ્રુતિ કહેવા-
 તો, તેમ અમુક મત્રાદિમા આમ છે એવા સ્મરણથી અમુક આરા કર-
 નાર શ્રંથ, તે સ્મૃતિ કહેવાવા લાગ્યો. સ્મૃતિ અથવા ધર્મશાસ્ત્રના શ્રંથ
 ધણા છે, તેમા મનુ, અત્રિ, વિષ્ણુ, હારીત, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઉદાત્ત,
 અંગિરસ, યમ, આપ્ત, સંવત્, કાત્યાયન, બૃહસ્પતિ, પરાશર,
 વ્યાસ, શંખ, હિમ્મિત, દલ, ગૌતમ, ગાતાતપ, વસિષ્ઠ, એ વી-
 નના મુખ્ય છે. કૃત, સુમન્ત, યોધામનાદિ ખીજ, ઉપસ્મૃતિકાર મ
 નાય છે. આ સમયજ સૂત્રસમય કહેવા. એવામા, જેમ ક્રિયાને
 ઉદ્દેશીને બ્રાહ્મણ ભાગના ઐત સ્માર્તાદિ સૂત્ર થયા છે, તેમ જ્ઞાનને
 ઉદ્દેશીને ઉપનિષદોના પણ બ્રહ્મસૂત્ર અથવા ઉત્તરમીમાસાસૂત્ર થ-
 યા છે. ઉત્તરમીમાસા એવું નામ એ ઉપરથી છે, કે વેદ તથા બ્રાહ્મ-
 ણના કર્મભાગને સમજવાના જૈમિનીયસૂત્રો પૂર્વમીમાસા કહેનાય છે.
 ઉત્તરમીમાસાના રચનાર વેદવ્યાસ મનાય છે. એના ઉપર ભાષ્યો
 ધણા છે. આ તો પ્રસિદ્ધજ છે, તેમા શંકરાચાર્યનું પ્રાચીનમા પ્રા-
 ચીન છે, જે કે તેમના પહેલા પણ ખીજ ભાષ્યો હશે એમ અનુમાન,
 નહ અને ભાષ્ય ઉભય ઉપરથી, ચર્ચા રોકે છે. વસ્તુતઃ ઉપનિષદમાનો
 ધર્મ એજ બધા આચાર્યવર્તનો નિયામક ધર્મ થયેલો હતો, અને છે.

તેથી પ્રત્યેક ધર્મમાં ઉપનિષદોનો અર્થ પોતપોતાના મતપ્રમાણે, કરવાની આવશ્યકતા પડતી. એટલે ઉપનિષદમાત્રના અર્થનો નિષ્કર્ષ કાઢી રચેલાં વ્યાસમત્ર ઉપર ભાષ્ય લખી, પ્રત્યેક સંપ્રદાયવાળાને, પોતાનો સંપ્રદાય ઉપનિષદથી વિરુદ્ધ નથી એમ સાબીત કરવાની જરૂર પડતી. ઉપનિષદ અને સૂત્ર બેનો અર્થ, પોતાના મત પ્રમાણે વિરોધ ન આવે તેમ કરવો એટલું જ નહિ, પણ એ બેની સાથે ગીતાજી, જેનું તેની મહત્તાને લીધે સ્મૃતિ જેટલું પ્રામાણ્ય દરાવેલું છે, તેનો અર્થપણ વિરોધમાં ન આવતાં સ્વમતને પ્રતિપાદન કરે છે, એમ જણાવવાની જરૂર પડતી. આ ત્રણનું નામ પ્રસ્થાનત્રય. એ પ્રસ્થાનત્રય ઉપર, જે, ભાષ્ય કરી, પોતાનું મત રચાવે, તે આચાર્ય. ખીજાને આચાર્ય કહેવાય નહિ.* એવા ધર્મપ્રવર્તક આચાર્યો આજપર્યંત, શંકરાચાર્યથી આરંભી, આઠ થઈ ગયા છે, તેમનાં આઠ ભાષ્યો પ્રસિદ્ધ છે. શંકરાચાર્ય, આનંદતીર્થ, નિમ્બાર્ક, ભાસ્કર, રામાનુજ, શૈવમતપ્રવર્તક, વલ્લભ, લિલ્લુ; તે

* આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે ગીતા, સૂત્ર, ઉપનિષદ આદિના ધાર્મિકે તેટલા અર્થ હોવાનો સંભવ છે. સ્વતંત્ર, સ્વાભાવિક, યથાર્થ અને સરસ અર્થ કીયો છે, તે બંને સંસ્કૃત ભણી, બધા ઋષિો વાંચી, વિચાર્યા વિના, નિશ્ચયમાં આવી શકે નહિ. અર્થાત્ અમુક મતમતાંતરનો આગ્રહ કરી અમુક વાક્યનો અર્થ અમુકજ છે, એમ લટવું બર્ષ છે. જે અર્થથી ધણામાં ધણાં વાક્યો મચડ્યાવિના સરસ રીતે સમભલ જતાં હોય, અને યુક્તિ-માત્રથી જેતાં, પણ જે અર્થ સંગત લાગતો હોય, તેનાં ખરો અર્થ-ધર્મ-એમ નિયમ રાખી વિચારવું ઠીક પડે છે. ઉપનિષદમાં કે સૂત્રોમાં આમ કહ્યું છે, એવું કહેવા જતાં, અમુક મતનો સ્વીકાર થઈ જાય છે, જે તેથી વિરુદ્ધ મતવાળાને કહેનારનું વાક્ય અગ્રદેય થઈ પડે છે. આમ ન થાય, અને કેવલ નિષ્પક્ષપાતથી ઋષિોનો વિષયમાત્ર સમભવ, એટલો હેતુ રાખી, આ લેખમાં, મેં ખડું ઋણાજ ને સકાયથી આ જાળવતું લખાણ કરેલું છે.

અનુક્રમે દેવસાદૈત, દૈત, બે દ્વૈતાદૈત, બે ત્રિસિદ્ધાદૈત શુદ્ધાદૈત, અને
અવિભાગાદૈત એ મતના પ્રવર્તક. વિસ્તાર આગળ આવશે. ઉપ-
નિષદો તો ગણાવી ગયા છીએ. ગીતાજીવિયે વિસ્તાર આગળ આ-
વશે. સૂત્રોનો વિષય અત્રેજ કહેવાનો પ્રસંગ છે. બ્રહ્મમૂતના ચાર
અધ્યાય છે, પ્રત્યેક અધ્યાયના ચાર ચાર પાદ છે, ને પ્રત્યેક પાદના
અમુક અમુક અધિકરણ છે. સમન્વય, એટલે શ્રુતિમાત્રનો બ્રહ્મપ્ર-
તિપાદન કરવા ઉપર લક્ષ છે, એ જણાવવાનો અધ્યાય; અવિરોધ,
એટલે બ્રહ્મથી વિરુદ્ધ જણાતી શ્રુતિ સ્મૃતિ પણ વિરુદ્ધ નથી, તેમ
યુક્તિથી પણ બ્રહ્મવિના ખીચું પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી; એ જ-
ણાવવાનો અધ્યાય; સાધન, એટલે બ્રહ્મજ્ઞાનના શ્રુત્યનુસાર સાધનના
વિચારોનો અધ્યાય; જીવન્મુક્ત, એટલે શ્રુતિપ્રમાણે મોક્ષસ્વરૂપ, મોક્ષ-
કર, જીવન્મુક્તિ, એ વિષયના વિચારોનો અધ્યાય. પ્રત્યેક અધ્યાયના
વિષયના અર્વાંતર વિભાગ કરી, પાદ દરાખ્યા છે, અને પાદે પાદે
પણ, યરી વિભાગ કરી, અધિકરણ પાડ્યા છે. સૂત્ર અને સ્મૃ-
તિની ગણના કરવાની આખરે, કહેવાતું છે, કે પ્રમાણ માનવામાં,
શ્રુતિ પ્રથમ છે, અને સ્મૃતિ તેથી ઉતરતી છે. જે સ્મૃતિવાક્યનું
ખીજ શ્રુતિમાં ન હોય, તે પ્રમાણમાં ગણાતું નથી.

શ્રોતધર્મનું સંક્ષેપથી વર્ણન થઈ રહ્યું, હવે સ્માર્તધર્મનું તેનું
વર્ણન કરી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું. આર્ચલોકોની વ્યવસ્થામાં
પ્રથમ વર્ણવિભાગ થયો એ પ્રમાણે કહી ગયા છીએ. જે ચાર વર્ણ
બધાયા, તે છેક સૂત્રકાલમાં બધાયા, એમ માનવાતું કારણ નથી,
કેમ કે વેદમાં પણ, એજ ચારે વર્ણના નામ આવે છે, અને પુરુષ-
સૂક્તમાં તો, તેમની ઉત્પત્તિ પણ પુરુષના મુખ, ગ્રાહ, ઉર, અને પ-

ગથી, 'અનુક્રમે જણાવેલી છે. એમ જણાવવામાં ચતુર્વર્ણનાં કર્મ માત્ર જણાવવાનો હેતુ છે, તે તેજ ગીતાગ્રમાં સ્પષ્ટ કરેલાં છે, છતાં પાછળના પુરાણકાવ્યમાં, જેમ પુરુષરૂપ ભગવાન નવા થયા, તેમ આ-
 હારણો પણ તેમનું મુખજ ચર્ચ બેઠાઃ આહારણના મુખમાં ગયું તે ભ-
 ગવાનનેજ મળ્યું, ને આહારણ બોલ્યા તે ભગવાનજ બોલ્યા. ગમે તેમ પણ, વર્ણવ્યવસ્થા છે બાજબી પ્રાચીન. પ્રાચીનદેશ મોસન,
 ત્યાપણ આનીજ વર્ણવ્યવસ્થા જાણ છે ધર્મનમાં પણ જન્મસીદના
 વખતમાં જેવી વ્યવસ્થા થયાનું ક્રિસ્તેશી લખે છે; અર્થાત્ મનુષ્યને કર્મ પરત્વે એની વ્યવસ્થા તો કોઈને કોઈ પ્રકારે માનવીજ પડે છે. વર્ણોત્પત્તિ ક્યાથી હશે તે પણ અરે વિચારીએ. મનુસ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે, કે જેમ જેમ વર્ણસંકર થતો ગયો, અન્યોન્યમાં અગમ્ય સ્ત્રીપુરુષોએ વ્યવહાર કરવા માડ્યો, કે બહારના અનાર્થ લોકોથી સ્ત્રીઓ દૂષિત થઈ, તેમ તેમ નવી જાતિઓ પેદા થતી ગઈ. તેમને ગાંઠે નવા નવા કર્મ પણ નિયમાત્તા ગયા, અને તે, પક્તિ કન્યાગ્રહણાદિ વ્યવહારથી દૂર થતી ગઈ. સ્ત્રી એટલે ક્ષેત્ર, તેને દૂષિત ન થવા દેવા તરફ બહુ લક્ષ રાખવાના આવતું, અને યદ્યપિ અનુયોગમજ્જોગન કન્યાદિ વ્યવહાર ત્રિવર્ણમાં ચાલતો, પણ પ્રતિલોભ થતા તો સંકર થયોજ ગણાતો. ગમે તેવા ઉચ્ચવર્ણનો પણ કોઈ કારણથી દુષ્ટ થયેલો આર્થ તરતજ અધમ વર્ણમાં ગણવામાં આવતો. એવા, ક્યાલોપથી કે ક્ષેત્રદોષથી, જે આહારણો બ્રહ્મ થાય, તે સુન, અમ્બાગ્રાદિ અધમ જાતિને પામતા; ક્ષત્રિયો તેમ બ્રહ્મ થાય, તે, પૌંડ્ર

* આહારણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની કન્યા લે તે અનુયોગ વ્યવહાર, પણ એથી ઉચ્ચ થાય તો પ્રતિલોભ વ્યવહાર કહેવાય. એમ જે સપ્તદો સમજવા-

ઐક્ય, દ્રવિડ, કામ્બોજ, ચૂન, શક, પાર્સ, પલ્લવ, ચીન, કિરાન, દરદ, ખશ આદિ જાતિને પામતા; અને ચતુર્વર્ણમાંના જે આર્થત્વ તથા અશિષ્ટાચાર ગ્રહણ કરે તે મ્લેચ્છ કહેવાતા. આવા પ્રકારના ક્રિયાસોપ કે સંકરોપ એ, જાતિની ઉત્પત્તિનું કારણ છે; અને, જેમ જેમ મૂલવર્ણથી બ્રહ્મ થઈ; ક્ષેત્રોપવાળા જાતિઓ વધતી ગઈ, તેમ તેમ, મૂલવર્ણવાળાઓએ, પોતાની માનસિક તથા શારિરીક શુદ્ધિ સાચવવા માટે, તેવી જાતિઓ સાથે વ્યવહાર બંધ કરવા માંડ્યો. હાલમાં જે જાતો ચાલે છે, તેની ઉત્પત્તિનું મૂલ આ પ્રમાણે છે. જુદી જુદી જાતિઓએ શાં શાં કર્મથી નિર્વાહ કરવો તે પણ સ્મૃતિઓમાં કહેલું છે. વેદમાં તો, બ્રહ્મવર્ણથી થયેલી જાતિમાત્રને એકજ શબ્દ-નિર્વાહ-થી વ્યવહરેલી હોય એમ લાગે છે, પણ તે શબ્દ આ જાતિવાચક હશે, કે કોઈ ખીજ અધમલોકવાચક હશે, એમ સ્પષ્ટ નિર્ણય થતો નથી, અર્થાત્ જાતિની વ્યવસ્થા વર્ણવ્યવસ્થા જેટલી પ્રાચીન નથી. આર્થલોકને, ક્ષેત્રશુદ્ધિ અને તદ્દ્વારા રક્તશુદ્ધિ તથા વીર્યશુદ્ધિ અને આત્મશુદ્ધિ, એ ઉપર બહુ આમલ હતો, તેમાં ખીજાક થતાં જાતિઓ થઈ છે. સામાન્ય પ્રકારના વ્યભિચારને માટે પણ, તેથીજ, બહુ વિકટ દંડ કરાવેલો છે; ને ઉચ્ચ વર્ણોમાં લગ્નની એકતાજ સ્વીકારેલી છે. ચાલતા કલિકાલની ધોર અનીતિમાં, એ જાતિઓ હજુ કેટલી વધશે, ને ક્યાંસુધી આપણને અધોમતિએ ઉતારશે, તે કોણ કહી શકે એમ છે ? આ બધો વિસ્તાર મનુસ્મૃતિના દરખા અધ્યાયમાં છે. ત્રિવર્ણને સર્વ કર્મનો અધિકાર છે. વેદમંત્રોમાં તો મળ્યાએક ગ્રાહણવિનાના પણ ઋષિઓ દીઠામાં આવે છે, અને સ્ત્રીઓ પણ મંત્રદર્શન પામેલી છે. ઉપનિષદોમાં વારંવાર ક્ષત્રિયોએ

આહ્વાણે ઉપદેશ કરેલા છે, અને ઘણી સીઓ, આહ્વાણમાં સારા વિદ્યાન આહ્વાણે પણ પ્રશ્નાદિથી શુચવતી જણાય છે.† એટલે કે વેદાધ્યયનનો અધિકાર સર્વ ત્રિવર્ણ સીપુરુષને ન હતો એમ મનાતું નથી, જોકે પાછળના સમયમાં સી અને શુદ્ધ ઉચ્ચ આગળ વેદો-ચારનો પ્રતિબંધ દીઠામાં આવે છે, એક બીજી સાત પણ એજ પ્રાચીન પૂરાવામાંથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જ્ઞાનક્રિયાદિ ઉત્કૃષ્ટતાને લીધે, આહ્વાણત્વને ઋષિત્વને, પામવાને બીજી વર્ણવાળા પણ સમર્થ થઈ શકતા,† તેમ તેની જ ન્યૂનતાથી આહ્વાણે પણ, અધમતાને પામી બહિષ્કાર પામતા. કેવલ જન્મપરત્વેજ વર્ણનો નિયમ ન હતો જન્મ પરત્વે જાતિ એ નિયમ સંકર થયા પછી બધામણે લાગે છે, ને તેમ તો, વાસ્તવિક છે, કેમ કે ક્ષેત્રદોષ એટલે વીર્યદોષ થયો, ત્યાં જાતિ બદલાવી કઠિનજ છે. અમુક કુલની સાકડી બ્યવસ્થા પેસનાનો સભવ પણ જાતિનું બંધન થયા પછી સહજ છે કે ક્રિયાદોષ ટળે, પણ ક્ષેત્ર દોષ ન ટળે, એજ રહસ્ય છે.

* હાન્દોગ્ય † બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ‡ રાજર્ષિ શબ્દ એ ઉપરથી જ થયો છે.

હું બીજા કોઈ દેશોમાં આવી કુલજાત્યાદિ બ્યવસ્થા જણાતી નથી, પણ સર્વે દેશોમાં, હાલપણ, બધા લોક એક જોવા છતાં, અમુક અમુક વર્ગ માનેલા હોય છે, ને ખાસ પીણ કન્યાબ્યવહાર ઇત્યાદિ તેટલી સીમામાજ્ઞ ગાય છે જરૂર પડતા એ સિમા તોડવામાં બાધ જણાતો નથી એટલું જ સવિરોધપણ છે આમ થવાનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે તે તે દેશોમાં નીર્યશુદ્ધિનું રહસ્ય સમજવામાં પ્રથમથી આવેલું નહિ 'હેરિડી' અને 'હિસેટ' નો જે મહાનિયમ લામાઈ ટાર્વિન હિકેલ વગેરે એ દાવ ૧૫ વર્ષથી દંડ કર્યો છે, તે ઋષિઓને માન્ય નહોતો એટલું જ નહિ, પણ તેમણે

ચાર વર્ણ તેવા ચાર આશ્રમ છે. અમુક સ્થિતિમા અમુક ધર્મ સહિત રહેવું, તે એક એક આશ્રમનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૌર્હસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમ છે ચારે આશ્રમનો ચારે વર્ણને અધિકાર નથી. ત્રિવર્ણને પ્રથમ ત્રણ આશ્રમ સુધી અધિકાર સમભવ છે સંન્યાસનો અધિકાર બ્રાહ્મણ એકવા-
 નેજ છે. શૂદ્રને ગૃહચાશ્રમનોજ અધિકાર છે. શુદ્રને વેદાધ્યયનાદિ અધિકાર નથી, તથાપિ યમાદિ સ્મૃતિભાષી જણાય છે, કે તેમને સ્માર્તકર્મોનો અધિકાર છે. વેદમંત્રના ઉચ્ચારવિના, સંસ્કાર પણ તેમને કદી શકાય એમ મન્વાદિ કહે છે. શાંકરાચાર્યે શારીર બ્રાહ્મ્યમા અધિકાર વિચારતા એવોજ નિર્ણય કર્યો છે. પણ ઉપનિષદોમા આ અધિકારાદિને બહુ માન આપવામા આવેલું જણાતું નથી જ્ઞાનપરત્વે દોષ અનધિકારી ગણાતું નથી.† ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થામા પણ, ક્રમની અપેક્ષા, ઉપનિષદ માનનારા ગમ્પતા નથી. જામાયાદિ ઉપનિષદમા, એક બ્રહ્મચર્યથીજ સંન્યાસ લેવાની રજા છે, જ્યારે વિરામ થાય ત્યારે ચાલી જવું એવોજ સિદ્ધાન્ત છે. આશ્ર-
 મોને અનુક્રમ કેટલાક સંસ્કાર છે, ત્રિવર્ણ, દ્વિજ એટલે બેચાર જન્મેલા કહેવાય છે, તે એટલાથીજ, કે જન્મ પામવો એ એક જન્મ, અને બીજો, અમુક પ્રકારની શુદ્ધિ-સંસ્કાર પામવો તે જન્મ. સ-

તે નિયમને માણસની ઉત્પત્તિ સાધવામા વાંપરી પણ લીધો. આપ ગાંદેશમાં વર્તમાન સમયમા નાતોની જે ગરબડ થઈ છે તે તો બહુજ દાનિકારક થઈ પડી છે નાતોની ઉત્પત્તિનું બીજ હું અત્રે કહી ગયો છું, તે લક્ષમા સહ, ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે, ચાલુ બામતોમા, બહુ સુધારો થવાની જરૂર છે.

† અપ્યયદીક્ષિતે, સિદ્ધાન્તવેશમા, શુદ્રને પણ બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકાર છે એણે ઉપનિષદ મત ઠીક નર્યલું છે

રકારની સંખ્યા સામાન્યતઃ સોળ, ચોવીશ, કે પચીશની મનાય છે. અંગિરસે પચીશ ગણાવ્યા છેઃ ગર્ભાધાન, પુસવન, સીમંતોન્નયન, બલિ, જનનકર્મ, નામકરણ, નિષ્ક્રમણ, અન્નપ્રાશન, ઐલ, ઉપનયન, અક્ષયર્થાદિ ચારત્રત, સમાવર્તન, વિવાહ, આગ્રયણ, અષ્ટકા ઉત્સર્ગ, ઉપાકર્મ અને પંચમહાયજ્ઞ. આ પચીશમા પંચમહાયજ્ઞ નિત્ય છે, અને વિવાહાન્ત સોળ નૈમિત્તિક છે, બીજાં યથાશક્તિ કર્તવ્ય છે.

ગર્ભાધાન:—ઋતુમતીભાયાને ગર્ભધારણાએ કરેલો સંસ્કાર. રજોદર્શન થયા પછી પ્રથમ ચાર દિવસ વર્જવાના છે, તે તે પછી પશુ, શાસ્ત્રે નિર્ધિષ્ટ કરેલી અમાત્યાસ્પાદિ તિથિઓ વર્જવાની છે. એ મિવાયના દાઢ દિવસે, સોળ દિવસની અંદર, પોતાના યુગ્મસત્રોકા હોમાદિ પૂર્વક, ગર્ભાધાન-સયોગ-વિહિત છે. આ સંસ્કાર ઉપર આજ્ઞકાય કોઈનું લક્ષ નથી. ઋતુકાલનો નિયમ ભેદ સંભાળતા નથી, બાલકમને રીવાજે બધું ઉપુ વાળ્યું છે, અને કેવલ પશુવત્ સંભોગ માત્ર થતા, સર્વના ભોગ મળેલા છે. વીર્ષરક્ષા થતી નથી, વાજાણીઓ ધણી નીવડે છે, પ્રજા હીનસત્ત્વ થાયછે; પુત્રિ, બલ, પરાક્રમ યાત્ર્યા ગયા છે ! !

પુસવન:—ગર્ભધારણ થયોછે એવા નિશ્ચય પછી, ત્રીજે માસે ગર્ભમાં, વીર્ષ, પરાક્રમ, સ્થાપવાનો સંસ્કાર. આ સંસ્કાર પશુ હાલમા બંધ પડી ગયેલો છે.

સીમંતોન્નયન, બલિ:—ચોથે, છઠ્ઠે કે આઠમે મહીને ગર્ભિણી તેમજ તેના ગર્ભની શુદ્ધિ તથા રક્ષા માટે કરવામા આવેછે. ગર્ભિણીના સીમંતને એટલે ચોટલાના સેંચાને, તેનો પતિ, ઉમરડાનાં બે ગુચ્છ, તથા ત્રણ કુશાકર સહિત, ત્રણ રંગની સળીથી, જુદો

પાડેછે, આ ઉપરથી એનું નામ સીમન્તોત્તમન પડ્યું છે, ને લોકમા-
 સીમત એમ પ્રસિદ્ધ છે. સોમની ગુપ્તિ થાય છે, ને હોમાદિ તથા
 બ્રાહ્મણ મોજન થાયછે. પછી જેના બાલક જીવતા હોય તેની સૌભા-
 અવતી સ્ત્રીઓ પાસે, ગર્ભિણીને મગલાચાર કરાવવાનું છે. આ
 ઠેકાણે સ્ત્રીઓએ અનેક કપોલકરિપત રચનાઓ કરી, ખેળો બરવાનો,
 મામેરાનો, વાધ બનાવવાનો વગેરે ચાલ ચલાવ્યા છે. આ સંસ્કૃ-
 રથી, સ્ત્રીરૂપ ક્ષેત્રની શુદ્ધિમાત્ર ઈષ્ટ છે, એટલે પ્રતિગર્ભે, તે કરવામા
 આવતો નથી. ગર્ભિણીને સુખે પ્રસવ થાય એની ઇચ્છાથી, કોઈ કોઈ
 લોક, વિષ્ણુબલિરૂપ હોમ પણ કરેછે. આજ પણ નારાયણબલિનો
 આલસીમત જેવોજ પ્રસિદ્ધ છે પણ નારાયણબલિ, હોકરા ન થના
 હોય ત્યારે, માંદ તીર્થમા જઈ જગી, એવો લોકપ્રચાર થઈ ગયોછે.
 લોક ધારેછે, કે કોઈ જૂત પ્રજા થવા કેવું નથી તે, બલિ યજ્ઞથી
 થવા દેશે; પણ જે મહાજૂત-વીર્યરક્ષા ન કરવારૂપી-તેમને વળગેયુ-
 છ તેનો વિચાર રાખતા નથી.

જાત કર્મ, નામ કરણ, નિષ્ક્રમણ, અત્રપ્રાશન, ચૌલ -
 -બાલક જન્મે કે તરતજ, નાળ વધેગતા પહેલા, પિતા, સ્નાન કરી
 વિધિપૂર્વક હવનાદિ કરી, પર્યંત ઉપર થી તથા મધ નાખી, તેમા
 સુવર્ણનો કટકો ધસેછે, ને તેજ કટકાથી, સુવર્ણ રંગ સંકિત થી-
 તથા મધ, બાલકને પાયછે. આનું નામ જાતકર્મ, જે ગાગયુધીરૂપે
 આજ પણ ચાલુજ છે, જાતકર્મસંબધે, અશૌચ-સૂતક-નો વિચાર
 પણ હોતો થાયછે અશૌચ જે પ્રકારના છે, મરણનિમિત્ત અને જન્મ-
 નિમિત્ત સૂતક શબ્દ, માત્ર જન્મનિમિત્ત અશૌચનો વાચક છે, છતા
 ઉભય અશૌચને માટે વપરાય છે. મરણનિમિત્ત અશૌચને શાવાશૌચ

ફેલે છે. મનુ ફેલે કે સતક તો માળાપને, કે માનેજ છે, * પણ
 શાવાશાય બધા સપિણ્ડોને છે. હાલનો રીવાજ તો બન્ને અગ્રૈય
 દસ કે બાર રાત્રી સપિણ્ડમાત્ર પાળે છે એવોજ છે. જાતકર્મ પછી
 અગીઆન્ને, બારમે, કે તે પહેલાં સારે દિવસે, નામ પાડવાનું છે.
 નામ કેવું પાડવું તેપણુ નક્કી કરેલું છે. આશ્વલુનું મંગલવાચક, ક્ષત્રિ-
 યનું બલયુક્ત, વૈશ્યનું ધનવાચક, અને શુદ્રનું દાસત્વાવાચક પાડવું.
 આનું નામ, નામકાણુ, જે આજે પણ, છટ્ટીને નામે પ્રસિદ્ધ છે.
 સંસ્કારે સંસ્કારે દાન બોજનાદિ કહેવાજ છે, તે વારંવાર અત્રે
 ફેલેતા નથી. એયે મહીને નિષ્કંઠમણુ એટલે ધર બહાર ફરવા હરવા
 કાઢવાનું, અને છટ્ટે મહીને અત્રમાશન એટલે અન્ન ખવરાવવા
 માડવાનું છે. આ બે સંસ્કાર, સંસ્કારરૂપે હાલ ચાલતા નથી. બીજે
 ત્રીજે પાત્રમે વર્ષ, કે ઉપનયનની સાથે પણ, પુત્રના માયાના વાળ
 લેવરાવવાનો સંસ્કાર છે. એનું નામ ચૌલ-ચૂડા એવું શીખાનું નામ
 છે, એ ઉપરથી માયું મુડાવવામા શિખા રાખવી કે ન રાખવી,
 એવા પોતપોતાની શાખાનુસાર બે પક્ષ છે. આજે પણ, કોઈ
 દેવમ્થાનમા જઈ બાધા ઉતરાવવાનો રીવાજ વર્ણુમાત્રમા ચાલુજ
 છે; જે કુલમાં એ રીવાજ નથી હોતો, તેવા આશ્વલુમા ઉપનયનની
 સાથેજ એ સંસ્કાર થાય છે.

● માને દસરાત્રા, અને પિતા તો રનાનમાત્રે શુદ્ધ, એવું મનુમાં તેન
 જ સંવર્નમાં પણ છે. † ન્યોતિષ પ્રમાણે અક્ષરથી સાર થઈ પાડવું. આશ્વ-
 લાયન કહે છે કે પ્રતિષ્ઠાકામેદયક્ષર, ને અક્ષરર્ચસપમે ચતુરક્ષર નામ લેવું.
 સ્ત્રીનાં નામ પ્રીતિ આનંદવાચક તથા એડી અક્ષરવાળાં લેવા આશ્વલુનાં નામ
 રામાંત્ત હોય છે, ક્ષત્રિયનાં વર્માન્ત હોય છે, વૈશ્યનાં વસુ, પાસિત એવદ
 અન્તવાળાં હોય છે, ને શુદ્રનાં દાસાન્ત હોય છે.

ઉપનયન, તદ્વત્સાર ચાત્રવ્રત, મમાવર્તન — આવદને, ગાય-
ત્રીમત્ર આપવો અને આચાર્ય પામે લઈ જવું (નયન) એ
ઉપનયન, એ સરસ્કાર થયા પછી દ્વિજ થવાય છે આશ્વલત્થે આશ્મે
૧૧ ક્ષત્રિયને અગ્નિઆરમે વા, ને વૈશ્યને બારમે વાં, આ સરસ્કાર
કરવો, મોળ પછી આશ્વલત્થને, વીઘ પછી ક્ષત્રિયનો, ને ચોવીશ
પછી વૈશ્યનો આ સરસ્કાર માટેનો કાન અતીત થયો ગગુાય છે,
એટલે તે પછી ઉપનયન કરવું હોય, તો ઋગ્નાત્યસ્તોમ નામનો પ્રાય-
શ્ચિત્તરૂપ થઈ કરે ત્યારેજ બને આશ્વલુ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યે, કાગા-
મૃગનુ, રસ્તુ, કે બસ્તનુ ચર્મ અતુકમે ઓઢવું, મુજની તથા સેરની
મેખના અને કપાસનું તેવડુ એક અથીનાનું યજોપવીત (જનોઈ) ને
ખાખરાનો કે ખીલીનો માથાસુધી લાખો દડ, ધતુપની દોરીની મેખ-
વા અને શણનું યજોપવીત ને વડ કે ખમ્પિર (ખેર) નો કપાલ
મમાન દડ, શણની મેખના અને બકરાના વાળનું યજોપવીત ને
પીલવા કે ઉમરડાનો નાક સમાન દડ, અતુકમે ધાગણ કરવા. એ
પ્રમાણે તૈયાર થઈ આવેલા, અને આચાર્ય, એટલે પ્રથમે પિતા,
પામેથી સાવિત્રી-ગાયત્રી-નો ઉપદેશ પામેલા, શિષ્યને, ગુરુ, ચાર
નિત્ય વ્રતનો ઉપદેશ કરેછે બ્રહ્મચારી રહે જ, સાત્ય બોલજે,
મધ્યાવન્દનાદિ સિદ્ધાસહિત કર્મ પાળજે, ગુરુની સેવા કરી
વિદ્યા-વેદ-સણજે, આ ચાર વ્રત છત્રીશ, અદાર, બાર, કે યોડામા
યોડા મન, વર્ષ સુધી પાળવાના છે મરણુ પર્યંત પણ તે બધણુ ક-
ર્વો હોય તો તેમ પણ આશા છે. પછી, ગુરુની રજા લઈ, ગુરુને

૧ • ઉપનયનસરસ્કારનો કાલ વીટી જવાથી ગાયત્રી સબધ વિતાના,
માત્ર, બહિષ્કૃત મહુાય છે

સતોપી, પાછા આવી, પરણવા વગેરેનો વિચાર કરવાનો છે. આ પાછા ફરવાનો જે સંસ્કાર, તે સમાવર્તન કહેવાય છે. ઉપનયનથી સમાવર્તન સુધીનો કાલ તે બ્રાહ્મચર્યાશ્રમ; આ સંસ્કારો કાલ પણ આપુ છે. કાલે કરીને ફેરફારો થઈ ગયા છે. પ્રથમ તો, ત્રિવર્ણ એ સંસ્કાર કરતા નથી, માત્ર બ્રાહ્મણોજ કરે છે; તેમા પણ વયનો નિયમ રાખતા નથી, આઠ પહેલા કરે છે, ને સોળ પંચી પણ કરે છે, * પ્રાત્યસ્તોમ કોઈ કરતું નથી. ચાર વ્રત પાળવાના, તે દક્ષ બાદમ બાદમ કહીને, એકાદ બિનીટમા સમાપ્ત થાય છે. છત્રીરા, અદાર બાર દે નવ વર્ષને બદલે એકજ દિવસમા બધું કરી લેવામા આવે છે. સમાવર્તનનો વિધિ પણ બડવો દોરાડી પદ્મી લાવવાની રમત કરી કરવામા આવે છે. આમ થવાથી આ સંસ્કાર, એક નામ માત્ર ગણો છે, ને જૂની રીતિને વળગી રહીને, જનોઈ એ નામનું નાટક, બ્રાહ્મણો કરે છે. એમા જે ફેરફારો થઈ ગયા છે, તે, દેશકાલાનુસાર વાજમાજ થયા છે. એ મંસ્કારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વિદ્યાભ્યાસ અને બ્રહ્મચર્ય એ વાત તરફ છે. તો, વિદ્યાભ્યાસ તો, આજે પણ લગભગ આઠમેજ વર્ષથી આરંભી, છેક કોલેજ સુધી બચુના ૧૨-૧૫ વર્ષ લગી થાયજ છે; ને તે ત્રિવર્ણ નહિ, પણ સર્વે વર્ષે યથાશક્તિ કરે છે.† કોઈ, ગાયત્રીને અર્થાત્ ઈશ્વરને સંબોધતા નથી, ને ધર્મશ્રદ્ધા યતા ચાને છે એટલુંજ અનિષ્ટ છે. અસવની કેળવણી ધર્મમિશ્રિત

* બાવનવરના વડનગરા નામગેમા ઉપનયનસંસ્કાર વિવાહ સાથેજ કરે છે, એટલે ૧૬-૧૭ વર્ષ વિવાહ થાય, ત્યારે જનોઈ પણ થાય ! ! † ને છે પ્રાચીન બ્યવસ્થા ચાલતી હોત તો આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થયેલાને બ્રાહ્મણમાં ગણત.

તી, તેનાં ફલ પણ પ્રાચીન સદાચાર, સત્કર્મ અને મહત્તામાં પ્રત્યક્ષ છે. દાલની કેળવણી ધર્મહીન છે, તો તેનાં ફલ પણ આપણી નજરે નથી. આમ થયું છે, છતાં આ સંસ્કારનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાભ્યાસ, સત્યવાચનો છે, પછી નામમાત્રને વળગી, એક દિવસ નાટક કરે. ન કરે તે સરખું જ છે. પણ, બહુ ખેદની વાત, ઘણા પશ્ચાત્તાપની વાત, અને આપણને વિદ્યા, બલ, પગક્રમ, તેજ, આયુષ્ય સર્વથી નિર્મોક્ષ કરી પશુવત્, જટાત્, બનાવી, પરદેશીનું જ અનુકરણ કરવાને અધમમાર્ગે દોગ્ધારી વાત, એ યર્ષ છે, કે બ્રહ્મચર્ય સત્યવાતું નથી. વીર્યરક્ષા બ્રહ્મચર્ય—જેને ઉપનિષદોમાં એક યજ્ઞ બરાબર માન્યું છે, તે સર્વ વાતનું—મોક્ષપર્યતનું—નિદાન છે. એ સાચવવું એજ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો હેતુ હતો; ને તે હેતુ સિદ્ધ થવાથીજ ક્ષત્રિયો રાજ્ય સ્થાપતા, બ્રાહ્મણો મહાભાષ્યોને મહાભાષ્યરણો તથા ઉપનિષદો રચતા ને નવા શોધ કરતા. સ્ત્રીઓ વીરપુત્રને જન્મ આપતી, દેશ સમૃદ્ધ રહેતો, કલાકૌશલ્ય પ્રવર્તતા, એલિફન્ટા અને એલોરા જેવી શુદ્ધાઓ બની શકતી, સદાચાર, સદ્વૃત્તિ સત્યવાઈ, મુખશાન્તિ ને સંપ્રેક્ષી રહેતા, તથા રોમાદિથી પરભવ ન પામતા, મનુષ્યો લાખો વખત જીવી જીવ્યાનું સાર્યક કરતાં જેમ આખો ૩૬ કે ૧૨ વર્ષનો એક વિધિ એક દિવસમાં કરી દેવાય છે, તેમ તેજ દિવસ માત્રમાં, બ્રહ્મચર્યનો જન્મ કરાય છે, વીર્યને બગાડવા મંડાય છે—તરતળ, થોડા વખતમાં, બાલકને પરણવાય છે, ઘર મંડાવાય છે!! ઉપનયનનો સંસ્કાર કરી જમણુવારો દરવી એ ફક્ત નાટકજ છે, મસ્કરીજ છે. હેતુ સત્યવાતો નથી, તો નામ માત્ર ઉપર ચાલવાથી શો લાભ છે! ધર્મની કેળવણી ન મળવાથી એક તરફ નાસ્તિકતા અને અનાચાર

અધતા જાય છે, અને વીર્યરક્ષા ન થવાથી ખીછ તરફ શુદ્ધિપરાધમ
 સ્ત્રીશ્ચ થતાં ચાલે છે; એ બેનું મિશ્રણ થવાથી, આપણને, યોગા વિદ્યા-
 વ્યાસને લીધે બડી બડી વાતો કરતા આવડે છે, પણ અંદરથી ગમે
 તેમ ચાલતા અંતરાય નડતો નથી, ને અધમતામાંજ દિનપ્રતિદિન ફૂલતા
 જઈએ છીએ. આખા દેશની પાપમાલી થવાનું કારણજ આ સં-
 ન્કારમાંના ત્રણમાંથી બે હેતુ ચૂકવાથી ઉભું થયું છે:—બ્રહ્મચર્ય, વિ-
 દ્યાવ્યાસ, ધર્મનિષ્ઠા, એ ત્રણમાંથી વિદ્યાવ્યાસમાત્રજ દેશકાયાનુસાર
 રૂપાન્તરે કાયમ છે!!

વિવાહ:—સમાવર્તન થઈ, બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સમાપ્ત કરી, ગૃહસ્થા-
 શ્રમનો આરંભ છે. એ આશ્રમનું લક્ષણ એજ છે, કે સ્ત્રી કરી; કેમકે
 તેનાવિના ધર્મકૃત્ય કરવાના બનતા નથી. સ્ત્રીસહિત ગૃહસ્થે ધર્મકૃત્ય
 કરવાં જોઈએ, કે જેથી ઉત્તરોત્તર, અંત્યાશ્રમભાટે યોગ્ય થવાય.
 સૂક્ષ્મ રીતે જોતા, આવી યોજનામાં સાફ રહસ્ય સમાયતું જણાવે.
 સંન્યાસ એવો જ અંત્યાશ્રમ છે, તે કેવલ વિગત ઉપરજ આધાર
 રાખે છે. વિરાગવિનાનો સંન્યાસ નરક્તુલ્ય કલો છે સંસારમક્તિ
 ફૂટવી, ને સર્વ વાત ઉપરથી મન ઉઠી જવું, એ વાત સહજ નથી.
 વળી તેમ થયા પછી પણ, બધું વિશ્વ ભાગમય છે, આત્મવત્ત્વ મર્વ,
 એવો સર્વત્ર પ્રેમભાવ ઉદય પામવો, એ સ્વાર્થપરાયણ મનુષ્યસ્વભા-
 વમાં, સહજ બની આવે તેવું નથી. તો યોગ્યજ છે, કે સંસારના
 સુખ ભોગવતે ભોગવતે અનુભવે કરીને, પદાર્થ માત્રના અનિત્યતા
 દુઃખદાતાત્વાદિનો નિશ્ચય કરી, વિરાગમાં પેસવું; અને આત્મવત્ત્વ સર્વ,
 એવા પ્રેમભાવભાટે, પરમપ્રેમરૂપ સ્ત્રીને સાથે રાખી, તેની પાસેથી
 પ્રેમના આંક બણતે બણતે, પ્રેમભાવના પારંગત થઈ, સ્વપરાયણત્વ

તજવી સસારમા પુરુષવર્ગને સ્ત્રીવર્ગને હાથેજ પ્રેમની અર્થાત્ પર-
 માર્થની, મ્યાર્થ તજવાની, કેળવણી લેતી પડે છે. સ્ત્રીજ પોતાના
 અભાવથી, પ્રકૃતથી, શરીરચર્યાથી પણ એ કામ કરવાને નિર્મિત
 કે, યોગ્ય છે, પ્રેમનો પ્રત્યક્ષ દેવતા છે. એ, એની પ્રેમદેવતારૂપ છે,
 મારેજ એના અભાવમા આપણે નિયમિત રીતે, આ કે પેનો, જે તે
 એ, છેડો દેખીએ છીએ, મધ્યમાર્ગ દેખતા નથી. પ્રેમમા હોય ત્યા
 સુધી જે તેની કોમલતા, બક્તિ, એકાગ્રતા ઇત્યાદિ જુઓ, તો કોઈ
 નામા પણ તેવા હોવા કદાચ કે અશક્યજ, કિ બહુના પોતાનો દેહ
 પણ તેમા ને તેમા અર્પવા તૈયાર !! જે એને દુ ખ દીધુ, પજવી,
 એનામા કાઈ વિક્રિયા પેદા કરી, તો તરત ખીન્નેજ છેડે ઉઘ,
 ગીર્મા, કોધિ, ખરી પડવાને તૈયાર !! આઘાત પત્યાઘાત સરખાજ
 હોય છે જેવો પ્રેમ તેવી ઉચ્ચતા અમલા તેજ પ્રજલા મારેજ સ્ત્રીનો
 નિસાસો લેવાની સ્મૃતિકારો ઢોળી ઢોળીને ના પાડે છે. એની આશિષ
 તે અર્ગ, એનો નીસાસો તે નરક, એનામા મધ્યમાર્ગ છેજ નહિ.
 સ્ત્રી, કાતો અર્ગ છે દેવી છે, કે નરક છે કાંચે છે, સંસારનું વ્યા-
 વહાગિ બહુ બટ માણસ નથી આવી પ્રેમદેવતારૂપ સ્ત્રીજ સર્વને
 દેખાવે છે બાલપણમા માતા પ્રેમનું પાન કરાવે છે, તો મહોટપણમા
 કાંતા પ્રેમમા પલાળી નાખે છે. સ્ત્રીઓ પ્રેમબાન વિસ્તારે છે, પુરુષો
 પોતપોતાના વિસ્તારે છે. પુરુષવિના ઉત્પાદન, ઉપાર્જન યાત નહિ,
 સ્ત્રીઓ નિના પોષણ, રક્ષણ, સ્નેહભાવ, આનંદ ઉપજત નહિ બન્ને
 એ એક વિના અધરાજ છે. સ્ત્રી પુરુષનું અર્પાગજ છે. મનુએ,
 આ બધી વાતનો નિષ્કર્ષ કાઢી, જરાજર કહ્યું છે, કે સ્ત્રી લક્ષ્મીરૂપ
 છે, દેવતા છે, પૂજ્ય છે, એના આશીર્વાદથી, એની પૂજાથી, આનંદ

ચાય છે, એને દુઃખી કરવાથી ક્ષેષ માત્ર પેદા થાય છે.*, આત્મી
 સ્ત્રીની સાથે રહ્યા વિના, પુરુષ અપૂર્ણ રહે છે, માટે ગૃહસ્થાશ્રમ
 કરવાનો છે. ગૃહસ્થાશ્રમથી, જેમ પુરુષને ધર્મસાધન હતું છે, તેમ
 સ્ત્રીને પણ હોયું છે. પુરુષને ધર્માર્થક ક્રિયાઓ વિદિત છે, તેમ
 સ્ત્રીને નથી, પણ પોતાના પતિના ધર્મમા, તે અર્ધોઅર્ધ ભાગિની
 છે, એટલેજ તેને ધર્મપત્ની, સહધર્મચારિણી, એમ કહે છે. સ્ત્રીનો
 'ધર્મ', પતિ સેવા માત્રમાજ પૂરો થાય છે. એ વિના ખીજો ધર્મ
 તેને કશો નથી. પતિ, એજ સ્ત્રીનો ગુરુ છે ઇશ્વર છે. ગુરુ અને
 ઇશ્વર એમ કહ્યાથી, એવું નથી મિદ્ધ થતું, કે તે તેનો કુલ મુખત્યાર,
 મારનાર, ફટનાર, માગી નાખનાર છે, એમ અર્થ કરીએ તો,
 ઉપર કહેલા મનુવચનો સંપેજ, પ્રથમ તો વિરોધ આવે. એ પ્રમાણે
 ગુરુ, ઇશ્વર, એ કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે, કે સ્ત્રીએ ગુરુ
 કરવાની, કે ઇશ્વર ભજવ્યા માટે જુદો ધર્માધિકાર મહત્ત્વ કરવાની,
 જરૂર નથી બැકે તેમ કરવામા તેને પાપ છે, પતિ સિવાય ખીજાનું
 ચિત્તવન થતું, એજ બ્યાભચાર છે. પુરુષને પણ સ્વપત્ની સિવાય
 ખીજો વિચાર તેમજ છે. ત્યારે, સ્ત્રીએ જુદા ધર્મકૃત્યમા પ્રવૃત્ત થઈ.
 અધર્મ પ્રાપ્ત નજ કરવો. કેવલ પોતાના પતિની અનન્યપ્રેમમય
 ભક્તિ કરવી, એથીજ સતોષ પામેલા પતિના ધર્મકૃત્યની તે અર્ધોઅર્ધ

૭પ્રજનાર્થ મહામાળા પૂજાર્હા ગૃહદાસ્યઃ । સ્ત્રિયઃપ્રિયથ
 મેદેપુ ન વિગેષોઽસ્તિ કિંચન । અધ્યાય ૯. યત્ર નાર્યસ્તુ પૂ-
 જ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા । યત્રતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાફલા-
 ક્રિયાઃ ॥ અ'યામ ૩. યાતુર'ક્ષય, અત્રિ, આદિ ઋતિઓમા પંચ,
 એજ મતવચના અનેક પામ્યો છે.

જાગતા થઈ સ્વયં મોક્ષાદિ પામેછે એમ ધર્મશાસ્ત્રકારોનું, પતિને,
 ગુરુ ઈશ્વર-દેવતાદિ જતાવવામાં, તાત્પર્ય છે. પરણેલી સ્ત્રીને ગૃહિણી,
 ગૃહની રાણી કહેછે, તેનું કામ ધરમાજ છે, સંભાળવામાં, વ્યવસ્થા-
 મા, સર્વને પ્રેમપૂર્વક આનંદવામાં-ક્ષેમ રાખવામાં છે. પુરુષનું કામ
 ઉપાર્જન કરવામાં, સારી આપવામાં, ને સ્ત્રી આદિને સંપૂર્ણ સામ-
 ગ્રીથી સંતોષવામાં-યોગ કરવામાં છે. એમ, એક ધરના બે અંગથી,
 યોગક્ષેમ થઈ, આખું ઘર આનંદમાં, સુખમાં, ધર્મમાં, સચવાય છે-
 આમ છે, એટલે ક્ષેમસાધક ગૃહરાણીને, જુદું ધર્મકૃત્ય, કે ધર્માર્થ
 ગુરુ કરવા કરવાનું, ઘટેજ નહિ. પતિના ઉપાર્જન કરેલા પદાર્થોની
 જેમ તે સાચવનારી, કેળવનારી, ભોગવનારી, અને સારી વ્યવસ્થા
 કરી આનંદરૂપે ભોગવાવનારી છે; તેમ તેણે પ્રાપ્ત કરેલા ધર્મની
 પણ, તે સાચવનારી, ભોગવનારી, અને તેને પોતાના પ્રેમભાવથી
 જેની સંન્યામ પર્યંત પ્રહોવાડી, મોક્ષ માર્ગે મોકલી, પોતાનો મોક્ષ
 માધનારી છે. પ્રજાનું રક્ષણ કરવાથી જેમ રાજા તેમના ધર્મને
 પદ્મ પામે છે, તેમ, પતિરક્ષણથી ગૃહરાણી, તેના ધર્મનો અર્ધ
 ભાગ ભોગવે છે. રાજા તો પદ્મ, પણ પત્ની અર્ધાંશ પામે છે-
 ગૃહિણી દુષ્ટ હોય, એટલે અવ્યવસ્થા કરનારી, નિગાહ કરનારી,
 ઉગ્ર અને અધર્મી, અનાચારવાળી હોય, અર્થાત્ સ્ત્રીત્વવિનાની-
 અપ્રેમી-હોય, તો પુરુષ પણ, દુઃખી, અધર્મી, ક્લેશવાન, થાયછે.
 આ લોક, અને પરલોક ઉભય સ્ત્રીને હાય છે; છતાં સ્ત્રીઓ પુરુષથી
 જુની નથી, પુરુષદ્વારા, પોતાના કાર્ય સિદ્ધ કરનારી છે. પુરુષને
 અંગે આધાર સ્ત્રીકેપરજ છે, સ્ત્રી તેમનો દેવ છે, પણ તે તેના
 જુનામ નથી. મસાગરથી ચંત્રના ચક્રપ પુરુષ છે, તેને ગતિમા

મહનાર શક્તિરૂપ શ્રી છે; ને ગતિપ્રેરક શક્તિ તથા ચક્ર ઉભયના યોગથી ચાએલા મંત્રમાથી, ઐહિકને પારબૌદ્ધિક કર્મરૂપી કપાસનું, પરમાનંદ મોક્ષરૂપી સુવસ્ત્ર વણાવાનું છે. જ્યારે પતિના ધર્મકૃત્યમા શ્રી ભાગિની છે, અને તેને જુદું ધર્મકૃત્ય નથી, પતિસેવા એજ મર્વસ્વ છે, ત્યારે સહજ ફલિત થાય છે, કે એક કરતા બીજો પતિ સ્ત્રીને કદાપિ ઘટે નહિ. પુનર્જન્મને તો, આર્યધર્મમા સર્વથા માનેશોજ છે, એટલે મરી ગયેલો પતિ પણ, હયાતજ છે. અર્થાત્ તેનેજ એક્યાર શુ, ઈશ્વર, ઇત્યાદિરૂપે સેવી, તેના ધર્મકૃત્યનો ભાગ લઈ, તેની સેવા તેના સુવા પછી તજવાથી, મરનાર પોતાના કૃત્યનો જે લાભ અતઃપર પામે, તેને કપી વિચારવતી શ્રી ખુએ ? સુવેલાની પણ ભક્તિ રાખવી, એટલાથીજ પોતાનો મોક્ષ થાય એ નિશ્ચય કેમ શિથિલ પાડે ? બીજો પતિ એવો વિચારજ બ્યભિચાર ગણાઈ, સુખ માત્રનો ભંગ કરનાર, ધર્મથી બ્રહ્મ કરનાર, કેમ ન ગણાય ? તાત્પર્ય, કે આર્યધર્મની વ્યવસ્થા પ્રમાણે પુનર્જન્મ મળવેજ નહિ, ને પ્રાચીનકાળમા તેથીજ હતું પણ નહિ. પ્રાચીન સમયમા નહિ, પણ પાછળથી, સતી થવાનો જે રીવાજ જણાયો છે, તે પણ આવી ધર્મસંકલનાનું, ને હિંસ્ર પ્રેમભક્તિનું ફલ છે. પતિ તો એકજ, તેનીજ સાથે રહી ધર્મપ્રાપ્તિ અને મોક્ષ સધાય તેના વિના બીજું કોઈ પ્રેમપાત્ર, ભક્તિપાત્ર, નહિ; ત્યારે તેની માયેજ જવું, તેના આત્મામાજ પોતાના આત્માને પણ એકજ કાલે જોડવો, સતી થવું-૧ ! શ્રી અવભાવમા રહેલા પ્રેમભાવની, સ્વર્ગાધિ-દેવી ભાવની, પરાક્રષ્ટા છે, મહા આત્માર્પણ છે, પર ધર્મકૃત્ય છે ! આર્યદેશવિના બીજા દેશો આ પ્રેમહોમથી અજાણ છે. આવા મ-

હાસપ્રદાયે, અનેક કારણથી, બલાત્કારનું ૩૫ પદોલું હોવું જોઈએ. જાતિઅભિમાન, કુલાભિમાન, ક્વચિત્ સ્વગદ્વા, એવા કારણો પણ સતી થવામા બલ કરે, ને તેથી હેતુ ન સચવાતા હાનિ થાય—ને એ રીતના બધ પાડવાની સહજ રીતે જરૂર જણાયજ. એક બીજે પણ વિચાર, પ્રાસંગિક છે. સ્ત્રીને એકજ પતિ, મૃત્યુ કે જીવતે, ત્યાં પુરૂષને એકજ સ્ત્રી એમ કેમ નહિ ? એમા પણ આર્યધર્મની સંકલના જવામદાર છે. શિષ્યને, પ્રેમભક્તને, તો, શુઝ એકજ હોય, પણ શુઝને શિષ્ય ધણા હોઈ શકે શુઝના ધર્મકૃત્યમા ભાગ લેવાને ધણા શિષ્ય ભેગા થાય, પણ શિષ્યને, એક શુઝ ક્યાં પડી, મીજી કરતા હાનિ થઈ બેસે પુરૂષો, ઉપાજ્ઞ, સગલ, વીર્યરૂપ છે, સ્ત્રીઓ પો પક, નિર્મલ, યુષ્પરૂપ છે એક, ધર્મ સાધને પ્રજન છે, બીજું નિર્મલ છે. પુરૂષે ધર્મસાધવો, સ્ત્રીએ તેનું રક્ષણ કરી ધર્મભાગ લેવો, પુરૂષને એકથી વિશેષ સ્ત્રી હોય, સ્ત્રીને એકથી બીજી પતિ ન હોય પત્ની મરી જાય, તો તો, ગૃહસ્થે બીજી કરીજ નેહએ, તેના ધર્મકૃત્ય સ્ત્રીને આધીન છે,* તેની પ્રેમભારમા ડેખવણી, ગૃહસ્થાશ્રમ તજ્યો નથી ત્યા લગી, અવરીજ છે; તેનો દોષના ધર્મકૃત્યમા ભાગ નથી, તેને તો સ્વન ધર્મ ઉપાજ્ઞન કરવો છે, રૂઝી પરણવુંજ નેહએ

આટલે. વિચાર કરવાની જરૂર હતી એ વિચાર મારા અભિપ્રાય છે એમ જાણવું નહિ, પણ આર્યશાસ્ત્રી, એટલે વિચાર, સ્ત્રી પુરૂષના સમઘ વિષે રહે છે તેજ મે જરા વિસ્તારથી કહ્યો છે. આજકાલ, શાસ્ત્રોમા સ્ત્રીને શુવામ કહી છે એનું, સતી થવાના

‘આજ ઉપરથી, યુનર્લમની મનાઈ ઉપરથી, ‘પુરુષને શરી પરણવાનાં કે
 વધારે સ્ત્રી કરવાની રજા ઉપરથી, તથા પતિને ગુરુ માનવાની આજ્ઞા
 ઉપરથી, પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે, તે કેવું નિરાધાર તથા ખોટું
 છે, એ જાણાવવા માટે મેં આટલી ચર્ચા અહીં આ અપ્રાસંગિક છતાં,
 દાખલ કરી છે. હવે આપણે, જે ચર્ચા કરી ગયા, તેને અનુકૂળ,
 સંસ્કાર કેવો હતો તે ઉપર આવીએ, અને તેનું વર્ણન કરતાં, એ
 ચચાને, હવે વધારે સ્ફુટ કરીએ. “બ્રહ્મચર્યને યથાર્થ પાલીને
 આવેલાએ બાહ્યાન્તર શુભવક્ષણયુક્ત, તથા અન્ને પરિશદ ન કરેલી
 મનોર, યુવતી, તથા અસપિપ્ત કન્યાને પરણવું.”* કન્યા દેનારે
 પણ “કુલ, શીલ, વય, વિત્ત, વિદ્યા, રૂપ, કુટુંબીઓની સહાય, એટલું
 વિચારીને, કન્યા આપવી.”x અર્થાત્ રોગરહિત, વિદ્વાન્, તથા
 ભરણ-પોષણ કરવે સમર્થ, અને શુભકુલમા, એટલે સારા આચાર
 વિચારમા પેદા થયેલાનેજ કન્યા દેવી; તેમ કન્યા પણ, રોગરહિત,
 શુભશુભ્રાણી, મનોહારી, તથા આનંદકારી, પોતાથી નાની, ધૌવી
 જોઈએ. “જેના ઉપર મન અને ચક્ષુ કરે તેજ કરપાણુ કહે”+
 વરકન્યા વિભવ મળીને સપિપ્ત થાય છે, બન્ને મળીને એક પિપ્ત
 બને છે; માટે તે મુવધીજ સપિપ્ત ન હોવાં જોઈએ; એક પોલી-
 માથી થયેલા ન હોવા જોઈએ. = વરકન્યાના આવાં લક્ષણ ઉપરાંત
 તેમની વય તપાસવાની પણ કહેવી છે. ત્રીજ વર્ષના પુરુષે વારવર્ષની

~ યાજ્ઞવલ્ક્ય. * યમ + અપમૃત્ય. = સરખાવો દાખવેલો. ‘લો
 દ્રોહ દેવિદીપ્તિ’ અને ‘દીવેવપમેટ’ એક સ્તોત્રિક. એક હોતીનાં સ્ત્રી
 પુરુષની પ્રત્ન, દીન બદ્ધ બુદ્ધિવાળી થાય છે; જુદા જુદા લોકોનામાંથી
 બધા પરાક્રમવાળી થાય છે.

કન્યાને પરણવું, આવો નિયમ મનુએ દર્શો છે, અને ઉમેર્યું છે, કે ગૃહ-
સ્થાશ્રમ દરવાની ઉતાવળ હોય તો, ચોવીસ વર્ષનાએ આઠ વર્ષની
કન્યાને પરણવું. આ ઉપરથી વરકન્યા વચ્ચે થોડામાં થોડું ૧૬ ને વધા-
રેમા વધારે ૧૮ વર્ષનું અંતર રાખવાનું સમજાય છે; તેમજ ૧૨ વર્ષ
૩૦ વર્ષનો પણ ઉત્તમ, અને ૮-૨૪ નો ગોણું સમજાય છે. દેશકાલાનુસાર
૧૨ વર્ષ, કન્યાને રજ્જે દર્શન થાય છે, એટલે તેનામાં તેને પરણાવવી
જોઈએજ નહિ તો બહુ બહુ અનર્થ થવાનો સંભવ છે, માટેજ મનુએ,
યદ્યપિ ૮-૧૨ એવો વયનો નિયમ કહ્યો છે, છતાં કન્યાના વયની સીમારૂપ
સિદ્ધિનિયમ સ્પષ્ટ કરવા માટે લખ્યું છે, કે જો કન્યા પિતાને ઘેરજ
રહે રહે રજ્જેદર્શન પામે, તો, તેનો પિતા નરકમાં જાય. * અર્થાત્
૮-૧૨ કે ગમે તે વયે પણ, રજ્જેદર્શનના સંભવ પૂર્વે કન્યા પતિને
સ્વાધીન થયેલી હોવી જોઈએ. અમુક વયે પરણાવવામા અમુક પુણ્ય
છે, ને જેમ વહેલી પરણાવે તેમ વધારે પુણ્ય છે, એ વિચાર છેક
પાછળના પુગણોમાંનો છે, પ્રાચીન નથી. જેમ ઉપનયનસંસ્કાર પુર-
વને ૮ વર્ષે દર્શો છે, તેમ ઉપનયનસ્થાનીય વિવાહ સંસ્કાર, સ્ત્રીને
પણ તેજેજ વર્ષે પ્રાપ્ત છે, છતાં પુત્ર જેમ ૧૬ વર્ષ પછી ઉપનયન
વિના રહે તો વ્રાત્ય થાય છે, તેમ કન્યા પણ ૧૨ વર્ષ પછી, એટલે
રજ્જેદર્શનશુદ્ધી, અવિવાહિત રહે તો, પતિત, અગ્રાણ્ય, થાય છે. એટલે
૮ વર્ષનું વય ગોણું ગણી તે વખતે વાગ્દાન, વિવાહ, કે વેશ્યાગ,
કરવાનો સુન્દેહાય છે; અને ૧૨ વર્ષનું વય સુખ્ય ગણી, રજ્જેદર્શન
પૂર્વે પરણાવી દેવાનો વિધિ છે. આવા વય, ગુણ વાગાનો વિવાહ,
પોતાના ગૃહોક્તવિધિ પ્રમાણે કરવો. વિવાહ આદ્યપ્રકારના છે: બ્રાહ્મ,

દેવ, આર્ષ પ્રાણપત્ય, આસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ. વિદ્યા-
શીલસંપન્ન વરને વગરમાણ્યે, બોલાવી, યથાશક્તિ અવંકારાદિ પૂર્વક,
કન્યાદાન કરવું તે પ્રથમ. એજ રીતે, યજ્ઞાદિમા જે ઋત્વિજ હોય,
તેને કન્યાદાન, તે બીજે. કન્યાને પાછી આપવા, કે યજ્ઞાદિમાટે,
એકાદ બે ગાય લઇને, કન્યાદાન, તે ત્રીજે. સાથે રહી ધર્માચરણ કરો,
એવા વચનપૂર્વક, યથાશક્તિ અલંકારસહિત કન્યાદાન, તે ચોથે.
પૈશાચ લઇ કન્યા દેવી, તે પાંચમે. અન્યોન્યાતુરાગથી સ્ત્રીપુરુષ પરણે,
તે છઠે. મારામાર કરી, હરણ કરવું, તે સાતમે. ઉંધતી, વા મદિ-
રાદિથી બેભાન કરેલી સ્ત્રીને લઇ લેવી, તે આઠમે. પૈશાચવિવાહ
સર્વથા નિષિદ્ધ છે. પહેલા ચાર, બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ છે, પછીના બે
ગૌણ છે. પ્રાણપત્ય, ગાન્ધર્વ, ને રાક્ષસ, ક્ષત્રિયને પ્રસસ્ત છે.
પ્રાણપત્ય, ગાન્ધર્વ, આસુર, વૈશ્યને પ્રસસ્ત છે. શૂદ્રને પણ તેમજ
છે. આજ્ઞકાય તો, સર્વે વર્ણવાળા, આસુર વિવાહ લઇએકાએક, ભય-
છે, કે રાક્ષસ ને પૈશાચ પણ આત્મા નથી. જ્યાં દ્રવ્ય માટેજ વિવાહ
હોયો, ત્યાં પ્રાચીન ગુણવત્તાદિ કમ રહ થઇ જઇ, બાવનમાદિ ચાલ્યા,
અને તેના પરિણામમા અટવાઈ જતા આપણે, સ્વાર્થને દપડો ન
દેતા, શાસ્ત્રને દપડો દેતા થયા ! આર્થશાસ્ત્રનો વિવાહ તે નથી,
પ્રજ્ઞે, પતિમાત્ર માટે, કે અન્યોન્યના, કે માળાપના, ભરણપોષણની
વ્યવસ્થા માટે; પણ વરકન્યા ઉભયના ધર્મસાધન માટે, એકાત્મબાજ
માટે, મોક્ષમાટે, છે. એ સંબંધ વિધવસુખ માટે વૈવયિક નથી, કેવળ
આત્મકરણ માટે આત્મિક છે, માટેજ પવિત્ર, પૂજ્ય, ઇનના લગ્ન
અને સ્ત્રી પહે તે પતિમરણ પછી પણ, છટે નહિ તેવો છે. આવે
સંબંધ બોલું નંબાળ ગમીને એકજ વાર કરવામા આવે છે. ઉભયના

અહ મળતા આને છે કે નહિ, એ વાત પર બહુજ લક્ષ રાખવામાં આવે છે, ને તે, જો ન મળે તો, ખીજી બધી જાતની યોગ્યતા કામ લાગતી નથી. એમાં પણ આમરણુ છૂટે નહિ તેનો નિત્ય આત્મિક સંબંધ, આત્મિક કારણોની પણ અનુકંપતાએજ દર્શાવે એવી મતલબ છે. આ બધુ જોઈ ગોઠવે છે. સ્વયંવરનો જે ગીવાજ, પાછળથી જણાય છે. તે પ્રાચીન નથી. ત્રિવાહનો વિધિ કરતી વખતે અગ્નિ દેવને સાક્ષી રાખે છે, ને તેની સમક્ષ, વરુણના ઉભય વેદમંત્રોથી, સર્વદા સાથે રહી, ધર્મ સાધન કરવા વગેરેની પ્રાંતરુઓ કરે છે. એ બધુ ડોર્ડ બહુ શુભદિવ-મેજ થાય છે, વરુણના અગ્નિ સમીપ બેસે છે, તે એક એકના, દૃષ્ટિ-પ્રાણુ આત્મા-તેને ભેગા થવાનું, શુભ લક્ષ* આભ્યાવિના, પુરોહિત બનવા જેતો નથી. સમષ્ટી કરવામાં આવે છે, તેથી પણ એમ બતાવે છે, કે સાત ડગલા સુધે સાથે ચાલ્યા, તે હવે નિત્યને માટે મિત્ર થયા. એમ જે તે રીતે, ઉભયનો આત્મા એક પિણ્ડરૂપ થાય, એવો ત્રિવાહ-વિધિનો હેતુ છે. ધ્રુવદર્શન કરાવી, અચવનવરૂપ, આત્મસંબંધનો કદાપિ ન છૂટે તેવો નિત્ય સંસ્કાર, સમાપ્ત થાય છે.

જે અગ્નિ ત્રિવાહવિધિમાં સાક્ષી રહે છે, તેજ અગ્નિ, આખા ગૃહસ્થાશ્રમમાં સાક્ષી રહે છે. એ અગ્નિને ધરમાં સ્થાપવો જોઈએ, ને શક્તિ હોય તો, તે માથે ખીજા ત્રણ અગ્નિકુંડ પણ કરીને, અગ્નિહોત્ર લેવો જોઈએ. મુવે પણ એ અગ્નિથીજ ગળાનું જોઈએ !

† અટકા માટે આજે પણ યજ્ઞ આગળથીજ, દાગિમાં, ટેવના, અમરાન નુખી લઈ લવાનો રીવાજ છે.

જ્યોતિર્માત્રીને, સમયોત્તરને, સમેવરતે, સાવધાન, રહે છે, તે આ મહા મૂલ્યવાન ડાળુ સાધવાનો જોડો દાઢ છે. જન સાધીને આત્માને જોડવા. એવો ત્રિવાહ, ને, જન એટલા નામથી પણ, આ કારણસરજ, બ્યવહારાય છે.

વિવાહ સખધે મધુપર્કની વાત જરા કહી લેવા જેની છે. એવો ધર્મીયાર છે, કે આવેલા અતિથિને માટે મધુપર્ક કરવો જોઈએ વર પણ, અતિથિજ છે અસલ જેમ યજમાટે, ગોવધ વિહિત હતો, તેમ મધુપર્ક માટે પણ ગાય કે બળદનો વધ વિહિત હતો માસવિના મધુપર્ક નહિ એમ આશ્વલાયન કહેડે, ને નાટ્યદિગ્દેશી જણાવ છે, કે સારા મહર્ષિઓ માટે પણ, મધુપર્કમા ગોવધ કરેના છે આશ્વર્થની વાત છે, કે જે ગાય આજે જુ પવિત્ર ગણાય છે, તેને પ્રાચીન સમયમા યજમાટે, તથા મધુપર્ક માટે મારવાનો રીવાજ હતો. હાલ- તો મધુપર્કમા ફક્ત દહીં, મધ, અને ધીજ વપરાય છે આ પ્રમાણે વિનાહ સસ્કારનું સ્વરૂપ છે શૃદ્ધસ્યાશ્રમ અત્યારથીજ બધાય છે. શૃદ્ધસ્યાશ્રમ, સર્વ આશ્રમોનો આધાર છે, ને શૃદ્ધસ્યાશ્રમનો આધાર સ્ત્રી છે એ આશ્રમની પુરાણાદિકમા બહુ બહુ પ્રશંસા છે

આ સસ્કારમા જે બીગાડ થયો છે, તે વય સખધે છે ને વિવાહનો હેતુ સમજના સખધે છે. પ્રાચીન સપ્રદાય ચાલ્યો, ત્યાં સુધી તો, વયનો નિયમ પગાયો હોય એમ લાગે છે, પણ મુસલમાનાદિ બાલોતોદે સ્ત્રીઓપર બુલમ કરવા માડ્યો, તે વખતમા, છેક જલદી જલદી પરણાવી દઈ, બાલાઓને સનાથ કરનાનો રીવાજ, પરદા, લાજ, ઇત્યાદિ રીવાજો સાથે, હોમો થયો લાગે છે એમ થવાથી બીજી બે વાત બગડી છે લગ્નનો હેતુ જે ધર્મમાટે, આત્મિક યોગ- માટે, તે યુક્તી જવાયો છે, ને કેવલ લાકડે માકલ વળગાડવાની વાત, આગળ આની છે અને બાલપણે લગ્ન થવાથી, વીર્ધહાનિ થતા, હીનસત્ત્વ પ્રબળ થઈ, અકાલમૃત્યુ વધ્યા, તેથી પુનર્વિવાહ જેવા પ્રસંગની જરૂર ખડી થઈ છે. કેવલ સંસાર કાર્ય નિભાવવા માટે,

આવાપીવાની સગવડ માટેજ, વિવાહ છે, એવું બંધા મનાયું, ત્યાં પુનર્લભને ક્ષતિ બાધ રહીજ નહિ. અર્થાત્ જે લોકો પોતાની વર્ણ-વ્યવસ્થા, અમુક નાનમા આવ્યા છતાંપણ, સ્મરણમાં રાખી રહ્યા અને તેથી ધર્મબુદ્ધિમાં ક્ષતિ લાગુ રહ્યા, તેમણે તો પુનર્લભને, દુઃખ વે-હતાં છતાં પણ સ્વીકાર્યા નથી. પણ જેઓ, વર્ણાભિમાન એટલે ધર્માભિમાન, વિસર્યાછે, જેઓને દક્ષ કોઈ નાતમાં હોએ એટલુંજ ખબર છે, તેઓએ પુનર્લભ સ્વીકાર્યા છે. એમાં લાભ છે કે અલાભ છે, એ વિચારવાનું કામ માફ નથી, મેંતો જેવી છે તેવી સ્થિતિ ક્લીછે, વિવા-હનો હેતુ કયો માનવો તે સારો, અને બાલકમ્મ અટકાવી વિવાહ વ્ય-વસ્થા સુધારવી તે કીક કે પુનર્લભ થવા દેવાં તે કીક, તથા યોડાં એક પણ પુનર્લભો કરી કેટલાકનું વર્તમાનમાં આવી પડેલું દુઃખ ટાળવા બતાં એ અપવાદરૂપ રીવાજ સાર્વત્રિક થાય તેમાં લાભ છે કે હાનિ, સ્ત્રીએ પતિસેવામાં નિરંતર રહી અન્યવિચાર ન કરવો એ પક્ષ ઉત્તમ છે કે શ્રી પરણવું એ, પક્ષ ઉત્તમ છે, ઇત્યાદિ વિચારો કરવાનું અત્રે બને તેમ નથી. પુનર્લભ જેવા રીવાજની કરડી જરૂર ખડી થઈ છે, ને તેનો ગમે તે રીતે પણ, શ્રદ્ધો ક્યાં વિના, આપણને ચામે તેમ નથી. આ સંબંધે મન્વાદિ સ્મૃતિદારો કે વેદાદિ મંત્રાનાં પ્રમાણોને સુધી, તેમાં પુનર્લભ છે, માટે તે કરવું, કે નથી માટે ન કરવું, એવી તકરાર કરવી અને તો વ્યર્થ લાગે છે. આગળ બતાવી ગયેલું કે પ્રાચીન ધર્મવ્યવસ્થામાં પુનર્લભનો અવકાશ નથી, ને તે વેળાની યથાર્થ ગોઠવણમાં, હાલના જેવાં-કાળજી શડી નાખે તેમાં વંધવ્ય, ધ્યાન જેણે તેટલા નીપજતાં પણ હશે નહિ, એટલે તે તે સાંજોને સુધ-વામાં શું રક્ષ છે ? એ સંબંધે બન્ને પક્ષ પરી શકે, અર્થ કરનાર

ગની બુદ્ધિ ઉપર આનાર જે શાસ્ત્રોથી પુનર્લગ્ન સિદ્ધ નથી થતું
એ બાળત યજ્ઞેશ્વર શાસ્ત્રીએ આર્યવિદ્યા સુધાગ્રમા ૮ સારી ચર્ચા
કરી છે, તે જોવી હોય તો જોવી હાલ તુરંત શાસ્ત્રનો સનાન
નથી, માત્ર આપણી નજરે પ્રતીત થયેલી જરૂરને પૂરી પાડવાનો
સવાલ છે, તે તેને આમ કે આમ, ગરતે પાડી એ નિચારવાનું
કામ છે એ વિવાદના નિર્ણયમા પણ આ લઘુરેખ, ૫૨૧ વચ્ચા
પછી, ૬૪૬ સહાયવાન લાગે, તો મારો શ્રમ ફૂટાર્થ છે

યદ્યપિ સ્મૃતિકારોએ પુનર્લગ્નને ગ્રીયાર્થ નથી, તથાપિ તેમણે
એકે નિલક્ષણ જોના રીવાજને, ધર્મયુક્ત ગણ્યો છે જો જીને પુત્ર ન
હોય તે તેના પતિને એમ લાગે, કે પોતે પુત્ર ઉત્પન્ન કરી શકે એમ નથી,
તો તે, પોતાની પત્નીને, પોતાના નાના બાળને, એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા
માટે, આરે આનુ નામ નિયોગ આ રીવાજ બહુ ગીતે પળાવે
હોય એમ લાગતું નથી, પણ લખેલો છે ખરો એને ઉત્પન્ન થવાનું
કારણ સ્પષ્ટજ છે આર્યસોકોને ધર્મવિના બીજું સુખ્ય કર્તવ્ય હતું
નહિ, એજ તેમનું પરમશ્રેય હતું, એટલે આપણે આગળ પિતૃનાણુ કહી
ગયા છીએ, તે ડોડનામાટે, શ્રાદ્ધજલિ દેનાર પુત્ર ઉત્પન્ન કરવોજ
જોઈએ સહુ, ત્રણ પ્રકારના છે વિશ્વચક્રરૂપ જે મહાયજ્ઞ, આગના
પ્રકરણમા ખતાવ્યો છે, તેના અધિકાતા તરતરૂપ દેવ, તે પ્રસન્ન રહે,
અર્થાત્ માણસો વિશ્વક્રમથી વિરહ થઈડું ખી ન થાય, એ માટે, જે આ-
વશ્યક યજ્ઞ, તે દેવક્રણુ વિદ્યાસપાદન કરી, બીજને નિદાન કરવા-
માટેની, પોતાની આવશ્યક કરજ, તે બ્રહ્મક્રણુ, અથવા સપિત્રાણુ-

• પતારારનુ વારવાર સુધવામા આવણ નેષ્ટમૃતે એ વચન, મા-૨
વાજ્ઞાન પરત્વે છે

પિતૃકણુ તો સમજાવેતું છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ લઈ, વિદ્યા ભણવાથી બ્રહ્મકણુ છટે છે, શુદ્ધચાશ્રમમા આંખડોત્ર તથા નિત્યપદ ઇત્યાદિથી દેવકણુ છટે છે, પણ પુત્ર કૃત્યન્ન કર્યા વિના પિતૃકણુ છટતું નથી. પુત્ર ન હોય તો, પોતે, તથા પોતાના પિતૃ, સર્વે અસદ્ગતિ પામેછે. આમ નિયોગની કૃત્યત્તિ છે વળી બીજી રીતે પણ, નિયોગની કૃત્યત્તિ મહર્ચિન છે આર્યલોકોને વ્યભિચારનો બહુ અનાદ છે, તે એટલે સુધી કે, ગુરુતપગામી [જેના મિત્રતત્વગામીને પણ ગણેયો છે] જેવાને તો, દેવતાગવિના બીજી શિક્ષા નથી. જેટલો નિર્ધરક્ષાપર આગ્રહ છે, તેટલોજ ક્ષેત્રરક્ષાપર આગ્રહ છે. પગક્રમરૂપ વીર્ય, અને શીલરૂપ રજ, ઠભથેલાં સાચવવાના છે. વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને પણ રાજાએ બળરવચ્ચે શ્વાનપાસે સુંધાવવી, એવું સ્પષ્ટ વચન મનુષ્ય છે અર્થાત્ પુત્ર ન થવાથી, સ્ત્રી ગુમ અનાચારમા પડે, ને હીનસત્ત્વ સકર પ્રભ પાળવે, તે ક્રૂતા દીયરના શુદ્ધવીર્યથી શુભપ્રભ લાવે, એજ વધારે હીક એમ જાણી નિયોગ કદ્યો હશે. નિયોગ લાગે કાગ ચાલી ચક્રો હોય, એમ લાગતું નથી, કેમકે દત્તક કરવાનો વિધિ અને વ્યવહાર, તત્કાલ દાખવ થયેલો જણાય છે. તેનાથી ગરજ સરે છે. પુત્રોત્પત્તિ તરફ એટલો બધો આગ્રહ છે, કે અમુક વયે, સ્ત્રી વધ્યાજ છે, એમ નિર્ણય થાય, તો તેને તજી, બીજી કરવાની આશા છે; પણ તજેલી સ્ત્રીને તેનો પતિ બરણુપોષણ ન આપે તો, તેને રાજાએ દડ દેનો, એવું વિધાન છે કેમકે,

* આયસાસનો વિવાહ આત્મિક સંબંધ છે, વૈયથિ નથી જેટલે, આત્મામાં દેવ-કરનાર વ્યનિચાર, તે આત્મદત્તવા શુદ્ધ ગુણો ગણાય છે તથા એ સંબંધ વૈયથિક મનાય છે, ત્યાં વ્યનિચાર એક સામાન્ય ગુણનાં નેત્રો મનાય છે આયસાસમાં વ્યનિચારને માટે દેહાત્ત પર્યંત દડ છે, ત્યારે પાધાત્તનોત્તિમાં તે માટે માત્ર ગુડ્ડાત્ત જ ભરી અપાય છે ! !

સ્ત્રી કદાપિ સ્વતત્રજ્ઞે નહિ એટલે, તે પોપણ ક્યાથી લાવે ? સ્ત્રીઓને અમુક અપરાધો માટે પણ થોડી થોડી મુદત, પોપણ આપી, તજવાની લખી છે, પણ કોઈ પ્રકારની કૂરતા તેમના તરફ વાપરવાનું નયન નથી નિયોગ કલો, તે સ્વતંત્ર અણુગમે તથા કનેશ પેદા કરનાર હોવાથી, જલદીજ બધ થયો હશે,† પણ કલિકાલમાં તો તે હાનિજ કરશે એમ જાણી, પરાશર લખે છે કે ‘અગ્નિહોત્ર, ગોમેધ, મન્યાસ માસસહિતગ્રાહ, અને દીપરથી પુત્રોત્પત્તિ’ એ પાત્ર, કલિયુગમાં યથાર્થ થરાનો સંભવ નથી માટે, કરના નહિડું આમાના, અગ્નિહોત્ર અને સન્યાસ તો, હાલ પણ થાય છે, તો તે માટે પણ કોઈ દેન-લાદિ સ્મૃતિનો આધાર આપે છે, કે “ જ્યાસુધી વર્ણુનિભાગ છે, વેદ પ્રવર્તે છે, ત્યાસુધી એ બે તો કરના ” પ્રાચીનકાંડમાં, પુનર્લ મની જરૂર કદાપિ એથી પણ નહિ ઉભી થઈ શકી હોય, કે પતિ નિનાની સ્ત્રી નિયોગથી કરીને એક પુત્ર કરી લઈ, સં-ક્ષણ સ પાદન કરી શકતી હશે, ને પછી વંધવ્યધર્મ પાળતી હશે જાણવાનું છે, કે હાલ પણ, જે રક્ષણ એકવા માટેજ પુનર્નિનાદની જરૂર હોય, તો દત્તક કરવાથી તે અર્થ સહજ સરે એમ છે, ને ધર્મબુદ્ધિ ચિરહેય, તો વંધવ્ય પળાય એમ છે પતિ ન હોય ત્યારે, અથવા તેના મરણ પછી, સ્ત્રીઓએ કેવો આચાર વિચાર રાખવો એ બાબત સ્મૃતિકા

*બાહ્યે પિતાથી, યુવાએ પતિથી, ને જહત્વે પુત્રથી, એમ સ્ત્રીનું સર્વદા પારકાથી રક્ષણ છે એટલે તે સ્વતત્ર નથી, એવો સ્મૃતિકારોનો આશય છે

†નિયોગ તરફ મનુ પણ અઠચિ જતાવે છે જુઓ અધ્યાય ૯-૬૫-૬૮

‡નિર્ણય સિધુમાં કમલાકરે કલિયુગમાં ન કરવાના ૧૦૦-૧૫૦ માર્ગની

ચાલી આપી છે પરિચ્છેદ ૩ પ્રકરણ ૧

રોએ બહુ સારો વિચાર કરેલો છે, પણ અત્રે વિસ્તાર કરવાની જગ્યા નથી, શુદ્ધિમાન વાચનાર, જે સિદ્ધાન્તોનું-દિગ્દર્શન કર્યું છે તે ઉપ-વધી, સહજ અનુમાન કરી શકશે

‘ મહાયજ્ઞ:—આપણે સંસ્કારોનો જે ક્રમ આપ્યો છે તેમા, મહાયજ્ઞ છેલ્લો છે, પણ તે, ગૃહસ્થને નિત્યકર્તા તરફ હોનાથી, શ્રાદ્ધાદિ કહેતા પહેલા, કહી લેઈએ. ગૃહોચારના સમયમા, ઐત મચ્છો કોઈ વાર કરનામા આવતા, પણ દેવ, ઋષિ, અને પિતા, એ ત્રણના અણુમાંથી મુક્ત થવામાટે, ખીજ પાત્ર યજ્ઞ કરાવેલા છે, ને તે નિત્ય કરનાજ જેઈએ એની આશા છે નિત્ય યજ્ઞ ન કરવાથી હાનિ થાય છે, વિશ્વક્રમાનુસાર આચાર ન રચાથી હાનિ થઈ આવે છે. માટે તે, નિત્ય કરવાજ જેઈએ એ કરવામા, સહજ સુખ રહે એજ લાભ છે, બાકી ખાસ લાભ કંઈ નથી, માટેજ નિત્ય કર્મથી હાનિ છે લાભ નથી એમ થાલો કહે છે. જ્યારે, મનોવિકાર નિર્મૂલ થઈ જાય અને સ્વાભાવિક રીતેજ શરીરસ્થિતિ બધાઈ જાય, અર્થાત્ વિરાગ થાય, ત્યારે નિત્યાદિ સર્વ કર્મનો ત્યાગ, સંન્યામ, ઘટે તે પૂર્વે નહિ, એ પણ સમજવાનું છે નિત્યકર્મ, વિશ્વનિયમમા ગ્રહેવા માટે, આવશ્યક છે, એથી ખાસ લાભ નથી, માટે જે ખાસ ઇચ્છા હોય તો અમુક કર્મ પણ કહેલા છે, તેનું નામ નૈમિત્તિક કર્મ છે. ‘સંન્યાસીને ઉભયનો ત્યાગજ છે. નિત્ય યજ્ઞ કરવાથી, એટલો બધો લાભ માનેતો’ છે, કે તેમને મહાયજ્ઞ કહ્યા છે. ખીજે પણ મહાય-જ્ઞનો હેતુ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વાશ્રમના નિર્વાહરૂપ છે, એ આશ્રમમા રચાથીજ મોક્ષ થઈ શકે છે, એટલે સુધી એ આશ્રમની સ્તુતિ કરી છે. જે આ નિત્ય યજ્ઞાદિક ન કરાય, તો ખીજ આશ્રમોનો નિર્વાહ,

જ્ઞાન પાનાદિથી યવો કહિન થઈ પડે વળી સ્મૃતિકારો લખે છે કે
 ગૃહસ્થના ધરમા પાંચ સૂતાદોષ છે સૂતા એટલે કસાઈને ઘેર જનાર
 મારવાનું સ્થાન એ સૂતામા જેમ જીવદિસા થાય છે, તેમ, અંગાત,
 પણ જીવદિસા ગૃહસ્થના ધરમા પાંચ પ્રકારે થાય છે ખાડણીઓ,
 ચૂસો, ધમી, સમાજની, અને પાણીનાસણ એ પાંચ સૂતાસ્થાન છે,
 માટે પચસૂત દોષ પરિહારાર્થે પચયગ કરવાની જરૂર છે બ્રહ્મયજ્ઞ,
 પિતૃયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, અને નૃયજ્ઞ, એ પાંચ યગ અધ્યા-
 પન, તર્પણ, હોમ, બલિ, અને અતિથિપૂજન, એ, આ પચ યગના
 રૂપ, મનુએ દુકામા કહ્યા છે પ્રાત કાને બ્રાહ્મમુહર્તે ઉઠી સાચાદિ
 સ્નાન કરી, સંધ્યાવદન કરવું આચમન, પ્રાણાયામ કરી, સૂર્યનું
 સ્તવન તથા પ્રણવપૂર્વક ગાયત્રીનો જપ કરવા તે પછી પોતાના
 વેદ શાખાનુસાર પારાયણ કરવું, અને બ્રાહ્મણે વિદ્યાર્થીઓને બણા-
 વવા આ, ઋષિઓના, બ્રહ્મ-વેદ-નિધા-ગાન-ના ઋણથી મુક્ત
 થવાનો બ્રહ્મયજ્ઞ, પછી, નિત્યબ્રાહ્મ, તર્પણ, ગૃહ્યોક્ત નિધિપૂર્વક
 કરવું, તે પિતૃયજ્ઞ, નિવાહ સમયથી રાખેલા અગ્નિમા, નિધિપૂર્વક
 હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ, અને ભૂમિઉપર બલિદાનાદિ મૂકવા તે ભૂત
 યજ્ઞ. આ ત્રણે યગ એક વૈશ્વદેવ વિધિમા પણ સમાવી શકાય છે,
 માટે ગૃહસ્થોને બ્રહ્મયજ્ઞ પછી, જો આ ત્રણે ન બને તો, વૈશ્વદેવ
 કરવાનો મ્હો છે દેવઋણ અને પિતૃઋણ એ બે, આ ત્રણ યજ્ઞોથી
 છૂટે છે પછી અતિથિપૂજન કરવાનું છે જેને નક્ષત્રી તિથિ નથી,
 આવવાની કે જવાની, ને જે એક રાત્રી કરતા વિશેષ તિથિ કહો
 રહેતો નથી, તે અતિથિ અતિથિ પૂજન છે, માટે જ્ય વર્ણુનાને
 ઘેર ઉતરતા વર્ણુનો અતિથિ ન ગણાય, એટલે, જોજનમા અતિથિની

પેડે, પ્રથમે ભોજ્ય નહિ, પણ પોતાની સાથે ભોજ્ય ગણાય પ્રિદાન
 બ્રાહ્મણ અતિથિ હોય, તો તેના બહુ બહુ રીતે, મેવા, સત્કારાદિ
 કલા છે. અતિથિને જમાડી, ને પંથી ગૃહસ્થે જમવું, આતુ નામ
 નૃપજ્ઞ. આ પાત્ર યજ કરતા વધેલુ અન્ન, તે યજ્ઞશેષ કહેવાય છે, ને
 જે યજ્ઞશેષ જમનારા છે તેને મોક્ષ મળે છે જેઓ યજમાટે નહિ,
 પણ દેવલ ઉદર માટેજ પાક કરે છે, તે પાપ માત્રનુજ ભોજન કરે
 છે, એમ સ્મૃતિકારોનો આશય છે આજકાલ તો પાત્રે યજ નિર્મૂલ
 થયા છે, ત્રિવર્ણ તો શુ, પણ બ્રાહ્મણોએ પૂરૂ પાસક કાઢી કરતા
 નથી સર્વે પોતપોતાના ધર્માનુસાર દેવાર્ચનાદિ કરે છે એટલે
 બ્રહ્મયજ્ઞનો ભાસ છે, અને છેલા નૃપજ્ઞનો ભાસ યજ્ઞ ગાય કુતરાની
 ચાનકીમાજ થાય છે આદ્ય સંવત્સરીએ બ્રાહ્મણ જમના નેતરીએ,
 ત્યારે વૈશ્વદેવતુ નામ સામળીએ છીએ

આમહણુ, અષ્ટકા, ઉત્સર્ગ, ઉપાકર્મ — વાસ્તવિક રીતે
 જોતા, પચમહાયજ અને આ ચાર સહિત ખીજ આદ્યાદિ, તે સ-
 સ્કારમા ગણાય નહિ જેથી કરીને, કાંઈ દેસ્કાર, કાંઈ નવું થાય, તે
 સસ્કાર. ત્રિવર્ણને દ્વિજ કરવારૂપ, ખરા સસ્કાર, તો ફક્ત, વિવાહ-
 સુધીના ૧૬ જ છે, એટલે બ્યવહારમા, સોળ સસ્કાર એવું બોલવા
 માનવાનો રીવાજ છે પચમજ તો નિત્યકર્મ છે, અને આદ્યાદિ પ્રા-
 સંગિક કર્મ છે. પચમજ નિત્યે કરવાજ જોઈએ, ન કરાય તો ફરી
 સસ્કાર કરવા પડે એવી બ્રહ્મતા આવી જાય, આદ્યાદિ તો યથાશક્તિ
 કરવાના છે. આમ હોવાથી પચમજ તથા આદ્યાદિક ગણુ રીતે સ-
 સ્કારમા ગણાય છે, બાકી વિનાહાન્ત સોળ, તેજ આવશ્યક સસ્કાર
 છે, જે શ્રદ્ધામાત્રથી કરેલું, તે આદ્ય શ્રદ્ધા, અર્થાત્ મારા પિતૃને

અમુક ૧૯ થાઓ એવો દંડ સંદેશ, ન હોય, તો આદ્ય નિષ્ફલ થાય છે. શ્રાદ્ધાદિ વિવેક બહુ લાભો અને શુભચરણ ભરેલો છે, તે હિમાદ્રિ, નિર્ભયસિંધુ, આદિ કોઈ કર્મકાઠના ગ્રંથોથી મળી શકશે. અત્રે દુકામા થોડું લખું છું. ગૃહસ્થ મરી જાય, એટલે તેનો જીવ પ્રેત થાય છે, પ્રેતથી પિતૃ યવામાટે પ્રથમ ૧૨ દિવસના શ્રાદ્ધ છે. મરનારને, વિવાહસમયથી ધગમા સ્થાપેલા અગ્નિવડે, અંત્યેષ્ટિ વિધિપૂર્વક બાળવો જોઈએ. મૃત્યુ આરણ્યકોથી જણાય છે કે, મરનારની સ્ત્રીને સ્મશાન સુધી સાથે ૪૮ જઈ પાછી લાવતા, તથા મરનારની સાથે એક ગાયને બાળતા. ગાયને બાળવાનો વિધિ અનુસ્તરણી નામે કહેવાય છે. સ્ત્રીને આ પ્રમાણે લઈ જવામાંથી સતીનો ચાલ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ મનાય; ને અનુસ્તરણીનો વિધિ તો, હાલ પણ, મસાણગાય આગવામા, તથા મરનારને પુણ્ય કરાવતી વેળે ગાય અપાવવામા, કે કાઈ નહિ તો, શ્રાદ્ધમા વાઝડી વાઝડો પરજાવવામા, હયાત છે. મરવાના દિવસથી આરંભીનેજ શ્રાદ્ધ કરવાના શુર થાય છે. એકંદરે શ્રાદ્ધના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે; એકોદિષ્ટ, સપિંડન, પાર્વણ, અને નાન્દી. નાન્દીશ્રાદ્ધ, પુત્ર જન્મ કે વિવાહાદિકમા આનંદમાટે કરાય છે; પિતૃને શ્રાદ્ધાદિથી તૃપ્ત કરનાર ઉત્પન્ન થશે કે થયો, એ માટેના આનંદનું એ શ્રાદ્ધ છે, માટે નાન્દી. બાકીના ત્રણ તે મરણ પામેલા પ્રેતસંબંધી છે. એકોદિષ્ટ, એટલે વિશ્વેદેવારહિત, અને એકજ પિંડ સહિત; તે ત્રણ પ્રકારનું છે; નવ, નવમિત્ર, અને પુરાણ, પ્રેતના પ્રથમ દિવસથી દશ દિવસસુધી શ્રાદ્ધ તે નવ. એકાદશથી તે ઉન-ચર્પી સુધીના ઉનમાસિક, અન્વાહાર્યાદિ શ્રાદ્ધ તે નવમિત્ર. પુરાણ સંબંધે બે પક્ષ છે. એકમા એમ છે કે બારમાને દિવસે સપિંડન

કર્પા પછી, પ્રતિસવત્સરે, પિતા પિતામહ અને પ્રપિતામહનું, પાર્વણ્ય
 શ્રાદ્ધની પેઠે શ્રાદ્ધ કરવું; બીજામા એમ છે કે સપિણ્ડન પછી પ્રતિ
 સવત્સરે, માતા પિતાનું, એકાદિષ્ટ પ્રમાણે શ્રાદ્ધ કરવું. દેશયાત્ર
 પ્રમાણે વિભાગ પડ્યા છે, દક્ષિણમા સવત્સરીઆદિ પાર્વણ્ય પ્રમાણે
 કરે છે, આપણામા-ગૂજરાતમા-એકાદિષ્ટ પ્રમાણે કરે છે, મતલબ
 કે સપિણ્ડન પછીના અન્વાહાર્ય, ઠનાબ્દિક, સાવત્સરિક, મહાસય,
 મૃત્યાદિ શ્રાદ્ધ તે પુરાણ. સપિણ્ડન શ્રાદ્ધ બારમાને દિવસે કરાય છે,
 ચૈતના પિણ્ડને પિતૃઓના પિણ્ડમા મેળવવો તે સપિણ્ડન.* બાકી,
 જે અમાસ, પુનમ, દીવાળી, દશરાં છત્યાદિ પરંતે દિવસે શ્રાદ્ધ તે
 બધા પાર્વણ. આપણે, મથાળે જે આગ્રયણ અને અષ્ટકો જે નામ
 આપ્યા છે તે પાર્વણ્ય શ્રાદ્ધ છે, અને ઉત્સર્ગ ઉપાકર્મ પણ તેનાજ
 કર્મ છે અશ્વિનમાસની પૂર્ણિમા કે એટલામા નવા અન્નથી ઇષ્ટિ
 કરી તે આગ્રયણ, માગશરથી ફાગણ સુધીની કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીએ
 શ્રાદ્ધ, તે અષ્ટકા (આગળનું સત્તમીનું પૂર્વેથી, અને પાછાનું નવમીનું
 અન્વષ્ટકા, તે સહિત). માર્ગશીર્ષ વા પૌષમા વેદનો વિધિપૂર્વક
 ત્યાગ કરાય છે, તે ઉત્સર્ગ, અને આપણાં કે બીજા કાંઈમા તેનો
 વિધિપૂર્વક સ્વીકાર એ ઉપાકર્મ. સંસ્કારે સંસ્કારે આજણ બોજન,
 વસ્ત્ર દ્રવ્યાદિ દાન, એ બધું કહેલું છે, પણ આજણ બોજનનો બધા
 વખત અર્થ કરાવેલો છે. શ્રાદ્ધપદ્યે તો બહુ રિવાજ, પરિત્ર, અને
 શુદ્ધ આજણનેજ બોવાવાનું લખે છે, તથા વિસ્તાર નજ કરવો એવી
 સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે. આમ છતાં, આપણે અભિમાનથી, બોજનના

*પિણ્ડ એટલે મરીર, દેહ, તે ઉપરથી, જે પિણ્ડ એટલે ચાખાના
 કે લોહના પિણ્ડ મૂકે છે તે, તે દેહના પ્રતીક, એ બધું

નિસ્તારરૂપ જમણવારોમા પડી, દુઃખ વહતા, સત્જન માથે અંગ
ચઢાવીએ છીએ શ્રાદ્ધમા માસવિના ચાનેજ નહિ એવો પ્રત્યક્ષ
સપ્રદાય છે, પણ, મધુપકમાં તેમ શ્રાદ્ધમા, કનિયુગ માટે, એ
રીવાજ સ્મૃતિકારોએ મના કર્યો છે શ્રાદ્ધ વિચારમા એ પશ્ચ
બતાવેતુ છે, કે શ્રદ્ધથી દૂર પડેલા પિતૃ તૃપ્ત કેમ થાય, વા ૧૫
કેમ આપી શકે, તો તેતુ એમ છે, કે પિતૃલોકના દેવ વસુ સેદ્ધ,
સૂર્યાદિ, પિતા પિતામહ પ્રતિપિનામહાદિ પિતૃરૂપે, તૃપ્ત થઈ, મર્જને
સુખશન્તિ કરે છે*

આ પ્રમાણે સક્ષેપથી શુદ્ધસ્થાશ્રમનું સ્વરૂપ છે શુદ્ધસ્થે, કલા
તે મધ્યા ધર્મકૃત્ય કરના, ને બાહીના સમયમાં આશ્ચર્યીકા માટે સ્વ-
ગર્જાનુમાઝ કર્મમા પ્રવૃત્ત થવું દાન, દયા, સત્ય, એ ઉપર નિષ્ઠા રા
ખવી, શક્તિ હોય તો બને તેવ્યા ઐતયગાદિ પણ કરવા, અને આ
તોક પરચોક ઉભય સુધારવા

શુદ્ધસ્થાશ્રમમા રહીનેજ, બ્યનહાગમ્ય તથા, પુત્રાદિ ઉપર ભાર
નાખી, શ્રદ્ધભજન કરી મોક્ષ પમાય, એમ પણ મન્વાદિતુ મત છે.
એમ ન મને, અને એકાન્તની ઈચ્છા હોય, તો દેવ પિતૃ અને
ઋષિના ઋણથી મુક્ત થઈ, પોતાને શરીરે શિથિલતા, તથા માથે
પનિઆ આવેના બોધ, શુદ્ધસ્થે એવના કે સ્ત્રીસહિત, વિનાહામિને
લઈને કે પુત્રને સોંપીને, વનવાસ રરવો, ત્યા ફલકુલાદિ ખાઈ, વંક-
લાદિ પહેગી, સારિનક આહારનિહાર રાખવો, અને અવશ્ય મનન,
નિદિધ્યાસનથી, શ્રદ્ધાભાવના દંઢ કરી-સર્વાત્મભાન, આત્મનત પ્રેમ-

*શ્રાદ્ધાદિ તો હાલ પણ ચાલેજ છે, તકાવત એટલેજ છે દે સ્પષ્ટ
મના વરેની એવી જમણવારોમા આપણે ફસાયા છીએ

ભાવ શીખવે. એ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થધર્મ પાળતા જ્યારે લોકપણા, વિત્તેપણા, પુત્રેપણા એ ત્રણે એપણા મટે, અર્થાત્ દયામા છૂટ રહે નહિ, બધું વિદ્યાવૃત્ત અનિત્ય, નકામું લાગે, એવો તીવ્રવિરાગ થાય કે સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરવો. વિરાગ એજ સંન્યાસનું ખીજ ? માટે શ્રદ્ધાશ્રમમાથીજ વિરાગ થાય, તો ત્યાથી પણ સંન્યાસ લેવાનું સ્મૃતિસંમત છે. ઉપનિષદોમા તો, આશ્રમસમુચ્ચય, એટલે એક પંત્રી એક આશ્રમ એવો ક્રમ, માન્ય નથી; તે પ્રમાણે તો બ્રહ્મચર્યમા, કે શુદ્ધદેવની પેઠે જન્મની સાથેજ, જ્યારે વિરાગ થાય ત્યારે, સંન્યાસ લેવાની આજ્ઞા છે. સંન્યાસીના ધર્મ, મુખ્ય ફરી, આત્મભાવ, યોગાભ્યાસ, નિરપેક્ષા અત્રરલાહાર, અને મોક્ષેચ્છા, એટલા દલા છે. મંન્યામનો અધિકાર બ્રાહ્મણમાત્રનેજ છે, છતાં ક્ષત્રિય વૈશ્યને વિરાગ થાય તો, વનવાસ ફરી બ્રહ્મચિયાર કરવાની છટ છે. ક્ષત્રિયને ત્રણ આશ્રમની રજા છે, વૈશ્યને બ્રહ્મચર્ય ને ગૌર્હસ્થ બેની, તથા શૂદ્રને એકલા સર્વસાધક શ્રદ્ધાશ્રમનીજ રજા છે. અધિકાર સંબંધે આપણે આગળ કહી ગયા છીએ, ને જ્ઞાનમાર્ગ પરત્વે, સર્વનો અધિકાર સરખો છે, એ સામીન ફરી આવ્યા છીએ.

આટલે મુખી આશ્રમત્રયવચ્ચા થઈ. હવે સંક્ષેપથી વર્ણુ ધર્મ દહીએ. અધ્યપન, અધ્યાપન, દાન, પ્રતિગ્રહ, યજ્ઞન, યાજ્ઞન, એ ૭ ધર્મ, બ્રાહ્મણના છે; ને અધ્યપન, દાન, યજ્ઞન, એ ત્રણ, ક્ષત્રિય વૈશ્યનાં છે; શૂદ્રને મેવાજ છે. બ્રાહ્મણોમા પણ હાથ દેટલાકે અપ્યાપન, પ્રતિગ્રહ, ને યાજ્ઞન, મુખી દીધેલાં છે, તેથી દરેક નાનમા

શુરુ (ગોર) અને યજ્ઞમાન, જેને શુદ્ધ્ય ને બ્રાહ્મણ એવા ખોટા* નામથી પણ વ્યવહાર છે, તે વિભાગ પડેલા છે. બ્રાહ્મણ જે પોતાના આશ્રમેષ્ટા કર્મથી બ્રહ્મ હોય, તે બહિષ્કાર પામે છે, ને કોઈ ક્રિયા કરવામાં કામ લાગતો નથી, તેને દાન આપવાથી પણ દોષ કલ્પો છે. દાન લેનાર બ્રાહ્મણ ધણો આચારવાન હોવો જોઈએ, નહિ તો તેણે દાન ન લેવું એવી આજ્ઞા છે. મિત્રા માગવાની પણ રજા નથી, બ્રાહ્મણને અધ્યાપનને માટે પણ દ્રવ્ય લેવાની રજા નથી, કારણ કે એનો તેના બ્રહ્મચર્યનો વિભાગ છે. શુદ્ધ્યાશ્રમી બ્રાહ્મણે, કલ્યા તે જ કર્મ ઉપગત, આશ્વિદા માટે જરૂર પડે તો, વ્યાપાગદિ કર્મ કરવા, પણ મેરાદિ કદાપી ન કરવા x ક્ષત્રિય ધર્મમાં, અધ્યયન, દાન, યજ્ઞન, એ ઉપરાંત ગજધર્મનો સમાવેશ છે. ગૌર્યાદિગોવ્ય વિદ્યા સંપાદન કરવી, રાજ્ય વ્યવહાર કેમ ચલાવવો, ન્યાય, વ્યવસ્થા, નિગ્રહઆદિ કેમ નિભાવના, એ બધો વિસ્તાર ધણી સૂક્ષ્મરીતે સ્મૃતિકાગેએ કર્યો છે.

* બ્રાહ્મણોની સભા કરી, તેની સમિતિ પ્રમાણે ચાલવાનું કહેલું છે પ્રજાના ધર્મકૃત્ય, તથા સુખશાન્તિ ઉભય તેણે સાચવવાના છે, ને તેને પ્રજાના ધર્મ તથા કર્મનું પદ્ધતિ રક્ષણના બહસામાં રહે છે. રાજાને ચક્રાશ્રયિતિ એ ઉપરથીજ કહે છે. ન્યાય સંબંધે જાણવા જેવું છે, કે યદ્યપિ રાજાઓ સભા રાખતા, ને તેના ન્યાય ચલે, છતાં દીનાની કામોના સુકાદા પચથીજ ચતા આર્યમંડલમાં, કુટુંબ, એ મંડલીનું મિત્ર છે, વ્યક્તિ એ મંડલીનું મિત્ર નથી. પ્રથમ કુટુંબ,

* કેમકે શુદ્ધચર્યો બંને છે, ને બ્રાહ્મણ પણ બંને છે

x મૂર્તિસેવાથી પણ નિર્બોધ ન કરવો એ કરવામાંથીજ જયડા પડેલા છે.

ધણા કુટુંબનું ગોત્ર, ધણા ગોત્રની નાત, ને નાતોના મુખ્યક્ષેત્રનું
 મહાજન-પંચ. ન્યાયની ને આચારાદિની દેખરેખ, પંચદારા બહુ સારી
 ચાલતી, અને સુખશાન્તિ સારી હતી. આમા જે ફેરફાર થઈ જઈ
 વ્યક્તિનેજ મંડલનું ખિંદુ કરવાનો પ્રયત્ન હાલ ચાલે છે, તે પરત્વે
 આ વાત આગળ ઉપર આપણે ફરી વિચારીશું. ખીજી એક વાત
 પણ જોવાની છે. રાજ્યએ જે દંડ દેવાના છે, તેના વિવિધ પ્રકાર
 છે, પણ તેમા ઉંચ વર્ણને નીચ વર્ણ કરતાં વધારે દંડની વ્યવસ્થા
 રાખેલી છે. અર્થાત્ આદાલતને શરીરવધ નથી, છતાં દંડ તો સર્વથી
 ધણામા ધણો છે, એટલે એકજ પ્રકારના ગુના માટે શ્રદ્ધ કરતા
 આદાલતને ચાર છગણો દંડ છે. આ વાત, તથા આગળ આપણે
 આદાલત ભોજનમા વિસ્તાર ન કરવાની વાત કહી છે તે, તેમજ
 આદાલતનો સહજમા બહિષ્કાર, તેને દાન લેવાની મના, ઇત્યાદિથી
 આદાલતોએ સ્વાર્થને માટે શાસ્ત્ર રચ્યા છે એ કદપના કાંઈક શિથિલ
 લાગશે. ગજ પ્રકરણ સંબંધી સ્મૃતિઓ, તથા મયુજ મિતાક્ષરાદિ
 ટીકાઓ, મહાભારતાદિ ઇતિહાસો, કામન્દકાદિ નીતિશાસ્ત્રો, પંચનં-
 ત્રાદિ વાર્તાઓ, નાટકો, કથાઓ, એમ અનેક ગ્રંથ છે, તે વિશેષ
 જાણવાની ઈચ્છા હોય તેણે જોવા વૈશ્વને પણ ધર્મકૃત્ય ઉપરાત,
 કૃષિ, ગોરક્ષા, અને વ્યાપારકલા, એ કર્મ સંમત 'તથા શૂદ્રને મેવા
 કોરીગરી ઇત્યાદિ છે. આ પ્રમાણે વર્ણ ધર્મ કલા છે, ને સંકર
 જાતિધર્મ પણ વર્ણવેલા છે, જે યોગકના આપણે આગળ જતાવ્યા
 છે. આરી વ્યવસ્થા છે, પણ સ્મૃતિકારોએ એક આપદર્મનું પ્રકરણ
 રાખ્યું છે, તેમાં જણાવ્યું છે, કે આપત્તિદાયમા, જે જેને વિહિત
 નથી, તે કરવાની પણ તેને રજા છે. સર્વ વર્ણ, જાતિ, અને આશ્ર-

મના, શુભોક્તા ધર્મ આ પ્રમાણે સમાપ્ત કરતા, 'ધર્મનુ સામાન્ય લક્ષણ, સર્વને પાળવાનું, મનુષ્યે કહ્યું છે તે કહીએ. ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેય શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહ. ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશક ધર્મલક્ષણમ્. આ પ્રમાણે વૈદિક કાલથી આરભાયલી ધર્મવાસના, આર્યાવર્તમા સ્થિર વ્યવસ્થાને પામે છે પણ, આશ્રમ, અને જાતિની વ્યવસ્થા હાલ પણ કાયમજ છે.

* આર્ય શબ્દના અર્થ સળંગ, પ્રકરણ બીજાને આરભે તથા અતે, આપણે વિચાર કર્યો છે વેદના સુધીની વાત, આર્યપદવાચ્ય આખર સમૂહને લાગુ પડી શકે તેવી છે, પણ બ્રાહ્મણના તથા સૂત્રકાશ, એ વ્યવસ્થા તો ક્ષત્રિ દ્વિતીઆર્યોનેજ માટે છે પાશ્વત્ય આર્યો, તે દેશના હવે-પાણીમા બીજાજ વ્યવસ્થાએ હતયા છે, ને તેમણે તો, ફાવાતરે, પોતાનું આર્યત્વ ખોવા નેહુ, પણ કહ્યું છે — પોતાની આર્યવાસના વિરુદ્ધ સૈમિ-ટિક ધર્મ પ્રેરિત ઇશ્વર-દ્વિતીઆનિટિ-સ્વીચાર્યો છે આર્યશબ્દ ત્યાં આપણેતો ક્ષત્રિ દ્વિતી આર્યો માટેજ વાપરીએ છીએ એ લક્ષમા શબ્દ આર્ય શબ્દ, મૂલે, જન્મને ધાતુ પરથી થયો છે ને જવા યોગ્ય, શ્રેષ્ઠ પૂજ્ય, એવા અર્થ બતાવે છે અર્વાચીનભાષા શાસ્ત્રીઓ માને છે કે સંસ્કૃત શ્રી, લેટીન ઇત્યાદિની માતૃભાષા કોઈ બીજાજ હોવી નેહએ, જે હાલ નારા પામી છે તે ભાષામા, અરજેડત એ ધાતુ હશેજ, કેમકે સંસ્કૃત-માથી તેનો લોપ થયો છે, પણ લેટીનમા તે છે, ને તે ઉપરથી / આરિ-આઈ=ખેડુત, એવા લેટિન શબ્દો થયા છે, અર્થાત્, અર ધાતુ ઉપરથીજ, આર્ય શબ્દ પણ હોવો નેહએ, ને કૃષિનાર એટલાજ અર્થમા, મૂલ સમગ્ર આર્ય સમૂહનો વાચક હોવો નેહએ અને તેમ ધારે, પણ આર્ય એટલે પૂજ્ય, શ્રેષ્ઠ, સુધરેલા એ અર્થ કાયમજ છે એનાજ ઉપરથી ગુજરાતીમાં જ એ શબ્દ થયો છે સ આર્ય=પ્રા અગ્ર=ર્હિ અગ્રિ=મૂ જ

પ્રકરણ ૫.

તત્ત્વવિચારનું પૂર્વરૂપ—સંકલ્પ, નાસ્તિકતા.

આવાક, બુદ્ધ, જિન.

આટલે સુધી જે તપાસ કરી તેમા મૂલ્ય ધર્મ વિચાર, વૃદ્ધિ પામતે પામતે ક્રમા અટક્યો તે જોઈ શક્યા છીએ. ધર્મ શબ્દનો અનુઆદિએ કરેલો, મનકર્મની શુદ્ધતારૂપ સામાન્ય અર્થ, ધર્મ-વિચારની ઉત્પત્તિ અને તેનો ક્રમ, એ ઉભયનો ખુલામો કરવાને પૂર્ણ નથી; એ અર્થ, ધર્મવિચાર, અમુક સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી ઉઠેલો છે, પણ મત ધર્મ વિચાર પરત્વે કામનો નથી. ધર્મ શબ્દનું જે વક્ષણ આપણે બાધ્યું છે, તે ફરીથી વિચારી, આટલે સુધી જે શોધ આપણે કરી ગયા, તે પરત્વે લગાડીએ. માણસના મનમા જે પરમાર્નંદ માટે સ્વાભાવિક વાછના છે તે પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન, એમ ધર્મલક્ષણ બાધેલું છે. એનું પૃથક્કરણ કરી જોતા જણાશે, કે માણસ પોતે અપૂર્ણ છે, પોતાની અપૂર્ણતાને પૂર્ણ કરનાર, પોતાની નિત્યની ગરજો પૂરી પાડનાર, સુખ કરનાર, ભય હરનાર, પોતાની આસપાસ કોઈ બીજું છે, એવો એક વિચાર પ્રથમ ઉઠે છે. આ વિચારમાથી દેવ, ઇશ્વર, આદિ ભાવના જન્મ પામે છે. પછી પોતે ઇચ્છેલું સુખ કેવું હોય તો સારું, તે પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું ક્યારે મનાય, દેવાદિક જે સુખ આપે છે તેથી અધિક આપી શકે કે નહિ, ઇત્યાદિ વિચારથી મોક્ષ સુધીનું સ્વરૂપ બંધાય છે, ને તે મોક્ષપરત્વે, પ્રથમ ભાવનાથી દરાવેલા દેવાદિનો સંબંધ સ્થિર કરાય છે, એમ આચાર, વિચાર, નીતિ, એ બધાનું મોક્ષ સાધી શકે એવું સ્વરૂપ ધડતું

ચાને છે આ બે અથ, મોક્ષ આપનાર દેવાદિ ભાવના અને
 મોક્ષ સાધક આચાર સાથેજ ચાલી, ધર્મનુ સ્વરૂપ બાધે છે
 મોક્ષસ્વરૂપ અને નીતિ, એ બેનો, આવો નિકટ સબધ છે, એટલે
 ધર્મ શબ્દની એ બે શક્તિમાથી એકનેજ વળગીને ધર્મનો શોધ
 કરનાર, ખોટા કે અનિશ્ચિત પારિણામ ઉપર જ આવે દુનિયામા
 જે સુધારા કે આચાર, આ મેમાના એક અક્ષનેજ વળગીને ધડાયા
 છે તે બહુ લાખો કાલ છવી શક્યા નથી આ બે અશોએ, આપણે
 જોઈ ગયા તેટલુ ધર્મસ્વરૂપ બાધેતુ છે ધણુએક દેવાદિને શ્રીત
 યગવડે સંતોષવા, ગૃહ્યોક્ત આચારોથી સંતોષવા, અને ઐહિક સુખ
 પામી પારલૌકિક સ્વર્ગમા આનંદે વસતુ એ આપણે જોઈ ગયા
 તેટલા ધર્મસ્વરૂપનો નિષ્કર્ષ છે ત્યારે સહજજ એવી શકા થાય
 છે, ને તે પ્રાચીન ઋષિઓને થયેલિ હોવીજ જોઈએ, કે સ્વર્ગ એજ
 શુ પરમ સુખરૂપ છે ? દેવતાઓ યજ્ઞાદિથી સંતોષ પામી, શુ નિર-
 તર ઐહિક સુખ આપેજ છે ? સ્વર્ગમાથી પણ પુનર્જન્મના ક્યેશ-
 મા તો આવવાતુજ છે, દેવતા પણ યજ્ઞાદિથી કાંઈ નિરતર સુખ
 આપતા નથી, દુષ્ક કંડેશ બધાએ સદાયગણીને પણ પીડે છે,
 ત્યારે સુખ—મોક્ષ—ના વિચાર બદલાવાજ જોઈએ, યજ્ઞાદિ કરતા
 બીજા કોઈ આચાર પણ, તે બદલેલા વિચારને અનુકૂળ કરાવનાજ
 જોઈએ આવા તર્ક પણ, મૂલ દેવયજ્ઞાદિ ભાવના સાથેજ, આપણે
 વેદમંત્રોમા જોયા છે એમાથીજ ઉપનિષદોના સર્વાત્મભાવરૂપ મોક્ષ,
 અનાદિ મિથ્યા માયાનુસાર દુષ્કાદિ નિયમ, તથા જ્ઞાન એજ પરમ
 આચાર, એ બધા ઉત્પન્ન થયા છે દેવ યજ્ઞ સ્વર્ગ એ બધા ગૌણ
 હર્ષા છે, મિથ્યા હર્ષા છે, અજ્ઞાનીઓને રસ્તે ચડાવનાગ હર્ષા છે,

ચિત્તશુદ્ધિ માટે ઉપયોગના ઠર્યા છે. એ પણ ત્યારે વિચારવાનું છે કે જ્યારે વિશ્વક્રમને એકજ સમયે માણુએ એ રીતે, કલ્પનામય જાવનાથી અને યાચાતત્ત્વર તત્ત્વદષ્ટિથી, સમજે છે ત્યારે દેવાદિની ઉત્પત્તિ કરતા તત્ત્વદષ્ટિની ઉત્પત્તિનું ધર્મપ્રવર્તક કેમ નથી? દેવ એરી કલ્પનામાત્રમા સામાટે માણુમે પડવું જોઈએ? ધર્મબુદ્ધિના મયાર્થ ક્રમ અને તેનું તત્ત્વદષ્ટિમા પર્યવસાન, એ સમજવા માટે, આપણે યાદ રાખવું જોઈએ, કે આપણને જે બુદ્ધિ હાલ પ્રાપ્ત થઈ છે, જેનાથી આપણે આવા પ્રશ્ન કરીએ છીએ, તે લગભગ ૭ સાત હજાર વર્ષની ટેળવણીથી મળેલી છે, તેથી મૂલમનુષ્ય, દક્ષ હાથ થઈ ને આખો તથા વિચારવાના મન સંહિતનું મનુષ્ય, તેણે કેરી રીતે વિશ્વક્રમનું જ્ઞાન હાથ કર્યું, ને વધતે વધતે આપણે છીએ તે રૂપમા તે સી રીતે આવ્યું, એ સમજવા સાફ, આપણે આપણો જ સાત હજાર વર્ષનો અનુભવ બુદ્ધિ જવો જોઈએ છીએ. કેવલ પ્રાય ઇન્દ્રિય તથા મન અને આત્માનાના મનુષ્યને, વિશ્વચક્રના ચમત્કારિક પદાર્થો અને સમજોએ, કેરી અસર કરી હશે, તે હવે જોવાનું છે. એ જાણવા માટે બાલકોની એવા તપાસીએ, તો સહજ અનુમાન અને તેમ જ પણ વિદ્યાનું શોધકોએ એવો નિર્ણય કર્યો છે, કે વિશ્વચક્રના પદાર્થોના પ્રથમાવલોકન સળધે તો, મનુષ્ય અને પ્રજા એ ઉભયનો, અનુભવ સરખોજ હોય છે; માટે પ્રજાના સંસ્કારો તપાસવાથી, મનુષ્યની મૂલપ્રવૃત્તિ વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવાનો સંભવ છે. હાલમા એ નિર્ણય થઈ ચુકેલો છે, કે મનુષ્યો, શરીર, અને બુદ્ધિ મુદ્ધા પ્રજામાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે, ને તેમનામા ને પ્રજામા ફરક એટલોજ છે, કે પ્રજાએ માત્ર અવલોકન કરેછે, પણ

માણસ પોતાની ધાન્દ્યદ્વાગ કરેના અવલોકનના વ્યવહારનું પણ
 યુનઃ અવલોકન કરી શકે છે,* બાહ્યદષ્ટિની સાથેજ આંતર દષ્ટિ
 કરી શકે છે, પ્રત્યગ દર્શન પામે છે માણસની માનસિક શક્તિના,
 આવા દ્વિર્ભાવને લીધે, આવા પ્રત્યગ દર્શનને લીધે, તેનામા અનુભવ
 વડે, ધનંજી જ્ઞાન બુદ્ધિ ધર્મકંપના આદિ દર રીતે સ્પુરી ઉઠે છે.
 પણ એ બધા થતા પહેલા, મૂલ અનુભવ તો, મનુષ્ય અને પશુ
 ઉભયનો એજ પ્રકારનો હોય છે, ત્યારે હવે ધર્મવાસનાની મુખ્ય
 પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ જણ્યું કઠિન નથી. x સૂક્ષ્મ અવલોકનથી
 સહજ જણાય છે, કે જે જે વસ્તુ પદાર્થ (અપરિચિત)
 પશુના દીકામા આવે છે, તેને તે પોતાના જેવું, સજીવ માને છે,
 ને તેનામા પોતાને અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ વર્તવાની શક્તિ આરોપે
 છે, પરિચય થતા તે વસ્તુ કે બનાવની દરકાર કરતી મૂકે છે.
 આથી વધારે તે કરી શકતું નથી માણસ પણ પોતાનામાના
 આ પશુઅશને અનુસરી જે જે વસ્તુ બનાવ કાંઈ દેખે છે,
 તેને પોતાના જેવું સજીવ ધારી અનુકૂલ પ્રતિકૂલ પ્રવૃત્તિ કરવા

● પણ, કીટ, પતંગાદિ ને મનુષ્ય, એ બેનો ફરક બુદ્ધિ, જ્ઞાન, એક-
 લામા છે, એવું માનવ સરજેન લખના કીટી, મધમાખ વગેરે પર દરેક
 સૂક્ષ્મ અનુભવોથી ખાટું કરેલ છે, ને તેમને પણ બુદ્ધિ આદિ એમ
 મનાવ્યું છે

x ધર્મ, વાસનાના મૂલ સ્વરૂપવિષે, હર્બર્ટ સ્પેન્સર-સોસીઓ લોજ;
 ટાઈલર-પ્રાઇમિટિવક્લવર, એક્ષમૂલરના ધર્મ કલ્પનાની ઉત્પત્તિવિષે અનેક
 લખાણ, કોક્સ-માઇયોલોજી ઓફ ધી આર્યનેસસ-ઇત્યાદિમા પણ વિચાર
 છે, તે ઉપરાંત, વિનોલી ન મના શોધકના-મિય અને "સાયન્સ નામના-
 મધમાખા-વિચારોનો અને મુખ્ય આધાર છે.

મમર્થ ધારે છે. એનું નામ જીવારોપણ. આ જીવારોપણ યવા લાગ્યું, કે તે ગમે ત્યાં પણ થાય છે. ચમત્કારમા, પર્વતમા નદીમા, અધારામા, દેવતામા કે છેક એક પથરાના કટકામા, કે ચીથરાના ધાગામા પણ આવું જીવારોપણ યવાના સમય-થીજ પોતાના જેવા સજીવ, અને પોતાને અનુકૂલ કે પ્રતિદ્વંદ્વ થતા સમર્થ, એવા કોઈ સત્ત્વની ભારના બધાય છે. દેવ અસુર ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે અવયોક્ત કરતા મનુષ્યો કોઈ જાતની ભાષા પણ બાધતાજ ચાલે છે, એટલે ભાષાના બંધારણની અમરો પણ મૂલ ભાવનાઓ ઉપર યના લાગે છે. મૂલભાવનામા જે જીવારોપણ પ્રતિબિંબિત ઉપર હોય છે, તે, હવે-એકજ જાતિને ઘણી વ્યક્તિ વચ્ચે એક સામાન્યશબ્દ, એની ભાષાપ્રવૃત્તિ થતા—એકજ જાતિની ઘણી વ્યક્તિનાંજા આખા વર્ગને લાગુ પડે છે. એક નદી દેવ રૂપે હોય, તેમાથી સર્વ નદી દેવત્વ પામે છે, ને નદી માત્રનો દેવ ઉભો થાય છે; એમજ ઇતર સંભવ પદાર્થોદિનું પણ જણાવું. આનું નામ વર્ગીકરણ કહીએ. હવે, માણસને ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવમાના માનસિક વ્યાપારનું પણ પુનરવલોકન કરવાની શક્તિ છે, પ્રત્યક્ષદર્શન કરવાની શક્તિ છે, એટલે અનેક દેવાદિ કલ્પનાઓ ભેગી થઈ તેમાથી દેવત્વ, એક દેવત્વ, તે દેવત્વસહિત એક કોઈ સર્વોપરી ઈશ્વર, એવી ભાવરૂપ કલ્પના જન્મ પામે છે. આ ત્રીજા સમયમાજ, ઈશ્વરજ નહિ, પણ ભાવમાત્ર, અસ્તિત્વ-દેવત્વ-પામે છે. ઇચ્છા, જ્ઞાન, બુદ્ધિ, દયા, લોભ, દુર્બ્યા, જે જે માણસનામા થઈ આવે છે, તે બધા ભાવ, દેવત્વ ધારણ કરે છે આ ત્રીજી સ્થિતિનું નામ આપણે એકીકરણ કહીએ, ઘણાનું એવું મત છે કે એકીકરણની સ્થિતિ એજ ધર્મબુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા છે, કોઈ નિર્ગુણ ઈશ્વર એજ ધર્મ વાસનાનું પર્યવસાન છે. આપણે આ

વાતને, આગળ તપાસી ગયા છીએ, ને નફી કરી આપ્યા છીએ કે
 મદ્યપિ એકીકરણુ ધર્મશુદ્ધિની પરામણ હો, તથાપિ સર્વોપરી સર્વ
 મર્તા ધર્મર એજ એ એકીકરણુ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ એમ નથી.
 આ વાત હવણાજ સ્પષ્ટ કરીશુ વેદમત્રોમા જે દેવપૂજા છે તે,
 એકીકરણુમિત્ર નથી, પણ કેવલ જીવારોપણુમય છે, એવુ પણ,
 એ શોધકો બતાવે છે આ વાત પણ આપણે સ્વીકારી નહીં. વેદ-
 મત્રોની પૂર્વે બંને જીવારોપણુ, વર્ગીકરણુ, થઈ ગયા હોય, બંને
 મત્રોમા પણ તેના યોગા છટા છવાયા ચિન્હ બંને જણાતા હોય, છતાં,
 એક સદ્વિદ્યા વહુધા વદન્તિ એના ઉદ્દગારસહિત, ધન્ધ્ર તેજ સર્વો
 પરી રાજ, વરણુ તેજ રાજ, એમ દેવ દેવને સર્વોપરી ધર્મસ્વરૂપે
 સ્થાપવા મથતા ઋષિઓ, એકીકરણુ સમજનાસુધી, એકેશ્વરભાવના-
 સુધી, આપ્યા ન હત, એ માનવુ કેવલ શિથિય છે, અને એકીક-
 રણુથી જાણેયો સર્વ નિયતા ધર્મર એજ ધર્મની પાકાઈ, એમ
 માનવાના વલણુનું પરિણામ છે. આપણે કહી આપ્યા છીએ તેમ,
 એકીકરણુથી ધર્મરભાવના ઉત્પન્ન થઈ, ગમે તેના, મુલ્યધર્મને ઘટે
 તેના, રૂપ શુણુથી રંગાય છે, પણ તેને ધર્મવાસનાની પરામણાએ પ-
 હોયતા વાગ લાગે છે બીજી રીતે બોલીએ તો, પ્રથમે જે સર્વોપરી
 ધર્મર માણુએ કૃપે તેને પોતા જેવે સપરિવાર, સસરીર, ક્રોધનોભા-
 ણુયુક્ત, ને સુખ દુઃખ આપનાર કૃપે, અને, જેમ વખત જતા વિ-
 ચાર વધે, તેમ, તે બધી કૃપના નાશ પામી, ધર્મર અથવા એકી
 કરણુથી પ્રાપ્ત કરેલી જે એકભાવના, તે નવુંજ રૂપ ધારણુ કરી
 શકે. આ પ્રમાણેનો બનાવ, વેદધર્મસિવાય બીજે કહી સ્પષ્ટ રીતે
 બન્યો નથી, માટે શોધકો ગુચવણુમા પડે છે, પણ ધર્મશુદ્ધિની પરા-

કાષ્ટ એકીકરણનું સર્વોત્તમભાવમા છે, સર્વ નિયંત્રા કે કર્તા હથગ
એ ભાવમા નથી, એ આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજીશું, અને અરે જે
કહીએ છીએ, તેનું સમર્થન કરી શકીશું. આ પ્રકરણને આરભેજ
આપણે શકા કરી છે, કે એક તરફથી વહેમગ્ર દેવપૂજા, ને બીજી
તરફથી તત્ત્વદૃષ્ટિપુરુષ બ્રહ્મ ઇત્યાદિ મહાભાવના, એ એ સાથેજ
કેમ જણાય છે? આ શકનો ખુલાસો કરતા, આપણે જે તકરાર
અવાની છે તેનો, કાર્થક નિષેડો લાવી શકીશું મનુષ્ય પ્રથમથીજ જી-
વારોપણમા વળે છે, એટલે દેવભાવનાથીજ ધર્મારભ થાય એ તો
આવશ્યક છે; જીવારોપણથી બ્યારે વર્ગીકરણ ચલા માટે છે, ત્યારે કે
તેવામા, બીજો વિચાર, માણસના મનની દ્વિર્ભાવ પામવાની, પોતા-
નુંજ અવસેકન કરવાની, પ્રત્યક્ દર્શન કરવાની, શક્તિનેલીધે, જન્મ
પામે છે જે મનોમંત્ર દેવભાવના ધરે છે, તેજ યત્ર પોતાના ઉપગ-
નિચાર કરવા લાગે છે, ને પોતે ધરેલી ભાવનાઓને ફરી તપાસે છે
આ પ્રકારે તત્ત્વદૃષ્ટિ (Jalagru) જન્મ પામે છે. અમુક વાતનું
તત્ત્વ શું છે, તેમા વસ્તુત્ત્વિક રહસ્ય શું છે, તેનો કાર્થકારણપુરુષ સ-
બધ આ અને કેવો છે, એ. ચતુર્થ રીતે જાણવું તે તત્ત્વ-
દૃષ્ટિ; આવી દૃષ્ટિ પે। ચંદ્ર કે તરત વહેમ અને તત્ત્વ
આ બે વિચાર જુદા પડતા આવે છે. જીવારોપણે ધરેલા દેવની તત્ત્વ
દૃષ્ટિ તપાસ કરે છે, ને જે દૃષ્ટનામાત્રજ લાગે, તે અંશને દૂર કાઢી,
વસ્તુ સ્વરૂપને ચતુર્થ સ્થાપી, નિયમમા લાવતી આવે છે. આમ
ધર્મને નામે આસતા વહેમ, પુરાણ દૃષ્ટના આદિ, તથા તત્ત્વદૃષ્ટિ,
ઉભયની ઉત્પત્તિ એકજ સ્થાનથી છે, પણ ઉભયના કામ જુદા જુદા
છે બન્ને વિના આવે તેમ નથી, બન્ને બહેનો છે, ને બન્ને માણસને

આવશ્યક છે. કોઈવાર એકનું, કોઈવાર બીજાનું, એમ પ્રત્યેક ઉત્તરેનું
 આવ છે, પણ તત્ત્વદષ્ટિજ પરિણામે જ્યાં પામે છે, તે મનુષ્યને,
 અગાધ જ્ઞાનના બહાર ખોલી આપી પરમાત્મ દે પહોંચાડે છે. પણ
 જામે તેટલી તત્ત્વદષ્ટિ વધે, તોએ, મુલની જીવારોપણ ભાવના નિર્મલ
 થતી નથી, તે કોઈને કોઈરૂપે, કલ્પનામય ધર્મ આવતોજ રહે છે.
 આવા મનુષ્ય સ્વભાવને લીધેજ, સર્વ ધર્મોમા, બાહ્ય અને આત્મ,
 અસિદ્ધ અને રહસ્ય, આધિભૌતિક અને અધ્યાત્મ, † એવા ભેદ પડી
 ગયેલા છે, અને સ્થૂલ કલ્પનામય દેવાદિ ભાવનાનો ધર્મ એક તર
 આલે છે, ત્યારે વિચારવાનું, આચારવાનું અને સત્યપગાયણ મનુષ્યોને
 આત્મ વર્ગમા, રહસ્યોપદેશમા, અધ્યાત્મ દર્શનમા, ગુપ્તો, તત્ત્વ
 વેત્તાઓ, પ્રસંગે પ્રસંગે દાખલ કરે છે. ત્યારે, સિદ્ધ મુલ, કે જીવારો-
 પણ સાથેજ તત્ત્વદષ્ટિ જન્મ પામી, વર્ગીકરણ, એકીકરણ બધું
 પોતાની રીતિ પ્રમાણે કરતી આવે છે, એટલે દેવપૂજા અને બ્રહ્મભાવના
 સાથેજ જણાય તેમા નનાઈ રહી નહિ, બલકે એમજ હોય
 જોઈએ. પણ, આવાતરે એ વાત આનીજ ગર્ભ, કે તત્ત્વદષ્ટિ જ્યારે
 એકીકરણ પડોએ ત્યારે, સર્વનો કર્તા, નિયતા, માત્ર એક ધર્મ
 એજ ભાવનામા વિરામની જોઈએ એમ નથી, પણ એથી વધારે
 સૂક્ષ્મ, વધારે આનંદમય, વધારે વાસ્તવિક, અને તત્ત્વદષ્ટિના નામને
 મથાર્ય હાજો તેવી ભાવનામા-બ્રહ્મભાવનામા-પણ વિરામી શરૂ.

મૂલ જીવારોપણ રૂપ ચીયરીઆ દેવ વગેરે હાલપણ જગતી લીલ
 કોણી વગેરેમા પ્રસિદ્ધ છે †સરખાવો, ઇજ્ઞામા ‘આધસિસના મદિરમા
 પ્રવેશ’ એ નામની મિસ્ટરી સફલ ગુપ્તક્રિયા, ઇન્ડિસસમા ‘ઈલ્ડુસીનીઅન
 મિસ્ટરીઝ’, યાહુદી ‘કેખાલા’ ની ગુપ્તરત્તિ, હરાન, અર્બરતનની સુફી
 તરીકાની રીત

મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે ફરક પ્રત્યગ્, દૃષ્ટિરૂપ માન્યો છે. ત્યારે મનુષ્યની
 ધર્મવાસનાની પરાકાષ્ઠા પ્રત્યગ્દૃષ્ટિના વિસ્તારમાજ હોવી જોઈએ;
 પોતાનામાથીજ નીકળવી જોઈએ; પોતાથી જુદા એવા કોઈ ભાવમાં
 વિરામવી નજ જોઈએ. જીવારોપણની-પશુબુદ્ધિની-એ પરાકાષ્ઠા ખરી,
 કે પોતા. જિન્ન, અને સર્વ નિયંતા, એવો ઈશ્વર માની, વિરામવું;
 પણ મનુષ્યબુદ્ધિની પ્રત્યગ્દૃષ્ટિની તો પરાકાષ્ઠા એજ કે પ્રત્યક્ષ, પો-
 તારૂપ, આત્મારૂપ, સર્વ છે-પોતાથી ગ્રંથ જુદું નથી, બ્રહ્મરૂપ છે,
 સર્વાત્મરૂપ છે, પરમેશ્વરરૂપ છે. પ્રથમથી સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્તનું આવું
 વાસ્તવિક પશ્ચિમ હોવું જોઈએ, એ ન્યાય પુરઃસર છે. એટલે પશુ
 બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠારૂપ એકેશ્વરભાવના, ધર્મબુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા નથીજ
 એમ નિશ્ચય થાય છે. એથીજ આગળ કહી આવ્યા છીએ, કે આર્ય-
 ધર્મમાં, કોઈ કાલે પણ, અમુક એક ઈશ્વર, એવી પ્રજા સમસ્તને
 માન્ય ભાવના યજ્ઞ નથી; ને તેથીજ ઉપનિષદોનો ધર્મ તમામ
 આર્યધર્મોનો નિયામક, આજપર્યંત પણ છે. પોતાથી અતિશક્તિ એવો
 અમુક રૂપગુણયુક્ત એક ઈશ્વર એ ભાવનાજ સેમિટિક (યાહૂદી,
 ક્રિસ્ચીઅન, ઇસ્લામ) ધર્મની છે, ને આર્યધર્મે તેને માન્ય કરી
 નથી, તેમ કરનાર, પણ નથી. ઉભયે, એકત્વનાજ પૂજક છે, પણ
 સેમિટિક એકત્વ, જેને આધારે પરદેશીઓ આર્યધર્મને નિંદે છે, તે
 પશુ બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા છે, આર્ય એકત્વ, મનુષ્યબુદ્ધિનો પરમ ઉદ્દગાર,
 ને પરમ પ્રયત્ન છે. સેમિટિક પ્રજાને, પોતાને એકત્વને પરમરૂપે પહો-
 તાડવા સાર, હજુ આર્યપ્રજા પાસેથી બહુ-શીખવાનું બાકી છે. આ
 બધી વાત, વેદ અને ઉપનિષદોથી, અનુપદ, સિદ્ધ થાય છે, એટલે
 વધારે લંબાણ કરવાની જરૂર નથી; હવે વેદમંત્રોમાંની ધર્મભાવના

સંબંધે આપણે જે નિર્ણય કરી આવ્યા છીએ કે, તે એકેશ્વરભાવના મિશ્રિત વિશ્વપૂજા છે, એ સુદૃઢ છે એમા કાંઈપણ અસંભવનો આરોપ થઈ શકતો નથી; કેમ કે તર્કરૂપ એકેશ્વરભાવના એ, ધર્મબુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા, એકીકરણ સમયનું મહાફલ નથી.

આટલી ચર્ચાથી એક ખીલું પણ શક્તિ થઈ ગયું. આપણે હવે જે વિસ્તાર કરવાનો છે, તેનો વિષયવિભાગ નિશ્ચિત થયો. જીવારો-પણુજન્યભાવનાનો ધર્મમા વિસ્તાર થાય, અને જ્યારે તે ભાવના વર્ગીકરણ અને એકીકરણ પહોંચે, ત્યારે તેમાથી નવા નવા રૂપ પણ, દેવતાઓને મળવા માડે. અમુક રૂપ ગુણ પરિવારવાળા દેવ થવા માડે, અને મૂલ ભાવના વિચિત્ર વિચિત્ર રીતે વધતી ચાલે, તે એટલે મુખી, કે જુદા પાડી સમજી ન શકાય એવો એક ખીચડો થઈને રહે. વહેમ પણ એમા ખુબ પ્રવર્તે, ને ગમે તેવા આચારવિચાર ધર્મને નામે આસ્થાન કરે. આવા પ્રકારની મૂલ જીવારોપણની પ્રવૃત્તિને આપણે પુરાણભાવના એટલું નામ આપીએ. ખીજી તરફથી તત્ત્વદષ્ટિ, પુરાણભાવનાને રદ કરી કહી, વસ્તુમાયાત્મ્ય સમજાવતી ચાલે છે, ને કાર્યકારણના મહા નિયમમાં, વર્ગીકરણ, એકીકરણ એ સર્વ દ્વારા, વસ્તુગતિને સ્થાપતી ચાલે છે. પુરાણભાવના—તત્ત્વદષ્ટિ; ઈર્મમાર્ગ-જ્ઞાનમાર્ગ (religion-science), એની લડાઈ એમ આસ્થાન જાય છે. હવે વિષયવિભાગ થઈ રહ્યો. પુરાણભાવનાનું પ્રબલ આપણે તંત્ર અને પુરાણમાં જોઈશું, પણ તે પૂર્વે, વેદમાંની પુરાણભાવના પ્રેરિત તત્ત્વદષ્ટિનું પ્રબલ, દર્શનોમાં જોઈશું, વળી પુરાણભાવના પછી, પાછી પુરાણાનુસાર તત્ત્વદષ્ટિ કરી સંપ્રદાયોમાં જોઈશું; એ પછી, ઉત્તર દેશની તત્ત્વદષ્ટિ, ને અસત્ય પુરાણ

તત્ત્વદષ્ટિનું સંમેલન થતાં સમાજો અને મુધારો જોઇશું; છેવટ ઉભય તત્ત્વદષ્ટિની તુલના કરી, સર્વમાન્ય તત્ત્વદષ્ટિનો નિર્ણય કરી શકીશું. ત્યારે વેદગ્રન્થ પુરાણભાવનાનો કાવ્ય મયો, હવે તે ભાવનાને શુદ્ધ કરનાર તત્ત્વદષ્ટિ ઉપર આપણે જવાનું છે. તત્ત્વદષ્ટિ એકાએક દૃઢ થઇ જતી નથી, તેની પૂર્વે શંકા, પુરાણભાવનાને ન માનવારૂપ નાસ્તિકતા, એ બધા આવી પડે છે. એ શંકાનો કાલ હવે આર્ય-ધર્મમા ઉદય થયો છે, આર્વાક, છુદ્ધ, જિન-ધર્મ્યાદિ શંકા કરનારા વેદધર્મને હલાવે છે. એમના વિષે ગિચાર કરવા પડી, તત્ત્વદષ્ટિરૂપ દર્શનોને આપણે તપાસવાના છે.

નાસ્તિક શબ્દ એ રીતે વપરાય છે. ચાલતા આવેલા સંપ્રદાયને ન માની તેને બદલે બીજું સ્થાપનાર નાસ્તિક કહેવાય છે; તેમ કશું માનવુંજ નહિ એ પણ નાસ્તિક કહેવાય છે. આર્વાકાદિ, નાસ્તિક કહેવાય છે, તે પ્રથમ પ્રકારના નાસ્તિક છે, બીજા પ્રકારના નહિ. વાસ્તવિક રીતે બીજા પ્રકારનું નાસ્તિકપણું, ધણાએક ધારણ કરે છે, પણ તે નમી શકે નહિ, એટલે સંભવરહિતજ છે. હવે આર્વાકાદિએ મૂલધર્મમા શી શંકા કરી, અને તેને બદલે શું નવું માન્યુ તે જોઇએ-આ સમયે, આર્યધર્મ જે સ્થિતિએ પહોંચ્યો હતો, તે એની હતી, કે તેમા ૧૪ આ વિવિધ આચારોનો ગુચવાડો ધણો વધી પડેલો હતો, અને યદ્યપિ ઉપનિષદોનો તત્ત્વદષ્ટિરૂપ ધર્મ તૈયાર હતો, તથાપિ તે જોઇએ તેટલો સાર્વત્રિક થયો ન હતો. વળી કર્મમાર્ગમા કે જ્ઞાનમાર્ગમા, પ્રભુના એક મહોટા ભાગને-શૂદ્રને-સ્પષ્ટ અધિકાર ન હતો, તેમનો મોક્ષ ચરનીજ સંભવ નહિ એ તેમને બહુ અસંતોષનું કારણ હતું. આવાં કારણોથી કોઈ સાદા, ગુચવણવાળી કર્મક્રિયા વિ-

નાના, અને સર્વેને—શુદ્ધાદિને પણ—એક જ રીતે મોક્ષે પહોંચાડી શકે, તેના ધર્મની અપેક્ષા હતી. આવો કોઈ ધર્મ નીકળે તો લોકોમાં સહજમાં પ્રિય થઈ પડે એવો આ સમય હતો. એ અનુકૂળ સમયેજ ચાર્વાકીયોના મન પ્રગલ્ભતાને પામ્યા છે, ને યોડી ઘણી કહેલ મેળવરી ગયા છે તથા આગળ જતા, તત્ત્વદષ્ટિને, સર્વલોકમાં ફેલાવવાનો માર્ગ કરી ગયા છે આ અયક્ષેજ, આપણે ચાર્વાકીયોનું વર્ણન કરવા માડ્યું છે, માટે ચાર્વાકીય છેક સૂત્રકાંડ પછીજ વધા હતા, એમ મારા લખવાનું તાત્પર્ય નથી. મારે તો, પુરાણભાષના અને તત્ત્વદષ્ટિની જે લડાઈ ખતાવવી છે, તેમાં ચાર્વાકીય આ અયક્ષેજ હા-મના છે, અર્થાત્ તેમના મત ગમે તેટલા પ્રાચીન હો, પણ તે આ સમયેજ પ્રગલ્ભતાને પામ્યા છે, એટલું માગ લખવાનું તાત્પર્ય છે.

* ચાર્વાકી નામના કોઈ માણસે ચવાવેલા મતની ઉત્પત્તિ, બૃહ-સ્પતિ નામના બ્રાહ્મણથી થયેલી કહેવાય છે. એ મતવાળા વેદ, કર્મ, જ્ઞાન, કથાને માનતા નથી. વેદના કરનારા ધર્મ હતા, શક્ત યુદ્ધિ અને પગક્રમ વિનાના લોકોની ઉપજીવિકા યોજવાનેજ કર્મોદિ ઉભા કર્યા છે, એમ તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહેતા હતા. યજમાન પશુને માગવાથી પશુ સ્વર્ગમાં જત હોય તો યજમાન પોતાના બાપનેજ કેમ માગ-તો નથી કે તે જગદી સ્વર્ગમાં જાય, બ્રાહ્મણ પિપ્પડાદાન કર્યાથી જે પિતૃ સતોષ પામતા હોય તો પ્રવાસે જતાગ માટે બાથુ રીંદ મં-ધાનો હો, ઘેર બેઠા પિપ્પડ મળ્લે તે તેને પહોંચશે, ઇત્યાદિ ઉપદામની વાતો પણ તેમણે ખુબ ચર્ચવા માડી હતી. સિદ્ધાન્ત એવો છે કે સૃષ્ટિનો કોઈ કર્તા, દેવ પ્રબળપતિ ઇત્યાદિ હોજ નહી, પ્રત્યક્ષ જણાતો

* સર્વદેશનસમદાને આધારે આ મતનો સાર આપેલો છે

નથી. પૃથ્વી, આપ, તેજ, અને વાયુ, એ ચાર તત્ત્વ જે પ્રત્યક્ષ જાણાય છે, તેનાથી બધી સૃષ્ટિ બની છે, તે તત્ત્વ તેમના સ્વભાવથીજ સૃષ્ટિકાર્ય કરે છે, અને જ્યારે ચારેનો અમુક પ્રકારનો યોગ થાય છે ત્યારે કાચો સુનો અને પાનનો અમુક રીતે યોગ થતા લાલ રંગ પેદા થાય છે, વા દારૂમા અમુક પ્રકારે તત્ત્વવ્યવસ્થા થતા કેક દ્રવ્ય થાય છે, તેમ, જીવ પેદા થાય છે. જીવ કે ચંતન્ય એવું જડ તત્ત્વોથી જુદું કંઈ છેજ નહિ એટલે “ બરમ થયેલો દેહ કદાપિ પાછો આવનારજ નથી. ” પુનર્જન્મ જેવું કંઈ છેજ નહિ, કર્મ કરવાં, વર્ણભેદ પાળવો, ધર્ત્તપાદિ નકામું છે. મુત્ત્ત એટલે મોક્ષ. પરમ મુખ, તો આ જગત્તમા રહીએ ત્ત્ત સુધી ખાઈ, પી, આગ્યો ભોગવી, આનંદમા રહેતામા છે, તે જોટલું દુઃખ વેાવું પડે તેટલું નરક છે. લોકપ્રસિદ્ધ રાજા તેજ ધર્ધિર, તેની આરામા રહેવું એજ ધર્મ. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ઠરાવી, છેવટ દેહે છે, કે જીરીએ ત્ત્તસુધી મુખે રહેવું ઝણુ કરીને પણ મિષ્ટાન્ન જનવા, કેમ કે ઝણુ નહિ અગાય તો પણ પુનર્જન્મ નથી એટલે, શીકર નથી. આવા સિદ્ધાન્તોને ખે ટા પાડવા માટે અનુમાનાદિથી કોઈ મથે, તો તે પણ આવાંકને ગ્રાહ્ય નથી. કેવલ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણજ એ મતમા માન્યું છે; ને તેથીજ, પ્રત્યક્ષ-માત્રથી સિદ્ધ થાય થાય એટલી વાતો ઉપર વિશ્વાસ કરી, આવો ધર્મ હતાગ્યો છે. એ મતને, લોકોમાં સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે તેવો, એવા અર્થવાણું લોકાપતિક એ નામ પણ, આપેણું છે. આ મતવિષે જૈનઅગ્યોમા પણ વિચાર કરેલો છે, તેથી તે પ્રાચીન હશે એમ લાગે છે. જૈનઅગ્યોમા તો, એ મતના પ્રવર્તક બૃહસ્પતિવિષે, પોતાની એક વિધવા બહેન જોડે અગ્યોગ્ય વ્યવહાર કરવા માટે આ ધર્મ હૃત્પન્ન

કર્માતુ લખ્યું છે ગમે તેમ દો, પણ, આવો ધર્મ, આર્યાવર્તમા
કોઈએ માન્યો નહિ સમય એવો હતો કે સર્વને અનુકૂળ પડે તેના
ધર્મની જરૂર હતી, પણ આવો છેક પશુવૃત્તિરૂપ ધર્મ તો, શૂદ્રોને
પણ ગળે ઉતર્યો નહિ. વળી સામાન્ય લોકને ધર્મ બાવનામાં કિસાહ
રહે તેના પણ કોઈ પ્રકારના અંચ એ ધર્મમાં હતા નહિ. ગમે તે
ડ તે, પણ ચિરકાળથી પુનર્જન્મ અને મોક્ષની ભાવનાઓમાં ઉછરેલા
લોકની ધર્મબુદ્ધિને, આ ધર્મે તો છેક ધક્કો લગાડ્યો, ફક્તી બકકારી;
અને એમ થનાથી એ ધર્મે પોતાનોજ નાશ કરી લીધો.

પણ જે ધર્મ આર્યધર્મ ઉપર ખરેખરી અસર કરી, વેદધર્મની
કર્મબલને તોડી પાડી, હિંદુસ્તાનમાંજ નહિ, પણ તિબેટ, રશિયા,
તાતાર, ચીન, જાપાન, કોરીઆ, સીઆમ, બ્રહ્મદેશ, સીયોન,
જાવા ઇત્યાદિમાં પોતાની જડ નાખી, તે, આ સમયેજ જન્મ પામ્યો.
મૂંઝકાવ પડીજ તેનો ઉદ્ભવ થયો, એમ ઇતિહાસદ્રાગ સમજવ
છે. એ ધર્મમાં નવું કાંઈ હતું નહિ, પ્રાર્થનાધર્મનેજ, અમુક નાગે
વાળનાનો સોદો પ્રયત્ન હતો, છતાં પ્રાચીનગાર્મમાં સુધારા દાખલ
કરવાને લીધે, નાસ્તિક એ સંજ્ઞાને તો તે પામ્યો. એ ધર્મ એક
મહાપુનના નામરૂપજ છે; એક વ્યક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. પરમ-
પવિત્ર, સાર્વત્રિક, જ્ઞાનમય, પ્રેમ ભૂતિરૂપ, આ વ્યક્તિએ, દુનીયાના
ઇતિહાસ ઉપર બાજ્ય અમરો કરી જે, અને પોતાનું બાજ્ય નામ,
ભગવાનના અવતારરૂપે સ્થિત કર્યું છે. એ પૂજ્ય વ્યક્તિ તેજ જ્ઞાનમ,
જે પડીથી, છુદ્ધ એ નામને પામ્યો * એ મહાત્મા, શાક્યવંશી

* સર્વદેવનસ મદ્, શારીરભાષ્ય, શક્તિવિમ્તર, અને રીસરેવિડસનું
બુદ્ધિજ્ઞમ, મેક્ષમૂવરના નિજ થો, બાર્ધના રીવીજ્ઞાનસ આદિ હન્ડિયા, નવા
ચીઓમેટીના છુદા લખાણો, એ જગ્યાને આધારે, જુદાધર્મનો સાર આપ્યો.

રજપુતોના રોહિણીતટનિવાસી ગૌતમ કુલમા, કાશીક્ષેત્રથી કિતરે,
 જન્મ્યો હતો. એ રજપુત હતો. એને, મૂલથીજ ધર્મભાવનામા બહુ
 શ્રદ્ધા હતી, અને વિચારશીલ સ્વભાવ એનામા પ્રથમથીજ જણાયો
 હતો. અનેક દત્તકયા એના ત્યાગ સંબધે ચાલે છે. કહે છે કે એના
 પિતાએ એને કેવલ સુખમાજ રાખ્યા છતાં, કોઈનું મરણ જોતાની
 સાથે, એને દુઃખનું ભાન થઈ આવ્યું. અને એ ત્યાગી થઈ ગયો.
 વધારે વિદ્યાસ કરવા યોગ્ય વાત એની કહેવાય છે, કે એની પત્ની,
 જોને એ બહુ ચહાતો હતો, તેને પુત્ર પ્રસવ થયાનું સાબળી એ બહુ
 ખેદિત થયો, એક બધન તો હતું તેમા બીજું બધન થયું એમ
 શોખ પામ્યો—અને પોતાની પત્ની તથા પુત્રના દર્શનમાત્રજ કરી,
 પ્રેમબંધન ચીરી નાખી, સંન્યાસી થઈ ગયો આ વખત તેનું વય
 લગભગ ૨૯-૩૦ વર્ષનું હતું. એણે, કાશી, રાજગૃહ, વગેરે સ્થલમાં
 ધ્યાનથી પામે શાઓનો અભ્યાસ કર્યો, પોતે વ્રત, ઉપોપણ, યોગ,
 આદિ દૃષ્ટ સાધી લેયા, પણ એના આત્માને શાન્તિ થઈ નહિ.
 એને એ બધું કેવલ દુઃખમય, દુઃખ વધારનાર, અને આત્માને શાન્ત
 કરવાપરતે નહામુજ લાગ્યું. વિચારમા ને વિચારમા પોતાના ગુરુઆ-
 દિથી છટા પડી જઈ એકાન્તમા મનન કરવા લાગ્યો, અને એક
 દિવસ, બોધિ-પીપળા—ના વૃક્ષ નીચે પડ્યા પડ્યા, એને, પોતે ધાત્રે-
 લા પરમાત્મદરપ મોક્ષનું ભાન સ્ફુરી આવ્યું, દુઃખથી છટવાનો માર્ગ
 જડ્યો, પોતે છુદ્ધ-પરમતત્ત્વ જાણનાર-થયો. એણે જે જાણ્યું તે,
 દ્યાર્દ્ર હૃદયથી, પ્રેમભાવથી, સર્વને ઉપદેશવા માંડ્યું, પોતાને ઘેર
 પણ એકવાર જઈ આવ્યો, ને ધામે ધામે ગામે ગામ ફરી એણે ઘણું
 સાધ્યું, ચેલા, ભેગા કર્યા—સઘ સ્થાપ્યો. મતભેદથી, એની સામાપણ,

એના અનુયાયીમાંના કોઈ કોઈ ચયા છે, છતાં એનો ધર્મ પાણીનદ પૂરની પેઠે વૃદ્ધિ પામી ફેલાયો. લોકો, ગળગળો, ધણા બ્રાહ્મણો પણ, એના અનુયાયી થયા. આવું પરમ કાર્ય સાધી, મહાત્મા ગૌતમ શુદ્ધ, નિર્વાણ પામ્યો, તેવું વર્ષને વચે મરી ગયો. એના છવિત સં-ગંધે, ધણી અમૃતકારિક કથાઓ ચાલે છે, જેનું આપણને અત્રે પ્રયો-જન નથી. એના મરણનું વર્ષ, ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૨-૪૭૨* ની વચમાં શુદ્ધ ધર્મના પ્રયોગને આધારે, મુકવામા આવે છે. એ વિષે ધણા મતભેદ છે, પણ આખા હિંદુસ્તાનની અનાદિ પ્રાચીન તવારીખમાં આટલું આજ, એક નિશ્ચિત વર્ષ, આપણે હાથ લાગ્યું છે, ને તેને આધારે, ખીજા મતપ્રવર્તક તથા રાજા વગેરેના વર્ષોની અટકળ કરવાનું આપણને ફાવે છે. હવે બૌદ્ધધર્મનું તત્ત્વ આપણે જોઈએ.

આ ધર્મનો મૂલ સ્થાપનારજ ક્ષત્રિય હતો, એટલે એણે પોતાના ધર્મના બોધપરત્વે, કોઈ પ્રકારની વર્ણવ્યવસ્થા માની ન હતી, બ્રાહ્મ-ણોએ માનેલા અધિકારને ગણકાર્યો ન હતો, સર્વને મોક્ષ થવાનો માર્ગ છૂટથી બતાવ્યો હતો, તેનું સાથે, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન, એ પ્રમાણ સ્વીકારી, જે શબ્દપ્રમાણથી વેદાદિકને બ્રાહ્મણો માનવા થોડા ફરાવતા હતા, તે પ્રમાણ એણે માન્યું ન હતું; એટલે કર્મ માર્ગની શુચવણ વિનાનો કેવલ સાદો ધર્મ, એ બતાવી શક્યો હતો. સર્વની સમાનતા, સર્વ બ્રાતૃભાવ, એજ એ ધર્મનો પાયો, અને આધાર હતો. આ ઉપરાંત એણે નવી વાત કરી કરી નથી, ઉલ્લુક, પુનર્જન્મોદિ વિચારો હતા તેમજ કાલમ રાખી પ્રાચીન મતને માન

* બાર્થ, રીસીન્ડ્રમન્સ ઓફ ઇન્ડીઆ ધણાક સોધકો ઈ સ. ૫૮૩ પણ આપે છે.

આપ્યું છે. આ પ્રમાણે સર્વને ઉપયોગી, તથા સાદો, અને પ્રાચીન વિચારસંગતિને બહુ ધક્કો ન પહોંચાડનારો, બુદ્ધધર્મ સહજમા સર્વને માન્ય થવા છાગ્યો. બુદ્ધના ધર્મમા એ મુખ્ય વાત છે, દેવાદિ દૃષ્ટનાઓનો અભાવ, અને શુચવણ બગેલી તકરારોનો પણ અભાવ. તે સંન્યાસી હતો. એટલે કર્મમાર્ગથી વિરક્તજ હતો; તેથી ફક્ત મોક્ષ તે શું અને છે તે દુઃખમય સંસારથી કેમ મોક્ષ પામ, એ બે વાત ઉપરજ એણે લક્ષ આપેલું છે. જગત કેમ થયું, કેણે રચ્યું, શું શું છે, ઇત્યાદિ તકરારોમા એણે હાથ ધાસ્યોજ નથી, એના ધર્મમાં મંથિર, આત્મા, ઇત્યાદિ વિચારોની તકરારજ નથી. પોતે તેનાવિષે કાંઈ બોલ્યોજ નથી, બંકે ન માનતો હોય એમ ચાલ્યો ગયો છે. એણે સંસાર દુઃખનો વિચાર કરતા ચાર મહા સત્ય કહ્યા છે: ૧. દુઃખ, પ્રધુ દુઃખમય છે, શ્રવણું, હયાતીમા રહેવું એજ દુઃખરૂપ છે. ૨. દુઃખનું નિદાન, તૃષ્ણા અને તૃષ્ણાને સંતોષવાના ઉપભોગ તે છે. ૩. દુઃખનો ઉચ્છેદ, એ તૃષ્ણાનો ભંગ કરવાથી બને તેમ છે. ૪. માર્ગ, અર્થાત્ દુઃખના ઉચ્છેદનો માર્ગ. એ માર્ગ ચાર છે: દુઃખરૂપ શ્રવિત જાણીને, બુદ્ધના ધર્મ ઉપર આસ્થા કરી; રાગદોષથી છટકું; અશ્રદ્ધા, અસુમા, અજ્ઞાન ઇત્યાદિ તજવા; પાપમાત્રથી મુક્ત થઈ જવું. એ ચારે માર્ગનાં આઠ પગથીઆં છે: સત્યવિચાર, સત્યમનન, સત્યચયન, સત્યઆચાર, સત્યશ્રવણ, સત્યવ્યવહાર, સત્યઅરણ, સત્યધ્યાન દુઃખ મય શ્રવિતના, દુઃખના દારણરૂપ અજ્ઞાન (મિથ્યાદૃષ્ટિ) આદિ બાગ ઉપાદાન માનેલાં છે; અને આ બધો દુઃખનો અનુભવ કરનાર વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ પ્રાય કામ્યુ, જેને રક્ત્ત્વ દહે છે, તેમાથી માનેલી છે. પ્રાય રક્ત્ત્વ (સમૂહ) આ પ્રમાણે છે: રૂપ-રચૂલ શરૂ, રાદિ; વેદના

ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન; સજ્ઞા—ભાવજ્ઞાન, સંસ્કાર—મનોદૃત્તિરૂપ વાસના-
 વિજ્ઞાન—જ્ઞાન, વિચાર, બુદ્ધિ પ્રત્યેક મનુષ્ય આ પાંચ સ્કન્ધતુંજ
 બનેલું છે, એટલે આત્મા કે ઇશ્વરની વાતજ એમા સમાતી નથી;
 એથીજ આ મન નાસ્તિક એ નામને પામ્યો છે. આ પાંચ સ્કન્ધનો
 ઉદ્ભવ વારંવાર થયા જાય છે, ને જ્યાંસુધી તૃષ્ણા તથા અજ્ઞાન
 બે ટળી શકતા તથી, ત્યાંસુધી દર્શા કર્મની વાસના ગહે છે, તેને
 પ્રતાપે, પુનઃપુનઃ સ્કન્ધનો જન્મ આવે છે, ને કુખમા રખાડવું પડે
 છે. બુદ્ધધર્મમા છેલ્લો સ્કન્ધ જે વિજ્ઞાન તેને પણ ક્ષણિક, એટલે ક્ષણે
 ક્ષણે બદલાયા કરે તેવો માનેલો છે, એટલે મરણની સાથેજ સ્કન્ધ
 તો નાશ પામી જાય છે, ને કર્મના સંસ્કારનો સંચય ઢોઢ આત્મા કે
 જીવમા થઈ શકે તે તો માનેલો નથી, વિજ્ઞાન પણ ક્ષણિક માન્યુ છે,
 તેથી એની એજ વ્યક્તિ પુનર્જન્મ પામે છે એમ નથી, પણ એ
 વ્યક્તિજનિત ખીજી વ્યક્તિ નવા સ્કન્ધ સહિત, કર્મવાસનાને લીધે,
 ઉડે છે એવું સ્વસ્થ છે. ઉત્તરોત્તર સ્કન્ધ પ્રવર્તાવનાર કર્મ છે. આવો
 વિચાર થયેપિ ઉપનિષદોમા છે, તથાપિ બુદ્ધધર્મે સારીપેટે બહાર
 પાડેલો છે, ને તેની અસંગ આર્યધર્મ ઉપર બહુ થયેલી જોવામા
 આવે છે. સ્કન્ધમાત્ર એવી રીતે નાશ પામે કે તેમાથી નવી સ્કન્ધ
 રચના ન થાય એજ મોક્ષ, એવુંજ નામ નિર્વાણ. નિર્વાણ શબ્દના
 અર્થપરતે યુરોપીય પંડિતો બહુ ગુચવાયા કરે છે. નિર્વાણ શબ્દનો
 મૂલ અર્થ એટલેજ થાય કે ઓલવાઈ જવું, બુઝાઈ જવું. એ ઉપરથી
 સ્કન્ધમાત્રનું ઓલવાઈ જવું, ફરીથી બીજા સ્કન્ધનો જન્મ ન થાય
 તેવી રીતે કર્મવાસના છુટવાથી, તૃષ્ણા રોકાવાથી, વિખરાઈ જવું, તે
 નિર્વાણ. એમા ઉપનિષદોના મોક્ષની પેઠે આનંદ કે સુખની દૃષ્ટ-

નાજ નથી, માત્ર દુઃખનો અભાવ, રક્તનો ભંગ, એટલેજ અર્થ છે. નિર્વાણ પામેવાને બુદ્ધ, અર્હત, આદિ કહે છે. આ બધા સદે-
પથી સમગ્ર શકારો કે બુદ્ધનો ધર્મ નવો નથી, પણ બ્રાહ્મણના
ધર્મભાષીજ ઉત્પન્ન થયેલો, જરા વધારા ઘટાડા સાથેનો, એક
નારિતક સંપ્રદાય છે. એ ધર્મની આ બધી વાત ચાર મુખ્ય સિદ્ધા-
ન્તોથી પણ દર્શાવેલી છે. ૧. દુઃખં દુઃખં-દુઃખમાવના; ૨. સ્વલક્ષણં
સ્વલક્ષણં-દુઃખ, દુઃખ જોવાનું છે, એના જોવાનું નથી, એનાથી
છૂટવાનું જોઈએ, તૃપ્તિ એનું ઉપાદાન છે. ૩. ક્ષણિકં ક્ષણિકં-વિગ-
નાદિ રક્ત ક્ષણમાત્ર રહી બદલાયા કરે છે, બધું ક્ષણિક છે. ૪. અન્ય-
અન્ય-રક્તનો નાશ થવો તૃપ્તિ ભાગવી, એજ મોક્ષ, એજ નિર્વાણ.
'આ' ધર્મની નીતિ 'ધણી સખત છે; તૃપ્તિભંગથીજ નિર્વાણ
એટલે ત્યાગવૃત્તિમય એ ધર્મની નીતિ છે. એમાં સાધુ અને ગૃહસ્થ
એવા બેદ છે, તેમાં સાધુનો આચાર તો બહુજ કઠિન રાખેલો છે.
સાધુએને શિક્ષા માગી ગુજરાન ચલાવવું પડતું, અને વર્ષમાં આઠ
મહીના, સંધની આગામીમાં, ઉપદેશ કરવા ફરવું પડતું. બુદ્ધધર્મમાં
દોષમય થવાને સ્ત્રોતાપત્તિ કહેતા. આ પ્રમાણે કૃત્ત્રીઅન ધર્મમાં જે
બંધારણ ચાલે છે, તેજ બંધારણ આર્યધર્મમાં, કૃત્ત્રીઅન ધર્મથી
પાંચમો વર્ષ પૂર્વેથી હતું!! 'સ્ત્રોતાપત્તિનું કામ દયા, પ્રેમ, એથીજ
ચાલતું; બલાતકાર કે કોઈ જાતનું આડકતરું દબાણ ન કરતાં ધર્મ-
બોધ આપનાર ધર્મોમાં, બુદ્ધધર્મ પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. સાધુએને
જ્ઞાનાસામાં વિગમવાના, તેમજ નિત્ય રહેવાના સ્થાનને, વિહાર કહે
છે. જે અવગો પમાડનારી અપ્રતિમ ગુફાઓ, આપણે, થાણા,
હાલોલી, નાચક, ગયા, પટના ઇત્યાદિ સ્થાનો સમીપ જોઈએ

પછીજે, તે બુદ્ધધર્મે પ્રવર્તાવેલી સર્વ સમાનતાના -ઉત્સાહમાં
 થઈ આવેલી ચિત્પ્રકવાનું ક્ષેત્ર છે--સાધુઓના નિહાર છે.
 આ ધર્મે પ્રવર્તાવેલી સમાનતામાંથીજ, પ્રૌઢ મૌર્ચનંશનું મહારાજ્ય
 પેદા થયેલું છે. મેસિકનના રાજ્ય અમેરિકા-ડરની સામે થનાં મળેલી
 સેનામાંથી છટા પડેલા, એક રખડતા શૂદ્ર સીપાઈએ નંદવંશને
 હથેલી, મૌર્યવંશ આપ્યો છે. અંદ્રગુપ્ત સ્વાભાવિક રીતેજ ઐશ્વર્ય
 થયો, અને એણે ઐશ્વર્યધર્મને રાજ્યધર્મ ઠરાવ્યો. આ વખતથી
 ધર્મની પ્રવૃત્તિ વધવા માડી. અંદ્રગુપ્તનો પૌત્ર અશોક (ઇ. સ. ૫.
 ૨૬૦-૫૦) હિમાલયથી નર્મદાસુધીનો ચક્રવર્તી રાજા હતો, એના
 ગળ્યને ચારે ખુણે એના શાસન, પર્વતોમાં કે સ્તભોમાં કોતરેલા
 મળી આવે છે,* તેમાં બુદ્ધધર્માનુસાર કિપદેસ છે, બુદ્ધધર્મ સારી પેઠે
 પ્રવર્ત્યું ચિન્હ છે સીયોનમાં બુદ્ધધર્મને લઈ, જે સાધુનો સંઘ ગયેશે,
 તેનો મુખ્ય પથ આ અશોકનોજ પૌત્ર હતો * આમ એ ધર્મ રાજકીય
 સમ્બંધોમાં પરાવાહ, આખા હિંદુસ્તાનમાં ફેલાયો. બુદ્ધના નિર્વાણ
 પછી, એના ધર્મરિતે ધણા મતભેદ પડેલા રહ્યા, એટલે એના
 મરણ પછી તરતજ એક સભા ધર્મ નિર્ણય માટે રાજગૃહમાં મળી.
 એ પછી બીજી બે સભાઓ મળેલી દેહેવાણ છે, જેમાંની એક,
 પ્રથમ અથવા કાલાશોકના વખતમાં નિર્વાણ પછી ૧૦૦ વર્ષ વૈશા-
 લીમાં મળી હતી, ને બીજી ધર્માશોક અથવા અશોક પ્રિયદર્શીના
 વખતમાં પાટલી પુત્રમાં (ઇ. સ. ૫ ૨૫૧) મળી હતી.

* ગિરનાર, જિહાર, બિતાર, સાચી જે જોયો નીચે ગીતકે, બુદ્ધ
 થયો, તે જ્યાંજ આગળ નહિ જોવા છે, પણ તેનું એક ડાંગ સીયોનમાં
 વાવેલું, તે આજે, ૨,૨૦૦ વર્ષ પછી પણ સારા રક્ષણે જુન પામે છે.†

આ સભાઓમાં જે નિર્ણય થયા તેમાં ધણા મતભેદ રહ્યા-
 છુદ્ધધર્મના મૂલ્યથી વિનય એટલે આચાર, અને ધર્મ એટલે
 તત્ત્વનિરૂપણ સંબધી છે. એ વિષયનો પ્રખ્યાત ગ્રંથ ત્રિપીઠિકા છે.
 એમાં ત્રણ પીઠિકા-ટોપલીઓ-છે: વિનય, સૂત્ર, અભિધર્મ. આ
 ગ્રંથ પાલીભાષામાં છે. છુદ્ધધર્મના ગ્રંથો સંસ્કૃત તેમજ પાલી
 બંને ભાષામાં છે, ત્રિપીઠિકાવિના પણ જાતક, મહાવંશ, ધર્મપ્રવ-
 ર્તનચક્ર, ધર્મપાદ, સ્થવિરાવલિ આદિ ધણા ગ્રંથો છુદ્ધના જન્મ-
 ચરિત્રવિષે, એના આપે ॥ ઉપદેશોવિષે, અને ધર્મના માર્ગવિષે છે,
 પણ બ્રાહ્મણોના કે જૈનના ગ્રંથો જેટલા, કે તેથી સૂક્ષ્મવિદ્વા-
 વાળા નથી. આ બધા ગ્રંથો સંબધી, કહી ગયા તે ત્રણે સભાઓમાં,
 મતભેદ પડી ગયેલા રહ્યા, તેમાંથી, દક્ષિણનો મત અને ઉત્તરનો મત
 એવા એવા બે વિભાગ પડ્યા, જેને હીનયાન અને મહાયાન
 કહે છે. જેમ વિનયાદિ સંબધે આ બે વિભાગ પડ્યા તેમ છુદ્ધના
 મૂલ્ય ઉપદેશમાં સમાયલી તત્ત્વદષ્ટિ ઉપરથી પણ બીજા ચાર સપ્ર-
 દાય બધામાં જેમ જેમ ગુચ્છવણ બદલા તત્ત્વદષ્ટિના પ્રશ્નોમાં છુ-
 દ્ધના અનુયાયી ઉતરતા ગયા, તેમ તેમ ગરમક વધતી ચાલી, અને
 પ્રથમ નાગાર્જુને (ઇ. સ. ના પ્રથમ શતકમાં) માધ્યમિકને નામે
 ચાલતો, શૂન્યવાદ પ્રવર્તાવ્યો. બ્રાહ્મણો છુદ્ધધર્મની, શૂન્યવાદ
 કહી નિન્દા કરતા હતા, તે હવે ખરૂં થયું છુદ્ધે, રક્ટોની વ્યવ-
 સ્થામાં કશું સદૃષ, નિત્યરૂપ, સ્વીકાર્યું નથી, તેમ નિર્વાણ પણ કોઈ
 પ્રકારના અભાવમાત્રમાજ માન્ય છે; એટલે બધું અભાવરૂપ છે, શૂ-
 ન્યરૂપ છે, એવો શૂન્યવાદ સહજમાં જન્મ પામ્યો. એવાદને ન મા-
 નતા, કેટલાકે, મૂલ્ય બોધમાં વિચારને ક્ષણિક માનેલું છે, તે ઉપરથી,

પાર્થમાત્ર ક્ષણિક નિગાનેરૂપ છે, ક્ષણનોજ સમૂહ છે, એવિના જીવ્હુ
 માં નથી, એમ માન્યુ આ ક્ષણિ-વિગાનેરાત, તે યોગાચારને નામે
 ચારેઢે ક્ષણિ-નિગાનેરાદમા પણ બે બેદ પડ્યા નિગાનાતિરિક્ત બાહ્ય
 પાર્થ તો છે, પણ તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકના નથી કેવલ ત્રિગામા
 ક્ષણે ક્ષણે થતા દેશ્વારથી તે પદાર્થોનુ અનુમાન થઈ શકેઢે આ ક્ષ
 ણિકમાહ્યાર્થવાદ, જે સૌત્રાતિકોનુ, સૂત્રોનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે સમ
 જનારનુ મત દ્વેવાયઢે બાહ્યપદાર્થો છે નહિ, ક્ષણિ-નિગાનેરૂપ
 આત્મા તેજ બાહ્યપદાર્થરૂપે પ્રતીત થાયઢે, બામેઢે, એ નિદાન્ત તે
 પ્રત્યક્ષક્ષણિકમાહ્યાર્થવાદ, જે વૈભાષિકોનુ મત દ્વેવાયઢે બુદ્ધના ઉ -
 પદેશમા સમાવલી તત્ત્વદષ્ટિપરત્વે, જેમ આ ચાર બેદ થયા, તેમ તેના
 ઉપદેશમાના વિનયાદિ આચારપરત્વે, હ્રીનયાન મહાયાન બે બેદ થયા,
 તે કહ્યાઢે, આ બે બેદત્રાગાએ, પોતપોતાની મરુમુજમ, બુદ્ધના
 સાદા ધર્મમા, બ્રાહ્મણોના પુરાણ જેવી ક પનાઓ, ઉત્પન્ન કરી લીધી
 છે એમ બુદ્ધમાથી ધણા બુદ્ધનો વિચાર પેદા થયો, અને તે પ્રત્યેક
 બુદ્ધ, જગત્તે તારવામાટે અવતરેઢે એ કલ્પના સ્ફુરી જેમ બ્રાહ્મણો
 સાત લોખ માનેઢે, તેમ આ ધર્મમાં સોળ લોખ મનાયા, તે પ્રત્યેક
 ત્રણ ત્રણ લોકે એક એક બુદ્ધ, જેને ધ્યાની બુદ્ધ અવતોન્તિધર,
 બોધિસત્ત્વ, આદિ નામ આપ્યા છે, તે રહેઢે એમ કલ્પાયુ સર્વ
 કરતા હોયો વિચાર એમ પણ કયો કે એક સર્વોપરી બુદ્ધ-ત્રેદિક
 પ્રજાપતિ કે બ્રહ્મ જેવો-પણ છે, તેના અંશ જીમ્મ બુદ્ધ છે એનુ
 ન મ આદિ બુદ્ધ જીવમ બુદ્ધ પડી, જે, આદિ બુદ્ધની વિમૂવિરૂપ,
 ધ્યાની બુદ્ધમાથી, જગત્તે તારવા આપના છે, તે મેત્રેવ બુદ્ધ એ
 નામથી દ્વેવાયઢે આ પ્રમાણે કલ્પના થત જ, મૂર્તિપૂજા, કર્મ, ધર્મ,

આચાર, બધા સારી પેઠે વધ્યા, ભૂતપ્રેતાદિ વિચાર, મત્ર, જપ, માલા, સર્વ પેઠું, અને મહાવાન જેમા આ બધીવાતનું વધારે પ્ર બલ છે, ત્યાં બુદ્ધધર્મ આવે આસ્તિક ધર્મ થઈ પડ્યો

આ પ્રમાણે બુદ્ધધર્મ ઉત્પન્ન થયો, જામ્યો, વિસ્તર્યો, અને સ્થિર થઈ રૂપાન્તર પણ પામ્યો ઈ સ ના પ્રથમ શતકમા, તુરા નીઅન જેને પુગણોમા તુરબ્બ કહ્યાછે, તે, ઉત્તરમાના, તુરાન-તા- તાર-ના, લોકોએ ઐર્ષ્ય રાજનો નાશ કર્યો હતો, અને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું આ વચમા કનિબ્બ નામે રાજ્ય થયો, તેનું રાજ્ય કા સ્મીરથી નર્મદા અને મહાનદી સુધી હતું, તેમ (હિમાલયની પેલી તરફ પણ હતું* જેના વખતમા બુદ્ધધર્મ ખુબ ફેલાયો, અને જેજ સમયમા, ચીન, જાપાન, વગેરે દેશોમા તેના પ્રવેશ વ્યાપાર અર્થે કારપીઅન સમુદ્ર આગળ બેળા થતા સર્વેદેશના વેપારીઓ દ્વારા, થયો તુરબ્બનો જેને શક્તિશાળી પણ કહેછે, તેમનો અમલ બે ચાર સો વર્ષ રહ્યો, એ સમય આર્યપ્રજાને સંકટનોજ હતો, કેમકે એક રાજ્ય સ્થિર રહેતું નહિ, નવા નવા હુમલા થયા જતા, ને અધાધુધી ચાલતી વિક્રમાદિત્યે શક લોકનો પરાજય કર્યો† ત્યારે પણ બુદ્ધધર્મ

* રાજતરંગિણી.

† વિક્રમ સંવત્ સહિતના તામ્રપત્ર વગેરે મળી આવેછે, તેમા, સ- વત્ ૧ થી ૩ સો સુધીના મળતા નથી, એ ઉપરથી જેમ અનુમાન બંધાય કે વિક્રમ સંવત્ ૪ સ પછી ૫૬ થી ગળ્યો છે તે બુલ છે, અને આશરે ઇસવી ૨૦૦ વખતો પછીથી ગણવો, એ વાનગી છે જેમ ગણના, કાની દાસાદિને થયાના, જે વર્ષ, અત્રે આવેલા ચીનાઈ મુસાફરોના લેખથી સ મળ્ય છે, તે બધ બેસી શકે આત્મ 'હન્ગીઆ, વોટ ઇટ મેન ટીવ અસ' એ શ્રેવમા, મેક્સમૂલર લખે છે, તે પ્રાચીન ચોધનો શોખ રાખનારને વિ ચારવ એવું છે

ચાલુ હતો એમ ચાલતો રહેલો યુદ્ધધર્મ, છેક અંધમૃત્યુ, ગુપ્ત, તથા વલ્લભી રાજાઓના સમય સુધી હિંદુસ્તાનમાં હતો એમ લેખો ઉપરથી જણાય છે. વળી કપહરીની ગુફામાંના લેખના અક્ષરો છેક તેરમા સૈકાના જેવા ધારવામાં આવેછે તે ઉપરથી, તથા અકબરના વખતમાં અમુલ ફઝને પણ કાશ્મીરમાં યુદ્ધ ધર્મના લોક દીઠાતુ લખ્યું છે તે ઉપરથી, એ ધર્મ ૧૫ માં સૈકા સુધી હિંદુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ચાલુ હતો એમ જણાય છે. સાતમા આઠમા સૈકામાં શાંકરાચાર્ય કુમારિલ વગેરેએ એ ધર્મની સામે ધણો પ્રયત્ન કર્યો છે, વખતે કોઈ સ્થલે લડાઈ ટટા પણ થયા હશે, છતાં યુદ્ધધર્મને બ્રાહ્મણોએ રાજાઓ પાસે હાકી કઢાવ્યો, એ ધર્મના અનુયાયીને કતલ કરાની નાખ્યા, એ વાત તો કેવલ પુરાણકલ્પનાજ, કહી ગયા તે પુરાવાને લીધે, લાગે છે કે ત્યારે યુદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાંથી કેમ લોપ થઈ ગયો ? એ માટે એ ધર્મનું બધારણુજ જવાનદાર છે મૂલ-થીજ એ ધર્મની નીતિ બહુ સખત હતી, એમાં સાધુ થઈ રહેવું નહુ સુસ્થેલ હતું, અને સર્વોપરી એ ખોડ હતી કે એ ધર્મ કેવલ અમાન

નાથી, કેટલા જૂત ગ્રેત કાઢવામાં, મંત્રજંત્રની ઉપાસતાઓમાં એ ધર્મ-
ના સાધુને બોલાવે છે, બાકી લોક કાન્ધયુક્તિઓનો ધર્મ પાળે છે,
તથા વધારે ઉડી શોધ માટે ‘દેઓ’ ધર્મનો આશ્રય કરે છે. આમ.
એ ધર્મમાન પોતાના નાશનાં બીજ છે, એટલે સાર્વત્રિક ક્ષત્ર કરી
કાઢી મૂકવાની વાત, કપોતકલ્પનામાત્રજ લાગે છે. બ્રાહ્મણધર્મના,
ઉપનિષદધર્મના, જલ આગળ, બુદ્ધ ધર્મથી રહેવાયું નહિ એ ખરૂં,
પણ બ્રાહ્મણોના મગધાગાદિને એ ધર્મ સિંચિલ કરતો ગયો, બુ-
દ્ધની પોતાની પ્રેમમય છાયાની છાપ, શુદ્ધાદિનો પણ બ્રાહ્મણોપાસે
મોક્ષમુખી અધિકાર મનાવી, આર્યધર્મપર મારતો ગયો, અને ઉપ-
નિષદોમાં છપાઇ રહેલા બ્રહ્મરૂપ પરમ ધર્મને, સર્વસમાનભાવરૂપ
પરપ્રેમરૂપ ધર્મને, તથા કર્મ, માયા, ઇત્યાદિ સંગતિઓને, સ્પર્શરીતે
બહાર અણુથી, જ્ઞાનમાર્ગનેજ સુખ્યતા અપાવતો ગયો. દુઃકામાં,
તત્ત્વદષ્ટિના પૂર્વરૂપ રૂપે-શંકા રૂપે-જે એ ધર્મ જન્મ્યો હતો, તે પો-
તાના જન્મભુતું સાર્થક કરી, તત્ત્વદષ્ટિને ખરેખરી જાગૃત કરી, પોતાની
જન્મભૂમિમાં તો, મરણજ પામ્યો.

આર્યધર્મની પુરાણભાવનાઓમા દબાઇ રહેલી તત્ત્વદષ્ટિ જાગૃત
થઇ ખરી, પણ તેને ખરા તેજપર લારનાર એક બીજો વીર જરૂર-
નો હતો. એજ મહાત્મા તે અનાદિરૂપ દ્યૌર્મર્તિ જિજ્ઞ, જેના અનુ-
યાયી જૈન એ નામથી અઘાપિ પ્રસિદ્ધ છે. આ ધર્મ ક્યારે ઉત્પન્ન

• પ્રો. બુદ્ધીનીના મંથને આધારે.

• સર્વદર્શન સંગ્રહ, શારીરમાત્ર, સ્વાદાદ મંજરી, સૂત્ર કૃત્તિ સૂત્ર,
જૈન તંત્રાદર્શ, અજ્ઞાનવિગિર બારકર તથા દાઠ વીક્ષનનો મંથ ઇત્યા-
દિને આધારે, જૈનમતનો સાર લીધો છે.

અથો એ વિષે ખરાખર નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. જૈન મતના અથોમા
 આહણોના વેદ અને યજ્ઞનો એટલો બધો અનાદર છે, કે તે છેક
 દેવ જેવો જાણાય છે, એટલે તેમને ખોટા પાડવાના પ્રયત્નમાં, જૈન
 અથોમા, જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ અનાદિ બતાવી છે, સર્વ ધર્મ તેમાથી-
 જ થયા એમ કહ્યું છે, મૂલ વેદ તો ખીજ હતા અને જે ચાર વેદ
 આયે છે તે તો દૂર આહણોએ સ્વાર્થ માટે રચ્યા છે ઇત્યાદિ લખ્યું
 છે, તેમાથી કેટલું માનવું ને કેટલું ન માનવું એ કઠિન થઈ પડે છે.
 વળી બૌદ્ધ અને જૈન એ બે ધર્મના, છેક છુદ્ધ અને જિનના અ-
 નેક નામ સુધીના પણ, ઘણી ઘણી બાબતમાના મળતાપણા ઉપરથી,
 જૈનધર્મ છુદ્ધધર્મની શાખા છે એમ પણ કેટલાકનું માનવું થાય છે *
 પણ એટલી વાત તો દા. છુદ્ધર વગેરેના શોધ ઉપરથી સિદ્ધ થઈ
 છે, કે જૈનમતને બૌદ્ધમત બે એક એક સાથે સમઘ ધરાવતા નથી,
 ને છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર, તે છુદ્ધનું જ ખીજુ નામ છે, એમ નથી.
 જૈનમતના અથોમાથી પણ કંઈક એવોજ પૂરાવો મળે છે. જૈનોના
 અથો, જે અસખ્ય છે, તેમાથી પ્રાચીનતનો સાગે પૂરાવો મળતો
 નથી. તેમના સમર્થ લેખકોજ-હિમાચાર્યાદિ-છેક હાલમાં થઈ ગયા છે.
 છતાં ઘણામાં ઘણું એમ ધારી શકાય છે કે પાર્શ્વનાથ જિનના સ-
 મયથી એ ધર્મ આલ્યો હશે, ને તેથી છુદ્ધધર્મ જેટલો પ્રાચીન
 હશે = મહાવીરના મરણને જૈનઅચકારે વિક્રમસંવત્ પૂર્વે ૪૧૦ મા
 મૂકે છે. વળી મયુરામાં મહાવીરની એક મૂર્તિ ઉપરના લેખથી, વિ-
 દ્વાનો તેને ૨,૦૦૦ વર્ષની જૂની માને છે; જૈન યતીઓ તેને તેથી
 પણ પ્રાચીન કહે છે કેમ કે કોઈ તીર્થંકરના ચવા પહેલાં પણ તેની
 પ્રતિમાઓ બનાવવાનો રીવાજ છે, જેમ કે હાલ પણ હવે પછી

ચનાર પદ્મનાભનું મંદિર વિદ્યમાન છે. કુચ્છમા અંબારના જૈનમંદિર-
માથી એક તામ્રપત્ર મળ્યું છે, તે ઉપરથી, તે મંદિર મહાવીર પછી
૨૩ વર્ષ બાધ્યાનું અનુમાન કરેછે. આ બધી વાતો ઉપરથી એએ
નિશ્ચય થવાને હજી બીજા પુરાવાની અપેક્ષા રહે છે, તો પણ મહા-
વીર તે કોઈ જુદાજ ધર્મપ્રવર્તક હતો, જૈનમત પ્રાચીન હોવો જો-
ઈએ, તથા મહાવીરને યજ્ઞ ગયાને લગભગ ૨૩-૨૪ સો વર્ષ થયા
હોવા જોઈએ, એટલું નક્કી અટકળી શકાય છે.

મહાવીર પહેલા બીજા ત્રેવીસ તીર્થંકર થઈ ગયા છે, ને પ્રથમ
તીર્થંકરના સમયથી આયુષ્ માન આપ્યું છે તે હીસાએ, પ્રથમ તી-
ર્થંકર ઋષભદેવ જિન જ્યારે થયા તેના આકાશ મુકવા કહિને પડે
એમ છે જગતની ઉત્પત્તિ સબધે, દ્રવ્યાર્થિકનય પ્રમાણે, એમ મા-
ન્યું છે કે જગત અનાદિ છે, તેમા અવસર્પિણી, એટલે સર્વ સારી
વસ્તુનું ક્ષીણ થતા જવું, અને ઉત્સર્પિણી, સારી વસ્તુની વૃદ્ધિ થતી
જતી, એવા બે કાવ ક્રમે કરીને ચાલે છે. એક એકના છ વિભાગ
છે, જેને આરા કહે છે. કાવ અવસર્પિણી કાવ ચાલે છે, તેના આ-
ગ, મુખમુખ, સુખ, સુખદુખ, દુખમુખ, દુખ, દુખદુખ એ છ
છે ઉત્સર્પિણીમા એથી ઉપટો ક્રમ થશે. વચમાના ત્રીજા ને ચોથા
આરામા, મનુષ્યોમા ધર્મની પ્રવૃત્તિ થવા સાફ, ૨૪-૨૪ તીર્થંકરો અ-
વતરે છે. પ્રત્યેક તીર્થંકરના મતને સમજી, બીજા ટોળાને (મથુને)
મમળવનારા, ષ્ટકાક ગણધરો થાય છે. ત્રીજા આરામા પ્રથમ તી-
ર્થંકર ઋષભદેવ થયા ને તેના પછી બાવીસ બીજા થઈ, તેવીશમા
પાર્શ્વનાથ, ને છેવા, મહાવીર યજ્ઞ ગયા, આગળ ઉત્સર્પિણીમા પ-
દ્મનાભાદિ થવાના છે. એક એક તીર્થંકરના દેવલ્ય પછી તેના વખ-

તનાં શાસ્ત્રાદિ સર્વ લય પામેછે; તે પ્રમાણે ઋષભદેવના પુત્ર ભર-
તજીના વખતમાં થયેલા મૂલ ચાર વેદ—સંસારદર્શન, સંસ્થાપનપરા-
મર્શન, તત્વાભોધ, વિદ્યાપ્રભોધ—આઠમા તીર્થંકર પુષ્પદંત પછી લોપ
થઈ ગયા, ને બ્રહ્મણ્યોએ લોભથી હિંસામય ચાર વેદ બીજા કર્યા !
એમજ સાંખ્ય, પાતંજલ, યૌદ્ધ્યાદિ મત પણ, મૂલ જૈન મતની
વિકૃતિરૂપે થયા !! ઈંદ્ર, સૂર્ય, રામ, કૃષ્ણાદિની પણ યથારુચિ
કથાઓ જૈન ગ્રંથો આપે છે !! તીર્થંકરોના ઇતિહાસરૂપ ચોવીશ
પુરાણ પણ રચેલાં છે.

દ્રવ્યાર્થિક નયત્રાણા માને છે કે અનાદિસિદ્ધ દ્રવ્યશક્તિ, પદાર્થોના સ્વભાવ, જડચેતનાદિ બનાવે છે; અને કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષકાર, એ પાંચ ઉપાદાન મળવાથી વસ્તુમાત્ર બનતી ચાલે છે. જગતનો કર્તા એવો કોઈ ઇશ્વર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. જેઓ મુક્ત થઈ ગયા છે તેજ અજ્ઞાદશરૂપણુ રહિત ઇશ્વર છે; તેને જ જિન, અર્હંત (ભાગધીમાં અરિહંત) આદિ સંગ્રહ આપે છે. વસ્તુમાત્રનું સ્વરૂપ અપેક્ષારૂપ માનેલું છે. પ્રત્યેક વસ્તુ બીજી વસ્તુની અપેક્ષાથી છે પણ ખરી ને નથી પણ ખરી; જેમ કે પટની અપેક્ષાથી ઘટ નથી, ને ઘટની અપેક્ષાથી ઘટ છે. એમ પૈતાનાં ભાવકાલક્ષેત્રાદિથી પદાર્થ માત્ર છે, અને પારકાનાં ભાવકાલક્ષેત્રાદિથી નથી. વસ્તુમાત્ર સર્વદા અચરુલધુત્ત પામ્યાં જાય છે, તે તેને છ પ્રકારની હાનિ, ને છ પ્રકારની વૃદ્ધિ થયાંજ કરે છે. સંખ્યાત ભાગ હાનિ, અસંખ્યાતભાગહાનિ, અનંતભાગહાનિ, સંખ્યાતગુણહાનિ, અસંખ્યાતગુણહાનિ, અનંતગુણહાનિ, ને એજ ક્રમે વૃદ્ધિ. અર્થાત્ ઉત્પાદવ્યયરૂપ સત્તાત્મક વિશ્વમાત્ર અનંતગુણાશ્રય છે ને અપેક્ષામાત્રથી નિત્ય

ને અનિત્ય ઉભયરૂપ છે. આ પ્રમાણે વિવેક કરી જૈનમતમા પદાર્થ-સ્વરૂપ સદસદ્રૂપ માનેલું છે. એનેજ અનેકતત્વાદ કે સ્થાનાદ કહે છે. દોઢ પણ વસ્તુ કેવલ સત્ રૂપે નથી, તેમ કેવલ અસત્તરૂપે પણ નથી. બધું ઉભયરૂપ છે. ઘટ એવો પદાર્થ છે તે ઘટરૂપે સત્ છે, પણ પટરૂપે અસત્ છે. તેથી સદસદ્રૂપ પદાર્થનો જે સત્ ભાગ છે તેને દ્રવ્ય કહે છે, ને અમત્ ભાગને પર્યાય કહે છે. પર્યાયથી કરીને એક પદાર્થ બીજા રૂપ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. દ્રવ્ય પર્યાયરૂપે સદસદ્રૂપ-અનેકતરૂપ-પદાર્થમાત્ર છે. અનેકાન એટલે જેનો એક અંત-નિશ્ચય-નહિ, સત્ પણ નહિ ને અસત્ પણ નહિ તે* અપેક્ષાથી જેતા દ્રવ્યરૂપે બધું નિત્ય છે, અને પર્યાયરૂપે અનિત્ય છે, એના નિત્યાનિત્યના યોગરૂપ વિશ્વમાત્ર બનેલું છે. “પર્યાયવિનાશુ દ્રવ્ય અને દ્રવ્યવિનાશા પર્યાય એજ નહિ.” ન્યાય વૈશેષિકાદિ સત્તા-રૂપ પદાર્થ માને છે, તેમ વિશેષરૂપ પદાર્થ માને છે, તેનું જૈન મતમા ખંડન છે, કેમકે પદાર્થ માત્ર મત્તારૂપ ને વિશેષરૂપ ઉભયના મિશ્રણરૂપે, દ્રવ્યપર્યાયરૂપે સિદ્ધ જણાય છે. એમજ વેદાંતનાદીના બ્રહ્મ તથા માયાને પણ ખડે છે, ને બ્રહ્મરૂપ સત્તાજ ખરી અને માયા એ મિથ્યા-અપ્રુષ્ઠપ્રત-એવી વાતનો અનાદર દે છે x ૪ળી બ્રહ્મ એટલે આત્માને, સર્વજ્યાપી કે એક પણ માનતા નથી. ચૈતન્યમય, માનરૂપ, કર્મ ભોગનનાર, જન્માભિલેનાર, અને મોક્ષનો અધિકારી

* એમજ સ્યાત્ એવો અસ્તિત્વવાચક અવ્યય છે, તે ૬૫૨થી બધું વિશ્વ સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ છે એવો વાદ તે સ્થાનાદ. x જૈન ઋષોમા લમભગ ૬૫૩ જુદા જુદા મતના ખડન આપ્યાં છે ક્રિયાવાની (૧૮૦) અક્રિયાવાની (૮૫) અજ્ઞાતવાદી (૫૩) નિયતિવાદી (૩૬) ઇત્યાદિ

એવો નિત્યરૂપ જીવ પદાર્થ માન્યો છે. બીજો પદાર્થ જીવથી વિપ-
રીત ધર્મવાળો જડરૂપ-અજીવ એમ માન્યો છે. જીવ અજીવ ઉભય
અનંત છે. જીવ પ્રતિશરીર ભિન્ન છે ને શરીર જેવડાજ પરિણામ-
વાળો છે, પણ જન્મ-મૃત્યુવાચીને લઈ, એક શરીરથી બીજા
શરીરમાં જતા, જે શરીરમાં જાય તેવડો ધર્મ શક્તિને
સમર્થ છે, છતાં અવિકારી છે. પદાર્થ એ શબ્દને આસ્તિકાય
કે તત્ત્વ એવી સંજ્ઞા પણ આપે છે. મુખ્ય તત્ત્વ આ બેજ છે. જીવ
અને અજીવ. એનોજ વિશેષ વિસ્તાર કરી સ્પષ્ટાર્થ મારે સાત કે
નવ તત્ત્વ માન્યા છે: જીવ અજીવ પુણ્ય, પાપ આત્મર સંવગ,
[નર્જરા, બંધ, મોક્ષ, આમા જીવ બે પ્રકારનો છે, સંસારી અને
મુક્ત. સંસારી બે પ્રકારનો છે સમનસ્ક ને અમનસ્ક, અમનસ્ક બે
પ્રકારનો છે સ્થાવર અને ત્રસ. સ્થાવરના પાંચ ભેદ છે, ને ત્રસના
ચાર છે. સ્થાવર જીવ એકેન્દ્રિય-અર્થ-વાળા છે, ત્રસ જીવ બે, ત્રણ,
ચાર, પાંચ, ઇન્દ્રિયવાળા છે. એમ વિસ્તારથી જીવના ૫૬૩ ભેદ બ-
તાવ્યા છે, ને ત્રિધમાત્રના વૃક્ષાદિ પદાર્થ તથા કીટપતંગાદિ તેમાં
સમાવ્યા છે. અજીવ એટલે જેનામાં જીવના લક્ષણ નહિ તે, જડ,
કર્મનો ભોગ જેને નહિ તે. એ પચ છે* ધર્માન્તિકાય, અધર્માન્તિક-
કાય, આકાશાન્તિકાય, પુદ્ગલાન્તિકાય, કાલ. ધર્મથી મોક્ષ, અધર્મથી
સ્થિતિ જન્માદિ, આકાશથી સર્વત્રપ્રવેશ, પુદ્ગલથી* દેહાદિરચના, ને
કાલથી વ્યવહાર, એમ બને છે, તે ઉપરથી એ પાંચેના સ્વરૂપ સમ-
જવાં. પુણ્ય, પાપ, સહજ સમગ્ગય તેજાજ છે; જૈનોએ, અહિ સા-

* પુદ્ગલ બે પ્રકારનાં છે: અણુ જે અતીન્દ્રિય છે, અને તેના કા-
ચરૂપ સમૂહ જે જણાઈ શકે છે-સ્કન્ધ. પૃથ્વીઆદિ તત્ત્વનો પણ એમાં સમાવે છે.

મગંપરત્ને, તેમના સંબધી બહુ ઝીણા વિવેક કર્યો છે. આસ્તવઃ
અસત્ શુરુ, અસત્ દેવ, અસત્ ધર્મ, ઇત્યાદિમાં પ્રવૃત્ત કરી, મિથ્યા-
ત્વાદિમા પાડી, મન વચન કાયાને, કર્મમા આસ્તવાવે, પ્રવર્તાવે, તે
આમ્રવ. સંવર: પૂર્વોક્ત આસ્તવને રાદનાર તે સંવર. એના ૫૭ બેદ
છે, પણ ન્તેમાં મન, વાણી, કાયા ત્રણનો નિગ્રહ કરી, અનેક પરિપક્વ
વેદી, જ્ઞાનનાં જલું એ રહસ્ય છે. નિર્જરાતત્ત્વ એનું નામ છે, કે
જેનાથી કર્મમાત્ર નિર્જર થાય, નિઃશેષ ખર્ચાં છ'જાય. એ માટે તપ,
ધર્મ, યોગાદિ અંગ દક્ષાં છે. બંધ: જીવનો પ્રદેશ અંતે કર્મપુદ્ગલ
એ ઉભયનું સંમેલન તે બંધ. જીવ અને કર્મ એ બે, અપશ્ચાતુર્પૂર્વ
છે, અનાદિ છે; પણ કર્મનો પ્રવાહમાત્ર અનાદિ છે, એટલે તેનો
ક્ષય થઈ શકે છે ને મોક્ષ સંભવે છે. બંધના ચાર બેદ, તથા તે
બંધ થયાનાં કારણાદિનો બહુ સૂક્ષ્મ વિસ્તાર છે. મોક્ષ: સમગ્ર ક-
ર્મનો ક્ષય થઈ, જીવનું જે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન, તે મોક્ષ. મોક્ષ છે
તે જીવનો ધર્મ છે, અને ધર્મધર્મી દક્ષાપિ ભિન્ન નથી, માટે જ્ઞાના-
દિધી કર્મક્ષય થતાં મોક્ષ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. જેમ પાણીમાં તર-
વારૂપ સ્વભાવવાળા આપ્તુઆ, મૃત્તિકામાં લપટાયા હે.ય તો પાણીમાં
હુમે છે, તેમ કર્મમાં લપટાયેલા જીવ અધોગતિ લેછે, પણ કર્મક્ષય
થતાં ઉર્ધ્વગતિએ ઉત્તરોત્તર મોક્ષ પામતો જાય છે. મુક્તાજીવ તેજ
સિદ્ધ, ઇશ્વર, જિન, કેવલી, આદિ નામને પામે છે; અકાય, અનંત-
શક્તિ, જ્ઞાનમય, અદાર દોષરહિત હોય છે

જૈન મતના લોકના પણ બે બેદ છે; શ્રાવક અને યતિ; એ
ઉભય મળીને સંધ. શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ અવિરતિ એટલે પ્રવૃત્તિ
ધર્મ પાળનારાં છે; યતિ જેને શ્રમણ કહે છે તે અને શ્રમણી તે

વિરતિ એટલે નિવૃત્તિ ધર્મ પાળનારા છે. જૈનોમાં શાંતિભેદ નથી-
ઉત્તરમાં નથી, દક્ષિણમાં છે. ઉત્તરમાં પણ શાંતિને બદલે ગમ્મ
(ગોત-ગોત્ર) માને છે; ને અન્યોન્યમાં કન્યાને, તેમ કોઈ વાર
બાણીનો પણ વ્યવહાર, રાખતા નથી. આશરે ૮૪-૮૫ ગમ્મ છે,
પણ તેમાંના યોડાજ હયાત છે. ગુજરાતમાં જૈનો તપાગમ્મના છે
કમ્મમાં અંચલગમ્મના છે. સઘે કેવા ધર્મ પાળવા, ઈત્યાદિ બહુ
વિસ્તાર છે, પણ તે બધાનો નિષ્કર્ષ અહિંસા એજ છે. જે જીવ-
તત્ત્વ ઠહી ગયા તેની જરા પણ હિંસા થતી નોંધાતી નહિ. હિંસામાં
પણ દ્રવ્યહિંસા, ભાવહિંસા, એમ ઘણા ભેદ પાડી છેક મનથી, કે
વચનથી પણ જીવને દુખવવો એ હિંસામાં સમાવ્યું છે. એ અહિં-
સાના વિવેક પરત્વે, આચાર, વિચાર, ખાનપાન, સર્વ નિયમ્યું છે,
ને મોક્ષ પામવા માટે અહિંસાયુક્ત ધર્મ ઉપરાંત વિવિધ પ્રાણાયા-
માદિ સાધન પણ હજી છે. સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, એ ગતિત્રય-
રૂપ મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી કરીને જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાન થાય પ્રકારના
છે: મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મનઃપર્યાય, અને કેવલ, કેવલ જ્ઞાન તે મોક્ષ
અથવા કૈવલ્ય. ને તે જોને થાય તે કેવલી, અર્હત, જિન, ઈશ્વર. સ-
મ્યક્જ્ઞાન એટલે સંશય વિપર્યય અને અધ્યવસાયથી રહિત મથાર્થરૂપ
સ્વાહ્યાદિ જ્ઞાન, તેજ મોક્ષ, કર્મધર્મની કડાખૂટ તે મોક્ષ નહિ એમ
મ્પદ દહે છે. જૈનમતમાં ઘણા ઘણા ભેદ પડી સંપ્રદાય થયેલા છે.
મહાવીર પછી આઠ જુદા જુદા મતભેદવાળા થયા છે: તે પ્રત્યેકને
નિન્દવ દહે છે. મહાવીર પછી ૬૦૯ મા આઠમો નિન્દવ બોટિલ શિ-
વભૂતિ થયો, તેણે, વસ્ત્ર ન પહેરનાર, દ્વિગંબર મત ચલાવ્યો, એ પહે-
લાના તે બધા શ્વેતાંબર એમ શ્વેતાંબરવાળા દહે છે. દ્વિગંબરો પોતાને

પ્રાચીન જણાવેછે, ને શ્વેતાખરને અર્વાચીન કહેછે. મહાવીર પણ દિગં-
ખરજ હતા. એમની વચ્ચે મુખ્ય બેદ આગમોની ઉત્પત્તિ સંબંધે, તથા,
સ્ત્રીઓના મોક્ષાધિકાર સંબંધે છે. દિગંખરો વર્તમાનકાલમા તો,
રજિયા વચ્ચ પહેરેછે. દિગંખરના અંધો ધણા છે, ને કુર્ણાટકની લી-
પિમા છે, એના બેદ પણ થયાછે: કાશાસંધ, મૂલસંધ, માયુગસંધ,
ગોધ્યસંધ ઇત્યાદિ. શ્વેતાખરોમા પણ પુનમીઆ, ઇત્યાદિ બેદ પડેલા
છે. દિગંખરો સ્યાદ્વાદની પ્રક્રિયામા બહુ પ્રવીણ હોયછે, ને આચાર
પાળવે બહુ તીવ્ર હોયછે. એ પછી છેક હાલમા બીજા ધણા બેદ
પેદા થાયછે. અમદાનાંદના એક હુંપક નામના લેખકે સંવત ૧૫૦૮
મા જુદા પડી, સં. ૧૫૩૪ માં લીંબડી જત્ર નવો માર્ગ ચલાવ્યો.
જૈનધર્મમા મૂર્તિપૂજા પ્રથમથીજ છે. તીર્થંકરોની મૂર્તિઓને પૂજેછે,
ને જપ, વપ, કથા, વાર્તા, (જેને વ્યાખ્યાન-રખાણ કહેછે) સર્વ
માનેછે, હુંપકે એ બધું ન માન્યું. એના શિષ્યોમા સં. ૧૭૦૬ મા
ચન્નગંગ થયો, તેની પામેથી મુરતનો દોરો લવજી, દીક્ષા લીધા
પછી છટા પડ્યો, અને મોટે પાટી બાધવા માડી. એનાજ ચેલામાથી
પરપગએ કોઇ ધર્મદાસ છીપાએ હુંદીઆનો પંથ દાઢ્યો. એમા
પણ વળી તેરાપંથી, વીસપંથી એવા બેદ છે. હુંદીઆ, પૂજા વખાણ
આદિ બાલ્યમાને બહુ માનતા નથી; પણ અહિંસા ધર્મમાટે સખત
આચાર પાલેછે.તેગ, ને શીસપંથી, તે, એ ઉપગત, ગુરુને કે પૂજને
પણ માનતા નથી. આ પ્રમાણે શ્વેતાખર જૈનના અચોમાં લખ્યું છે.*

* દિગંખર ને શ્વેતાખરની ઉત્પત્તિ વિષે બહુ વાદવિવાદ છે. દિગંખરી
ગિનરોનાચાર્ય લખેછે કે વિ. સ. ૧૩૬ માં વસ્ત્રલીમા શ્વેતાખર સ્થપ થયો
એમજ શ્વેતાખરી કામાશ્રમજુ લખે છે કે મહાવીર પછી ૬૦૬ વરે દિગંખર
ચલા બન્ને બહુ પ્રાચીન હોય એમ લાગેછે. શ્રાક્ષણોના પ્રાચીન અચોમાં

જૈનમત હિંદુસ્તાનમા સારી પેઢે પ્રસિદ્ધ છે, ને અઘાપિ પણ હયાત છે. ગૂજરાતમા, કચ્છમા, મારવાડમા, ખંગાળામા, દક્ષિણમા પણ બધે એ મતના અનુયાયી છે એ મતતાળા છેક ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકને પણ પોતાના મતમા ગણે છે. વલ્લભીનુ ચક્રવર્તી રાજ્ય, જે વખતે સોમ્વતી છેક કુનોજસુધી વિસ્તરેલું હતું, તે વખતમા જૈનમત ગૂજરાતમા આવ્યો લાગે છે. પાછળના રાજાઓમા કુમારપાનને હિંમાચાર્ય જૈની કર્યો હતો, અને તેની પૂર્વે તથા પછી પણ જૈન અને બ્રાહ્મણ બન્ને ધર્મને રાજાઓ આશ્રય આપતા, એમ પ્રાચીન લેખોથી જણાય છે. જૈન યતિઓએ, પોતાના તીર્થ આગળ હિંસા બંધ કરાવવા, અકર અને જહાગીર પામેથી પણ રૂમના મેળવેલા છે. જૈન ધર્મના પુસ્તક પણ અસખ્ય છે સંસ્કૃત અને માગધી બન્ને ભાષામા છે કેવલ ધર્મસંબંધે જ નહિ, પણ ન્યાય, વ્યાકરણ, કોશ, સાહિત્ય, ઇત્યાદિ બાબતો ઉપર પણ બહુ સારા સારા ગયો છે, ને તેમના ધર્મ બાબતમા તો, ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ, તત્ત્વવિચારના તેમજ પુરાણાદિ જેવા, સૂત્ર ન્યાદિ નામે પ્રસિદ્ધ અનેક છે આપણા ગૂજરાતમા જ, ખંભાતનો કોઈ વાણીઓ, જે હિંમાચાર્ય નામે જૈન સાધુ થયો હતો તેના રચેલા અનેક ગ્રંથ છે. એમજ ખીજા સાધુઓના પણ છે. પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર, જેપુર, આદિ સ્થળોના જેને બહાર લાખો પુસ્તકોથી ભરપૂર છે, ને વિદ્યાના ખરા ભડારરૂપ છે.

આ પ્રમાણે દૈન્ય નાખી ચાલેલો આ અહિંસારૂપ પરધર્મ આપણી નજર આગળ અઘાપિ પણ છે. બ્રાહ્મણોના ધર્મ-વેદમા જૈન એવું નામ નથી આવતું પણ વિવસન, નિર્ગન્ધ, દિગંબર એવું નામ વારંવાર આવે છે.

ગતિ તથા યગમા થતી હિસાને-ખરો ધક્કો એજ ધર્મે લગાડ્યો છે. શુદ્ધના ધર્મે વેદમાર્ગનોજ ધનકાર કર્યો હતો, તેને અહિસાનો આગ્રહ ન હતો. એ મહા દ્યારૂપ, પ્રેમરૂપ ધર્મ, તો જૈનનોજ થયો. આખા હિંદુસ્તાનમાંથી પશુચર નીકળી ગયા છે, ફક્ત છેક દક્ષિણમાં, જ્યાં બૌદ્ધ કે જૈનની છાયા ખરાબર પડી ચકી નથી, ત્યાંજ તે ચાલુ છે. આટલુંજ નહિ, પણ ઉપનિષદોનો જ્ઞાનમાર્ગ સર્વથા સતેજ થઈ, જૈનોના શ્વાશ્વ તથા કર્મધર્મરૂપ વાદ પરત્વે, ધણો બહાર આવ્યો છે. આમ શકારૂપ, બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મોએ દર્શનોના પરમધર્મનો રસ્તો કર્યો છે, તત્ત્વદષ્ટિને ખરેરૂપે પ્રવર્તવાનો માર્ગ કર્યો છે, જે વર્ણુ જાતિ બધું જુલાવી દઈ, મનુષ્યમાનને પરપ્રેમમા એકાત્મ-ભાવ પમાડનાર બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉદય સૂચવ્યો છે.

મકરણ, ૬.

તત્ત્વદષ્ટિ.

દર્શન.

તત્ત્વદષ્ટિ, સમ્યગ્દર્શન, દર્શન, ઇત્યાદિ શબ્દોનો અર્થ ગયા રીતે સમજવો. જોઈએ તત્ત્વ એ શબ્દ તત્ત્વ અને ત્વ પ્રત્યયનો બનેલો છે. તત્ત્વ એ ત્રીજા પુરુષનું એક વચન, નપુસન, સર્વનામ છે. બ્યારે દોષ વસ્તુ પદાર્થ ભાવ ઇત્યાદિની અમુક જાતિ છે, એનું નમ્મી દહેડું નથી હોતું, ત્યારે પણ સમ્પૂર્ણમા નપુંમકલિંગે શબ્દ-વ્યવહાર કરવામા આવેછે. તત્ત્વ એ ત્રીજા વસ્તુનું વાચક છે, દર્શ

નાર સાંભળનાર એ બેથી કોઈ ત્રીજી, અર્થાત્ એ વચ્ચે વાતનો વિષય, જાણવાનો પદાર્થ, જે હોય, તે વસ્તુનું વાચક છે; અને નપુંસક છે એટલે તે વસ્તુની જાતિ ગમે તે હો, પણ તે વસ્તુ પોતે શું છે, તેને ઉદ્દેશીને પ્રવર્તે છે, એ વસ્તુનું તે વસ્તુ રૂપે હોવા પછું એવો ભાવ જતાવવા માટે, ત્વ એ ભાવવાચક પ્રત્યય લગાડેલો છે. ત્યારે, જે વસ્તુ પદાર્થ સંભવ ઇત્યાદિ જણાય છે, તે જેવા છે તેવા જ છે કે નહિ, તેમનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે યથાર્થ શું છે, એનું નામ તત્ત્વ. કોઈપણ વસ્તુનું વસ્તુત્વ તે તત્ત્વ. પશુને જે શુણેને લીધે પશુ એવું નામ મળ્યું છે તે સમગ્રનું સ્વરૂપ, પશુમાત્રને સામાન્ય, તે તત્ત્વ, પશુત્વ; પછી એ પશુત્વવાળા સમૂહના વિભાગ—હાથી, ઘોડા, બળદ—ગમે તેટલા હો; કે તેની જાતિ—નર નારી—ગમે તેટલી હો. દષ્ટિ, દર્શન એ બધા એક જ અર્થના વાચક શબ્દ છે, દશ એટલે જોવું, જાણવું, એ ધાતુ ઉપરથી થયેલા છે. તત્ત્વદષ્ટિ એટલે તત્ત્વ જાણવું. સમ્યક એટલે જોવું, હોય તેવું, યથાર્થ, ઉપરથી જ જાણાવું હોય તે નહિ, પણ સિદ્ધ, ખરે ખરું; એવું, વસ્તુમાત્રનું ખરેખરું રૂપ જાણવું તે સમ્યગ્દર્શન, તત્ત્વદષ્ટિ. એમ જ, દર્શન એટલે જાણવાપણું, જ્ઞાન, અર્થાત્ યથાર્થ-જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, તત્ત્વદષ્ટિ. આમ, આ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થના વાચક છે, અને આ વિશ્વચક્રના અનેક પદાર્થ સંભવ આદિના યથાર્થજ્ઞાનને સૂચવે છે. વિશ્વમા અનેક પદાર્થો આપણી નજરે પડે છે, અનેક ખનાવો—સંભવ—આપણને સુખ, દુઃખ, આશ્ચર્ય, ભય, આદિ ગ્રેરે છે; આપણે એ જાણે, વસ્તુને, સંભવેને, જુદી જુદી રીતે સમજી લઈએ છીએ; કોઈમા કોઈ દેવની કલ્પના જ કરીએ છીએ, કોઈમા ભૂત રાક્ષસ દેત્યાદિની કલ્પના કરીએ છીએ, તેમને સંતોષવા

પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અથવા એ બધા વસ્તુ સંભાળીને લક્ષમાં
 લેતા નથી ને ચા'યા જાય છે છીએ, પણ વિચારવાનું એમ થયા
 વિના રહેતું નથી, કે આ બધી વ્યના જે હું જોઉં છું તેમ છે, કે
 તેનું સ્વરૂપ કાંઈ બીજું જાતનું છે, એ બધું અકસ્માતજ ગમે તેમ
 બન્યા જાય છે, કે એના પણ કાંઈ કાર્યકારણરૂપ નિયમો છે, જે પ્ર-
 માણે એ બધી રચનાને અનુસરી પ્રાણીમાત્ર દુઃખ ટાળી સુખ સાધી
 શકે. આવા વિચાર મનુષ્યજાતિના કીધા કાનમાં ઉદ્ભવ પામે છે, તે
 પ્રશ્ન, આપણે વિચારી આવ્યા છીએ મૂલ્ય મનુષ્યો વસ્તુસંભાળીને
 જીવારોપણથીજ વિચારે છે ને દેવ અમુકાદિરૂપે વિશ્વની વ્યવસ્થા
 માની, યજ્ઞયાગાદિ કર્મપ્રવૃત્તિથી સુખ સાધવા જાય છે. એ જીવારો-
 પણમાથી વર્ગીકરણ અને પછી એકીકરણ એમ બે કાયકમ આવે
 છે એ પણ, બધી વાત સમજાવતા કહી ગયા છીએ, કે માણસને
 પ્રત્યગ્દર્શન કરવાની શક્તિ છે, તેથી તે પોતે કરેલા વિચારોનો પણ
 ફરી વિચાર કરે છે, તે વિચાર કરનાર જે મન-અત્મા, તે ઉપર
 પણ નજર કરે છે. જ્યારે વર્ગીકરણ સુધી માણસ પહોંચે છે, ત્યારે
 કે તેવામાં, તેનો અનુભવ પણ વિસ્તાર પામ્યો હોય છે, એટલે, તેને
 સહજાત પ્રત્યગ્દર્શિ થવા માટે છે, ને તે, પોતાની દેવાદિ બાવનાના
 સ્વરૂપનું તત્ત્વ, વિચારવા માટે છે. એટલે કે જે વિશ્વકર્મને દેવાદિરૂપે
 જોયેલો, તેનેજ યથાર્થ સ્વરૂપે જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રમાણે
 જોઈને, જે નિર્ણય થાય તેને, વર્ગીકરણ, એકીકરણ, એ સર્વદારા,
 વર્ગપાડી સામાન્ય સ્વરૂપમાં ગોઠવી, કાર્ય કારણના નિયમોનો સંગ્રહ
 કરે છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વદર્શિ, સમ્યગ્દર્શન, ધડાય છે. એનુંજ નામ
 દર્શન, જ્ઞાન. જેમ એક તરફથી દેવાદિ વ્યવહાર ચાલે છે, તેમ બીજી

તરફથી દર્શનનો વ્યવહાર પણ ચાલ્યો જાય છે, પણ દર્શનનો પ્રવાહ, દેવાદિભાવના રૂપ તટની મર્યાદાને, ધામે ધામે કોતરી કોતરી, પોતાને માટે વધારે વધારે જગો કરતો ચાલે છે, વિસ્તરે છે એક તરફથી કર્મ—અસાદિક—નો માર્ગ ચાલ્યો જાય છે, બીજી તરફથી જ્ઞાન—દર્શન—નો માર્ગ, કર્મ માર્ગને દબાવી, પોતાની પ્રધાનતા સ્થાપતો ચાલે છે આ પ્રમાણે જેમ જેમ તત્ત્વદષ્ટિનો વધારો થાય છે, તેમ તેમ દેવાદિ ભાવના જેને પુરાણ ભાવના એવું નામ આપવાનો આપણે નિશ્ચય કરી આ-આ છીએ, તે ઘટતી ચાલે છે. પુરાણભાવના અને તત્ત્વદષ્ટિ, એ બેના સ્વરૂપ જુદા, તેમ તે બેમા જે સુખ માનેશું તેના પશુ સ્વરૂપ જુદાજ, તેથી તે સુખ સાધવા માટેના માર્ગ પણ એ બેમા જુદાજ. તત્ત્વદષ્ટિ, જ્ઞાનમાર્ગે સુખ સાધે છે પુરાણભાવના કર્મમાર્ગે સુખ શોધે છે. આવી વ્યવસ્થા મનુષ્યજુદિના સ્વરૂપમાજ અનાદિસિદ્ધ, સ્વાભાવિક છે એમજ થયું જોઈએ, એમજ થયું છે, ને એમજ ચાલે છે, તથાથરો શ્રીમત્ કે દેમાર્ત્ત ધર્મ, અને કર્મમાર્ગ તે પુરાણભાવનાજ રૂપ છે, દર્શન અને જ્ઞાનમાર્ગ તે તત્ત્વદષ્ટિજ રૂપ છે. વિચારવાનને, મથાર્થ સમજવાની શક્તિ ધરાવનારને, દર્શનમાજ પ્રવૃત્ત થવાથી સંતોષ થાય છે, એ સ્વાભાવિક નિયમ છે, અને તેથીજ તત્ત્વદષ્ટિનું સર્વદા, પુરાણભાવના ઉપર પ્રમલ રહે છે તત્ત્વદષ્ટિમા પ્રવેશ કરવાને અસમર્થજુદિવાળા લોક પણ, તેજ ખરી જ એમ માને છે, ને પોતાની માનેલી પુરાણભાવનાએને પણ તે તત્ત્વદષ્ટિ સાથે કોઈને કોઈ રીતે જોડી બતાવે છે એ ઉપરથી સમજાશે, કે દર્શનના શ્રીમત્માર્ત્તધર્મના નિયામક છે, ને આર્પાવર્તમા અનાદિકાલથી તેમજ થયું છે. ગમે તે દેવને, વિષ્ણુને શિવને ગણપતિને શક્તિને કે જૂતપ્રેતને,

પૂજનારા, સર્વે, બ્રહ્મચારીની જ મોક્ષ, પોતાનો દેવ તેજ બ્રહ્મ, એમ ઉપનિષદોના માર્ગને, દર્શનને, સર્વદા મુખ્ય માનેછે, ને પોતાના ધર્મને ગૌણ કહેછે, તથા એથીજ, સર્વદેવ એક છે ગમે તેને બળે એમ વાર-વાર ઉચ્ચાર કરેછે. આમ હોવાથીજ આર્યલોકો ધણા દેવ માનવા છતાં એકેશ્વરનેજ પૂજનારા છે, કિંબદ્ધતા એકેશ્વર માનનારી કોઈપણ પ્રજા કરતા, બ્રહ્મરૂપ સર્વમય ભાવનાને લીધે, ધણા આગળ વધેલા છે આ પ્રમાણે તત્ત્વદષ્ટિ અને પુરાણભાવના એ એ મુખ્ય અને ગૌણરૂપે આર્યાવર્તમા પ્રવર્ત્યા છે, અને એ બેનો આવો 'સગી બહેનો' * જેવો સબંધ હોવાથી બીજા દેશોને કદાપિ ન સમજાયલા એવા બહુ ઉત્કૃષ્ટ શુભ આર્યદેશ ભોગરી શક્યો છે

યુરોપમા બ્યારે પુરાણભાવનાને ન સ્વીકારતા તત્ત્વદષ્ટિથી સત્ય પ્રકટ કરનારનેજ બહેર-રીતે સજાગતી મૂક્યા છે ત્યારે આર્યદેશમા તેમના આગળ, હાથમા સમિધ લઈ, શિષ્યભાવે તેમને સર્વસ્વ અર્પણ કરી, તેમની પાસે સત્ય સમજવાને વિચારવાનું લોકો વળેના છે. ઇસ્લામધર્મના પ્રખ્યાત મુશી મનસુર હુસાને, બ્યારે અનહલકું = એમ બગદાદના ખલીફને કહ્યું, ત્યારે તેને મારી નાખનાની સજા

* પ્રો. હક્લીએ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ને Twin-sisters જીવે અવતરેલી બહેનો કહી છે, ને તેમની એક રૂપતા બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે

* મોર્ડીઆનો જુનો નામના સાધુએ અત્મારૂપ સર્વ છે, એવું કહ્યું તે માટે, પરમદયાળુ ધર્મશુરે જેવી વિદ્યા ફરમાવી કે 'લોહીનું રીપુ ન પડે તેમ તેને સબ કરો, * અર્થે ત બાળી મૂકો ! !

= અનહલકું એ અરબી શબ્દ અને અહલકા એ સંસ્કૃતવાક્યનો અર્થ એ છે

ચક્ર છે; આર્યધર્મના અહિંસા કહેનાર શંકરાચાર્ય આજે પણ જગદ્ગુરુ કહેવાઈ પૂજાય છે. જેમ હાલમાં યુરોપીઅન છે, તેમ મધ્યપ્રાચીનકાલમાં આરબલોકો તત્ત્વગ્રંથની શોધમાં પ્રીણ હતા, પણ યુરોપીઅન તેમજ આરબ ઉભય તત્ત્વશોધકોને, પુરાણભાવના-રૂપ ધર્મ એટલો બધો વારંવાર ને પગલે પગલે નડ્યો છે, કે જે તેમ ન થયું હોત તો દુનીયાને જે ગાન આજે પ્રાપ્ત થયું છે તે લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં મળ્યું હોત. આ વાતનો પૂરવો ઇતિ-હાસવેત્તાઓથી અજાણ્યો નથી. અયેક્ટ્રાન્ડ્રીઆનું મહાપુત્રકાલય જે આરબોએ સળગારી મૂક્યું ના હોત; તેમ છતાં પણ બચેલા ચોડા ધણાં પુસ્તકોનો તથા તે દ્વારા ચાલતા શોધોનો જે રોમના પોપે નાશ ન કર્યો હોત, તો ગુરુત્વાકર્ષણ, વરાળચંત્ર, વીજળી, સુખક, ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિત, ન્યાય, ધર્મસંબંધી તત્ત્વગ્રંથ, ઇત્યાદિ અનેક અનેક શોધ, જે નવે નામે ઇસવીસનના ૧૨-૧૫ માં સૈકા-પછી અરબવા પડ્યા, તે આરબવા ન પડ્યા હોત, એટલુંજ નહિ, પણ તેમ કરવાથી આજે જે ગાન મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થઈ શક્યું છે, તે કરતાં આજથી ૫૦૦ વર્ષ પછી એ ગાન જે રૂપ લેશે, તે રૂ- નજ હાલ સમજાયું હોત. વળી, ઈસ્લામીઓએ જે પોતાની નાશ કરનારની કુચુદ્ધિ પૂર્વ તરફ ન ફેલાવી હોત, ઇરાન અને હિંદુસ્તા- નના બ્રાહ્મણો જે પ્રાચીનકાલથી તત્ત્વદષ્ટિમાં મડેલા હતા, ને જેને પુરાણભાવનાની અડચણોનો નડાવ ન હતો, તે તેમને દેરા રહેવા દીધા હોત, તોપણ જોનો એજ લાભ થયો હોત પણ એક તરફથી અયેક્ટ્રાન્ડ્રીઆને તેમ બીજી તરફથી ઇરાન હિંદુસ્તાનને પણ તેમણે સાફ કરી નીચેની નાખ્યા, એટલે બધી દુનીયા તેમના આગળ દાર

આઈ બેડી, અને ૨૦૦૦ વર્ષ પગલ પડી ! ! આપણે તો શક્ય
 ૨૦૦૦ વર્ષનો ટોળો ગયો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તો, પુરાણભાવ-
 નાનો કુલ ગુનમને લીધે ૨૫૦૦-૩૦૦૦ વર્ષનું તુલસાન, માણસ
 જાતને થયું છે. એ થોડી દીલગીરીની વાત નથી. આ તુલસાનના
 કરનાર કોણ ? પુરાણભાવનારૂપ ધર્મના અયુવાળી ધર્મિક, પવિત્ર
 થોપ જાને પેગબર ! ! શુ આર્યાવર્તના આહારોએ આ અધમતા
 મા ભાગ લીધો છે ? કદાપિ નહિ. આર્યાવર્તના ધર્મની એજ ખુબી
 છે, કે પુરાણભાવના અને તત્ત્વદર્શિ, એ ધર્મમા કદાપિ વિરોધી
 ભાવે જણાયાન નથી, સર્વદા ગૌણ મુખ્યરૂપે હજીમળીનેજ આલ્યા
 છે, ને તેથીજ એ ધર્મમા ધર્મને બહાને માર કાપ કે કુસપ
 કદાપિ પણ જણાયા નથી, આર્યપ્રજા સાત્ત્વિક બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠાને
 ખહોત્તી છે, ને બહારની અહમ્મરોથી તેની પાંચમાવી થઇ તે ખંડેના,
 ઘણા ઘણા તત્ત્વના શોધ નિર્વિધને અને સમય ખોયા વિના, કરી
 શકી છે, જે આગળ ચલાવી શકાયા હોત તો ફુતીયાને અતુલ લાભ
 કરનાર નીનાત આમ છતાં પણ, તત્ત્વજ્ઞાનના રક્ષક, પોષક, ઉત્પા-
 દક, જે આહારો, તેમને આજકાલના વગર વિચારથી, આપણે,
 તત્ત્વજ્ઞાનના નાશ કરનાર, મૂલમાથી ઉગવા ન દેનાર, થોપ, અને
 પેગબરો સાથે સરખાવી, સ્વાર્થી ગણી, તેમની વાતોને હસીએ,
 એ આપણીજ દુકી દર્શિનો નમુનો છે ! એ આહારોદ્ધાર, જે ત-
 ત્ત્વદર્શિનો અમુલ્ય વારસો આપણને મળેલો છે, તેને લીધેજ આ-
 પણે આપણા આર્યત્વને માટે મગફળ છીએ, કેમકે ફુતીયાની કોઇ
 પ્રજા એવું દર્શન પેદા કરી શકી નથી, કિબહુના આજપર્વત પણ
 સર્વે પ્રજા એનેજ ગ્રીહાગતી ને વખાણતી આવી છે. જ્યારે મુધા-

ત્રાના તેજમા બધી દુનીયને આજ નાખનાર યુરોપ અને અમેરિ-
કામા તત્ત્વદષ્ટિ પુરાણભાવનાને મારી નાખે છે એવી વિરોધરૂપ ખૂબ
ચર્ચામાન સમયમા પડી રહી છે, ત્યારે પુરાણભાવના ગૌણ છે,
તત્ત્વદષ્ટિજ્ઞ મુખ્ય છે, તત્ત્વગાનમાજ મોક્ષ છે, પુરાણભાવનાથી તો
ક્ષયશીલ સ્વર્ગજ મળે છે, તત્ત્વગાન અને પુરાણભાવના એ બે
બહેનો છે, યત્રુ નથી, એ મહાસત્ય—તત્ત્વદષ્ટિજ્ઞ ખરી છે,
પુરાણભાવના ખોટી છે છતાં બન્ને વિરોધી નથી,—આર્પ
અધિઓને ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે જણાવેલું હતું, અને અધાપિ પણ,
આર્પધર્મમા, સર્વમાન્ય છે । આ વાત યથાર્થ રીતે સમજવામા
આનશે તો, આપણા ધર્મમા જે જે વાત, હાલ વિરોધ જેની લા-
ગતી હશે, તેનો ખરાબર ખુલાસો થઈ શકશે, તથા પરદેશીઓ
આપણા ધર્મના તત્ત્વ ન સમજતા, મૂર્તિઓ અને અનેક દેવ જોઇ
કેવા મુશ્કેલ છે, અને પોતાને એ ધર્મમાથી ઘણું શીખવાનું છતાં,
તેનીજ, વિનાશરણુ નિન્દા કરના લાગે છે, તે પણ સમજી શકાશે

મનુષ્યને જે જ્ઞાન થઈ શકે તેની પણ સીમા છે મનુષ્યના
મનનું બધારણુજ એવું છે, કે તેમા, અમુક હદ સુધીજ, જ્ઞાનનો
ખંડિત થઈ શકે છે આમ હોવાથી, જ્ઞાનમાત્રના ગમ અને અગમ્ય
એવા ભેદ પડે જે આ ઉપરથી ધણાએક એવું દૃષ્ટે છે, કે માણુ
સને જે જ્ઞાન યાચ તે પારમાયિક હોઈ જ ન શકે, એટલે તે ઉ
નિશ્વાસ કરવો એ નકામો છે આ વાત યથાર્થ નથી, કેમકે, યદપિ
માણુસ ચારેપાસ અગમ્યતારૂપ અધકારમા ઘેરાયેલું છે, તોપણ, એ
અગમ્યતારૂપ અધકારમાથીજ ધણાએક દીવા, તેની નજરે પડે છે
ને એક અમુક પ્રદેશને પ્રકાશવાર કરી, તેની આગળ સ્પષ્ટ રીતે

પ્રદર્શિત કરે છે, તેટલો પ્રદેશ તેને ગમ્ય કરે છે. એ પ્રકાશ દયાથી આવે છે, કેમ આવે છે, તથા જે અધકારમાંથી તે દૃષ્ટિએ પડે છે, તે અધકાર શું છે, ઇત્યાદિ માણસના સમજવામાં આવતું નથી એ ખરી વાત છે, પણ જેટલો પ્રદેશ પ્રકાશિત છે તેટલા પ્રદેશનું જે જ્ઞાન તેને મળે છે તે તો દયાર્થ તથા વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય જ હોય છે. હજારો વર્ષથી મનુષ્યો જેવા ચતા આવ્યા છે, ને થાય છે, તથા તેને જે જ્ઞાન સંભવે છે, તેની આવી વ્યવસ્થા છે, પછી અતઃ પરબવિષ્ણુમાં માણસનું એવું બધારણુ દાર કે જેથી કાંઈપણ તેને અનમ્યજ ન રહે, તો તે જુદી વાત છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનના વિભાગ વર્તમાન સમયના પાશ્ચાત્ય શોધકોએ કરેલા છે, પ્રાચીન આર્ય-શાસ્ત્રોમાં એજ વાત ખીજી રીતે કહી છે. કોષ્ઠપણુ વસ્તુના નિયમનું અવલોકન કરતા જ્યારે આપણે છેવટ વાત મહણુ કરીએ, ને તેની આગળ જેવા જમ્એ તો તેની તેજ તેના દાગણુરૂપે પુનઃ માનવાની જરૂર પડે, ત્યારે તે છેવટ વાતને અનાદિ એમ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે સર્વના દાગણુરૂપ હૃદયને માન્યો, ને પંડી તે હૃદયનું દાગણુ ખોળવા જતા ખીજે તેવેને તેવોજ હૃદય માનવાની જરૂર પડી, તો પ્રથમ હૃદયનેજ અનાદિ કહેવો એ વધારે વાસ્તવિક છે. અર્થાત્ ખીજી રીતે બોલીએ તો હૃદય માન્યા પંડી, તેની આગળની વાત અગમ્ય છે. એમ ખીજી વાત ૫૧ લક્ષમાં લેતા જેવી છે, કે જ્યાં જ્યાં અનાદિપણું માન્યું છે, ત્યાં ત્યાં, અનાદિપણું ન માનતા, આગળ વધવાનો માર્ગ પ્રવલ્ન કરે, તો જે છેવટનું દાગણુ હવું હોય, તેનું તેજ ફરી પ્રકાગ-તરે રહે, અ ૧ નામ જનસ્થા, ગોટલે ગરબડ, શુંચરણ, તન્તારના નિયમેને ન સમજવાપણું, એમ કહે છે.

જ્યાં જ્યાં અનવસ્થા દોષ આવે, ત્યાં ત્યાં અનાદિપણ માનવું જોઈએ, એવી આર્થશાસ્ત્રમા લખવાની શૈલી છે, તેનું તાત્પર્ય, ગમ્ય અને અગમ્ય એવા જે વિભાગ કરી બતાવ્યા તેટલું જ છે. અનવસ્થા દોષ ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, એ સંબંધે આપણે કહી ગયા, કે જે છેવટની વાત હોય આવી હોય, તે પછી જ્યારે તેવીને તેવી વાત તેના કારણરૂપે કહેવામાં આવે, ત્યારે એ દોષ થાય, એ ઉપરથી આટલું પણ રહ્યું સિદ્ધ થાય છે, કે જેને, કોઈપણ વસ્તુ-સભર ઈલાહિના કારણરૂપ કરાવવામાં આવે તે છેવટનું જ હોવું જોઈએ, તેની આગળ જતા તેનું તેજ આવે, નહીં ન આવે, એટલી સીમા સુધી તે કારણ ગણેલું હોવું જોઈએ. જેમકે ઉપરનાજ ઉદાહરણમાં ઇશ્વર એ છેવટનું કારણ છે, કેમકે તેની આગળ શું, એ વિચારના, ઉત્તર ઇશ્વરનો ઇશ્વરજ આવે છે, અનવસ્થા થતા જાય છે. ટોચ એમ કહે કે ઇશ્વર નહિ પણ જે જડપદાર્થોથી ઇશ્વર જગત રચે છે, તેજ બધા વિશ્વનું છેવટનું કારણ હો, તો તેમ ન બને, કેમકે જડપરમાણુમાં ગતિકરનાની શક્તિ નથી, તો તે પરમાણુને પ્રત્યક્ષવતાર કોણ, એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે, ને તે પ્રશ્નનો જવાબ પરમાણુ પોતે એમ જ્યાં સુધી આપી શકતો નથી, ત્યાં સુધી ઇશ્વર કલ્પનાની જરૂર પડે છે અર્થાત્ પરમાણુ એ છેવટનું કારણ નથી વળી કોઈ કારણ છેવટનું હોય એટલું જ, તેની સત્યતા માટે બસ નથી તે કારણ ઘણું સાદું અને ગુચ્છવશમાં પડવા વિના ખુલાસો કરી શકે તેવું પણ હોવું જોઈએ. જેમકે પરમાણુથીજ જગત રચાય એમ માનીએ, તો પરમાણુમાં, અનંત પ્રમાણની ગતિ કરાવી અનંત શક્તિઓ માનવી પડે, એથી એ કારણના સાદાપણાનો નાશ

થઈ જાય, માટે ધ્વજસ્વરૂપ સાદુ દારણ માનવું તેજ વધારે વાસ્તવિક.
 એટલે બીજી રીતે કહીએ તો, જે છેવટનું દારણ કરાવનામા આવે,
 તે પોતે એકલુજ, કાર્ય કરનાને સમર્થ હોવું જોઈએ. એક ત્રીજી
 નિયમ પણ લક્ષમા લેના જેવો છે. દારણો શોધવાના છે, તે વસ્તુ
 તથા સબવોનો ખુનાસો કરવાને માટે છે, ત્યારે જે દારણથી ધણામા
 ધણા સબવોનો ખુલાસો થઈ શકેતો હોય, ને તે સબવ બધા ધણી
 અગત્યના હોય, તે દારણ વાસ્તવિક દારણ ગણાય જેમકે જડપ-
 રમાણુ માનવાથી ચેતનશક્તિનો ખુલાસો થતો નથી, ને ધ્વજ મા-
 નવાથી થાય છે, તથા ચેતનશક્તિનો ખુલાસો એટલો બધો અગ-
 ત્યનો છે કે તે ઉપર માણસના મુખમાત્રનો આધાર છે, તો ધ્વજ
 એ વધારે વાસ્તવિક દારણ ગણાય. ત્યારે કોઈપણ દારણ સપડપ
 હોય તે માટે તેમા ત્રણ કે બે વાત જરૂર હોવી જોઈએ (૧)
 તે સાદુ એટલે એક તથા અત્યડપ હોવું જોઈએ, (૨) તેથી ધણામ
 ધણી અને બહુ અગત્યની વાતોનો ખુનાસો થવો જોઈએ. આની
 આ વાત હેમિલ્ટન, મીલ, હિકેલ વગેરે પાયાત્ય શોધકો કહે છે.
 આર્યશાસ્ત્રમા એજ વાત જણાવનારા બે મહુ યોગ્ય શબ્દો છે.
 એક તથા અત્યતરૂપ હોય તેને લાઘવ કહે છે, અને ધણી જરૂરની
 ધણી વસ્તુનો ખુનાસો કરનાર હોય તેને અતુચ્છલ્લ કહે છે એટલે
 દારણમાત્ર લઘુ અર્થાત્ ગૌરવ વિનાનું જોઈએ, અને અતુચ્છલ્લવિ-
 નાનું જોઈએ આર્યશાસ્ત્રોમા જ્ઞાનમાત્રના મત્યામલની સરખાવટ
 કરવા સમયે, આના પ્રકારની વ્યવસ્થા છે, એ વ્યવસ્થાજ મનુષ્ય
 માત્રને માન્ય છે, એટલે એને સારી પેઠે લક્ષમા રાખનાથી, દરે
 પત્રી જે વિચાર આપજે કન્વાના છીએ તેની સાગસાગનાની તુલના,
 વાચનારનાથી સદગતમા થઈ શકે

જ્ઞાન માત્રના ગમ્ય અને અગમ્ય એવા બેદની વ્યવસ્થા આપણે જોઈએ. વળી માણસને જે જ્ઞાન ગમ્ય છે, તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા, સત્સમુદાયના કીડું જાણવું તેના નિયમ પણ જોયો. હવે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ જોવાનો છે. માણસને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવા માટે ઇન્દ્રિયોનું સાધન છે, અનુભવ ઉપરથી અનુમાન દ્વયના ઇત્યાદિ કરી તર્ક બાધા માટે મનરૂપ સાધન છે. અને એ બન્નેને ખરા જોડા તપાસવા માટે આત્મવાક્યરૂપ ઇતિહાસ, શ્રુતિ, પણ તૈયાર છે. માણસને મૂલજ્ઞાન, અનુભવ ઉપરથી આવે છે કે સ્વાભાવિકજ્ઞ હોય છે, એ વિચારવાનું આપણું કામ નથી. એ બાબત તો, દર્શનોમા જે વિચારપર પણ જણાય, તે બંધી જોવા પછી, વાચનારને પોતાને નિશ્ચય કરવાનો છે, પણ મારે તો માત્ર વિચાર પદ્ધતિના, તત્ત્વદ્વિતિના નિયમ જણાવવા એટલોજ ઉદ્દેશ છે. ત્યારે મૂલ જ્ઞાનનો પ્રશ્ન બાબત પર રાખી, એમ કહીએ, કે કેઈ અમુક કાળે, માણસ પોતાનું જ્ઞાન ત્રણ રીતે મેળવે છે. અનુભવથી, નિયામથી, અને ઇતિહાસથી. પાશ્ચાત્ય-દેશોમા જે શોધ, વર્તમાન સમયમા થાય છે, તેમા આરાગ કઈક વિભાગ માનેલા છે. અનુભવમાનથીજ જ્ઞાન સંપાદન કરવામ, પછી પછી વસ્તુને સેવી તેમના પ્રયત્નરૂપ કરવા, તેમના સ્વરૂપનો નિર્ભય કરવો, અને તેમના સંબંધાદિના નિયમ ધડવા, આ એક પ્રકાર છે; વિચાર અને તર્કથી કરીને વસ્તુસ્વરૂપ નક્કી કરવું તથા તે સંબંધી નિયમ ધડવા, આ બીજો પ્રકાર છે, અને ઇતિહાસ કે ધર્મશાસ્ત્રોની આગા પ્રમાણે વસ્તુમંભવ સમજવા અને તે પ્રમાણે નિયમાદિ માનવા એ ત્રીજો પ્રકાર છે અનુભવવાળા તર્ક કે ઇતિહાસનો કે તર્કવાળા અનુભવ અને ઇતિહાસનો, કે ઇતિહાસવાળા અનુભવ અને તર્કનો ઉપયોગ

નથી જ કરતા એમ ન સમજવું, પણ તે તે મતવાળાને અનુભવ, તર્ક, અથવા શ્રુતિ, એ મુખ્ય છે, ને ખીજા ગૌણ છે. પ્રથમ વર્ગના જ્ઞાનમાં સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયણ, ભૂસ્તર, ભૂગોળ, ખગોળ, ઇત્યાદિ વિશ્વોત્પત્તિ સંબંધી શાસ્ત્રો છે, ખીજા વર્ગમાં ન્યાય, મનો-મર્મ, નીતિ, જીવ, આત્મા, વ્યવહાર, ઇત્યાદિ સંબંધી શાસ્ત્રો છે; ત્રીજા વર્ગમાં ધર્મને નામે ચાલતા શ્રુતિ-સ્માધ્યન-સંબંધી શાસ્ત્રો છે. આમાંના બે અથવા ત્રણના મિશ્રણ ાળા, કે સર્વેને સામાન્ય ઉપકારક, એવા ખીજાં ઘણા આર્ય શાસ્ત્ર, મણિત, ઇતિહાસાદિ શાસ્ત્રો છે, પણ મુખ્ય વિભાગ આ પ્રમાણે ચાલેલો છે, ને ત્રણે વર્ગવાળા પોતપોતાના શાસ્ત્રોથી આખા વિશ્વની તમામ વાતોના પ્રવાસ કરવાનો હક ધરાવે છે. આ ત્રણે વાતને જુદી પાડી દીધી છે, તેથી એ ત્રણે વચ્ચે, પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિરોધ થયા કરે છે' ને એક ખીજાને, એક ખીજા, માનતા નથી. ત્રીજા વર્ગવાળાનું તો છેક મરણ થવા વેળાજ આવી છે, ને ખીજા વર્ગવાળાને પણ કાંઈક નમળા પાડવાનો પ્રયત્ન થયા કરે છે. આજે તે દેશમાં બહુ માત્ર, અનુભવ, પ્રયોગ, ઇત્યાદિથી પ્રાપ્ત કરેલા સિદ્ધ જ્ઞાનનું છે. અનુભવ, તર્ક અથવા યુક્તિ, અને ઇતિહાસ અથવા શ્રુતિ, એ ત્રણને જુદા પાડનારી, ત્રણ પરિણામ આવી શકે, અનુભવ માત્ર ઉપર જતા નાસ્તિક થવાય, યુક્તિ માત્ર ઉપર જતા કરો નિશ્ચયજ ન બને, અને શ્રુતિમાત્ર ઉપર જતા વહેમી થઈ જવાય. જ્યારે ત્રણેનો યેગ થાય ત્યારે સાત્ય નિર્ણય બને; અને માણસના ઇન્દ્રિય, મન, તથા શ્રુતિ ન્યાયે સર્નાગે એકાગ્રતાથી કામ કરે, ત્યારે ખરી વાત હાથ થાય. અખ કાંઈક જુએ, મન કાંઈક નિચારે, ને અરણ્ય કાંઈક સાબળે

તો ત્રણે દ્વારા ગમે તેવા પરિણામ આવે, સત્ય નિર્ણય નજ બને-
આટલા માટે આર્ય શાસ્ત્રની તત્ત્વ દૃષ્ટિ, પાશ્વર્ય તત્ત્વ દૃષ્ટિ કરતાઃ
અન્યથા પ્રવર્તે છે. ધર્મ અને તત્ત્વ દૃષ્ટિ, જે આપણા દેશમાં વૃદ્ધ
મનાયાજ નથી, એ હું કહી ગયો છું, ને એમ ચલાના અતુલ લાભ
પણ બતાવી ગયો છું. એ લાભમાં હવે એક ખીજે લાભ પણ ઉમે-
રજો, કે આર્યબુદ્ધિમાં નાસ્તિકતા કદાપિ ઉદય પામી શકી નથી,
કિબહુના હવે પછી પણ, ભાગ્યે પામે. ધર્મ, એતો સર્વથા, આર્ય-
બુદ્ધિમાં, સર્વ વિચારનો નિયામકજ છે. એટલે શ્રુતિને તો માનવીજ
પણ અનુભવ અને યુક્તિને તેમાં ન મેળવ્યા હોય તો વહેમ માત્રજ
થાય એ આપણે કહી ગયા, એટલે શ્રુતિના વાકર, યુક્તિથી બદલ
એસવા જોઈએ, અને તે યુક્તિથી દરેકો નિર્ણય, અનુભવમાંથી સિદ્ધ
થતો હોવો જોઈએ, આલું આર્યશાસ્ત્ર પોષકારી પોષકારીને કહે છે.
શ્રુતિ, યુક્તિ, અનુભવ, ત્રણ વિનાનો સિદ્ધાન્ત તે નકામો છે, એમ
દર્શનોમાં વારંવાર કહેયું છે. શ્રદ્ધા સત્ત્વના ખીજ અધ્યાયમાં સર્કા-
પ્રતિષ્ઠાનાત્ એ સત્ત્વથી, યુક્તિ માત્રનો આશ્રય કરવાની સ્પષ્ટ ના-
કહી છે, કેમકે તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત છે. મિથ્ય નથી, એથી, ગમે તે વાત,
આમતેમજ આમ, સિદ્ધ કરી શકાય. માટે તર્કને નિયમમાં રાખવા
શ્રુતિ અને અનુભવ જોઈએ. એકલી યુક્તિ કે શ્રુતિ કામ ચલાવી
ન શકે એવા આશયથી મનુ લખે છે કે “ઋષિઓના ધર્મોપદેશને
વેદ (શ્રુતિ)થી અવિરુદ્ધ તર્ક વડે, જે સમાધાન કરી આપે, તેને
પરો ધર્મવેત્તા જાણવો.” એજ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરી, અનુભવ
વિના પણ ન ચાલે એમ જણાવવા, સર્વ દર્શન સિરોમણિ અદ્વૈત
દર્શનમાં જાનના બે વિભાગ દલા છે, પરોક્ષ અને અપરોક્ષ. અમુક

વાત અમુક રીતે છે એવું જાણવું તે પરોક્ષગાન. આત્મ શ્રુતિ અને
 સુક્તિથી થયેલું જ્ઞાન નકામું જ છે. ખરું જ્ઞાન ત્યારે થયું હોવાય, કે
 જ્યારે તે જ્ઞાન પામનારને, તે જ્ઞાનનો, જ્ઞાન ચતાની સાથેજ પોતાના-
 આચારમાં, વ્યવહારમાં, વિચારમાં-પોતાની આસપાસના વિશ્વમાત્રમાં,
 પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવા માટે. આત્મ નામ અપરોક્ષ જ્ઞાન. આમ છે
 એટલે, શ્રુતિ, સુક્તિ, અને અનુભવ, ત્રણેને મેળવીને સત્યનિર્ણય
 માટે પ્રવર્તેલી આર્થ તત્ત્વ દષ્ટિમાથી, એકલા અનુભવને, કે એકલી
 સુક્તિને, કે એકલી શ્રુતિને પ્રધાન માની રચેલાં શાસ્ત્રો ઝાઝા થયા
 નથી. ત્રણેના સંમેલનથી જે અનંત શાસ્ત્રો ઋષિઓએ શુદ્ધ્યાં છે,
 તેમાં, અર્વાતરે, ત્રણે બાબતના વિચારો મળી આવે છે, પણ એ
 ત્રણમાની એક જ વાત સંબંધે શાસ્ત્ર હોય, એવું કાંઈ જાણ્યામાં
 નથી. વળી, શ્રુતિ પહેલે નંબરે છે, સુક્તિ બીજે નંબરે છે, તે અનુભવ
 ત્રીજે નંબરે છે, એટલે ત્રણેના સંમેલનવાળાં શાસ્ત્રોમાં પણ શ્રુતિ
 સુક્તિ એ બેનું પ્રાધાન્ય વધારે હોય છે, અને અનુભવનું કાંઈક ઓછું
 હોય છે. એટલે કે શ્રુતિના ગોડા ધણા મિથ્ય સહિત પણ પ્રધાન-
 પણ સુક્તિ માત્રને આધારે રચાયેલાં ન્યાયાદિ જે શાસ્ત્ર ગણાવી ગયા
 છીએ, તે ધણાં મળી આવે છે- ધર્મ મિશ્રિત અનુભવ પ્રધાનશાસ્ત્ર
 પણ છેક નથી જ એમ નથી. આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, સ્થપત્યવેદ, ગાધ-
 ર્વેદ, જ્યોતિષ, ગણિત, ઇત્યાદિ તેવા પણ છે, પણ તેમાં શ્રુતિનાં
 પ્રમાણ નહિ એમ નથી. તત્ત્વદષ્ટિ સંબંધે શેષ ચલાવવાનો માર્ગ,
 આર્થદેશમાં, પાશ્ચાત્ય દેશ કરતાં, ભિન્ન હોવાથી, શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ
 ઉભય સ્થલે જુદા પ્રકારનીજ થઈ છે, અને જે વિષયનાં શાસ્ત્ર ત્યાં
 મળી આવે, તે વિષયનાં અહીં નથી મળતા, તેમ અહીં મળી આવે,

તે વિધવનાં ત્યા નથી મળતાં. આમ છતાં પણ ઉભય સ્થલે, માણુ-
સણું મન જે પ્રશ્નોના ખુલાસા કરવા મથ્યું છે, તે એકના એકજ
છે, - ઇશ્વર, જીવ, જગત, સુખ, અને એ સર્વના સંબંધરૂપ નીતિ-
એટલે બન્નેમા જે સિદ્ધાન્ત યથા હોય તેની ઘુલના, સત્ય જ્ઞાન કોને
માનવું એ સંબંધી જે નિયમ આપણે કહી ગયા, તે સર્વમાન્ય
નિયમે દરવી અસમ્ય નથી.

સત્યજ્ઞાન એટલે શું, તે કંટલે અંશે સંબંધે તેમ છે, તથા તે
પ્રાપ્ત કરવાના કંટલા માર્ગ કેવી કેવી રીતે વપરાયા છે, એ બધી
વાત સમજાઈ; એટલે સત્યજ્ઞાન માટે અમુક રીતિએ પ્રવર્તેલાં આર્થ-
દર્શનાત્મક, કાંઈ સ્વરૂપ પણ અટકળાણું હોવું જોઈએ. હવે આપણે
તેનોજ સંક્ષેપથી વિચાર કરી લઈએ, ને તે પછી પ્રત્યેક દર્શનને
જુદો વિચાર કરીએ. વિશ્વમાત્રની રચના કેમ ચાલે છે, તથા તે કેવી
છે, ને તેમાથી સુખ કેમ ચાય, ઈત્યાદિ નિયમો શોધતા, લાખવ તથા
અતુચ્છત્વ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી, ધણાએક, કોઈ એકજ વસ્તુથી સર્વનો
ખુલાસો કરે છે (અદ્વૈત); કંટલાએક એટલાથી સંતોષ ન માની
એક કરતાં વધારે વાતથી બધાનો ખુલાસો આપે છે (દ્વૈત). કોઈ,
બંને વચ્ચે જ નિર્ણય કરવા મથે છે (દ્વૈતાદ્વૈત). જગત્પત્ની રચનામા
જડ ચેતન એવા ઉભય બેદ તો ઉપર ઉપરથી જોનારને પણ સમ-
જન્ય છે. તે પરત્વેજ પ્રથમ તો વિચાર ચાલે છે. એક વસ્તુથી ખુલાસો
કરવાવાળા, જડમાત્રથીજ, કે ચેતનમાત્રથીજ, કે ઉભયરૂપ એકત્વથી,
કે અનુભયરૂપ પણ જુદીજ જાતના એકત્વથી (વાસ્તવિક રીતે દ્વૈત-
થીજ), બધીવાત સમજાવે છે. એક કરતાં વધારે વાત માનનારા
ને, ત્રણ, ચાર, પાંચ, સાત, સોગ, પચીસ, છતીસ, ગમે તેટલી

ત્યાતથી બધું સમજાવે છે એ બધાનો સંગ્રહ એક કોષ્ટકથી કરીએ,
તેમાં, આર્યશાસ્ત્રમાં તેમના જે નામ છે તે પણ આપીએ.

સં. નં.				
દ્વૈત	અદ્વૈત			દ્વૈતાદ્વૈત.
	(૧૧ નિંબાર્ક ૧૨ ભાસ્કર)			
૧, ન્યાય, ૨, વૈશેષિક, ૩, જડમાત્ર, ૪, ચેતનમાત્ર, ૫, ઉભય, ૬, અનુભવ.	(૧૬)	(૭)	(ચાર્વાક (૧૩ શુદ્ધાદ્વૈત) (૬ અદ્વૈત)	(૭-૮, વિશિષ્ટાદ્વૈત
૭, સાંખ્ય, ૮, યોગ, ૯, મીમાંસા)	(૨૫)	(૨૬)		શૈવ તથા વિ- શ્વવ બન્નેના અને
(૧૦ માધ્વ-વૈષ્ણવ)				૯, અવિભા- ગાદ્વૈત.)
(જૈન, બૌદ્ધ)				

આટલા ૧૩ આસ્તિક મત થયા છે, ને ચાર્વાક, જૈન, બૌદ્ધ, એટલા
૩ નાસ્તિક* મત થયા છે આ ત્રણ વિષે આપણે કહી ગયા છીએ.
બાકી જે ૧૩ તેમાંથી ૬ સુધીના મત, તે પ્રાચીન છે, ને ૭ દર્શનને
નામે પ્રસિદ્ધ છે, બાકીના ૭ આધુનિક છે ન્યાયાદિક નીચે જે અઠ
આડયા છે તે, તે મતમાં માનેલા પ્રદાર્થની સખ્યાના છે. આ સોળ
મત જે અને ગણાવ્યા છે તે ઉપરાંત બીજા આર્ય તત્ત્વવિચારમાં કે

* બ્રાહ્મણો, નાસ્તિક મત પણ હશે એમ ગણે છે, ચાર્વાક, જૈન,
અને માધ્વમિત્તે ચાર બૌદ્ધ.

ખીજ દેશના તત્ત્વ વિચારમાં હોય એમ મને લાગતું નથી, મનુષ્યમુ-
દ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાન સંબધે, ધણામાં ધણા આર્ટલાજ કાપી શકે એમ પણ
માનીએ તો ચાલે એક સર્વાભાવરૂપ શૂન્યવાદ જુદો ગણ્યો નથી, પણ
તેવો તો સંભરી ન શકે, એ મેં આગળ કહેલું છે, છતાં તેનું કાષ્ઠક
રૂપ માધ્યમિક ઐદ્યમા અતર્જીત છે. આ ઉપરાંત કાલનેજ, કે
સ્વભાવનેજ, કે નિયતિનેજ, ઈશ્વરરૂપ માનનારાના મત પણ છે, પણ
તે પુરાણમતો જે અનત છે, તેમાં ગણાય છે, ને તત્ત્વદષ્ટિમાં, દર્શન-
વિભાગમાં, દાખલ થઈ શકના નથી યદ્યપિ, ૭ થી ૧૩ સુધીના જે
૭ મત છે, તે પુરાણાનુસાર છે, તોપણ, તત્ત્વદષ્ટિપરાયણજ છે, તે
તે મતના પ્રવર્તકો આચાર્યો યથેલા છે, એટલે આપણે, તેમને
દર્શન વિભાગમાં ગણ્યા છે. પ્રાકૃત સપ્રદાયો, પયો, તથા સમાજો,
એ સર્વનો તો આ મેં ગમાજ સમાજેશ છે ત્યારે હવે પ્રાચીન છ
દર્શનિનો સારમાત્ર અત્રે કહી જઈએ ખીજ જે રહ્યા તે તેમની
ચોગ્ય જગ્યાએ કહેવામાં આવશે

ન્યાય.

ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રણેતા ગૌતમજી, તેમણે પાંચ અધ્યાયરૂપ ન્યાય-
સૂત્ર રચ્યા છે, તે ઉપર વાત્સાયનનું બાલ્ય છે, ને અનાતર મયો ધણા
છે. મોક્ષ પામવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન થવું જોઈએ તત્ત્વજ્ઞાનથી, કુશ્મ,
જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ, અને મિથ્યાજ્ઞાન, એટલાનો ઉત્તરોત્તર નાશ
યતે, મોક્ષ મળે છે. ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન કેમ ચાલે ? તે વિશે પ્રથમમુદ્ધ,
કે " પ્રમાણ, પ્રમેય, સંસય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત, અવયવ,
તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતરણ, હેતુભાસ, છવ જાતિ, નિમ્ન-

દસ્તાન, એટલા તત્ત્વ જાણવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ ” થાય છે. આ પ્રમાણેના સૂત્રોમા આ સોળ બાબતોનો વિસ્તારથી વિચાર ચલાવેલો છે સૂત્રોના પાંચ અધ્યાય છે, ને એકેક અધ્યાયમા બે બે આલેખક છે. આ શાસ્ત્ર, કેવલ વાદવિવાદ કરી, તત્ત્વનિર્ણય કરવાના નિયમોના અન-લોબનનું જ છે, એમા પદાર્થ વિજ્ઞાન વિષે પ્રાધાન્યત વિચાર નથી, એ બાબત વૈશેષિક સૂત્રોમા ચર્ચેલી છે, જોકે પ્રમેયના એક અશમા ગૌતમે પણ વૈશેષિક પદાર્થોનું સૂચનમાત્ર કરેલું છે. મી. કોલકુક કહે છે તેમ ન્યાય એ વાદવિવાદ તથા તત્ત્વપરીક્ષાનું શાસ્ત્ર છે, અને વૈશેષિક એ પદાર્થ વિજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર છે. ઉભય મળીને તત્ત્વ-જ્ઞાન માટે સાધનરૂપ છે. ન્યાય એ નામથી તર્કસંગ્રહ, તર્કકૌમુદી, આદિ ગ્રંથો, જે આવે છે, તે વાસ્તવિક રીતે એકલા ન્યાયના નથી, પણ ન્યાય વૈશેષિક ઉભયનું મિશ્રણ કરી સારરૂપે રચેલા છે. ભાષા-ચરિત્રેષ્ઠ પણ તેવોજ ગ્રંથ છે, જે કે તેનું વલણ જરા વૈશેષિક તરફ વધારે છે* ગદાધરી, જ્ઞાનદેશી, અનુમાનચિંતામણી આદિ મહાગ્રંથો તો, ન્યાયના એક એક ખડમાત્ર ઉપરજ, બહુ સૂક્ષ્મ વિવે-કથી વિસ્તાર કરે છે, ને ધણા દુર્ધટ છે હવે સોળ પદાર્થોનું ટુકામા

* વર્તમાન સમયસા ન્યાયનો અભ્યાસ થાય કરી પચ્ચત્તરજુ જેટલો કરાય છે તે પચ્ચત્તરજુ આ છે, તર્કસંગ્રહ, દીપિકા, નીતકલી, ભાષા-ચરિત્રેષ્ઠ (મુખ્યવર્ણીસહિત), અને દિનકરી, દિનકરી, ઉપર રામરુદ્રી દીપા છે, તેમ તર્કસંગ્રહની પાંચ અદ્રોષ્ય, ન્યાયમોધિની, વાચ્યવૃત્તિ એટલી બીજી દીપિકા છે કથર સિદ્ધિ સળધે સારામા સારો ન્યાય ગ્રંથ, હૃદયનાથાચારી કુસુમાનંદિ છે એ વિના પાંચ ધણા ધણા ગ્રંથો છે ન્યાય તથા વૈશેષિકનો અભ્યાસ 'દ્રાવિડ', 'તેલંગ', તથા ઉત્તરમા, નદીઆ, દારી, એ રચયોમા અ-ધ્યાપિ પણ સારો થાય છે

વર્ણન કરી જઈએ, અને ત્રિશેષ વિચાર વૈશેષિક દર્શનમાં રાખીએ, કેમકે વૈશેષિકવાળા પોતાના પદાર્થમાં આ સોળનો પણ અતર્ભાવ કરે છે.

ન્યાયશાસ્ત્રની રીતિ એની છે કે ઉદ્દેશ, લક્ષણ, અને પરીક્ષા, એ ત્રણથી પદાર્થતત્ત્વનો નિર્ણય કરવો. ઉદ્દેશ એટલે જે વસ્તુનો વિચાર કરવો હોય તેને નામમાત્રથી કહી જતી, જેમકે આગળ સૂત્ર કહ્યું, તેમાં સોળ પદાર્થ. લક્ષણ એટલે જે ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુ હોય, તેનો કોઈ અસાધારણ ધર્મ. અસાધારણ શબ્દનો અર્થ એમ થાય, કે જે વસ્તુનું લક્ષણ કરવું હોય (લક્ષ્ય) તેને, તથા જે વસ્તુઓ તેનાથી ભિન્ન છે (અલક્ષ્ય) તેને, બંનેને સાધારણ નહિ, તે, કેવળ લક્ષ્ય-નેજ વળગેલો હોય તે, અને ધર્મ એટલે કોઈ શુદ્ધ ઇત્યાદિ પણ અસાધારણ શબ્દનો આવો અર્થ—‘લક્ષ્ય’માત્રમાંજ હોય” એમ—ન કરવો, કેમકે, હવણાજ કહીશું તે અવ્યાપ્તિરૂપ દોષમાં પણ, ‘લક્ષ્ય-માત્રમાંજ’ ધર્મ રહે છે, છતાં તે દોષ ગણાય છે ત્યારે, અમાધારણ ધર્મ એનો એવો અર્થ કરવો, કે જ્યાં લક્ષ્ય હોય ત્યાં અમાધારણ ધર્મ હોય, ને જ્યાં અસાધારણ ધર્મ હોય ત્યાં લક્ષ્ય હોય. ઉદાહરણ તરીકે ગાયનું લક્ષણ કરવું છે, ત્યારે તેનો અસાધારણ ધર્મ લેવો જોઈએ હવે આ ધર્મ પણ એવો હોવો જોઈએ, કે ગાય શબ્દથી ધારેલી જેટલી વ્યક્તિ હોય, તે સર્વને લાગુ પડે. જે કટલીક રહી જાય તો તે અવ્યાપ્તિ દોષ, જે ગાય કરતાં બેસ ઇત્યાદિ ગાય નહિ તે, અંદર આવી જાય તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ, ને જે કોઈપણ ગાયને લાગુજ પડતો ન હોય તો અસંભવ દોષ. આ ત્રણે દોષ રહિત અસાધારણ ધર્મ તે લક્ષણ જે કાગરી હોય તે ગાય એમ મની

અવ્યાપ્તિ દોષ, જેને સંગ્રહ હોય તે ગાય એમ કહીએ તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ, જેને એક ખરી હોય તે ગાય એમ કહીએ તો અસંભવ દોષ, અને જો એમ કહીએ કે જે સ્ત્રીવાચક જનાવરને ગળે ગોત્રી ધર્યાદિ હોય તે ગાય, તો ત્રણે દોષ વિનાનું ખરૂં લક્ષણ 'ગોદીનાળી' એ અસાધારણ ધર્મ થયો. તે ખરેખરો અસાધારણ ધર્મ છે કે નહિ તે જોવા માટે એમ કરી જોવું, કે 'ગોદીનાળી' તે બધી 'ગાયન' છે, એ તપાસવું, ને પાછું, 'ગાય' છે તે 'ગોદીનાળી' છે, એમ ઉલટું પણ તપાસવું ઉદ્દેશ પડી આ પ્રમાણે લક્ષણ થાય છે તે પછી પરીક્ષા થાય છે, એટલે જે લક્ષણ બાધ્યુ તે ખરાબ છે કે નહિ, તેમા કલા તેવા કોઈ દોષાદિ છે કે નહિ, એ વિચાર કરી નિર્ણય થાય છે જે સોગ પદાર્થ કલા છે, તેની આ ત્રણે રીતે ન્યાયશાસ્ત્રમા તપાસ કરેલી છે એ બધા વિસ્તાર આગળ અને તેમ નથી પ્રથમ પદાર્થ પ્રમાણ છે, તેનું લક્ષણ એવું છે કે 'પ્રમાણ કળ્યુ' અર્થાત્ જેનાથી પ્રમા એટલે મયાર્થગાન થાય તે પ્રમાણ આગળ છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ. એનો વિસ્તાર વૈરોપિકમા કરીશુ બીજો પદાર્થ પ્રમેય ચારમાથી કેલ્પણ પ્રમાણવડે જે સમગ્ર શકાય તે એ બાર પ્રમારના છે આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિય, અર્થક સુદ્ધિ, ધર્મ, પ્રવૃત્તિ દોષ, પ્રેરભાવ, ફલ, દુષ્, અપવર્ગ. ત્રીજો પદાય મંશય એટલે નિશ્ચયરહિત જે ગાન તે. એથી પદાર્થ પ્રયોગન, તે એ, કે જે માટે માણસેની મોઢપણ તરફ પ્રવૃત્તિ નીપજે એ બે પ્રમારના હોય છે, દુષ્ટ અને અદુષ્ટ. વ્યાપ્તિગાન ચવામાટે જે ઉદાહરણો જોવાની જરૂર છે તે બધા દૃશ્યન્ત, એ ચાચમો પદાર્થ વ્યાપ્તિ-

વિશે વૈશેષિકમા કહેવાશે. યથાર્થ જ્ઞાનરૂપે કરી, સંશયોદિરહિન,
જે નિશ્ચય, તે સિદ્ધાન્ત. તે ચાર પ્રકારના છે: સર્વતન્ત્ર, પ્રતિતન્ત્ર,
અધિકરણ, અને અબ્યુપગમ. જે સિદ્ધાન્ત બધા તન્ત્ર એટલે વિ-
ચારશાસ્ત્રને માન્ય હોય તે સર્વતન્ત્ર; ચાલતા તન્ત્રવિનાના તન્ત્રને
માન્ય હોય તે પ્રતિતન્ત્ર; જે વિષયની ચર્ચા છે તેમા માન્ય તે અ-
ધિકરણ; અને સ્વીકારેલો નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત તે અબ્યુપગમ. પરાર્થાનુ-
માનના વિભાગ તે અવયવ; એ પણ વૈશેષિકમા કહેવાશે. વ્યા-
ખ્યારોપથી વ્યાપકનો આરોપ તે તર્ક; એપણ આગળ આવશે. એના
અગ્રીઆર બેદ અત્રેજ કહીએ: વ્યાધાત, આત્માશ્રય, ઇતરૈતરાશ્રય,
ચક્રકાશ્રય, અનવસ્થા, પ્રતિજન્ધિ, કલ્પના, ગૌરવ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ,
વૈગત્ય*. જે તકરાર હોય તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું તે નિર્ણય-
તત્ત્વનિર્ણય કરવાને આગળ તકરાર કરી તે વાદ. આમ તેમજ
આમ ગમે તે સાબીત કરી શકાય એવી વાત તે જલ્પ. પોતાનો
કોઈ પક્ષ સ્થાપન કર્યાવિનાજ સામાનામા દૂષણાદિ આપી તકરાર

*મૂલવાતથી વિરૂદ્ધ સાબીત થાય તે વ્યાધાત, એની એજ વાતથી તે
વાતની સિદ્ધિ થતી હોય તો આત્માશ્રય; કોઈએવાત અન્યોન્યને આશ્રયે
સિદ્ધ થતી હોય, જેમકે ઇશ્વર અને કર્મ, તેમાં કર્મ જડ અને ઇશ્વર પ્રેરક
સ્વારે કર્મ હોય તો ઇશ્વર પ્રવૃત્ત થાય, ને ઇશ્વર હોય તો કર્મ પ્રવૃત્તિ
કરે, એ અન્યોન્યાશ્રય; ચક્રક પણ એજ પ્રકારનું જેથી વધારે વસ્તુનું હોય;
અનવસ્થા કહેલી છે, મૂલ વાતને રોકે તેવી વાત સિદ્ધ થાય તે પ્રતિજન્ધિ;
કલ્પના પ્રસિદ્ધજ છે; ગૌરવ તે લાઘવથી ઉલટું—લાઘવ હતી ગયા બીએ;
ઉત્સર્ગ એટલે સામાન્ય નિયમ; અપવાદ પ્રસિદ્ધજ છે, વૈગત્ય એટલે મૂલ
વાતથી જુદીજ વાતની સિદ્ધિ. તકરાર કરતાં, એક વાત માનીએ, તે બીજી
આમ માનવી પડે એનું નામ તર્ક છે, ને જે બીજી વાત માનવી પડે તે આ
અગ્રીઆરમાંથી એક જાતની હોય તો તે મૂલ માનેલી વાતને દોષ રૂપ છે.

કર્તા જવી તે વિતરણ. જેથી સાધવાની વાત સધાતી ન હોય એવેદ
 હેતુ તકરારમા વાપરી લીધો હોય તે હેત્વાભાસ, જે વિષે આગળ
 કહીશું અનેકાર્થવાચક શબ્દાદિની યુક્તિથી હેતરવાની તકરાર, તે
 છલ. પોતાનાજ પક્ષને તોડનાર ઉત્તર તે જાતિ. અને પ્રતિવાદીને
 પરાજય થઈ તે નિરુત્તર બની જાય એવું કાંઈ તે નિઘ્રહસ્થાન-
 નિઘ્રહસ્થાન બાવીશ રીતે થઈ શકે છે, અર્થાત્ એ બાવીશમાનુ એક
 વસ્તુ બતાવી શકાય, એટલે પ્રતિવાદી દ્વારે. પ્રતિચાહાનિ, પ્રતિચાન્તર
 પ્રતિચાવિરોધ, પ્રતિચાસન્ધાસ, હેત્વન્તરોક્તિ, અર્થાન્તરોક્તિ, નિરર્થ-
 કોક્તિ, અવિચારાર્થકોક્તિ, અપાર્થકોક્તિ, અપ્રાપ્તકાયોક્તિ, નૂનોક્તિ,
 અધિકોક્તિ, પુનરુક્તિ, અનનુભાવણ, અચાન, અપ્રતિભા, અવિદ્યેષ,
 મતાનુચાર, પર્યયોજ્યોપેક્ષણ, નિરનુયોજ્યોપેક્ષણ, અપસિદ્ધાન્ત, અને
 હેત્વાભાસ એ બધા સ્પષ્ટાર્થજ છે.

આ પ્રમાણે ન્યાય શાસ્ત્રનો વિષય છે. ન્યાય એટલે પરાધર્માનુ-
 માન, અર્થાત્ સામા માણસને નિશ્ચય કરાનામાટે જે અનુમાન કરવામા
 આવે તે અને આ વાત સર્વ જાનતના નિર્ણયો કરવામા ઉપયોગની
 છે, તથા ન્યાય શાસ્ત્રમા પ્રધાન છે, માટે આખા શાસ્ત્રનું નામ ન્યાય
 એવું રાખ્યું છે. ન્યાયથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મિથ્યાજ્ઞાન-
 નો નાશ થાય, મિથ્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય, ત્યારે દોષ મટે, દોષ
 મટે, ત્યારે પ્રવૃત્તિ અટકે, પ્રવૃત્તિ અટકે, ત્યારે જન્મ ટળે, ને
 જન્મ ટળે, ત્યારે દુઃખની સર્વથા નિવૃત્તિ થાય. આ પ્રમાણે તત્ત્વ-
 જ્ઞાનથી કરીને, જે આત્મતિક (સર્વ કાલને માટે રહે તેવી, નિત્ય)
 દુઃખનિવૃત્તિ, તેજ મોક્ષ ન્યાય મતમા આ ઠેકાણે, બૌદ્ધ, જૈનાદિએ
 માનેલા મોક્ષના સ્વરૂપનું શ્રુત અંકન કરેલું છે, ને પોતે માનેલા,

અપ્રત્યક્ત દુઃખ નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષનું સમર્થન કર્યું છે. પરમેશ્વરના અનુ-
 ગ્રહથી જ્યારે શ્રવણાદિદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે મોક્ષ થાય છે.
 ન્યાય મતમા જગત્તો કર્તા પરમેશ્વર તથા તેના વચનરૂપ વેદ, એ
 ઉભયને, અનુમાન તથા શબ્દ પ્રમાણથી, સ્વીકારેલા છે. કાષ્ઠક
 વિસ્તાર આગળ કહીશું. આ પ્રમાણે ગૌતમપ્રણીત ન્યાયશાસ્ત્રનો
 સંક્ષેપ છે. કણ્વાદ મુનિએ, એ શાસ્ત્રનું મથાર્થ અવલોકન કરી, ત્રિશ્ચ
 ક્રમનો પણ અનુભવ તેમા મેળવી, સાત પદાર્થ કહ્યા છે ને તેમા,
 આ સોળનો પણ, સમાવેશ કર્યો છે એ મતમા, પદાર્થકલ્પના એજ
 નવો પ્રકાર છે, ને જગત્તી વસ્તુમાત્રને અમુક પદાર્થમાજ આણી
 મૂકી છે એ કણ્વાદમુનિની અવલોકનની તથા વિચારવાની શક્તિનો
 અભાવ છે, પણ તે સિવાયનો જે વિસ્તાર છે તે બધો ન્યાયમાથી
 છીધેલો છે. ન્યાયનું જે સ્વરૂપ કહી ગયા તે, તથા વૈશેષિકનું હરે
 કહીએ છીએ તે, બન્નેને સરખાવતા, સામાન્ય તથા વિશેષ અંશો
 સ્પષ્ટ થઈ જશે.

વૈશેષિક.

ગૌતમનો ન્યાય તે સર્વથા પદાર્થપૃથક્કરણ એ નામનો પાત્ર
 નથી. સૃષ્ટિના પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરી, તેમની ઉત્પત્તિ નિર્ણય કરી,
 સ્થિતિ વિષે મોક્ષ-પરમાનન્દ-સાધવો જોઈએ. ન્યાયના પ્રમેય એ
 પદાર્થમા આ વિચાર કાષ્ઠક આરે છે, પણ તેને મથાર્થ રીતે પાર
 પાડવાનું કામ કણ્વાદે પૂર્ણ કરેલું છે. કણ્વાદે પદાર્થમાત્રને, એટલે જેને
 કાષ્ઠપણ નામ આપી શકાય તેવાં વસ્તુ વિચારાદિ સર્વને, તપાસી
 જોઈ, એમ નિર્ણય કર્યો કે પદાર્થ સાત છે. ખરૂં તત્ત્વજ્ઞાન થવા
 માટે અનુમાન કરી તત્ત્વનિશ્ચય કરવો જોઈએ, ને તેમ થાય ત્યારે
 દુઃખની નિવૃત્તિ થઈ મોક્ષ મળે. પણ અનુમાનનું જ્ઞાન પદાર્થજ્ઞાનને

આધીન છે, માટે પ્રથમે પદાર્થનિર્ણય થવો જોઈએ, એમ કણાદ સૂત્રના પ્રથમ સૂત્રનો આશય છે. .

સૃષ્ટિના પદાર્થ તરફ નજર કરીએ તો સર્વમા દાઢ દાઢ સામાન્ય અણ જણાશે, તેમ વિશેષ અણ, જેથી તે એક ખીજથી જુદા પડે છે, તે પણ જણાશે ત્યારે જે અનેક વસ્તુમા હોય, અને જાતે એક હોય, તથા અનાદિ સિદ્ધ નિત્ય હોય, તે સામાન્ય અણ જણાવે. એનું નામ સામાન્ય જોનાર્થી કરીને સામાન્ય અણે મળતા છતાં પણ પદાર્થો અતરત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, એક એકથી જુદા પડે છે, તે વિશેષ પદાર્થોના સામાન્ય અને વિશેષ અણનો નિર્ણય કરિ તત્ત્વગણ શોધનાર તે વૈશેષિક * પણ એ બધા વિશેષ કે સામાન્ય અણને જ આધાર આપીને જોમા થાય છે તે દાઢક વસ્તુ હોવી જોઈએ, તેની જે વસ્તુ કોઈ ગુણના કે ક્રિયાના આશ્રયરૂપ હોય તેનું નામ દ્રવ્ય જે ગુણ અથવા ક્રિયાથી કરીને દ્રવ્યનું દ્રવ્યત્વ સિદ્ધ થાય તેપણ જુદા પદાર્થના હોવા જોઈએ એજ રીતિએ નિચાર કરતાં જ્યારે દ્રવ્ય અને ગુણનો, અન્યોન્યવિના હોવાપણું ન બને એવો સંબધ ઠર્યો, તેમજ સામાન્ય અને વિશેષ તથા દ્રવ્ય તેનો પણ તેવોજ સંબધ ઠર્યો, ત્યારે એ સંબધનું પણ દાઢક અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ જે સંબધથી કરીને કે.) જે વસ્તુ પોતાનું અતરત્વ સિદ્ધ કરી શકે, તે જુદી પડતાં બંને નામ પામ્યા જેવી થઈ ગયે, તેનું નામ અમનાય આ પ્રમાણે

જોતો જે શબ્દની નીચ વ્યાખ્યા પણ સર્વદર્શન સમદાદિમા દેલી છે દ્વિત્વ અનિત્ય છે, પાર્થિવ પદાર્થોના ઉપાદિ તેજ સંયોગ થતાં છે પરમાણુ આજથી જાણના માટે છે, તથા વિભાગથી પણ વિભાગ થઈ શકે છે, એટલું માનનાર વૈશેષિક કહેવાય

બધી સૃષ્ટિના પદાર્થ છ વર્ગમાં એકઠી રાકાયઃ દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રમે, સામાન્ય, વિશેષ, અને સમાવેશ. બ્યારે આખી સૃષ્ટિના પદાર્થ માત્રનાજ આટલાજ વિભાગ કર્યા, ત્યારે શક્તિ, સાદૃશ્ય, તમસ, ઈત્યાદિ, જેને ખીજા દર્શનવાળા પદાર્થ માને છે, તેને ક્યા ગણવા? શક્તિ એટલે અમુક દ્રવ્યમાં અમુક વ્યાપાર કરવાનું સામર્થ્ય, તો તેનો તો, ગુણ કે કર્મમાં સમાવેશ થાય; એમજ સાદૃશ્યનો, જે પદાર્થો વચ્ચેનો સામાન્ય અથ એ અર્થ લઈ, સામાન્યમાં સમાવેશ થાય પણ તમસ—જે નીચગુણવાળું હોઈ દ્રવ્યરૂપે સમગ્રય છે—તેને ક્યા મૂકવું? આ શંકાના સમાધાન માટે એક સાતમો પદાર્થ પણ માનવાની જ-ગ પડે છે. જે છ પદાર્થ દક્ષા તે તો ભાવરૂપ, એટલે હોવાપણના અર્થના વાયક છે. ત્યારે ન હોવાપણું, એ છએ પદાર્થનો અભાવ, એવો કોઈ પદાર્થ હોવો જોઈએ. એનું નામ અભાવઃ, એમાં તમસનો સમાવેશ થઈ ગયો—કારણકે તે તેજોરૂપ દ્રવ્યનો અભાવમાત્રજ છે. આ પ્રમાણે સાત પદાર્થ વૈશેષિક મતમાં માનેલા છે.

દ્રવ્ય નર છેઃ પૃથ્વી, જલ, તેજસ્, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિ઼, આત્મા, મનસ; ગુણ ચોવીસ છેઃ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સયોગ, ત્રિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇન્દ્રિય દ્રેષ્ય, પ્રયત્નરૂ઼ ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, રોહ, સંસ્કાર, ધર્મ, અધર્મ, શબ્દ, કર્મ પાંચ પ્રકારના છેઃ ઉત્ક્રેષણ, અવશ્લેષણ, આકુચન, સપ્ર-ચાગણ, ગમન. સામાન્ય જે પ્રકારના છે પર અને અપર. પર

૭મૂલ સૂત્રમાં છજ પદાર્થ છે.

૧મૂલ સૂત્રમાં આટલા ૧૭ છે, પણ ખીજા ૬ પણ ધારેલા હોય એમ એઃ ચક્રાર ઉપરથી કલ્પેલું છે.

દાર્થો પણ સમજવા હશે પદાર્થોને જુદે જુદે સ્વરૂપ સ્થાપનાર, દ્રવ્યોના નિત્યરૂપમાં રહેનારા વિશેષ અનંત છે. સમવાય-કોઈ બે પદાર્થને, જેમકે તાંતુ અને પટને, દ્રવ્ય અને ગુણને કદાપિ જુદા ન પડી શકે તેને રૂપે સ્થાપનાર-એકજ છે. ગુણ અને ગુણી, જાતિ અને તે જેમાં રહે તે (વ્યક્તિ,) અવયવ અને અવયવી, નિત્ય દ્રવ્ય અને વિશેષ, અને ક્રિયા તથા ક્રિયાવાન, એટલા પચ પ્રકારના અનુ-તસિદ્ધ યોગ, તે બધામાં સમવાયમાત્રનો સમાવેશ છે. અભાવ એટલે ન હોવાપણું. કોઈ વસ્તુ ન હોવાપણું બે રીતે બને છે, કોઈ સ્થાને તે પદાર્થ ન હોય, કે કોઈ સ્વલક્ષ્ય તે પદાર્થ ન હોય. આ બન્ને સંબંધનું નામ સંસર્ગ અને તાદાત્મ્ય. સંસર્ગભાવ, જેવો કે આ આરડામાં પુષ્પ નથી, એ અભાવ. તેના પણ ત્રણ વિભાગ છે. જે જે અનિત્ય વસ્તુ છે તે થયેલી છે, ત્યારે તેના થતા પહેલાં તે ન હતી, તેમ તેનો નાશ થશે ત્યારે પણ પાછી તે રૂપે નહિ હોય આનું નામ પ્રાગભાવ, અને પ્રધ્વસાભાવ, જે વસ્તુ ત્રણે કાલમાં નથીજ-જેમકે શશવિપાશ, વધ્યાપુત્ર-તેના અભાવનું નામ અત્યંતાભાવ. આ ત્રણ સંસર્ગભાવ થવા પીજો તાદાત્મ્યાભાવ-જેમકે પટ તે ઘટ નથી, ઘટ તે પટ નથી, પટમાં ઘટનો અભાવ, ઘટમાં પટનો અભાવ-તે અન્યોન્યાભાવ. જે પદાર્થનો અભાવ કહેવો હોય તે પદાર્થ, તે અભાવનું પ્રતિયોગી કહેવાય, જેમકે પુષ્પાભાવમાં પુષ્પ, પટાભાવમાં પટ, ઘટાભાવમાં ઘટ.

આની રીતે સામાન્યતઃ સાતે પદાર્થનું સ્વરૂપ છે. એમાંના કોઈ કોઈ અંશો લેઈ વિશેષ વાત કહેવાની હોય તે ટુંકમાં કહીએ. દ્રવ્ય નવ કલા છે. તેમાં પૃથ્વી, જલ, તેજસ, અને વાયુ, એ બધાં અનિત્ય

તથા નિત્ય બે રૂપે રહે છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને પરમાણુનો સ-
મૂહ (કાર્ય) બન દેક, ઇન્દ્રિય, વિષય (ભોગવવાના પદાર્થ), ઇત્યાદિ
થાય તે અનિત્ય. આ શાસ્ત્રમા સ્થૂલ પદાર્થનું પૃથક્કરણ એટલે સુધી
કર્તું છે, કે અદૃશ્ય, પણ કદપી શકાય તેવું, નિત્ય સ્વભાવવાળું, પગ-
માણુ-ધણો સૂક્ષ્મ કણ-પદાર્થના સ્વરૂપનું કારણ છે એમ ઠરાવેલું
છે. પરમાણુથી આગળ શોધતા અનવસ્થા થાય છે. કહ્યા તે ચાર-
દ્રવ્ય પરમાણુરૂપે એટલે નિત્યરૂપે, તથા કાર્યરૂપે એટલે અનિત્ય રૂપે,
હોઈ શકે છે, માટે તેમને આરંભક દ્રવ્ય કહે છે, તેમનાથી સૃષ્ટિનો
આરંભ થાય છે, ને એ પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ માનવાના મતને આરંભ-
વાદ કહે છે. જગતનો દોઈ કર્તા પરમેશ્વર તો હોવો જોઈએ, કેમકે
સૃષ્ટિક્રમ જોતા, તે કર્તા વિનાનો ન હોય એવું અનુમાન, કુબારાફિ
ઘટ ઘડે છે તે પરથી પણ, થાય છે. એ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી, પરમા-
ણુઓમા ગતિ થઈ દ્વયલુકાદિ ક્રમથી સ્થૂલ પદાર્થો પર્વત રચના બને
છે.* આરંભકદ્રવ્ય વિનાના જે પાત્ર રહ્યા તે નિત્ય દ્રવ્ય છે. એ
સર્વ નિત્ય છે, માટે જ સર્વ વ્યાપી (વિભુ) પણ છે, છતાં મનસ્
જે નવમુ દ્રવ્ય તે નિત્ય છે પણ સર્વ વ્યાપી નથી, કેવલ અણુરૂપજ
છે, ને પ્રત્યેક આત્મા (જીવ)ને વશગેલુ રહે છે તેથી અનંતરૂપે છે-
મનસ્ તથા આત્માનો યેગ થાય ત્યારે જ જ્ઞાન થઈ શકેછો, કેમકે
જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે, પણ મનસ્ તે એ જ્ઞાનને સુખદુઃખરૂપે

* પરમાણુ તથા દ્વયલુક અદૃશ્ય-અતીન્દ્રિય છે. ત્ર્યણુ આગળથી
પદાર્થો દૃશ્ય થાય છે, પરિણામ ગુણવાળા થાય છે.

† જ્ઞાનનો ક્રમ એમ માન્યો છે કે ઇન્દ્રિયો પદાર્થને મળે છે, મન
ઇન્દ્રિયોને મળે છે, ને આત્મા મનને મળે છે ત્યારે જ્ઞાન થાય છે

અનુકૂળ પ્રતિકૂલ રૂપે ગ્રહણ કરનાર છે. ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનના દારણ-સાધન દાર છે. માટે શરીરમાત્રમા સુખદુઃખાદિ સાક્ષાત્કાર માટે મનસ્ તેમ જ્ઞાન ધર્મ માટે આત્મા, ઉભયની અપેક્ષા છે*. મનસ્ નિત્ય છે તેથી કરેલા કર્મના સંસ્કાર તેમા રહ્યા કરેછે, તે આત્માને (જીવને) પુનઃ પુનઃ જન્મોજન્મ સુખદુઃખ ભોગવાવે છે.† જ્યારે ઇશ્વર કૃપાર્થી તત્ત્વજ્ઞાન થઈ અત્યંત દુઃખધર્મસ થાય ત્યારે મોક્ષ મળે. આત્મા એવું જે દ્રવ્ય કહ્યું તે બે પ્રકારે છે: પરમાત્મા એટલે નિત્ય જ્ઞાનવાન, સર્વજ્ઞ, કર્તાશ્રય ઇશ્વર; અને જીવાત્મા એટલે અસર્વજ્ઞ, અનિત્ય જ્ઞાનવાન, જીવ ઇશ્વર એકજ છે, જીવ અનેક છે. દ્રવ્યમાત્રમા પોતપોતાના અમુક ગુણ રહેલા હોયછે, જેમાના મુખ્ય એક એકને ઉદ્દેશી તે તે દ્રવ્યને ઝોળાખવામા આવે છે, જેમકે ગધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ, શબ્દ, જ્ઞાન, સુખાધનુભવ, એ પૃથ્વી જલ, તેજસ્, વાયુ, આકાશ, આત્મા, અને મનસ્, એ સર્વના અનુક્રમે મુખ્ય ગુણો છે. તે તે ગુણપૂર્વક ઇન્દ્રિય કે શરીર હોય તે પણ તે તે દ્રવ્યનું બનેલું સમજવાનું છે. કાવ અને દિક એ કેવળ વ્યાવહારિક છે, પરત્વાપરત્વરૂપ ગુણ એમા રહેલા છે, શૂન ભવિષ્યાદિરૂપ પરત્વાપરત્વ,

* આત્મા વિષુ છે, તેમ મનસ્ને વિષુ ગણાય નહિ, કેમકે ઉભયને સંયોગ નિત્ય રૂપે થઈ જતા નિરંતર જ્ઞાન થાય, અર્થાત્ સુષુપ્તિ આદિ ન બને એમ માનણ છે, માટે મનસ્ આણુ હોયું જોઈએ

† નિત્યરૂપી મનસ્ ન માનીએ ને જન્મ વ્યવસ્થા ન માનીએ તો કૃત નારા અને અકૃતસ્થાગમ હોય આવે અર્થાત્ જગત્તેમા સારી નરસી એવી જે વ્યવસ્થા જન્મ માત્રને જન્મતા વારજ થયેલી હોય છે તે કાંઈ કારણ વિનાજ બનેલી હરે (અકૃતસ્થાગમ), અને ત્યારે તો જે જે કર્મો કરાય તે તે પણ નિષ્ફલ જલ્ય (કૃતનારા) એમ કાર્ય કારણરૂપ નિયમનો ભંગ થાય.

તેમ દૂર સમીપાદિરૂપ પરત્વાપરત્વ, એ કાલ અને દિક્ષના અનુ-
ક્રમે સ્વરૂપ છે.

હવે ગુણ એ ખીજા પદાર્થના કેટલાક અંશ તપાસીએ. ચોવીશ
ગુણ કહેલા છે તેમાંથી તપાસ ચલાવવા યોગ્ય ગુણ માત્ર યુદ્ધિજ છે.
એ તપાસ કરતા પૂર્વે એક વાત જાણવાની છે. અમુકનું કારણ
અમુક એમ વારંવાર લક્ષણ બાધવામાં આવે છે, તથા આવશે, ત્યારે
કારણ એટલે શું? કાર્યની પૂર્વે જે અવસ્થે કરીને હોય, તથા જે
કાંઈ અન્યરીતે તે કાર્યનું કારણ થતા અટકતું ન હોય, તે કારણ,
એનેજ કાર્યનિયમ પૂર્વવર્તી, તથા અનન્યયાસિદ્ધ, એ બે શબ્દથી
પારિભાષિક રીતે વ્યવહારાય છે. કાર્યનિયત પૂર્વવર્તી એટલે કાર્યની
પૂર્વે અવસ્થે કરીને હોનાર, તે એરી રીતે કે જ્યાં કારણ ત્યાં કાર્ય
જ્યાં કાર્ય ત્યાં કારણ એમ સંબંધે હોનાર, ધટનું કારણ માટી,
ગદ્દબ, કુંભાર, ઇત્યાદિ છે. પણ અવસ્થે પૂર્વે હોનાર તો માટી જ
છે, માટે તે નિયતપૂર્વવર્તી ખરૂં કાઠ્ય છે. અનન્યયાસિદ્ધ હોય એટલે
કાંઈ અન્યરીતે કારણ થતા અટકતું ન હોય, જેમકે એક વસ્ત્ર વણાતું
હોય તેનું કારણ તણ, સાજ, ઇત્યાદિ છે, તો હવે તાંતુના રંગને
તે ધટનું કારણ માનવા જઈએ, તો તે રંગ, ધટનું કાઠ્ય થતા અન્ય
રીતે અટકે છે, કેમકે તાંતુને જાળ્યા વિના તાંતુનો રંગ જાણવાનો
નહિ, માટે તાંતુ એજ ધટનું કારણ છે, તાંતુને આધીન જેનું અ-
સ્તિત્વ એવો રંગ અર્થાત્ તાંતુરૂપ કારણ નથી; એમજ એક કુંબ
બનાવવામાં કુંભાર કાઠ્યરૂપ છે, પણ કુંબકારનો પિતા તે કાઠ્યરૂપ
નથી. અર્થાત્ જેમાંથી તરતજ ને અવશ્ય કરી કાર્ય પેદા થાય તે
કાઠ્ય. કારણ ત્રણ પ્રકારના છે; સમવાયી, અમમવાયી, નિમિત્ત. જે

પાય પ્રકારે સમવાય સંબંધ આપણે આગળ કહી ગયા છીએ તે સંબંધે કરીને જે કારણ થાય તે સમવાયી કારણ, જેમકે તંતુ એ પટનું, રૂપ રસ એ પદાર્થનું, ઇત્યાદિ. કોઈ કાર્યના કારણની સાથે, કે કોઈ કાર્યના કારણના પણ કારણ સાથે, જે સમવાય સંબંધ ધરાવતું પોય, તે અસમવાયીકારણ, જેમકે પટ એ કાર્ય તેનું તંતુ એ કારણ, એ તંતુની સાથે તંતુત્વ સમવાય સંબંધે છે, માટે તે તંતુત્વ પટનું અસમવાયીકારણ; વળી પટરૂપ એ કાર્ય, તેનું પટ એ કારણ, ને તેનું પણ તંતુ કારણ, એ તંતુ સાથે તંતુરૂપ સમવાય સંબંધે છે, માટે તે તંતુરૂપનું અસમવાયીકારણ. આ બે વિનાનું, અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ઇત્યાદિ, તે નિમિત્ત કારણ, જેમકે પટ બનાવવામાં સાળ, સાળવી, વગેરે. સમવાયી કારણને ઉપાદાન કારણ પણ કહેછે: પરમાણુ એ આ જગતનું ઉપાદાન કારણ, ઈશ્વર એ નિમિત્ત કારણ. કોઈ કાર્યને પરંપરાએ કારણું તો ઘણું હોઈ શકે, પણ જે અસાધારણ* એટલે આવશ્યક-નિયત-કારણ હોય તેજ અફ કારણ એને કારણપણ કહેવામા આવે છો.

સર્વ બ્યવહારના કારણરૂપ જ્ઞાન તે બુદ્ધિ; અર્થાત્ પ્રત્યેક વખત

* વસ્તુમાત્રનાં સાધારણ કારણ નવ છે, ઈશ્વર, ઈશ્વરેચ્છા, ઈશ્વર-જ્ઞાન, ઈશ્વરપ્રયત્ન, પ્રાગભાવ, પ્રતિબંધકાભાવ, કાલ, દિલ્લ, નિયતિ. એ વિનાનું કારણ તે અસાધારણ કારણ.

† જે કારણ બ્યાપારદ્વારા હાર્ય સંપાદન કરે તે કારણ એવો પણ મત છે, જેમકે લાકડું કાપવામાં દહોવાડો એ કારણ છે, કેમકે છેદવારૂ બ્યાપારદ્વારા કાપવાનું હાર્ય કરે છે. એમજ સ્મૃતિનું અનુભવ કરણ છે, કેમકે સંસ્કારરૂપ બ્યાપારદ્વારા હાર્ય કરે છે.

મેં જાણ્યું, જોયું, ઇત્યાદિ પ્રત્યયાં થવારૂપ જે જ્ઞાન તેજ બુદ્ધિ (બુધ, જાણવું એ ધાતુ). બુદ્ધિ જે પ્રકારની છે; અનુભવ અને સ્મૃતિ. પ્રથમ અનુભવ થાયછે, તે અનુભવથી મનમાં સંસ્કાર થાયછે. ને તે સંસ્કારદ્વારા સ્મૃતિ થાયછે. આ તે દેવદત્ત એવું, આ અશે અનુભવ, અને તે અશે સ્મૃતિ, એ ઉભયમિથ જ્ઞાન, તે પ્રત્યભિજ્ઞા. અનુભવ પણ યથાર્થ હોય કે અયથાર્થ હોય. વસ્તુનું જે રૂપ હોય, તેજ રૂપે તે વસ્તુ સમજાય, એ યથાર્થાનુભવ અથવા પ્રમા; તેજ વસ્તુ અન્યથા સમજાય, તે અયથાર્થાનુભવ કે અપ્રમા; જેમકે છીપને છીપ જાણવી એ પ્રમા, પણ તેને રૂપ જાણવી એ અપ્રમા. અપ્રમા ત્રણ પ્રકારની છે, સંશય—પરસ્પરને વિરુદ્ધ એવા નાનાપ્રકારના ધર્મ-યુક્ત જે જ્ઞાન તે, વિપર્યય—અવળુજ જ્ઞાન; અને તર્ક—કારણને સાબધે કાર્યજ્ઞાન. દોરડીને સર્પ, માલા, જલધારારૂપે કલ્પવી તે સંશય, દોરડીને સર્પજ માનવી તે વિપર્યય. તકતું સ્વરૂપ ન્યાયમત્તમા આપણે કહેલું છે. છતા ફરી કહીએ. એક વાત માન્ય કરવી, અને તે ઉપરથી ફલિત થતી વાત ન માન્ય કરવી, એ કાર્યકારણ ભંગરૂપ અયથાર્થજ્ઞાનને તોડનાર જ્ઞાન તે તર્ક. પર્વત ઉપર ધૂમ જાળાય છે માટે દેવતા હશે આ અનુમાન છે. હવે કોઈ કહેશે કે ધૂમ બંધે જાળાય, પણ દેવતા નથી. અહીં આ ધૂમ (વ્યાપ્ત, કાર્ય) છે એટલું સ્વીકાર્યું, ને દેવતા (વ્યાપક, કારણ) છે એ ન સ્વીકાર્યું, એ કાર્યકારણભંગરૂપ અયથાર્થજ્ઞાન થયું. ત્યારે એવો તર્ક કરવો પડેછે કે જે દેવતા ન હોય તો ધૂમ પણ ન હોય—અર્થાત્ એ ઉભય કાર્ય કારણરૂપ છે એટલે દેવતા ન હોય એમ તમે માનો, તો ધૂમ

‡ એ પ્રત્યયને અનુવ્યવસાય કહે છે: મૂલ જે જ્ઞાન તે વ્યવસાય.

રોપ એમ માનવું અશક્ય છે, અપ્રમા છે. માટે તમે ધૂમ છે એમ કહ્યો છો તે પાતને હાનિ થાય છે, એટલે દેવતા છે એમ માનો, કે ધૂમ નથી એમ માનો. તર્કનું ફલ યથાર્થ નિર્ણય કરાવારૂપ છે, પણ તેનું સ્વરૂપ અયથાર્થ જ્ઞાનરૂપ છે; કેમકે દેવતા નથી ને ધૂમ છે એવો અયથાર્થ અનુભવ વાદી ઉઠાવે છે, તે માટે તર્ક ફરવો પડે છે.

યથાર્થજ્ઞાન અથવા પ્રમા તે જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તે પ્રમાણ. પ્રમાણ ચાર છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ, ચબ્દ. ઇન્દ્રિયોથી સાક્ષાત્ કે પરપરાએ જે જ્ઞાન થવું ને પ્રત્યક્ષ તેના બે પ્રકાર. આ કાષ્ઠ છે એવું સામાન્ય જ્ઞાન તે, નિર્વિકલ્પ, અને આ પુરુષ છે ઇત્યાદિ વિશેષ જ્ઞાન તે, સવિકલ્પ. શ્રોત્ર, તદ્, ચક્ષુ, રસના, ઘ્રાણુ. અને મન, એ છ ઇન્દ્રિયને લીધે ઇન્દ્રિયગ્રન્થ જે પ્રત્યક્ષ તે પણ છ પ્રકારનું જાણવું, જે ઇન્દ્રિયે જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થાય, તેજ ઇન્દ્રિયે તે વસ્તુના સામાન્ય, અભાવ, તથા સમવાય, પ્રત્યક્ષ થાય એમ પણ, જાણવું; જેમ કે ચક્ષુથી ઘટ જણાયો, તો ઘટન, ઘટાભાન, અને ઘટસમવાય, એ સર્વે પણ ચક્ષુગોચરજ્ઞ જાણવા. પ્રત્યક્ષથી જ્યારે ઘણા ઘણા અનુભવવડે નક્કી કરી એક કાર્યકારણરૂપ સિદ્ધાન્ત હાથ લાગે ત્યારે અનુમિતિ કરવાનું બને છે. જે જન્મે તે મરે એ અનુભવ હજારોવર લાખોવાર થાય, તથા કોઈપણ ચ્યલે જન્મ્યા છતા મરવાનું ન બન્યું હોય એવું આપણા જાણવામા ન હોય, ત્યારે, જન્મે તે મરે એ સિદ્ધાન્ત થાય. જે જે જન્મે તે તે મરે એવો જન્મ-મરણના કાર્યકારણરૂપ અન્યોન્યસંબંધ તેને સહચાર કહેછે, અને જન્મ્યા છતા મરે નહિ એમ જો જણાય, તો જન્મમરણ એ બે,

કારણકાર્ય થાય નહિ, એને બલિયાગ—કાર્યકારણરૂપે જોડાયલા ન હોવાપણુ—કહેછે. જ્યારે સહચાર હોય ને બલિયાગ ન હોય ત્યારે સિદ્ધાન્ત—કાર્યકારણનો સર્વત્ર સિદ્ધાન્ત—થાય, એનું નામ વ્યાપ્તિ જ્યા જ્યા ધૂમ છે ત્યા ત્યા અગ્નિ છેજ, એ સહચાર, ને જ્યા અગ્નિ નથી ત્યા ધૂમ નથીજ, એ બલિયાગ ન હોવાપણુ, એ બે વાના સિદ્ધ થનાથી, જ્યા ધૂમ ત્યા અગ્નિ, એ વ્યાપ્તિ. આમા પણ ધૂમ અને અગ્નિ એ બે શબ્દ કાર્ય અને કારણરૂપે છે જ્યા અગ્નિ છે ત્યા ધૂમ છેજ એનો કાષ્ઠ નિયમ નથી, પણ ધૂમ છે ત્યા અગ્નિ છે એવો નિયમ તો છેજ, એટલે અગ્નિનો પ્રદેશ ધૂમના પ્રદેશ કરતા મહોટો છે ત્યારે કાર્યકારણરૂપ સંબધમા, જેનો પ્રદેશ મટોગે હોય તે બધું કહેવાય છે, ને જેનો પ્રદેશ નાનો હોય તે બ્યાપ્ય કહેવાય છે, કાર્ય બ્યાપ્ય હોય છે, કારણ બ્યાપક હોય છે * બ્યાપ્યબ્યાપકનાં સંબધરૂપ વ્યાપ્તિ જડે ત્યારે અનુમિતિ થઈ શકે આપણે જાણ્યું કે ધૂમ ત્યા અગ્નિ, હવે સામી ટેકરી ઉપર ધૂમ છે માટે અગ્નિપણુ હશે જ એ અનુમિતિ બની શકી. જેના વિષે અમુક વાત સાધવાની છે તેને પક્ષ કહે છે, જેમકે ટેકરી, જે સાધવાનું છે તેને સાધ્ય કહેછે, જેમકે અગ્નિ, ને જે વાત વચમા ગણીને સિદ્ધાન્ત થાય છે તે સાધન અથવા હેતુ કહેવાય છે, જેમકે ધૂમ. અમુક વાત સાધવાની હોય ત્યારે જે જે વસ્તુઓમા તે વસ્તુનો નિશ્ચય થઈ ચુકેલો હોય તે બધી સપક્ષ કહેવાય, ને તે વસ્તુ જે જે વસ્તુમા નથી, એમ નિશ્ચય થયો હોય તે બધી વિપક્ષ કહેવાય, જેમકે ટેકરી ઉપર અગ્નિ સાધ્ય છે, ટેકરીપર અગ્નિ સચમા મદ છે, માટે ટેકરી પક્ષ, પણ

* કાર્ય વાર કાર્યકારણના પ્રદેશ સમાન પણ હોય, છતાં કાર્ય તે બ્યાપ્ય અને કારણ તે બ્યાપક એવો નિયમ છે

રસોડા વગેરેમાં અગ્નિ નિશ્ચયરૂપ છે માટે તે તેના સપક્ષ; ને સરોવર વગેરે અગ્નિ ન હોવારૂપે નિશ્ચયરૂપ છે માટે વિપક્ષ. ધૂમ અને અગ્નિનો સંબંધ આપણે જાણ્યો છે, અને તેજ ધૂમ આપણે બીજી રથે જોયો, ત્યારે અનુભૂતિ કરી છે. ધૂમ એ, સાધ્ય તથા પક્ષ ઉભયને સાધારણ છે; ત્યારે ધૂમ, પક્ષનો ધર્મ થયો, પક્ષમાં હોનાર થયો, તેજ સાધ્ય સાથે નિશ્ચિત સંબંધ રાખનાર થયો. બીજી રીતે બેલીએ તો હેતુ, પક્ષધર્મ છે તથા વ્યાપ્તિવાળો છે, એ ઉભયરૂપતાનું, અનુભૂતિ કરવામાટે જરૂરનું છે એનું નામ પરામર્શ. પરામર્શ એજ અનુમાન, ને તે અનુભૂતિનું કારણ અથવા કારણ જાણવું. ધૂમ છે ત્યાં અગ્નિ છે એવો નિશ્ચય કરવા આપણે આપણી મેજે રસોડું બંદી આદિ જોતા ફરીએ, ને વ્યાપ્તિ ઘડતા ચાલીએ, એ બધું સ્વાર્થાનુભૂતિ કહેવાય; પણ આપણે જે નિશ્ચય કર્યો તે બીજાને ગળે ઠાગ્યા પરામર્શાદિદ્વારા યુક્તિ કરીએ, તે પરાર્થાનુભૂતિ કહેવાય પરાર્થાનુભૂતિના પાંચ વિભાગ માન્યા છે. સિદ્ધ કરવાની વાત કહેવી તે પ્રતિજ્ઞા: ટેકરીઉપર અગ્નિ છે. તેનું કારણ-કહેવું તે હેતુ: ધૂમથી. સાધન અને સાધ્યના સંબંધરૂપ વ્યાપ્તિ કહી તેના દૃષ્ટાન્ત પણ કહેવા તે ઉદાહરણ: જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં અગ્નિ હોય છે, જેમકે રસોડા વગેરેમાં. પછી પક્ષ તથા સાધનનો સંબંધ કહી બતાવવો તે ઉપનયન આ ટેકરી ઉપર ધૂમ છે. ને છેવટ સિદ્ધાન્ત કહેવો તે નિગમન: માટે ત્યાં અગ્નિ પણ છે.

વ્યાપ્તિ સિદ્ધ કરવામાં સહચાર તથા વ્યભિચારાભાસ બે કારણ કહ્યા છે. ત્યારે કોઈ હેતુ અને તેનું સાધ્ય તે બેની વ્યાપ્તિ છે કે નહિ એ પરીક્ષા ઉભય રીતે કરવી જરૂરની થઈ. જ્યાં જ્યાં ધૂમ ત્યાં ત્યાં

અગ્નિ એ તો સહચારગાન થયું; વ્યભિચારભાવ ગાન એ થયું કે નહીં. જ્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધૂમપણુ નથીજ. આ બન્નેને અનુક્રમે અન્વય વ્યાપ્તિ તથા વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ એમ કહે છે. અગ્નિ સાધવામાં ધૂમ એ એવો હેતુ છે કે તેને બન્ને પ્રકારની વ્યાપ્તિ હોઈ શકે છે, માટે તે અન્વયવ્યતિરેકી હેતુ કહેવાય. પણ કોઈવાર કેવલ અન્વયજ હોય, કે કેવલ વ્યતિરેક હોય, તોપણ વ્યાપ્તિ ખોટી છે એમ ન સમજવું. જેમકે સર્વને નામ હોઈ શકે છે, કેમકે સર્વેનું ગાન થઈ શકે છે. અહીં સર્વ પદાર્થોને નામ હોવાપણું સાધ્ય છે, ને તેમનું ગાન થવા પણું-જેયત્વ-હેતુ છે. જ્યાં જ્યાં જેયત્વ છે ત્યાં ત્યાં નામ હોવાપણું છે, જેમકે ઘોડા, ગાય, ઇલાદિમાં. આ અન્વયવ્યાપ્તિ થઈ. વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ એવી થવા જ્યાં કે જ્યાં જેયત્વ નથી ત્યાં નામહોવાપણું નથી, પણ તે નહિ બને, કેમકે જેયત્વ વિનાની વસ્તુજ સંભવે નહિ, એટલે દદાન્ત નહિ મળે, ને દદાન્ત નહિ મળે, ત્યારે વ્યાપ્તિ પણ નહિજ બને. આવો જ હેતુ હોય તે કેવલાન્વયી. એથી ઉલટો-તે કેવલવ્યતિરેકી, જેમકે આત્મા સર્વ વસ્તુથી (જડ) જુદોજ છે કેમકે ગાન ગુણવાળો છે. અહીં આં સર્વથી (જડ પદાર્થોથી) જુદાંપણું એ, ગાનગુણવડે સાધ્ય છે: જ્યાં જ્યાં ગાનગુણ ત્યાં ત્યાં સર્વથી (જડ પદાર્થોથી) જુદાંપણું એ અન્વયવ્યાપ્તિ નહિ બને. કેમકે દદાન્ત નથી. ગાનગુણ જ્યાં હોય ત્યાં તો આત્માજ હોય, કેમકે આત્માવિના બીજું કંઈ ગાનવાળું નથી, ને આત્મ.તો પક્ષ છે-સાધ્ય સંબંધે સંશયાત્મક છે-એટલે દદાન્તમાં આવી શકે નહિ. વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ બનશે: જ્યાં સર્વથી (જડ પદાર્થોથી) જુદા પડવાપણું નથી ત્યાં ગાનગુણ નથી, જેમકે સાકરું, પથ્થર, ઇલાદિકમાં. આ ત્રણે પ્રકારના હેતુથી અનુ-

મિતિ બની શકે છે

આ પ્રમાણે અનુમિતિ પ્રવર્તે છે, ને તેથી જ્ઞાન થાય છે. યથાર્થજ્ઞાન અથવા પ્રમા જે આ પ્રમાણથી બને છે, તેના ત્રણ અંગ થયા વ્યાપ્તિ, પરામર્શ, અને તે ઉપરથી અનુમિતિ હેતુથી કરીને, સાધ્ય તથા પક્ષ એ બેના સંબંધનો નિશ્ચય, એ ત્રણ અંગદ્વારા બને છે. જો હેતુ શુભ હોય તો અનુમિતિ યથાર્થ થાય, ને અશુભ હોય તો અયથાર્થ થાય, ત્યારે જો અશુભ હેતુ હોય, છતાં શુભ હેતુ તરીકે વપરાઈ ગયો હોય, તે હેત્વાભાસ એટલે હેતુ જેવો જણાનાર, પણ ખરો નહિ એના હેતુથી કરીને વ્યાપ્તિ, પરામર્શ, કે અનુમિતિ, એ ત્રણમાના એક અંગને પણ બાધ આવે છે, એવું બતાવવું તે હેત્વાભાસ હેત્વાભાસ ખાત્ર પ્રકારના છે અનેકાતિક, પ્રતિષેદ, સત્પ્રતિપક્ષ, અસિદ્ધ, બાધિત જેમાંથી એકે અતઃ, એટલે નિશ્ચય, ન બને, તે અનેકાતિક, અર્થાત્ જ્યાં હેતુ અને સાધ્યનો વ્યભિચાર બતાવી શકાય, ને તેથી વ્યભિચારાભાવજ્ઞાન ન થવાને લીધે વ્યાપ્તિનો પ્રતિપક્ષ કરાય તે (૧) જે વ્યભિચારસહિત-સવ્યભિચાર-તે અનુમિતિ એ ત્રણ છે સાધારણ, અસાધારણ, અનુપસદ્ધારી વ્યાપ્તિને ખોળી પોક નાર વ્યભિચાર જ્ઞાન છે તો હેતુ અને સાધ્યનો વ્યભિચાર પણ ત્રણ રીતે બને છે જ્યારે સ્પષ્ટ વ્યભિચાર બતાવી શકાય ત્યારે, જ્યારે હેતુસાધ્યનો સહચારવિષે અત્યંત શંકા પડે ત્યારે, અને જ્યારે હેતુ સાધ્યને એક ખીજ સાથે સંબંધરૂપે ઉચ્ચારીજ ન શકાય ત્યારે આ

*જ્યાં વ્યાપક અને વ્યાપ્યના પ્રદેશ સરખા ન હોય ત્યાં વ્યતિરક વ્યાપ્તિ આમ ઉપલબ્ધીને કરવી પડે છે જ્યાં જ્યાં સરખા હોય ત્યાં સ્વ-લબ્ધવાની જરૂર નથી, જેમકે ઉપર જણાવેલા ખીજ ઉદાહરણમાં

ત્રણે પ્રકાર સાધારણાદિ ત્રણમાં અનુક્રમે જોઈ લેતા. (જ) પ્રતિ-
 વ્યાપ્તિ થઈ ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે જે હેતુથી સાધ્ય સાધીએ, તે
 હેતુ સપક્ષમાં હોય ને વિપક્ષમાં ન હોય; પણ જ્યારે બન્નેમાં હોય,
 સાધારણ હેતુ, ત્યારે વ્યાપ્તિ નજ બને. સપક્ષવિપક્ષ ઉભયસાધારણ જે
 હેતુ તે સાધારણ હેતુભાસ. આ પવંત ઉપર અગ્નિ છે કેમકે પર્વત
 પદાર્થ છે. આમાં પદાર્થત્વ એ હેતુથી અગ્નિ સાધવાનો છે, ત્યારે જ્યાં
 જ્યાં પદાર્થત્વ ત્યાં ત્યાં અગ્નિ એવી વ્યાપ્તિ થઈ, તેમાં રસોડું વગેરે
 સપક્ષ પણ થયાં, કેમકે ત્યાં પદાર્થત્વ છે ને અગ્નિ પણ છે. પણ સરોવ-
 રાદિકમાં પદાર્થત્વ છે, છતાં અગ્નિ નથી, એટલે સરોવરાદિ જે વિપક્ષ
 તેમાં પણ પદાર્થત્વ એ હેતુનો બળિયાર થયો. આમ બળિયારા-
 ભાવ ન થયો તેથી, વ્યાપ્તિ—જ્યાં જ્યાં પદાર્થત્વ ત્યાં ત્યાં અગ્નિ—
 ખોટી પડી ગઈ. ત્યારે પર્વતમાં પદાર્થત્વને લઈને અગ્નિ છે એમ
 કહ્યું, તેમજ એના એજ પદાર્થત્વને લઈને અગ્નિ નથી એમ પણ,
 સરોવરાદિનાં દષ્ટાન્તથી, કહી શકાય, એટલે વ્યાપ્તિ ન બને, ને તેથી
 પર્વતમાં અગ્નિ છે, એ અનુભૂતિ પણ, પદાર્થત્વ એ હેતુથી, નહિ
 બને. (ઘ) અસાધારણ એટલે સાધારણ નહિ, જેવાર વસ્તુમાં રહેલું
 નહિ, એકજ વસ્તુમાં રહેલું. જ્યારે હેતુ કેવલ પક્ષમાંજ રહેલો
 હોય, સપક્ષાદિમાં ન હોય, ત્યારે અસાધારણ હેતુભાસ. શબ્દ
 નિત્ય છે કેમ કે શબ્દત્વવાળો છે. અહીં આં શબ્દત્વ એ હેતુ, નિ-
 ત્યત્વ એ સાધ્ય; અને નિત્યત્વવાળાં આકાશાદિ તે સપક્ષ, અને
 નિત્યત્વવિનાનાં પ્રૃથ્વી આદિ તે વિપક્ષ, જ્યાં જ્યાં શબ્દત્વ ત્યાં ત્યાં
 નિત્યત્વ એવી વ્યાપ્તિ સિદ્ધ કરવામાં, સપક્ષરૂપ ઉદાહરણ જોઈએ
 તેમ વિપક્ષરૂપ પ્રત્યુદાહરણ જોઈએ. આ સ્થલમાં સપક્ષ વિપક્ષ

હિમય તો છે, પણ શબ્દત્વ એ એવો હેતુ છે કે તે શબ્દમિના કાષ્ઠ
ખીજમા છે નહિ, એટલે સપક્ષ વિપક્ષ ઉભયે, આપણને દૃષ્ટાન્ત
માટે કામ લાભતા નથી આમ થવાથી શબ્દમા નિત્યત્વ છે કે
અનિત્યત્વ છે એનો નિશ્ચયજ બનતો નથી, શબ્દત્વ નિત્યત્વ આખ્ય
છે કે નહિ તેજ જણાતુ નથી, એમા નિસત્ય તેમ અનિત્યત્વ બન્ને
વાના બતાવી શકાય તેમ છે, એટલે શબ્દના સ્વરૂપવિષે કેવલ
સકા થઈ પડે છે આ પ્રમાણે પરામર્શજ બનતો નથી તેની અનુ
મિતિ નહિ બને (ક) જ્યારે વસ્તુમાત્ર પક્ષમા સમાઈ જવાથી
દૃષ્ટાન્ત ન મળે ત્યારે અનુપસહારી હેત્વાભાસ સર્વવસ્તુ અનિત્ય
છે, વસ્તુ હોવાથી અહીં આ વસ્તુત્વ ઉપરથી અનિત્યત્વ સિદ્ધ કર
વાનું છે, પણ વસ્તુત્વ તો સર્વ-એટલે પક્ષ-વિના ખીજે કહી મગ
વાનું નહિ, તેથી દૃષ્ટાન્ત-નિત્યત્વ કે અનિત્યત્વવાળી વસ્તુ-મળનાર
નહિ, ને તેથી સાક્ષાત્ અનુમિતિજ બનવાની નહિ અન્યથામિ
કે વ્યતિરેખ્યામિ કાષ્ઠપણું નહિ બને તેથી એમ્મ અનુમિતિજ
રદ પડે છે જ્યાં જ્યાં વસ્તુપણું ત્યાં ત્યાં અનિત્યપણું, તેમ જ્યાં
અનિત્યપણું નહિ ત્યાં વસ્તુપણું નહિ, એ બેમાથી એકે આધિન
સિદ્ધ થવાની નહિ કેમકે દૃષ્ટાન્તજ નથી

(૨) જ્યાં સાધ્યના અત્યંત અભાવની સાથેજ આમિ ગમ્પ-
નાર હેતુ પ્રયોજવામા આવે ત્યાં વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ આ જગદ છે
એમા અશ્વત્વ છે માટે, અહીં અશ્વત્વ ઉપરથી જગદખત્ર નહિ સિદ્ધ
થાય, કેમકે અશ્વત્વને જગદખત્ર સાથે વ્યાપ્તિ નથી, પણ મગ્મ-
જ્ઞાના અભાવ સાથેજ નિત્ય વ્યાપ્તિ છે વ્યાપ્તિનોજ પ્રતિપલ થાય
એ કેમકે આ જગદ નથી, અશ્વત્વ જે જગદના અભાવે આમ છે

તેને લીધે, એવું વિરુદ્ધ જ્ઞાન થઈ આવે છે. (૩) જ્યારે કોઈ હેતુના સાધ્યનો અભાવ, તેના તેજ પક્ષમાં, ખીજા હેતુથી બતાવી શકાય, ત્યારે સત્પ્રતિપક્ષ—અર્થાત્ જોને પ્રતિપક્ષો છે એવો હેતુ. શબ્દ અનિ-ત્ય છે કારણ કે કાર્ય છે, એ અનુભૂતિનાં સામે એવી અનુભૂતિ પશુ બને છે કે શબ્દ નિત્ય છે આવણત્વને લીધે. બન્નેનાં દષ્ટાન્તઃ પશુ, ઘટપટાદિ તથા શબ્દત્વાદિ અનુક્રમે છે, તેથી ઉભયમાં વ્યાપ્તિ પશુ બને છે; એટલે શબ્દ એ પક્ષમાં નિત્યત્વને અનિત્યત્વ બન્ને જુદા જુદા હેતુથી સિદ્ધ થવા જાય છે. પ્રતિપક્ષનું જ્ઞાન થવાથીજ હેતુભાસ થાય છે, ને સાક્ષાત્ અનુભૂતિજ ખોટી પડી જાય છે.

(૪) અસિદ્ધ એટલે હેતુનો આશ્રય (પક્ષ), તેનું સ્વરૂપ, કે તેની વ્યાપ્તિ, એમાંનું કોઈપણ અસિદ્ધ છે, ખોટું છે, એમ બતાવવું. તે. એ ત્રણ છે. (અ) જ્યારે હેતુનો આશ્રય ખોટો હોય ત્યારે આશ્રયસિદ્ધ હેતુભાસ, જેમકે આકાશ પુષ્પ સુગંધીમાન છે કારણ કે પુષ્પ છે. પુષ્પત્વ એ હેતુથી સુગંધિમત્વ સાધવાનું છે, પણ આકાશપુષ્પ એ પુષ્પત્વનો આશ્રય છે, પક્ષનું સ્વરૂપ આકાશત્વસંહિત છે, તેજ ખોટું છે, એટલે, સુગંધિમત્વવ્યાપ્તપુષ્પત્વવાનું આકાશપુષ્પ એવે; પરામર્શ નહિ બને, ને તેથી અનુભૂતિ પણ નહિ બને, (બ) જ્યારે હેતુનું સ્વરૂપજ ખોટું હોય ત્યારે સ્વરૂપાસિદ્ધ હેતુભાસ. આ પર્વત ઉપર આગ છે, સુવર્ણમય ધૂમને લીધે. અહીંયાં સુવર્ણમય-સ્વવિશિષ્ટધૂમ એ હેતુથી આગ સાધવાનો છે, પણ સુવર્ણમયધૂમ-સ્વવિશિષ્ટપણું જે ધૂમને કહ્યું, તેજ ખોટું છે, એટલે સુવર્ણમયધૂમ-અધ્યાધ્યઆગમાં પર્વત એવો પરામર્શ નહિ બને, ને તેથી અનુ-ભૂતિ પણ નહિ બને. (ક) જ્યારે કોઈ હેતુ સાધ્ય સાધવામાં અ-

ન્યની મદદ લેતો હોય, અર્થાત્ તે હેતુ ઉપાધિવાળો હોય, ત્યારે વ્યાપ્ત્વાસિદ્ધ હેત્વાભાસ. હેતુ પોતેજ સાધ્ય સાધી શકતો નથી, અમુક સાધ્યના વ્યાપ્તરૂપે અસિદ્ધ છે. કોઈ ત્રીજી વસ્તુ દ્વારા વ્યાપ્ત થાય છે, માટે ખોટો છે. એવી જે ત્રીજી વસ્તુ તેનું નામ ઉપાધિ, તે ઉપાધિ સહિત હેતુ, તે વ્યાપ્ત્વાસિદ્ધ, ઉપાધિ તે એ કે જે સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ રાખે (સાધ્યનો વ્યાપક હોય), પણ હેતુ સાથે ન રાખે (સાધનનો અવ્યાપક હોય). પર્વત ઉપર ધૂમ છે, દેમગે ત્યા અગ્નિ છે. અગ્નિ એ હેતુથી ધૂમ એ સાધ્ય સિદ્ધ કરવું છે અહીં ઉપાધિદ્વારા ધૂમ સિદ્ધ થઈ શકે છે, બાકી સ્વતઃ અગ્નિ પોતે તો ધૂમ સિદ્ધ કરી શકે નહિ. કેમ કે જ્યાં અગ્નિ ત્યા ધૂમ એ વ્યાપ્તિ બનતી નથી, તપાવેલા લોહના સળીઆમાં અગ્નિ છતાં પણ ધૂમ નથી, એ બ્યભિચાર જણાય છે માટે. ત્યારે જે ઉપાધિથી અગ્નિ, ધૂમને સાધી શકે, તે ઉપાધિ બીના લાકડારૂપ છે. જ્યાં અગ્નિ સાથે બીના લાકડા હોય ત્યાં ધૂમ થાય, પણ અગ્નિ એકલો હોય ત્યાં તો ન થાય. ત્યારે જ્યાં બીના લાકડા ત્યાં ધૂમ, એ સાધ્ય વ્યાપકતા, અને જ્યાં અગ્નિ ત્યાં બીના લાકડાં નહિ એ સાધન અવ્યાપકતા, આ બન્ને વાત સિદ્ધ થવાથી બિના લાકડા, કહેલી અનુમિતિમાં ઉપાધિરૂપ ઠર્યાં. અગ્નિ એ હેતુ ઉપાધિદ્વારા, ધૂમ એ સાધ્યને સાધે છે, માટે જ્યાં અગ્નિ ત્યાં ધૂમ એ વ્યાપ્તિ નહિ બને, અગ્નિ ધૂમનો વ્યાપ્ત નહિ થઈ શકે, માટે અનુમિતિ પણ નહિ બને. (૫) ત્યારે કોઈ હેતુનું સાધ્ય અનુમિતિવિનાના બીજાનું

* ઉપાધિના ચાર પ્રકાર છે, પણ તે અત્રે વિસ્તારના ભયથી આપ્યા નથી.

પ્રમાણથી ખોટું પાડી શકાય ત્યારે બાધિત હેત્વાભાસ. હેતુએ સાધેલી વાતજ બાધવાળી છે, ખજન પ્રમાણથી ખોટી પડેલી છે, એ જ્ઞાન તેજ અનુભૂતિનો સાક્ષાત્ પ્રતિબંધ કરે છે. અગ્નિ ઉષ્ણ નથી એમ કોઈ પણ હેતુથી જ્યારે કોઈ અનુભૂતિ કરે, ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ રીતે અગ્નિ આપવો, કે તે ઉષ્ણ હ એમ તરત માને, ને અગ્નિ ઉષ્ણ નથી એ અનુભૂતિ કરવી મૂખી દે, એજ બાધિતનું સ્વરૂપ છે. *

ત્રીજું પ્રમાણ ઉપમિતિ છે. એક વસ્તુ ખીજના જેવી છે એમ જોઈ તે નની વસ્તુનું નામ કૃત્યનું એ ઉપમિતિ. જે વસ્તુનું સાદૃશ્ય તે ઉપમાન, અને જાણેલી વસ્તુના ધર્મનું નની વસ્તુમા આરોપાવું તે અતિદેશ, ઉપમાનનો અતિદેશ કરવાથી થયેલું જે જ્ઞાન તે ઉપમિતિ. જેમકે કોઈએ ગવય (રાજ) જોયું ન હોય, તે જ ગલમા જઈ રાજ જેના પિડને દેખે, ને તરત તેને બળદના જેવું ધારે, ને તે ઉપરથી, બળદરૂપ ઉપમાનનું અરણ્ય કરીને તેનો તેનો અતિદેશ દઢિલા પિંડગા કરે, ને તેને ગવય (ગા-બળદ-સદશ) એ નામ આપે, એનું નામ ઉપમિતિ.

ચોથું પ્રમાણ શાબ્દ, શબ્દથી થયેલું જ્ઞાન તે શાબ્દ. જે યથાર્થ જોયનાર હોય તે પુરવ આત્મ કહેવાય, અને જે આત્મવાચ્ય તે શબ્દ, ને શબ્દથી થયેલું જ્ઞાન શાબ્દ. જે શબ્દનો અમુક અર્થરૂપ સંકેત કરેલો હોય તેને પદ કહેછે, ને તે સંકેતિત અર્થવાચ્યક શબ્દધર્મને

* જે પાત્ર હેત્વાભાસ હતા તેમા સર્વ અયથાર્થ અનુભૂતિનો મમાવેશ થાય છે ન્યાયદર્શન વિચારતા વક્ષણના ત્રણ દોષ કહેવા છે, અતિ-ન્યાસિ, અન્યાસિ ને અસંબન્ધ. એ ત્રણે સાધારણ, સ્વરૂપાસિદ્ધ, અને વિરુદ્ધમા, અનુક્રમે સમાય છે તે બુદ્ધિમાન વાચનારે યોગ્ય લેવું.

શક્તિ કહે છે. શક્તિ અનાદિ છે, અર્થાત્ ધ્મિરે-છાધી ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ માને છે, સાધારણુ નિયમ એવો કહે છે કે આત્મ લોકના વ્યવહારથી, કોશથી, વ્યાકરણથી, ઇત્યાદિ સાધનોથી શબ્દની શક્તિ સમજી શકાય છે આ મુજબે એની તકરાર છે કે શબ્દની શક્તિ તે વ્યક્તિરૂપ છે, કે જાતિરૂપ છે, અર્થાત્ ગદ્ય મહિન આકાર એવો ગદ્ય એ સમુદાય, કેવલ એક પિંડ, એક ગાય, એટલુંજ સૂચવે છે, કે અમુક શુભ, સામાન્ય સ્વરૂપ, ગોત્ર, એ મૂચવે છે ? આ દશનવાગી એમ માને છે કે પદમાત્ર જાતિવિશિષ્ટ-વ્યક્તિના વાચક છે, અર્થાત્ અમુક સામાન્યતા સહિત અમુક પિંડ એવું જાતનાના છે, ગોત્રયુક્ત ગોપિંડ એમ સૂચવે છે. પદ જે પ્રકારના હોય છે, મુખ્ય અને લક્ષ-ણિક. કોઈ પદનો સાક્ષાત્ જે અર્થ તે મુખ્યાર્થ અથવા શક્યાર્થ, જેમકે ગોત્ર ગાય, ને સાક્ષાત્ એના શક્યાર્થ સાથે સમઘ રાખનાર અર્થ તે લક્ષ્યાર્થ, જેમકે ગંગા ઉપર ઘર એ વાચનમાં ગંગાશબ્દને તટ એવો અર્થ થાય છે, તે ગંગાશબ્દના પ્રત્યક્ષ મુખ્યાર્થના સંબંધને લીધે થાય છે. લક્ષ્યાર્થ તે શક્યાર્થ નથી, કેમકે લોભ્યસિદ્ધ સંકેતરૂપ નથી, પણ જ્યાં કોઈ વાક્યના અર્થની સગતિ ન થઈ શકતી હોય-તાત્પર્યની અનુત્પત્તિ હોય-ત્યાં તેનો અર્થ શક્યાર્થને અવલખીને નવોજ દૃષ્ટવો પડે છે*. વ્યંગ્યાર્થ એવો ત્રીજો અર્થ કોઈ શાસ્ત્રવાગી માને છે, તેનો અનુભિનિમા સમાવેશ થઈ શકે છે; જેમકે ગંગા ઉપર ઘર એ વાક્યમાં ગંગાતટ ઉપર ઘર એમ ન જોવાતા, ગંગા ઉપર ઘર એમ જોવાના કારણે ધમ્ની અત્યંત શીત-

*શબ્દની શક્તિના સ્વરૂપવિષે તથા શન્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વિષે સા-
હિત્ય શાસ્ત્રો મત જુદાજ પ્રકારનું છે, તેમ બીમાસા વદાનાદિનું પણ જા-
ન છે જે અને ચર્ચવાનો પ્રસંગ છે નહિ

લતા પવિત્રતા વગેરે સૂચવવાનું છે, તો એ વાક્યમા ગંગાપદનેદ
 વ્યંગ્યાર્થ શીતલતાદિ થયો, પણ એ અર્થરૂપ જુદી શબ્દશક્તિ
 કલ્પવાનું કારણ નથી, કેમકે “ ઘર શીતલતાદિ યુક્ત છે, ગંગાતટ
 ઉપર છે તેથી ” એ અનુમાનવડે ધારેનો અર્થ હિસિદ્ધ થઈ શકે છે.
 શક્યાર્થ કે લક્ષ્યાયયુક્ત પદનો સમૂહ તે વાક્ય વાક્યનો અર્થ બરા
 બરા થઈ શકે માટે ત્રણ વાતની અપેક્ષા છે. આદાક્ષા, યોગ્યતા,
 સન્નિધિ કોઈએક પદને ખીજા કોઈ પદની સાથે ન રાખનાથી અર્થ
 સંગતિનો ભંગ થાય ત્યારે તે એ પદને અન્યોન્ય સાથે આદાક્ષા છે
 એમ કહેવાય. જેમકે ગાયને લાવો એમા લાવો અને ગાયને, એ
 જુદા જુદા હોય તો કંઈ અર્થ સૂચવી ન શકે માટે તે એને અન્યો
 ન્યની આદાક્ષા છે એમજ, કહેલી વાત યોગ્યતાનાથી ન હોય તોપણ
 અર્થ થાય નહિ, જેમકે અગ્નિથી સિંચો, એમા સિંચવાની મૂખ્ય
 ક્રિયા અગ્નિથી બનતી નથી પણ જલથી બને છે માટે વાક્ય અવયવાર્થ
 છે, શબ્દોમા યોગ્યતા નથી વળી ગાયને એવું હવણા કહીએ, ને
 લાવો એવું એ કલાક પછી કહીએ, તોપણ અર્થ ન થાય માટે સાથે
 જ યોવાનારૂપ સન્નિધિ પણ વાક્યાર્થ માટે જરૂરની છે આદાક્ષા,
 યોગ્યતા, અને સન્નિધિ, ત્રણથી પદસમૂહરૂપ નિર્વાક્યનો અર્થ થઈ
 શાબ્દગાન થાય છે. આત્માના તેજ ખરૂં શાબ્દ ગાન છે, માટે પર-
 માત્મરૂપ પરમેશ્વરના વાક્યરૂપ વેદ તે સર્વથા વિશ્વસનીય, સત્યગાનરૂપ
 પ્રમારૂપ-શાબ્દગાન છે વેદ વચનોખી તેમજ ખીજા સર્વ શાબ્દગા-
 નના ત્રણ વિભાગ છે વિધિ, નિર્ગેદ. અર્થવાદ. એનો અર્થ આપણે
 કહી ગયા છીએ.

પ્રમાણ જ્ઞાન આપનાર ચાર પ્રમાણનો વિચાર સંક્ષેપથી થઈ રહ્યો-
મીમાંસા અને વેદાંતમાં અર્થાપત્તિ તથા અનુપલબ્ધિ એવાં બે પ્ર-
માણ્ય વધારે માને છે. અર્થાપત્તિ એટલે જેમાંથી, અર્થાત્ આમ છે,
એવું જ્ઞાન થાય તે. રુદ્રપુષ્ટ દેવદત્ત દિવસે જન્મતો નથી એમ કોઈ
કહે તો, એમાંથીજ તરત એમ ફલિત થાય કે, સારે-અર્થાત્-રાતે
જન્મતો હશે. આહું સાક્ષાત્ જ્ઞાન તે અર્થાપત્તિ. ન્યાયવાળા એને
અનુભિતિમાં સમાવી દે છે. અનુપલબ્ધિ પ્રમાણ્ય એવું છે કે આ
સ્થળે ઘટનો અભાવ છે, તો તે અભાવ પોતેજ આપણને પ્રત્યક્ષરૂપે
જણાય છે, ને તે જણાવામાં, પ્રતિયોગીરૂપ જે ઘટ તેવું ન હોવા-
પણું—અનુપલબ્ધિ—એજ કારણ છે. ન્યાયવાળા કહે છે કે અનુ-
પલબ્ધિ એ અભાવજ્ઞાનનું સ્વતંત્ર કારણ નથી, પણ અભાવના
પ્રત્યક્ષનું સહકારી કારણ છે, ઇન્દ્રિયદ્વારા અભાવપ્રત્યક્ષ થવામાં
સહાયરૂપ છે એટલે તે જુદું પ્રમાણ્ય નથી. એવીજ રીતે પૌરાણી-
કાનાં અંતિહાદિકને પણ ચાર પ્રમાણ્યોમાંજ સમાવેલાં છે. પ્રમાણ્યો
સંબંધે બીજો પણ બહુ મુદ્દમ વિચાર છે. પ્રમાણ્યથી પ્રમા થાય છે;
ત્યારે એ પ્રમા પોતે પ્રમાજ છે એમ યાથી નિર્ણય થાય ? પ્રમા
એટલે યથાર્થ જ્ઞાન, તો તે યથાર્થ જ્ઞાનનું યથાર્થપણું આપણે કેવી
રીતે જાણીએ છીએ ? પ્રમાણ્યવિના જ્ઞાન થાય નહિ એવું માનનારા
નૈયાયિકો એમ સિદ્ધ કરે છે કે જ્ઞાન યથા પડે, તે જ્ઞાન પ્રમા છે
એવું, અનુમાનથી આપણે જાણીએ છીએ, નહિ તો સંશયરૂપ જ્ઞાન
બનેજ નહિ. મીમાંસક તથા વેદાંતિ કહે છે કે જ્ઞાનનું જ્ઞાનત્વ
અનુમાનથી માનતાં અનવસ્થા થાય, કેમકે તે અનુમાનને પણ અનુ-
માનાન્તર તેને પણ અનુમાનાન્તર એમ ક્યાં અટકવું ? માટે જ્ઞાન

ચોતેજ જ્ઞાનને જ્ઞાનરૂપે જાણે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનની સાથેજ જ્ઞાનનું પ્રમાણ રહેલું છે, જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ છે. એમ માનવામાજ્ઞ લાઘવ પણ છે. નૈયાયિકો આ વાતને આપણે કહ્યા તે કારણથી સ્વીકારતા નથી.

ચોતીજ ગુણુમાના બુદ્ધિ એ ગુણુનો આટલો વિસ્તાર છે. બાકીના ગુણો વિષે કાંઈ જાણવા જેવું નથી. તેમ બીજા જે પાત્ર પદાર્થ તેમાના પણ કાંઈ વિશેષ અંશ જાણવા જેવા નથી. એટલે હવે આ દર્શનનો ઉપસહાર કરીએ. જોતમે ન્યાયમા કહેલા સોળે પદાર્થનો કલ્યાદના સત્ પદાર્થમા સમાવેશ થઈ રહે છે એ સહજ સમજાય તેવું છે, કલ્યાદના મત પ્રમાણે, જ્યારે કર્તારૂપ પરમાત્માની કૃપાથી અથર્થ પદાર્થવિવેક રૂપે તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે જીવાત્માનો દુષ્કર્મ સર્વદાને માટે નિવૃત્તિ પામી જાય, એનુંજ નામ મોક્ષ, અને એજ પરમપુરૂષાર્થ. આ રીતે જીવ, ઇન્દ્રિય, અને જગત્ત્રા સ્વરૂપ તથા તેમને સંબધ આ દર્શનમા ઠરાવેલો છે, હવે એ કરતા નીન વિચાર કેવો થયો છે તે આપણે જોઈએ.

સાંખ્ય*

(નિરીશ્વર સાંખ્ય)

કપિય મુનિએ બીજીજ રીતે પદાર્થવિવેકન આરંભ્યું. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જો પદાર્થોના સ્વરૂપમાજ્ઞ આપુ જગત્ સાગોપાગ ઉપજાવી શકે તેવું સામર્થ્ય ન હોય, તો ઇન્દ્રિય પોતે પણ, નહીં વસ્તુ કયાથી બનાવે ? અર્થાત્ ઉપાદાન કારણુજ જે સંપૂર્ણ ન

* સાંખ્યદર્શન મટે, કપિલસૂત્ર, ઇશ્વર કૃષ્ણકારિકા, વિજ્ઞાનભિશુનુ સાંખ્ય, તથા સર્વદર્શન સંગ્રહ એટલાનો આધાર લીધેલો છે.

હોય, તો નિમિત્ત કારણથી શુ બની શકે ? કાઈ હોય તેમાથી બીજું હોઈ શકે પણ કાઈજ ન હોય તેમાથી બીજું કેમ હોઈ શકે ? સત્માથી સત્ થાય, અસત્માથી સત્ થાય નહિ. બ્યારે પદાર્થમાત્રજ સદ્રૂપ હોય અને તેમાથી સદ્રૂપ જન્મત બની શકે, ત્યારે ઇશ્વર એના કાઈ કર્તાની શી જરૂર છે ? ઇશ્વર પોતે પણ અસત્માથી તો સત્ બનાવી શકનાર છેજ નહિ, ત્યારે ઇશ્વરની જરૂરજ ક્યા રહી ? જે પદાર્થ માન્યા છે તેમા આત્મા પણ આવી જાય છે, પરમાત્મા-ઇશ્વર-પણ તેનોજ વિભાગ છે, ત્યારે તેને કર્તા-પણ આરોપવાની કશી જરૂરજ ક્યા છે ? એ કલ્પનાજ બ્યર્થ છે કર્તા એવો ઇશ્વર છેજ નહિ, સિદ્ધ થઈ શકતો નથી પદાર્થો પોતે પોતાના સામર્થ્યથીજ જુદે જુદે રૂપે બને છે, સત્ રૂપ છે તે સત્ રૂપ જણાય છે, તેમા ઇશ્વર શુ નવું કરે છે ? ઇશ્વર, પરમાણ્વવાદિને ગતિ આપે છે, એમ કેઈ કહે તો કુપિત એમ બતાવે કે પરમાણ્વવાદિને ગતિ પામવાનો સ્વભાવજ છે, તેમનામાજ પ્રેરક રૂપ પુરુષ રહેવો છે, તેમનાથી જુદો નથી, એટલે ઇશ્વરની જગો ક્યા રહી ? આમ કર્તાત્રય ઇશ્વરની કલ્પનાને બ્યર્થ કરાવી, કુપિતે વિચાર આગળ ચલાવ્યો કે સત્તારૂપ સામાન્ય, માત્ર ત્રણજ પદાર્થમા માન્યું છે તે વાસ્તવિક નથી; સત્, સત્, છે, છે, એવી પ્રતીતિ તો પદાર્થ માત્રમા થાય છે, ને પદાર્થોને જોતા જડ તથા ચૈતન્ય બેજ અંશ સત્ રૂપે સમજાય છે, ત્યારે સાત પદાર્થ માનવાની, તથા સત્તાને ત્રણમાજ માનવાની, યુક્તિ ઠીક નથી. આવો તર્ક કરવાથી તેજો નિશ્ચય એમ ક્યો, કે સુખ, દુઃખ, તથા અજ્ઞાન, એ ત્રણ શુભયુક્ત વસ્તુમાત્ર પ્રતીત થાય છે, તેથી એ ત્રણ શુભ સહિત કોઈક મૂલ

ચોતેજ ગાનને ગાનરૂપે જાણે છે, અર્થાત્ ગાનની સાથેજ ગાનનું પ્રમાણ રહેલું છે, ગાન સ્વયંપ્રકાશ છે. એમ માનવામાજ લાઘવ પણ છે. નૈયાયિકો આ વાતને આપણે કહ્યા તે કારણથી સ્વીકારતા નથી.

ચોવીસ ગુણુમાના બુદ્ધિ એ ગુણુનો આટલો વિસ્તાર છે. બાકીના ગુણો વિષે કાંઈ જાણવા જેવું નથી. તેમ બીજા જે પાંચ પદાર્થો સોમાના પણ કોઈ વિશેષ અંશ જાણુના જેવા નથી. એટલે હવે આ દર્શનનો ઉપસહાર કરીએ. જોતમે ન્યાયમા કહેલા સોળે પદાર્થનો કલ્યાદના સમ પદાર્થમા સમાવેશ થઈ રહે છે એ સહજ સમજાય તેવું છે, કલ્યાદના મત પ્રમાણે, જ્યારે કર્તારૂપ પરમાત્માની કૃપાથી અથર્થ પદાર્થવિવેક રૂપે તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે જીવાત્માનો દુષ્કર્મ સર્વદાને માટે નિવૃત્તિ પામી જાય, એતુજ નામ મોક્ષ, અને એજ પરમપુરુષાર્થ. આ રીતે જીન, ઇશ્વર, અને જગત્તા સ્વરૂપ તથા તેમનો સંબંધ આ દર્શનમા કરાવેલો છે, હવે એ કરતા નીન વિચાર કેવો થયો છે તે આપણે જોઈએ.

સાંખ્ય*

(નિરીશ્વર સાંખ્ય)

કપિલ મુનિએ બીજીજ રીતે પદાર્થવલોકન આરંભ્યું. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જો પદાર્થોના સ્વરૂપમાજ આખું જગત્ સાજોપાગ ઉપજાવી શકે તેવું સામર્થ્ય ન હોય, તો ઇશ્વર પોતે પણ, નહીં વસ્તુ ક્યાથી બનાવે ? અર્થાત્ ઉપાદાન કારણજ જે સંપૂર્ણ ન

* સાંખ્યદર્શન માટે, કપિલસૂત્ર, ઇશ્વર કૃષ્ણદારિકા, વિજ્ઞાનભિક્ષુડ સાધ્ય, તથા સર્વદર્શન સંગ્રહ એટવાનો આધાર લીધેલો છે.

હોય, તો નિમિત્ત કારણથી શુ બની શકે ? કાંઈ હોય તેમાથી
 બીજુ હોઈ શકે પણ કદાચ ન હોય તેમાથી બીજુ કેમ હોઈ
 શકે ? સત્માથી સત્ થાય, અસત્માથી સત્ થાય નહિ બ્યારે
 પદાર્થભાવજ્ઞ સદ્રૂપ હોય અને તેમાથી સદ્રૂપ જગત્ બની શકે,
 ત્યારે હજાર એવા કોઈ કર્તાની રી નરૂર છે ? હજાર પોતે પણ
 અસત્માથી તો સત્ બનાવી શકનાર છેજ નહિ, ત્યારે હજારની
 જરૂરજ ક્યા રહી ? જે પદાર્થ માન્યા છે તેમા આત્મા પણ આવી
 જાય છે, પરમાત્મા-હજાર-પણ તેનોજ વિભાગ છે, ત્યારે તેને કર્તા-
 પણ આરોપનાની કશી જરૂરજ ક્યા છે ? એ કલ્પનાજ વ્યર્થ છે
 કર્તા એવો હજાર છેજ નહિ, સિદ્ધ થઈ શકતો નથી પદાર્થો પોતે
 પોતાના સામર્થ્યથીજ જુદે જુદે રૂપે બને છે, સત્ રૂપ છે તે
 સત્ રૂપ જણાય છે, તેમા હજાર શુ નવું કરે છે ? હજાર, પર-
 માણ્વાદિને ગતિ આપે છે, એમ ઝાઝા કહે તો કૃપિન એમ બતાવે
 કે પરમાણ્વાદિને ગતિ પામવાનો સ્વભાવજ છે, તેમનામાજ પ્રેરક
 રૂપ પુરૂષ રહેતો છે, તેમનાથી જુદો નથી, એટલે હજારની જગો ક્યા
 રહી ? આમ કર્તારૂપ હજારની કલ્પનાને વ્યર્થ ઠરાવી, કૃપિને વિચાર
 આગળ ચનાવ્યો કે સત્તારૂપ સામાન્ય, માત્ર ત્રણજ પદાર્થમા માન્ય
 તે વાસ્તવિક નથી; સત્, સત્, છે, છે, એવી પ્રતીતિ તો પદાર્થ
 માત્રમા થાય છે, ને પદાર્થોને જોતા જડ તથા ચૈતન્ય બેજ અદ્ય
 સત્ રૂપે સમજાય છે, ત્યારે સાત પદાર્થ માનવાની, તથા સત્તાને
 ત્રણમાજ માનવાની, યુક્તિ ઠીક નથી આવે તકે કરવાથી તેજો
 નિશ્ચય એમ ક્યો, કે સુખ દુઃખ, તથા અજ્ઞાન, એ ત્રણ ગુણયુક્ત
 વસ્તુમાત્ર પ્રતીત થાય છે, તેથી એ ત્રણ ગુણ સહિત કોઈક મૂલ

વસ્તુમાથી વસ્તુમાત્રની ઉત્પત્તિ છે, તેજ ખરી સત્તારૂપ છે. એકની
 એકજ વસ્તુ ત્રણજણને ત્રણરૂપે જણાય છે: તેના માલીકને આનંદ-
 રૂપે (સત્ત્વ), તેની ઈચ્છા રાખ્યા છતાં જેને ન મળેલી તેને દુઃખ-
 રૂપે (રજસુ), અને જેને તેની દરકાર નથી તેને નિરર્થક જડરૂપે
 (તમસુ), જણાય છે. અર્થાત્ જોનારનામા સુખદુઃખજડત્વાદિ ગુણ
 નથી પણ વસ્તુ સ્વભાવમાજ છે તેથી યદ્યપિ જોનાર એવો જ્ઞાન-
 રૂપી પુરુષ છે, છતાં તે કેવલ અકર્તા છે, સાક્ષીમાત્રજ છે; ને સદ્વિકાર્ય,
 સુખદુઃખાદિરૂપ બનાવનાર તો ત્રણગુણવાળી પ્રકૃતિ છે. એ ત્રણગુણ
 તે, કેવલ સુખરૂપ શાન્ત-સત્ત્વ; દુઃખાદિ ભોગવનાર પ્રવૃત્તિ કરનાર
 તરલતારૂપ-રજસ; અને એ ઉભયનો અભાવ હોઈ કેવલ અજ્ઞાનરૂપ
 જડરૂપ-તમસુ. આ ત્રણ ગુણ સહિત જે મૂલ કારણ, જેમાથી સદ્વિ-
 ઉત્પન્ન છે, તે મૂળપ્રકૃતિ, અથવા પ્રધાન એમા એ ત્રણે ગુણ સમાન
 રીતે રહે છે, માટે એને ત્રિગુણસામ્યાવસ્થા એમ કહે છે એ પ્રકૃતિ
 જોગોજ ચૈતન્ય અંશ પણ ઉપર કહી આવ્યા તેમ સિદ્ધ થાય છે, ને
 તે સર્વત્ર એકરૂપેજ, જ્ઞાનરૂપેજ, ભોક્તારૂપેજ, સાક્ષીરૂપેજ રહે છે.
 સુખદુઃખાદિ જે તારતમ્ય તે તો કેવલ પ્રકૃતિના ગુણોથી થયેલું છે.
 એ ઉપરથી કપિલે એવો નિર્ણય કર્યો કે ત્રિગુણસામ્ય કે મૂળપ્રકૃતિ
 તે જડ છે, અને ભોક્તારૂપ પુરુષ તે ચૈતન્યમય છે, છતાં ઉભય એક
 એકને આશ્રયે રહે છે, જુદા નથી. જેમ પ્રકૃતિરૂપે ઉપાતર લેછે, તેમ
 પુરુષ લેતો નથી; પુરુષ અકર્તા છે, પ્રકૃતિ કેવલ જડ છે. ત્યારે
 સદ્વિકાર્ય કેમ બને છે? જડ પોતે તો પ્રવૃત્તિ પામી શકે નહિ, તેમ
 પુરુષ જે તેની સાથેજ છે તે પણ અકર્તા છે, એટલે તે તેને પ્રવૃત્તિ

પમાડે નહિ, એક અંધ, બીજું પંચુ; એ અંધપંચુ ભેગાં થઈ ચાલે છે, ને સૃષ્ટિ થઈ શકે છે. જેમ ગાયનું દુધ પોતાના વાછડાને અર્થે સ્વતઃજ ઝરે છે, તેમ પ્રકૃતિ, પુરુષના સંબંધથીજ (પ્રેરણાથી નહિ) સ્વતઃ ગતિ પામે છે. પુરુષાર્થે પ્રકૃતિ પ્રવર્તે છે, પણ પુરુષથી નહિ. પુરુષ પ્રકૃતિમાં બંધાયો છે તેથી પ્રકૃતિનાં કર્માદિ પોતાનાં આરોપી મોડે કરીને બંધાયેલા માની દુઃખી થાય છે. પ્રકૃતિ ત્યારે સત્ત્વગુણરૂપે પુરુષને જણાય ત્યારે આ ભ્રમ નિવૃત્ત થઈ જ્ઞાન થાય છે, ને પુરુષને મોક્ષ મળે છે. ત્રૈલુ પ્રદારના દુઃખથી મુક્ત થઈ જતું એજ મોક્ષ. આધિભૌતિક એટલે ભૂત-સર્પ, વ્યાધ્યાદિ-થી થયેલા, આધિદૈવિક-દેવ, પિશાચ્યાદિ-થી થયેલા; ને આધ્યાત્મિક-શરીરમાંથી થયેલા જ્વરાદિ, એ ત્રણેમાંથી છૂટી જવાય, અર્થાત્ એ ત્રણ પ્રકૃતિ ધર્મ છે એમ સમજાઈ પોતે અકર્તા છે એમ પુરુષને જણાય, તેજ મોક્ષ. પુરુષો ચૈતન્ય સ્વભાવવાળા પણ અનંત છે, તેથી જે પુરુષને કર્મવાસના દાય થવાથી, જ્ઞાન થઈ જાય, તેને પ્રકૃતિનો કરેલો ભ્રમ મટે, ને તે મુક્ત થાય. એક નદી જેમ કોઈ પુરુષને પોતાનો ખેલ બતાવી વિરામે છે, તેમ પુરુષને પ્રકૃતિ પોતાનું રૂપ બતાવી, વિરામી જાય છે. આથી રીતે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બેનો યોગ માની મોક્ષાદિ વ્યવસ્થા, તથા સત્ત્વાદિ ગુણવડે સુખદુઃખ ધર્મકર્માદિ વ્યવસ્થા, કપિલે કરી છે; ને કર્તારૂપ ધર્મરત્ને કેવલ હરાડો દીધો છે, બુદ્ધિમાનની કલ્પનામાં ન ઉતરે તેવો કરાવ્યો છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ કયાથી એ પ્રશ્ન નકામો છે કેમકે તે અનાદિ છે, તેમનું કારણ શોધવા જતાં અનવસ્થા થાય-છે. ન્યાય તથા વૈશેષિકવાળા, પરમાત્મ અને તેમને ગતિ કરાવનાર પરમાત્મા તથા ભોક્તારૂપ જીવાત્મા ઇત્યાદિ કલ્પના કરે છે, તે કરતાં કપિલનાં પ્રકૃતિપુરુષની કલ્પના લાઘવવાળી

છે પુરુષ અને પ્રકૃતિ કોઈના પણ કાર્ય નથી, કોઈના વિકાર—
 નિકૃતિ—નથી. મૂલપ્રકૃતિ તે અવિકૃતિ છે; પુરુષ પ્રકૃતિ નથી, તેમ
 વિકૃતિ પણ નથી. મૂલપ્રકૃતિમાં, પુરુષસબધથી રજોગુણને લઈને
 ગતિ થતા માટે છે, ને સૃષ્ટિકાર્ય બને છે. મૂલપ્રકૃતિમાંથી સાત
 વિકૃતિઓ થાય છે, ને તે સાત, પ્રકૃતિની વિકૃતિ છતાં, બીજી સોળ
 વિકૃતિની પ્રકૃતિ-કારણ-થાય છે, એટલે તેમને પ્રકૃતિવિકૃતિ કહે છે.
 પ્રકૃતિ એટલે પ્રકર્ષે કરીને કૃતિ કરનાર મૂલ પદાર્થ. એમાંથી વિ-
 કાર થઈ ઉત્પન્ન થાય તે વિકૃતિ, જેમકે દૂધમાંથી દહીં. વિકૃતિનું
 નામજ પરિણામ જેમ વૈશેષિકમતનાળા ધન્યરપ્રેરિત પરમાણુથી
 નગતલી ઉત્પત્તિ કહે છે, તેનું નામ આરભવાદ, તેમ પ્રકૃતિનાજ
 ત્રામાનિક પરિણામથી ઉત્પત્તિ થતી એનું નામ પરિણામવા. ત્યારે
 પ્રકૃતિના પરિણામ-વિભાર-કેવા થાય છે તે જોઈએ મૂલપ્રકૃતિથી
 મહત્તત્ત્વ પેદા થાય છે, મહત્ત્વ એટલે જુદી અથવા અંતઃકરણ,
 વસ્તુઓને જાણનાર. તેમાંથી અહ કાર થાય છે, વસ્તુમાત્રને અહંતા
 આર્પનાર, વસ્તુને સ્વરૂપે સ્થાપનાર હું કર્તા છું, એમ ગનાનનાગ.
 અહંકારના સત્ત્વાશને તથા તમોશને રજોગુણ પ્રવૃત્ત કરે છે, એને
 તમોશથી પચ તન્માત્ર થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ.
 આ સાતમાંથી બીજી સોળ થાય છે અહ કારના સત્ત્વાશમાંથી
 પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિય (વાદ્, પાણિ, પાદ, પાપુ, ઉપસ્થ), તથા પાચ
 કર્મેન્દ્રિય (શ્રોત્ર, ત્વક્, આક્ષિ, રસના, ધ્રાણુ), અને જ્ઞાન તથા
 કર્મ ક્ષિપાત્મક મનસ્, એ અગ્નીઆર થાય છે તેમ પચતન્મા-
 ત્રથી અનુક્રમે, આકાશ, વાયુ, તેજસ્, જલ, પૃથ્વી, એ પચ
 અદાબૂત થાય છે. એમ સોળ પદાર્થ બને છે. જે સાત કલા તે

પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે, ને આ સોળની પ્રકૃતિ છે, આ સોળ એ સાત-
ની વિકૃતિજ છે, કોઈ ખીજની પ્રકૃતિ નથી આ પ્રમાણે મૂલે એ
પદાર્થ તેનોજ વિન્તાર પચીસ પદાર્થરૂપે થાય છે, ને તેથી બધું
વિશ્વ બને છે. સત્વાપત્તિરૂપ મોક્ષ, પુરુષને થાય ત્યારે તે પુરુષને
પ્રકૃતિનો દરેલો મધ મટે છે સાંખ્યશાસ્ત્રમા ઈશ્વર માન્યો નથી
એટલે ઈશ્વરના વચનરૂપ વેદનો પણ સ્વીકાર કરવામા આવતો નથી,
છતાં પોતાને અનુકૂલ હોય એવા શ્રુતિ સ્મૃતિ વાક્યોને સાંખ્ય-
મનાનુસારી આચાર્યો વારંવાર ઉપયોગમા લે છે*. જ્ઞાન પામવા
માટે તત્ત્વવિવેક જરૂરનો છે, ને તે પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન એ બે
પ્રમાણથી થાય છે, એમ સાંખ્યમતમા પ્રમાણાદિ બ્યવસ્થા છે આ
પ્રમાણે તત્ત્વની સખ્યા (સારી રીતે ખ્યાપન કરવું) કરીને નિર્ણય
કરનાર દર્શન તે સાંખ્યદર્શન.

થોગ

(સેશ્વર સાંખ્ય)

જેમ એકજ પ્રકારની પરીક્ષા કર્યાને લીધે ન્યાય તથા વૈશેષિક

* અજામેકાં લોહિતશુક્રકૃષ્ણાં ઇત્યાદિ એતાશ્ચતરોપનિષદ્
વાક્યને કેવલ પ્રકૃતિ ઉપર લગાડે છે, એમજ યસ્મિન્પૃચ્છ પૃચ્છજના
આકાશશ્ચ પ્રતિષ્ઠિત. ઇત્યાદિ જહદારબ્યકવાક્યને કેવલ પચીસ તત્ત્વ
ઉપર લગાડે છે આ તથા એવાં ખીજ ઘણાં વાક્યોના અર્થજુ* ખડન
સારીરજ્ઞામ્યના પ્રથમાધ્યાયમા ૬ બીજાના વાક્ય પ્રકૃતિપુરુષચૈવવિદ્ય-
નાદી ઉભાવપિ ઇત્યાદિ તેને પણ પોતાના પ્રકૃતિપુરુષપરત્વે થોગે છે

† સાંખ્ય એ શબ્દ ભગવદ્ગીતામા તત્ત્વદષ્ટિ, સમ્યક્ જ્ઞાન, જ્ઞાન એ
અર્થમા વાપરેલો છે, તે અત્રેના અર્થ સાથે શુદ્ધિમાને થોગ લેવો

એક એકને પૂર્વોત્તરરૂપે સંકલ્પાવતા છે, તેમ સાંખ્ય તથા યોગ પણ એક એકને અનુબદ્ધ છે. એ ઉપગ્રથીજ વારંવાર બે ન્યાય, બે સાંખ્ય, ને પૂર્વ ઉત્તર એ બે મીમાંસા, એમ પણ પદ્ધતિને બે ગણાય છે, કપિયે જે તત્ત્વવિચાર કર્યો છે, તેને પતંજલિએ સીકાર્યો છે, ને પુરુષની મુક્તિ માટે ખરો માર્ગ કાઢ્યો છે તેનીજ સવિશેષ શોધ કરી છે. પતંજલિએ પોતાની પૂર્વના કે પોતાના સમયના જે જે આચાર્યો થઈ ગયેલા તેમના વિચારોના સંગ્રહ કરીને યોગાનુસાસન રચેલું છે સાંખ્યમતના કહેલા પચીસ તત્ત્વ તેા માન્ય છે, પણ નિરંતર પ્રકૃતિમાજ બંધાઈ ગયેલા પુરુષને કદાપિ પણ શુદ્ધમાર્ગ પ્રાપ્ત થઈ મોક્ષ થાય એ સંભવતું નથી, એમ માનીને, પુરુષને મોક્ષપુદ્ધિ આપનાર પરમજ્ઞાનવાન, નિત્ય, શુદ્ધ, એવા એક ઈશ્વરની જ નજર પતંજલિએ સ્વીકારી છે. એથી તેના સાત્રમા ઈશ્વરસદિત છવીશ તત્ત્વ થાય છે. કપિયે જે વિચાર બાલસુદ્ધિની રચના સંબંધે ચલાવ્યો છે, તેનેજ પતંજલિએ વિસ્તારીને આત્મસુદ્ધિની શોધમાં કામે લગાડ્યો છે. મોક્ષ ઈશ્વરકૃપાથી થાય છે, ને તે પ્રાપ્ત કરવા

—માટે પુરુષને યોગ કરવાની જરૂર છે. યોગાનુસાસનના ચાર પાદ છે. પ્રથમમા યેગ શબ્દનો અર્થ સમજાવી સમાધિ પર્વત વિચાર; દ્વિતીયમા ચિત્તવૃત્તિને ચિથર કરવા માટે ક્રિયાયોગાદિ બાહરંગ સાધન, તૃતીયમા સંયમ—ધારણા ધ્યાન સમાધિ—એ અંતરંગ સાધન; ને ચતુર્થમા સિદ્ધિઆદિ સદિત પરમ મોક્ષનો નિષ્કર્ષ; એમ વ્યવસ્થા છે.

● જ્ઞેયકર્મવિપાકશયાદિથી પ્રજા, સ્વેચ્છાથી શરીરવાન, નિર્માતા, તથા ધર્મપ્રવર્તક, અને સંસારમાં તપતા પુરુષોને અનુબદ્ધ કરનાર, પરમ-પુરુષ, એવું ઈશ્વરનું લક્ષણ બાપ્તું છે † યોગાનુસાસન કપર મોક્ષરાત્રી

યોગ એટલે શું ? ચિત્તવૃત્તિનો રોધ તે યોગ. યોગ એટલે સમાધિ. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થઈ જઈ સારી રીતે (સ) સ્થિરતા (આધિ-આધાન) થાય, ઇન્દ્રિયસાદ પમાય, ને પ્રકૃતિના બધાથી છૂટવા-રૂપ મોક્ષ મળે એજ યોગ. પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ, નિદ્રા, સ્મૃતિ, ઇત્યાદિ વૃત્તિઓ છે, તે બધી મળીને ચિત્ત થાય છે. એ વૃત્તિઓને બધ પાડી દેવી—નિરોધ—ફે જેથી સમાધાન થઈ આવે. પુરુષ-જીવ-છે તે તો, કેવલ અવિકૃત ચૈતન્ય છે, તેને ચિત્તવૃત્તિએ ઢરીને મોહ થાય છે, તેથી વૃત્તિનિરોધ થાય એટલે પુરુષને સ્વરૂપગાન (પોતાના રૂપનો યોગ) થઈ, સત્ત્વાપત્તિ થાય તે મોક્ષ ચિત્તનો સ્વ-ભાવ પરિણામ પામવાનો છે, પુરુષનો તેમ નથી, માટે ચિત્તનિરોધથી, ગાનનોજ અસંભવ થઈ જાય એમ ન સમજવું પરિણામ ત્રણ પ્રકારના છે, ધર્મપરિણામ, લક્ષણ પરિણામ, અવસ્થાપરિણામ — જુદા જુદા સ્વરૂપ જેવા એ ચિત્તનો ધર્મપરિણામ, વર્તમાનાદિકાલ-સંબંધે ચિત્તનું હોય તે લક્ષણપરિણામ, અને જે જોયેલા રૂપ હોય તે રૂપે સ્થિર થવું એ અવસ્થાપરિણામ. ત્રણે પ્રકારના પરિણામ સંક્રિત નિત્ય ગાનવાન એકસ્વરૂપ તે પુરુષ પરિણામરૂપ ચિત્તવૃત્તિને રુદ્ધવી એ યોગ. ત્યારે નિદ્રાદિમા વૃત્તિઓ રુદ્ધાયજ છે તો તેપણુ યોગજ નહિ ચિત્તની ત્રણ અવસ્થા છે, ક્ષિપ્ત, મૂઢ, રિક્ષિપ્ત.—વિષ-યોમા રખડતું ચિત્ત તે ક્ષિપ્ત, નિદ્રામા પડેલું તે મૂઢ, ને વિષયમા વિશેષ રોકાયેલું તે રિક્ષિપ્ત એ ત્રણે સ્થિતિમા ક્તેશાદિનું નિર્માન નાનું સરખું વિવરણ છે, બાસનુ બાપ્ય છે, ને તે બાપ્યની વાચ્યઅપતિમિત્રે ક્તેથી ટીકા છે એ સિવાય હઠયોગપ્રદીપિકા, યોગસાતક, પાશવક્રિય સહિતા, સર્વદર્શનસમૂહ, શિવસ્વરોદય, શિવસહિતા, તત્ત્વસાર, ઇત્યાદિ-નો આધાર લીધો છે

નિર્મૂલ થતું નથી, માટે યોગ થયો ન કહેવાય. એજ વાત પતંજ-
 લિએ યોગના જે અંતરાય ગણાવ્યા છે તેમા કહીછેઃ વ્યાધિ, સ્થાન,
 સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, અવિરતિ, બ્રાન્તિદર્શન, અલબ્ધભૂમિક્ત્વ,
 અને અનવસ્થિતિ*, એટલા ચિત્તવિક્ષેપ જાણવા; તેજ યોગ એટલે
 વૃત્તિનિરોધ તેમા અંતરાય ૩૫ છે. આ અંતરાયને દૂર કરીને વૃત્તિને
 કેવલ નિરોધ કરવો તેજ યોગ, તેજ સમાધિ. આગળ કહેવામા આ-
 વશે તેમ સમાધિ પણ બે પ્રકારે છે, સંપ્રગાત અને અસંપ્રગાત.
 સંપ્રગાતમા તો ઘોડી પણ વૃત્તિ બની રહે છે, ને યોગ તો વૃત્તિ
 નિરોધનું નામ છે, ભારે સંપ્રગાતસમાધિ યોગ કેમ કહેવાય? યોગનું
 જે લક્ષણ હતું તે અવ્યાપ્તિ દોષવાળું હતું આમ ન સમજવું કારણ
 કે વૃત્તિનિરોધ એટલે કેવલ ચત્ત્વરતા એમ અર્થ નથી, પણ ક્લેશ,
 કર્મ, વિપાક, અને આશય, એટલાનો નાશ થાય એવો જે વૃત્તિ
 નિરોધ તે યોગ એમ સમજવાનું છે. એમ અર્થ થયો ત્યારે યોગના
 લક્ષણમા જે અવ્યાપ્તિ દોષ હતો તે દૂર થઈ ગયો, ને સંપ્રગાતસમાધિ
 પણ યોગમા સમાઈ રહ્યો. ક્લેશ પાંચ પ્રકારના છેઃ અવિદ્યા, અ-
 સ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ—અનિત્ય તથા અશુચિ અને દુઃખ
 ૩૫ વસ્તુઓને, નિત્ય શુચિ તથા સુખરૂપ માનવી, તે અવિદ્યા; દ્રષ્ટ
 અથવા સાક્ષીરૂપ અકર્તા જે પુરૂષ છે તેજે, જે જે દર્શન થાય તેને
 યોતારૂપ માનવું, અસ્મિ, આ હું છું, એ મેં કર્યું, એમ અહંતા
 ધરવી, તે અસ્મિતા, રાગદ્વેષ પ્રસિદ્ધજ છે; સદંજન એવી આમક્રિ

* જે શબ્દો સ્પષ્ટાર્થ નથી તેનો અર્થ કહીએ. સ્થાન=કર્મમા, અ-
 વ્યાસમા, પ્રવૃત્ત ન થવું તે અવિરતિ=વિષયનો અભિગ્રાહ અલબ્ધભૂમિ-
 ક્ત્વ=દોષપણ કારણને લેકને નિરોધ ન બની આવે તે અનવસ્થિતિ=
 ભૂમિકા મળે, નિરોધ ૩૫ સમાધિ થાય, પણ તે ટકે નહિ તે

ચયા જાય છે કે ભોગ્ય એવા જે વિષય તેનો, તથા આ શરીરનો
 વિયોગ ન થયો, આનું નામ અભિનિવેશ. આ પાંચ ક્લેશ. કર્મ,
 શાસ્ત્રોક્ત જ્યોતિષોમાદિ સારા, કે નહારા અહાહત્યાદિ છે. વિપાક
 એટલે તે કર્મનું ફલ. આશય એટલે કરેલા કર્મના સસ્કાર જે ફલ
 આપતા સુધી ચિત્તમા રહે છે (આનંદય=સુખે છે) તે. ક્લેશ કર્મ
 વિપાક અને આશયનો નાશ કરનાર ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ, તેજ
 સમાધિ—અર્થાત્ દુઃખથી તથા કર્મવાસનાથી તથા વિપાકસંક્રિતથી
 મુક્ત થઈ જવું તે. આ પ્રમાણે ક્લેશાદિકનો નાશ કરનાર, ચિત્તવૃત્તિ
 નિરોધ પ્રાપ્ત કરવા સાર, જે અંતરાય કહ્યા છે તે દૂર કરી, અભ્યાસ
 તથા વૈરાગ્ય સાધવા. ચિત્તને જુદા જુદા પરિણામ પામતા અટકાવી
 ચોતાના સ્થાનમા ઝિયર કરવાના હેતુથી વારંવાર પ્રયત્ન કરવો તે
 અભ્યાસ, અને ઔદિક તથા આમૃગિક, એટલે અન્યદન વનિતાદિ
 તેમજ ઇન્દ્રિયમાદિ, જે જે વિષય છે તે સર્વને વશ હું નથી, પ્રભુ
 તે બધા મારે વશ છે, કેમકે તે અનિત્ય છે, દુઃખરૂપ છે, ને હું નિત્ય
 તથા આનંદરૂપ છું, એવો જે નિશ્ચય તે વૈરાગ્ય. યોગરૂપ સમાધિ
 પ્રાપ્ત કરવા અભ્યાસાદિની અપેક્ષા કહી, તે યથાર્થ બની આવે તેને
 માટે પ્રથમે ક્રિયાયોગ કહેલો છે. તપઃ સ્વાધ્યાય ઇન્દ્રિયપ્રણિધાન એ
 ક્રિયા યોગનું લક્ષણ છે. કૃત્યદ્રાવણાદિક વ્રતાચરણથી શરીરને દમ્બું
 તે તપસ્. પ્રભુવ આયત્રી ધર્માદિક મત્રોનો યથાર્થ રીતે જપ તે
 સ્વાધ્યાય. શારીરિક માનસિક ધર્માદિ ક્રિયામાત્રનું, ધનની અપેક્ષા
 તજી, કેવલ ઇન્દ્રિયાર્પણ, તે ઇન્દ્રિયપ્રણિધાન.

•યાજ્ઞવલ્કય ઈમંત્ર જે પ્રકારના છે વેદિક, તાત્રિ- તે પ્રત્યેક યજ્ઞ
 ત્રણ પ્રકાર છે પુરુષ, સ્ત્રી, નપુસક નમોન્તમત્ર નપુસક, તથા સ્વાદાન્ત
 તે સ્ત્રી, તે વિનાના પુરુષ-તેજ ફલદાતા. વળી મત્રોની દસ પ્રકારે શુદ્ધિ

આ પ્રમાણે જ્યારે ક્રિયાયોગથી કરીને સર્વથા યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે અજ્ઞાનયોગ કરવાનો છે. તે આઠ અંગ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ, એ યમ, શૌચ, સતોષ, તપસ્, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રણિધાન, એ નિયમ, આ દશ વાત સિદ્ધ થાય ત્યારે આસનનો વિચાર કરવાનો છે. નિરુપદ્રવત્રાણા શાન્ત અને પ્રસન્ન સ્થલમા રહી આસન સાધવું. જેનાથી કરીને ચિત્તની સ્થિરતા મહાજ્ઞા બની રહે તે આસન. પદ્મ, ભદ્ર, વીર, સ્વસ્તિક, દણ્ડક, સોપાન્ય, પર્યંક, કૌચ, નિપદન, સમસંસ્થાન, એ દશ પ્રાચીન શ્રેયોમા આપેલા છે. એનોજ વિસ્તાર કરીને આધુનિક શ્રેયોમા ચોરાશી કે તેથી પણ અધિક બતાવ્યા છે, જે પૃથ્વી અને અગ્નિ ઉપર આવે તેમ અનુક્રમે ગોચવા, અને જમણે હાથે ડાબા પગનો ને ડાબે હાથે જમણા પગનો અગુટ થીઠ તરફથી પકડવે, તથા સીધું શરીર રાખી ગેસવું, એ પદ્માસન, એમ યોગવૃદ્ધ્ય કહે છે. એનાજ પ્રકારે બીજાં પણ બને છે. યમ નિયમ ને આસન એ ત્રણથી જ્યારે આચાર વિચાર ખાનપાન તથા સ્થિતિ બદામર કેદાણે આવે, ત્યારે પ્રાણાયામ કરવા માડનારું છે. યમાદિ યથા છતાં પણ ચિત્તવૃત્તિને નિરોધન થાય ત્યારે પ્રાણાયામની અર્થેશ છે. ચિત્તવૃત્તિને વિષયોમા પ્રગટ કરનાર પ્રાણ છે, પ્રાણનું શરીર બહાર જવું આવવું થાય તે પ્રમાણે ચિત્ત પણ જ આવ કરે છે, માટે પ્રાણને રૂધિરો હોય તો ચિત્ત પણ

રૂધાવિના પણ તે ફલ આપતા નથી શ્વન, તાડન, બોધન, અભિપેક્ષ, વિમલ્લીરરન, આપ્યાયન, જનન, તર્પણ, દીપન, ક્રૃષ્ણિ આ બધા વિસ્તાર શારદાદિવક નામના શ્રેયમા છે

ચિર યાય એમ માને છે. માણસના શરીરમાં જે શ્વાસોચ્છ્વાસ હોય છે, તે જેનાથી જીવનક્રિયા બને છે, તે વાયુનું નામ પ્રાણ; સ્થાનના ભેદે કરીને એને જુદા જુદા નામ આપેલા છે: જેમકે હૃદયમાનો વાયુ તે પ્રાણ, શુદ્ધમાનો તે અપાન, નાભિમાંના તે સમાન, કંઠમાનો તે હિદાન, અને સર્વશરીર વ્યાપી તે વ્યાન. તે તે સ્થાનમાં રહી તે તે સ્થાનનાં કર્મ પણ તે તે વાયુ ચલાવે છે. હૃદયમા જે રક્ત બને છે, તે જેની શુદ્ધિથી દેહ જીવે છે તથા માણસના વીર્ય પરાક્રમ બુદ્ધિ આદિ વૃદ્ધિ પામે છે, તેને સાયવવાનું કામ પ્રાણનું છે. એમજ મહોત્સર્ગ, અન્નનું જીર્ણ થવું, વાણીનો તંત્ર બરાબર ચાલવો, શરીરની રક્તિ ગતિ છત્યાદિ યવા, એ બીજા ચાર વાયુના અનુક્રમે કર્મ છે. કર્મભાવતરણ લક્ષ કરી નામ કુર્મ ધનંજયાદિ દશ ભેદ પણ કોઈ શાસ્ત્રકારો માને છે. એ પ્રાણ મનુષ્યનેજ છે એમ નથી, પણ પદાર્થભાવને છે, તેમ બધા વિધને છે, ને સર્વ વ્યાપી છે. એનું મહાસ્થાન સૂર્ય છે, તેમાંથી પ્રાણનો પ્રવાહ બધે પ્રસરે છે, ને ચંદ્રથી કરીને પોષાય છે. ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે માણસના દેહનો પ્રાણ પણ ગતિ કરે છે. રાત દિવસના ચોવીસ કલાકમા માણસનો પ્રાણ બાર વાર બદલાય છે. જમણી નાસિકામાંથી પ્રાણનું વહેવું તેને સૂર્ય અથવા ઈંડા કહે છે, ડાબીમાંથી વહેવું તેને ચંદ્ર અથવા પિંગલા કહે છે, ને ઉંમયમાંથી વહેવું તેને સુષુમ્ણા કહે છે. માણસનું, તેમ સર્વેનું શરીર, પચતત્તનું બનેલું છે. એ પાચે તત્ત્વ—આકાશ, વાયુ, તેજસ, જલ, પૃથ્વી—શરીરમા ચયાક્રમે ચાલ્યા કરે છે, ને અઢી અઢી ઘટિકાએ, જે એક એક પ્રાણ આવે છે તેમા, વાયુ, તેજસ, જલ,

મૃત્તી, આકાશ; ૨૦, ૩૦, ૪૦, ૫૦, તથા ૧૦, એટલી ૫૫ મુદ્ધી અનુક્રમે ચાલે છે. ચંદ્રપ્રાણ, જલ પૃથ્વી એ તત્ત્વ, સાર્વિક કર્મમા સિદ્ધિદાતા છે, સૂર્યપ્રાણ, તેજસ્ તત્ત્વ, એ રાજસી કર્મમા સિદ્ધિદાતા છે. સુષુમ્ણા, તથા આકાશ તત્ત્વ, બુદ્ધિ ભક્તિ જ્ઞાનાદિમા સિદ્ધિદાતા છે. વાયુ તત્ત્વ સાધારણ છે. પ્રાણને સ્વર ૫ણ હશે છે, જેમ એક સારંગીના જુદા જુદા સ્વર યાય છે, તેમ પ્રાણની સ્થિતિઓ તથા તેમા તત્ત્વની છાયા એ સર્વ શરીરરૂપ સારંગીના સ્વરજ છે, ને તેની ત્રિધાતિ મુખ્ય છે. યોગ્ય સ્વર તથા તત્ત્વનો નિવેક કરી, યમાદિ સાધનસપત્ત પુરુષે, પ્રાણાયામ આરંભવે. પ્રાણનું શરીરમા પેસવું તે પૂરક, શરીરથી બહાર નીકળવું તે રેચક, ને તેને શરીરમા યથાશક્તિ ધુટવે તે કુંભક. પ્રાણને ખેંચી, કુંભક કરી, ને મૂકી દેવો તે પ્રાણાયામ. યમાદિસાધન, સ્વરતત્ત્વાદિ વિવેક; તથા મુલાદિ ત્રણબંધ, એટલા નિશ્ચયપૂર્વક સાગોપાર્જી જાણ્યાનિના પૂરક રેચકાદિ કરનાર બહુ હા-

“આ બધા, પ્રાણ તથા તત્ત્વનો વિચાર, કાલજ અરો મારા ” પ્રાણ વિનિમય ” મંથમાં ૧૧ ત્યાં લેવો

† બંધ ત્રણ ૭ મૂલબંધ, ઉદ્ધિયાનબંધ, જલધરબંધ ગુદાના અપાનને રોકવો તે મૂલબંધ, નાભિમાં સમાનને રોકવો તે ઉદ્ધિયાન, ને કંઠે ઉદ્ધાનને રોકવો, તે જલધર એમજ ખેચરી, શાભવી, ચાચરી, ભૂચરી, વજ્રાલી, આદિ મુદ્રાઓ, એટલે કે અમુક અમુક શરીરાવયવને રોક કરી પ્રાણ નિયમવાના, માર્ગ છે વળી જેના શરીરમાં મેદાદિ દોષ દોય, ને પ્રાણાયામમાં તેથી વિદ્ય આવવું દોય, તેને માટે, બસ્તિ, યોતિ, નેતિ, નોસિ, કપાક્રમાતિ, ત્રાટક, ઇત્યાદિ છ ક્રિયા માનેલી છે. પ્રાણાયામનો પ્રકાર દબો ૧૧ તેમા ૫૫ રેચક, પૂરક કેવી રીતે કરવાં તેનો સૂક્ષ્મ વિવેક છે, તથા કુંભકના ૮ નું બહુ પ્રકાર-ઉત્તમથી શીતલી, આદિ છે. એજ પ્રમાણે ગુદા, ઉપસ્થ, નાસિ, કાંઠ, અને જમ્બુડી, તથા મસ્તક

નિને પહોંચે છે: શ્વાસ, ક્રોધ, કષ્ઠ, હિંસા, હ્રોગ, ચિત્તભ્રમ, ગુ'મ, ઇત્યાદિ અનેક વ્યાધિમા રૂસાઈ પડે છે. જે યથાર્થ રીતે યાચ તો સર્વ વ્યાધિને છૂટી, ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ કરી, મોક્ષ સાધી શકે. અર્થાત્ અત્રે તે વિષે વિસ્તાર કરવાનું પ્રયોજન નથી એકલા પ્રાણા-ચામનેજ વળગી પડીને ધણા એક મતમતાવર તથા સપ્રદાયવાળાએ અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરાવી છે, ને તે તે સાધવામાજ જાણે મોક્ષ હોય એમ ઠગાય છે. કોઈ, નાકમાથી દોરો પરાવી ગળામા કાઢે છે (નેતિ), કોઈ, પચીસ પચાસ હાથનું કપડું ગળી જઈ પાછું કાઢે છે (મૌતિ), કોઈ, એકાદ હાથજ ઉચો રાખી મૂકી તેને સુકવી નાખે છે, કોઈ સૂઈ સાચુ જ જોઈ રહે છે, ઇત્યાદિ અનેક બાનતો લઈ એમે છે, ને તેટલામાજ કૃતાર્થતા માને છે કહેનાની મતલબ એમ નથી કે એ મધા નકામા છે કે કેવલ બર્થ છે, પણ એમા જ પુરુષાર્થ નથી, એટલે સુધી પણ કહીએ કે એકલા પૂરક રચકાદિમા પણ પુરુષાર્થ નથી પતજલિ પોતે યોગ ચન્દનો અર્થ સમજાવવા જે પ્રયત્ન કરે છે, તેમાથી આપણે જોયું છે કે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ-રૂપ સમાધિ એજ ખરો પુરુષાર્થ છે, ને તે માટે મધા સાધન માત્ર

એ સ્થલમા સાત ચક્રનો સૂક્ષ્મ વિવેક છે ને તેમા પ્રાણને બહુ બહુ રીતે ચાલવવાના પ્રમાર છેવટ, સુષુપ્તમા માર્ગ એટલે ખરડાની કરોડનો રામ્મ માત્ર તથા તેના અને મસ્તિસ્કા સધિ આગળ બહારંધ્ર, ઇત્યાદિ દ્વારા કુટવી નામની સન્નિને જાગત કરી સમાધિએ પહોંચાય છે. આટલી વાતો અત્રે સચવી જવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ બધો વિવેક જાણ્યા વિના, એકદમ ક્રૂરો મારનારને હાનિ યાય છે, માટે સાવધાન રહેવું, ને વિચારીને કામ કરવું યથાર્થ રીતે વિવેક બને તો શરીર સુખ મન સુખ તથા મોક્ષ મળે.

છે. સાધનનેજ, કે તે સાધનના પણ એકદેશને, પુરુષાર્થ માનવો, એ ભુવ છે. પ્રાણ સાધવો તે પણ ચિત્ત સ્થિર કરવાને, સમાધિ પામવા નેજ; ને તેજ સમાધિ-ચિત્ત નિરોધ-બીજ રીતે યદ્ય શકે, તો પ્રાણને મથવાનું નક્કામુ જ છે, પ્રાણ એની મેળે જ સ્વાભાવિક ગતિમા આવી રહેશે. બધું ચિત્તના વચીકાર ઉપર આધાર રાખે છે. પતંગસિની પછીના આચાર્યોએ, યોગના જે જે મેદ માન્યા છે તે પણ આવો વિવેક સમજાવવાનેજ. હડયોગ-અર્થાત્ ■ એટલે સૂર્ય (પ્રાણ), અને હ એટલે ચંદ્ર (પ્રાણ), તેના યોગ-પ્રાણાયામાદિ વિસ્તાર-તે, અને રાજયોગ-કેવલ ચિત્ત નિરોધરૂપ વૃત્તિ નિરોધ-તે હડયોગ એ પુરુષાર્થ નથી, ગજયોગ એજ પુરુષાર્થ છે, તો ચિત્તને ગમે તેમ થવાબાં કરવું અને માત્ર વાણિરોધ કરવો, કે તે માટેના એકાદ નજીવા સાધનમા ભગઈ બેસવું, એ કેવલ ભ્રમ છે.

અસ્તુ. પ્રાણાયામ સુધી જે સાધન કહ્યા તે બહિરંગ એટલે બાહ્ય, શરીરને નિયમનાથી મુખ્યત્વે સંધાય તેના, સાધન છે. હવે અંતરંગ સાધન એટલે શરીર માથે ચિત્તને પણ નિયમવાના સાધન કહેવાના છે. ત્રિપદ માત્રથી ઇન્દ્રિયોને પાછી દહાવી ચિત્તમાજ સમાવી દેવી, તે, પ્રતિકૂલ આહરણરૂપી, પ્રત્યાહાર. રાગ, ક્રોધ, દ્વેષ, મોહ, મત્યાદિ વૃત્તિમાત્ર ઉત્પન્ન થવાનું કારણ વિષયેન્દ્રિયસંયોગ છે, માટે ઇન્દ્રિયોને ત્રિપદમા વળગવા ન દેવી એનું નામજ પ્રત્યાહાર, એમ થયા પછી શરીરમાના સાનયકમાથી એકાદ ચક્રમા, કે કોઈ બાહ્ય પદાર્થ ઉપર પણ, અથવા દૃષ્ટિત ભગવત્ સ્વરૂપમા, ચિત્તને સ્થિર બાંધી દેવું તે ધારણા. પછી જેની ધારણા કરી હોય તેનાજ સ્વરૂપનો પ્રવાહ માત્ર ચિત્તમા વહે, ને બીજો વિસદૃશ પ્રત્યક્ષ ન હોય.

એર્થાત્ ચિત્ત પોતે તન્મય-એકરસ-યદ્ય, ધારિત વ્યક્તિમય સ્થ જન્ય,
 પોતે જ નિર્મલ યદ્ય જન્ય, તે ધ્યાન. આ પ્રમાણે નિરંતર અભ્યાસ-
 કરીને કલેશાદિ નાશ થતા સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાધિ એ-
 ટલે સારી રીતે સમાધાન, વૃત્તિ નિરોધ; વસ્તુનું ચચાર્ય સ્વરૂપ જણા-
 યાથી, પુરુષનું સ્વરૂપને ઝાળખવું, કેવલચિન્મય સ્વભાવમાં સ્થિત
 થવું, મોક્ષ પામવો, મોહમય દુઃખનો અભાવ થવો, આનંદનો ઉદય
 થવો. સમાધિના બે પ્રકાર છે; સપ્રગાત અને અસપ્રગાત. વૃત્તિ-
 ઝાળના નિરોધ તે સમાધિ. એ એક પ્રકારની ભાવના છે, તે જ
 જોગ્યવસ્તુ હોય તે રૂપ થવાનું નામ છે. જોગ્યવસ્તુના બે પ્રકાર છે,
 ધર્મ અને પદ્મીશ તત્ત્વ. તત્ત્વ પણ જડ અને અજડ, એટલે પ્રકૃતિ
 તથા તેના વિકાર તે જડ, અને પુરુષ એ અજડ. જડમાં પૃથ્વીઆદિ
 સ્પૃશ્ય તત્ત્વ, અને તન્માત્રાતઃકરણાદિ સૂક્ષ્મતત્ત્વ. જ્યારે સ્પૃશ્ય તત્ત્વોને
 લઈને ભાવના સ્થિત થવા ગાડે ત્યારે સવિતર્ક સમાધિ, જ્યારે
 સૂક્ષ્મતત્ત્વોને લઈ સ્થિરતા થાય ત્યારે વિચાર સમાધિ, જ્યારે રજસ્ત-
 મેયુક્ત ચિત્તમાત્રની ભાવનાથી સ્થિરતા અને ત્યારે આનંદ સમાધિ.
 અને જ્યારે રજસ્તમસનો પરાજય થઈ કેવલ સત્ત્વરૂપે પુરુષદષ્ટિમાં
 સ્થિતિ થઈ જાય ત્યારે અસ્મિતા સમાધિ. આ ચારે પ્રકાર સપ્ર-
 ગાત સમાધિના છે, જેમાં સં એટલે સારી રીતે કરીને તત્ત્વવિવે-
 કથી ચિત્ત સ્વરૂપ પ્રગાત થાય છે તે. છેવટની જે સત્ત્વવૃત્તિ કહી તે
 મુધાનો પણ નિરોધ થઈ જાય, ને કેવલ્ય-ચિન્મયતા-પ્રાપ્ત થાય તે
 અસપ્રગાત સમાધિ સપ્રગાત તથા અસપ્રગાત ને સવિકલ્પ તથા
 નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ કહે છે. આ પ્રમાણે સમાધિનો અભ્યાસ
 કરવાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાધિનો અભ્યાસ કરનાર યોગી

ચાર પ્રકારના છે. પ્રાયમકલ્પિક, મધુમનિક, પ્રગાન્યોત્તિષ, અતિ
ક્રાન્તભાવનીય. પ્રાયમકલ્પિક તે એ કે જે અભ્યાસ માત્રમા પ્રવૃત્તિ-
માનુ થવાથી પોતે જ્ઞાનપ્રકાશ પામ્યો હોય બીજી ભૂમિકાવાળો તે
મધુભૂમિક અથવા ઋતભરપ્રગ કહેવાય છે. મહાવેરાગ્નને લીધે ૨૦૮-
સ્તમસનો નિર્મૂલ નાશ થઈ જવાથી, અવર્ણ્ય સુખરૂપ જ્ઞાનમય
વિશદતા આવે, એનું નામ મધુમતી અથવા ઋતભરપ્રગા સિદ્ધિ
કહે છે. એ સિદ્ધિ બે પ્રકારે જણાય છે, મનોજવિત્ત્વ એટલે શરીરને
પણ મનના જેવી ગતિ કરવાનું સામર્થ્ય, અને વિકરણાભાવ એટલે
કોઈ પણ પ્રદેશનું જ્ઞાન થવામા અંતરાયનો અભાવ જેમ મધપુડો
અધોજ ગળ્યો છે તેમ તેનો કોઈ એક દેશ પણ ગળ્યો છે, એમ
સર્વજ્ઞ તથા એકદેશમા પણ જ્ઞાનમય જે સિદ્ધિ તે મધુમતી એજ,
ઋત એટલે સત્ય માત્ર જાણવાની શક્તિરૂપ ઋતભરપ્રગા પણ કહે-
વાય છે. આ સિદ્ધિવાળા યોગીને બીજા પ્રકારનો જાણવો જ્યારે
પ્રધાનજ્ઞ એટલે પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિના જે જે વિકારો છે તે
સર્વ પોતાને વશ થઈ જાય એવી સિદ્ધિ ૩જે, ત્યારે ત્રીજા પ્રકારનો
યોગી થયો જણાય. તેને ભૂતેન્દ્રિયજ્ઞથી એમ કહે છે. એજ વખતે
જે સર્વવિવેકરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેને વિગોષ્ઠ અથવા જ્યોતિ-
ષ્મતી વૃત્તિ પણ કહે છે. જ્યારે આ બધી સિદ્ધિ આદિથી* પણ
વિરાગપામી વૃત્તિમાનનો નિરોધ કરી અસપ્રગાત સમાધિએ પહોંચાય

* આજ સિદ્ધિઓને આઠ પ્રકારે પણ કહેવાય છે અગ્નિમા, મદિમા
સપિમા, ચરિમા (એ ચાર મનોજવિવિના ભેદ છે), પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય,
ચરિત્વ (એ ત્રણ પ્રધાનજ્ઞના ભેદ છે), ને ઇશત્વ (એ ચતુર્થ ભૂમિકા-
વાળા યોગીના પરવેરાગ્યનું રૂપ છે)

ત્યારે અતિક્રાન્તભાવનીય ચતુર્થભૂમિકે યોગી થવાય આ વખતે કલેશાદિખીજમાત્ર નિર્દગ્ધ થઈ જવાથી, કાર્ય કારણરૂપ સુખદુઃખાદિ-અમલ વસ્તુમાત્રનો પ્રકૃતિમા લય થઈ જાય, અને ફરીથી તે પ્રકૃતિના બાધરૂપ સરકાર ઉદય ન પામે તેવી રીતે પુરુષનું ચિત્ક્રિત સ્વરૂપમા અવસ્થાન થઈ રહે, તેજ મોક્ષ—કૈવલ્ય

ધર્મમીમાંસા †

આટલે સુધી આપણે જે વિચાર કરતા આવ્યા, જે રીતે તત્ત્વ-દષ્ટિના તરંગોને પરિવર્તન પામતા આપણે જોયા, તે કરતા હવે જે વિ-ચાર કરીશું તે નવીન જાતિનોજ છે જે ચાર દર્શનની વાત આ-પણે કહી તે મુખ્ય કરીને કેવલ તત્ત્વશોધ ઉપરથીજ વિસ્તરેલી છે, તેમા શ્રુતિને વારવાર વચમા આણવાનો પ્રયત્ન થોડો છે, જે એ દર્શન હવે વર્ણવવાના છે, તેમનો વિષય જરાક જુદી રીતિનો છે તે બન્ને દર્શનોમા વેદનું પ્રાધાન્ય માનેતું છે. મીમાંસા એટલે શોધ ત-પાસ, સક્ષમવિચાર ત્યારે મોક્ષ એટલે પરમાનંદ પામવામાટે જે સક્ષમ વિચાર તેનું નામ મીમાંસાશાસ્ત્ર એ વિચાર સ્વતંત્રજ ચલાવવો તે ઠીક નહિ, પણ ઇતિહાસકારા જે અનુભવો મનુષ્ય જાતિએ ભેગા કરી વારસામા આપેલા છે, તેને પણ વારવાર અવનોક્તતા જવું, એમ આ દર્શનનો સિદ્ધાન્ત છે વેદરૂપ પ્રાચીન અનાદિ સમ્રહને તજીને જવાયજ કેમ ? એમાથી જે પરમાર્થ પ્રાપ્ત થાય તેજ ધર્મ તેજ મોક્ષ આ પ્રમાણે વેદના ક્રિયાદિને વળગીનેજ ધર્મસ્વરૂપ

† જેમિનિસૂત્ર તથા રણરણાખ્યનો કોઈ કોઈ અધ્યાય, જેમિનીય ન્યાયમાલાવિસ્તર, અર્થ-સંગ્રહ, તથા સર્વ દર્શન સંગ્રહ, ઇત્યાદિને આધારે અત્રે સાર આપ્યો છે

સિદ્ધ કરવાનો એક પક્ષ થયો; ત્યારે બીજો પક્ષ, વેદનાં એટલે કે ઉપનિષદના, ગાનાદિને વળગીને ધર્મ શોધવા તત્પર થયો. કેવલ ક્રિયામાર્ગ તે પરમાર્થ નથી, પણ જ્ઞાન એજ પરમાર્થ છે, એમ વિચારસંગતિથી જોતા, એકનું નામ પૂર્વમીમાંસા—એટલે જ્ઞાનના અધિકારી થવા માટેનો માર્ગ, અને બીજાનું નામ ઉત્તરમીમાંસા—એટલે આખરના જ્ઞાનની શોધ,—એમ દહેવાયું. આવા બે નામ આ બે દર્શનોના સંબંધને લીધે પ્રચલિત છે, ને યદ્યપિ ઉત્તરમીમાંસાવાળા પૂર્વમીમાંસાને પૂર્વરૂપે ગણે છે, છતાં પૂર્વમીમાંસાવાળા પોતાનો માર્ગ છેક પૂર્વરૂપે સ્વીકારતા નથી, તેનેજ તેઓતો ઉત્તર રૂપેજ ગણે છે, ને પોતાના દર્શનને પૂર્વમીમાંસા નહિ, પણ મીમાંસા એમ નામ આપે છે. મીમાંસા દર્શનના : પ્રણેતા જૈમિનિ છે. ધર્મ એજ આ મીમાંસાનો વિષય છે. ધર્મ શું ? સાચી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય ? પરમાત્મ ભોક્ષરૂપી સ્વાભાવિક વાસના શી રીતે પૂરી થાય ? વેદવિહિતમાર્ગે યથાર્થ ચાલવાથીજ આવો ધર્મ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એમ નિર્ણય કરી, મીમાંસામાં ધર્મનું લક્ષણ એવું બાધ્યું છે, કે ચોદના એટલે વેદવાક્યમાં કરેલો વિધિરૂપ આદેશ તેજ ધર્મ. એ આ દેશ પ્રમાણે ચાલવાથી, ધર્મ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ભોક્ષ બને. આ વિચાર કરવાનું શાસ્ત્ર જો મીમાંસા તેના બાર અધ્યાય છે. પ્રથમાધ્યાયમાં વિધિ અર્થવાદરૂપમંત્ર તથા સ્મૃત્યાદિના પ્રામાણ્યનો વિચાર છે; બીજામાં યાગાદિકર્મજોદાદિપરાયણ મંત્રાર્થનો વિચાર છે; ત્રીજામાં પ્રયાજાદિ યજો દર્શપૂર્ણનાસાદિના શેષાગમન છે એવો શેષ શેષિમાત્ર વિચાર્યો છે; ચોથામાં યજ તથા પુરુષ ઉભયના દુષયોગનો અર્થ વિચારીને પ્રયોજ્યપ્રયોગરૂપાવ નિર્ણય કર્યો છે; પાંચમાંમાં કર્મના

કર્માદિનો વિચાર છે; છૂટાગ્રા અધિકાર નિર્ણય છે; સાતમામાં સામાન્ય-
 તિદેશ, આઠમામાં વિશેષાતિદેશ, ને નવમામાં ઉઠ, એ વિચાર
 છે; દશમામાં બે તરફથી પ્રાપ્ત થતા વિધ્યાદિના પરસ્પર બાધનો
 વિચાર છે; અગીઆરમામાં કાર્યપ્રધાનરૂપે એકજ વખતે ચલાવેલા
 કાર્ય, અંગ દ્વારા ઉપકારક છે એવો તંત્ર વિચાર છે, બારમામાં
 પશુને માટે અનુષ્ઠિત પ્રયાગદિથી પત્રવંગ પુરોડાશ પર્યંત પશુ ઉપકાર
 ચાલ છે એ વિચાર્યું છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે સામાન્યતઃ;
 વેદવિભાગ, વેદાર્થ વિચાર, તથા કર્માદિવ્યવસ્થા, એજ આ દર્શનનો
 ઉદ્દેશ છે. અધ્યાયના પશુ જુદા જુદા અધિકરણ કરેલા છે, ને બધા
 મળી આશરે ૧,૦૦૦ અધિકરણ છે. પ્રત્યેક અધિકરણમાં એક એક
 વિષયનો વિચાર સમાવેલો હોય છે; તે વિચાર ચલાવવાના પાત્ર
 અંગ છે: વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત, સંગતિ. જેમકે રવા-
 ધ્યાય (વેદ) નું અધ્યયન કર્તવ્ય છે આ વિષય. એ રવાધ્યાય
 માટે જૈમિનીય શાસ્ત્ર આરંભવું જોઈએ કે નહિ એ સંશય. અધ્ય-
 યન કર્તવ્ય છે, તેમાં અર્થ જાણવાની કર્તવ્યતા કહી નથી, માટે
 શાસ્ત્ર આરંભવું નહિ એ પૂર્વપક્ષ. આ પૂર્વપક્ષનો વિચાર કરીને જે
 નિર્ણય કરવો તે સિદ્ધાન્ત, જેમ કે જૈમિનીય શાસ્ત્ર આરંભવું. અને
 સિદ્ધાન્તવડે કરીને પૂર્વાપર ખીજાં વાક્યાદિનો સંબંધ સ્ફુટ કરી
 બતાવવો ને તેથી સિદ્ધાન્તને દઢ કરવો તે સંગતિ, જેમકે અક્તાઃ
 સર્કરાજપંદઘાતિ (પલાળેલી ચાકર ઉપયુક્ત છે) એ વાક્યમાં
 શાનાથી અક્ત તે, બાકરણ, કોચ, નિરુક્તાદિથી સમજાતું નથી, પણ
 તેજોવૈષ્ટતમ્ એ વાક્યશેષનો મીમાંસાશાસ્ત્રથી વિચાર કરી પૂર્વ-
 વાક્યમાં મેળવ્યાથી, ધીરડે અક્ત એવો અર્થ સમજાય છે. આ

પ્રમાણે પાત્ર વિચારેથી મીમાંસાશાસ્ત્ર ધર્મપ્રાપ્તિયથે અરબુ એવેદ નિર્ણય થયો અધિકરણનો એક બીજા સાથે તથા બધા શાસ્ત્રસાથે સબધ યથાર્થ રીતે બેઠવાનો જે વિચાર તે ઉપોદ્ધાત. આ પ્રમાણે બધા બારે આધ્યાયનો ક્રમ સમજવો.

વેદ અનાદિ છે, અપૌરુષેય છે, એવિષે બહુ બહુ વિચાર કરેલો છે. વેદવિષે કોઈ કર્તા સ્મરણમા નથી માટે તે અપૌરુષેય છે એમ બતાવ્યું છે. વળી શબ્દોનું નિત્યપણું આ શાસ્ત્રવાળાએ સ્વીકાર્યું છે શબ્દની શક્તિવિષે આપણે વૈશેષિકમતમા વિચાર કરી આવ્યા છીએ. વૈશેષિકવાળા બક્તિવિશિષ્ટજાતિપરત્વે શબ્દશક્તિ માનેછે, તે મીમાંસાવાળા કેવળ જાતિપરત્વેજ શબ્દશક્તિ સ્વીકારેછે. વ્યક્તિરૂપ જે અર્થ થઈ આવે છે તે માત્ર અનુમાનથી-આક્ષેપથી, અર્થસંગતિ કરવાના હેતુથી, થઈ આવેછે. જ્યારે શબ્દશક્તિ જાતિવાચક થઈ, ત્યારે શબ્દ નિત્યજ થયો, ને નિત્ય શબ્દરૂપ વેદ તે પણ નિત્ય, અનાદિ થયો. વળી વેદમા અવિધ્યાર્થક વચનો આવે તે પણ ધ્વનિના સર્વજ્ઞ પ્રજ્ઞાથી સંભવે છે, ને તેથી વેદનું અનાદિપણું મટતું નથી એમ સિદ્ધ કરેલું છે. એજ રીતે ઐતિહાસિક પુરુષાદિના નામનો પણ બીજી રીતે અર્થ કરી, વેદના અનાદિપણાને બાધ આવતો નથી એમ બતાવ્યું છે.* વેદમત્રાર્થનું વિધિનિષેધાર્થ વાદરૂપસ્વરૂપ તો આગળ કહી

* સર્વર પ્રાવાહણિ એ નામ છે, પણ મીમાંસાવાળા પ્રાવાહણિ વહેનાર-પવન એ અર્થ કરી, સર્વર એ રૂઝ પવનના શબ્દનું અનુકરણ છે એમ બતાવે છે અર્થાત્ વ. પ્રા. એટલે જર્જર શબ્દસહિત દોડતો પવન અદઃપાનર ઈત્યાદિ શબ્દોના ક્રમાશિષ્ટમટે કરેલા અર્થ માટે જુઓ ૫૪ ૬૬, ટિપ્પણ ૬

આવ્યા છીએ આ શાસ્ત્રમ પ્રમાણુ પણ ■ માનેલા છે, તે આપણે
કહી ગયા છીએ, અને પ્રમાણુગત જે પ્રમાણ તે ગ્રંથ કરામા
સ્વતોગ્રાહ્યત્વ માનેલું છે એ પણ આપણે કહી આવ્યા છીએ.
મીમાસાશાસ્ત્રના આચાર્ય પ્રભાકર, કુમારિલ, અને મુરારિમિશ્ર ત્રણ
પ્રખ્યાત છે: ત્રણેના મતમા કષ્ટક નૂનાધિકતા છે, તેથી તેમના ત્રણ
પક્ષ પડેલા છે. પ્રભાકરવાળા પ્રભાકર મીમાસક કહેલાય છે, કુમા-
રિલમદવાળા ભાદ્ર, તથા મુરારિમિશ્રવાળા મિશ્ર, મીમાસક ગણાય
છે. આ ત્રણે સામાન્ય ૧ મીમાસાશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને સ્વીકારે છે,
પણ કાંઈ સક્ષમ સક્ષમ તદ્વાવતો માને છે, જેનો વિસ્તાર અત્રે કરવાની
જરૂર નથી. પણ વેદાન્તવાળા મીમાસાના પ્રમાણુદિને સવાશે સ્વીકારે
છે એટલે એટલું જાણવા જેવું છે કે તેઓ પ્રભાકરને વધારે અતુ-
સરે છે, શંકરાદિ તો ભાદ્રનેજ પ્રમાણુ ગણે છે. જેમ ન્યાયાદિથી
પ્રમાણવિચારને મુખ્યરીતે પ્રુષ્ટિ મળેલી છે તેમ મીમાસાથી અર્થ
વિચારને મળેલી છે ૧. એથીજ વેદાત શાસ્ત્રનો એ શાસ્ત્ર સાથે નિષ્ક

•વેદાન્તપરિભાષાદિ ■ યોમા એમ જણાય છે

†અર્થવિચારની અધિકરણાદિ સંગતિ ઉપરાત ખીલ જે વાદપણુ પ્ર-
સિદ્ધ ન છે. અભિહિતાન્વય (ભાદ્ર) અને અન્વિતાભિધાન (પ્રભાકર).
આકાક્ષા, યોગ્યતા, સન્નિધિ એ ત્રણથી નેયાયિકો વાક્યાર્થસિદ્ધિ માને છે.
મીમાસકો એક તાત્પર્યાર્થ પણ ઉમેરે છે, જે ન્યાયને પણ કેવલ અનિષ્ઠ
નથી અભિહિતાન્વયવાદ એવો છે કે વાક્યના પદમાથી મૂલપદાર્થરૂપ ન
નહિ પણ કોઈ અવગ્ર્ય તાત્પર્યરૂપ વિશેષાર્થ સ્ફુરે છે, અન્વિતાભિધાનવાદ
એવો ૨ કે જે પદાર્થ છે તેજ વાક્યાર્થ થાય છે. આનો વિરોધ સ્પષ્ટાર્થ
વેદાન્તપરિભાષા તેમજ કાવ્યપ્રકાશાદિમાં છે. સાહિત્ય રીતે વ્યગ્યાયસિદ્ધિ
મટે અભિહિતાન્વયને શ્રદ્ધે છે.

સંબંધ છે. ન્યાયાદિની પ્રમાણુપદ્ધતિ ઉપરાત મીમાંસાના પ્રમાણુનો, તથા અર્થ નિર્ણયપરત્વે અધિકરણાદિનો, વેદાતવાળા સંપૂર્ણ રીકાર કરે છે. ખીજું, મીમાંસાના ધર્મના અરૂપનોજ વિચાર છે, ને ધર્મ માત્રથીજ મોક્ષ મળતો નથી, કેવલ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ યાય છે, એમ વેદાતનુ માનવું છે, એટલે ધર્મપછી શ્રદ્ધાવિચાર આવશ્યક છે ધર્મવિચાર એ પૂર્વમીમાંસા છે, ને શ્રદ્ધાવિચાર એ ઉત્તરમીમાંસા છે. આમ યદ્યપિ કાપિલ પાતંજલાદિ દર્શનો સાથે ધર્મમીમાંસાદર્શનને સંબંધ નથી, તથાપિ પરમગાનકપ-ચેતોપનિષદાદિનું રહસ્ય નિરૂપણ કરનાર શ્રદ્ધા મીમાંસાદર્શન સાથે નિકટ સંબંધ છે, તેથી અત્રે તેનો વિચાર પરતુત હતો, તે આ પ્રમાણે આપણે સમાપ્ત કરો.

શ્રદ્ધામીમાંસા.

આપણે આટલે સુધી જે વિચાર કરતા આવ્યા છીએ તેમાથી, તત્ત્વદષ્ટિનો આપણે શોધ કરવા માડ્યો છે તે પરત્વે, શા નિર્ણય થયો ? આપણે કહેલું છે કે તત્ત્વદષ્ટિમા એ વાતોનો સમાવેશ છે, તે વિશેજ વિચાર કરેલો છે: જગતનું નિદાન, અને છે તેની વસ્તુસ્થિતિ, શાથી છે, એ બેનું વિવેચન, એનાજ સંબંધે બધા દર્શનોમા વિચાર કરેલો છે, વેદાદિકાલમા યજ્ઞયાગાદિપ્રવૃત્તિથી દેવતાઓને તોપનામાજ જે પરમપુરુષાર્થ મનાયો હતો, તે કરતા કાષ્ઠક અધિક વાન હશે એના તર્કમાથી દર્શનોનો જન્મ છે એ પણ આપણે જ્ઞેયુ છે. સારે જે મુખ્ય વિષય છે તે વિશે ન્યાય તથા વૈજેષિકવાગાએ એવો નિર્ણય કર્યો, કે વિશ્વની ઉત્પત્તિ અતિસૂક્ષ્મ પરમાણુથી થઈ છે, અને તે પરમાણુને ત્રેરનાર નિમિત્ત ઈશ્વર છે. વસ્તુમાત્ર સમપદાર્થ રૂપે સ્થિતિ પામી છે, ને જીવ તથા ઈશ્વર તે પા પદાર્થજ છે, તથા

જ્ઞાનની ન્યુનાધિક્તાથી કરીને એક એકથી સર્વદા ભિન્ન છે. પદાર્થ તત્ત્વ જાણવા માટે પ્રમાણાદિથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ને જ્યારે ઈશ્વરકૃપાથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય, અને જીવનો જે દુઃખધર્મ છે તેનો અસત અભાવ થઈ જાય, ત્યારે મોક્ષ મળે છે. સાંખ્યદર્શનવાળા આ વ્યવસ્થાને માન્ય કરતા નથી. ન્યાયના સમપદાર્થમાના દ્રવ્ય ગુણ, અને કર્મ એ ત્રણેમા સત્તારૂપ સામાન્ય, તથા ત્રણે એક એકથી ભિન્ન છે એ રૂપવિશેષ, ઉભયનો સ્વીકાર કર્યો છે, ને એ સિવાયના આર પદાર્થમા સત્તા માની નથી, એ વાતને સાંખ્યવાળા સ્વીકારતા નથી. વસ્તુમાત્ર સત્ સત્ એમ બાંહે છે, માટે સત્તા તો સર્વ પદાર્થમા છે. વળી, જ્યારે પદાર્થના પરમાણુ વિના ઈશ્વર પણ સૃષ્ટિ રચી શકતો નથી, ને મૂલમા ન હોય તેવું કાંઈ પણ નવું બનાવી શકવા અસમર્થ છે, ત્યારે પદાર્થસ્વભાવથીજ વસ્તુસભન ન માનતા, ઈશ્વર કૃપવા જવામા ગૌરવ છે ગ્રેમ તેઓ બતાવે છે સર્વ પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ એની ત્રિગુણાત્મકપ્રકૃતિજ સપૂર્ણ છે, અને તેમા સર્વદા રહેલા પુરુષથી તે પ્રેરાય છે. પુરુષ અકર્તા છે, છતાં પ્રકૃતિથી જુદો નથી, માટે પ્રકૃતિના ગ્જસ્તમોશમા બધાઈ દુ ખીપણુ માની લે છે, પણ જ્યારે સત્ત્વાશમા ગ્ચિતિ પામે ત્યારે અમર્તાપણુ અનુભવી સ્વરૂપજ્ઞાન સમજે છે, ને પ્રકૃતિ તેને બાધ કરતી નથી આતું નામ મોક્ષ પ્રુપ્તો અનંત છે, તેમાના જે જે પુરુષને પચીસ તત્ત્વના વિવેકે કરીને સત્ત્વાપત્તિ થાય તે મુક્ત થયો કહેનાય પત-જલિને આ બધી વાત રચતી આની, પણ પ્રકૃતિમા સર્વદા લેપાર્ગ ગયેયો પુરુષ સત્ત્વાપત્તિ પામે નહિ એમ લાગ્યાથી તેણે ઈશ્વર એવો પરમપુરુષ સ્વીકાર્યો. તે ઈશ્વરની કૃપાથી પુરુષને જ્યારે જ્ઞાન થાય ત્યારે

સુક્તિ મળે. જ્ઞાન માટે તેણે યોગમાર્ગ ચોખ્ખો. આ ચાર દર્શનોથી આપણે આ પ્રમાણેના સિદ્ધાન્તો ઉપર આવ્યા છીએ. પાંચમું જે મીમાંસાદર્શન તેમા તો એ ચાર દર્શનોને લગતી કાંઈ વાત છે નહિ, પણ કેવલ ધર્મ સાધવાથી સ્વર્ગરૂપ મોક્ષ મળે એમ બતાવેલું છે, ને તે ધર્મ વેદોક્ત વિધિનિષેધ પાળવાથી થઈ આવે એમ કહ્યું છે. વેદવિહિતક્રિયામાગને પ્રાધાન્યરૂપે માનનાર દર્શન મીમાંસા છે; ને સર્વગ્રંથોમાં એ તેનો મોક્ષ છે. હવે આપણે ઉપનિષદપ્રતિપાદિત જ્ઞાનમાર્ગને પ્રધાનપણું આપનાર બ્રહ્મદર્શન જોવાનું છે. ક્રિયામાર્ગ તે પૂર્વમીમાંસા, તેમ જ્ઞાનમાર્ગ તે ઉત્તરમીમાંસા; ક્રિયામાર્ગ તે ધર્મમીમાંસા તેમ જ્ઞાનમાર્ગ તે બ્રહ્મમીમાંસા. સર્વ દર્શનોમા એજ દર્શન શિરોમણિભૂત છે, ને એનાથીજ પરમપુરુષાર્થ-મોક્ષ-પ્રમાપ છે એમ સર્વ ધર્મવાળા એક મતથી સ્વીકારે છે.

ઉત્તરમીમાંસા એજ વેદાત પણ. વેદનો અર્થ અર્થાત્ વેદપ્રતિ પાદિતક્રિયામાર્ગનું પરમશ્રેષ્ઠ—બ્રહ્મજ્ઞાન—ઉપનિષદ—તે વેદાત. આપણે આગળ કહી ગયા છીએ કે ઉપનિષદનું રહસ્ય સમજાવવાના સૂત્ર વ્યાસે રચેલા છે. એજ વ્યાસસૂત્ર, વેદાતસૂત્ર, બ્રહ્મસૂત્ર, ઉત્તરમીમાંસાસૂત્ર, કે શારીરસૂત્ર કહેવાય છે. એનો વિષય ચાર અધ્યાય તથા ચાર પાદ અને પાદપાદે અનેક અધિકરણ એ રૂપે આપણે બતાવી ગયા છીએ. એ સંગ, દશ મુખ્ય ઉપનિષદ, જેના નામ પણ આપણે કહી ગયા છીએ, ને ભગવદ્ગીતા એ ત્રણનું નામ પ્રસ્થાનત્રય, ને તે ઉપરથીજ વેદાત દર્શનનો વિસ્તાર એ પણ આપણે બતાવી ગયા છીએ. એ ત્રણે ઉપર શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય છે. બીજાં પણ ભાષ્યો કહેવાળાં છે, હતા જૂનામા જૂનું શંકરનું છે, ને પ્રાચીનમા પ્રાચીન

વેદાત, શાંકરે કરેલા પ્રસ્થાનત્રયના અર્થ પ્રમાણેજ મનાય છે, તેથી
 સ્ત્રોતેજ વેદાતદર્શનનું નામ મળેલું છે. ત્યારે હવે આપણે વેદાતદર્શનના
 વિષયનો વિચાર ચલાવીએ. જેમ પૂર્વમીમાસા ધર્મનો વિચાર કરેછે,
 સ્ત્રોત ઉત્તરમીમાસા બ્રહ્મનો વિચાર કરે છે; ને જેમ એક, વેદમાથી
 બહુ પ્રતિપાદન કરે છે, તેમ બીજી ઉપનિષદોમાથી બહુ સિદ્ધ કરી
 બતાવે છે. આ ઠેકાણે એવી ચંકા યશે કે જ્યારે વેદાતદર્શન ઉપનિ-
 પદમાત્રને વળગી રહે છે ત્યારે તે પણ મીમાસાદર્શનની પેઠે આગળના
 ચાર દર્શનો સાથે કાંઈ સબંધ ધરાવતું હશે નહિ. આ સમજવું
 ખોટું છે. તે ચારે દર્શનવાળા ઉપનિષદના વચ્ચેના નથી સ્વીકારતા
 એમ નથી, પણ ઉપનિષદના વાક્યો જ્યાં જ્યાં પોતાના મતને મળતા
 આવે ત્યાં ત્યાં લગાડી લેછે; સર્વે વાક્યોનો સમન્વય કરી ને તેમાથી
 જોઈ અર્થ ક્ષેપે છે એમ તપાસ કરતા નથી. વેદાતદર્શન એટલુંજ કહે
 છે કે સર્વે ઉપનિષદ વાક્યોનો સમન્વય કરી જે અર્થ પ્રતિપાદન
 ચાય તે લેછે. ને તેમ કરવામા, પ્રમાણ તથા અર્થનિર્ણય સંબંધે, એ
 ચારે દર્શનમાથી જે સહાય મળે તે સારી રીતે વાપરે છે, અને છેવટ
 પાંચે દર્શનોના સિદ્ધાન્તોને સૂક્ષ્મ રીતે તપાસી ખોટા ફગારે છે.
 અર્થાત્ યદ્યપિ શ્રુતિ એટલે ઉપનિષદનું વેદાતદર્શનમા પ્રાધાન્ય ખરૂં,
 તથાપિ યુક્તિ અને અનુભવવિનાનો શ્રુત્યર્થ સ્વીકારનામા આવતો
 નથી એટલો વિશેષ વિચાર છે. આ વાત પણ આપણે આ પ્રદરણને
 આરંભેજ સ્પષ્ટ કરી ગયા છીએ. પ્રાચીન ઋષિઓના સિદ્ધ અનુ-
 ભવને દૂર રાખી સ્વતંત્ર રીતે ગમે તેમ વિચાર ચલાવી કરાવેલા
 સિદ્ધાન્તો વેદાતને ગ્રાહ્ય નથી, છતાં કેવળ વેદવાક્ય ઉપરજ તે બેસી
 રહેતું નથી, યુક્તિ તથા અનુભવથી પણ તે વાક્યને સમર્થન આપે

છે. સારે હવે જણાય કે આગળના ચારે દર્શન સાથે તેમજ મીમાંસા સાથે વેદાત્દર્શન ને કેવો સંબંધ છે. હવે આપણે પ્રથમે એ જોવાનું છે કે એ પાંચ દર્શનોની કેટલી વાત વેદાત્દર્શનને આજ છે ને કેટલી નથી વેદાત્દર્શનને જ્ઞાન પામવા પરત્વે મીમાંસામા સ્વીકારેલા છ પ્રમાણ માન્ય છે, પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ, શાબ્દ, અનુપયોગિધ, અને અર્થાપત્તિ. એમજ મીમાંસામા અર્થનિર્ણયપરત્વે જે નિભાગ માન્યો છે, વિષય, સમય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત, અને સંગતિ, તે પણ માન્ય છે. આ સર્વે વિષયમા ન્યાયૈશોપિકાદિએ જે સક્ષમ વિચાર કર્યો છે તે પણ સર્વથા આજ છે; છતાં ન્યાયૈશોપિકાદિકથી કેટલીક રીતે વેદાન્ત બાહુજ જુદું પડે છે, તે આપણે જોઈશું. સાંખ્યમતની સર્વપ્રક્રિયા વેદાન્તને આજ છે, એટલે ન્યાયાદિમાનો ઈશ્વર તેને સાંખ્યની પેઠેજ આજ નથી. સૃષ્ટિનો કર્તા એવો ઈશ્વર ન હોઈ શકે તેના કેટલાક કારણ આપણે સાંખ્યદર્શનમા જોઈ આજ્યા છીએ. વેદાન્તદર્શનવાળા એમ કહે છે કે ઈશ્વરને સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થવાનો સંભવજ નથી, તે આશ્ક્રમ છે, સર્વથા સંપૂર્ણ છે, તેને ઇચ્છા હોય જ નહિ,* એટલે કર્તા એવો ઈશ્વર સંભવતોજ નથી. વળી ઈશ્વરને સૃષ્ટિ કરવાની પ્રેરણા પણ શાથી થાય? ગ્રાણીમાત્રના કર્મથી કરીને કર્મવ્યવસ્થામાટે ઈશ્વર સૃષ્ટિલીલા વિસ્તારે એમ કહેતા પણ, કર્મથી ઈશ્વર પ્રેરાય ને ઈશ્વરથી કર્મ પ્રવર્તે એવો આજ્યોન્યાયપ્રદોષ આવે છે. † કદાપિ ઈશ્વર જ કર્તા હોય તો પરમદમારૂપ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરે

* લોકવત્તુ કીલાકિંચલ્યમ્ એ સૂત્ર ઉપરથી કાઈ ઈશ્વરને કર્તા તરીકે ગણના નહીં તો અમારે આજ નથી. એ વાત આગળ સ્પષ્ટ કરીશું.

† અદ્વૈતસૂત્ર અધ્યાય બીજો, વળી સુન્દરની સ્વાશાન્યસિદ્ધિ.

દુ.ખરૂપ સંસાર કેમ સંજોગે-એક દુઃખી, બીજું સુખી એવી વ્યવસ્થા
અનાદિથીજ સામારે કરી ? શું તેને સમ વિષમ હતું ? શું તેનામા
સદ્ધિમા દુઃખ ઉત્પન્ન થતું અગ્ર વવાનું સામર્થ્ય ન હતું ? અથવા શું
તે એવા કૃત છે કે જાણી નિયારીને દુઃખ સર્જે છે ? આમ વૈષમ્ય
તથા નૈર્ઘૃણ્ય એ દોષ પણ ઈશ્વરને કર્તા માનવાથી ઉભા થાયછે.
આમ સદ્ધિકર્તા એવો ઈશ્વર સર્વથા અસિદ્ધ છે, ને વેદાન્ત દર્શનમા
ગ્રાહ્ય નથી. જ્યારે કર્તારૂપ ઈશ્વર અગ્રાહ્ય છે, ત્યારે તે ઈશ્વરના
પ્રસાદથી દુ.ખોદ્દેશરૂપ મોક્ષ પણ અગ્રાહ્ય થઈ રહ્યો. આમ ન્યાય
વૈરોધિક તથા પાતળજ્ઞ દર્શનથી વેદાન્ત દર્શનનો તથાત છે.
સાંખ્ય-દર્શન સાથે વેદાન્તદર્શનને જાડુંજ સંબંધ છે ખરો, પણ એક
વાતે પગમ ભેદ છે. સાંખ્યમા જન્મ અનંત પરંપરા માન્યા છે, તેમ
વેદાન્તમા નથી. જો પુરુષનું પુરુષપણું જન્યુ રહે, તો મોક્ષનો અવ-
કાશજ આરે નહિ સાંખ્યનો પરંપરા તે વેદાન્તનો જીવ છે, ને જીવભાવ
એ-દુ ખનું નિદાન છે, તો જીવરૂપે મોક્ષ સમયે જ નહિ, જીવને
જ સત્ત્વપતિ થઈ શકે ખરી, પણ એકલી સત્ત્વપતિ જ મોક્ષ
નથી, જીવમારજ દુષ્ટી જવો એ મોક્ષ છે. આમ સાંખ્યમતથી વેદા-
ન્તમતનાળા જુદા પડે છે. સાંખ્યમા કરેલી તત્ત્વવ્યવસ્થા રીકારે છે
તેમજ સાંખ્યમા વધારો કરી પતંજલિએ જે યોગમાર્ગ દર્શાવ્યો છે
તેને પણ રીકારે છે, છતાં એકમા પુરુષને પુરુષરૂપે મોક્ષ એ વાત
રીકારતા નથી, તેમ બીજામા ઈશ્વર કૃપાથી પુરુષને મોક્ષ એ વાત
પણ રીકારતા નથી. જ્યારે સત્ત્વપતિ પણ મોક્ષરૂપે ગ્રાહ્ય નથી ત્યારે
મીમાસાના ધર્મથી કરીને પ્રાપ્ત કરેલું સ્વર્ગ તો વેદાન્તને મોક્ષરૂપે

† પત્યુરસામઙ્ગસ્યાત્ ઈત્યાદિ શ્રદ્ધસત્રે તથા સારીરમાખ્ય જુઓ.

ગ્રાહ હોય જ શાનું ? યજ્ઞયાગાદિ એતો ધૂમમાર્ગ છે, શાન એજ ખરો અર્થિમાર્ગ છે એમ રપદ કહેછે.* આ પ્રમાણે ખીર્જા દર્શનો તથા વેદાંતદર્શનના સામાન્ય વિશેષ અંશનો સંક્ષેપ છે. વેદાંતનો ધ્રુવર પ્રહ્લ છે, ધર્મ શાન છે, ને મોક્ષ કેવલ્ય છે. એ સર્વનો હવે વિસ્તાર કરીએ.

જડ અને ચૈતન્ય એવાં બે પદાર્થ જે સાંખ્યવાગાએ, ન્યાય-વૈશેષિકને મુધારીને, માન્યા છે તે વાસ્તવિક નથી. યનપિ જડ ચૈતન ઉભયાન્મક પદાર્થમાત્ર છે, તથારિ જડ પદાર્થનું આપણને કાંઈ જ્ઞાન જ સંભવતું નથી, એટલે તેનો વિવેક કરવાનો પ્રયત્ન જ નિષ્ફળ છે આપણે પદાર્થોને જોઈએ છીએ તે વખત આપણા મનમા શું થાય છે ? આ કંઈક છે એટલેજ ભાત થાયછે પણ તે છે, એ ભાસપણ આપણું મન હોય ત્યાં સુધી જ સંભવે છે, પછી નાહ. એક ઘટ

* જુઓ ઇન્દ્રોગ્યાદિ “ જેમ કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલો આ લોક ક્ષણિક છે તેમ ધર્મથી પ્રાપ્ત કરેલું રવનું પણ ક્ષણિક છે ” અર્થાત્ મોક્ષરૂપ નથી.

† અદ્વૈત વેદાંત દર્શનનો સાર આટલા અંશમાંથી લીધો છે: બ્રહ્મસૂત્ર, ભામતિ અને રત્નપ્રભાસાદિત શારીરભાષ્ય, સમ્યાપ્યદશોપનિયદ્, અને ગોડ-પાદકારિકા, બગવદ્ગીતા=તે ઉપર સંકર, આનન્દનિરિ, શ્રીધર, મધુસૂદન, સંકરાનંદ, અને સદાનંદની રીકા, પંચદશી, આત્મપુરાણ, યોગવાસિષ્ઠ, ઉપ-દેશસાદગ્રી, અનુભૂતિપ્રકાશ, અદ્વૈતસિદ્ધિ, સ્વારામ્યસિદ્ધિ, નેષ્કર્મ્યસિદ્ધિ, વેદાન્તસાર, વેદાન્તપરિભાષા, ચિત્સુખી, વેદાન્તમુદ્રાવલી, વાર્તિક, સિદ્ધાન્તલેશ, દુરિમીડેસભાષ્ય, તથા સામાન્યન: ઉપદેશક પ્રકરણો વિવેકનૂરા-મણિ, અપરોક્ષાનુભૂતિ, આત્મજોષ, દુઃસ્વપ્નવિવેક, ઉત્પાદિ દ્વિંદિ વિચાર સાગર, તથા અંમેષ્ઠ ચક્ર, એકળ, કોસળક, બાર્ધ, મેક્ષમલર, અને વેન-કુના લેખ.

જોયો પણ તે જોનાર જે મન તેનાથી જુદો છે નહિ, કાંઈક છે એમ લાગ્યું પણ તે શું છે, વસ્તુતઃ તેનું તત્ત્વ શું છે એ જણાયું નહિ, ઘટ એવું નામ, તથા ગોળ કાળો ઇત્યાદિરૂપ ભણ્યું, પણ વસ્તુતઃવ તો અંધારામાજ રહ્યું. ચાની એમ થયું? એમ એથી થયું કે આપણને જ્ઞાન પામવાની જે શક્તિ છે તેનો સ્વભાવ જ એવો છે. આપણે કોઈ વસ્તુને આપણા પોતાથી જુદી પાડીને, સમજી શકવાને સમર્થજ નથી. જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી જાણેલી વસ્તુ એ જુદા થઈ શકે ત્યારે એક એકનું સ્વરૂપ સમજી શકાય. પણ તેમ કદાપિ થયું નથી, ને થનાર પણ નથી. ત્યારે એજ સિદ્ધ થયું કે જે આપણે ધણામા ધણું જાણી શકીએ તે જ્ઞાન છે, જ્ઞાનથી જુદું કાંઈ છે જ નહિ આપણામા જે જ્ઞાનરૂપ ધર્મ છે તે ઇંદ્રિયો દ્વારા બહાર નીકળી વસ્તુઓમા ગમે છે, ને તે વસ્તુરૂપ થઈ જાય છે, ને પાછો આપણા મનમા અમુક ભાસ પ્રેરે છે, અર્થાત્ જ્ઞાન પોતેજ પોતાને જુએ છે એમ થઈ રહ્યું. જ્ઞાનનું જુદું જુદું રૂપે આ પ્રમાણે પ્રકાશનું તેને વૃત્તિ કહે છે. આપણને જે જે જ્ઞાન છે, આ ઘટ, આ પટ, આ ધર, આ ઘોડો, આ દુઃખ, આ માર, ઇત્યાદિ, તે સર્વ વૃત્તિરૂપ છે, ને વસ્તુઓ વસ્તુતઃ શું છે તે કેવળ અગમ્યજ છે. એ જ્ઞાન પણ વૃત્તિરૂપ હશે તો? એમ હોય તો તે જ્ઞાન કહેનાયજ નહિ; વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તે ખરૂં જ્ઞાન નથી. પણ વૃત્તિરહિત જ્ઞાન, સર્વદા એકરૂપ જ્ઞાન તે ખરૂં જ્ઞાન છે. ત્યારે જ્ઞાનની એકરૂપના કેમ સમજાય? આપણે જાગતા હોઈએ, કે ઉઘતા હોઈએ, તોપણ જ્ઞાનધર્મ જાગતો એ નથી ને ઉઘતો એ નથી, તે તો છે? છે ને છે. તેનાથીજ આપણને એવું જ્ઞાન સંભવે છે કે હું જે સુતો હતો તે સાફ ઉઘ્યો, જે જ્ઞાન એકરૂપ

નં હોય તો સુતો હતો, સાઈ ઉધ્યો, ને તેનો તેજ હાલ જાણું છું,
 એ ત્રણનું અનુસંધાન ન થાય. એમજ આજ, કાલ, દશદિવસ,
 માસ વર્ષ, ને દૃષ્ટવર્ગી પણ જ્ઞાનની એકરૂપતાજ છે, તેમા વૃત્તિપણું,
 ફેરફાર થવાપણું, છેજ નહિ. જે આવું એકરૂપ છે તે, અર્થાત્ નિ-
 ત્યપણું હોવુંજ જોઈએ. નિત્ય ન હોય તે એકરૂપ પણ ન હોય એ-
 વોજ નિયમ છે. એ જ્ઞાનને પણ ગ્રહણ કરનાર કોણ? આ પ્રશ્ન
 નકામોજ છે. જ્ઞાનને ગ્રહણ કરનાર પોતેજ; જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ છે,
 કેમકે વૃત્તિરૂપ નથી. ચક્ષુથી રૂપાદિ જોતાં ચક્ષુ સ્થિર રહે છે, ને
 રૂપાદિ વિકાર (પરિણામ) પામેછે, માટે ચક્ષુ એ સ્વયંપ્રકાશ હોય;
 પણ મનના સંબંધે ચક્ષુ વિકારરૂપે પરિણામ પામે છે—દાણું, આધારું
 લાંબું, ઈત્યાદિ જણાય છે—માટે મન સ્વયંપ્રકાશ હોય. પણ જ્ઞાન
 પરત્વે મન પરિણામી જણાય છે,—રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, લોભાદિ વૃત્તિ-
 મય જણાય છે—માટે જ્ઞાનજ સ્વયંપ્રકાશ હોય, હોય નહિ, પણ
 છેજ. કેમકે તે જ્ઞાનથી અતિગ્રંથિત જ્ઞાન સંભવેજ નહિ, પોતાથી
 પોતાને ખવોયે ખેસાય જ નહિ, જ્ઞાન તે જ્ઞાનજ, એજ સ્વયંપ્રકાશ,
 એથી આગળ જતા અનવસ્થા. આની વ્યવસ્થાને લીધેજ ન્યાયવશે-
 પિકવાળા જે પ્રમાણે જ્ઞાનનું જ્ઞાનપણું પરતોગાલ માને છે, તેનાથી
 વેદાંતિઓ જુદા પડે છે, ને જ્ઞાનને સ્વયંપ્રકાશ, સ્વતોગાલજ કહેછે.
 ત્યારે જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ, સ્વતોગાલ હોય તો સંશય, મિથ્યાજ્ઞાન,
 ઈત્યાદિ કેમ સંભવે? વેદાંતમત પ્રમાણે, મિથ્યા જે હોય તે જ્ઞાનજ
 નથી. મિથ્યાનું મિથ્યાત્વ પણ જ્ઞાનથી મિથ્યાત્વરૂપે છે, મિથ્યાત્વથી
 મિથ્યાત્વરૂપે નથી; માટે મિથ્યાત્વ પણ જ્ઞાનાતિરિક્ત નથી સંશય,
 વિપર્યય, ભ્રાન્તિ, ઈત્યાદિ તો વૃત્તિજ્ઞાન છે, જ્ઞાન નથી, જ્ઞાન નો તે

અંવિકૃત, નિત્ય, વસ્તુધર્મ છે કે જોનાર્થીજ વસ્તુમાત્ર—યાવત્સ્યેય—
 વસ્તુત્વ પામેછે. જ્ઞાન અને વસ્તુવિચાર, એ બે જુદા પડેજ નહિ,
 જ્ઞાન જ્ઞાનને જ્ઞાન એજ સિદ્ધ છે, એજ આપણે જાણી તથા અનુ-
 બેવી શકીએ છીએ, બાકી વસ્તુસ્વરૂપ વિષે કાંઈ ખબર પડતી નથી.
 ત્યારે વસ્તુમાત્ર છે એરૂપે જે સમજાય છે તે જ્ઞાનથીજ, માટે જ્ઞાનનું
 સામાન્ય સ્વરૂપસત્, ચિત્, એવું બંધાય. વળી, જે આવું એકરૂપ
 નિત્યજ્ઞાન તેમાં દુઃખનો-વિકૃતિનો-સંભવજ ક્યાં? અર્થાત્ તે જ્ઞાન
 આનંદરૂપજ. આ અંશને આપણે આગળ જતા સ્ફુટ કરીશું. ત્યારે
 વસ્તુમાત્ર સત્, ચિત્, આનંદરૂપ—જ્ઞાનરૂપ છે. હવે જ્ઞાન તે શું
 એ સમજાયું હશેજ. સાખ્યવાળા પ્રકૃતિ અને પુરુષ બે અભિન્ન તત્ત્વ
 બતાવે છે તે ઠીક છે, પણ પ્રકૃતિનું આપણને મથાર્થ જ્ઞાન ક્યા છે?
 ન્યાયરેશેષિકવાળા વળી સમ પદાર્થ કહે છે, પણ પદાર્થ જ્ઞાનજ ક્યાં
 સંભવે છે? ત્યારે છે છે, એ રૂપ સત્તા તો જ્ઞાન એજ છે. જ્ઞાના-
 તિરિક્ત કાંઈ નંથી, માટે તેજ વેદાતનો કથિર છે, પ્રકૃતિપુરુષ એ
 વિભાગજ અશક્ય છે, ઉભયાત્મક જ્ઞાન એજ શક્ય છે, ને વાસ્ત-
 વિક છે, માટે એ જ્ઞાનજ પરમસત્તા છે. એનું નામ બ્રહ્મા; ઉપનિ-
 પદો જેને વારંવાર વણી અને મનથી પણ પર કહે છે, અરૂપ્યઃ
 કહે છે, સદા વિદ્યમાન, વસ્તુમતિ કહે છે. થક એટલે વધવું એ
 ધાતુ ઉપરથી, જે કાંઈ એવું મહોદ્ છે કે તેમાં સર્વનો સમાવેશ:
 છે, દ્રષ્ટા દદિ, દર્શન, સર્વ ત્રિપુટીની એકરૂપતા છે, તેજ બ્રહ્મા. આ
 પ્રકારનું જે વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન તેને અદ્વૈત કહે છે. જેમાં દ્વૈત-
 રૂપતા નહિ તે અદ્વૈત. જ્ઞાનમાત્રથી કાંઈ જુદું નથી—ચેતન અને
 જડનો ભેદજ નથી—ચેતનવિના જડ નથી જડવિના ચેતન .

ચતા ઉભય એકરૂપ નથી, અનન્ય છે*—એજ અદ્વૈત. આવી રીતે વિશ્વમાત્રનો નિશ્ચય કરી સર્વબ્રહ્મ એવો સિદ્ધાન્ત તે વેદાત, એટલે ઉપનિષદોએ પ્રતિપાદન કરેલું દર્શન—એજ ઓપનિષદ દર્શન—એજ અદ્વૈત† | જ્ઞાન અથવા શક્તિ, અને જડ અથવા પ્રકૃતિ, એ ઉભયના અનન્યત્વરૂપ બહત તે બ્રહ્મ, તેમ કોષપણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત, સર્વભય, એકરૂપ, તે ભૂમા પરિચ્છેદ ત્રણ પ્રકારના છે સ્વગત, સંજ્ઞાતીય, વિજ્ઞાતીય વૃક્ષ એવું નામ સ્કન્ધશાખાપત્રપુષ્પ-ફલાદિ સમુદાયનું છે, ત્યારે એ પ્રત્યેક તે વૃક્ષ નથી, એક વૃક્ષ તેનો પોતાનાજ શાખાપત્રપુષ્પાદિથી ભેદ, પરિચ્છેદ, તે સ્વગત પરિચ્છેદ આપો તે લીખડો નથી, વૃક્ષ ના બંને છે, માટે એ સંજ્ઞાતીયપરિચ્છેદ વૃક્ષ તે પાપાણુ નથી, માટે એ વિજ્ઞાતીય પરિચ્છેદ આવા ત્રણે પરિચ્છેદશન્ય—એક જ અદ્વિતીય*—તે ભૂમા—મહાત્મ—બ્રહ્મ એજ આત્મા પણ ત્યારે વિશ્વમાત્ર એકરૂપ, એકરસ, છે, ત્યારે

* અનન્યત્વ-ઘ્યતિરેકેણામાવ. જુઓ બ્રહ્મસૂત્ર શારીર, આરમ્ભ-શાન્દ્યાદિભ્ય ઇત્યાદિ સૂત્ર જુઓ તે ઉપર વાયસ્વતિમિશ્રની ભામતિ, તથા એવિન્દાનદની રત્નપ્રભા પણ † અદ્વૈતદર્શન તેજ પ્રાચીન છે, ને શાસ્ત્રેનું સ્થાપેલું છે પાછળથી એટલે શકર પણ ૭-૮ સો વર્ષ પછી વિશિષ્ટાદ્વૈત તથા વિશ્વકોટ્યાદ્વૈત થયેલા છે, તે પણ વેદાતજ કહેવાય છે, ચતા તેનો સિદ્ધાન્ત અદ્વૈત વેદાતથી જુદો છે એ વાત આગળ આવશે. આ બે વેદાત મત પાછળથી થયા, તેમણે મૂલ વેદાત-અદ્વૈત-ને કેવલાદ્વૈત એવું નામ આપેલું છે

* છાન્દોગ્યોપનિષદ-एकम् एव अद्वितीयम्—એજ અદ્વિતીય સ્વગત, સ્વજ્ઞાતીય, વિજ્ઞાતીય, ત્રણે પરિચ્છેદરહિત એક સર્વરૂપ બ્રહ્મ તેમા સ્વગત ભેદ નથી, તેને સંજ્ઞાતીય વિજ્ઞાતીય પણ હોય જ નહિ એટલે તેવા એક પણ નથી

આત્મા હુ-એવું કયા રહ્યું ? એતો માત્ર પરિચયે પરિણામ છે-
હુપણાઈપી આત્મા તે છેજ નહિ, આત્મા તો સર્વરૂપી છે, એજ
ખરો આત્મા, એજ સર્વ સતિ પ્રકૃતિના અનન્યત્વરૂપ બ્રહ્મ તેજ
પરિચયેના અભાવરૂપ ભૂમા અને અહંમાદિગદ્ગતના નિષેધરૂપ
આત્મા (પરમાત્મા).

અદ્વૈત તે શું એ આપણે જાણ્યું. બ્રહ્મ તે જ્ઞાનરૂપ છે આપણું
જે આપણાપણું અહંતા તે મિથ્યા છે, પરમહતા જે બ્રહ્મ તે વિના
હું એવું કાંઈ છેજ નહિ, એ આપણે સિદ્ધ રીતે સમજ્યા. કારણ કે
જ્ઞાનથી જુદું કાંઈ પણ સમજી શકાતું નથી, બધું જ્ઞાનમય છે, ને જ્ઞાન
એકરૂપ, નિત્ય, બ્રહ્મ છે. જ્ઞાન જ્યારે એકરૂપ છે ત્યારે વૃત્તિરૂપે,
જુદા જુદા નામરૂપરૂપે, પદાર્થરૂપે, જે જાણાય છે તે શું છે ? એ બધા
પ્રકૃતિનો વિસ્તાર છે, સત્તિનો નથી. આપણે કાંઈ પદાર્થ જોયો, ને
તેને કાંઈક નામ આપ્યું; પણ વાસ્તવિક રીતે આપણે શું સમજ્યા ?
આપણામા જે સત્તિ છે તે બહાર નીકળીને પદાર્થમાની સત્તિ સાથે
એકરૂપ થઈ, અને પદાર્થરૂપ ધારણ કરી આપણને જાણાઈ, નામરૂપ-
રૂપે ઓળખાઈ, પણ પદાર્થનું તત્ત્વ તો આપણે હાથ આવ્યું નહિજ.
જ્ઞાન અથવા સત્તિનું વૃત્તિરૂપે ભાસવું થયું, નામરૂપ જાણાયા, પણ
તે જ્ઞાના નામરૂપ એ જાણાયું નહિ, કેમકે જ્ઞાનથી જુદા પાડીને તે-
મને સમજી શકવા અશક્ય છે. ત્યારે એ નામરૂપ તે વાસ્તવિક
વસ્તુ નથી, જેનાથી—જ્ઞાનથી વૃત્તિરૂપતા થાય છે તે એ નથી, ત્યારે
મિથ્યાજ છે, માયા છે. જે નામરૂપાત્મક પદાર્થ તે માયા છે, પણ તે
જેના નામરૂપ છે તેતો માયા—મિથ્યા—નથી, એ ખુબ યાદ રાખવું.
આપણો જે જગત અનુભવ છે તે કેવલ નામરૂપાત્મક થયો—માયા

થયો. સ્વપ્નમાં પણ શું જણાય છે ? નામ અનેરૂપજ કે બીજું કાંઈ ?
 જેમ જાગતા જે નામરૂપ જણાય છે તેનું નિદાન અગમ્ય રહે છે,
 તેમ સ્વપ્નમાં જે નામરૂપ જણાય છે તેનું પણ નિદાન અગમ્યજ છે.
 ત્યારે જગત માયા છે, સ્વપ્ન છે, એમાં સો સંશય છે ? આપણો અ-
 નુભવ એક સ્વપ્નજ છે, નામરૂપાત્મક છે, માયા છે. પણ જેના નામ
 રૂપને સ્વપ્ન કહીએ છીએ તેતો કાંઈક છેજ, મિથ્યા નથી, એ બધું
 સમજી રાખવું, નહિતો વ્યવહારમાત્રનો લોપ થવા બેસે, ને સર્વશત્ય
 વાદ જે દેવલ અસંગત છે, તે આવી પડે. જેના નામરૂપ માયારૂપે
 જણાયાં, તે વસ્તુ કદાપિ જણાવાની નથી, અગત્યજ રહેવાની છે,
 અગ્નિજ છે. સમજવાનું છે કે અગ્નિ એટલે ન્યાય કે વૈશેષિકવાળા
 જ્ઞાનનો અભાવ એમ કહે તે નહિ. આપણે જે વિચારે આત્મા છીએ
 તે પ્રમાણે જ્ઞાનનો તો અભાવ હોઈ શકેજ નહિ, અભાવ પણ જા-
 નથી અભાવપણું પામે છે, એટલે અભાવ એમ કહેતાજ જ્ઞાનનો
 સ્વીકાર થયો, તો જ્ઞાનાભાવ ક્યા ગ્યો ? પણ અભાવ એવા ભાવરૂપ
 પદાર્થ છે, ને હોઈ શકે, કેમકે આપણે હમજાજ જતાવ્યું તેમ નામ
 રૂપના કારણરૂપ કાંઈક છે એ ને જ તેજ અગ્નિ—ભાવરૂપ પદાર્થ.
 ત્યારે અગ્નિને ભાવરૂપ માન્યું ત્યારે તે કેમ સમજી શકાયું ? તેને
 જણાવનાર પ્રમાણ શું ? પ્રત્યક્ષથી તો તે જણાનાર નથી, અનુમા-
 નથી જણાવનાર પણ હેતુ જડતો નથી, ઉપમાનથી જણાવનાર તેના
 જેવું બીજું કાંઈ નહિ; કેવલ અજ્ઞપ્રમાણ છે, પણ તેટલાજ
 ઉપર વેદાતને વિશ્વાસ નથી. ત્યારે ન્યાયવૈશેષિકવાળા ચારજ પ્રમા-
 નને જ તે ઉપગત અનુપનબ્ધિપ્રમાણ પામ્યું માનવુંજ પડશે. ઉપ-
 સન્ધિ થતી નથી, જે અગ્નિ કહીએ છીએ તેનું પ્રતિયોગી ઉપનબ્ધિ

ચતુ નથી, એટલે એ અનુપલબ્ધિરૂપ અનુભવજ પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ અથવા જડ જે સર્વદા ગૂઢ રહે છે તેના નામ માયા તથા અજ્ઞાન કેમ પડ્યા તે એ આપણે જોયું. આ બે નામનેજ મૂલ્ય પ્રકૃતિની બે શક્તિરૂપે પણ વર્ણવવામા આવે છે. નામરૂપ પામવા એ એક પ્રકારનો પ્રકૃતિનો વિસ્તાર છે, માટે નામ રૂપાત્મક માયા તે પ્રકૃતિની વિસ્તાર પામવાની શક્તિ છે—વિશેષ શક્તિ છે, વિશેષ પામતા છતાં પણ પ્રકૃતિ સ્વત. કદાપિ સમજાતી નથી, અવિર્જૂત થતી નથી, સર્વદા દકાયલી—આટતજ—રહે છે, માટે ન જણાતા છતાં હોનારૂપ જે અજ્ઞાન તે પ્રકૃતિની આનરણ્ય-શક્તિ માયા* અને અજ્ઞાન તેવું એક ત્રીજું નામ પણ છે. જે પદાર્થ જ્ઞાનથી જુદો ન છતાં જ્ઞાનને ઘણા પમાડવા સમર્થ છે, તે કાંઈ છે, છતાં જેવું જ્ઞાન એકરસ નિત્ય છે, તેવો નથી, તેમ શયયાના શિંગડા કે વધ્યાનો પુત્ર નથી તે નથીજ, તેનો અત્યતભાવ છે, તેમ પણ એ પદાર્થ નથી એમ નથી. તે છે ખરો, ને નથી નહિ ત્યારે શું છે ? જે છે તે છે, પણ શી રીતે કહીએ ? કહેવામા, બોલવામાજ તેને આપણે સમજ્યા એવો અર્થ થશે માટે શું કહીએ ? આપણાજાનમા તેની પ્રતીતિ થાય છે, છતાં તે શું છે એ, જ્ઞાનથી તે કદાપિ જુદો નથી પડી શકતો માટે, કહી શકાતું નથી. ત્યારે ‘નથી કહી શકાતો’ એજ નામ એને આપવું—અનિર્વચનીય. વળી પણ ન્યાય-દાણા વિવાદ કરે છે કે સત્ પણ નહિ, અસત્ પણ નહિ તેનું નામ અનિર્વચનીય, તે સભવેજ કેમ ? તેજ અથવા અતેજ-તિમિર

*માયા જે નામ સામાન્યત નામરૂપવાચક કહ્યું છે, પણ તેનો બીજો પારિભાષિક અર્થ છે તે ઘોરા વિવેચન પછી સમજાશે તેજ સ્થલે માયાનું નામ અવિધા એવું પણ છે તે સમજાવીશું

એ વાત સબવે, પણ બેની-માન અને અભાવની—વચમા તે શું હોય ? કાષ્ટ હોવાનો સબવજ નથી. અનિર્વચનીયનો આમ અર્થ કરીને તકગરોગા પડ્યું નકાચું છે, જેમ અજ્ઞાન તે જ્ઞાનનો અભાવ નહિ પણ એકરૂપે કહી નથી સમાવું તે રૂપ છે. આમ મથાર્થ વિવેકથી માયા, અજ્ઞાન, અને અનિર્વચનીય, એ શબ્દોનો અર્થ સમજી, યસિ તથા પ્રકૃતિના અનન્યત્વરૂપ બ્રહ્મનાદનો અર્થ બેસાડવે.

આનુંજ નામ અનિર્વચનીયખ્યાતિવાદ. જેમ ન્યાય વૈશેષિક-વાળા આરંભવાદ એટલે પરમાણુ છે, તે અમુક પ્રકારના છે, તે ઇશ્વર પ્રેરણાથી સૃષ્ટિસર્ગ કરેછે, એમ માનેછે, તેમ નહિ, પણ પરમાણુ કે ગમે તે સૃષ્ટિનું ઉપાદાન શું છે તે અનિર્વચનીય છે, તેમાં વળી ઇશ્વર અમુક કરેછે એ વાત અસંગત છે, ઇશ્વર એવો કર્તાજી સિદ્ધ થતો નથી. ખાટે અનિર્વચનીયરૂપવાદ માનવો તેજ ખરું દર્શન છે. સાખ્યવાળા કહેછે કે પ્રકૃતિપુરૂષ જુદા નથી, પણ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ નિશ્ચમાત્ર છે, એ પરિણામવાદ પણ આપણે કહી ગયા છીએ તેમ ઠીક નથી; જે અનિર્વચનીય છે તે પરિણામ પામીને નામરૂપે વ્યક્ત થાય છે, કે કેમ છે, એ સમજવું શક્ય છે. ખાટે પરિણામવાદ અસંગત છે. જે અનિર્વચનીયખ્યાતિ તેજ વિવર્તવાદ કહેવાયછે. વિવર્ત એટલે જે વસ્તુ જે રૂપે નથી તે રૂે તેને વર્તવી છીપને રૂપ બાળવું; દોરડીને સર્પ, માયા, જલધારા, બાણુરી. જ્ઞાનથી જુદુ એવું કંઈ સમજાય તેમ નથી, છતાં તે જ્ઞાનમાજ નામરૂપાત્મક વૃત્તિ સમજાય છે, તેનું કાઈક અનિર્વચનીય નિદાન પણ છે; ત્યારે જે પદાર્થ છે તેતો સમજતો નથી, જે નામરૂપ બાણુય છે તે જ્ઞાનમાથી થયા એમ કહીએ તો જ્ઞાનની નિત્યતા ને એકરૂપતા એ

ખેનો ભગ થાય, અમુક પદાર્થભાષી થયા કહીએ તો તે પદાર્થ
 આપણે સમજ્યા એમ ખોટું કહેવું પડે - જ્ઞાન ભેગાજ તેમને આપણે
 ન જાણતા પણ જાણીએ છીએ, ત્યારે એજ રસ્તો ઠીક અને ન્યા-
 યપુરસ્કર કે સમિપ્રકૃતિરૂપ બ્રહ્મ તેના વિવર્ત તેજ નામરૂપ વિવર્ત
 શુ છે, કેમ થયો, ક્યાથી થયો, એ બધું અનિર્વચનીય. ન્યાયરાજા
 કહેછે કે છીપને રૂપ જાણી, ત્યારે કાષ્ઠ સ્વભે પૂર્વે પણ રૂપ જોયું
 હોવું જોઈએ, ને તેથી છીપને રૂપ જાણી, છીપને છે તે કરતા ખીજે
 રૂપે કહી—અન્યથાખ્યાતિ આમ હોયજ નહિ જો રૂપ પૂર્વે જાણેયુ
 હોય, અર્થાત્ જો નામરૂપનું યાથાર્થ પ્રથમથી ખમર હોય, તો તે
 નામરૂપનું નિદાન જે પ્રકૃતિ તે સમજાયથી હોતી જોઈએ એમ તો
 છે નહિ, તથા કદાપિ થતાનું નથી, ત્યારે અન્યથાખ્યાતિ ખેટી છે.
 યથાર્થ રીતે પરિભાષાને અલબ્ધી ખોલીએ તો શુક્તિ તેમ રજત
 ઉભયે નામમાત્રજ છે. શુક્તિત્વ કે રજતત્વ ઉભય અજ્ઞાનજ છે,
 અનિર્વચનીય છે, આ કાઠક એવો ભાસમાત્ર થાયછે ને આપણી
 વૃત્તિ તે કાઠક રૂપ થાયછે, તથા તેને શુક્તિ રજત ઇત્યાદિ નામ
 આપેછે, પણ તે બધા નામજ છે, ખરીવાત તો વૃત્તિનું નિદાન જે
 જ્ઞાન તેજ છે, બ્રહ્મ છે, ને નામરૂપનું નિદાન જે આ કાઠક (દ્વદ્વમ્)
 તેજો અનિર્વચનીય છે. એક દૃષ્ટાન્ત માટે શુક્તિ એવું લઈને રજત
 એવું તેને નામ આપ્યું એમ ખોલીએ છીએ. વાસ્તવિક સકલના,
 કહી તે પ્રમાણે છે. શુક્તિના રજતાદિ નામ એ શુક્તિગત વિશેષ
 અને આવરણનો પ્રભાવ છે, અને તેથીજ નીચપૃથ્વિકોણત્વ ઇત્યાદિ
 શુક્તિધર્મ આવરણ પાળી, ચાક્રચક્ર ધર્મ રજત એવા નામરૂપે
 વિશેષ પામેછે. એમજ બ્રહ્મરૂપ અનિર્વચનીયના વિશેષઆવરણથી

કરી શાનાનંદિ આવરણ પામી, સદૃષ નામાદિ વિશેષ પામે છે. આવો વિવેક યથાર્થ સમજતા અન્યથાપ્રત્યાતિવાદ ખોટો સમજશે. એના પ્રમાણે આત્મપ્રત્યાતિવાદ પણ ખોટો છે. ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી બોલે છે કે અનિર્વચનીય એવો આત્માથી બાહ્ય પદાર્થજ નથી, આત્માજ પદાર્થરૂપે બાંધેલો—એનું નામ આત્મપ્રત્યાતિ. પણ કોઈને કોઈ પ્રકારે બાહ્યપદાર્થનું અસ્તિત્વ તો સમજાવજ છે—તેની ઉપલબ્ધિ થાયછેજ નહીં—એટલે તેનો અભાવ કેમ કહેવાય ? વળી આત્મા જે જ્ઞાનરૂપ અવિકારી છે, તે પદાર્થરૂપે પરિણમે પણ કેમ ? અનિર્વચનીયપણું કહી શકાય છે, પણ આત્માપણું કહી શકાતું નથી. સર્વવસ્તુ શત્ય રૂપ છે, કાંઈ છેજ નહિ, એમ કહેનાર શૂન્યવાદી બોલે—અસત્પ્રત્યાતિવાદ લાવે છે. વસ્તુ છેજ નહિ, પણ જાણાય છે એ અસત્પ્રત્યાતિ. આમ હોઈજ કેમ શકે ? મૂલં નાસ્તિ કુતો રાખા, બેલતાજ બાધ, વદતોબ્યાધાત, કે છે નહિ ને. જણાય છે !! મારે અસત્પ્રત્યાતિ અસંગત છે. છેવટ અપ્રત્યાતિવાદ કોઈ ગીમાસકો લાવે છે, તે પણ ચાલશે નહિ. વસ્તુ હો, પણ તે કાંઈ પ્રતિબંધને લીધે યથાર્થ જણાતી નથી, જેમ અંધકારાદિ લીધે રજ્જુ સર્પરૂપે જણાય છે, રજ્જુ રૂપે નહિ—આ અપ્રત્યાતિ. બ્યારે પ્રતિબંધને લીધે

* નામાવ ઉપલબ્ધેઃ એ સૂત્ર અને બાહ્ય જુઓ. આ પ્રમાણે બ્યારે ન્યાયાદિ પાત્ર તથા બોલ સર્વેનું વેદાંતથી ખંડન છે, ત્યાંએક જૈન મત રહ્યો તેનું કેમ ? જૈન મતમાં અપેક્ષારૂપ પદાર્થમાત્ર માન્યો છે, તે હીન છે, ને સયુક્તિક છે, પણ જ્ઞાનાવિરહિત અપેક્ષા ચાલજ નહિ, તથા જ્ઞાનને આપેક્ષિક માનતા અનવરણ થાય, મારે અપેક્ષામાં જોતર છે, તથા જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ અને પદાર્થોની અનિર્વચનીયતા એમાં લાધવ છે, તેથી તેજ સર્વકશ સર્વશાસનિરોધક—વેદાંતકેસરી છે.

વસ્તુજ સમજતી નથી ત્યારે તે વસ્તુને બીજેરૂપે જાણવાની વાત
 તો પછી, પણ તે વસ્તુનું જ વસ્તુત્વ પ્રથમે કેમ જાણ્યું સર્વથા
 જાનજ કેમ સંભવ્યું ? આમ હોયજ નહિ, માટે અનિર્વચનીયત્વ
 કહો પણ અપ્પાતિ ન કહો આમ અનિર્વચનીયપ્પાતિરૂપિવર્ત
 વાદનડે નામરૂપાત્મક વિશ્વનો નિર્વાહ વાસ્તવિક રીતે થાય છે વિન-
ર્તનું મરણ ન હશે ? બ્રહ્મને કર્તાપણ નથી હતા આરોપાય છે
 વિવર્ત વસ્તુ યાચાત્મ્ય નથી હતા તેમ મનાય છે, આમ શાથી બને
 છે ? અજ્ઞાનને કીધે આમ બનેછે, એનું જ નામ અધ્યાસ અધ્યાસ
 એટલે વસ્તુનું અન્યરૂપે જાણવાપણ એનું જ નામ અનિર્વચનીયત્વ
 પણ કહીએ તો ચાલે અધ્યાસ અનાદિ છે, કેમકે અધ્યાસનું કારણ
 શોધવા જતા અનવસ્થા થાય છે જે પાય પ્પાતિએ કહી તેમા
 પણ વસ્તુનું છે તે રૂપે નહિ, પણ કોઈ બીજે રૂપે જણાવું, એટલે
 અસા તો સામાન્યજ છે, એટલે અધ્યાસ એ તો સવેને માન્ય છે,
 કેવલ તે કેમ થયો એ જામતમા મતભેદ છે તેમા પણ અનિર્વચ
 નીયપ્પાતિરૂપે તેને જાનવો એજ વાસ્તવિક છે એમ આપણે સિદ્ધ
 કર્યું છે જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ તેનાથી, અધ્યાસ, રિવર્ત, અનિર્વચનીય,
 કાષ્ઠ જુદું નથી, એટલે પરમ સત્તારૂપ બ્રહ્મ અથવા જ્ઞાન એજ
પરમદર્શન છે સર્વમા એકથી વધારે વાત માનીને સૃષ્ટિકાર્યનો
 નિર્વાહ બતાવવામા આવેછે, તથા તે અનેકરૂપ વસ્તુ પણ વિવિધ
 ધર્મયુક્ત માનની પડેછે, આ ગૌરવ છે તે કરતા એકલા બ્રહ્મથીજ
 નિર્વાહ થાય, ને તે બ્રહ્મ પણ નિત્ય તથા એક રસ રૂપ એટલે ના
 નાત્વરહિત, એ પરમસાધવ છે વળી આખા જગતની વ્યવસ્થા,
 અને તેમા સુખદુઃખાદિ વિવેક તે બધું જેની મયાર્થ રીતે બ્રહ્મવાદથી

સમજાય છે, તેવી ચર્ચા રીતે ખીજા કોઈ વાદ્યી બેસતું નથી, એટલે બ્રહ્મરાદ તુચ્છ નથી. માટે લઘુ તથા અતુચ્છ એવું એજ દર્શન પરમ સત્યરૂપ છે.

કોઈ કોઈ વેદાતીઓ વિવર્તવાદ્યી સંતોષ માનતા નથી વસ્તુર્થ અનિર્વચનીયત્વ માનતા, બ્રહ્મ (જ્ઞાન)થી બિન્ન કોઈ વસ્તુ માનવા જેવું થાયછે, તેથી તેઓ અસંતોષ કરેછે. કહેછે કે જ્ઞાનાતિરિક્ત પદાર્થજ ક્યા છે ? કેવલ વૃત્તિજ વૃત્તિને જુએછે. આ વાત આપણે સમજાવી ગયા છીએ. ત્યારે જ્યાં સુધી વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી પદાર્થછે. વૃત્તિમયજ છે. વૃત્તિઓ અનાદિ છે ને અંતઃકરણમા ઉભા કરે છે તથા બાહે છે. એ વૃત્તિનું નામ દષ્ટિ, ને તેનું પદાર્થરૂપે જણાવું એનું નામ સૃષ્ટિ. આ દષ્ટિસૃષ્ટિવાદ. કોઈ એમ બતાવે છે કે એમ નહિ. સૃષ્ટિ બધી દષ્ટિમયજ નથી, સૃષ્ટિ તો છે, પદાર્થ અનિર્વચનીય રૂપે પણ છે, પણ તે કાંઈ બાધ કરે તેવા નથી; જીવને બાધ કરનાર, સુખ દુઃખ કરનાર, તો તેની પોતાની સૃષ્ટિ છે તે છે. પુત્રનું મરણ ન થયું હોય છતાં થયું એમ કોઈ કહે તો શોક થઈ આવે છે, એ શાથી ? વાસ્તવિક સૃષ્ટિ જે પુત્ર તેના મરણથી નહિ, પણ મિથ્યાસૃષ્ટિ જે માનસિકપુત્ર તેના મરણથીજ. ત્યારે સિદ્ધ સૃષ્ટિ તો સત્ય છે. પણ પોતે દૃષ્ટેલી સૃષ્ટિ મિથ્યા છે. સિદ્ધસૃષ્ટિ સત્ય છે ને સમજાતી નથી, છતાં બાધકારક નથી; પણ માનસિક સૃષ્ટિ જે સમજાય છે, તે મિથ્યા ને બાધકર્તા છે, એનું નામ સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ. કેટલાએક ઉભયવાદ ઉપર અરુચિ કરી ને અવગ્રહે તથા પ્રતિબિંબથી પદાર્થ સ્થિતિ સમજાવે છે. જે ત્રણ પ્રકારના પરિગ્રહે આપણે કર્યા છે, તેજ અવગ્રહે; અને બધું બ્રહ્મમય જ્ઞાનરૂપ છે, તેમાં અવગ્રહે

સ્ત્રી ભાવના થાય છે એજ પદાર્થત્વ છે, બાકી વાસ્તવિક કંઈ નથી.
 અવગ્રહેદ અનાદિ છે, ને મિથ્યા છે. આ અવગ્રહેદવાદ. બ્રહ્મ એજ
મૂલમિંબરૂપ, જ્ઞાનરૂપ છે, તે પોતેજ પ્રતિબિંબ ચમત્કાસે છે, મિંબ-
પ્રતિબિંબ એકજ વસ્તુ છે, નામરૂપના નિદાનરૂપ પદાર્થ એવું કાંઈ
છેજ નહિ. આનું નામ બિંબપ્રતિબિંબવાદ. વિવર્તવાદમા અધ્યાસ
અનાદિ છે ને વિવર્તરૂપ નામરૂપનું નિદાન છે; અનિર્વચનીયરૂપે
પદાર્થ છે, પણ વિવર્તમાત્રજ ગમ્ય છે, ને જ્ઞાન એજ સિદ્ધ છે.
દષ્ટિદષ્ટિવાદમા દષ્ટિ અનાદિ છે, ને તે પદાર્થને સ્થાને ખાસે છે,
 પદાર્થ છેજ નહિ. સૂક્ષ્મદષ્ટિવાદમા માનસિક સૂક્ષ્મતા દર્શનરૂપ પદાર્થ
 છે, ને મિથ્યા છે, બાકી મિદ્ધનૃદિ છે તે તો અનિર્વચનીય, પણ છે,
 અમાધ છે. અવગ્રહેદ તથા મિંબપ્રતિબિંબ વાદમા અનાદિ અવગ્રહે
દરૂપ પદાર્થ છે ને મિથ્યા છે, કે પ્રતિબિંબરૂપ પદાર્થ છે ને મિંબ
પોતેજ પ્રતિબિંબ છે એટલે પદાર્થ છેજ નહિ આ પામે વાદમા
અધ્યાસ, દષ્ટિ, સૂક્ષ્મ, અવગ્રહેદ, અને પ્રતિબિંબ, એ રૂપે વસ્તુ
સ્થિતિ સમજાવવાનો પ્રયત્ન છે, પણ તેમ કરવા જતા બ્રહ્મથી
 અતિરિક્ત કાંઈક પણ માનવું પડેજ પડે, પછી તેને અધ્યાસ કહો,
 કે દષ્ટિ કહો, કે સૂક્ષ્મ, અવગ્રહેદ, પ્રતિબિંબ, ગમે તે કહો. વાસ્તવિક
 રીતે તો બ્રહ્મ છે તે કોઈનું કારણ નથી, કે કોઈનું કાર્ય નથી, એ
પરમસત્તામા કાર્યકારણ છેજ નહિ, જ્ઞાતા, જ્ઞેય, જ્ઞાન એવો ભેદજ
નથી, પદાર્થો જે નામરૂપાત્મક જણાય છે તે કોના કાર્ય છે કે કારણ
છે એ વાત અનિર્વચનીય છે, કાર્યકારણ વ્યવસ્થાજ બની શકતી
 નથી, કેવલ અનાદિ, નિત્યસિદ્ધ, એકરસ, જ્ઞાન માત્રજ છે—બ્રહ્મ
 છે. અદ્વૈત તે અદ્વૈતજ, એવું વર્ણન કરવું, એના વિષે વાત કરવી

તે બધું દૈત. “નિરોધ નથી; ઉત્પત્તિ નથી, બંધ નથી, સાધક નથી, સુમુક્ત નથી, સુક્ત નથી, એમ બધું એજ પરમાર્થતા છે.”
 બ્રહ્મજ્ઞાન છે. વાણી અને મનથી પર છે તે બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મ પણ અનિર્વચનીયજ છે. “વાદવિવાદ, પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ, બધું, દૈતભાષાથી બનેછે, અદૈતભાષામાં તો વક્તા શ્રોતાને વચન, એવી બ્યવહારરૂપ ત્રિપુટીમાત્ર, કાંઈ છેજ નહિ.” આનું નામ અમ્મતવાદ. કોઈ કોઈનું કારણ નથી, કંઈ થતું એ નથી ને થનારે નથી, છે તેમ છે, અજ્ઞાત છે. બ્રહ્મરૂપ પરમ અજ્ઞાતિ એજ કેવલ સત્ય છે. આ વાદ સર્વ અદૈતવાદિસંમત છે, ને કેવલ નિર્માધિ છે, તેથી પ્રાઢીરાદ કહેવાયછે. સિદ્ધ થયું કે જ્ઞાનાતિરિક્ત કાંઈ છેજ નહિ, હોય તોપણ અનિર્વચનીય છે. એ અનિર્વચનીય પ્રકૃતિ, તથા ગમિરૂપ જ્ઞાન, એ ઉભયના અનન્યત્વનું વિશ્વમાત્ર છે—બ્રહ્મ છે. આ અનન્યત્વ જગત્પ્રવાતેજ ઉપનિષદો વારવાર સત્યાનૃતેમિથુનીકૃત્વ સત્ય અને અસત્યના મિથુનરૂપ વિશ્વમાત્રને બોધે છે. નામરૂપાત્મક માયાનો જે અનિર્વચનીય પ્રવાહ છે તેજ જગત્, ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ સ્થિતિના કાંઈ નિયમ હોઈ શકે કે નહિ? આપણે, આગળ ગમ્ય અને અગમ્ય એવા બે જ્ઞાનમાત્રપરત્વે કરી આવ્યા છીએ, તે ઉપર હવે લક્ષ કરો. ગમ્યા-ગમ્ય ઉભય જે વડે પોતાનું પોતાપણું પામે છે, એ જે પરમજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ તે તો સર્વથા સિદ્ધ એટલે જમ્યજ છે, પણ નામરૂપાત્મક જગત્ તે સર્વથા સિદ્ધ નથી તેમ જમ્ય પણ નથી. એનું નિદાન અગમ્ય અનિર્વચનીય છે. છતાં એ નામ-પત્રી પરપરાનો જે અનુપંગ આપણે જોઈએ છીએ તે ઉપરથી, કાંઈક કાર્યકારણભાવ, એ નામરૂપપરત્વે જેવો તેવો સકલી શકીએ છીએ. વસ્તુવાચ્યત્મ્ય તો આ-

પણે સમજવાના નથી, પણ નામરૂપાત્મક જે રચના છે તેનો કોઈક સંબંધ સમજી કામચલાઉ વ્યવસ્થા કરી શકીએ એમ છે. જેટલા નિભાગમા આવી વ્યવસ્થા સભવે છે તેટલાને વ્યાવહારિકસૃષ્ટિ એમ કહે છે—વ્યવહાર માટે માનેલી વ્યવસ્થા. એટલામાજ શોધમાત્ર, પદાર્થ વિજ્ઞાનાદિ સામ્યમાત્રનો સમાવેશ છે. જે કેવલ જ્ઞાનરૂપ, સર્વના ઔક્ષરરૂપ, બ્રહ્મદર્શન તે તો પારમાર્થિક સૃષ્ટિ છે, તેમા વ્યાવહારિક વ્યવસ્થા છેજ નહિ. વ્યાવહારિક જગતમા તો આજ હોય તે કાચે શરી જમ, કાલ હોય તે દરા દિવસે બદલાઈ જાય, દરા દિવસે હોય તે વર્ષે જુદું થાય, વર્ષે થાય તે સો વર્ષે બોહું પડે, ને સો વર્ષનું યુગયુગાતરે ખરૂં થાય—એમ ચચાળ કરે, પણ પારમાર્થિક એકરૂપ જ્ઞાનમય બ્રહ્મ, દિવસ, વર્ષ, યુગ, રૂપ, સર્વથા નેમનું તેમજ રહે. ત્યાર વ્યાવહારિક નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિનો કંઈ અપણે નિવારીએ. વ્યાવહારિક વ્યવસ્થા ગમે તેની ચાઓ તેમા અદ્વૈતદર્શનને કાંઈ બાધ નથી, અદ્વૈતરૂપ પારમાર્થિક વ્યવસ્થામા વ્યવહાર છેજ નહિ, મિથ્યા છે, એટલે વ્યાવહારિક ગમે તેમ માનો, આજ માનેયુ ગમે તો કાંઈ બોહું પડે, પણ પારમાર્થિક કદાપિ ફરતાર નથી. અર્થાત્ આ દર્શનને અમુક વ્યાવહારિક વ્યવસ્થાજ સિદ્ધ એવો આગ્રહ નથી, છતાં કોઈક પ્રકાર, સિદ્ધવત્ માની, બતાવે છે જાનથી અતિરિક્ત કાંઈ છેજ નહિ એટલે પરિચ્છેદરૂપ જે નામરૂપાદિ હું, તું, તે સર્વ, જ્ઞાન-

---

*જેમ વ્યાવહારિક ને પારમાર્થિક- જે જગત્ માન્યા તેણે એ- પ્રતિ-ભાસિ પણ મનાય છે જેમ જગત્ અવસ્થા તે વ્યાવહારિક, ને પરમ નયુક્તિરૂપ જ્ઞાનાવસ્થા તે પારમાર્થિક, તેમ ન મરૂપમાત્રજ રચનાવસ્થા તે પ્રતિભાસિ-

દષ્ટિમા તો એકરૂપજ છે, આપણા પિણ્ડ સિવાય બીજી અનુભવ-
સ્થાનજ નથી, જ્ઞાન પામવાનું સિદ્ધસ્થાન નથી—નામરૂપાત્મક પિણ્ડ
અને સર્વમય બ્રહ્માડ તે એકરૂપજ છે પિણ્ડે તેજ બ્રહ્માણ્ડે ત્યારે
પિણ્ડમ શુ જણાય છે? જેમ અત્યંત સુસુપ્તિદાય, એ કેવલ અજ્ઞા-
નનો અનુભવ આપણા પિણ્ડમાજ થાય છે, ને તે ઉપરથી આપણે
બ્રહ્માડમા પણ અનિર્વચનીય અજ્ઞાનરૂપ પદાર્થત્વ સિદ્ધ માન્યુ છે,
તેમ એજ સ્થિતિમા બીજા પણ અનુભવો ઉડી શકે છે. સુસુપ્તિકાલમા
અત્યંત અજ્ઞાન છે, છતાં તેમાં જ્ઞાનનો અત્યંત અભાવ નથી, કેમકે
તેમ હોય તો જગ્યાપછી જે એવી સ્મૃતિ થાય છે કે 'હું સુષો
ઉઘો' તે, મૂને જો સુષ્પ અનુભવાયુ ન હોય તો બને નહિ આ
ઉપરથીજ આપણે જ્ઞાનની નિત્યતા એકરૂપતા, અને અજ્ઞાનનું ભાવન,
તથા નાનાધીત્વ, જાણી શકીએ છીએ સુસુપ્તિકાલમા આપણનું આપણા
દેહનું પગુ ભાન હોતું નથી કેવલ અભાનજ હોય છે, જગ્યા પછી
તરતજ શુતા પડેવાની જે વાતો હોય તેનું અનુસંધાન બની આવે
છે ત્યારે એ અનુસંધાન પામવાની જેને શક્તિ છે એવો કોઇ એક
અંશ આપણામા છે જગીએ છીએ ત્યારે તેજ અંશથી અનુસંધાન
થઇ બધો વ્યવહાર બને છે, પણ જગ્યા ન હોઇએ તો વ્યવહાર બ
નતો નથી, માટે વ્યવહારનો અભિમાની અંશ આપણામા જે છે તે
જગ્યત અવસ્થામા અનુભવાય છે, એમજ સ્વપ્નસ્થામા યદ્યપિ
જગ્યત અભિમાની અંશ નિરોધીત છે તેમ સુષુપ્તિ અભિમાની અંશ
પણ સ્વપ્ન સમા અતર્મીત છે, તથાપિ સ્વપ્ન-વ્યવહાર પ્રવર્તે છે, ત્યારે
સ્વપ્ન-અભિમાની પણ કોઇ અંશ છે ખરો. સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન, જગ્યત, એ
ત્રણ અવસ્થાના જે ત્રણ અભિમાની અંશ આપણા પિણ્ડમાજ અ-

સુખવાય છે તે આપણા ત્રણ દેહ કારણ, સૂક્ષ્મ, અને સ્થૂળમાં રહે છે.
 કારણદેહમાંના સંઘારથી સૂક્ષ્મમાં પ્રેરણા થાય છે, ને અહંકાર પ્ર-
 કટે છે, તે અહંકાર સ્થૂળને પ્રેરે છે, એટલે સ્થૂળસાથે સૂક્ષ્મ તથા કારણની
 એકતા થઈ, વ્યવહાર—હું કર છું, અમુક મારું છે—એવો વ્યવહાર સં-
 બવે છે—જાગૃતમાં હું ને મારું એ અહંકાર છે તે સ્વપ્નમાં અર્થો નથી
 જેવો છે, ને સુષુપ્તિમાં અત્યંત નર્પાળ નથી. પણ સુષુપ્તિસમયે.
 કારણદેહને, તે દેહના સંસ્કાર છે. તેનો પુનરુદ્ભવ શ્વાથી પાછો
 વ્યવહાર બની આવે છે, ને સ્થૂળાનુગત મુખ દુઃખ સંભવે છે. જે
 સર્વદા સુષુપ્તિજ રહે સર્વદા સંઘારનો એટલે વાસનાનો તિરોભારજ
 રહે, તો દેવલ જ્ઞાનમય—આનંદમય, મુખમય, હૃદયમાનમય—
 ત્રિધિતિ ચાલ્યાજ કરે. એજ બ્રહ્મભાવ. જાગૃતમાં પણ સુષુપ્તિજ થાય
 જાગૃતા ઉદ્યામ, તોજ આત્મ જની શકે. આત્મ નામ તૂર્પાવસ્થા.
 તૂર્પાવસ્થામાં કારણ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ, સર્વનો અભાર છે—વ્યાવહારિક
 જાગૃત નથી, પારમાર્થિક એકરમ જ્ઞાનમાત્રજ—બ્રહ્મ છે, મનોવા-
 ગગોચર છે, અવર્ણ છે. જેમ જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, ને તૂર્પા,
 એ ચાર પિણ્ડગત છે; તેમ સૃષ્ટિ, અનાતરપ્રલય, બ્રહ્મપ્રલય, ને
 સદ્રૂપતા, એ ચાર બ્રહ્માણ્ડગત છે. એજ રીતે કારણ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ,
 ને સર્વના ઔડ્યરૂપ બ્રહ્મ, એ ચાર દેહ પણ, જેમ પિણ્ડમાત્રને છે,
 તેમ બ્રહ્માણ્ડને છે. ત્યારે હવે સૃષ્ટિકાર્ય કેમ થાય છે એ જાણવું
 કઠિન નથી, કેમકે આપણે આપણા પિણ્ડમાજ આખી સૃષ્ટિનો
 અનુભવ છે, તેજ અનુભવને વિસ્તારી લેવાની જરૂર છે. જેમ આપણે
 પિણ્ડથી બ્રહ્માડ ઉપર ગયા, તેમ બ્રહ્માણ્ડથી પિણ્ડ ઉપર આવીએ

ઐતલે વિવેક થઈ રહેશે.

સુપ્રમિથી જાગૃતતા આવતાં આપણને કોણ જાગાડે છે ? કોઈ નહિ. આપણે આપણી મેળેજ જાગીએ છીએ, આપણો સ્વભાવજ એવો છે. ત્યારે બ્રહ્માણ્ડને પણ મહાપ્રલય પછીની ગાઢ સુપ્રમિમાથી કોણ સૃષ્ટિપે જાગૃત કરે છે ? એનો સ્વભાવજ જાગૃત થવાનો છે. ત્યારે સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરની કલ્પના ક્યા મર્ધ ? ઈશ્વરકલ્પના તે કલ્પનાજ હરી. લોકોમા અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રમા જેમ સ્વતઃજ લીલા કરવાનો પ્રવર્તિવાનો સ્વભાવ છે તેમજ અનાદિ સત્ સ્વતઃ પ્રવર્તે છે*. ઉપનિષદો એજ કહે છે. પૂર્વે બધું એક સતરૂપ હતું, તે સતે હું એક છું તે બહુ થાઉં એમ ધારી જોયું, ને સૃષ્ટિકાર્પી સંભવતા લાગ્યું. ધારીને ઇચ્છા કરીને જોયું, એમ દહેવાથી અમુક ઈશ્વરને ઇચ્છા થઈ ને તેજે જોયું એવો અર્થ નથી, અર્થ એટલોજ છે કે 'ઇચ્છા કરી જોયું' એવો ચેતનધર્મ કેવલ જડને હોઈ ન શકે, મારે તે જે મૂલ્ય સત્ તે કેવલ જડ ન હતું, પણ જડ ચેતનના અનન્યત્વરૂપ—બ્રહ્મરૂપ હતું કે સૃષ્ટિકાર્પી, અઆકૃત એટલે નામરૂપે રહિત, એક ગ્સમય સત્માંથી થવા લાગ્યું, કોઈએ ક્યું એમ નહિ, પણ સ્વતઃજ થવા લાગ્યું. એ ઉપર છાન્દોગ્ય, ખૂદધાર્મ્યક, 'ત્રેતાશ્વતરાર્દિમા, ઉર્ણનાભિ એટલે કરોળીઆનું ઉદાહરણ છે, તેથી એવોજ અર્થ થવો જોઈએ. જેમ ઉર્ણનાભિ જે જડચેતનાત્મક છે તે પોતાની મેળેજ પોતામાથી જાગ પેદા કરે છે, ને પોતેજ નિમિત્તકારણ તથા ઉપાદાનકારણ થાય છે, તેમ મૂલ જે જડચેતનના અનન્યત્વરૂપ સત્ તે પોતેજ સૃષ્ટિમાત્રુ

*લોકયત્તુલીલાકેવલમ્ એ સૂત્રનો અર્થ આમ સંગત થાય છે.
કેવલો અજ્ઞાનમ્ દેશતેનાંશદમ્ અને સારીરમાપ્ય.

અભિનિમિત્તોપાદન કારણ છે. સ્વતંત્ર પ્રવર્તે છે. એતન અંશ વિ-
વર્ત પામે છે, ને જડઅંશ પરિણામ પામે છે. જેમ કારણદેહાભિમાની
શુદ્ધચૈતન્ય, સૂક્ષ્મ સ્થૂલદેહાભિમાની જીવ દહેવાય છે, તેમ મૂલ ચિત્ત
એતન, જ્ઞાન—સ્થિતિપરત્વે નામ માત્ર પામે છે. વિવર્તે છે, ને જેમ
કારણરૂપ અદ્વિત્યદેહ, સ્થૂલરૂપ જડદેહે સ્પષ્ટ જણાય છે; તેમ મૂલ
જડઅંશ-પ્રકૃતિ-ગુણ ગુણ વિકાર પામે છે, પરિણમે છે. ત્યારે સ્વ-
તઃપ્રવૃત્તિ ને કહી તે પરિણામી પ્રકૃતિને જ છે. ચિત્તને નહિ, તે તો
આવિકૃતજ છે સત્ત્વ, રજસ્ ને તમસ્ એ ત્રણ ગુણાત્મક પ્રકૃતિ છે,
ને તેમાનો જ્ઞેશ તે તેને પ્રવર્તાવિનાર છે મૂલ સત્ત્વરૂપ બ્રહ્મ તેજ
પ્રકૃતિ રૂપ પણ ગણાય, એટલે તેમા ને રજો રાને લીધે સદૃશ ભવ તેને
ઉપનિષદો વાચ્ય એમ કહે છે. બ્રહ્મમા વાયુ-શબ્દ-ચતુર્થી મૃદિ,
ને વાયુ અથવા શબ્દ મહિત સહિત્ત-સ્વપ્ન ને બ્રહ્મ તેજ શબ્દ-મધ્ય-
આવી સંકલના મીસર ધર્મમા તથા ચાદુદી ધર્મમા છે, ને શબ્દ
બ્રહ્મને તેનો લોગોસ કહે છે. જંદ અવસ્તામા તેને બદમન કહે છે.
તાત્પર્ય એટલું જ છે કે બ્રહ્મનો ચિદ્રશ તો આવિકૃતજ છે. પણ પ્રકૃ-
તિઅંશ રજોગુણથી કરીને સ્વતંત્ર સ્ફુરણ પામી પરિણમે છે. વાયુથી
કે રજોગુણથી પ્રવૃત્ત થયેલી પ્રકૃતિ સત્ત્વપ્રધાના અને તમ પ્રધાના એમ
બે રૂપે પરિણમે છે. સત્ત્વપ્રધાનામા પણ રજો રાને લઈ શુદ્ધાશુદ્ધ-
બેદ પડે છે, એટલે શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાના ને અશુદ્ધસત્ત્વપ્રધાના એના બે
પ્રકાર થાય છે. શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાનામા ને ચિદ્રશ બાસે છે તેને ઇશ્વર
એવું પારિભાષિક નામ આપેલું છે. પારિભાષિક એટલામાટે, કે તે, હાથ-
પગને આખોનાગો વૈકુંઠવાસી ઇશ્વર નથી, પણ અસુક પ્રકૃતિમા ચિદ્રશ
બાસતું મહિમાર્પણ એક બિંદુ છે; એ સ્થલથી બીજી બધી પ્રવૃત્તિ

ચાલે, મારે પુરાણવાળા એનેજ હાથપગ આરોપીને ઇશ્વર દરાવી બેઠા છે. શબ્દબ્રહ્માત્મક લોગોસપૂર્ણક ચાહુદીઓના અનુયાયી ક્રિસ્તીઓના પણ કોઈમરત જેની ચાહુદી ધર્મના કેમલાનામક પુસ્તકમાના લોગોસ સાથે એકતા સમજાય છે, તેને હાથપગવાળા ઇશ્વરરૂપે કલ્પેલા લોગોસનો પુત્ર દરાવી બેઠા છે. પારિભાષિક ઇશ્વરસહિત શુદ્ધસત્ત્વાપ્રકૃતિ તે આપ્યા એ નામથી બહારાય છે. અશુદ્ધસત્ત્વામા ચિત્તનું જે પ્રતિબિંબ તેને પ્રાગ દહેછે; ને તે સહિતની પ્રકૃતિ તેને અવિદ્યા દહેછે. જે સત્ત્વપ્રધાનપ્રકૃતિના એ અંશ તે વિશેષ પરિણામ પામી શકતા નથી, ને નજ પામે કેમકે તેમા રજ્જેશનું બલ નથી; પણ જે તમઃપ્રધાનપ્રકૃતિ છે તેમા રજ્જેશ ધણું હોય એટલે, તે બહુ પરિણમેછે. પ્રાગસહિત જે પ્રકૃતિ તે અવિદ્યા, અર્થાત્ વિદ્યા—ગાન—નહિ; પ્રાગને પેનાનું ચિદ્રૂપત્વ ન સમજવા દેનાર, અગાન. આ પ્રાગસહિત જે અવિદ્યા તેજ વિદ્યેષાવરણશક્તિ સહવર્તમાન છે, ને કારણદેહ દેવવાયછે. કારણદેહ, આપણે જ્ઞેયુંછે, કે અગાન તિગ્સ્કૃત ગાનમય સુખદુઃખાભાવરૂપ, છે, તેથી તેને આનંદમય કોય એમ દહેછે. કારણદેહ, તેના આનંદમય કોય, અને પ્રાગ તેમા અભિમાની. કારણદેહઅપ્રાગ એજ અતે જીવ થમે; એનેજ બોક્તા કહીએ. કેમકે એનેજ મારે જાણે પ્રકૃતિના બીજા અશો પરિણમેછે, વિસ્તરેછે, ઇશ્વર, તમઃપ્રધાનપ્રકૃતિને, લિંગ સ્વરૂપાદિરૂપે વિસ્તારી, પ્રાગને તેમા જોડી, જીવત પેદા કરે છે, ને એમ, ભોગ-સુખદુઃખાદિ ઉદ્ભવેછે. એ પ્રાગમાટેજ સૃષ્ટિ તેથી તે બોક્તા. માયાસહિત ઇશ્વર અને અવિદ્યાસહિત પ્રાગ, તે, બ્રહ્માડ અને પિણ્ડના, કર્તા બોક્તારૂપ કારણદેહ છે. આમ છે એટલે જે તમઃપ્રધાનપ્રકૃતિ છે તેમા ઇશ્વર-

સ્થાનથી પ્રેરણા થાયછે, ને તેમાંથી પ્રથમ તો શબ્દ—વાય—રજ્જેશ ગુણસહિત આકાશ થાયછે, આકાશમાંથી શબ્દને લીધે વિકૃતિ થતાં શબ્દ તથા સ્પર્શ ઉભયાત્મક વાયુ પેદા થાયછે, તે વાયુમાંના શબ્દની વિકૃતિથી, શબ્દ સ્પર્શને રૂપગુણવાળું તેજસ પ્રકટે છે. તેજસમાં શબ્દને લઈ વિકૃતિ થતાં, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, અને રસ, ગુણસહિત જલ ઉદ્ભવેછે, ને જલમાંના શબ્દની વિકૃતિથી, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ને ગંધ યુક્ત પૃથ્વી સ્થિર થાયછે. વાયુ પાંચ પ્રકારે વર્તેછે, કે કાષ્ઠ દર પ્રકારે પણ ધારેછે. પિણ્ડમાત્રમાં વાયુ પાંચ કર્મ કરતો જણાય છે, જીવનવ્યાપાર, દિસર્ગકર્મ, પાચનક્રિયા, ઉર્ધ્વગતિ, અને ગતિસામાન્ય— ને હૃદય, ગુદા, નાભિ, કંઠ, તથા સર્વાંગમાં રહી, પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન, એ નામ પામેછે. વસ્તુતઃ વાયુ એકજ છે, પ્રાણમયજ છે, પણ આવી પાંચ સંજ્ઞા તેને કર્માનુસાર કરાવી છે. ત્યારે પૃથ્વીપર્યંત પાંચતત્ત્વ થતાંજ, વાયુ—પાંચપ્રાણાત્મક—થયેલો હોય છે, એટલે બ્રહ્માંડનો પ્રાણ ઉદ્ભવે છે. એનું નામ પ્રાણમયકોશ ને પાંચ તત્ત્વ ઢાંચાં તેમાં તમોંશ પ્રધાન છે, પણ કાષ્ઠક સત્ત્વાંશ તથા રજ્જેશ પણ રહેલા છે, એટલે સત્ત્વાંશને લેઈ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય,— ઓત્ર, ત્વગ્, અક્ષિ, રસના, પ્રાણ, ને આકાશ, વાયુ, તેજસ, જલ, અને પૃથ્વી તત્ત્વની બનેલી છે—તે જન્મે છે; અને રજ્જેશને લેઈ એજ પાંચતત્ત્વપ્રાધાન પાંચ કર્મેન્દ્રિય—વાક, પ્રાણ, પાદ, પાપુ, ઉપર્ય—જન્મ લે છે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તે અંતઃકરણ—જ્ઞાન પામવાનું આંતર ઈન્દ્રિય, સાધન. અંતઃકરણનો ધર્મ દ્વિધા છે: મન, બુદ્ધિ મન બે પ્રકારે વર્તે છે. સામાન્યતઃ વસ્તુ નિરીક્ષણ, આ કાંઈક એવું જણવાપણું, એ મન; પણ તે કાંઈકને અલુક -વ્યક્તિરૂપ ધારવું, ર-

દત્તિયું તે પદાર્થરૂપ થવું, એ ચિત્ત, ને તે ચિત્તરૂપદત્તિ તેનો હું ચાતા, હું બોક્તા, હું કર્તા, એમ થવું તે અહંકાર. જાણવાપણું, અને તે પછી માફ ને હું એ બધું મન. એવા જ્ઞાનનો વિવેક કરી આ ખોટું આ ખરૂં એમ નિશ્ચય કરનાર તે બુદ્ધિ. જેમ પ્રાણધર્મ તે પ્રાણન-યકોશ, એમ મનો ધર્મ જેમાં પ્રધાન તે મનોમયકોશ, અને બુદ્ધિ-ધર્મ જેમાં પ્રધાન તે વિજ્ઞાનમયકોશ. આપણે પિરડપરતે જોઈએ છે કે સ્વભાવસ્થામાં પ્રાણધર્મ હોય છે, મનોધર્મ પણ હોય છે, બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનધર્મ પણ હોય છે, તથા જવા આવવા રૂપ કર્મેન્દ્રિયના ધર્મ પણ હોય છે, ત્યારે સ્વભાવિમાની સૂક્ષ્મદેહ તે એ બધાનો જ હોવો જોઈએ. આમ બ્રહ્માંડનો સૂક્ષ્મદેહ સત્તર તત્ત્વનો બને છે, પાંચ પ્રાણ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, અને મન તરત બુદ્ધિ. દારણુદેહ તે આ-નંદમયકોશ, તેમ જ્ઞાનકર્મેન્દ્રિયરૂપ સૂક્ષ્મદેહ ને પ્રાણ-મનો-તથા વિજ્ઞાન-મયકોશ. સૂક્ષ્મદેહને લિંગદેહ એવું નામપણુ અપાય છે. બ્રહ્મા-પુરુષના દારણુદેહસહિત ધર્મર, તે સૂક્ષ્મદેહમત દિરણ્યગર્ભ, ધર્મરજદિરણ્ય-ગર્ભપ્રાણુ વિજ્ઞાનાદિ રૂપે સ્ફુરિત સુવર્ણરૂપ. મૂલ ધર્મર, અંતર્યામીએટલે સર્વને અંદરથી યમન-ગ્રેરણા કરનાર કહે છે, તેમ દિરણ્યગર્ભને સૂત્રાત્મા એટલે સર્વમાં સૂત્રરૂપે રહેલો, વિશ્વમાત્રને માલના મણિદાની પેઠે સૂત્રરૂપે દારણુ કરનાર, એમ કહે છે. મૂલ અવિદ્યામાં રહેલો જે પ્રાણ, જે બ્યક્તિનો દારણુદેહ તથા આનંદમયકોશ, તે લિંગદેહમાં સૈગ્જસ એ સંગા પામે છે. આમ દારણુદેહ તથા લિંગદેહ—બ્રહ્માપુરુષ તેમ પિંડના ધડાય છે. હવે રચૂલ દેહ થવાનો છે. મૂલનાં જે આદત-શાદિ પંચતત્ત્વ કે મહાભૂત, તે ધર્મસ્થાનથી ગતિમાન થાય છે, ને તેમ રૂપાંજ નાય છે; હેવટ પ્રત્યેકનાં બે બે વિભાગ થઈ જાય છે; પ્રતિબ્ધ-

ધર્મના પાછા બે વિભાગ થાય છે, ને તે અર્ધાર્ધના પુનઃ બે થાય છે. આમ પ્રતિતત્ત્વ પંચધા વિભક્ત થાય છે. પ્રતિતત્ત્વના અર્ધના ચાર ભાગ, પોતા સિવાયના તત્ત્વના અર્ધભાગ સાથે મિશ્રણ પામે છે, ને એમ પચીસ મિશ્ર તત્ત્વ પેદા થાય છે. આનુ નામ પંચીકરણ. એ પંચિકૃતભૂતમાથી સ્થૂલદેહ પેદા થાય છે. લિંગદેહાભિમાની હિરણ્યગર્ભ અથવા સૂત્રાત્મા તે સ્થૂલદેહાભિમાની વિશ્વાનર અથવા વિરાટ, પિણ્ડનો સ્થૂલદેહ તે જીવ. એક એક વસ્તુ તે જીવ, જે હાસે તેજ જીવ એમ નહિ, વસ્તુમાત્ર, વ્યક્તિત વ્યક્તિરૂપે જણાય તે સર્વ, પરચર, વૃક્ષ, કીટ, પતંગ, સર્વ—જીવ. એન નામ વ્યદિ. એ બધી વ્યદિનો સમુદાય, વ્યક્તિમાત્રનો સરવાળો, તે વિરાટ; એનું નામ સમદિ. વ્યદિસમદિનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ સમજવા ઉદાહરણ કહીએ. ઝાઝા વૃક્ષનો સમૂહ તે વન—સમદિ, વૃક્ષ વૃક્ષ એક એક તે વ્યદિ. એમ પિણ્ડ પિણ્ડ એક એક જીવ તે વ્યદિ, સર્વરૂપ સમગ્ર બ્રહ્માંડ તે સમદિ ત્રણે દેહ પરતે વ્યદિસમદિની યોજના સમજની. જેમ કારણદેહ આનંદમય છે, લિંગદેહ પ્રાણ મન અને બુદ્ધિમય છે, તેમ સ્થૂલદેહ અન્નમય છે. સ્થૂલ દેહનો સંભવજ પોષણથી, અન્નથી છે અન્ન ઉપર તેનો આધાર છે, માટે તે અન્નમયકોશ. આ પ્રમાણે આપણે બ્રહ્માણ્ડ તથા પિણ્ડના ત્રણ દેહ અને પાંચ કેશની વ્યવસ્થા સમજતા, અને જેમ પિણ્ડે તે બ્રહ્માંડે જોઈ ગયા હતા, તેમ બ્રહ્માણ્ડે તેજ પિણ્ડે એ પણ જોઈ ગયા વસ્તુમાત્ર એટલે જીવમાત્ર ત્રણદેહ ને પચકોશાત્મક છે, પણ તેમા ન્યૂનાધિક અંશ તિરોભૂત હોય છે; છતાં સર્વે પરણ કાલક્રમે તે સર્વે દેહનો આવિર્ભાવ પામ્યાવિના રહેતી નથી—એનું નામ / પુનર્જન્માદિ વ્યવસ્થા.

જડ ચેતન એ બેદ મિથ્યા છે, જે આપણને પાપણાદિ જડ જણાય છે, તેમા પણ નણુ દેહને પચકોશ નથી એમ નથી, લિંગનો તથા મન અને વિજ્ઞાનો તિરોભાવ માત્ર છે. કોઈ કાને એ સ્થિતિ બદલાઈ એજ પદાર્થ લિંગદેહના આવિર્ભાવનાજો પણ થશે થવોજ જોઈએ કશુ એકની એક સ્થિતિમા રહેતુંજ નથી, બધુ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામ્યાજ નય છે, માટે સ્થિતિ સ્થિતિનો જે ફેરફાર તેજ મરણ એક કણનો પણ નાશ તો થઈ શકતોજ નથી, માત્ર અવસ્થાતર થાય છે, તો એકથી બીજી અવસ્થાએ જવું તે મરણ મરણથી અલગદેહનો દ્વસ-ભગ-વચ છે, પણ લિંગદેહનો દ્વસ થતો નથી, તો કારણનો તો ચામજ કયાથી ? મરણ છે તે સુપુત્રિ જેવું છે. સુપુત્રિમા કારણદેહ છે, ને સ્થૂળ દેવલ નથી, ત્યાં લિંગ કાષ્ઠક છે નથી (પ્રાણ, જ્ઞાન દત્યાદિ છે માટે, એમજ મરણમા સ્પૃહનો ભંગ છે, તે દેહ નથીજ, કારણ તો સર્વથા છેજ, ને નિગ છે નથી અર્થાત્ લિંગદેહ મરણથી મગતો નથી તે તો બીજી અવસ્થામા જાય છે ને અનુકૂળ સ્થૂળમા ફરી આવિર્ભાવ પામે છે * આમ ઉત્તરોત્તર વ્યક્તિમાત્ર, જીવમાત્ર, પદાર્થમાત્ર, સ્થિતિ બદલ્યા જાય છે, મરણ નથી કોઈ દેહને કે માણસનું પથ્થર થઈ જવું બને કેમ ? માણસ મુઠ્ઠી વૃદ્ધિ પામેલો કારણદેહ ફરી પાપાણમા પડી જાય એ ચાલક નહિ બહુમા બહુ તો બીજુ માણસનું થાય જગ વિચાર દગવાની જડ છે વધવું ને પાછા પડવું એ આપણી દૃષ્ટિએ તુલનાવ ચમત્કાર છે પરમાર્થે વૃદ્ધિએ નથી ને હાનિએ નથી, સર્વથા વૃદ્ધિજ છે. કેમકે જોને જે સ્થિતિ ચોખ્ખી છે તે સ્થિતિમા તે જાય છે

ને ત્યા રહી બીજી - સ્થિતિ માટે મળે છે. ખાચપચાસ જીવમાના કેટલાક એક સ્થિતિએ પહોંચે, કેટલાક ત્યા ન પહોંચતા રહી જાય, કેટલાક વખતે હોય ત્યા પણ રહી ન શકે ને તેથી પાછા હડી જ્યા રહી શકે ત્યા જાય, આમ ચવાથી આ ત્રણે અવસ્થા આપણને વૃદ્ધિ દાનિરૂપે સમજાય, પણ વસ્તુતઃ સર્વે પોતપોતાને યોગ્યસ્થાને પુનરુદ્ધમ માટે નિયત થઈ ગયા, વૃદ્ધિજ થઈ, બીજું કાંઈ થયું નહિ. ત્યારે સર્વાંશે પુનર્જન્મ થવો જ જોઈએ ને ચાય છે, એમાં અસંભવ કે શંકા કાંઈ છે જ નહિ. ધણા એક એવી શંકા લાવે છે કે પુનર્જન્મ હોય એ તો વાસ્તવિક છે, પણ અમુક વ્યક્તિ જ પુનઃ જન્મી એમ કેમ મનાય ? જો આપણને આપણા ગયા જન્મનું સ્મરણ હોત તો આ વાત માની શકાત, પણ તેમ છે નહિ, ત્યારે લિંગદેહના એક સ્થિતિથી બીજી સ્થિતિમાં જવારૂપ પુનર્જન્મને કેમ મનાય ? આપણને સ્મૃતિ નથી એ ખરી વાત છે, પણ તે નથી એમાં જ લાભ છે. સ્મૃતિ ન હોવાથી જ આપણે શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ પુરુષાર્થ કરી વધારે ઉત્તમ ગતિને યોગ્ય થવા મળીએ છીએ. એ સ્મૃતિ ન જ હોવી જોઈએ ને નથી. શા માટે ન હોવી જોઈએ એ શંકા કરવી તે અનિષ્ઠ છે, અર્થાત્ એવી શંકાજ સંભવે નહિ, ને સંભવે તો મનુષ્ય જ્ઞાનમાત્ર ઉદ્ધુ વળવા બેસે. શા માટે આમ નથી એવી શંકા જો વાસ્તવિક ગણીએ તો આપણને કાંઈ ગાન જ ચાય નહિ. શા માટે માણસે મરવું જોઈએ, શા માટે માણસને બે હાથ છે ને આંહ નથી, શા માટે સૂર્ય પૂર્વમાં ઉગે છે, એવા અનેક પ્રશ્નો બને. પણ તે બધા નકામા છે. છે તેવી સ્થિતિ પર્યર્થ છે, તે એમજ હોવી જોઈએ, એટલું સમજાય તો જાહે છે. ત્યારે સ્મૃતિ

ન હોવી એ પણ ન જ હોવી જોઈએ એ વાસ્તવિક છે એમ સમજાય છે એ બહુ છે. એથી કરીને પુનર્જન્મને બાધ આવી શકતો નથી. વળી છેક સ્મૃતિ નથી જ એમ પણ નથી. યોગાભ્યાસથી પરમજ્ઞાનનું સામર્થ્ય થાય ત્યારે સ્મૃતિ સ્ફુરે છે. આપણામા જનાવરો કરતા કેટલીક ઇન્દ્રિય વિશેષ બળવાન છે, તો ક્રમે ક્રમે આપણાથી આમ જતા, દેવત્વ પામતા, સ્મૃતિ પણ સ્ફુરવાનો સંભવ છે. મરણ પછી આમ બનવાનો સંભવ છે, છતાં તે પૂર્વે પણ અમુક પ્રાણી કે માણસોમા આપણે અમુક એકાદ ઇન્દ્રિય બહુ ઉચ્ચ દેખીએ છીએ; જ્ઞાનમા ધ્યાનેન્દ્રિય, ક્રીડામા સ્પર્શેન્દ્રિય કોઈ અનુષ્ઠામા ભવિષ્ય સંભવાદિ જાણવાની પણ ઇન્દ્રિય, ઇત્યાદિ. ત્યારે અમુક કેળવણીથી, કે અમુક ચિંતિએ, સ્મૃતિ પણ એવી હોઈ શકે કે તેમા પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ થાયજ. હાલમા તેમ નથી એથી બાધ આવતો નથી જન્મનાના ધક્કાથી આપણુ ઝડપ હેર મારી જાય છે, ને સંયુક્તના અતરાયને લીધે પૂર્વસ્મૃતિ ઉદય પામતી નથી, પણ તે અંતરાય ન હોય તો તે સ્મૃતિ ઘુરત સંભવે. સ્મૃતિ નથી એજ ત્યારે વાસ્તવિક છે, છતાં તેટલાથી જ પુનર્જન્મ ન હોય એમ સિદ્ધ થતું નથી.

ત્રણ દેહ, ને તદ્દર્શિમાની, એકપાસા ઇશ્વર-અતર્પામી, હિરણ્ય-ગર્ભ—સૂત્રાત્મા, વૈશ્વાનર—વિરાટ; ને ખીજી પાસા પ્રાણ, તેજસ, જીવ, એ વ્યવસ્થામા, દેહ છે ને પ્રકૃતિના પરિણામ છે, ને ઇશ્વરથી જીવર્ણત નામ છે તે ચિત્તના વિવર્ત છે. વસ્તુતઃ એ વિવર્ત ચિદ-પન્ન છે, ને પ્રકૃતિ તથા ચિત્ત મૂલે જુદા કેન્દ્ર નહિ, અનન્ય છે. એટલે બહુ ભ્રમ છે. પણ અનાદિ અધ્યાનની કરીને ચિત્તના જે

વિવર્ત તે પ્રકૃતિના પરિણામોમા અભિમાન ધરે છે, ને એમ બંધાતો
 ચાલી સ્વરૂપને ન જાણી દુઃખી થાય છે. ચિત્ત, તથા હૃદયથી ઇ-
 પાન્ત વિવર્ત, તે બેની એકતા બતાવના બિન્ન પ્રતિબિંબવાદવાગા
 કહે છે કે એ બધાં ચિત્તના પ્રતિબિન્ન માત્ર છે, તે ચિત્તરૂપ બિન્નથી
 જુદા નથી—જુદા જુદા રંગ સહિત જલમા પડેલા સૂર્યપ્રતિબિંબની
 પેઠે. એ ઉપર ખીન્નું ઉદાહરણ પણ આપે છે. આકાશતત્ત્વ સર્વ-
 વ્યાપી છે, એટલે તે મહાકાશ; દૃષ્ટિ કરનાર અબ્રમા પણ તે આકાશ
 છેજ એટલે તે અબ્રાકાશ, દૃષ્ટિરૂપ જે જલ એ અબ્રથી પડે છે તેમ
 પણ તે છેજ એટલે તે જલાકાશ, અને તે જલ જે ઘટમા ઝીલીએ
 તે ઘટમા પણ તે રહેલું જ છે એટલે તે ઘટાકાશ, એકુંજ આકાશ
 જુદે જુદે રૂપે પ્રતિબિંબિત છે, તેમ એકજ ચિત્ત જુદા જુદા નામ,
 ઉપાધિવશાત્, લે છે. મહાકાશ તે ચિત્ત, અબ્રાકાશ તે હૃદય, જલા-
 કાશ તે જીવ, અને ઘટાકાશ તે કૃત્ત્ય, કૃત્ત્ય એટલે ફટની પેડ,
 રિચત, ફટ એલુ લોહારની એરણુ નામ છે, એ એરણુ ઉપર જેન
 થણા ધણા ધાટ થયા જાય છે, પણ પોતે તેની તેજ છે, તેમ કૃત્ત
 ત્ય પણ દેહ દેહાંતર પ્રાપ્ત કરી ધણા ઘાટમા સહાયભૂત રહે છે પણ
 સદા અવિકૃતજ ચાલ્યો જાય છે. જેને આપણે પ્રથમે પ્રાણ કહી
 આવ્યા છીએ તેજ કૃત્ત્ય. કૃત્ત્યજ જીવભાવને પામે છે, પ્રાણજ
 રચૂલાભિમાની જીવ બને છે. નિર્ગદેહ સહિત જે પ્રાણ કે કૃત્ત્ય તે
 જીવ. આંત કરણમા ચિદ્વાભાસ તે જીવ. જીવ એટલે સિર્ગદેહ બદ-
 લાયા કરે પણ કૃત્ત્ય બદલાતો નથી જ્યારે કૃત્ત્યનો પણ લય થાન
 ત્યારે બ્રહ્મરાજ—મોક્ષ કૃત્ત્ય અને જીવ એકજ છે, છતાં —
 કૃત્ત્યને જાણતો નથી, જેમ જવાકાશને ઘટાકાશ એકજ છે

જાલાકાશને ધટાકાશનો ભેદ સમજાવતો નથી. આમ બિંબપ્રતિબિંબ-વાદી સમજાવે છે. અવગ્રહેવાદી પણ કૃત્રિમ જીવાન્ત વિવર્તો ને ચિદ્રૂપ બતાવવા એમ કહે છે કે પ્રકૃતિના અવગ્રહેથી ચિત્તમા ભેદ જણાય છે, વસ્તુવિષ્ણુ ભેદ છેજ નહિ. ઉદાહરણ આપે છે કે એક સ્વછ ધોધ નાખેલુ શુભ્રપટ તે ચિત્ત, પછી તેને ખેળ લગાડીને ઘટિત કરેલું તે અંતર્યામી, તેને મખ્યાદિ લગાડી રંભવા માટે લાછિત કરેલું તે સૂત્રાત્મા, અને તે ઉપર અનેક ચિત્ર ખાડેલા તે વિરાટ. એકજ પટ અવસ્થાભેદે ચાર નામ પામેછે, તેમ એકજ ચિત્ત પરિગ્રહે છેકી ચતુર્ધા સમજાય છે. વિવર્તવાદવાળા રજ્જુસર્પાદિ ઉદાહરણથી, દષ્ટિસૃષ્ટિવાળા ઇત્તિરાનથી, અને સૃષ્ટિદષ્ટિવાળા મનઃકલ્પનાથી, એની એજ વાત સમજાવે છે આમ જે તે રીતે ચિત્ત તથા તેના વિવર્તની એકતા સિદ્ધ થાય, ને બધું બ્રહ્મમય થઈ રહે છે. વસ્તુતઃ અભવતિવાદ પ્રમાણે કોઈ કોઈનું કારણ કાર્ય છેજ નહિ, વસ્તુમતિજ છે તેની છે, બ્રહ્મ અવશ્ય છે.

અવશ્ય બ્રહ્મરૂપ વસ્તુમતિમા જીવો પોતાનો માર્ગ કેવી રીતે કરતા હશે? બધું નિરતર અવસ્થાતર પામ્યાજ નયછે, તેમા જીવ સ્વતઃ કાર્ધ કરી શકે? થનાર તે થયાજ નય, એમા જીવથી કશું બનવાનો અવકાશજ ક્યા છે? શાઆદિ એમ કહેછે કે કર્મ કરો, ને કર્મ કરો, તેમા કરનાપણું કોને છે? શામાટે કરે? થનાર હશે તો ચજેજ. આની સંગતિ આપણા મનમા તગ્તજ ઉડે છે. શા નિયમથી જીવોની અવસ્થા નિયમાયછે એ જાણવું આવશ્યક છે. જીવને સ્વતઃ કાર્ધ કર્તવ્ય છે કે નહિ એ પ્રશ્નનું ઉત્તર તો સ્પષ્ટજ છે, કે જીવ એ ભાવજ મિથ્યા છે, જીવપણુંજ છે નહિ; છતાં જીવપણું સમજાય તો

છે, ત્યારે તે સમજાને યથાર્થ કરવી, શ્રવણાવધી કરવું, એટલું જીવને પોતાનેજ કરવાનું છે. આ વાત હવથાજ સ્પષ્ટ થશે કારણકિના કાર્ય ચતુ નથી, ને જ્યાં કાર્ય છે ત્યાં કારણ હોવાનું જોઈએ, આ મહા-અસિદ્ધિ નિયમ સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત છે. એજ નિયમે બધું પ્રવર્તેછે, જીવો અવસ્થાતર પામેછે, જન્મેછે, મરેછે, મુખી થાયછે, દુખી થાય છે, બધું એજ નિયમે બનેછે. એનુંજ નામ કર્મ. મીમાંસાવાદી કર્મને ક્રિયા એ રૂપે માનેછે, ને વેદવિહિત આધાર તે કર્મ એમ જાણાવેછે, પણ તે અર્થ કર્મ શબ્દનો અત્રે નથી. કર્મ એટલે કાર્ય-કારણરૂપ નિયમોની સંગતિ, ને તે નિયમમા જે એક એક કામ તે પણ કર્મકૃત્ય. કર્મરૂપ નિયમમા કેવલ સ્વયંબ્યવહારજ સમાય એમ ન જાયવું. ખાન, પાન, આચાર, વિચાર, બધું કર્મમાજ સમાયછે. જેવું જેવું કર્મ તેવી તેવી ગતિ જેના કારણે જે પેદા કરે તેવા કાર્ય તે ભોગવે. કમ છે તે અનાદિ છે, કેમકે કાર્ય કારણરૂપ મહા-નિયમનો પણ કારણરૂપ નિયમ કયા હોય ? કારણનું કારણ કારણજ, ખીન્ન હોયજ નહિ, એમ અનવગ્યા થયા જાયછે ખાટે કર્મ અનાદિ છે જ્ઞાન તે જ્ઞાનજ, તેમ કર્મ તે કર્મજ. જ્ઞાનનું કારણ જ્ઞાન, તેમ કર્મનું કારણ કર્મ—કેમકે અનાદિ. કર્મ ત્રણ પ્રકારના છે સચિત, પ્રારબ્ધ, ક્રિયામાણ જે અનાદિ કર્મસમૂહ તે સચિત, તેમાંથી જોડેલો વિભાગ ક્વચિત્ આપનાને તત્પર થયો છે ને અમુક જીવને તે જીવરૂપે કોઈ ક્ષણે સ્થાપી રહ્યો છે એ પ્રારબ્ધ, એનો જીવના મરણની સાથે જ ક્ષય થાય છે. જીવ પોતે પ્રારબ્ધને અધીન થઈ જે ક્ષણ કરે છે તે ક્રિયામાણ અને એ ક્રિયામાણ જોડેલું પ્રારબ્ધ ભોગ ને ભોગની જગ્યા તેટલું ભોગનાથ, અને ગણીનું સચિતમા ૧

પુનઃ પ્રારબ્ધ રૂપે નવા જન્મ માટે તૈયાર થાય. આમ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મની વ્યવસ્થાનું ચક્ર છે. એમાંથી કોઈ મુક્ત નથી, જડ પાપાણુરૂપ પદાર્થો પણ ક્રિયામાણુ કરેછે, અમુક સ્થિતિમાં પડી તે સ્થિતિ વેઠેછે— સર્વેને પ્રકૃતિજ, સ્વભાવજ, નિરંતર કર્મમાં પરોવેછે, એક ક્ષણ પણ કર્મ વિનાની કોઈને જતી નથી. આ વ્યવસ્થા તો ઠીક છે, પણ તેમાં જીવને સ્વતઃ કશું કરી શકવાનો અવકાશ ક્યાં આવ્યો? સંચિતથી પ્રારબ્ધ, પ્રારબ્ધથી ક્રિયામાણુ, ને ક્રિયામાણુથી વળી સંચિત, એમનું એમ ચાક્ષ્યાંજ ભયછે, તેમાં જીવને પુરુષાર્થ કરવાનું ક્યાં સમાયું? જીવનું કર્તવ્ય ક્રિયામાણુ એ વિભાગમાં સમાયું, કેમકે જીવનું કાર્ણ કર્તવ્ય છે, એમ સ્પષ્ટ બતાવવાજ ક્રિયામાણુ એવો વિભાગ પાડ્યો છે, નહિ તો સંચિત અને પ્રારબ્ધ એથીજ વ્યવસ્થા થઈ શકત- ક્રિયામાણુ એટલે કરાતું—ચતું—ત્યારે તેનો કર્તા કોઈ હોવો જોઈએ, તેજ જીવ. ક્રિયામાણુ એક પ્રકારનું પ્રારબ્ધજ છે, પણ તેમાં જીવનો પણ થોડો ભાગ છે, માટે તેને ક્રિયામાણુ કહીએ છીએ. પ્રારબ્ધ શબ્દનો યથાર્થ અર્થ ન સમજાયાથી જીવનો વિભાગ હડાવી દેવાની ગરબડ પેદા થાયછે. વેદાંતશાસ્ત્રનું જે પ્રારબ્ધ છે, તે ઇસ્લામધર્મનું ક્રીસ્મત નથી, ને સંપ્રતાપધર્મનો પ્રસાદ પણ નથી. ક્રીસ્મત એનું નામ કે ઈશ્વરે સર્વ જીવનું ભવિષ્ય અમુક પ્રકારે ગોઠવીજ મૂક્યું છે ને તેમ થાયકે, પ્રસાદ એનું નામ કે ઈશ્વરે અમુક ભક્તોને પોતાની કૃપારૂપ પ્રસાદ અર્પી મુક્તિ માટે નિયત રચ્યોછે, ને બીજાને મુક્તિ- માટે નિયત નથી કર્યા. ક્રીસ્મત કે પ્રસાદ બન્નેમાં નિયત કરનાર ઇશ્વર માનવો પડેછે, એજ જણાવે છે કે તે હિમયથી પ્રારબ્ધ જુદું છે. વેદાંતમાં કૃપારૂપ ઈશ્વર છેજ નહિ, ત્યારે અમુક નિયમ થઈ

રાખનાર પણ નથીજ, ને તેવો ધડેલો નિયમ પણ નથીજ. પ્રારબ્ધ છે તે સ્વતઃજ પ્રવર્તે છે, પણ તેમાં કર્મો ફેરફારજ ન થઈ શકે એવું નથી, કેમકે ફેરફાર ન થાય તેવી રીતે તેને આગળથીજ નિયમી દેનાર કોઈ છે નહિ. ક્રીસ્મત અને પ્રસાદ માનનારા સ્વચ્છંદાચારે જના બાધ ગણે નહિ કેમકે ઇશ્વરે તેમજ નિયમ્યું છે, માટે યોગ્યજ છે. પ્રારબ્ધવાળા સ્વચ્છંદાચારમાં બાધ માને કેમકે મદ્યપિ પ્રારબ્ધ-વશાત્ કાર્ય શક્ય છે તથાપિ જીવને તે પ્રારબ્ધમાં ન પડતું હોય તો ન પડાય એટલો અવકાશ છે. પ્રારબ્ધને આધીન જે ક્રિયામાણુ તેમાં જીવને પુરુષાર્થ કરવાનો અવકાશ ન હોય તો જન્મ વ્યવસ્થાપણુ નિર્રર્થક થઈ જાય. જીવ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી મારી અવસ્થાએ પડેાએ એ માટે તેને પુનઃપુનઃ જન્મ છે એમ આપણે બતાવી ગયા છીએ, એજ વસ્તુગતિ છે, ને એથીજ આ લોકને કર્મલોક-કર્મથી કરીને ઉચ્ચતર સ્થિતિ માટે યોગ્ય થવાનું સ્થાન-એમ કહે છે. મરણુ સમયે જે જ્યાંથી અડક્યું હોયછે, ત્યાંથીજ પુનર્જન્મ પામના પછી આરંભે છે*, ને પાછું કર્મ કરી સ્વપરાક્રમથી આગળ વધેછે, એમ ન હોય તો જન્મતાંજ અમુક માણુસ સારી સ્થિતિમાં, અમુક નહારી સ્થિતિમાં; એકજ માખાપથી પેદા થયેલાં, એકજ રીતે જન્મેલાં પોપાપલા, બાવકમાં એક મહા સુશીલ બુદ્ધિમાન, એક પાકો ચોર, ને એક કેવલ શક; સરખો પ્રવાસ કર્યા છતાં એકને વધારે લાભ, બીજાને આછો, ને ત્રીજાને દેવલ હાનિજ; આ બધાનું શું કારણ? ચોતપોતાના ઉપાર્જિત કર્માનુસાર વ્યવસ્થા એજ એનું કિતર છે, ને એ ઉત્તરમાંજ લાધવ છે, માટે એજ સત્ય છે. પુનર્જન્મ ન માનીએ

તો આગળ ખતાવી ગયા છીએ † તેમ કૃનારા અદૃતાબ્યાગમ રૂપ અવ્યવસ્થા થાય ને કાર્ય કારણનો મહાનિયમ ભાગે-કર્મવ્યવસ્થા ખોટી પડે. સિદ્ધજ છે કે પુનર્જન્મ છે, તથા તેમા પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિના કર્મનુસાર વ્યક્તિને ઉપજોગ છે, તો વ્યક્તિને પોતાને પણ તેમા કાંઈ કર્તવ્યતા હોવી જોઈએ, નહિ તો એ બધી જન્માદિ સિદ્ધ વ્યવસ્થા નિષ્ફલ નિષ્પ્રયોજન એટલે કે તુટી છે. કર્મજન્માદિ વ્યવસ્થામા લાધવ છતાં, પુનર્પાર્થ ન માનવારી તુટીત્વ આવ્યું, માટે તે સત્ય ન હોય એમ થવા જાય, ને એ વાત સીકારતા તો કારણ-વિના કાર્ય એવું માનવું પડે, ત્યારે જીવ, પુરુષ, અથવા વ્યક્તિને પશુ અવકાશ આપી તુટીત્વ અટકાવવું જોઈએ, ને લાધવરૂપે જે સત્ય છે, તેને અતુટીત્વ રૂપે પણ સત્યજ જામવું જોઈએ. ત્યારે પુનર્પાર્થનો અપરાધ સ્પષ્ટજ છે. પ્રારબ્ધથી કરીને જીવના વ્યવહારની સ્થિતિની વ્યવસ્થા બનેછે, કિમિભાણુ પણ એ પ્રારબ્ધને અધીન છે, છતાં જીવ પોતે કિમિભાણુદ્વારા પોતાની મિતિ ફેરવવા મથી રહેછે. કવચિત્ જય પામે છે, કવચિત્ નથી પામતો, ત્યારે એટલુંજ મમ-જન્ય છે કે પ્રારબ્ધ કિમિભાણુ કરતા બલવત્તર છે. અપરોક્ષાનુભૂતિમા શંકરભગવાન સ્પષ્ટ લખેછે કે પુરુષને અવકાશ ન આપવારૂપ પ્રારબ્ધ માનવું એ તો અમાનીએને માટે છે. ત્યારે જીવ જયવાન થાય ત્યાં સ્વપરાક્રમ માનોગે, ને જયવાન ન થાય ત્યાં પ્રારબ્ધ માનોગે એ કેવી વાત ? એમ નથી. જીવ સર્વદા સુખ માટે ઈચ્છેછે, પોતાને સુખ થાય એમજ પ્રવર્તે છે, ત્યારે તે સુખ એ શું ? દુઃખ ક્યાંથી આવ્યું ? આ બે પ્રશ્નોનું ઉત્તર થાય તો તરત સમજાય કે જીવ

કેટલું પોતાને હાથ રાખી રહે; અર્થાત જ્ય કે પરાજય ઉભવતું
સ્વરૂપ સમગ્રતઃ તો જીવનો ને પ્રારબ્ધનો વિભાગ સંગઘર્ષ નામ.
જેટલું અનુકૂળ તેટલું સુખ, એને જ્ય દહો, આનંદ કહો, રક્ષ
કહો, પુષ્પ કહો, જે દહેણું હોય તે કહો; એમજ પ્રતિકૂળ તે દુઃખ,
પછી તેને પણ ગમે તે નામ આપો. ત્યારે વિશ્વમ્બવસ્થામા સુખ
ને દુઃખ એ એ આવ્યાં ક્યાથી ? સુખ શું ને દુઃખ શું ? આપણે
આગળ સ્પષ્ટ બતાવી ગયા છીએ કે વૃદ્ધિ હાનિ એ આપણી અપેક્ષા-
એ છે, પણ વસ્તુ ગતિથી વૃદ્ધિએ નથી ને હાનિએ નથી, બધી વૃદ્ધિ
જ છે; એમ આપણી અપેક્ષાથી સુખદુઃખ છે બાકી વસ્તુગતિથી તો
દુઃખ છેજ નહિ, સુખજ છે. અદૈતમા દૈત છેજ નહિ. જેથી જીવ-
પણું તેથીજ સુખદુઃખભાણું બાકી વસ્તુગતિમા જીવે નથી, સુખદુઃખે
નથી. આ પાત પધારે સ્પષ્ટ કરીએ. જે વસ્તુગતિ છે તે કદાપિ
અન્યથા થઈ શકતી નથી. પ્રતિબન્ધરહિત અગ્નિનાં સ્વભાવજ વસ્તુ-
ગત્યા દાહ કરવાનો છે, તો તે અન્યથા કરવા કોઈ નગર્ય નથી.
જે વસ્તુગતિ છે તે સર્વદા સિદ્ધ છે. જે વસ્તુગતિ નથી તે સર્વદા
સિદ્ધ નથી. જે સર્વદા નિષ્ફ નથી, તે વસ્તુગતિજ નથી. એકજ
વસ્તુ જેમકે દ્રવ્ય, એકને સુખ કરેછે, બીજાને દુઃખ કરેછે, ને ત્રીજાને
કાર્ધ કરતી નથી, ત્યારે તે સર્વદા સિદ્ધ સુખ કે દુઃખરૂપ નથી; કેમકે
તેમ હોત તો અગ્નિની પેઠે સર્વથા દાહકજ નીવડત, સર્વદા ત્રણેને
એકરૂપજ જણાત. સુખદુઃખ એ સર્વદા સિદ્ધ નથી, ત્યારે તે વસ્તુ-
ગતિ પણ નથીજ. વસ્તુગત્યા સુખદુઃખ છેજ નહિ, વસ્તુગત્યા એક
વાનુંજ છે, સુખજ છે, આનંદજ છે. દુઃખરૂપે સમગ્રતઃ એ માત્ર
મિથ્યાપણું છે, જીવનો ધર્મ છે, ને જે અધ્યાસથી જીવ બન્યો, તે

તે અધ્યાસનું કાર્ય છે. જેમ અધ્યામે કરીને જીવભાવ મિથ્યા બન્યો છે, તેમ અધ્યાસે કરી સુખદુઃખાદિ ભાવ પણ મિથ્યા બને છે. વસ્તુ-ગતિમા જીવે નથી ને સુખદુઃખે નથી. સર્વથા આનંદજ છે એમ કહીએ તો ચાહે. ત્યારે હવે પ્રારબ્ધને પુરુષાર્થની વ્યવસ્થા થઈ રહી. અસુક જીવને વસ્તુગત્યા જે સ્થાન મગનાર હોય તે મળે એ તો ચોખ્ખું પ્રારબ્ધજ, પણ તેમા સુખદુઃખ આરોપાય એ મિથ્યા જીવપણું, સ્વદૃતજ, પોતેજ માનેલું. એ અજાન ટમે, ને વસ્તુગતિમા સુખ-દુઃખ છેજ નહિ એવો વિવેક ઉદય પામે એટલો ક્ષિપ્રમાણનો અનકાશ. યાદ દહેશે કે અધ્યાસ અનાદિ છે, ને અનાદિ અધ્યાસથી જીવ તથા બધી સુખદુઃખાદિ પરિચ્છેદભાવના જન્મી છે, ત્યારે અનાદિ તે નાશવાન કેમ હોય ? શાબની પરિભાષામા એમ કહે છે કે અધ્યાસ અનાદિસાન્ત છે. એજ વાત સમજીએ. જે વાતનો જ્ઞાનથી કરીને નાશ થાય તે મિથ્યા, જેના જ્ઞાનથી નાશ ન થાય તે સત્ય—વસ્તુગતિ અમિતું દાહ્યત્વ કોષ પ્રગરના જ્ઞાનથી મિથ્યા થનાર નથી, મારા દ્રવ્યનું મને સુખ અપનાપણું વા નાશી જતા દુઃખ આપનાપણું એ યથાર્થ વિવેકે કરી જ્ઞાન પામતા મિથ્યા થાય એમ છે, કેમકે સુખદુઃખ એ દ્રવ્યગત વસ્તુગતિ નથી સિદ્ધાન્ત કે અધ્યામ, જ્ઞાનથી કરીને નિરાગણ થઈ શકે છે માટે મિથ્યા છે, વસ્તુગતિ નથી—અનાદિ બસે હો, પણ સાન્ત છે. આ પ્રમાણે સુખદુઃખાદિ વ્યવસ્થા સમજતા કેવલ વિવેક દરવાપગતે જીવના કર્તવ્યનો અનકાશ સમજશે, ક્ષિપ્રમાણુ સ્પષ્ટ થશે, બાકી બીજી બધી વાતે જીવ પ્રારબ્ધને આધીનજ છે. બીજી રીતે કહીએ તો, જીવ જે ચિદ્રૂપ છે તેને પ્રારબ્ધ હોયજ નહિ, તે તેનું ચિદ્રૂપત્વ

પામે એમા પ્રારબ્ધ છેજ નહિ. પ્રારબ્ધનું પશુ પ્રારબ્ધ, પ્રમાણનું પશુ પ્રમાણ, ને કારણનું પશુ કારણ જે ચિત્, તેને પ્રારબ્ધ ક્ષણ હોય! જીવને જ્ઞાનપરત્વે પ્રારબ્ધ નથી, પણ મૂલચિદ્વરૂપ જીવભાવમા રોકનાર જે પ્રકૃતિવિકાર, તે પરત્વે તો પ્રારબ્ધની સાકળ સંજ્ઞા છે. જે પ્રારબ્ધને ખાનીને જીવ જ્ઞાન પામવા ન મળે, તો જીવભાવ અન્યોજ રહે, પુછ ચતો ચાલે, ને મોક્ષજ ન થાય; જે ક્રિયમાણુમા પ્રવૃત્તિ કરે—જ્ઞાન પામે—તો મોક્ષ થાય. કીસ્મત અને પ્રસાદ માનનારા પુરુષાર્થ કરતાજ નથી, હથરના નિયત કરેલા વિભાગ ઉપર દોરવાઇ પોતે સ્વચ્છંદી, પરાધીન, ને ગુરુ બતાવે તે કૂવામાં ઉતરનાર, થાય છે; તથા દુઃખિ જ્ઞાનરૂપ મોક્ષ પામતા નથી.

મોક્ષ શું ? વસ્તુગતિ યથાર્થ સમજવી તે મોક્ષ. અધ્યાસ, જે મિથ્યા છે, તે બંધરૂપ છે, એ બંધનો ભંગ તે મોક્ષ. વસ્તુગતિજ મોક્ષરૂપ છે, તેમા જે બંધ મમજ્ઞય છે એટલું ખોટું છે. મોક્ષ એવું કાંઈ નવું પામવાનું નથી, કે પેદા કરવાનું નથી. મોક્ષ એ તો સ્વતંત્ર સિદ્ધ વસ્તુગતિજ છે. તે નથી સમજતી એટલું મોક્ષ ન હોવાપણું છે. એજ વાત કંઈમણિન્યાયથી વેદાંતીઓ સમજાવે છે. કહે મણિનો દાર છે, પણ તે છુલ્લી જવાયો છે, જાણવામા નથી, તેથી તેને શોધવાનું મન થાય છે, ને નથી એમ ખાની દુઃખી થવાય છે. ગળામા છે એવું જ્ઞાન ચતા જે માનેલું દુઃખ હતું તે ટળી જાય છે. એમ વસ્તુગતિરૂપ મોક્ષ તે મ્વતસિદ્ધ સર્વદા સર્વનો ચયેલોજ છે, પણ અજ્ઞાનને કીધે તે સમજાનું નથી, ને દુઃખ મનાય છે, એટલે મોક્ષ પામવાને માટે શ્રદ્ધા મરાય છે. જ્ઞાન થનાથી મોક્ષ સમજાય છે, ચતો નથી, માટે જ્ઞાન એજ કર્તવ્ય છે. જ્ઞાન થાય એટલુંજ, કર્મ, સાત્ત્વ, સર્વતું કર્તવ્ય

તત્ત્વમસિ એને મહાવાક્ય કહેછે, એ સામવેદના છાન્દોગ્યોપનિષદમાં મહાવાક્ય છે. એમ બીજા ત્રણ વેદનાં પણ ત્રણ મહાવાક્ય છે. પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ એ ઋગ્વેદનું, અહંબ્રહ્માસ્મિ એ યજુર્વેદનું, અને અંયમાત્મા બ્રહ્મ એ અથર્વણનું, મહાવાક્ય છે. પ્રત્યેક મહાવાક્યમાં ત્રણ ત્રણ પદ છે તેમાં તત્ અને બ્રહ્મ એ પદ બ્રહ્મવાચક છે, જે ત્વમ્ પ્રજ્ઞાનમ્ અહમ્ અયમ્ એ બધાં શ્રવ અર્થાત્ બ્રહ્માતરિક્ત પદાર્થ, જે આધ્યાસિક છે, તેનાં વાચક છે. ત્રીજું પદ એ બેની એકતા કરવાને અસ્તિત્વવાચક અસ્ ધાતુનું છે. જે શ્રવર્થક પદ એ વાક્યમાં કર્તારૂપ છે તે ઉદ્દેશપદ કહેવાય, ને જે બ્રહ્માર્થક પદ એજ વાક્યમાં અસ્ ધાતુના રૂપ સાથે છે તે વિધેયપદ કહેવાય. શ્રવને ઉદ્દેશીને બ્રહ્મનું વિધાન છે. જ્યારે એકને ઉદ્દેશીને બીજાનું વિધાન કરાય ત્યારે તે બેની કોઈ દૂરીતની પણ એકતા હોવી જોઈએ; જેમ જનાવર ચારપગાં છે એમાં જનાવર અને ચારપગાં એ બેનાં એકતાજ છે. ત્યારે ત્વમાદિપદવાચ્ય શ્રવ અને તદાદિપદવાચ્ય બ્રહ્મ તેની પણ તત્ ત્વમ્ અસિ એમાં એકતા થવા આવી. એ કેમ સંભવે ? તું (ત્યેતકિતુ-અર્થાત્ શ્રવ) તેજ તે (બ્રહ્મ.) અસર્વંશ એવો શ્રવ તે, સર્વંશ, સર્વરૂપ, બ્રહ્મ કેમ હોય ? આમ થવાથી એ વેદવાક્યનો અર્થ બંધ બેડો નહિ, ત્યારે શું એ વાંક્ય ખોટું ? ખોટું તો હોયજ નહિ. વેદવાક્ય છે. ત્યારે તત્ ને ત્વનો મુખ્યાર્થ લઇને તો અર્થ-યતો-નથી; ને અર્થ નથી યતો તેથી જ મુખ્યાર્થ રહેવા રહેને લક્ષ્યાર્થ તપાસીએ. વેદાંતમતમાં શબ્દશક્તિ વ્યક્તિવાચક નથી, કે જાતિવિશિષ્ટવ્યક્તિવાચક પણ નથી, કેવલ જાતિવાચક છે-કેમકે બ્રહ્મરૂપ પરમજાતિનાજ, શબ્દમાત્ર વિવર્ત છે; તો વ્યક્તિ

છે, બાકી વાસ્તવિક તો ગુરુ શિષ્ય શાસ્ત્ર સર્વે નકામાંજ છે. બહુ શન-
ખેદોમાં ગુનવાલું એ વાતોવિગ્લાપન છે એમ જૂહદારગ્રંથમાં કહ્યું છે.

સર્વમય બ્રહ્મગાન યાય, જીવભાવે જે પરિચ્છેદ વા અધ્યાસ છે
તેનો ભંગ થઇ એકાકારતા સમગ્રમય, એજ મોક્ષ. એક બ્રહ્મનાજ
જ્ઞાનથી સર્વતું ગાન યાયછે. કેમકે બ્રહ્મ એટલે ગાન, તેથી અતિરિક્ત
કશું છેજ નહિ, બધું તેના વિવર્તરૂપ છે, એટલે તે એક સમગ્રમય તો
સર્વ સમગ્રમય. જ્યારે દ્યૈતકેતુ, બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મયમ પાળી ગુરુ-
પાસેથી વિદ્યા પામી, સમાવર્તન કરી, ઘેર આવ્યો, ત્યારે તેને પોતે
‘પ્રાપ્ત-કરેલા’ ગાનથી બહુ ઉન્મત થયેલો જોઇ, તેના પિતાએ પૂછ્યું
“તું એવી વિદ્યા બણી આવ્યો છે કે જેમાં એક વાતજ જાણવાથી
સર્વ વાત જાણાય, ન દીડેલું દેખાય, ન સાંભળેલું સંભગાય ?”
દ્યૈતકેતુને પોતાના અંભિમાનની શરમ આવી, અને બહુ નમ્ર ભાવે
પોતાના પિતાપાસે એ ગાનને માટે પ્રણિપન કરવા લાગ્યો. એને
ઓષ્ઠ આપતાં ઉદાસકે કહ્યું કે “જેમ એક મૃષિ’ડ જાણવાથી કે
સુવર્ણપિણ્ડ જાણવાથી સર્વ મૃણ્મય વિદ્યાર કે સુવર્ણમય વિકાર,
જે વાચાર’ભણ એટલે નામરૂપ માગ છે, તે સમગ્રમય જાયછે, તેમ
એ વસ્તુ પણ છે..... એ મૂય એકજ અદ્વિતીય સત્
હતું.....તેજ, હે દ્યૈતકેતો ! તું છે—તત્ત્વમતિ.” એ સત્ તેજ
‘પોતે, એ વાત દ્યૈતકેતુથી સ્પષ્ટ સમજાતી તથા માટે પુનઃપુનઃ પૂછેછે,
ને તે ઉપર ઉદાસકે ધણાં ધણાં ઉદાહરણ આપે છે. સમુદ્રમાંથી
મળેલું લવણ સમુદ્રમાં મૂકતાં સમુદ્રરૂપ થઇ જાય છે, વડનાં ઝીણાં
ખીજમાં જેમ વડ છે ને વડમાં ખીજ છે, એમ સતરૂપે બ્રહ્મમાં
વ્યક્તિ છે ને વ્યક્તિમાં બ્રહ્મ છે, સર્વે બ્રહ્મમય છે—તત્ત્વમતિ—

તત્ત્વમસિ એને મહાવાક્ય કહે છે, એ સામવેદના છાન્દોગ્યોપનિષદ-
માનું મહાવાક્ય છે. એમ બીજા ત્રણ વેદના પણ ત્રણ મહાવાક્ય
છે. પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ એ મહાવેદનું, અહંબ્રહ્માસ્મિ એ યજુર્વેદનું, અને
અયમાત્મા બ્રહ્મ એ અથર્વણનું, મહાવાક્ય છે. પ્રત્યેક માહાવાક્યમાં
પણ ત્રણ પદ છે તેમાં તત્ અને બ્રહ્મ એ પદ બ્રહ્મવાચક છે, ને
ત્વમ્ પ્રજ્ઞાનમ્ અહમ્ અયમ્ એ બધા છત્ર અર્થાત્ બ્રહ્માતરિક્ત
પદાર્થ, ને આધ્યાસિક છે, તેના વાચક છે. ત્રીજું પદ એ બેની
એકતા કરવાને અસ્તિત્વવાચક અસ્ ધાતુનું છે. ને છત્રાર્થક પદ
એ વાક્યમાં કર્તારૂપ છે તે ઉદ્દેશપદ કહેવાય, ને ને બ્રહ્માર્થક પદ
એજ વાક્યમાં અસ ધાતુના રૂપ સાથે તે વિધેયપદ કહેવાય. છત્રને
ઉદ્દેશીને બ્રહ્મનું વિધાન છે. બ્યારે એકને ઉદ્દેશીને બીજાનું વિધાન
કરાય ત્યારે તે બેની કોઈ દૂરીતની પણ એકતા હોવી જોઈએ, જેમ
જનાવર ચારખા છે એમાં જનાવર અને ચારખા એ બેના એક-
તાજ છે. ત્યારે ત્વમાદિપદવાચ્ય છત્ર અને તદાદિપદવાચ્ય બ્રહ્મ તેની
પણ તત્ ત્વમ્ અસિ એમાં એકતા થવા આવી. એ કેમ સંભવે ?
તું (ત્રેતકેતુ—અર્થાત્ છત્ર) તેજ તે (બ્રહ્મ) અસર્વંશ એવો
છત્ર તે, સર્વંશ, સર્વરૂપ, બ્રહ્મ કેમ હોય ? આમ થવાથી એ વેદ-
વાક્યનો અર્થ બધ બેડો નહિ, ત્યારે શું એ વાક્ય ખોટું ? ખોટું
તો હોયજ નહિ વેદવાક્ય છે. ત્યારે, તત્ ને ત્વનો મુખ્યાર્થ સમને
તો અર્થ થતો નથી, ને અર્થ નથી થતો તેથી જ મુખ્યાર્થ રહેવા
દમને સદ્યાર્થ તપાસીએ. વેદાત્મતમા શબ્દશક્તિ વ્યક્તિવાચક
નથી, કે જાતિવિશિષ્ટવ્યક્તિવાચક પણ નથી, કેવલ જાતિવાચક છે—
કેમકે બ્રહ્મરૂપ પરમજાતિનાજ, શબ્દમાત્ર વિવર્ત છે; તો વ્યક્તિ

એજ નહિ, પણ અર્થનિર્વાહ માટે, સંગતિ થવા માટે, વ્યવહાર માટે, વ્યક્તિ માનીએ છીએ, ને જાતિવાચક શબ્દો વ્યક્તિને પણ આકર્ષે છે એમ કહીએ છીએ એ વાત આગળ સમજાવી ગયા છીએ ત્યારે તત્ત્વ ને ત્વ એ જાતિવાચકત્વપગ્તે તો સહજમા એકજ છે, એટલે વાક્યાર્થ યદ્ય રહ્યો જે મૃત્તિપિટ તથા સુવર્ણપિટના ઉદાહરણ દ્વારા છે તે ઉપરથી પણ બ્રહ્મ એજ એક જાતિ-અભિન્ન-ભિત્તોપાધાન—અને નામમાત્ર વાચ્યારબજુ—વિવર્ત—એમ સંગતિ લઇ, તત્ત્વ તે ત્વની એકતા યદ્યજ રહી પણ જાતિવિશિષ્ટવ્યક્તિ-શક્તિ માનનારા નૈયાયિકાદિ એ વાક્યાર્થ માને નહિ તેમને પ્રતીતિ કરાવવા મુખ્યાર્થને તથા લક્ષ્યાર્થ તપાસવો જોઇએ મૂલ્યઅર્થ બંધ ન એસવાથી, રૂઢિને લીધે કે કાષ્ઠ પ્રયોજન સાથે, શબ્દોનો મુખ્યાર્થ તાજને, ખીજો અર્થ તત્સબદ્ધ લેવો પડે, એ લક્ષણાનુ લક્ષણ છે. જ્યાં પ્રયોજન કે રૂઢિ ન હોય ત્યાં લક્ષણા લેવાયજ નહિ રૂઢિ એટલે લોકસિદ્ધવ્યવહાર, જેમકે કુશલ એનો મૂલ અર્થ તો કુશ ચીજનાર એવો છે પણ ચતુર એમ અર્થ પ્રસિદ્ધ છે, તે મુખ્યાર્થથી જુદો પણ તે સાથે સબધ રાખનાર રૂઢાર્થ છે પ્રયોજનને લીધે પણ મુખ્યાર્થ તથા લક્ષણા યામ, જેમ ગંગા ઉપર ધર તેમા ધરની થીત-લતા કહેવાનું પ્રયોજન છે, માટે તટ ઉપર એમ ન બોલતા ગંગા ઉપર એમ બોલી, ગંગાપદનો અર્થ લક્ષણાથી તટ એવો કરી લીધો. આવી લક્ષણા બે પ્રકારે યામ છે એક દેવલ સાદસ્ય સબધથી, ને બીજી તદ્દતિરિક્ત સબધથી સાદસ્યસબધવાળી લક્ષણા ગૌણી કહેવાય છે, ને તે વિનાના સબધવાળી શુદ્ધ કહેવાય છે જગન્નાથ અગ્નિ છે એમા અગ્નિ શબ્દનો, અગ્નિસદશ એટલે તીખો એવો અર્થ લેવો

પડ્યો એ ગૌણી લક્ષણથી લેવાયો; ગંગા ઉપર ધર છે એમા ગંગા શબ્દનો અર્થ તટ લેવો પડ્યો એ શુદ્ધ લક્ષણથી લેવાયો. શુદ્ધ લક્ષણના બે બેદ છે. જહલ્યલક્ષણા અજહલ્યલક્ષણા. ગંગા ઉપર ધર એ જહલ્યલક્ષણા કેમકે ગંગા શબ્દ પોતાનો મુખ્યાર્થ જલપ્રવાહ તે તજીને (જહલ) તટ એ અર્થ લેછે. પાચસે કામઠી ચઢી, એમા કામઠી શબ્દ કામઠી અર્થ રાખીને કામઠી જાલનાર પુરપને પણ સાથે લેઇ અર્થ બતાવે છે, એ અજહલ (પોતાનો અર્થ ન તજનાર) લક્ષણા. તત્ત્વમસિ એમાના પદનો મુખ્યાર્થ તો સર્વશ્ચ તત્ત્વ ને અસર્વશ્ચ ત્વમ્ એવો છે, ને તે બેની એકરૂપતા ન જ બને, માટે મુખ્યાર્થ બંધ ન બેમવાથી, બીજો અર્થ લેવા માટે લાક્ષણિક અર્થ તપાસવાનો છે. મુખ્યાર્થ બાધ થયો, પણ તત્ત્વ ને ત્વ ને એકરૂપે માનવાનો અર્થ કરવાની ઊદ્ધિ તો છેજ નહિ, સારે લક્ષણા કરવાનું પ્રયોજન બતાવવું જોઇએ. અહીં આ પરમ પ્રયોજન એજ છે કે તે બેની એકતા સમજવાથી મોક્ષરૂપ પરમાનંદ ફલે. આન લક્ષણા-પ્રયોગ સપ્રયોજન ઠ્યો એટલે વારતવિક છે સારે પ્રથમ ગૌણી-લક્ષણથી અર્થ કરી જોઇએ. તત્ત્વ ત્વમ્ એમા, તું તેના જેવો એ અર્થ નહિ ધટે, કેમકે સર્વશ્ચ ને અસર્વશ્ચ એ કેવલ વિરુદ્ધ અંશનું, તેજ અને તિમિરનું, સાદશ્ય ધટે જ નહિ. ત્યારે શુદ્ધાથી તપાસીએ. જહલલક્ષણાપણુ નહિ થાય તું તે, એમા તે એ શાનો ત્યાગ કરે, ત્યાગ કરે તો તેપણુંજ તમઘ જાય, ને શન્ય યમ રહે. અજહલ્યલક્ષણા પણ ચનાર નથી; કેમકે કામઠી જેમ પુરુષનું અનુકર્ષણ કરે છે, તેમ તત્ત્વ એ પદ જાનું અનુકર્ષણ કરે, બ્રહ્મરૂપ પગ્મરૂપમા આધારભૂત કામ છેજ નહિ સારે કેમ કરવું? એક ત્રીજી શુદ્ધા લક્ષણા માનવી. જહલજહલ એટલે મુખ્યાર્થમાથી કામકે તજે, ન

તળે. એનુંજ નામ ભાગત્યાગલક્ષણા પણ કેમકે મુખ્યાર્થના કાષ્ઠિકે ભાગનો ત્યાગ ને કાષ્ઠિકનો નહિ. જેમકે “આજ તે જગન્નાથ” એમા પૂર્વે જોયેલો તે જગન્નાથ આ પ્રત્યક્ષ જોઈછું તેજ એવો અર્થ છે. એ વાક્યમા પૂર્વે જોયેલો તે જગન્નાથ, વર્તમાનમા જોવાય છે તે જગન્નાથ નથી; પણ જે રૂપે છતાં જગન્નાથ તો એકજ છે, માત્ર પૂર્વે જોયેલો ને વર્તમાનમા જોવાતો એ જે અશ તે જગન્નાથની વાસ્તવિક એકતામા બાધ કરે છે, માટે તેને તજવાથી તે એકતા છે એવી સિદ્ધ થાય છે—આ ભાગત્યાગલક્ષણા, તું તે છે—એ વાક્યમા તું એ પદનો મુખ્યાર્થ અસર્વગત્વાદિયુક્ત નાનાત્વસહિત ચિત્ એટલો છે, ને તે એ પદનો મુખ્યાર્થ સર્વગત્વાદિયુક્ત નાનાત્વરહિત ચિત્ એટલો છે. ત્યારે ચિત્ રૂપે ઉભય એક છે, ને તે એકતા અસર્વગત્વાદિયુક્ત નાનાત્વસહિત, તેમ સર્વગત્વાદિયુક્ત નાનાત્વરહિત, એ બન્ને ભગનો ત્યાગ કરવાથી થઇ ગયે છે. આમ બ્રહ્મભય એકતા સત્યમસિ એ મહાવાક્યમા પ્રતિપાદન કરેલી છે. એવી રીતિએ ખીજા ત્રણ મહાવાક્ય પણ સમજવા.

ત્યારે મહાવાક્યપ્રતિપાદિત ઋગ્દેવ્યગ્ન તેજ મોક્ષ. એક પિણ્ડ—બ્રહ્મ—ભક્ષ્યાથી, સર્વ જણાય, સર્વ સંભળાય, એજ ઓતનું ઓત, ચક્ષુનું ચક્ષુ, મનનું મન, ને જ્ઞાનનું જ્ઞાન છે. એને જાતિ નથી, એ નપુસકલિંગે તેથીજ બ્યવહારાય છે. એકત્વગ્ન એ મોક્ષ, પરિચ્છેદ કે અધ્યાસ તે બધ, દુઃખ. કંઠમણિન્યાયે કરી બધ ટગવો, જ્ઞાનની પ્રતીતિ થતી તેજ મોક્ષ. મોક્ષ સ્વતઃ સિદ્ધ વસ્તુમતિ છે, એટલે તે જ્ઞાન-ભય છે, જ્ઞાનનાધ્ય નથી. અજ્ઞાન છે તે વસ્તુગતિ નથી, જ્ઞાનનાધ્ય છે; અધરૂપ છે, ને તે છે માટે મોક્ષ થયેલો છતાં સમજાતો નથી! જ્ઞાન

એજ મોક્ષ, કે અગાનર્ભગ એજ મોક્ષ ગમે તેમ કહેા. જ્ઞાન પણ, અમુક આમ છે એવું થાય તે મોક્ષરૂપ નથી, ખરું જ્ઞાન તે દહેવાય જ નહિ. જ્ઞાન ચતાજ તે જ્ઞાનાનુસાર જ્ઞાન થાય ને આચાર વિચાર બધું સિદ્ધ થઈ જાય, જ્ઞાન પામનાર તે જ્ઞાનરૂપ જની જાય, સારે તે જ્ઞાન ખરું જ્ઞાન. જેમ જમરી કીડાને જ્યારું ભરે છે તેવુંજ કીડાને જમરીનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, ને તેજ જ્ઞાનમાં પડ્યો પડ્યો પરિણામે જમરી થઈને ઉડે છે, તેમ જ્ઞાનનો ચટકો લાગતાંજ તેનું ધ્યાન થઈ જાય, ને હેવટ જ્ઞાનરૂપેજ ઉડી પડાય, તે સિદ્ધ જ્ઞાન. અમુક જે એમ જાણવું તે પરોક્ષજ્ઞાન, ને કીટખમરન્યાયે તે જે છે તે રૂપેજ થઈ જવું એ અપરોક્ષજ્ઞાન. અપરોક્ષજ્ઞાન તે મોક્ષ. કીટખમરવદપરોક્ષ તેજ સમાધિ કે તૂર્ણાવસ્થા. એનુંજ નામ સુષુપ્તિમા જાગ્રત. જે અજ્ઞાનરૂપ મહાનિદ્રામા પ્રાણીમાત્ર સૂતેલાં છતાં પોતાને જાગતા માને છે તેમાં તો જ્ઞાનીઓ ઉઘતાજ છે, પણ જે જ્ઞાનરૂપ જાગ્રતમાં પ્રાણીમાત્ર જાગતા છતાં ઉઘેલા ફરે છે તેમાં જ્ઞાનીઓ જાગતાજ છે: નિદ્રામા જાગ્રત પામેલા છે: ઉઘતા જાગે છે. જ્ઞાનનાં પણ પગથીયાં છે. સાત જુદા જુદા ક્રમે જ્ઞાન માનેલું છે: તે પ્રત્યેક ને જૂમિકા કહે છે. પ્રથમ જૂમિકાને શુભેચ્છા કહે છે. જ્ઞાનને માટે મોક્ષને માટે ઇચ્છા થતી તે, એનેજ સાધનચતુષ્થી કહે છે: ચાર સાધનનો સમુદાય. એ ચાર સાધન તે વિરાગ, વિવેક, શમાદિત્તિ, મુમુક્ષુતા. વિરાગ એટલે સંસાર મૂકીને ધરખાણી નાસી જવું એમ નહિ. સંસારનાં નામ રૂપાત્મક પદાર્થની નિઃસારતા જાણી, અનુભવી, તેમાં બંધાવું નહિ, તેમને વશ થવું નહિ, પણ તેમને છેક ઈદ્રિયગો-દિપર્યંતને પણ, તુચ્છ જાણવાં, એવી જે મનની ઉમ્મ સમાનતા, તે

વિરાગ. એટલે વ્યક્તિએ પર જાંધારી રહેલી જે વૃત્તિ તે રાગ, તે છુટીને સર્વમય વૃત્તિ થઈ જાય, કાંઈપણ ધૃત્યવાનું ન રહેવું એ વિરાગ. બધું વિશ્વ હું-પ-આત્મવત્-ચર્મ જવું, તે વિરાગ. બધા મારા માર્ગ છે એવી સમાનતા જાણી તે પ્રેમનું લક્ષણ નથી, કે કોઈને બળવું ને તેનેજ દેખવું એ પણ પ્રેમનું લક્ષણ નથી, પ્રેમ તો આત્મવત્ સર્વ, કેવલ અસંત અભેદ એજ છે. વિરાગ તેજ પરપ્રેમ. કર્મ કરવાના મૂકી દઈને બગવા કરી રખડતા રૂપું એ વિરાગ નહિ. વિરાગી તેજ રાગી છે, અપ્રેમી તેજ મહાપ્રેમી છે, ત્યાગી તે અ-ત્યાગી છે. કારણ કે પરિચેદ બાગવો એજ વિરાગનું મહત્ત્વ છે. પરિચેદથી રાગદ્વેષ થાય છે, ને કામના જન્મે છે, તેથી અપરિચેદ પામવો, સર્વમયતા મહણ કરવી, કામના તજવી એજ વિરાગ. બાકી એક લક્ષણ પણ કામવિના તો કોણ રહે છે? કર્મમા તો બધા પ્રવૃત્ત થાયજ છે, ત્યાગી, સંસારી સર્વ. પણ તે કર્મમા કામના બાકી બધાય નહિ તે વિરાગી. વિરાગી તેજ ત્યારે ખરો ગાગી: નહિ બગવા કરનાર, એમ ક્યાંથી કામના તજવાથી વિરાગમા સદાય મજે ખરી, પણ તેજ વિરાગનું રૂપ ન સમજવું. પોતાના પ્રાપ્ત કર્તવ્ય યથાર્થ કરવાજ, અને તેમા કામના તજીને મંડ્યા રહેવું, એટલુંજ વિરાગનું તત્ત્વ છે. આલસ્યરૂપ ધર્મ પકડવો તે વિરાગ નથી. વિરાગ વૃત્તિ ન થવા દેનારજ આલસ્ય છે. લય, નિસેષ, ક્યાપ, ને નિસાન્ધ, એ ચારથી કરીનેજ, વિરાગથી પામવાની જે મહાસમાધિ, તેમા બગ થાય છે. લય એટલે નિદ્રાદિ આલસ્ય; નિસેષ ચિત્તની ચલનતા. ક્યાપ એટલે વિષયોમા રસ લાગવો, વિષયની વાછના થરી તે, ને નિસાન્ધ એટલે વિષયતોગ તે એ ગધાથી મુખ થવું એ- પગ

વિરાગ. કામના એટલા ચઢ્યા એ ચારેનો સમાવેશ છે, તેજ તબ્બી
 એટલે વિરાગ થાય છે, બાકી કર્મ તો જે પોતપોતાને પ્રાપ્ત હોય
 તે કર્યાજ ન્યા, તેથી તો કદાપિ છૂટનારજ નથી. કાષ્ટ એમ
 માને છે કે કામના તથા એટલે પછી ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગવે
 તેમા ગાનીને, વિરાગીને શુ છે ? આ પણ મિથ્યાવાદ છે. વિષયોનું
 ધ્યાન કરવાથી કામના થાય છે, કામના સતોષ ન પામવાથી ક્રોધ
 થાય છે, ક્રોધથી મોહ થાય છે, મોહથી વિવેક નાશ પામે છે, ને
 વિવેક નાશ થતા, મનુષ્યનો પોતાનોજ નાશ થાય છે. માટે મૂલથી
 વિષયધ્યાન કરવું એજ ખોટું છે. જેમ એક સમુદ્રમા હળરો નદીઓ
 પડે છે, પણ સમુદ્ર કદાપિ મર્યાદા તબ્બી નથી, એમ જેનું મન
 હળરો નિપયાદિમા ફરતા છતાં સ્થિર છે, તે ખરો વિરાગી છે.
 મનની અચલતા દૂર થાય તેજ યોગ, તેજ વિરાગ, તેજ સમાધિ,
 વાયુ ચિનાના સ્થાનમા દીપની જ્યોતિની પેડે જ્યારે મન હરે ત્યારે
 સમાધિ થાય. આ પ્રમાણે વિચાર કરી વિરાગ પ્રાપ્ત કરવો. તે પછી
 બીજી સાધન વિવેક તે ઉદય પામે છે. વિરાગીને સમુદ્રમા ગાન થતા
 માડે છે, તેના મનમા ગાનનુંજ નિરતર પ્રતિબિંબ પડે છે, સ્વચ્છ-
 દર્શણમા એની મેળેજ શુદ્ધ પ્રતિબિંબ પડ્યા કરે છે, તેમ વિરાગી
 જ્ઞાનમય થતો જાય છે, એટલે આ નિત્ય આ અનિત્ય, આ સત્ય
 આ મિથ્યા, એવો વિવેક સહજમાં બને છે. વિરાગ વિવેક બે સિદ્ધ
 થયા પછી ત્રીજી સાધન ચમાદિ પરસ્પતિ છે. શમ એટલે બાહ્ય-
 ઇન્દ્રિયોને નિયમમા રાખવી તે દમ એટલે ઇત્તિદષ જે જ્ઞાન તેને
 અતર્કુષ્ઠ કરી દેવું તે આભાવિક રીતે તો આપણું ચંતન્ય ઇત્તિપે
 બહાર વહે છે ને નાના પ્રકારનું મિથ્યા પાત્રાવનોમન આપણને મરે

છે. એનું નામ પરાક્રમદેવિ. એ ઇતિમાત્રને જાણતી પામતી અટકાવી
 એકાકીતા ઉપર આણુવી, અંતર્ધૃષ્ટ કરવી, તે પ્રત્યગ્દેવિ. એનું નામ
 દમ. આમ જ્યારે જાણ તથા આંતર ઉભય ઇન્દ્રિય શાન્ત થાય, ને
 કામના માત્ર ટળી એકરૂપતા થવા માટે, ત્યારે તેનું નામ ઉપરમ
 કહેવાય. આ હું ને આ મારું, આ મારો ધર્મ, ને આ સારો ધર્મ;
 એ વાતજ ઉપરતિ પામેલા યોગીને ઘટે નહિ. જેનાં ચિત્ત ને અહ-
 કાર ટળી જાય તેજ ઉપરત. એવા હોય તે ત્રણે લોકને હણે તથાપિ
 પાપે લેખાતા નથી એ વાસ્તવિકજ કહેવું છે. પછી તિતિક્ષા; એટલે
 મુખદુઃખ રૂપ જે જે દુઃખભાવના છે તે મિથ્યા છે એમ યથાર્થ સ-
 મજી, પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતાં કર્તવ્ય કર્મમાથી પાછા ન હઠતાં
 નિષ્કામ રહી શાંતિથી પ્રવર્તવું તે. પછી શ્રદ્ધા એટલે પોતે જે જ્ઞાન
 પ્રાપ્ત કર્યું છે તે યથાર્થજ છે એમ પોતા ઉપર શ્રદ્ધા, તેમ શુભશા-
 ન્દિ ઉપર શ્રદ્ધા. છેવટે સમાધાન એટલે મનનું નિવાસસ્થાનમાની
 દીપજ્યોતિની પેઠે સ્થિર થવું, ને આનંદનો ઉદય થવો તે. અત્મા
 આનંદરૂપજ છે પણ તેની પ્રતીતિ થતી નથી એજ આપણું અગાન
 છે. જીવો, કોઈ આત્મા-જીવ-એમ નથી ઇચ્છતો કે હું ન હોઉં તો
 હીક, સર્વે એમજ ઇચ્છે કે હું વધારે રહું, વધારે ભોગવું, વધું
 તો હીક, ત્યારે આત્મા ઉપરજ બધો પ્રેમ છે. એ આત્માને લીધેજ
 બધું પ્રિય લાગે છે, તે ન હોય તો હું વધાયું લાગે નહિ. એક
 એક જીવ જ્યારે આમ પ્રિયતારૂપ પ્રેમરૂપ છે, ત્યારે મહાજીવ, સર્વ-
 મય શક્ત તે તો અવર્ણ્ય પ્રેમરૂપ, આનંદરૂપજ છે. આત્મા એટલે
 પરમાત્મા વા શક્ત તે જ્ઞાનરૂપજ છે, તેજ જ્ઞાન છે, ને તેજ સત્
 રૂપ છે. જ્ઞાન છે તો સત્ છે, તે સત્ છે તો જ્ઞાન છે, એ જે તો

જ્યુદ્ધ છેજ નહિ- પણ હવે તે જ્ઞાન સત્ પાછા આનંદમય છે, આ-
નંદજ છે, પ્રેમ છે. એજ સચ્ચિદાનંદ સમજાઈ જાય તે સમાધાન.
આત્મ નામ શમાદિ સપત્તિ, એ ત્રીજું સાધન પણ સાધન થાય
ત્યારે સુસુક્ષ્મતા સિદ્ધ થઈ કહેવાય. ત્યારે પણ મોક્ષ થયો તો ન
કહેવાય, પણ મોક્ષની ઇચ્છા થઈ કહેવાય. એ ચતુર્થ સાધન-મોક્ષની
ઇચ્છાથી જ્ઞાન માટે ત્રીજા ઉદ્યોગ, સુસુક્ષ્મતા. સાધનચતુષ્ટય નામ
શુંબેચારૂપ પ્રથમભૂમિકા. પછી શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી કરી
ઉત્તરોત્તર જ્ઞાન પામવું. શ્રવણ એટલે શસ્ત્રો વાગીને કે શુરુ આદિથી
સામળાતે શ્રદ્ધા કરવા તે, મનન એટલે તે શ્રદ્ધા કરેનાને વિચારી
તથા અનુભવીને મનમાં જમાવવું તે, અને નિદિધ્યાસન એટલે તે
બધા ઉપરથી નિશ્ચય થવામાં જે કંઈ અતના હોય તે દૂર કરી
કીટખમરન્યાયે જ્ઞાન સાથે એકતા તે. શ્રવણ અને મનન એ વિચારણા
એટલે જ્ઞાને જમાવવાની શક્તિરૂપ દ્વિતીયભૂમિકા. અને નિદિધ્યાસન
એ તતુમાનસા, એટલે મનની એકાગ્ર સૂક્ષ્મ તન્મયતારૂપ તૃતીયભૂ-
મિકા. પછી, બ્રહ્મથી જીવ જુદો નથી, વ્યક્તિરૂપ, પરિચ્છેદરૂપ મિથ્યા
છે, એમ દૃઢ નિશ્ચય, જેને સામ્યમનવાળા સત્વાપત્તિ કહે છે, તે
ચતુર્થભૂમિકા. સત્વાપત્તિ તે મોક્ષ નથી, ને તેથી સામ્યમત વેદાત
મતને અગ્રાણ છે. અસંસક્રિત એટલે કોઈ પણ રીતની સંસક્રિત ન
હોવી, કેવલ એકતાજ થવી, તે સમાધિનું નામ અસંસક્રિત એપચના
ભૂમિકા બ્રહ્મમયતા, એકરસતા, પ્રેમ-પ્રેમને-પ્રેમ-અભેદ-અભેદ-ને
અભેદ-એજ નિરંતર જ્ઞાન, સ્વપણાનોજ નાશ, પોતાનોજ નાશ, તે
છઠ્ઠી ભૂમિકા-પદાર્થમાત્રનો અભાવ, પદાર્થભાવિની, સમગ્રી ભૂમિકા
તે મોક્ષ. કીટખમરવત જ્ઞાનરૂપતા, બ્રહ્મપણું, બ્રહ્મજ. એજ તૂર્પા, સ-

માધિ, જીવન્મુક્તિ, જે કહેા તે. પંચમીને યદી ભૂમિકા તેજ સ્વાયત્ત અને પરાયંતનિર્વિદ્યેય સમાધિ, તૂર્થા એ પરમસમાધિ. તૂર્થારૂપ બ્રહ્મ ભાવમા નાનાત્વ છેજ્જ્ઞાદિ, જે, નાનાત્વમા ગુચવાઇ રહેછે તેજ એકથી એક મૃત્યુ પામી જન્મજનમમા ભગિ છે, માટે નાનાત્વાભાવજ મોક્ષ. એવા યોગીનુ ચિત્ત જ્યા વળે ત્યા સમાધિગ્યજ છે. બ્રહ્માભિમાની તૂર્થા, તેમ સુપુત્રિરૂપ કારણાભિમાની પચમી યદી ભૂમિકા, સ્વપ્નરૂપ સિંગા-ભિમાની ચતુર્થ, અને જાગ્રદ્રૂપ સ્થૂલાભિમાની પ્રથમ દ્વિતીય ત્રીતીય, એમ પણ યોગના સમજ લેવી. જે ચતુર્થભૂમિકં યાની તે બ્રહ્મવિત, પચમીરૂપ તે બ્રહ્મવિદ્વર, યદીરૂપ તે બ્રહ્મવિદ્વરીયાન, તે સપ્તમીરૂપ તે બ્રહ્મવિદ્વરિક. સપ્તમી ભૂમિકા તેજ કૈવલ્ય પણ-કેવલતા, એકપણું, કેવલ બ્રહ્મ, કેવલાદિત-કેવલ્ય. મોક્ષનું નામ કૈવલ્ય. ખીજા પણ પાચ પ્રકારના મોક્ષ અન્યદર્શનવાળા માને છે, પણ તે કૈવલ્યથી ઉતરતી પક્તિના છે. જે દર્શારૂપ ઇશ્વર માનનારા છે તે ચાર મોક્ષ માનેછે: મારૂપ, સાક્ષોક્ષ, સાન્નિધ્ય, સાર્થિ; એટલે ઇશ્વર જેવું રૂપ પામવું, તેની સર્વદા દદિ થવી, તેના સાન્નિધ્યમા વસવું, ને તેના જેવો અધિકાર પામવો. ઇશ્વર ન માનતા કોઇ પચમ પ્રકાર ઉમેરે છે, સા-મુજ્ય-ઇશ્વરમા, બ્રહ્મમા જોડાઇ જવું, અગ્નિસ્પૃશિંગન્યાયે કરીને જીવ બ્રહ્મનો યોગ થવો. પણ એવો એકમાત્ર યદ્યપિ વેદાતસંમત છે, છતાં એક થવાનુ ને એક થનાર એવા દેવનો એમા આક્ષેપ છે, તેથી તે વાસ્તવિક મોક્ષ નથી. ખરો વેદાતપ્રતિપાદિત મોક્ષ તે કૈવલ્યજ.

પરમેશ્વરૂપ જ્ઞાનરૂપ વેદાતદર્શન તેનો જ્ઞાનમય કૈવલ્યમોક્ષ તે દેદાપિ પ્રવૃત્તિના અભાવરૂપે હોય નહિ. સર્વદા જ્ઞાન માટે મરીજવું

એવી પ્રવૃત્તિ રાખવી એજ પરમોપદેશ છે, પ્રાકૃતિક ફેરફારો તો પ્રા-
રબ્ધાધીન છે ને યનારા તે થશે, પણ યાનાવગાહન કરતાં તો ક-
દાપિ અટકવાનું નથી, એ સરોવરનું, નિઃસીમ મહાસાગરનું, તળીયું
કદાપિ હાથ યનાર નથી. જ્ઞાન એજ કેવલ્યુ. જેમ એક તરફથી અ-
પ્રવૃત્તિ એ મોક્ષ નથી. તેમ ખીજી તરફથી નિઃશ્રુતા, અરસિકતા,
અપ્રેમ, એ પણ મોક્ષ નથી. પરમ અભેદ રૂપ સર્વ પ્રેમ તે પરમ-
રસમય છે. રસ એજ બ્રહ્મ. રસ એજ મોક્ષ એવો ઉપનિષદોનો
ડંકો છે. તો શુષ્ક અપ્રવૃત્તિ કે સ્વાર્થ રૂપ જ્ઞાન તે મોક્ષ નથીજ.
અમે અમુક વાન જાણી, બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા ને જીવ તે બ્રહ્મજ
એટલું બોલતા આવડ્યું, એટલે મોક્ષ થઈ ગયો એમ ધણાએક
બ્રમિત થાયછે, ને પછી કામકાજ માડી વાળી સ્વચ્છંદે પ્રવૃત્ત થવા
લાગેછે. બ્રહ્મવિદ્યા મથાર્થ ન સમજીય તો પાકું નાસ્તિકપણું એટલે
અચ્છંદ આચારજ પ્રાપ્ત થાય એનું આ સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે. બ્રહ્મ-
વાર્તામાં કુશલ, પણ ટંતિડીન અને અત્યંત રાગગ્રસ્ત એવા બ્રમિત
વેદાંતીઓ તો અજ્ઞાન નહિ પણ અજ્ઞાનતમ છે, ને જન્મમરણના
ક્રમમાજ બમનારા છે, એમ શંકર લખેછે. આટલા માટે ગીતા-
જીમાં પણ અજ્ઞાનીને બુદ્ધિ ન આપવી, બ્રહ્મોપદેશ ન કરવો એમ
હહેલું છે, ને અધિકારનિર્ણય કરેલોછે. અધિકાર એટલે બ્રાહ્મગુરુ
એમ નહિ, પણ એકંદરે બ્રહ્મજ્ઞાન પરત્વે યોગ્યતા કોને કે એ અ-
ધિકાર. જે સાધનચતુષ્ટસંપન્ન હોય તેજ અધિકારી છે, બાકી એવા
અધિકાર વિના જે બ્રહ્મ થવા બેસેછે તેતો નરકનાજ અધિકારી છે.
આત્માથીજ આત્માને સમજવાનો છે, માટે સાધનસંપન્ન આત્મા
તે આત્માનો જાંધુ છે, ને તદ્વદિત આત્મા આત્માનો યતુ છે. મારો

આત્મા બ્રહ્મ છે એમ જોવાયું એટલે શું કીટબ્રમરવત્ અપરોક્ષગાન થઈ જાયું ? કોઈ એમ કહે કે થયુંજ, નથી થયું એમ બતાવવાનું શું પ્રમાણ છે ? કેમકે બાહ્યબવહાર પરતે તો યાત્રી અગાત્રી ઉભય એકરૂપજ છે, માત્ર મનોવૃત્તિનો તજાવત છે, તો કોઈનું મન કોઈ કેમ જાણે ? અહો, પિણ્ડ અને બ્રહ્માણ્ડની એકતારૂપ બ્રહ્મવાદના અભિમાની યાત્રીનું મહાગાન ! મોક્ષ તે વાત કરવામા નથી સમાતો, કેવલ પરોક્ષ જાણવામા નથી સમાતો, પણ પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડનો જે જી-દાપણારૂપે ભાસ છે તેની અપરોક્ષએકતા અનુભવવામા સમાય છે. એ એકતા થવા માટેજ કર્મકાંડનો બધો કૂટારો છે. ચિત્તશુદ્ધિ, એમ જે કહેવામા આવે? તે આ એકતાનું પ્રથમ પગથીયું છે; ને તે કર્મ કર્મથી મળે છે. ચિત્તશુદ્ધિમાટે નિષ્કામ કર્મ કરવા જરૂરના છે. જે બ્રહ્માડે તેજ પિંડે એ સિદ્ધનિમગ્ન છે, તો બ્રહ્માડગત સૂર્ય ચંદ્ર પિ-ડગત પણ છેજ, ને તે જ્યાર પિંડમા યથાર્થ પતે, બ્રહ્માણ્ડના સૂર્ય ચંદ્રનીસાથે અનુરૂપતા પામે, ત્યારે પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડની એકતા થઈ જ-ણાય-ખરી ચિત્ત-શુદ્ધિ પમાય-મોક્ષ થાય. એ એકતા થાય ત્યારેજ કર્મસંન્યાસ પણ સિદ્ધ થાય. તે ન થાય ત્યાં સુધી સંન્યાસ ન બને સૂર્યપ્રાણથીજ રિત્તમાત્ર, જીવમાત્ર, પ્રાણ ધારણ કરે છે, ચંદ્રપ્રાણથી પોષાય છે, ને બ્રહ્માડનાસૂર્યચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે પિંડના મૂર્ધચંદ્ર પણ આવે છે.* જ્યારે બ્રહ્માડના સૂર્ય ચંદ્ર કોઈક ગતિમા હોય ને પિંડના કોઈકમા હોય, ત્યારે દુઃખ, રોગ, વિક્રિયા, અગાન બધા પ્રકટે છે. તે બે જ્યારે એક રૂપ હોય ત્યારે શાન્તિ, સમાધિ, પ્રેમ, આનંદ સ્ફુરે છે. જેનું ચિત્ત મરી ગયું છે, જેને અહંભાવ નથી, તેનાનો પ્રાણ સ-

હજ રીતે વિશ્વપ્રાણુ સાથે એકતા થહેછે, એટલે તેજ ખરો સં-
 ન્યાસી-ગાની છે, કેમકે પિંડપ્રાણુની બ્રહ્માપ્રાણુસાથે એકતા સાધવા
 માટેના નિત્યાદિ કર્મ તેને કરવા નકામાજ છે. ત્યારે જે બ્રહ્મ-
 માત્રનું નામ બોલી જીવનમુક્ત થયા છીએ એમ બોલનારાએ તેમને
 હવે પૂછો કે પિંડબ્રહ્માડ એક થયાછે ? તેમ ન હોય ને તેમની
 વાતોમા મોક્ષનો સમાવેશ નથી, એક સ્વચ્છંદાચારને માટે, જગત્તે
 હગવા માટે, ઢોંગ છે, ને પાપનો પુંજ છે. વાત કરનારજ અગાની
 છે, હું બ્રહ્મ એમ જાણનારજ ન જાણનારો છે. બ્રહ્મ છે તે ન જા-
 ણનારે જાણ્યુછે, જાણનારે નથી જાણ્યું, એમ ઉપનિષદો પોદારી પો-
 દારીને કહેડે; એનું તાત્પર્ય હવે સમજાઈ ગયુજ હશે. હું બ્રહ્મ, હું
 જ્ઞાનની અવધિએ પહોચી ગયો, એમ બોલનારજ ખરો મૂઢ છે, કે-
 મકે જ્ઞાનનો છેડો ડાણુ પામે એમ છે ? ખરો જ્ઞાની તેજ કે જે પો-
 તાના અજ્ઞાનની સીમા કયા સુંરી છે, પોતાનું અજ્ઞાન કેટલું બધું
 છે, એ સમજી શકે; પોતાના જ્ઞાનની હિતૃષ્ટતા જાણનારો નહિજ.
 પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડના આકરૂપ પરમ અને અગાધ જ્ઞાનનો પાગ પામ્યાની
 વાત કરનાર પાકા પાપી, શક, મ્વાર્થી, મૂઢ, છે એમા શક નથી.

યોગ, ને તે સિદ્ધ થયોછે એમ જાણવાનું સાધન પિંડપ્રાણ અને
 બ્રહ્માંડપ્રાણની એકતા કેાઠ યોગાભ્યાસીઓ એમ માનેછે કે પિંડનો
 પ્રાણ બાહ્યવિશ્વસાથે મળેછે તેથી ચિત્તમા વિક્ષેપ થાયછે. જો તે
 પ્રાણને રોક્યો હોય, તો ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થાય નહિ આ વાત ખોટી
 નથી, પણ એમ કરનામાએ ઇચ્છવાની વાત તો ચિત્તનો લય એજ
 છે અર્થાત્ કેવલ પ્રાણને રોકવાથીજ ચિત્તનય-સમાધિ-સાધવા જવું,
 તે દરતા વૃત્તિનેજ મારી મારી ચિત્તનો ઉઠ્ઠેદ દરવો, એ વધારે
 યોગ્ય, અને નિર્ભય, તથા સિદ્ધ, માર્ગ છે. વસ્તુગતિજ એમ છે કે
 પિંડપ્રાણ ને બ્રહ્માંડપ્રાણ યથાર્થ એકરૂપેજ પ્રવર્તે ને સુખ આપે,
 પણ ચિત્તના વિક્ષેપથી તે ગતિનો જગ થાયછે, ત્યારે ચિત્તવૃત્તિનેજ
 દબવી, એથી જ વસ્તુગતિ છે તે સ્વત સિદ્ધ થઈ જશે, કેવલ પ્રા-
 ને છુટવાની મહેનતથી કદાપિ હાનિ પણ થઈ બેસશે, કે ચિત્તનો
 સમૂલ નાશ ન થયાથી, દબાઈ રહેલી ક્રમાનની પેડે કવચિત્ત તે કુદી
 ઠી બધી રચના ઉધી વાગશે જલ પ્રાણ રોકવાથી અનાતંગલાજ
 ધણા મળેછે—શરીર સચવાયછે, સિદ્ધિઓ પણ કવચિત્ત પ્રાપ્ત થાય
 છે—પણ તેથી મોક્ષ તો નથીજ થતો, મોક્ષ તો બ્યારે ચિત્તનો નાશ
 થાય ત્યારેજ થાય પ્રાણના રોકવાથી કરી આણેલી પિંડબ્રહ્માંડની
 એકતાથી મોક્ષ નથી, પણ સ્વત સિદ્ધ એની મેળેજ પિંડબ્રહ્માંડની
 એકતા ચાલી જાય તેથી છે ત્યારે પ્રાણમાત્રને મથરાઈપ જો યોગ
 તે ચિત્તનો નાશ કરનારૂં યોગ વિના નક્કમોજ છે ચિત્તનાશ એજ
 સર્વ યોગો છેડો છે, યોગનો પણ યોગ છે, પ્રાકૃમથનરૂં યોગ તે
 હાથોગ, ને ચિત્તમાત્રનેજ મથવાથી પિંડબ્રહ્માંડના પ્રાણની એકતા
 તે રાજયોગ રાજયોગ વિના હાથોગ નિષ્ફલ છે

પિણ્ડપ્રહ્લાડની એકતા સ્વતઃસિદ્ધ થાય એજ સમાધિ, એજ રાજ્યેગ, એજ કૈવલ્ય, એજ મોક્ષ. ત્યારે તે ગમે તે વખતે પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય શકે. એજ પ્રમાણે સર્વથા વસ્તુગતિજ છે, પણ તેને આપણું અજ્ઞાનમાત્ર રોકે છે. ચિત્તવિક્ષેપ પેદા કરે છે. એ ચિત્ત જ્યારે નિયમાય ત્યારે મોક્ષ. જે મરતા પહેલા તેમ થાય તો જીવન્મુક્તિ કહેવાય. વિશ્વક્રમજ એવો છે કે વસ્તુમાત્ર—જીવમાત્ર—પોતાની મે-
 યેજ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી ઉચ્ચ ઉચ્ચ ગતિએ જાય. તે ગતિમા વિક્ષેપ કરનાર જીવનો ચિત્તધર્મ છે તેજ છે. એ ચિત્તને શુદ્ધર જેવું કહીએ કે પદ્ધતર જેવું કહીએ. જેમ શુદ્ધરથી ચીકણો થયેલો કાગળ ઉડવાના સ્વભાવવાળો છતાં જાન સાથે ચોટી રહી ઉખડતો નથી, વા પદ્ધતર સાથે બધાયેલો લાકડાનો કટકો પાણીમા તરવાના સ્વ-
 ભાવવાળો છતાં ડુબી જાય છે, તેમ ચિત્તરૂપ વૃત્તિ સાથે બંધાયેલી ચિત્ત (ચિત્ત અને ચિત્ત તે બે મળીને જીવ) એકસ્થાન ને વળગી રહે છે વા ડુબે છેઃ હોય ત્યાં તે ત્યાં રહે છે, કે અધોગતિ પામે છે—જન્મ પામે છે, શાસ્ત્રો ખરું કહે છે કે જેની શ્રદ્ધા, જેના ચિત્તરૂપ શુદ્ધરજીવ જાણવું, તે રૂપ તેજી થવું—તેરૂપે તેનો સારો નફારો જન્મ ગતિ !! કીટખમરન્યાયે પણ એજ સમજાશે. બમરીનું ધ્યાન તેજ બમરી થવાય, ને સાપનું ધ્યાન તો સાપ થવાય ' ' જ્યારે ચિત્ત ન હોય ત્યારે જન્મમરણ છેજ નહિ, વસ્તુગતિમા જીવસ્વજ નથી, બધું એક છે. જે પિણ્ડપ્રહ્લાડની એકતા થઈ હોય તો સદૃશમા જીવ ઉત્તમોત્તમ ગતિએ ચાલે જાય છે, જે ન થઈ હોયતો જન્મમરણ રૂપી શક્તા નથી. જન્મને મરણનો અત્યંત અભાવ તો કાઠને પણ

હોયજ નહિ, વસ્તુગતિમા સંભવતોજ નથી; પણ આપણે જોઈએ છીએ કે એક નિમિષમાત્રના આયુષવાળા કીટપતંગાદિથી માડી કોટ્યાવધિ વર્ષના આયુષવાળા ગ્રહોપગ્રહાદિ વિષમાન છે; તેમા એક નિમિષમાત્રમાજ સરીર ધારણ કરી તેને તજનાઈ પતંગ, કોટ્યાવધિપર્યંત સ્થિત એક સૂર્યને મુક્તજ માને તો નવાઈ નથી.* છતાં સૂર્યનું પણ કોઈ કાલે મરણ તો હોવુંજ જોઈએ, ને છે. નામ તેનો નાશ એતો સિદ્ધ વ્યાપ્તિ છે. ત્યારે હવે જન્મમરણ તે મોક્ષ નહિ, ને નહિ જન્મમરણ તે મોક્ષ, એનો અર્થ સમજો. જેવું જન્મમરણ આપણે જોઈએ છીએ તેવું જન્મમરણ તે મોક્ષ નહિ. અર્થાત જન્મ પામ્યા પછી પચીસ પચાસ કે સો વર્ષ જીવી, પાછું એજ પ્રકારનું જીવિત ભોગવવા અવતરવું તે મોક્ષ નથી, પણ કોઈ ખીજ પ્રકારનું વધારે ઉચ્ચતર વધારે દીર્ઘ જીવિત ભોગવવા જવું તે મોક્ષ છે. બાકી જન્મમરણના અત્યંત અભાવરૂપ મોક્ષ તો હોયજ નહિ, ને સંભવ પણ નહિ; વસ્તુગતિજ એવી નથી. મોક્ષની વ્યવસ્થા આમ સમજવાની છે. નિમિષમાત્ર જીવનાર જન્તુની દૃષ્ટિએ આપણે મુક્ત છીએ, આપણી દૃષ્ટિએ દેવાદિ મુક્ત છે, એમ પરંપરા જાણુવી પણ અત્યંત મુક્ત કોઈ નથી. કીટપતંગાદિને જે દૃષ્ટિ છે, તેથી આપણને અધિક છે, આપણને છે તેથી દેવને અધિક છે, દેવને છે તેથી બ્રહ્માને અધિક છે—જ્ઞાનસાધન, જ્ઞાન, ઉપભોગ, એ બધા તે તે રચિતની અનુકૂલતા પ્રમાણે સર્વ ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક છે. એજ જન્મમરણનો ક્રમ છે, ને યોનિથી યોનિમા જવાની રીતિ છે+ મરણ

† અત્રે દેહાદરણોમા બ્રહ્મને જન્મ છે, સાધન છે, ઈત્યાદિ કહ્યું તેથી તે વિકારી છે એમ ન સમજવું, એક આપેક્ષિક વસ્તુગતિ સમજવવા સંકલના આત્ર કહી છે.

ચાપ ત્યારે સ્થૂલ દેહનો ભંગ થાયછે, ને પ્રાણનાં સ્થાનરૂપ જે સિં-
 ગદેહ-ચિત્તપ્રધાન વાસનામય દેહ-તેનો ભંગ થતો નથી. મરણ થતી
 વખતે જે પિણ્ડપ્રાણુ અક્ષાંડપ્રાણુ સાથે એકતા પામેલા હોય તો
 અનુકૂલ ગતિ થાય છે. સૂર્યપ્રાણુના પ્રગલ્ભ સમયે જેનો દેહોત્સર્ગ
 થાય, તેનો સિંગદેહ સૂર્યમાં પ્રવેશ પામે; ચંદ્રપ્રાણુના પ્રગલ્ભમાં જેનો
 દેહોત્સર્ગ થાય તેનો ચંદ્રલોકમાં પ્રવેશ પામે. જે પિણ્ડઅક્ષાંડની
 એકતા કરી રાખી હોય તો પ્રગલ્ભતાએ કરીને પણ સૂર્યપ્રાણુમાં
 મરણ સાધી શકાય ને સૂર્યસ્થાનેજ જવાય. જે સૂર્ય લોકમાં જાય
 તે પુનરાવર્તન પામતા નથી, ચંદ્રમાં જાય તે પામે છે-અર્થાત્ આ
 પૃથ્વી ઉપર પુનઃ જન્મતાં નથી, કે જન્મે છે. સર્વે ઉપનિષદો વારં-
 વાર આ બોધ સદ્મ રીતે આપે છે. સૂર્યપ્રાણુમાં દેહોત્સર્ગ થવાથી
 સૂર્યમાં ગતિ થાય તેજ માર્ગને દેવધાન કહે છે કેમકે તે માર્ગે જ-
 વાથી માણસ મટીને દેવ થવાય છે, ઉચ્ચતર જીવિત પ્રાપ્ત થાય છે, ફરી
 મનુષ્ય થવું પડતું નથી. એનેજ અર્થિ માર્ગ કહે છે, અર્થિ એટલે
 દેવતાની જ્યોતિ, જ્યોતિરૂપ સૂર્યમાં પ્રવેશ થવાનો માર્ગ, એજ
 જ્ઞાનીઓને મળે છે. એનેજ ઉત્તરાયન પણ કહે છે. કેમકે ઉત્તર એ-
 ટલે છેલ્લું, આ દુનીયામાં હવે આવવાનું નથી માટે છેલ્લું, અવન-
 જતું-છે; ઉત્તરાયન એટલે મહરસંક્રાંતિ પછીના સમયમાં સૂર્યપ્રાણુનું
 અક્ષાંડમાં પ્રગલ્ભ હોય છે, તે વખતે જેઓ પૂર્ણ જ્ઞાનથી પિણ્ડઅક્ષાં-
 ડની એકતા પામેલા હોય તે દેહોત્સર્ગ પામે-મરે-તો સૂર્યમાંજ જાય
 છે, ઉત્તરાયનમાં મરે, પણ પિણ્ડઅક્ષાંડપ્રાણુઓ જ્ઞાનરૂપ ન હોય,
 તેને આમ ન બને. એ ત્રણ નામથી ઉલટાં ત્રણ નામ ચંદ્રલોકમાં
 જવાના છે. પિતૃધાન-પિતૃલોકમાં, ફરી જન્મવાના લોકમાં જવાનો

માર્ગ;-ધૂમમાર્ગ, માનરૂપ અર્થથી નહિ પણ ધૂમરૂપ યજ્ઞાદિથી પ્રાપ્ત કરેલો, ફરી જન્મવાનો માર્ગ;-દક્ષિણાયન, દક્ષિણ ફરી આવવાની ગતિ. લિંગદેહે કર્મસાધન બનતા નથી, કર્મમાત્ર-ખાલું, પીડું, કરવું, એ બધાં સ્થૂલને છે. લિંગનો ધર્મ તો પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, એટલોજ છે. મરણપછી સ્થૂલનો અંતરાય ટળે છે, એટલે પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ પરિપૂર્ણ રૂપે પ્રકાશે છે, ને કેવલ મનોરૂપ જીવિત ચાલે છે. ખાવાનું પણ મનોરૂપ, કરવાનું પણ મનોરૂપ, દેશકાલનો અંતરાયજ નહિ, ઇત્યાદિ મિથિતા થાય છે. એનેજ સ્વર્ગ કહે છે, જ્યાં ખાવાનું નથી, પીવાનું નથી, અમૃતમય પાનથી આનંદમા રહેવાનું છે, આખના નિમિષ પણ જ્યાં નથી!! એ સ્વર્ગમા આ સસારમાના કરેલા કર્મોનું મનોરાજ્ય ભોગવતો લિંગદેહ જેવું તેનું આકર્ષણ તેવો દાસકર્મે કરી આકર્ષાય છે. પિતૃલોકરૂપસ્વર્ગસ્થિત લિંગદેહ પૃથ્વી તરફ આકર્ષાય છે, સૂર્ય લોકરૂપસ્વર્ગસ્થિત લિંગદેહ કોઈ ઉચ્ચતર સ્થાન તરફ આકર્ષાય છે. સૂર્યમા જઈ પડ્યા છતાં, પણ પૃથ્વી તરફનું આકર્ષણ પ્રમલ હોય તો ચંદ્રમા સંક્રમણ થઈ જાય છે, ને પૃથ્વી તરફ અવાય છે. એ ઉપરથી અવતારોની વાત સમજાશે. ચંદ્રસૂર્ય ઉભયથી આ પૃથ્વીનું જીવિત છે:એ પૃથ્વીનું પૃથ્વીરૂપે રહેવું, પ્રકારા પામવો, તે ઉપર જલસ્થલ રચાવા, અન્નટક્ષાદિ થવા, જીવ પેદા થવા, ઇત્યાદિ સર્વ એ બે ગ્રહોના પ્રાણને આધીન છે. એ ગ્રહોમા નેવા પૃથ્વીના આકર્ષણવાળા-એટલે સચિત્-લિંગદેહો, તે તે મંડના પ્રાણની ધારાદારા પૃથ્વીમા પડે છે, અને અનૌપધિજલાદિમા મગે છે, તે માથી ટાઈ જીવના આધારમા પાનિજીમે છે, ને આડાગથી વીર્જરજ્જેરૂપે ગર્ભમા મિથિતા પામી યુગ: જન્મે છે. જે પ્રાગુ એમ નથી પડતા, તે

ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી મુખ્યાદિથી બીજા લોકમાં પ્રવર્તે છે. લોક સાત માનેલા છે. ભૂર્લોક, ભુવર્લોક, સ્વર્લોક, જનલોક, મહર્લોક, તપલોક, બ્રહ્મલોક કે સત્યલોક. ભુર્ભુવરુ ને રુરુ એ ત્રણ લોક તે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, ને સૂર્યચંદ્રાદિ તેથી આગમના જે ચાર લોક તે કીપા અદર્શ છે એ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી, ખગોળશાસ્ત્રથી આપણે જાણીએ છીએ કે બૃહસ્પતિ કે શનિનું એક વર્ષ આપણા ૫૦ કે ૧૦૦ વર્ષ જેવડું છે, તેમ નવા-જડેલા નેપચ્યુન તથા યુરેનોસનું એક વર્ષ આપણા ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષનું થવા જાય છે. સમગ્રકુખ એક સૂર્યમંડલ છે, ને તેમાં પૃથ્વી એક ગ્રહ છે. પણ રાત્રીએ આપણે અસંખ્ય તારાગણ જોઈએ છીએ તે શું છે ? ખગોળશાસ્ત્ર જાણાવે છે કે તે પણ જુદા જુદા સૂર્ય છે, તેમાંના કોઈક તો એવા પણ છે કે જેમનો ઉદય થયાછતા હજુ આપણે તેમને જોઈ શક્યા નથી, કેમકે તેમનામાંથી નીકળેલું તેજ હજુ આપણી દૃષ્ટિ સાથે એકતા પામી શક્યું નથી !! આવા અનંત સૂર્ય ને તેમના અનંત સૂર્યમંડલ ક્યા હશે, કેવા હશે, ને તેમનું એક એક વર્ષ આપણા કેટલા વર્ષોનું હશે, એ કોણ કહી શકે એમ છે ? આપણા કલ્પ, ને યુગ, બધાએ સમાધ જાય એવડી મહોદી સખા જેટલા આપણા વર્ષોનું તેમનું એક એક વર્ષ હશે. આપણું જે સૂર્યમંડલ છે તે પણ કોઈ એક આવા સૂર્યનું એક અવાતર અદર્શ હશે, આપણી પૃથ્વીને જેમ ચંદ્ર છે, યનીને જેમ સાત ચંદ્ર છે તેમ હશે, તોજુ કોણ જાણે છે !! સૂર્ય જગતો નથી, પણ આખું સૂર્યમંડલ કોઈ

જ્વેદાંતનાશના જે ગ્રહો આગ ૧ ગણાવ્યા છે તે ઉપરાંત સૂર્યાદિ-
 બની વ્યવસ્થા સમજવા નુજો જુદલ્લેખિતા, સૂર્યસિદ્ધાન્ત થ યાદિ

પીળા સૂર્યની પાછળ શરતુંજ હોવું જોઈએ, ને તે સૂર્યમાં આ સૂર્યનો કાલાતરે સમાવેશ હોવો જોઈએ તો હવે વિચારવું સડજ છે કે જન, તપ, મહર, ને સત્ય, લોક તે કીયા. સૂર્યથી ઉપરના કોઈ વિશેષ આયુષમાનવાળા લોક, તે તે લોક હોવા જોઈએ. હવે, આપણે જન્મ આ પૃથ્વી ઉપર છે, ને અનંતકાલચક્રના અમુક વિભાગમાં જે સૂર્ય આપણે જોઈએ છીએ, તે સૂર્યને આધીન ગ્રહમંડલમાં આપણે છીએ; આ કાવાવિભાગ સૂર્યના ઉપર આધાર રાખી રહ્યો છે એ સૂર્યની સ્થિતિ જહલાશે ત્યારે વળી પીળે વિભાગ ઉદય પામશે, ત્યારે શાન્તોમાં આ કાલવિભાગને વૈવસ્વત મન્વંતર કહ્યો છે તે વાસ્તવિક છે. વિવસ્વત એટલે સૂર્ય તેનાથી ઉત્તમ થએલા મનુ-મનુષ્યાદિ પ્રાણી સમૂહ-તેના કાલ તે વૈવસ્વત મન્વંતર. પ્રત્યેક મન્વંતરમાં એકોતર મહાયુગ, ને એક મહાયુગના ચાર યુગ. ચૈદ મન્વંતરનો એક દૃષ્ય. દૃષ્ય પણ ધણા છે, પણ સિદ્ધાન્ત એમ છે કે દૃષ્યાન્ત યાય ત્યાર પછી જે ક્રમ પાછો ચાલે તે ગતકદૃષ્ય સદશજ હોય, માટે દૃષ્યાન્ત આગળ કાલમાન બાધ્યું નથી. દૃષ્યાન્ત એટલે મહાપ્રલય* તેમાં તો સમલોક પર્યંત પ્રલય ચરાનો, કેવલ સત્ય લોક રહેવાનો; ને મન્વંતરે મન્વંતરે અવાતર પ્રલય તે કેવલ સ્વર્લોક પર્યંતનો પ્રલય, ત્યારે મન્વંતરાન્તે પ્રલય થશે ત્યારે સૂર્યમંડલ અનપયા

*આપણે સૂર્યમંડલ કૃત્તિ ૧-Pleiahes તરફ જાય છે એમ જણાય છે, પણ તે કેટલા અનંત દરે ત્યાં જઈ આપણે સૂર્ય કેવલ મહદૃષ્ય થઈ રહેશે તે ગણી શકાતું નથી

*યુગાન્તે યુગાન્તે યુગ સધ્યા હોય છે, મન્વંતરાન્તે માન્વંતર સંધ્યા હોય છે, એ સર્વ તથા યુગમન્વંતરાદિનો હીસાબ ગણતા એક દૃષ્ય આપણા ૪૩૨૦૦,૦૦૦૦૦, વર્ષનો છે.

ચર્ચા જશે, ને જે નવો મન્વંતર પ્રવર્તશે તેનો સૂરિ હાથ છે તે નહિ
 પણ ખીન્ને થશે, ને તેથી તે નવા સર્ગના પ્રાણાદિ તે નવા સૂરિથી
 પ્રવર્તશે. આ આવતો સમય તે શ્વેતચારાહકકપના, સાતમા મનુ વૈવ-
 સ્વતના, અઠ્ઠાવીશમા મહાયુગનો ચતુર્થ યુગ-કલિ-છે. ત્યારે આખે
 એકાંતેર મહાયુગ જોડશે નન્વંતર પુરો થશે ત્યારે સર્વાન્ત પ્રનય થઈ
 નવો સૂર્ય બનશે, ને નવો મનુ અધિકાર પામશે. પ્રત્યેક મન્વંતરમા
 નાણુ સૂર્ય થશે, કાણુ ધ્રુવનડલ થશે, કાણુ ઇંદ્રાદિદેવરૂપે થશે, એવી
 અલખવસ્થા પણ પુરાણોમા પ્રસિદ્ધ છે, તે યોગ્ય લેરી પણ મન્વંત-
 રમા જે સૂર્ય હોય તેમાના પ્રાણાદિ તે મન્વંતરશતે ઉપયોગમા નહિ
 આવે એમ નથી, તેમાથીજ નવો સૂર્યપ્રાણ, તથા નવા મનુ, અને
 નવી પૃથ્વી, ને નવી પૃથ્વીના જીવ બધુ બનશે. ત્યારે જોઓ હાન
 એનુ મરણ પામે કે તેમનો પ્રાણ સૂર્યમા જાય, તો તેના લોક એક
 મન્વંતર સુધી તો પૃથ્વી ઉપર નજ જાશે. નવા મન્વંતરમા કોઈક
 ઉચ્ચગતિને પામે, પૃથ્વીપરજ આવતરે કે તેથી વધારે સારા શ્રદ્ધાપર
 પણ આવતરે. પણ જોઓ સૂર્યમડયની પણ પાર ગયા હોય તેમનો
 તો મન્વંતર પછી પણ નવા મન્વંતરમાએ, જન્મ ન ચાપ તેઓ
 તો કલ્પાન્ત સુધી મુક્તા જશે. ને કલ્પાન્તપ્રથમે પણ ફરીથી કાણુ
 જાણે સૂર્યરૂપે, કે કોઈ ખીજા શ્રદ્ધરૂપે, કે કોઈ અનંતારરૂપે, કે કોઈ
 અગ્નિરૂપે, કે ગમે તેવા મદાન્ રૂપે આવતરે: આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે
 કે તારા અને સર્વાદિ તે સુવેળા માણસના જીવ છે, મુક્ત લોકો દેવ-
 ત્વને પામેલા તે છે, એમા હવે તો સદેહ રહો ? ખરીજ વત છે.
 એકાદ તારો ખરે છે, તે શુ છે ? અનંત અજ્ઞાનમા કોઈ સૂર્યનો વિ-
 લોપ થયો, તેની સ્થિતિ બદલાઈ, પ્રલય થયો, અને કોઈ મહાત્મા

એ રૂપે રિયત હશે, તે અવસ્થા-ન્તર પામ્યો ! ! શિવ, શિવ, શિવ
 ! ! ! કલ્પાન્તપ્રલય વખતે સત્યલોકજ અનરોષ રહે છે અર્થાત્ મત-
 કલ્પની વાસનાસહિત અવ્યાકૃત સત્ત્વ જ્ઞાન તે વખત-હોય છે,
 તેમથી નવો સર્ગ આપણે બતાવી ગયા છીએ તે ક્રમે લે છે. એક
 કલ્પસુધી બધા લોકાદિ, નામરૂપાત્મક વ્યાકૃતરિયતિ રહે છે, તેમ એક
 કલ્પસુધી નામરૂપરહિત અવ્યાકૃત સન્માત્રજ પડ્યું પડ્યું વાયથી ક-
 રીને સ્ફુર્તી કરે છે, ને તે પછી શબ્દજ્ઞાન ધ્વિરાદિ ક્રમથી વિસ્તરે
 છે. આ બે કલ્પ, અવ્યાકૃત જ્ઞાન ને વ્યાકૃત જ્ઞાન, તેજ પુરાણોમા
 ને જ્ઞાના કહેવામા આવશે તેના રાતદિવસ એમ સમજવું. આ પ્ર-
 માણે મોક્ષ ગતિની વ્યવસ્થા છે, જેઓ સૂર્યસ્થ છે, અર્થાત્ સ્વર્ગો-
 કમા ગયા છે, પિતૃલોકમા નહિ, તે પૃથ્વી ઉપર અતરનારા નથી,
 ને એથી પણ આગળ સત્ય લોકસ્થ છે તે સૂર્યરૂપ પણ થનારા નથી,
 કેવલ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી, કલ્પાન્તે કોઈ કષ્ટરૂપે પરિણમનાર છે ! !
 આ પ્રમાણે મોક્ષવ્યસ્થાનું મેં અલ્પમત્સનુસાર દિગ્દર્શન કર્યું છે, તે
 વિચારીને પિપ્પલજ્ઞાનપ્રાપ્તિનું ઐક્ય સમજનારા વેદાંતીઓએ વ્યવસ્થા
 કરી લેવી-જ્ઞાન સત્ય જગન્નિમિત્તમા ને જીવ તે જ્ઞાન એમ ચાલ લેધને
 બોલી દેનામાંજ મોક્ષમાનનાર યાત્રી ! હવે જો, કે તું યાત્રી થયો
 ગણે ■ તેજ કેટલો અચાની છે ! ન જાણનારજ જાણે છે, અચા-
 નીજ યાત્રી છે, માટે જ્ઞાન, જ્ઞાન, ને જ્ઞાન; સર્વથા થયો, પ્રારબ્ધ
 દાય લગાવીને સુષ્પ ન રહોઃ જ્ઞાને જાણો. ત્યાં હું નથી, તું નથી,
 પિતા અપિતા છે, અંધ અનન્ધ છે, પુત્ર અપુત્ર છે, સર્વ એક છે,
 એકરસ છે, અવર્ણ છે, કેવલ્ય છે.

વાચનાર ! હવે જરા પાપુ વાગી જો. વેદસહિતા ઉપર નજર

કર, અવસ્તાની ગાથાએને શરી ગા, મીસરનાં ઝોસિરિસનું ધ્યાન
 ધર, ચાહુદી ક્યાલાના લોગોસનું રહસ્ય તારવ, સુષી તરીકાના હ-
 કની હકીકત ખોલ, શું સમજાય છે ? પિણ્ડ તેજ બહાણ-અક્ષ ?
 સૂર્ય એજ જીવ-જગત-પ્રાણ ! કદાપિ પણ સૂર્યવિના બ્યવરથા થનાર
 નથી : આ મન્વંતરમાં કે પેલા મન્વંતરમાં, આ કલ્પમાં કે પેલા
 કલ્પમાં, સૂર્ય કે કોઈ બીજા નામવાળો પણ તત્પ્રાય ગ્રહજ પ્રાણુદાતા
 મોક્ષદાતા સ્વર્ગદેવ, ઇશ્વર છે. વેદના ઋષિઓ, ને ધરાનના મોખેદો
 સૂર્યને ઉંચું મોં કરી કરીને નમન કર્યા કરે છે, સૂર્યવિના બીજું
 દેખતાજ નથી ! ! ૨. સૂર્યના વર્ણનની કવિતાઓ ગત્ય છે ? કેવો
 ઉપહાસાર્પક વિચાર દુર્બુદ્ધિએ બેસાડ્યો છે ! સૂર્યનું રહસ્ય સમજીને
 આત્મ જગતસ્તસ્થુપચ્ચ* એમ કહે છે, ચાત્યેકતોડસ્તશિલ્પરં વ-
 તિરોપધીનામાધિષ્ઠતાદળપુરઃસરપ્કતોડકઃ = એમ કાબ્ય રચતા
 નથી. ત્યારે વેદાનુપ્રણિત જે સ્માર્તધર્મ-નિત્યનૈમિત્તિકાદિ ક્રિયામાર્ગ
 ને પણ શું બ્યર્થ આડંબરજ છે કે ? વિચારો, વિચારો, જરા રિથર
 ચક્રને હવે આસ લો, પુસ્તકને બંધ કરી જરા વાર ઉંચું મૂકો, અને
 નીરાંતે બેસી વિચારી જુઓ. કર્મમાર્ગ ગાનમાર્ગનું પગધીયું છે એમ
 ધામેથી સમજી વિવેક કરો. પણ હજી તમારા મનમાં એક વાત ખુ-
 ચ્ચતી રહેશે, તે મારા ધ્યાનમાં છે—ચાત્યતા ચતકના પાચાત્પ શો-
 ધાથી આ વાત સમર્થિત છે કે નહિ ? એનો પણ નિર્ણય હું તમને
 છેલા પ્રકરણમાં કરાવીશ, પણ હાલ તુરત આગ્રહે સુધી જે નિશ્ચય
 થયો તેની બ્યવસ્થા બરાબર રીતે મનમાં ઉતારી લો, કે આગળ
 ચાલતાં તમારે સમજવાનું ને મારે સમજવવાનું સુતર પડે.

વેદ તથા ઉપનિષદોના યથાર્થ રહસ્યરૂપ વેદાંત દર્શન છે: બ્રહ્મ-
જ્ઞાન છે; અદૈત માર્ગ છે. સર્વ વેદવાક્ય તેમ ઉપનિષદ વાક્યને
સમન્વય કરી જોતાં આપણે જે સંક્ષેપ જતાવી ગયા તેવું દર્શન સિદ્ધ
થાય છે, એમ શંકર તથા તેના અનુયાયીના અંધેશી પ્રતિપાદિત
થાય છે. ખીજા જે દર્શનો કહી ગયા તે દર્શનો સાથે સરખાવતાં
પણ આ દર્શનની સંગતિ વાસ્તવિક લાગે છે. એમ શ્રુતિયુક્તિથી
સિદ્ધ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડના વૈભવમાં પણ આ
દર્શનની સંગતિ અનુભવાય છે. ત્યારે શ્રુતિયુક્તિ ને અનુભવ ત્રણેથી
સિદ્ધ થતું એ દર્શન જ વાસ્તવિક, મને તો, જણાય છે. શંકરાચાર્ય
ને આ દર્શન ઉપર આશ્રય છે, ને તેણે સમગ્ર બ્રાહ્મણ પ્રમાણે આપણે
એ દર્શન જોઈ ગયા છીએ. શંકરના ચર્ચા સંબંધે બહુ બહુ મતભેદ
છે, પણ તે ઇસવીસનના ૭-૮ શતકમાં કેરળ દેશમાં નંબુરી બ્રાહ્મ-
ણોમાં થઈ ગયા એમ જણાય છે. કાંઈ તો તેમને ઇસવીસનના પ્રથમ
શતકમાં પણ મૂકે છે, પણ એ બધી વાત સાથે આપણને સંબંધ
નથી. એમને શિવના અવતારરૂપ પણ માને છે, ને વૈષ્ણવો એમને
રાક્ષસના અવતારરૂપ માને છે, તે ઉભય વાતનું પણ આપણને કામ
નથી. તેણે જે તત્ત્વદર્શન આપણને કરાવ્યું છે તે અપ્રતિમ છે, ને
તેમાં જ તેની પૂર્ણતા, આચાર્યપણું, બ્રહ્મપણું, સંભાવ્યું છે. શંકર
તે શંકરજ છે, જમદગુરુ છે. એમના સ્થાપેલા ચાર મઠ છે, ને તે
આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે: શૃંગેરીમાં, કાશ્મીરમાં, બદરિકાશ્રમમાં, ને દ્વાર-
કામાં. એમનામાંથી જ પરંપરાએ ઉતરેલા સંન્યાસી તે દશનામી
સંન્યાસી કહેવાય છે. શંકરના ગુરુ ગોવિંદપાદ ને શંકરના ચાર
શિષ્ય: પદ્મનાભ, સુરેશ્વર, હસ્તામલ, ને ત્રોટક. પદ્મનાભના શિષ્ય.

તીર્થ, અને આશ્રમ નામથી પ્રસિદ્ધ છે; મુરેશ્વરનંદ સંસ્કૃતી, પુરી, ભારતી એમ છે; હસ્તામલના વન, અને આચાર્ય એવા છે; ને ચોટકના ગિરિ, પર્વત, સાગર એમ છે. તીર્થથી તે સાગર સુધી એ દેશ નામ, ને તે જોને અંતે હોય એ નામવાળા તે દેશનામી સંન્યાસી. એમાં બ્રાહ્મણોનેજ દાખલ કરે છે; છતાં હાલમાં એ નામ-માંથી ગિરિનામ ધારનાર ગીર એવા અતીત પણ થયેલા છે, જે ત્યાગી નથી હોતા પણ સંસારી હોય છે. સંન્યાસીઓના ધર્મ તથા દંડકમંડલુ આદિબાહ્યોપચાર પ્રસિદ્ધ છે; પણ ખરો દંડ તો મન વાણી ને કાયાની એકતારૂપ ત્રિદંડ છે તે છે. આગળ સંપ્રદાયોના સંશ્લેષ વખતે આપણે આ બાબત ફરી વિચારીશું, અત્રે અપ્રાસંગિક છે. આ પ્રમાણે મૂલ વેદધર્મથી વિસ્તરેલી ધર્મભાવના દર્શનો સુધી આવી વિરામી છે. દર્શનમાર્ગ-વેદાંતમાર્ગજ સર્વધર્મનો નિયામક થયો છે. સર્વ ધર્મ, સંપ્રદાય, મતમતાતર, સર્વ દર્શનોના બ્રહ્મને નમે છે, તેને મોક્ષ માને છે; પછી તે બ્રહ્મને યથારુચિ અલંકૃત કરે છે એ જોવાનું છે. પણ તત્ત્વદૃષ્ટિ એજ સર્વોચ્ચ પ્રાધાન્ય પામી છે. આટલે સુધીમાં આપણે પ્રાચીન વ્યવસ્થાને છોડે આવી પડોઆ છીએ. હવે જે વર્ણન કરવાનું છે તે પ્રાયઃ પિછપેપણુ જેવું છે, જે થઈ ગયું છે તેનેજ રૂપાંતરે વિવર્ત પામતું જોવાનું છે; નવું કંઈ નથી, છતાં તે શોધ બહુ ઉપયોગનો છે, કેમકે તેને ને આપણી હાલની સ્થિતિને બહુ નિહટ સંબંધ છે.*

* દર્શનોના ક્રમ આપણે ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા, નેદાન્ત એમ આપ્યા છે તેથી તે તેજ રીતે ક્રમથી ઉદ્ભવેલાં એમ ન બાબતું. એ જ દર્શન બહુજ પ્રાચીન, છેલ્લે વેદકાલ એટલાં પ્રાચીન, તથા એક એકની સાથે સાથેજ પ્રવર્તનારાં હોય એમ માનવાનું કારણ છે.

પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડની એકતારૂપ બ્રહ્મદર્શન થયું, એટલે કે મનુષ્ય-
 અને પશુ એ ઉભયનો વિભાજકધર્મ જે પ્રત્યગ્દષ્ટિ આપણે પામ્યા
 પ્રદગ્ધને આરબે બતાવી ગયા છીએ, તેના સંપૂર્ણ પરિપાક થઈ ચુક્યો.
 મનુષ્યમા જ્યારે પશુ કરવાની જે પશુબુદ્ધિ છે તે પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડાતિ-
 રિક્ત કર્તાને માની તુષ્ટ થાય છે, પણ મનુષ્યના મનુષ્યત્વધર્મરૂપ જે
 પ્રત્યગ્દષ્ટિની બુદ્ધિ છે તે પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડના એકવરૂપ કેવલ્યમા વિરામે
 છે. કર્તા માનનારા પણ એકેશ્વરનાજ પૂજક છે, બ્રહ્મ માનનારા પણ
 અંકચનાજ પૂજક છે, છતાં કીયું ઉત્તમ છે ? હવે સમજાશે કે વેદ-
 કાવ્યમા એકેશ્વરભાવનામિશ્રિત રિશ્વપૂજનો, કર્તા માનનારા અસંભવ
 બતાવે છે તે વાસ્તવિક નથી, કેમકે તે કર્તારૂપભાવના ધર્મબુદ્ધિની
 પરાકાષ્ટા નથી પણ બ્રહ્મરૂપભાવના એ ધર્મબુદ્ધિની પરાકાષ્ટા છે. એમ
 પણ સિદ્ધ સમજવું, વા સમજવું, જોઈએ કે મનુષ્યબુદ્ધિ આ બ્રહ્મ
 દર્શન કરતા, પરમપ્રત્યગ્દર્શન કરતા, વધારે જ્ઞાન પામી નથી, કે
 પામા શકવાની પણ નથી. એજ, રહસ્યનું રહસ્ય, જ્ઞાનનું જ્ઞાન, ને
 મોક્ષને મોક્ષ છે. બસે ધણા દેવ હો, ધણી મૂર્તિઓ હો, ધણા વહેગ
 હો, પણ છેક વેદકાલથી માંડીને તે આજસુધીમા એનું એજ આર્થ-
 યજ્ઞએ માન્ય છે ને માને છે કે યજ્ઞહા તો કેવલરૂપ છે, પણ તેની
 વિભૂતિ દેવમૂર્ત્યાદિ સર્વ છે, તેને પામવાનો માર્ગ માત્ર છે. પિણ્ડ-
 બ્રહ્માણ્ડાતિરિક્ત કર્તારૂપ જમમા પડેલા પાદરીઓ પિણ્ડબ્રહ્માણ્ડકવરૂપ
 કેવલ્યના પરમ ઉપાસકોને જંગલી, મૂર્તિપૂજક, કહી સુધારવા આવે
 છે. ' ' ' તેમને પોતાને હજુ કેટલું શીખવાનું બાકી છે. ' ' ઇશ્વરના
 સર્વ નાલક છે, માટે માહચારો રાખવો, એમ તેઓ મહોટો ઉપદેશ
 લેધને પોતાના ધર્મને વખાણી વાળ આવે છે, પણ એક જંગલીમાં !

જગતી મૂર્તિપૂજક આર્યગામડીઓ પણ એમને સમજાવી શકશે કે
 બાહ્યારો એ આર્યધર્મ નથી, આત્માચાર એ આર્યધર્મ છે, કિ-
 બ્દના ખરો મનુષ્યધર્મ છે,—સર્વ આત્મમય પરપ્રેમમય, એજ શુદ્ધ
 ધર્મ છે, પિણ્ડપ્રહ્લાપ્કાતિરિક્ત કર્તા તે ઈશ્વર નથી, પણ તે ઉભયની
 એન્તારૂપ, પ્રેમરૂપ, કૈવલ્ય—બ્રહ્મ—તે ઈશ્વર છે. બધા બાધ નથી,
 પણ એક છે. આવી વ્યવસ્થા બતાવવાની એટલીજ મતનબ છે કે
 જ્યાં આવું તત્ત્વરૂપ ઈશ્વરજ્ઞાન નથી ત્યાંજ બધા વડેમ ને ધણી
 નાસ્તિકતા એ મેની મારામાર થાય છે, ધર્મશુરુઓ તથા જ્ઞાનશુરુઓ
 વચ્ચે મોહીની નદીઓ વહે છે, મનુષ્યો પથરૂપતાને પામે છે, ને એના
 ધર્મના સંસ્કારોમા ઉજરેના શોધો આપણા સાઓને તે સંસ્કારદ્વારા
 નેષ્ટ ગમે તેમ સમજી લેડે જુદા મનાતન આત્મરૂપ કૈવલ્યધર્મનથી
 સર્વ શુભપ્રાપ્તિ થાય છે—પ્રેમ, આનંદ, જ્ઞાન, શાન્તિ, ઉદય પામી
 વિસ્તરે છે વાચનારના સમજવામા આર્યશાસ્ત્રનું પરમ ગહમ્ય હવે
 સફળ પ્રતીત થયું હશે. બને જ નેને કાવે તે બ ને, આપણે
 ગેળની ગુલના કરનાનું શું મમ છે? પરપ્રેમરૂપ એકરૂપ કૈવલ્યરૂપ
 બ્રહ્મમા, બોધ્ય નથી બોધક નથી ને બોધ પણ નથી—એજ પરમ-
 ર્જન છે, તેનેજ બીજું મધુ જવા દઈ ઉપાસો.

•એના ઉદાહરણો નો અગણિત છે, પણ તેમા વેદાન્તને તુડી નાખી
 મધ્ય ઉંડુ સમજવા ને લેખજ લેવાથી જાણાસે કે કેવી મરણદ થાય છે
 નેમ—વેદાન્તનાર ગ—ફીડોસોફી એક ધી ઉપનિષદસા જે ના પણ તરહ-
 વાજ નના નવા ના • કરવાની એ નવા પડિતોની ચચલતાવિરે આપણે
 ગાળા કહી મયા ઈએ

છેક અધમત્વને પામી મૂર્તિમાન-હાય પગવાળા તથા મોંઘલોભાધિયુક્ત
 મનુષ્યસ્વભાવાત્મક થઈ ગયો. આખો વ્યુત્ક્રમ ધણે અંશે બહુ બહુ
 રાખેલો તથા ભાનનાઓમા થયો છે, તે મનુષ્ય અતરંગ સ્વભાવની
 પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે, જે વ્યવસ્થા ચાલેલી છે તેમા એમ થતુંજ
 જોઈએ તે થયું છે, કોઈએ જાણી જામને કરેલું નથી. આની ઉપદ્રવી
 વ્યવસ્થાનો કાલ તેજ પુરાણોના ઉદ્ભવનો સમય છે વેદમાથી
 જન્મેલી દેવભાવના, સ્મૃતિકાવ્યમા દ્વિયાકર્મરૂપે સ્વપાછ, દર્શનકાવ્યમા
 તત્ત્વદર્શિમા પર્યવસાન પામી ગઈ. તત્ત્વદર્શિ પ્રધાન, દેવપૂજા ગૌણ,
 એમ નિશ્ચય થઈ ગયો. તત્ત્વદર્શિ પણ એરી ઉચ્ચતાને પામી ચૂકી
 કે એથી આગળ જવું અશક્યજ. પણ આ ઠેકાણેજ આધ્યાત્મિકતા
 પ્રાચીન ઇતિહાસનું અનસાન આરી રહ્યું હતું, વાસ્તવિક રીતે તત્ત્વ-
 દર્શિજ આગળ વધવાનો પ્રસંગ હતો પણ તેમ ન બનના, એજ
 તત્ત્વદર્શિએ પહોંચ્યા છતાં, આર્થ્ય ઋષિઓ પાછા મૂલની પુરાણમા-
 વના, ઉપર વળી જતા લાગ્યા એ બહુ આશ્ચર્યકારક પરિણામ
 આવ્યું. તત્ત્વદર્શિ જે પ્રાધાન્ય પામી હતી તે પ્રાધાન્ય પામેલી તો
 રહી, પણ તેને છાંદ નાખી ડેક શુભરિધારૂપે મનારી દેનાર ખીજ
 થણા તરંગ Cભરાઈ ઉઠ્યા. મનની કોઈ ગતભૂમિ ઉપર પાણીની
 મહોટી રેલ ફરી વળતા જેમ બધી ગતતા પાણીમા આગી આગી
 જણાના છતાં, પૂરેપૂરી હોશીઆરીથી હુમટી મારી અને જયતનના
 અધારામા પણ આખ ઉધાડી જોઈ શકનારનેજ ખરેરૂપે પ્રતીત થઈ
 થકે, તેમ પુરાણમાવનારૂપી રેલના મેવા પાણીમા તત્ત્વદર્શિરૂપ રક્ષા-
 તાની છાંટ છતાં પણ તે પૂરને તળીએ જઈ તેના અધકારથી અંતર
 ન જતા આખો ઉધાડી જોનારનેજ પ્રતીત થાય તેવી રહી. આમે

સાથી થયું, ને તે જે થયું, તેમાં આ બધા રંગ કેવી રીતે મળેલા છે, એજ આપણે જોવાનું છે.

આર્યાવર્તમાં પ્રાચીન સમયથી જે વિચારસંગતિ ચાલતી આવી છે તે ઉપર, દેશનાં હવાપાણી, સૃષ્ટીલીલા, અને ભૂમિની સુખસાધ્યતા, એ બધાંની અસરો થયેલી છે, અને પ્રત્યેક દેશમાં એજ કારણોથી વિચારસંગતિનાં નાનાપ્રકારનાં રૂપ ધડાય છે એ બધું આપણે પ્રથમ પ્રકરણમાં કહી ગયા છીએ. આ પ્રમાણે વિચારસંગતિ ચાલતાં જીવિતનું પરમદ્વલ—પરમસુખ,—મોક્ષ,—જે ઠીરે, તેને અનુસારે તે તે દેશનાં આચારવિચાર વ્યવહાર બધું ધડાય એ પણ પાંચમા પ્રકરણમાં જણાવી ગયાછીએ. આ ઉભય વાતના ઉદાહરણ રૂપજ આ-રુએ સુધીનો ધર્મવિચારનો ઇતિહાસ છે. પણ એક વાત બહુ લક્ષમાં રાખવાની છે કે વિચારસંગતિને ઉત્તરોત્તર નવીન નવીન પદ્ધતિએ વૃદ્ધિ પામવાસાર, દેશમાં શાન્તિની બહુ આવશ્યકતા છે. લોકોની સુખશાન્તિ નિર્ભય હોય નહિ, દેશના જુદા જુદા વિભાગો સાથે સંબંધ કરવાનાં સાધન હોય નહિ કે બચબરેલાં હોય, તો શરીર તથા શારીરિક ભોગમાત્રનેજ સંભાળવા મૂકી માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિષયોમાંકેણુ ઉતરવા બેસે ? આર્યાવર્તમાં જેમ સ્વાભાવિક રીતેજ ચોપણાદિ માટે બહુ શ્રમ કરવાની જરૂર નહતી, તથા પેટપૂજવાની જાગી પીડા ન હોવાથી નિરાંતમાં પડેલા ઋષિઓનાં મનને ધર્મબુદ્ધિ યેરનાર સૃષ્ટિચલના પણ અતિ બલ્ય હતી, તેમ દેશી રાજ્ય સ્થિર હોવાથી શાન્તિ તથા નિર્ભયતા પણ સારી ચાલેલી હતી. એ બધાં કારણોના એકત્ર બલને લીધેજ અનુભવ પ્રધાનશાસ્ત્રો—જ્યોતિષ, આયુર્વેદ, સિદ્ધકલા, ગાનકલા, રાજનીતિ, ઇત્યાદિ; તર્ક પ્રધાનશાસ્ત્રો

જે બધા આ ગ્રંથમાં આપણે વિસ્તારી ગયા તે, તથા કાવ્ય અને સાહિત્યના અનંત ભંડાર જે સર્વને પ્રસિદ્ધ છે તે; તથા ઉભયમિત્ર-સાસ્ત્રો—મહાભારત, રામાયણાદિ ગાથા ઇતિહાસ એ, સર્વેના હિંમત થયો હતો. સર્વ કરતા વધારે મુખમતા તો એજ હતી, કે દેવાદિ પુરાણભાવનારૂપી વહેમ જેવો જે ધર્મ એક પાસા ચાપતો તે સર્વદેખી પાસા ચાલતા ચાનમય તત્ત્વદષ્ટિએ પરમધર્મને નમીનેજ ચાલતો અને તેની વિરુદ્ધ કદાપિ જતો નહિ, એટલે કે સત્યપરાયણ અપિએના શોધ સર્વે વિષયમાં નિરંતર નિરકુશ તથા નિર્વાહ ચામ્યા જતા. આવા સમયમાં રાજા પ્રજા સર્વની સ્થિતિ શુદ્ધ તથા શાન્ત ચાલતી, અને વર્ધ્યવ્યવસ્થાને લઇને, ઋષિગો એટલે કે વિદ્વાનોનું યથાર્થ સન્માન તથા લાલનપાલન ચતુંજ. આ બધો સમય હવે વીતી ગયો હતો, આર્યદેસ ઉપર કાલચક્ર ભગી રહ્યું હતું, અને બધી સ્થિતિ એની વિપરિત થઈ જવાની તૈયારીમાં હતી કે તેમાંથી કયે દિવસે ને ક્યારે ઢેકાણું પડશે તે પણ અટકળનું અરાધ્ય હતું—આર્યમહાસનાં, આપણા પૂર્વજોના, જે બલવીર્ય અને પગક્રમમાંટે આપણે આજે પણ મગર છીએ, આર્ય એ નામ ધારણ કરવામાં મહત્તા માનીએ છીએ, તે આર્યત્વનો સ્પર્શ હવે અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતો શુદ્ધ પવિત્ર આર્ય હવે હિંદુ બનવાની અણીપર આદિ સુક્યા હતા. ધણા એક એમ પણ કહે છે કે ઈશુદ્ધ અને જિનનો નો, યજ્ઞાદિ બધ પાડી, અહિંસારૂપ ધર્મ પ્રવર્ષો તેણે આર્યોના પરાક્રમી, નિર્ભય, વીર્યમૂર્તિ હૃદયને, લીનસત્ત્વ, સમય, કામલતાવાળા કરી દેશને નિરતેજ બનાવી પરવશતાના બંધનમાં હુઆઓ. પરદેશી-ઓનો સમાગમ; અદર અંદર પણ ત્રિવર્ણ તથા શૂદ્રનો વિરોધ;

એમાંથી જતપત્ર થયેલી સકરપ્રજા, સકર તથા ચક્રાદિને અનુક્રમ નેના
 ધર્મવિચારોનો ઉદ્ભવ; ઉજ્જડ તથા ઠંડા પ્રદેશમાંથી આવેના
 દદાગ, સખવ, વીર્યવાન આર્યલોકોના શરીર તથા મન
 ઉપર થયેલી આર્યાવર્તના ફલરૂપ અને ગરમ દેશની અસર, અને
 એ બધાથી પ્રાપ્ત થતી શિથિલતા એજ આ દેશની અધોગતિનું
 નિદાન થઈ પડી. આર્યાવર્તનો રાજકીય ઇતિહાસ લખના આપણે
 ખેંડા નથી, પણ આપણે જે વિચાર કરવાનો છે તેમાં ઉપયુક્ત હોય
 તેટલી મુખ્ય મુખ્ય વાત જાણવી અગત્યની છે. ઇસવીસન પૂર્વે
 લગભગ સાડી ત્રણસો વર્ષથી, એટલે આજથી અઢી હજાર વર્ષથી
 અને મૂલ આર્યલોકો આ દેશમાં આવેલા ત્યાર પછી આશરે જે
 હજાર વર્ષે, પરદેશી લોકોની દષ્ટિ આર્યાવર્તતરફ જે આપા ગઈ છે
 પ્રાચીન વેદકાલથી માડીનેજ આર્યાવર્તનો વ્યાપાર ચીસર અને બાબી-
 સન મુખી ચાલતો, પછીના સમયમાં ઈરાન તથા યુનાન વગેરે સાથે
 પણ સારી પેઠે તે જામ્યો હતો, એટલે આર્યાવર્તના સોના રૂપા ને
 મણિમણેક દેશદેશમાં પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યા હતા, અને આ સુવર્ણમણિનું
 ભોક્તા થવા સારું નિદેશી પરાક્રમ સર્વથા હિતુક હતું આ પરાક્રમી
 પુરુષોમાં પ્રથમ ત્રીસ ઈરાની હારા (હરાઅસ) થયો પણ તેને
 કાઈ જાણવા જોગ નામના આ દેશ સમયે કરી નહિ એના પછી
 મહાપરાક્રમનાજ નક્કા અલેક્ઝાન્ડર—સીકંદર—એક મેસિડનના
 આનીને સિંધુને ૩૩૦ પડ્યો, તેની સામા થવા પુરુઆદિ યોડા રાજ
 મળ્યા, પણ તે મધ્ય હાર્યા, દેશમાં જાડું ગરમડ અને શિથિલતા પ્ર-
 વર્તી, પણ એ યોદ્ધો અઢી ઝાડુ ટંડી શક્યો નહિ. એટલું તો
 એણે નિશ્ચય કર્યું, કે આ દેશની સપસપી સાથે રહેલી શ્રી અને

મરસ્વતી એ ઉભયને એવો મોહ લગાડી ગયો કે તે બંને ત્યારથી પરદેશી ઉપરજ પ્રીતિ કરવા વળી છે, ને સખતીભાવ ધારણ કરી દેનહ કરી, સ્વદેશીને હુ ખ દે છે સ્વદેશમાં સાથે રહેતી નથી સીક-દગ, પછી, થોડીજ સુદતમાં મરણ પામ્યો, તેના રાજ્યના વિભાગ બ્રાહ્મીઆ, પાર્થિયા, વગેરેના હાકેમો પાછા આર્યદેશતરફ આવવા લાગ્યા પણ કોઈએ ચિગરાજ્ય સ્થાપી શક્યું નહિ આર્યાવર્તમાં ક્ષત્રિય નંદવંશનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો, શાદ્ર મૌર્યવંશ સ્થિર થયો, ને મધે ખળભભાટ પ્રસરી રહ્યો, વર્ણવ્યવસ્થા બ્યર્થ થવા બેઠી, દેશ ડોનવા લાગ્યો । । ઇસનીસનના આરબમાજ ઉત્તરતરફથી જે જગની પ્રજાના અસખ્ય મુખ એક મૂંડોની રેનની પેઠે બધી પૃથ્વી ઉપર ઉભરાઈ ઉઠ્યા, રોમના ચક્રવર્તી અધિગજ્યને પણ હુ આવનારા નીવડ્યા, તેમનામાનાજ સ્ત્રીથીઆ ।, જેને પુરાણમાં શામ્લ અને લુભ્ધ (તાતાર) કહેલા છે, તે લોકોએ કાશ્મીરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું એ રાજ્યનો નિસ્તાગ એ સમયે છેક છેક તરફ નર્મદા સુધી ને ખીજી તરફ હિંદુ, યની ખીજી બાજુ સુધી હતે. શાક લોક વારવાર હુમલા કર્યા કરતા, તે લટારાજ હતા, તેથી એકે રાજ્ય રૂપી શકતું નહિ આવી ગરબડ આર્યાવર્તને માથે લગભગ ૫૦૦ વર્ષ રહી વિક્રમાદિત્યે = શક્યોક્તો પરાજ્ય કર્યો અને એમ્વાર શ્રી મરસ્વતી ઉભયની પ્રીતિ પોતાના ઉપર પાછી સ્થપાવી વિક્રમાદિ-ત્યથી, અરણીને તે વિજયનગરના ધુકરાય સુધી એટલે કે ઇસવી-

• શ્રીક-યવન-લેખ । એમને શકી, એમ લખે છે

= વિક્રમાદિત્યના સવત્ ૧૦૯ વિષે જે સંચય છે તે માટે જુઓ પાનુ ૧૦૭ દીપ ।

સનના લગભગ આરબથી તે ૧૩૦૦-૧૪૦૦ સુધીમાં, વળી આર્થ-
 શુદ્ધિ કાર્યક્રમ બમત થઈ, અને જે મહા સમર્થ ગ્રંથો સાહિત્ય, કાવ્ય,
 નાટક, જ્યોતિષ, તથા વેદશાસ્ત્ર, મીમાંસાશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, ઇત્યાદિ
 આપણને પ્રસિદ્ધ છે તે, તે સમયમાં યથા વિક્રમ, ભોજ, હર્ષ
 ઇત્યાદિ પરાક્રમી રાજાઓ, તથા કાવિદાસ, ભવસૂત્રિ, ભિલ્લ, બાણ
 ઇત્યાદિ કવિઓ, અને શંકર, કુમારિલ, સાયણ ઇત્યાદિ આચાર્યો,
 વરાહમિહિર, ભાસ્કર ઇત્યાદિ શાસ્ત્રકર્તા, એ બધા આ સમયમાં
 થઈ ગયા છે પણ આ સમયે જે વિદ્યામુધાનિધિ ઉદય પામ્યો હતો
 તે, મુધાનિધિ—ક્ષયથી, અસ્પષ્ટતાથી, ચંદ્ર—જ હતો, મહા-
 પ્રતાપી સર્વકલ્પ પ્રકાશરૂપ આર્યપૂજિત શુદ્ધ પરાક્રમભાસ્કર ન
 હતો એજ સમયમાં, અર્થાત્ ઈ. સ ૧-૭-૮ એ શતકથીજ,
 આરબ, તથા મુસલમાનો—જેમણે ઝરાન વગેરેને પાપમાલ કર્યા
 હતા—તેમણે ડોકીયા કરવા માડ્યા હતા તેમાંથી મહમદે છેવટ
 ખરેખરો દીન જગાળ્યો ને આર્યાવર્તને હિંદુસ્તાન બનાવી લાગો
 મુવાડી દીધો. મુસનમાનો પછી મુગલ સરદાર ઝંધીસખાને છેક
 પેગનથી તે જર્મની સુધી એકચક્ર ગળ્ય સ્થાપ્યું, ને તેનાજ વચ્ચે
 હિંદુસ્તાનની જાગીએ ચાંચા તેમાં, અકબરદિ એક બેને વર્જતા,
 બીજા બધા, મલખુરદ ઝંધીસના જેવાજ પશુવત નીવડ્યા, અને તે
 મણે પણ દેશની વ્યવસ્થા બગાડી નાખી, અને મરાઠાઓની સાથે
 સ્વલ્પ દરી, ત્રીજાને વચમાં નાખી, કુશ્વેત્રના સંગ્રામમાં પોતાનું, તેમ
 દેશની મરાઠાઓનું, સત્યાનાથ વગાડ્યું પણ વળી એક નવો જા-
 રમી પોદો, યુરોપીયવ્યાપાર, આર્યભૂમિને નીચેલવા સાદું કતરી મુ-
 નો હતો, તેજ બધાની લાપ્સમાંથી પોતાનું કામ કાઢી ગયો, ને આ

જે આપણા ઉપર રૂપાંતરે પણ વિદ્યમાન છે. આમ છેક દારાના સ-
મયથી ધક્કે ચઢેલી આર્યભૂમિનાં બાલકો હજુ જંપવા પામ્યાજ નથી,
તો શાસ્ત્રચર્યાના કે તત્ત્વચિંતાર તો કરેજી ક્યાથી ? હાલમાં કાંઈક જં
પવા વારો આવ્યો છે, ને તેનાં બધાં પરિણામ—સુખ, શાન્તિ,, પ્રા-
ચીન વિદ્યાકલાનું પુનરજન્મન, નવીનતા ઉદ્ભવ —આપણી નજ-
રેજ છે. બધા દિવસ સરખા જતા નથી, શ્રી અને સરસ્વતી પોતાના
મામાપનો દેશ તથા વિદેશમાં વર શોધવા, બધી પૃથ્વી ઉપર—હરાન,
અર્ધચંદ્રના, શીસ, રોમ, યુરોપ, અમેરીકા,—બમીબમી ને, અસાત
પણ પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કર્યાના પુણ્યે મતિ પવિત્ર થતા, મૂકતો મોહ
તથા, પોતાના પરમાજ જંપીને બેસવા પાછાં આવતા જણાય છે.
બલે એ દિવસ આવે, શ્રીસરસ્વતીને જ્ઞાન આવી પોતાનું ધરજ
વહાલું થાય ! હજુ કેને વરમાલા પહેરાવશે એ તો સંશયાત્મકજ
છે, અતંત યુગો થયાં તેમને બધા વિશ્વમાંથી પણ વર જડયો નથી,
તો હવે ક્યા અને ક્યારે જડશે તે તો રામ જાણે; પણ પોતાના
પિતાના રચાનમાંજ પોતાનું કુમારીપણું સાચવી બેસી રહે તો બહુ
છે!! એમના મામાપ તો મરી પરવાર્મા છે, વર્તમાન સમયમા તો
તેમને બહુ ઉત્તમ રક્ષકોને આધીન રહેવાનું છે, એ રક્ષકોજ એમના
પિતા૨પ થાઓ, એમના રૂપચુલ્લથી મોહિત થઈ એમને વરી જવાનું
પાપ ન કરો !!

અસ્તુ. હવે ત્રિપથવિભાગ કરો. ઇસવી સન પૂર્વેનાં ત્રણ ચારસો
વર્ષથી તે ઇસવીસનનાં બારતેર સો વર્ષ સુધી આ એક સમય; ત્યારથી
તે કુંડેત્રના ચૃદ સુધી બીજો સમય, ને ત્યાંથી અંગ્રેજોના રિયર
થવા સુધી તૃતીય સમય. આ ત્રણે-સમયના ત્રણ જુદા જુદા રંગ

આર્યધર્મમાં ને નીતિમાં જણાશે, તે આપણે જોવ ના છે; પણ પ્રાચીન ઇતિહાસના ક્રમથી જે મહાવેગે યુદ્ધિબલના તરંગ ફેડતા હતા, તે તો પ્રથમ સમયમાંથીજ, મંદ પડી ગયા, — મરીજ ગયા. તેમની પીડે, વાંચનાર ! જે, તું હજુ પણ ચઢી રહ્યો. હોય તો ઉતર, એ તરંગ હવે તારો નથી, એનો આત્મા તો ઉડી ગયો, — અને તારા પગમાં જે, દગાઈ રહ્યું છે તે તો કોઈ નવુંજ પિચાડ્ય છે ! ! તારા શુદ્ધ તરંગના આત્માને શોધ, એક ઠેકાણે જે, બીજે ઠેકાણે જે; — હાથમાંજ નહિ આવે; — રીસાયો છે; — જ્યારે હાથ આવે ત્યારે ખરે ! ! ચાલ આપણે બન્ને તપાસ કરીએ. જે પ્રથમ સમય બતાવ્યો તેમાંજ પુરાણોનો પ્રભવ છે; જે દ્વિતીય સમય દર્શાવ્યો તેમાં પુરાણાનુગત અદ્વૈત તથા પંથોની પ્રતિષ્ઠા છે; ને ત્રીજે સમય દર્શાવ્યો તેમાં મુદારો અને સમાજોનો જન્મ છે. જે અવ્યવસ્થા યવાથી પ્રાચીન આર્ય-ધર્મનું રહસ્ય સિથિત પડી ચયું, તેમાંથી પુરાણોનો ઉદ્ભવ થયો, યયું તે પુરાણો કોઈ પેણ નવી વાત બતાવી શક્તાં નથી, જે હતું તેનેજ, સમયાનુસાર રૂપાંતર કરી બતાવે છે. પુરાણનો પ્રધાન વિચાર જ એવો છે કે તે પ્રાકૃત લોકની ધર્મવાસનાને અનુકૂળ પડે. આર્યત્વથી બ્રહ્મ યર્ષ હીનસત્ત્વ યથેલા લોકો પરાક્રમરૂપ કર્મમાર્ગ તંજ પરાધીનતારૂપ. ભક્તિમાર્ગે વળી ગયા હતા; તેમને વાસ્તવિક ખોધ થવા માટે દંદસ્થૂત વિવેક કરી આપવાની આવશ્યકતા હતી. તત્ત્વવિચારની દૃષ્ટિરૂપ પરમજ્ઞાનમાર્ગ તે તો સર્વથા સમગ્રવચોજ, પણ અવાંતરે એવો સ્થૂલમાર્ગ ચોગત્વો કે તે સામાન્ય શ્રેણીની શુદ્ધિમાં સહજ ઉતરે, અને પરિણામે તેમને જ્ઞાનમાં દોરી જાય. આમ ભક્તિધર્મનું પ્રાધાન્ય થયું. પ્રાચીન વેદાદિમાં ભક્તિમાર્ગ

નથી એમ નથી; વેદોપનિષદાદિમાન ધર્મમાર્ગ એટલે મીમ સોક્ત ધર્મમાર્ગ, ઉપાસના માર્ગ, અને જ્ઞાન માર્ગ, એની વ્યવસ્થા સમજી શકાય છે, અને પુરાણોએ ઉપાસના માર્ગને આગમ પાડ્યો છે. પણ એ ઉપાસનાને એટલું બધું પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, કે મૂલ્યના જે પ્રતીમોપાસના હતી તે પુરાણમા કેવળ પરમોપાસના જેવી થઇ પડી; અર્થાત્ જેની ઉપાસના કરવામા આવે તે પરબ્રહ્મનો અંશ, વિમૂતિ, એમ મનાવું, તેને પાસે હવે તેજ પરબ્રહ્મ એમ થઇ ગયું, અને વૈષ્ણવાદિ સંપ્રદાયોમા તો ગુરુ પોતેજ વિષ્ણુજ થઇ બેઠા. દેવ કોપે તો ગુરુ રક્ષણ કરે, પણ ગુરુ કોપે તો કોઇ રક્ષણ કરનાર રહ્યું નહિ. આની બક્ષિપ્રધાન નીતિમાથી અવનારકરૂપના સ્તુરી; અને રાજકીય અવ્યવસ્થામાથી તારનાર કોઈ પગઠમી વીરના ઉપરથી કે ધર્મવ્યવસ્થા કરનાર કોઈ બુદ્ધિમાન સર્વજની તત્ત્વવેતાના ઉપરથી, એ કલ્પના દંડતા પામતી આવી. હવે પુરાણ એટલે શું તે સમજાય તેમ છે. પુરાણમા પ્રાયશઃ આટલી વાત આવેછે: સૃષ્ટિ, પ્રવચ, કાલ-વિભાગ, કર્મોપાસના ને જ્ઞાન, વર્ણધર્મ, મન્વાદિથી આરંભી તત્ તત્ પુગણકાલીન રાજાઓ સુધીની વચારલી, ને એ બધાને ગાણત્વ પમાડી મુખ્યરૂપે વર્ણવેલી પોતપોતાના એકાદ દેવ—શિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા—તેની મહત્તા, દત્તિાદિ. પુરાણો સામાથી રચાયા તે પણ સ્પષ્ટજ છે. પ્રાચીન વેદકાનથી તે દર્શનકાલસુધી ને ને થયું છે તે સર્વ, તથા તે તે પુરાણ થતા સુધીમા ને નવું બન્યું હોય તે, એ બધામાથી પુરાણનું વસ્તુ નીકળી શકેછે; આહક્રમુદિને અનુસરી રૂપતરે બતાવેલું હોય છે. પુરાણોમા અનેક દેવાદિકલ્પના, અવ-તાગદિ વ્યવસ્થા, ધર્મના ક્રાંતિ, વગેરે નાનાપ્રકારની વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ,

અદ્ભુત, માનવામાં પણ ન આવે તેવી, તથા વહેમ ભરેલી, અને
 કહી, કહી અપોખ પણ, વાતો આવેડે, એ બધાથી કરીને, પુરાણો
 ખોટા છે, સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોના રચેલા છે, ધર્મસ્વરૂપ એવું હોયજ નહિ,
 ઈત્યાદિ આપણે બોલીએ છીએ. પણ આપણે જે વિવેક કરી ગયા
 તેટલાથી બાણુવું સહજ છે, કે એ પુરાણો કાંઈએ બાણી જોઈને ખોટું
 સમજાવવા રચ્યા નથી, એ જેવા રચાયાં છે તેવાજ રચાવાની આવ-
 સ્યકતા હતી. એ આવસ્યકતાને અનુસરી, પ્રાચીન ધર્મની ગત
 ઉચ્છેદ ન પામતા સ્થિર થઈ, સમજનાગને કાલાન્તરે પંચ સમગ્રય,
 એવી રચના કરવામાં ઋષિઓએ પરમાર્થબુદ્ધિથી સમુક્તિ વ્યવ-
 સ્થાપી છે. અમે તો એટલે મુખી પણ માનીએ છીએ, ને સિદ્ધ કરી
 બતાવીશું, કે પુરાણોમાં જે સ્પષ્ટ અસિદ્ધિઓ અને રૂપ રચ્યા છે
 તે બાણી જોઈનેજ તેવેરૂપે રચ્યા છે, કે તે તે વાતના અસંભવિતપણા
 ઉપરથીજ બુદ્ધિમાન તેને અસરકારક સત્ય ન માનતા તરત તેમનું
 રહસ્ય વિચારવા ધ્રુવે, અને પરમાર્થરૂપ સત્ય સમજી ગય. પણ બધા
 સોડો આત્મા બુદ્ધિમાન હોતા નથી ને હોય નહિ, ને વિશેષે કરી પુરા-
 ણકાલની અવ્યવસ્થાના સમયમાં તો ચોડાજ દશે, એટલે કે જેમ
 એક પાસાંની સરસવાનને આટલે પુરાણોની અસંગત અવ્યવસ્થાના
 ઓમાં પણ સત્યમાર્ગ સચવી દીધો છે, તેમ એજ અસંગતિવાળા
 રૂપકાદિથી પ્રાકૃત લોકની બુદ્ધિને ભક્તિભાવ બતાવી ધર્મજાણ યતા
 અટકાવવાની સમય સંખલા બાધી દીધી છે. આ પ્રમાણે જોતા પુરાણ
 રચનારની સ્વાર્થપરાયણતા કરતા નિઃસીમ પરમાર્થતા સમગ્રય છે,
 અગાનરૂપ સ્વરૂપ છિ કરતાં પરમજાનરૂપ બ્રહ્મણિ અષ્ટ વાય છે,
 અને આર્થબુદ્ધિનું આર્થતત્ત્વ પ્રતિષ્ઠાદિત થાય છે. એ એજ પુરાણો.

વચમાં આવી ન હોત, તો આજ આપણે યવન હોત, મુસલમાને હોત, કે ફિરંગી હોત, કે અંગ્રેજ હોત એમાંનું કાંઈ કહી શકાય નથી-પણ કોઈને કાંઈ ગેતે આપણે અધમત્તને પામ્યા હોત. અંગ્રેજ ફિરંગી, મુસલમાન કે યવન એ નામમાં કાંઈ આભરડો બરાબર થયો નથી, પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે ગમે તેવી દીનતા, તથા હીનતાએ પહોંચ્યા છતાં પણ ધર્મપરાયણતા, પ મહાનિયમ અને તેના ફલ આપણે જે સાચવી રહ્યા છીએ તે સચરાયા નહોત. જે જે પ્રજા પોતાની પ્રાચીન મહત્તાથી અદ્ય ચતા તે મહત્તાને વિસરી, જઈ, પોતાની હીનતા સ્વીકારતી આવે છે તે તે પ્રજા નિરંતર અરોગ્યત્વને પામતી જાય છે, એવું ઇતિહાસના અનેક દષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય છે, આવા સર્વ અનિષ્ટ પરિણામથી ઉગારનાર પુરાણો છે, ભક્તિધાન વહેમશ્વ ધર્મ તેજ આપણો જાતા છે. પુરાણમાત્રના પ્રણેતા વ્યાસમુનિને નારદે ખડેજ કહ્યું છે કે તેમણે બગરદશ્યુ ગાયા નથી માટે તેમના આત્માને સંતોષ થતો નથી, અર્થાત્ પુરાણપ્રતિપાદિત ધર્મની એવી ગૂઢ મહત્તા છે, કે તેજ ધર્મ જેમ આર્પિતરતો જાતા છે, તેમ પરમસત્યનો પ્રોધક છે, અને એમ પરમમોક્ષદાયક છે. ભક્તિ અને જ્ઞાન ઉભય એકજ છે. આ એકતા પુરાણોમાં સ્પષ્ટ સમજાય છે, તે તેને લીધેજ પુરાણોની ગૂઢમહત્તા સિદ્ધ થાય છે, પંચી સપ્રદાયને વળગીને કાંઈ, ભક્તિમાત્રનું જ્ઞાનઉપર પ્રધાનપણું જતાવે તો ભયે. ભક્તિ અને જ્ઞાન જુદા પડી શકતાજ નથી. જ્ઞાનવિના ભક્તિ અધરહે છે, ભક્તિવિના જ્ઞાન ગુઢ રહે છે, પાગલું રહે છે. જે જાણવું તેજ જાણવું, જાણ્યાવિના જાણ્ય નહિ, ને જાણ્યાવિના જાણ્યું કહેવાય નહિ. વેદાંતનું જે અંપરોક્ષજ્ઞાન તેજ ભક્તિ છે, ભક્તિમાર્ગવાળાની

પ્રેમનાથના પરામકિત તેજ અપરોક્ષગાન છે. ગાન તે ભકિત ને
 ભકિત તેજ ગાન—એજ અપરોક્ષ કેવલ્ય. શ્રીગીતાજીમા પણ એજ
 કહ્યું છે, “સાંખ્ય-ગાન અને યોગ-કર્મ, ભકિતધર્મ્યાદિ-ને એકરૂપ
 જાણનારજ જાણે છે.” શ્રીમદ્ભાગવતમા પણ કહેલું છે કે “આત્મા-
 રૂપ મુનિઓ જે કર્મશ્રંધિથી મુક્ત છે તે પણ પરમપુરુષની કેવલ-
 અહેતુક ભક્તિ આદરે છે” આમ ભકિતગાનની એકતાપરાયણ પુરાણો
 સર્વથા સાર્થક છે, ઉપયુક્ત છે, ને ધર્મવત આર્યોને સર્વ પ્રકારે પૂજ્ય છે.

મુખ્ય પુરાણ ૧૮ છે, માત્સ્ય, કૌર્મ, ભૈંગ, રૌવ, રકાન્દ,
 આગ્નેય, વૈષ્ણવ, નારદીય, ભાગવત, ગારુડ, પાદ્ય, વારાહ; બ્રહ્માન્ડ,
 અક્ષર-નર્ત માર્કંડેય, ભવિષ્ય, વામન, બ્રાહ્મ. એ શિવાય બીજા ઉપપુરાણ
 છે. અષ્ટાદશ પુરાણમા વિષય પ્રાયશઃ એકનો એકજ છે, તેનું સ્વરૂપ,
 જે વિચાર આપણે કરી ગયા તેઉપરથી, સહજ અવગત થયું હશે;
 તથાપિ અમુક અમુક સંપ્રદાયવાળા એકએક વિચારશ્રેણીને પ્રાધાન્ય
 આપી, સર્વે પુરાણોના ત્રણ વિભાગ કરે છે,—તામસ, સાત્ત્વિક, રાજસ
 અને સાત્ત્વિકમાત્રને પ્રમાણ્યુક્ત માને છે.* પુરાણોમા મુખ્ય દેવ ત્રણ
 છે, કે એજ છે એમ કહીએ તો પણ વાસ્તવિક છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ,
 શંકર, આ ત્રણનું, કે શંકર અને વિષ્ણુ એ બેનુંજ પ્રાધાન્ય છે; પછી
 બીજા અવાન્તર દેવદેવી ઇત્યાદિ અનેક છે. પુરાણોની વાર્તાઓ તો
 સર્વના જાણવામા છે, પણ ક્રેતું તત્ત્વ શું છે, તેની નવીન વાર્તાઓ
 એકએક ક્ષમાથી આવી પ્રડી, એ સમજવાની આવશ્યકતા છે. એમ
 ન થાય ત્યાહુધી, પુરાણની વાતો કાતો કેવલ ગપ જેવી મનાઈ

* પ્રથમના ૭ તે તામસ, બીજા ૭ તે સાત્ત્વિક, અને ત્રીજા ૭ તે
 રાજસ, એમ વૈષ્ણવ મતવાળા માને છે, સ્મૃતિઓના પણ તેવાજ વિભાગ કરે છે.

નિસ્તિકતા પ્રસરાવે, કે કાંતો અક્ષરે અક્ષર સાચી મનાઈ અગાધ
 ચહેમસમુદ્રમાં બોળા માણસોને હુઆવે. જે સમયમાં પુરાણો યવનો
 સંભવ આપણે સ્વીકાર્યો છે. તે સમયમાં, એ પુરાણ જેવા છે તે-
 વાળ કોઈ વૃત્તાન્તો યવની આવશ્યકતા હતી એમ સિદ્ધ કરીને,
 પુરાણકલ્પના રચનામાં કોઈએ સ્વાર્થ કે એવી નીચટત્તિ તાદ્રવાનો
 યત્ન કર્યોછે એ વાતને આપણે ખોટી દરાવી ચુક્યા છીએ. તેન પુરા-
 ણોની અસંગત જેવી જણાતી જે વાતો છે, તે પણ મૂલ્ય સત્ત્વની ખોલક
 છે, ને જ્ઞાનમાર્ગ તેમજ ભક્તિમાર્ગ ઉભયમાં પુગળને વાળી, પરમ મોક્ષે
 સહ જનારી છે, એમ પણ સમજાવ્યું છે. આ ઉભયવાન લક્ષમાં
 રાખવાથી પુરાણકલ્પનાઓ ક્યાથી થઈ, કેમ થઈ, તેનું સ્વચ્છ શું છે,
 કલ્પાદિ અનેક વિષયની સ્પષ્ટતા સહજમાં થઈ શકશે. પુરાણો છે
 તેવાજ પારમાર્થિક સત્યરૂપ નથી, તેમ કેવલ અસત્યરૂપ નથી, એ
 ઉભય વિરોધિ અંશનું સહજ સમાધાન જનશે. પુરાણોની અગાધ
 સમુદ્ર માપવાનું કામ મારી અલ્પમતિથી તો અલક્ષ્યજ લાગે છે,
 છતાં જે માર્ગે પુરાણોની વાતો ને વિચારવી જોઈએ એવું મને સમ-
 જાય છે, તે માર્ગમાત્ર સૂચવવાને યોડી ઘણી વાન અત્રે વિસ્તારણું.
 પુરાણનું આવશ્યક અસ્તિત્વ, તથા તેમાં સમાપક્ષા અર્થની પાર-
 માર્થિક મહત્તા, એ માર્ગે જવાથીજ સમગ્ર સંશય છે નાટે તે
 માર્ગ એક દિગ્દર્શન દરાવવા યથામતિ સૂચવું છું, બાકી પુરાણના
 અગાધ સમુદ્રના મિંદુએ મિંદુને ચથાર્થ અવશેષવાની સન્નિ
 તો મારામાં નથી.

શ્રુષ્ટિ.

અર્થાં પુરાણમાં સદિ કેમ થઈ તેનું, તથા શ્રુષ્ટિમાં પ્રત્ય અને

સર્ગના કાયમાનતુ વર્ણન આવેછે. તેમા સામાન્ય વાત એનીજ સર્વમા જાણાયછે કે નારાયણને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઇ, અને તે જલમા શેષ ઉપર સૂતા, તેમની નાભિમાથી ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ બ્રહ્મા થયા, અને તેમણે સર્ગ વિસ્તાર્યો. એ બ્રહ્માના રાત્રી દિવસ તે પ્રલય અને સ્થિતિ ને તે બે મળાને બે ક'પ. એના બ્રહ્માના ૩૬૦ દિવસ તે એક બ્રહ્મવર્ષ, ને મો બ્રહ્મવર્ષ તે એક મહાકલ્પ. કલ્પમા પણ ચૌદ મનુના ચૌદ મન્વંતર, અને પ્રતિ મન્વંતરમા ૭૧ મહાયુગ, પ્રતિ મહાયુગમા ચાર યુગ ન આવી વ્યવસ્થા આપણે દેખીએ છીએ તે બહુ આશ્ચર્યકારક લાગેછે. આ અથવા એનીજ વ્યવસ્થા સર્વ ધર્મમા, દુનીયાના ધર્મમાત્રમા છે, એટલે કે સર્ગ, સ્થિતિ, અને પ્રલય, એ ત્રણ મમજાવવાને સર્વ ધર્મમા પ્રવલ્ન થયેલોજ છે, ને યથામતિ યથાપ્રસંગ મર્વેએ વ્યવસ્થા રચેલી છે. પુરાણોમા જે આરી અર્થસંગતિ વ્વાધછે, તે નવીન નથી, પ્રાચીન વેદસમયમાથીજ આવી આવેલી જાનનાઓમાથી એ સંગતિ ઉત્પન્ન થઇ છે, ને દર્શનોમા તત્ત્વદષ્ટિએ જે નિર્ણય સસરે કરાવ્યો છે તેને અવલખીનેજ ચાલેલીજે. પ્રાકૃતતાકને ચ્યતું આવે તેનું કરવામાં માત્ર રૂપ તર થઇ અનુમાન આરી પડ્યોછે, પણ સત્ત્વનો શુદ્ધ રંગ છેક નિર્મૂલ થઇ

* ૩૬૦ દિવસ=૧ વ્ર (માનુષ) ૧૭,૨૦૦૦ વર્ષ=૬૪૫૦ ૧,૦૦૦,૦૦૦ =ત્રેતાયુગ ૮૬૪,૦૦૦-કાપ ૪૩૨,૦૦૦-કનિ ચારયુગ-૧ મહાયુગ= ૪,૦૦,૦૦. ૭૧ મહાયુગ=૧ મન્વંતર=૩૦૬,૭૨૦,૦૦૦ ૧૪ મન્વંતર= ૧ - ૫=૬,૩૦૦,૦૦૦, ૦૦૨ ક'પ=૧ દિવસ, ૩૬૦ દિવસ=૧ વર્ષ, ૧૦૦ વર્ષ=મહાકલ્પ=૧૧,૮૮,૦૦૦,૦૦૦ (માનુષ વર્ષ) આ ગણનામા યુગ રા'વા, મન્વંતરસં'વા, તથા કલ્પસં'વા, તેપજુ હીસાબમા લઈ સર પ્રાગે મૂકેલો છે.

ગયો નથી. વેદસંહિતામાંજ આપણે જગત્પત્ની ઉત્પત્તિવિષે ધણું મૂઠું સૂકતો જોયાછે. નાસદાસીન્નસદાસીન્નદર્શી કિંત્યમૂત્તમઃ ઇત્યાદિ તથા હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે ઇત્યાદિ, ધણું સૂકતોમાં સૃષ્ટિના નિદાનનો નિર્ણય કરવામાં ઋષિઓ મથ્યાછે, ને હેન્ટ એમજ વિરામ્યા છે કે સહસ્રશીર્ષઃ પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્...પુરુષપથ દ્વં સર્વમ્ ઇત્યાદિ. એ વૈદિક પુરુષ તેજ ઉપનિષદોમાં સત્ એ નામને પામી તત્ત્વદષ્ટિમાં વાસ્તવિક રીતે વ્યવહારાયછે, એ સત્ તેણે પેદાશતબહુસ્યાં પ્રજાયેય બહુ થાડું એમ ઇચ્છાથી જોયું ને સષ્ટિ સંભરના લાગી. આજ વાતને વિસ્તારી સૂક્ષ્મ રીતે વિવેક કરી ઇશ્વરાદિ વ્યવસ્થા અઠૈતદર્શનમાં આપણે જોઈ આવ્યા છીએ, ને ત્યાં કોઈ કરપાદાદિમાન પુરુષની ઇચ્છાથી, કે રમત કરવાની લીલાથી નહિ, પણ રનતઃ પ્રદર્શ, જડચેતન અભ્યાત્મક, સત્ત્વાથી જ સષ્ટિ બનાવી ચુક્યા છીએ. હવે આ બધા સૂક્ષ્મ તત્ત્વવિચાર ઉપરથી પુરાણભાવનાને ઘટાવી લો. વૈદિક પુરુષ તેજ ઔપનિષદ્ સત્ અને પૌરાણિક નર. નરથી જે થયું તે નારા એટલે જલ. સર્વમય અવ્યાકૃત સત્ તે સર્વમય જલ એવી રૂપેજ વ્યવહારાયું છે. અવ્યાકૃત સત્ને વર્ણવીજ કેમ શકાય ? વર્ણન કરવું એજ વ્યાકૃતિ થઈ જાય; ત્યારે તેને ઉપમામાત્રથીજ સમજાય એ આવશ્યક છે, ને તેમ, નિઃસ્તીમ સર્વમય જલની ઉપમા તેને ધટે છે. નર જ્યારે વ્યાકૃત થવા માટે ત્યારે સર્વમય એકાદાર ભાસ-માત્ર—જલ—પ્રતિત થાય. નરથી થયેલું નારા તેમાં સુતેલા—તેના આધારરૂપ, કારણરૂપ—તે નારાયણ. સત્ તેજ નારાયણ. એમને ઇચ્છા થઈ તે ઇચ્છાજ નહિ; પણ એ સત્ જડચેતનના અનન્યતર રૂપ છે, ને એથી વાય અથવા શબ્દયુક્ત હોઈ ઉર્ણનાભિની ઘેર

સ્વતઃજ અભિન્નનિમિત્તોપાદાન છે. તેમની નાભિમાંથી કમલ થયું, એ પણ હવે સમજીશો. કમલ છે તે સ્વતઃપ્રવૃત્તિયું ચિન્હ છે; કેમકે સ્ત્રી પુરુષરૂપ પરાગ કમલમાં પોતામાંજ સંભવે છે, અવ્યાકૃત સત્તામાં જેમ વ્યાકૃત વિશ્વમાત્ર સ્થિત છે, તેમ કમલપીજમાં સપત્ર-પુષ્પ કમલાકાર સ્થિત છે*, માટે નારાયણમાથી કમલ અને તેમાંજ સ્વયંભૂ, સ્વતઃજ થનાર બ્રહ્મા. બ્રહ્મા એ નામ કયાથી આવ્યું તે પણ જાણી જોવું છે. વેદમાં તો એ નામ નથી, ત્યાં કેવલ બ્રહ્મનું એ શબ્દ આવે છે, ને તેનો અર્થ પણ મંત્ર, વેદ, એટલો થાય છે. ઉપનિષદોમાં અર્ધ વેદના અંત્ય રહસ્યરૂપ તેજ વેદ બ્રહ્મ, તેજ પરમસત્ પરજ્ઞાન એમ અર્થ ઉદ્ભવે છે. જે સદૃશબ્રહ્મ તેમાંથી સૃષ્ટિ કેમ થાય છે તે આપણે જાણી ગયા છીએ. શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાન પ્રકૃતિ એટલે માયા, તે સહિત ચિત્ત તે ઈશ્વર; અને ઈશ્વરસ્થાનથી આવેલા તથા તમઃપ્રધાનપ્રકૃતિને ગતિ થતા સૂક્ષ્મચૂલાદિ વ્યવસ્થા-સૃષ્ટિ. ત્યારે જે પારિભાષિક ઈશ્વર તે બ્રહ્મરૂપજ છે, કેમકે બ્રહ્મનો વિવર્ત છે; ને તે ઈશ્વરદ્વારાજ બ્રહ્મ જગત્તુ નિમિત્તકારણ છે. સૃષ્ટિ-પ્રવર્તક ઈશ્વરને જ તે પુરાણકાલમાં નિમિત્તકારણરૂપે ઈશ્વર એવા પુરુષવાચક યજ્ઞ ગયું. અને ઈશ્વરને કર્તૃત્વ આરોપાયું પછી ઈશ્વરને બ્રહ્મની એકતા ઉપરથી, એ ઈશ્વરનેજ બ્રહ્મ શબ્દથી ઓળખવા માંડ્યો, અને બ્રહ્મનું શબ્દ મૂકે નપુંસકલિંગે હતો તેને, કર્તૃત્વ આવ્યું એટલે, પુલિંગ કરવાજ પડ્યો. બ્રહ્મા એ નામ, અદૈતવાદમાંના પારિભાષિક ઈશ્વરને મળ્યું, ને તે સૃષ્ટિકર્તા દર્શાવે. વેદમાં પ્રજાપતિ એવો સૃષ્ટિકર્તા દેવ હોયો છે, તેમ હિરણ્યગર્ભ પણ આપણે હમણાંજ કહી ગયા

તેમ તેણે જાણવેલો છે, એટલે એ બે નામ પણ, હવે કર્તારિષ અ-
હાને મળે. બ્રહ્મ—ધૃત્વર—બ્રહ્મા—આ ક્રમ હવે સમગ્ર શકારો; ને
બ્રહ્મા એટલે સૃષ્ટિકર્તા તેપણુ સ્પષ્ટ થશે. અવ્યાકૃત સત્ત્વી, સ્વતઃ
પ્રવૃત્તિની, વ્યાકૃત સત્, ને તે પછી સ્થૂલ પર્યંત સર્ગ, એ ચાર વાત
તે, નારાયણની નાભિથી કમલ, તેમાં બ્રહ્મા, અને બ્રહ્માની સૃષ્ટિ !
બ્રહ્માના પ્રથમ પુત્રોમાંજ મનુ થયા. મનુ એટલે મનસંવિત જે હોય
તે, મન એટલે વિચારવાનું ઇન્દ્રિય તે સંવિત—માણુ । ઇત્યાદિ. મન
સત્ત્વાથી સ્થૂળાન્ત સર્ગ થતા મનોયુક્ત જીવાદિ રૂહભવે છે એ આ-
પણે કહી ગયા છીએ; તેની સાથે બ્રહ્માપુત્ર મનુને હવે મેળની લેા.
એક મનુ જતા સુધી રહે અર્થાત્ અમુક એક પ્રકારે રિસ્તરેલી મનો-
યુક્ત સૃષ્ટિ ન્મ સુધી પ્રલયમાં લીન ન થઈ જાય, ત્યાં સુધીનો કાલ
મન્વંતર. મનુમનસુ—તે રૂપજ મુદિ છે. અનાદિ અવ્યાકૃત સમષ્ટિનું
મનુ—મનસુ—અ કૃત વ્યષ્ટિ છે ! નારાયણની ઇચ્છામાત્રજ છે ! આની
વ્યવસ્થા સર્વથા યોજીને સત્ત્વાર્થ સમજવાનો છે. ચાલતા મન્વંતર
વૈવસ્વત કહેવાય છે, તે પણ હવે સમજશે. આ મન્વંતરમા સૂર્ય-
થીજ આપણી પૃથ્વી પર્યંત ગ્રહમંડલ સજીવ છે, એ આપણે કહેલુંજ
છે, એટલે વિવસ્વત જે સૂર્ય તેના પુત્ર વૈવસ્વતમનુનો આ મન્વંતર
થઈજ રહ્યો. મન્વંતરાન્તે પ્રલય થાય તે તો સ્વર્લોગન્તર થાયછે,
એટલે નવા મન્વંતરમા નવો સૂર્ય, નવા ગ્રહ, ઇત્યાદિ નવીન રચના
થવાનીજ—અર્થાત્ પુરાણોમાં અમુક મનુ, અમુક દ્રુવ, અમુક ઇન્દ્ર,
અમુક સપ્તર્ષિ ઇત્યાદિ વ્યવસ્થા મન્વંતર મન્વંતર માટે આપેલી છે
તે ભયકરને લગાડી લેવાથી વાસ્તવિક થઈ જશે. મન્વંતરમાં પણ
અતુર્કગમન ઘણા મહાયુગ થાય છે; ને જે ચારયુગ તે પણ વિતરોત્તર

ધર્મની હાનિયુક્ત કહેવામાં આવે છે. એ પણ સ્પષ્ટ છે, કે સત્-રૂપ પરમાચારમાંથી હીનત્વ પામતે છેક અધોગતિ થઈ પુનઃ સત્-માર્ગ ઉદય પામે છે. ધર્મ અને તેના ચાર પગ, તથા ધર્મ એજ વૃષભએ સંગતિ હવે બંધ બેસશે. વેદકાલમાં ત્રિધાવચ્ચો વૃષભો રોલ્લોતિ ધત્યાદિ વાક્યોદ્ધારા વૃષભ એવું અગ્નિનું નામ સમજાય છે, ને અગ્નિપૂજાયુક્ત મીમાંસામાર્ગ એજ ધર્મ એ નિર્ણય થતાં ધર્મને વૃષભરૂપ પ્રાપ્ત થઈ જ રહ્યું ! સર્વને ધારણ કરનાર, સમક્ષ, વિશ્વમાત્રના જીવનરૂપ, ધર્મ (સૂત્રાણુ), સર્વ ધર્મોમાં વૃષભરૂપેજ પૂજાય છેઃ મીસરમા, દરિયામાં, અગ્નિ તથા બળદવાચક વૃષભ શબ્દથી સર્વને ધારણ કરતા વિશ્વનિયમરૂપ પરમ ધર્મને બળદ રૂપેજ ભાગવનાદિ વર્ણવે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ! ને તેની ખાતા પણ ગોએ દુર્ગર્થ શબ્દમાંથી સર્વાધારમય પૃથ્વી તે ફરે એ પણ સહજજ છે. આમ યુગ તથા ધર્મોદિ વ્યવસ્થા સમજાવી.

ધણાક મન્વંતરોથી દૃષ્ય થાય છે, દૃષ્યાન્તે જે પ્રલય થાય તેમાં તો કેવલ સત્યલોક એટલે અવ્યાકૃત સત્ રહે છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનો દિવસ ગઈ રહ્યો, વ્યાકૃત નામરૂપાદિ સ્થિતિ હતી તે બદલાઈ, રાત પડી, અવ્યાકૃત સત્ સ્થિર થયું. જેમ એક દૃષ્ય થઈ ગયો તેમજ એટલે તેવાજ ક્રમથી, નવો દૃષ્ય થવાનેઃ પણ તે પૂર્વ-દૃષ્યની વાસનાઓમાંથી પૂર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ થવાનો આમ યુગ, મહા-યુગ, મન્વંતર, દૃષ્ય—નારાયણ, અજ્ઞા મનુ,—સર્વનું ચક્ર ચાલે છે. એ ચક્ર કેવલ અનાદિ છે, ચક્રને છેડો હોયજ નહિ. માટેજ તેને અનન્ત કહે છે. અનન્ત એવું શેષનામનું નામ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. સર્પની કુંડલી કરતાં અનન્તરાત્રી વધારે સારી પ્રતિમા બીજી શી

હોય ? અનન્ત ઉપરજ નારાયણ સુતા છે, ને નાભિમાથી કમલ થઇ
 બ્રહ્મા સ્વયમેવ પેદા થયા છે, તથા મન્વાદિદ્વારા સૃષ્ટિર્મર્ગના વિ-
 ધાતા છે. બ્રહ્મા તેજ વિધાતા. અહો ! શબ્દમાત્રમા પણ શો ચમ-
 ત્કાર છે ! વિધાતા એટલે કર્તા, બ્રહ્મા; ત્યારે સૃષ્ટિના રચનાજ તેજ
 બધા પ્રાણીના ભાગ્યાદિના પણ નિયમનારાજ, તેજ વિધાતા—નસીબ
 પ્રારબ્ધ ! ! કર્મનો અર્થ પુરુષાર્થરૂપ ન રહ્યો, પણ કેવલ ભક્તિરૂપ
 થયો, ને તેમ થતાજ કર્તારૂપ બ્રહ્માએ તે કર્મ નિયમવાજ જોઈએ
 એમ હરી ચુક્યું. માટેજ બ્રહ્મા તે વિધાતા, કર્મવ્યવસ્થા પ્રથમ-
 થીજ નિયમનાર ! ! એમની પુત્રી સર્વની વાત જાણનાર વિદ્યારૂપ
 સરસ્વતી તેજ વિધાત્રી, તેજ ચિત્રલેખા, પ્રાણીમાત્રના ચિત્રવિચિત્ર
 ભોગનો લેખ કરનારી. ચિત્રલેખા, તેમ ચિત્રગુપ્ત એવો પણ દેવ
 હવે સ્પષ્ટ સમજી શકારો. સર્વ જગુના કરેલા કર્મરૂપી ચિત્રને ગુપ્ત
 રાખનાર તે ચિત્રગુપ્ત કર્મ કરાયુ તે ફલ આપ્યા વિના રહેનારજ
 નથી, કારણ પછી કાર્ય થનારજ છે. યોગશાસ્ત્ર તરફ દૃષ્ટિ કરતા
 સમજારો, કે સર્વ વ્યાપી આકાશમા કર્મમાત્રની છાયા ચીતરાય છે,
 ને યોગ્ય ક્ષણે તે કર્મના કર્તાને ફલદાતા નીવડે છે, એટલે આકા-
 શરૂપી ગુપ્ત ચિત્ર આવિર્ભાવ પામી સ્થૂલ મૃદ્ધિમા જણાય છે. ચિ-
 ત્રગુપ્તજ પ્રાણીમાત્રના કર્મનો હીસાબ લખે છે ! ! આ પ્રમાણે અર્થ-
 સંગતિ યોગ્યતા પુરાણોમા કહેલો સૃષ્ટિક્રમ ચચાર્થ રીને સ્પષ્ટ થઇ
 જાય છે; ને તેમા જે પરમ સત્ય સમાયલું છે તે તરતજ દૃષ્ટિગોચર
 થયા વિના રહેતું નથી નારાયણાદિ સ્થૂન કલ્પના પ્રાકૃત લોકને
 ભક્તિમાવ ગ્રેરી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી ધર્મપરાયણ કરવામા જેમ મહા
 સામર્થ્યવાળી છે, તેમ રહસ્ય વિચારનારા ગોધકને પરમતત્ત્વનો

મોઘ આપવાને પણ પૂર્ણ રીતે સૂચક છે. આવો અર્થ હોવોજ નોંધએ એમ એ કલ્પનાની અસંગત સ્થૂલતાજ તરત સૂચવે છે, ને એમ સૂચના થાય માટેજ મૂન રચનારે તે કલ્પના એવી સ્થૂલ ગોઠવી છે. પુરાણોની જે મહત્તા આપણે વખાણતા ચાલ્યા છીએ તે આ પ્રમાણે ગતાર્થ છે. એજ રીતિએ આપણે બીજા વિચારોને પણ અવલોકીએ.

ત્રિમૂર્તિ.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ, એ ત્રણને ત્રિમૂર્તિ કહેછે. એ ત્રણના વર્ણનાથીજ પુરાણો ભરપુર છે. કોઈનાર એમને એકજરૂપ બતાવવામા આવેછે, કોઈવાર એક એકના ઉપર ચઢના ઉતરતા ક્રમથી બતાવવામા આવેછે, કોઈવાર ત્રણને અન્યોન્યમા કલહ કરતા દર્શાવવામા આવેછે. આવો ભેદ છતાં સર્વથા તેમને એકજ પરમપુરુષના અંશ કહી જાણ્યો ત્રણેનો પ્રસાદ પામેછે; ને ત્રણમાર્થી ગમે તેને બળે તો પણ ફક્ત એકનું એકજ છે એમ પ્રતિપાદન કરેછે. ત્યારે બીજી બધી વાત વિચારતા પૂર્વે એ ત્રણેના વાસ્તવિક રૂપનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે, કેમકે તેમના રૂપ મથાથે સમજાઈ જાય, તો પછી તેમને અવલંબીને જે જે કથાઓ રચાઈ છે તેનું તત્ત્વ પણ ઉઘાડું થઈ શકે. ત્રિમૂર્તિ એવો વિચારજ ક્યાથી પેદા થયો? મૂલ વેદકાલમા ત્રણ રૂપે એકજ દેવ હોય એવી કલ્પના સ્પષ્ટ રીતે નથી. છતાં સર્વે દેવાદિનો ત્રિધા વિભાગ કરવાનો ક્રમ તો સ્પષ્ટ રીતે છે. યૃદ્ધી, અંતરિક્ષ, અને આકાશ, એ ત્રણ સ્થલપગ્તે સર્વ દેવને નિયમેલા છે, ઉપનિષદોમા પણ ત્રિવૃદ્ધિ ક્રમે સૃષ્ટિસંભવ કહ્યોછે. મૂલ સત્ તેમાથી પાત્ર અને તદ્દ્વારા ચિત્ પ્રકૃતિના વિવર્ત પરિણામ એમ ત્રિધા ઉ-

તપત્તિક્રમ સમન્વયેલીજ છે. ત્યારે, યદ્યપિ બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ એ દેવ-
સ્પષ્ટ રીતે વેદમા જણાતા નથી, તથાપિ એકજ પરમપુરુષનો ત્રિધા
વિભાગ થઈ સૃષ્ટિસર્ગ આવેડે એ વાત તો વેદમા તથા દર્શનામા છે;
ને તેજ વાસ્તવિક પણ છે. સામ્યદર્શનમા તો સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્,
એ ત્રિગુણ સ્પષ્ટ કરી આપ્યાછે, ને રજસ્થી પ્રવૃત્તિ, સત્ત્વથી સ્થિતિ,
તમસ્થી સહાર, એમ પણ વ્યવસ્થાપ્યુ છે. આ બધી સગતિને મે-
ળવી લેતા ત્રિમૂર્તિનો ઉદ્ભવ કેમ થયો તે સહજમા સ્પષ્ટ થાયછે.
સામ્યના વિભાગને અનુસરી અને કર્તારૂપ રમોરૂપ બ્રહ્મા, પાનનરૂપ
સત્ત્વરૂપ વિષ્ણુ, અને સહારરૂપ તમોરૂપ શિવ, એમ ત્રણ મૂર્તિ
બધાઈ—છતા, પરમ ઔપનિષદ રહસ્યને અનુસરી તે નણે એકજ
પરમસતતા રૂપાન્તર એમ તો સિદ્ધજ હતું, એટલે ત્રણ છતા એકજ
જ એમ પણ સહજમા રસિત થયું

ત્રિમૂર્તિની પ્રતિમૂર્તિને હવે અવલોકીએ. પ્રથમ બ્રહ્મા બ્રહ્મા
એ નામ કેમ ઉત્પન્ન થયું, તથા બ્રહ્મા એટલે શું તે આપણે હવેજાણ
કહી ગયા છીએ. એ બ્રહ્મા તેજ અદૈતવાદમાના હિરણ્યગર્ભ તથા
વેદમત્રમાના પ્રજાપતિ, એ નામ પણ પામ્યા એમ આપણે કહેલું છે
હિરણ્યગર્ભનો પારિભાષિક અર્થ બામ્બુપર રહી ગયો, અને પુરાણોમા
હિરણ્ય એટલે સુવર્ણનો ગર્ભ એવું નામ આપ્યા બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્માણસું
પડ્યું. હિરણ્યગર્ભ તેજ સુવર્ણનું ઇંડુ. જેમ કમલથી કરીને સતરૂપ-
માથી સ્વતઃ પ્રવૃત્તિએ ઉદ્ભવેલા સૃષ્ટિસર્ગની સગા કરી બતાવીછે,
તેમ ઇંડાથી પણ સમન્વવાની છે. એવી બીજી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે-
મા પ્રથમથી કેવલ એકાકાર પદાર્થ છતા, તેમા એક મિહુનો જમાવ
થઈ વધતે વધતે સ્વતઃ જ એકે પ્રાણી ઉત્પન્ન થઈ આવે! વળી એ-

અધી ક્રિયા થયા કરે પણ કોઈના જોવા કે જાણવામા ન આવે એમ દં-
કાયલી, ગુમેજ, રહે । સતરૂપ અવ્યાકૃત બ્રહ્માથી સૃષ્ટિસર્ગ તે એક
ઈંડા જેવોજ છે બ્રહ્માઃ ઈંડુજ છે, કેવલ ચૈતન્યરૂપ વ્યાકૃત સર્વથી વ્યાપ્ત
હોય તેજેમય છે, માટે સુરર્ણરૂપ છાંદુ છે. એ સુરર્ણાડમા બ્રહ્મા બેઠા
નથી પણ એ સુરર્ણાડજ બ્રહ્મા છે. એ સુરર્ણાડના વિભાગ બ્રહ્મા-
એ કર્યા અને આકાશ, પૃથ્વી રચાયા । સુરર્ણાડના અધિષ્ઠાતા, પદ્મ
ચોનિબ્રહ્મા, તે પાઠા હસનાહનપપુ છે. એમા પણ નવાઈ નથી
હસ એવું અદ્વૈતભાષામા બ્રહ્મનું નામ છે, તે પરબ્રહ્મથી આવિર્ભાવ પા
મનાને લીધે બ્રહ્મારૂપે, બ્રહ્મરૂપ નારાયણની નાભિના કમલમા બેઠેલા
સ્વયંભૂરૂપે, જે દેવ મનાયો, તે હસના ઉપર બેઠેલો પણ હોવોજ જો
ઈએ બ્રહ્માને શુદ્ધ ચૈત હસનુંજ વાહન છે, તે વાસ્તવિક છે એ હસજ
નીરક્ષીરવિવેક કરવા—જડચૈતનાત્મક અવ્યાકૃત સત્તે વ્યાકૃત કરવા,
સમર્થ છે । હજુ એક વધારે શબ્દરચના વિચારો એ/લે બ્રહ્માને
પરિવાર સમજાશે. જેને વિચારવાની શક્તિ છે તે મનુ, ને તેજ બ્ર-
હ્માડના મનુષ્યાદિ, ત્યારે મનુ તે બ્રહ્મા પુત્રજ, એ આપણે કહેલું છે,
વળી વર્તમાન સૃષ્ટિસભ્યે, આપણી પૃથ્વી સૂર્યદ્વારા પ્રાણુરતી છે, સૂ-
ર્યથીજ મનુષ્યોનો ઉદ્ભવ છે, માટે આ મન્વતરના મનુ સૂર્યપુત્રજ
છે, વૈવસ્વત મનુ છે । પણ બ્રહ્માને કેવલ પુત્રોજ છે એમ નથી,
એક પુત્રી પણ છે સરસ્વતી તે કોણ ? બ્રહ્મ એટલે સત્ ને તેમા
વાયુ એટલે શબ્દ ચતા શબ્દબ્રહ્મ ઇંધર, ઈત્યાદિ ક્રમે સૃષ્ટિ જ્યારે
શબ્દબ્રહ્મ કે ઇંધર, તેને બ્રહ્મા નામ મળ્યું, ત્યારે તે બ્રહ્મા પણ વાયુ
સહવર્તમાન તો હોવાજ જોઈએ. ત્યારે વાયુ તેજ બ્રહ્માની પુત્રી સ-
રસ્વતી, વાયુ એવું સરસ્વતીનું નામ છેજ. સત્ છે તે સ્ત્રીએ નથી,

નપુસકે નથી—સર્વમય છે, માટે બ્રહ્મા પણ સર્વમયજ છે, બ્રહ્મા-
વાય્ એવા સ્ત્રીપુમાત્મક દેવરૂપ છે. બ્રહ્મા એવું વેદનું, તથા ઔપનિ-
ષદ પરમ જ્ઞાનનું, નામ પણ છે, તેજ વાય્ એમ પણ વ્યવહારાય છે,
તેજ વેદ પણ, ત્યારે બ્રહ્મા તે પણ વેદરૂપજ, આર વેદ જાણના ચ-
તુર્મુખ । અને વાય્રૂપ પરમરહસ્યનેજ ધરવાને હિત્સુક, સર્વદા આત્મ-
જ્ઞાનમાજ નિમગ્ન, આત્મસ્થજ—સરસ્વતીકેપર મોહિત થઈને, તેની
પાગળ દોડનાર । । સરસ્વતી સર્વદા કુમારિકાજ છે, હોવીજ જોઈએ
જ્ઞાન કોને વરી બેઠું છે ? દેવત્વરૂપ સત્ તે દેવસ્થજ, કુમારિકાજ ।
એમજ સનતકુમારાદિ બ્રહ્માના માનમિક પુત્રો જે સર્વદા કુમારજ
છે તેમને સમજી લેવા. બ્રહ્માના રૂપાન્તર, તેમના તાનાના
દેવ વિશ્વકર્મા, ત્વષ્ટા, ઇત્યાદિ પણ હવે સગતિયુક્ત જણાશે. બ્રહ્માએ
પુત્રીકેપર હુઈંછિ કરી માટે યજુર્વિભાગ શુભાગ્યો । જ્ઞાનરૂપ કુમારિકા
સાથે પરણનાર યજુર્વિભાગથી નિમુખજ છે, ધૂમમાર્ગમા તેને મોક્ષ
મુખ છે ? અર્ચિમાજ તેનો આનંદ છે, બ્રહ્મા પ્રભાપતિરૂપે યજુના અ-
ધિષ્ઠાતા છે, પણ બ્રહ્મારૂપે યજુર્વિભાગ પામનારા નથીજ. પ્રભાપતિ,
યજુ, અને વિશ્વચક્રનો અનાદિ નિયમ, એ સર્વનું કઈકે રહસ્ય આ-
પણે કહી ગયા છીએ તે હવે સ્પષ્ટ કરી લેા હોમહવન તેજ યજુ
નથી, આપુ વિશ્વ યજુરૂપ છે, કર્મમાત્ર યજુ છે *

રજોમય, સંહિકર્તા, બ્રહ્માના દર્શન કર્યા પછી, સત્ત્વમય, પાનન
કર્તા વિષ્ણુને વિલોકો બ્રહ્મા, તે જૂઠું નધવું, એવા ધાતુ ઉપરથી
' સર્વમય ' અર્થવાચક સંબદ છે, તેમ વિષ્ણુ તે પણ વિશ્વ પેસવું,
એવા ધાતુ ઉપરથી ' સર્વવ્યાપી ' એ અર્થવાચક છે અર્થાત્ ઉભયમા

કર્તૃત્વાદ કે હસ્તપાદાદિભત્વાદિ ધર્મનો ભાસ પણ નથી જેમ પૌરાણિક બ્રહ્મા જે ધર્મયુક્ત છે, તે ધર્મયુક્ત એના નામવાળો દેવ વેદમાં નથી, તેમ પૌરાણિક વિષ્ણુ પણ વેદમાં નથી વિષ્ણુ એવું નામ વેદમાં વારંવાર આવે છે, પણ તે સર્વથા સૂર્યનું વાચક હોય છે, એમ અર્થસંગતિથી, તથા પ્રાચીન ટીકાકારોના વચનોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે † એટલે સૂર્ય પણ કહી શકાય છે કે પૌરાણિક વિષ્ણુ વેદમાં નથી, પણ તે વિષ્ણુના જે નામ, નાગયજુ, પુરુષોત્તમ, તે પણ વેદમાં

† इदंविष्णुर्विचक्रमेधेधानिदधेपदम् એ વેદવાક્ય ॥ એનો અર્થ એવો છે કે “આ, વિષ્ણુએ કમલું વડું, ત્રિધા પાદ મૂક્યો” એ ઉપર દી. ૧ કરતાં આ મંત્રવિષે દુર્ગાચાર્ય તથા જૈર્ણવાભ લખે છે કે વિષ્ણુ તે આત્મિય, ત્રિધા પદ તે સૂર્યનું પૃથ્વી અતરિફ અને આકાશમાં ત્રણ પ્રકારે વ્યાપવું તે, અથવા હૃદય મન્યાન્હ અસ્ત અથવા સૂર્યનું અગ્નિવિધુનું અને આદિત્યરૂપે પ્રકાશવું તે સાચણાચાર્ય પણ બાધ્યમાં વિષ્ણુનો અર્થ સૂર્યજ કરે છે, પણ વામનાવતારના ત્રિપદની વાત સચવે છે ત્યારે એટલું સિદ્ધ થાય છે કે વિષ્ણુ એટલે સૂર્ય વળી એક આખું વિષ્ણુસૂક્તજ તપાસીએ, ઋમ. ૧. ૧૫૪ ૧-૬ વિષ્ણોર્નુકરીયાંણિ ઈત્યાદિથી આરભી ચાલેલું જેમાં વિષ્ણુનું એક વિશેષણ છે, પાર્થિવાનિવિમમેરજાંસિ, તે સહિત, જે પંક્તિ આપણે લખી ગયા તેનો અર્થ એટલો છે કે “(અમે) વિષ્ણુના વીર્યનું (શુ વર્ણન કરીએ) જેણે પાર્થિવ રજસ નિર્મ્યો છે ” સાચણાદિ સર્વ વિષ્ણુનો અર્થ તો સૂર્યજ દરે છે, પણ “ પાર્થિવરજસ ” એ રાખ્દનો જે અર્થ દરે ॥ તે પણ લક્ષમાં લેવા જેવો ॥ લખે છે કે રજ્જનાત્મકાનિ ક્ષિત્યાદિલોકત્રયાતિમાન્યાતિત્વવાદીની રજાંસિ નિર્મમે એટલે “ રજન ” કરવાવાળા ક્ષિતિઆદિ લોકત્રય અભિજ્ઞાન અગ્નિ આદિત્ય વાયુઆદિ તે રૂપ જે રજસ નિર્મ્યો ” આદિત્યરૂપી વિષ્ણુને માટે આમ કહી શકાવું વાસ્તવિકજ છે, પણ સંપ્રદાયમાં

તેના અર્થે વધી, તેમ અન્યાર્થે પણ વિરલજ છે વળી, અન્યાર્થક
છતા પણ વિષ્ય કદાપિ પણ વેદમંત્રોમા પ્રાધાન્ય પદવીએ જણાતો
નથી, વરણુ જેટલી, કે ઈદ્ર જેટલી પણ, પદની ભોગનતો નથી વિષ્ય
સર્પરૂપ છતા, જે આદિત્ય સખ્યા છે તેમા પણ ગણ્યાપણો નથી, છેક
મહાભારતમા ખારમા આદિત્યરૂપે જણાય છે ત્યારે વિષ્ય એવો દેવ
થયો કયાથી ? હવણાજ જે ગીકા વેદાર્યાદિ વિષે આપણે આપી ગયા
તેમાથી સહજ જણાય છે કે વિષ્યને કર્તારૂપે માની તેના બોલોકાદિ
સ્વર્ગની મ્ત્રી વ્યવસ્થા પુરાણમા થઈ રહી પણ યેન શબ્દશક્તિને

જ્યાંદે વિષ્યએ આદિત્યરૂપ તથા પુરુષોત્તમરૂપ ધારણ કરું ત્યારે રજસનો
ગર્ભ પણ અગ્નિવારવાદિથી ખદસાઈ 'રેતીની કણ' એવો થઈ ગયો, ને
આજ વેદમંત્ર એમ અર્થે ઉતારવામા આઠગો કે હે વિથો ! તમારા પરા-
ક્રમ વર્ણવવાનો પ્રયાસ કરનાર રેતીના કણ ગણવાનો પ્રયાસ મ્હે તેડ
જો ! જુઓ ભાગવત પાર મહિમ્ન ડરુવિક્રમત ઇલાદિથી પાર્થિવાનિ
વિમમે સરજાસિ મર્ત્ય ॥ ૮ ૨૩ ૨૯ ॥ એના એજ વેદસૂક્તમા
છેડે એમ આવે છે કે તાવા ઘાસ્તુન્યુષ્મસિગમધ્યે યત્ર ગાવો મૂરિ-
શૂગા અયાસ "અમે તે વાસ્તુમા જવા સ્તવીએ છીએ જ્યા બૂરિશૂગ
ગો છે " ગોતાના નિકૃતમા આ મંત્રને સ્પષ્ટ કરતા ચારક લખે છે કે
સર્વેઽપિ રદ્મયો ગાવ ડરુચન્તે "જમા કિરણુ ગો કહેવાય છે " સાચણ
પણ આ અર્થને અનુભાદે છે બૂરિશૂગ એટલે પણ લાખા વિસ્તારવાળા
એટલોજ અર્થ સાધ્યકરો કહે છે તે ધામ કે જ્યા સૂર્યના દીર્ઘવિસ્તૃત
રિણો ॥ તેને અમે ઈન્દ્રીએ છીએ, એવો અર્થ થયો, ને તેજ અર્થ મો-
ક્ષાગ્નિવાયુક ઋષિઓને ઇષ્ટ હોય એમ આપણે જલખી ગયા છીએ તેમાથી
સહજ સમજાય તેમ ॥ છતા પુરુષોત્તમ વિષ્યનું ધામ બૂરિશૂગ એટલે
લાખા રીંગડાવાળી, ગો એટલે ગાયોનુ બરેલુ, ગોલોક થઈ ગયું !

સીધેજ આવું પરિવર્તન થઇ ગયું એમ અમે માનતા નથી, ધણાએક
 યુરોપીય પડિતો તેમજ માનીને સતોષ માને છે, ને જે તે રીતે
 ઋષિઓની ખુદિની હીનતા સિદ્ધ કરવા મથે છે. પ્રાચીન વેદકાલની
 જે સગતિ છે તેને ઋષિઓ સમજી ન શક્યા, માટે તેમણે પુરાણમાં
 અમુક બ્યવસ્થા બુલથી માની એમ તે પડિતો કહે છે, ને અમાગ
 પુરાણકર્તા વ્યાસાચાર્યને વેદનો ખરો અર્થ બજાવવા આવે છે ।
 અરજી. કાતબલ પ્રમલ છે, શું કહીએ । વ્યાસને એ પડિતોના કૃતા
 તો નધારે જ્ઞાન હતું એમા શક નથી, વેદાર્થ પણ વધારે સારી રીતે
 સમજાયનો હતો. તેને સપૂર્ણ રીતે, સૃષ્ટિસર્ગ, મોક્ષબ્યવસ્થા, ઈત્યાદિ
 જ્ઞાત હતા દેશકાલાનુસાર તેણે પ્રાચીન સજ્જેલી શક્તિનો, ભક્તિજ્ઞાન
 ઉભય પ્રતિપાદક પુરાણોમા થાય તેટલો ઉપયોગ કર્યો છે, ને તે સમ-
 જીનેજ કર્યો છે, એમાજ એ ઋષિનું ઋષિત્વ છે, પુરાણનું પૂજ્યત્વ
 છે. સર્વમય દિશ્સ્વરૂપી મહાજલમા સુતેલા નારાયણ તેજ તેને મન
 (વિદ્યા) પ્રવેશ કરનાર સર્વપ્રવિષ્ટ વિષ્ણુ હતો; નહિ કે વેદકાલના
 વિષ્ણુનો સૂર્ય એ અર્થ ન સમજાયાથી તેને હાયપગત્રાણો વિષ્ણુ
 વર્ણવવા બેઠા હતા નરનારાયણ-બ્રહ્મ-સત-તેજ વિષ્ણુ-તેજ પુરોષોત્તમ
 પુરોષોત્તમ એ નામમાંથી વર્તમાન સમયે જરા અબ્યવસ્થા પેદા થઈ
 આવી છે. વેદમા પુરુષ એટલે બ્રહ્મ એમ છે, સાખ્યમા પુરુષ એટલે
 જીવ એમ છે. ત્યારે વૈદિક પુરુષરૂપ બ્રહ્મ તે, સાખ્યપુરુષરૂપ જીવથી
 ઉત્તમજ છે, પુરુષોત્તમ છે, છતાં વૈદિક પુરુષથી ઉત્તમ નથી, તેની
 સાથેતો એકજ છે. આમ સ્પષ્ટ વિવેક છતાં સપ્રદાયવાળા મતાન્ધ
 થઇ વૈદિક પુરુષરૂપ બ્રહ્મથી પણ પુરુષોત્તમ ઉત્તમ છે એમ અડાવેડે ।
 બ્રહ્મ એટલે વૃદ્ધિ પામી સર્વને રૂપ આપનાર, સર્વને ઉદ્ભવ પમાડ

નાર બ્રહ્મા છે, તેમ વિશ એટલે પ્રવેશ પામી સર્વાધારમય વિધ્યુ છેઃ એક રાજસુ છે. જીને સાત્ત્વિક છે. મય સત્ત્વપનો જે ધારણાત્મક સ્વભાવ, તે વિધ્યુ ધારણાત્મક અવ્યાકૃત સત્ તેજ અનાદિજલ એમ આપણે કહી આવ્યા છીએ, તે જલમા વિધ્યુ પેદ્યા છે, ને અનન્તતા રૂપ સત્માથી વ્યાકૃત યદ્ય ઉદ્ભવ્યા છે માટે અનન્ત-રોપ-ઉપરજ સુતા છે-રોપશાથી છે. વિધ્યુ તેજ અમૃત કદાપિ અપુન, ખડિત, ન થાય તે. સત્ એમની નાભિમાથી કમલાદિ તો સમન્વેશાન છે. ધારણાત્મક દેવ તેજ અમરત્વ-દાતાપણ, તેનેજ સ્વર્ગનો પણ અધિકાર-તેનું સ્વર્ગ ગોલોક-સૂર્યના કિરણનો લોક સૂર્યજ. એમ સંકલનાજ વાસ્તવિક છે, ગાયનો સંઘ ચરતો હોય તે લોક એમ નહિ.

સમુદ્રમંથન કરનાર વિધ્યુજ છે. દુગ્ધ સમુદ્રને, મંદરાયવનો વાસ બનાવી, દેવ અને અસુરોએ, વાસુકીનું નેતર કરી, વયોબ્યો-અમૃત પામવામાટે. અવ્યાકૃત સત્માથી વ્યાકૃત થવા માટે છે ત્યારે શું થાય છે ? સ્ફુરણ, વલોર્ણજ. આપણે જાણીએ છીએ કે એજ અનન્તતાને જલરૂપે વર્ણવેલી છે, એટલે તેજ દુગ્ધસમુદ્ર. અનન્ત અવ્યાકૃત રૂપમાથી વ્યાકૃત શ્વેતાભાસમય જડચેતનાત્મક વિંધનુ પ્રથમ સ્ફુરણ, ને તેનુંજ નારાયણે, વિધ્યુએ, કહેલું મંથન. અરૂર એવું જે અવ્યાકૃત-તે રૂપ ધારણ કરવા માટે-જડ ચેતન એ અંશ જુદા જ-શ્યાવવા માટે, એ અસુર અને દેવ અધિકારમય-જડમય-અમૃત, અને તેજોમય-ચિન્મય-દેવ, જેનું ભેગા મળીને અમૃતને પામવા સાઈ સમુદ્ર મંથન. અમૃત, અમરત્વ, એપણુ નિરવધિ અનન્તરૂપની સંજ્ઞા છે એટલે જડ ચેતન ઉભયમાથી કોણ સદા નિરવધિ અનન્ત સત્ત્વ

છે, એ વિચારતા, તે ઉભયના અનન્યત્વરૂપ, અવ્યાકૃત સત-નારાયણ
 વિષ્ણુજ, અમૃતરૂપ છે,—દેવજ આખરે અમૃત મેળવી શકે છે. જદ
 મય વિહારમા બંધાનારને મોક્ષ છેજ નહિ, તે અસુર છે, દૈત્ય છે;
 એતનમય ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ સમજનારને મોક્ષ છે, તે દેવ છે, અમૃત પીનાર
 છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિસર્ગને અનેકરૂપ રૂપાતર મળેલા છે, પણ તેમ
 સમાયક્ષ્ણ પરમરહસ્ય વિચારવાને સત્વર દૃષ્ટિગોચર થાય એમ છે.
 વિષ્ણુનો સમૃદ્ધિમા 'કાંઈ જાણીજ છે ? એમનેજ ઘેર કષ્ટતરુ ને કામ-
 દુષ્ટા સર્વસિદ્ધિદાતા તૈયાર છે !' કષ્ટતરુ, જે જે કષ્ટના થાય તે તે
 આપનાર વૃક્ષ એવો અર્થ તો પ્રસિદ્ધજ છે, પણ કષ્ટે કષ્ટે તરુની-
 થેડે અવ્યાકૃત ખીજમાથી વ્યાકૃત ચનાર સર્વ સમૃદ્ધિમય અનંત
 બ્રહ્માણ્ડ તેજ કષ્ટતરુ નથી ? એજ વિષ્ણુરૂપ પરબ્રહ્મને ઘેર સુવર્ણ
 મણિમાણિક્ય સંપૂર્ણ દેવતરુ. કામધેનુ પણ એની એજઃ અવ્યાકૃત
 સત તેનો વાયુથી, શબ્દબ્રહ્મદ્વારા, વ્યાકૃત થવાનો સ્વભાવ. એ વાયુને
 વેદમા ધેનુ કહેલી છે, એ આપણે બ્રાહ્મણકાલનો વિચાર કરતા સ્પષ્ટ
 કહેલું છે. જેમ ધેનુમાથી દુગ્ધ સ્વતંજ ઝરે છે, ને તે દુગ્ધ પદાર્થ
 દ્વારા, જીવનમાત્રને ઉપયુક્ત થાય છે, જીવનજ છે, તેમ વાયુ પણ
 વિશ્વમાત્રનું જીવનજ છે, વિશ્વનું નિદાન છે, બધા વિશ્વને ઉત્પન્ન
 કરનાર છે. ભારે વાયુ-ધેનુ-કામધેનુ-અવ્યાકૃત સતરૂપ વિષ્ણુને ઘેર
 દુજે એમા શો સંદેહ ! એવા વૈભવવાળો વિષ્ણુલક્ષ્મી, શ્રી, આનંદ, તેને
 પતિ હોવોજ જોઈએ. કમલની રમ્ય શોભા, તેના સુવર્ણમય કેશર, એ
 સર્વ ધર્મમા શ્રીનું ચિન્હ છે. જેમ કમલ આખું સ્વંતઃપ્રવૃત્તિનું ચિન્હ
 છે, તેમ તેનાં કેશર શ્રીનું ચિન્હ છેઃ મીસરના ધર્મમા આવી સંગ્રાએ
 ધણી છે, ને તેમને રૂ

પરથીજ, આપણા પુરાણની સંગ્રા-

જોના અર્થ કરવાનું સુતર પડેલું છે, તથા કાંઈ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી. ત્યારે લક્ષ્મી તે કમલા, કમલાલયા, પદ્મા અને જોની ના-
 વિમાથીજ કમલ, તેનીજ પત્ની, તે રૂપજ, એટલે શેષલાયીના પગ પણ
 તાગામેજ. આ પ્રમાણે વિચારતા ચાંદરતનો ઉદ્દભવ કાંઈ સમજી શકારો.
 ચંદ્ર પણ તેમાનુજ રત્ન છે, પણ તે ચંદ્રની ઉત્પત્તિ તથા તે ચંદ્ર-
 કારા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ, એ વિષય ધણો ગહન છે, તે તેથી આપણા
 જોના પામરને અગમ્ય છે, પણ ઉપનિષદાદિદ્વારા જોટલું એ વિષયના
 સમજાઈ શકાય છે, તેટલું અત્રે યોગ્યવાદી સ્પષ્ટતા થશે આ પ્રમાણે
 વિષયના શંખ્યકાદિની વ્યવસ્થા પણ સમજી શકાય, જેમ
 અધ્યાને હસતું વાહન છે, તેમ વિષયને ગરુડનું વાહન છે. ગરુડનું
 વાહન હોવાનું દારણ શું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને ગરુડ એ
 શબ્દના સ્વરૂપમાત્રથી મળી શકતો નથી. ત્યારે અન્ય પ્રાચીન ધર્મ-
 સંગતિ સાથે મેળવવાથી ગરુડને સમજવો જોઈયું. મીસરના ધર્મમા

“ચક્ર તે અનન્તતાની મહા છે જેમજ વિષ્ણુના પદાદિ ચ્વન ચ્વર-
 ણના ચિન્હ છે વિષ્ણુ પ્રિયવક્ત્ર પણ અશ્વત્થ-પીપ્પળા-છે, તે તે ઉર્ધ્વ-
 મૂળ અને અવાહનમા જેમ વેદોપનિષદ તથા ગીતાના ૧૫ મા અધ્યાયના
 જોનો છે ચક્ત્રં વેદ સ વેદવિત્” જે જેને જાણે તે વેદરહસ્ય જાણે.
 વિષ્ણુ તે ગર્ભ, ૫ વક્ત્રના ડાળિશ્ણુ ના વિચારથી મહામહાદેવના—
 એજ, ઉપરમન અને તમે માખાપરાધિ, એવો વિચાર અશ્વત્થ જેમજ
 વટવક્ત્ર-વટ-પણ વિચારો છાન્દોગ્યમા વટધાનને અભ્યાસમા વ્યાકૃતની
 સ્થિતિના ઉદ્દ હરહરને વાંળ્યા છે એ વટવક્ત્રના પદમાજ વિષ્ણુ નુવે છે
 તે વાસ્તવિજ્ઞ છે એટલુંજ નહિ, પણ વટવક્ત્રની જટા-વટવાર્ધ-પૃથ્વી અને
 સ્વર્ગના સળધનું ચિન્હ છે—અગ્નિશિખાનું પણ સૂચક છે—અગ્નિરૂપ, મોક્ષદાનરૂ-
 પિવને પ્રિય છે

પણુ ! મૂર્તિ છે.* જેમ બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ છે તેમ ઓસિરિસ હોરસ
 ટાઇટાન છે તે તેમના કર્માદિ ચથાર્થ રીતે અન્યોન્યને મળતાજ છે.
 તે ધર્મમા હસ એ સ્પષ્ટિકર્મનું રૂપ છે, ગરુડ એ અનંતનું રૂપ
 છે, હોરસનું વાહન છે. ત્યારે બ્રહ્માને હંસનું વાહન, તથા વિષ્ણુને
 ગરુડનું વાહન એ હવે સ્પષ્ટજ છે. કોઈપણ જીવને અગમ્ય એવજ
 પ્રદેશોમા ધણી ત્વરિત ગતિથી હડનાર, અને સૂર્ય સામે દંડદંષ્ટિથી
 જોઈ શકનાર, એ પક્ષી અનન્તતાનું ચિન્હ થાય તથા વિષ્ણુનું
 વાહન થાયજ. વિષ્ણુ એ નામ સૂરવાચક છે, એટલે સૂર્યના તેજથી
 પણ ન અજાત જનાર, તથા હડનાર આ સમર્થ પક્ષી તેમનું
 વાહન હરેજ. કાવના અનન્ત ચક્રમા મન્વન્તરાન્તે લીન થઈ વળી
 પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ પામતા સૂર્યને, હડતા પક્ષીનુંજ વાહન હોય. ગરુડે
 ચટ્ટેયા વિષ્ણુ મન્વન્તરાદિ ચક્રની સંગા છે. આ કદપનાને આથી
 પણ વિશેષ સાખીતી મળેછે. ગરુડનો બાઈ અરુણ તે સૂર્યનો સારથી,
 અને ગરુડ વિષ્ણુનું વાહન એ કેવું અસંખ્ય વાગે છે ? કયા ગોસો-
 કરાસી શેષશાયી લક્ષ્મીપતિ ! અને કયા એક સામાન્ય દેવ આદિત્ય ?
 જે બાઈ એવા જુદા જુદા દેવના સારથી કપાથી ? પણ વિષ્ણુ એનું
 સૂર્યનું નામ છે એ વાત સ્મરણ કરતા આ બધી વાત સ્પષ્ટ થઈ
 ગઈ. વિશ્વના બ્યાપક સૂર્યનું એટલે વિષ્ણુનું વાહન મન્વન્તરાદિરૂપ
 ગરુડ, તેમ વિશ્વના તેજપ્રદ સૂર્ય આદિત્યનો સારથી પાગળો અરુણ
 નહીં ! અરુણ તેજ પૈદિક ઉપા. જે વિષ્ણુ અને સૂર્ય એક ન હોત
 તે ગરુડ અને અરુણ બાઈ પણ ન થયા હોત, એ હવે સ્પષ્ટજ છે.
 વિષ્ણુ અને સૂર્યની એકતા લક્ષમાં રાખનારીજ સમગ્ર શકાગે

કે ત્રિમૂર્તિમાંથી વિષ્ણુનેજ 'ચામાટે સ્વર્ગાધિપત્ય છે; ને તે સ્વર્ગનું નામ પણ ગોલોક, વૈકુંઠ ઇત્યાદિ ચા માટે છે. આપણે વારંવાર એ વાત સ્પષ્ટ કહેલી છે કે સૂર્યસ્થાન તેજ સ્વર્ગ છે, ને તેના ગો-કિરણ તેજ ગોલોક છે; તો ત્રિપણુ તે ગોલોકનાજ ઈશ્વર હોવા જોઈએ- પછી સંપ્રદાયવાળા બધે ગાયેને પૂછડે વિષ્ણુને વળગાડી તેની પૂઠે સખીભાવે બસો ! સૂર્યભેદન તેજ મોક્ષ, માટે વિષ્ણુજ મોક્ષદાતા. શ્રાદ્ધમા પિપ્પલદાન તે પણ, વિષ્ણુલોકમાં, પિતૃને મોક્ષલવાનેજ ' આ પ્રમાણે સ્વર્ગાદિ વ્યવસ્થા સમજતા ધર્મરાજ અને ચિત્રગુપ્ત તથા યમાદિ પણ સમજાઈ જશે.* આ બધીસંગતિ ત્રિચાર્યા પછી હજુ પણ વિષ્ણુ અને

જમણ પછીની ગતિ આદિનું જે પુરાણ છે તે મરહુપુરાણ કહેવાય છે, એ નામ પણ શું સૂચવે છે ? મોક્ષદાતા વિષ્ણુના વાહનેજ એ કથા સમજાવી જોઈએ કેમકે સૂર્યદ્વારાજ મન્વન્તરાન્તરિધિતરિપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે । મરહુપુરાણમાં કહેવું છે કે માણસનો જીવ મુલા પછી અંગુષ્ઠ જેવડો થાયને યમદૂતોની સાથે જાય છે, વૈતરણી બોળે છે, ને સહર્મા હોય તે ગાયને પૂછડે બાઝીને તરે છે, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ. આ સંગતિ પણ કેવળ પારમાર્થિક અને સત્યજ છે. સૂર્યમા જવામાટે આકાશપી વૈતરણી બેઠવાનીજ છે, ખરા રાજયોગી વિના ખીલથી તેમ જનનુજ નથી, તેજ, ને એજ સૂર્યકિરણને પૂછડે બાઝી તરે છે-સૂર્યમાં જાય છે. વૈતરણી એ રાજ્ય વિતરણ ઉપરથી થયો છે (૧ એટલે તરવું એ થાવું). સર્વ વ્યાપી આકાશમાં જે તરવું તે વિતરણ, ને તે કર્મ તે વૈતરણીઃ આકાશમાં તરતે તરતે સૂર્યમાં જવાય એજ વૈતરણીનો મહિમા. જીવ અંગુષ્ઠ જેવડો થાય છે એ પણ ખરજ છે; મરણપછી કારણસંહિત ચૂકમજ વૈતરણીમાં પડે છે એ આપણે સમજાવેલુંજ છે વૈતરણીનો વિચાર સર્વ ધર્મોમાં છે, જે વિષે આપણે પ્રકરણ ત્રીજામાં વિચાર કરી ચૂક્યા છીએ.

સૂર્યની એકાદાને આગળ જોયો તો અવતારનો ખુલાસો થશે. દશાવતાર, જે પ્રસિદ્ધ છે, તેપણુ વિષ્ણુનાજ છે, સિવ બ્રહ્માના નહિ; તેમ ભાગવતાર્થિમા વિષ્ણુના અનંત અવતાર પણ દર્શા છે. જુઓ. સ્પષ્ટિક્રમમા આપણે જોયું છે કે સૂર્યથી મન્વાદિ વિસ્તાર છે... છતાં માનની મર્યાદા છે. ત્યારે અવતાર થવાનો બંડાર સૂર્યમાજ છે. વળી, એ પણ આપણે સમજાવી ગયા છીએ કે મુક્તમહાત્માઓ સૂર્યરૂપે પણ થઈ શકેછે, ચા સૂર્યસ્થ પણ હોયછે; તો તેવા પુણ્યવાન પરમહારશ્વિક અનંતરૂપ મહાત્માને “ધર્મનો લોપ થવા બેસે” ત્યારે અસ્તરવાની ઇચ્છા થાય. તો તેમ પણ બનવું સહજજ છે. ત્યારે વિષ્ણુના દશ અવતાર માનો કે અનંત અવતાર માનો તો પણ એકતુ એકજ છે. પણ દશ એ સંખ્યાજ સામારે નિયત થઈ હશે ? એમ માનવાને કાંઈક કારણ મળેડે કે મનુષ્યનો ઉદ્ભવ પાંચ ક્રમથી છે: મત્સ્ય, તેમાથી કચ્છ, તેમાંથી વરાહ, તેમાંથી વૃસિંહ, તેમાંથી વામન. પછીના પાંચ ક્રમ મનુષ્યની ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ધર્મગતિના છે. મનુષ્ય મૂલ કૃપાપત્તિ સમયે પરાક્રમપરાયણ હોયછે, પછી ધર્મનિષ્ઠામા નિમજ્જ થાય છે, પછી પ્રેમ આનંદાદિમા નિમજ્જ હોયછે, પછી પરમાર્થ શ્રદ્ધા કરી ગૌતમરૂપ પરમરહસ્ય વિચારે છે, ને અંતે સદ્ધર્મરૂપ મોક્ષરૂપ થઈ સત્યરૂપ—દેવ, બ્રહ્મ, યામ છે. એજ ક્રમે પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બોદ્ધ, કૃષ્ણી એ પાંચને વિચારી જુઓ*. આવી રીતિથી અવતારક્રમ બદલે સુતર રીતે સમજી શકાય છે; અને ઋષિઓના મહા અગાધ જ્ઞાનની

* વિષ્ણુ પુરાણાદિનાં નવધા સર્ગ દર્શાવે છે: મત્સ્ય, બળ, અન્દ્રિય, મૌખ્ય, તિર્યક, જ્ઞાતસ, ઉપજ્ઞાતસ, અર્વાક્યજાતસ, આનુમદિત, તેનાર. એનું રહસ્ય પણ હવે સ્પષ્ટ છે. મનુષ્યનુંજ નહિ, પ્રજા બધા વિષયનું અપારણ્ય એમાં સમાવેલું છે. સપ્તમસર્ગે મનુષ્ય છે.

સાક્ષી પૂરે છે. સ્પષ્ટિક્રમમાં જે અનાદિ-ચક્ર ચાલે છે તેમાં પ્રાણવાન
જીવોની હિતવૃત્તિને ક્રમ આપણે જે પાચ્ અને પાંચાપગથીયાથી દહો
તેમજ છે, એ વાત આજકાલ પ્રાચીન શોધકોએ પણ સિદ્ધ કરી છે,
જેના વિષે પ્રકૃષ્ણ ૧૧ માં વિસ્તારથી વિવેક કરી બતાવીશું. આવી
રીતે દશ અથવા અનન્ત અવતારોની યોજના સ્પષ્ટજ છે; પણ આજ
કાળના પ્રાચીન સંસ્કૃતવેદાઓ આપણને નાનાપ્રકારના અવતારોના
બચાવવા બેઠા છે, ને અવતાર કલ્પનાને કેવલ હસી કાઢવા જેવી રીતે
સમજાવે છે. એમને પ્રાચીન વેદોપનિષદનું રહસ્ય સમજાયું નથી
તેથી તે ખીચારા, પ્રાચીન વેદકાલીન ઋષિઓ અને પૌરાણિક ઋષિ-
ઓના જ્ઞાનની અધિકતા ને ન્યૂનતા માત્રજ બતાવી સંતોષ માગે!!
કહે છે કે વેદમાં દ્વં ગિણ્ણુર્વિચક્રમે ધૃત્યાદિ મંત્ર છે, તેમાં “ત્રણ
પગલા” ભર્યાની વાત છે, તે સૂર્યપરત્વે લાગી શકે છે (આ વાન આપણે
હવણાજ દહી ગના છીએ), એટલે વેદકાલમાં વિષ્ણુ ચન્દ્રનો જે અર્થ
હતો તે શ્રીવેદવ્યાસજીને ન સમજાયો માટે તેમણે પુગણમાં ત્રણ
પગલા ભૂમિ માગી જલિને પાનાલે દાખનાર વિષ્ણુ દર્શાવ્યો!! અમે
સમજી શકતા નથી કે અમારે તે ઓક્ષમ્બૂલર પામે વેદના અર્થ શી-
ખરા કે વેદવ્યાસ પામે!! વળી કન્ઝ મન્ઝ વરાહાદિ માટે કહે છે કે
પ્રજ્ઞપતિને શતપથ બ્રાહ્મણાદિમાં વરાહરૂપે વર્ણવ્યો છે તે ઉપરથી
તે અવતારો કલ્પાયા છે. આ વાતને ટેકો આપવા અહાવે છે કે પ્રજ્ઞ-
પતિને વિષ્ણુરૂપે પણ માનવામાં આવે છે!!! નૃસિંહ અવતાર બંધ
એસાડી શકતા નથી એટલે તે તો હિંદુઓના બેવકૂફ ઋષિઓના એક
ગાડી કલ્પના છે!!! ને પરશુરામ રામાદિ તો ઐનિદાસિક પુરૂષો
એવેલા છે તેમને મૂર્તિપૂજક અધમ હિંદુઓએ દેવ દરાવ્યા છે!!

પાણ્ડિત્ય ! બલિહારી છે ચુરોખીયન વિદ્વાનોની બુદ્ધિને ! અમારો ઉપાય નથી, અમારો દિવસ એવો છે, આર્યો અનાર્યજ્ઞ થઈ ગયા છે, ત્યારે એ જીને હાથે વેદવિદ્યા બચે એમા શુ આશ્ચર્ય ! અસ્તુ આપણે જે સગતિ બતાવી ગયા છીએ તે સગતિ હવે હાથમા લો વિષ્ણુ તેજ નાગાયણુ અને તેજ સૂર્ય, સૂર્ય તેજ ગ્રહમંડલનું નિદાન-પ્રાણનું સ્થાન હવે પાચ અને પાચ એ વિભાગે દશ અવતાર સ્પષ્ટ છે. એમ હોવાનું જોઈએ એ અવતારસગતિ વેદકાવચી મંડીને ચાલી આવેલી છે એજ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે એમા કાષ્ઠક પરમ સત્ય છે, કંપનાની કે અન્યથા સમજાવાની વાતજ નથી વૃસિહાનતાર ધણો/સૂચક છે જીવનું મનુષ્યરૂપે થવું મત્સ્યાદિ ક્રમે ચતુષ્પાદ વરાહાદિદ્વાગ સિંહ મનુષ્ય ઉમધાત્મક કેઈ પણયોનિથી હોવું જોઈએ, હાનમા જેમ વાનરયોનિથી કહે છે તેમ નહિ આ નાત પ્રકરણ અગ્નિ-આરમા રિસ્તારીશુ વૃસિહ પત્રી વામન ત્રણપાંદરી દૈત્યને દમનાર મનુષ્ય ! ! દૈત્યભાવના શુ છે તેમણુ આપણે સમુદ્રમંથન વખતે સમજાવી છે ચૈતન્યાશને તિરોધાન કરનાર જડાશ તેજ દૈત્ય છે વે-કાથીન વનવૃત્તાદિથી તે છેક પુરાણકાલીન હિરણ્યકશિપ્વાદિ પર્યંત સર્વે ધર્મમા આનીજ વ્યવસ્થા છે, જે આગળ મહેલી છે હિરણ્યકશિપુ જેવા દાનવ પણ વિષ્ણુના વિરોધિ છતાં, વિષ્ણુના ધ્યાનમા ત્રથી મુક્ત થઈ વિષ્ણુતોડને પામે છે. પામવાજ જોઈએ, જડાશ બ્રહ્મથી ભિન્ન છતાં ચૈતન્યાશને ગોણત્વે રહે તો સૂર્યગતિદ્વારા મુક્તિમા-થઈ શકેજ ! ! ત્યારે જડાશને કોઈ નસુ શક્તિથી તિરોમૂન કરી પણ યોનિથી મનુજ્યોનિમા આનવું તેજ પરમાત્માનો, અનિષ્ટસત્ત્વો-પ્રામનાવતાર ! એમ મનુજ્યોનિમા આના પત્રી ખીજ પાચ ક્રમે ઉત-

મોત્તમ બ્રહ્મર્થવસાન ! આવી સંગતિથી યોજના કરતા વિધ્યુનું સ્વરૂપ, સહજમા સ્પષ્ટ થઈ, પરમમુક્તિમાર્ગ શોધનારને વૈકુંઠમા લક્ષ્મણે, પોતારૂપ કરી દેશે: પરાભક્તિ, પ્રેમલક્ષણાભક્તિ, અપરોક્ષગાન, કેવલ આપશે.

વિધ્યુની વિભૂતિ પામ્યા પછી, પરમમોક્ષરૂપ, સંસારધ્વંસકર્તા, શિવને નમીએ. જેમ વેદ સંહિતામા બ્રહ્મા અને વિધ્યુ નથી તેમ શિવ પણ નથી. શિવ એવો શબ્દ વારંવાર આવે છે પણ તે ત્રિનયન ઉમાદાનંત એ અર્થે આવતો નથી. રૂદ્ર, પશુપતિ, કપદિન, મત્યાદિ શબ્દો વેદમા વારંવાર આવેછે, ધ્યાન, મહાદેવ ઇત્યાદિ, શતપથ બ્રાહ્મણમા આવેછે, છતાં તે શિવ એટલે પાર્વતીપતિ એ અર્થવાચક નથી; યજુર્વેદના શાતન્દ્રીય પ્રકરણમાં શિવનું જે રૂપે આપણે તેને ઝાળખીએ છીએ તેજરૂપે વર્ણન જેવામા આવે છે, તેથી એટલું અનુમાન તો થઈ શકેછે કે ત્રિમૂર્તિમાના વિધ્યુ કરતાં શિવ વધારે પ્રાચીન છે, પણ વેદમા પ્રાધાન્યત મુખ્યતા પામેલો, કે છેલ્લે હાલમા જે રૂપે તે પૂજાયછે તેવા રૂપવાળો, એ દેવ નથી. જેમ સૂર્યવાચક વિધ્યુ શબ્દથી વિધ્યુનો ઉદ્ભવ સભવેછે, તેમ અમિનાં રૂપતમે થતા શિવ પેદા થયેલો સમજાયછે. અમિને જે રૂપે પ્રાચીન ઋષિઓ સમજ્યા હતા તે રૂપ કેટલું ગૂઢ તથા આધ્યાત્મિક હશે એ વિશે આપણે સૂચના કરી ગયા છીએ, પણ તેનું યથાર્થ તત્ત્વ આપણને સવિશેષે કરી શિવની કલ્પનામાથી સ્પષ્ટ થઈ શકેછે. વિશ્વસદ્ધિનું નિદાન, સર્વનો પ્રાણ, સર્વરૂપ, અમિ, તેજ સર્વને બક્ષણ કરનાર, સર્વનો લેપ કરનાર, દસ્ય અને અદસ્ય વિશ્વનો સંબંધ કરાવનાર:—તેજ સર્વના ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિમય, મહાકોપી, પશુ

પરમમોક્ષદાતાં શિવ. અમિની ઉચ્ચતા ઉપરથી તમોગુણ એ શિવને અર્પાયો, પણ શિવ એ તમોગુણની મૂર્તિ નથી, તમોગુણની મૂર્તિ તો શિવનું રૂપાંતર બૈરવ તે છે. એવિષે હવણું વિચાર કરીશું. શિવ એ શબ્દ તો સુખ, શાન્તિ, આનંદ, મોક્ષનો વાચક છે; શં એટલે આનંદ તે કરનાર શંકર એ અર્થ સૂચવે છે. અગ્નિને વેદાદિમા વૃષભરૂપે વર્ણવ્યાની વાત આપણે કહેલીજ છે, એટલે શિવઅમિના સંબંધ માંથી, શિવને વૃષભનું વાહન પ્રાપ્ત થયું છે. એજ નન્દી-નદ એટલે શબ્દ કરવો, કે નન્દ એટલે આનંદનું, એ ધાતુ ઉપરથી, અમિની પેઠે શબ્દ કરનાર; કે પરમ આનંદ મોક્ષ આપનાર. અમિ જેમ મોક્ષદાતા છે; તેમ સોમ સર્વને શાતા કરનાર છે; અમિની સાથેજ સોમ પણ પૂજાય છે. અમિપૂજનરૂપ યજમા સોમરિના ચાલતુંજ નથી; એ મોમે તેજ દેવસોકનું પન છે, અમૃત છે, એને પીધાથી અમર થવાય છે, મોક્ષ પમાયછે. સોમ શબ્દનો અર્થ ચંદ્ર એમ થતા ચંદ્ર પણ અમૃત-નિધિ, મુધાકર, ઈત્યાદિ થયો; અને મોક્ષદાતા, અમરત્વદાતા, જે શિવ તેને માથે બેઠો. અમિ વૃષભરૂપે વાહન થયો, ત્યારે અમિથી સર્વદા અભિન્ન એવો મોમ તે ચંદ્રરૂપે આબૂષણ થયો. શિવની સામગ્રીજ આ પ્રમાણે અમિઆદિથી યદ્ય એમ નથી, તેનું સ્વરૂપજ અમિરૂપ અને મોક્ષરૂપ છે. શિવનું તૃતીય નયન તે અમિરૂપજ છે, એ તૃતીય નયનના ઉપડવાથી સંહાર ચાલે. અહીંયા પણ, અમિ

* ચંદ્રનો વામી તંત્રમાર્ગની ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ છે, તે બહુ ગોપ્ય છે; માટે પ્રગટ કરી રાજતો નથી, પણ શિવ જ્યારે બૈરવરૂપ પામશે ત્યારે બૈરવનું આબૂષણ ચંદ્ર હોવુંજ જોઈએ તે શિવને પણ વળગે, એ આગળ સમજાશે.

એટલે જેમ આધિભૌતિક સ્થૂલ અગ્નિ સમજવાનો નથી, તેમ સંહાર પણ આધિભૌતિક સ્થૂલ સંહાર સમજવાનો નથી. એ સ્થૂલ સંહારાદિની વ્યવસ્થા તે તો સ્વાધિક્ષકોદ્ધારા—વિષ્ણુદ્ધારા થાય છે. શિવ પોતે તો સંહારનો સંહાર કરે છે તે કેવલ આધ્યાત્મિક છે, તૃતીય નયનરૂપ પરમ-જ્ઞાનનો—બ્રહ્મકૈવલ્યનો—હિમ્મ ચતા, મનુષ્યમાત્ર શિવરૂપ થઈ જાય છે; જીવ તેજ દિવ બને છે; ને “જ્ઞાનાગ્નિથી સંસાર-નામરૂપાત્મક પરિચ્છેદ-નો પ્રલય થઈ જાય છે.” એ પ્રલય કર્તા જ્ઞાન તેજ અગ્નિ છે માટેજ તે શિવ છે. તૃતીય નયનનો મૂલ્ય આથી પણ વધારે છે. યોગાભ્યાસોએ જાણે છે કે બ્રહ્મદીપ્તિને આગામ્ય છે, તેનું ધ્યાન કરતા યોગીને પરમ જ્યોતિનું દર્શન થાય છે, ને સર્વમય જ્ઞાનદર્શિ બને છે—એજ તૃતીયનયન. જે ત્રિનયન થાય તે જીવ શિવ થાય. જ્યારે તૃતીયનયન ઉપાદયુ ત્યારેજ કામને બાળી નાખ્યો. કામ તે દિવસથી અનંગ થઈ ગયો. તે દિવસથી નહિ, પણ સર્વદા, કામ તો અનંગજ છે. એનું નામ સ્મર છે, મદન છે—સ્મરણ કરતા જગે તેવો છે, મદમત્ કરી દમન કરનારો છે. એજ કામ તે કેવલ સ્મરણરૂપ સ્મર-ધ્વજા-માત્રજ-કામના. કામનાને સરીર ક્યા છે ? અનંગ છે. તે કામનાને કેવલ નિર્મૂલ કરવી, બાળી નાખવી, એ પરમજ્ઞાન વિના બનતું નથી. જ્ઞાનાગ્નિજ કામનાને દહો છે. ત્રિલોચનજ કામને બસ કરે છે. દેવ-માત્રને દુઃખ કરનાર તારકાસુરના ત્રણપુરના દહન કરનાર પણ ત્રિપુરારિ છે. મનુષ્ય માત્ર, જીવમાત્ર, દેવજ છે, દેવવાને જતા દેવત્વજ પામે છે; તો દેવને દુઃખ કરનાર મોક્ષગતિનો રોધ કરનાર, દાનવો—આપણે સમજાવી ગયા છીએ કે દાનવ એ જડપ્રકૃતિનું રૂપ છે—નાં ત્રણપુર છે—કારણ, સદ્મ, અને સ્થૂલ એ ત્રણ. જ્યારે જ્ઞાને કરીને

એ સર્વનો અસ્ત થાય, ત્યારે મોક્ષ. માટેજ શિવ ત્રિપુરારિ, ત્રિપુર-
 સ્થનકર્તા, દેવમાત્રના શરણરૂપ છે. યોગાભ્યાસી યાત્રીના ઇષ્ટ છે.
 ત્રિપુરસ્થન માટે યોદ્ધા મળતો ન હતો, તે પણ શિવેજ આપ્યો.
 એજ કાર્તિકેય. એની ઉત્પત્તિ પણ બિન્ન બિન્ન રીતે વર્ણવવામા આ-
 વેછે. કુમારસંબવાદિમા એક વાત છે, તે રામાયણાદિમા પ્રીત છે,
 કથાઓમા અગ્નિથી કાર્તિકેયની ઉત્પત્તિ વારંવાર કહેલી હોય છે, ને
 તેને પોતાને સનાતનકુમાર એવું નામ આપેલું હોય છે. ત્રિપુરનો
 નાશ કરવા શિવરૂપ અગ્નિ છે, તેમ કુમાર-બ્રહ્મચર્ય-સાધન છે-યોદ્ધો
 છે. આની કલ્પના ગતાર્થ છે, પણ કાર્તિકેય એ નામ કૃત્તિકા નક્ષત્ર
 ઉપરથી થયેલું છે, ને જ કૃત્તિકા તેની માતા કે ઉપમાતા થઈ છે માટે
 તે પડળ-મા પણ કહેવાયો છે. અર્થાત્ કાર્તિકેયનો જન્મ અને ત્રિ-
 પુરનો દાહ, એ કથા જોમ પિપ્પડને લાગુ થઈ શકેછે, તેમ બ્રહ્માણ્ડને
 પણ લાગુ છે. સૃષ્ટિસર્ગના ઉદ્ભવમા કોઈ ક્રમે-કૃત્તિકાનાસબંધી કોઈ
 ત્રણ વિમ્બરૂપ શ્રદ્ધાદિને દૂર કરનાર અગ્નિ, કાર્તિકેય હોય, એવું અ-
 મારી દષ્ટિમા બાસેછે, પણ કાષ્ઠ સવિશેષ ક્લી શક્તિ નથી. બુદ્ધિ-
 માનુ વિચારી લેશે.

વેદકાલમા અગ્નિ અને સૂર્ય એ બેજ મુખ્ય દેવ હતા; એમ-
 નીજ ઉપાસના અને પૂજા ચતી, અગ્નિ જ્ઞાનદાતા હતો, સૂર્ય મોક્ષ-
 સ્થાન હતો. પુરાણોમા વિષ્ણુ મોક્ષસ્થાન છે, શિવ જ્ઞાનનિદાન છે.
 એટલાજ માટે સર્વ જ્ઞાનના પ્રજ્ઞેતા શિવ છે, શિવનાજ કહેલા જ્ઞાન-
 રાશિરૂપ કેટલાક શાસ્ત્રો છે, ને તત્ત્રો પણ છે. હવે વધારે સ્પષ્ટ થશે
 કે ભાતિક પદાર્થના પ્રતીકરૂપ. વિષ્ણુ અને શિવને યગમા પૂજાઈ
 સંહાયજ. પણ કોઈ અમુક પદાર્થના પ્રતીકરૂપ નહિ. એવા બ્રહ્મા

ચરામા ન પૂજી શકાય—ને તેથીજ યશ્વિભાગતરહિત, મણ્ડાપ, પરમ-
 ચાનરૂપ, અપરિચ્છેદ પામેલા, જેને માત્ર તાર્કિક નથી એવા શિવ, તે-
 સર્વદા ભોળા, સર્વના બંધુ, બાણાસુરદિ દુષ્ટને પણ વર આપનાર-
 જ !! જેવા ભોળા તેવાજ ઉગ્ર એ પણ સ્વાભાવિક છે. શિવ અને
 અગ્નિનો સંબંધ દૃઢ કરાવનાર શિવનું રૂપાંતર રુદ્ર તે છે. વેદકાલનો
 જે રુદ્ર છે તેને, અગ્નિ રાત્રે મેળવી દીધેલો છે, ને તેજ પાછો શિવ-
 રૂપે પરિણામ પામ્યો છે. રુદ્રના ધણાક ગુણો પણ શિવને આરોપાયા
 છે. રુદ્ર જેમ પર્વતોમાં વસે છે તેમ શિવ પણ પર્વતવાસી છે: ગિરિશ
 છે. પર્વત એ શબ્દ દ્વયર્થ છે: ચારકના નિરુક્તથી સમજાશે કે પર્વત
 એટલે પર્વત તેમ મેઘ પણ. રુદ્ર છે તે પર્વતમાં ઝળકે છે, ધ્રુમે જે,
 અગ્નિરૂપ વિદ્યુતરૂપે મેઘમાં આવિર્ભાવ પામે છે. શિવ તેજ રુદ્ર થાય,
 ત્યારે શિવ જે અગ્નિ તે પર્વતમાં વિદ્યુત થવા બેઠ્યો, પણ પર્વ-
 તના પ્રીતિ અર્થને અવલંબી કેવલ ગિરિરાજ થયા. પરમચાનરૂપ,
 સંસારાભાવરૂપ, શિવને ગિરિમાંજ પડી રહેવાનું ફાળ્યું. પર્વતમાં રહ્યા
 એટલે પત્નીપણ પાર્વતીજ થઈ—પર્વતની કન્યા પાર્વતી મૂલ રુદ્રને
 પર્વતનીજ કન્યા પત્ની હોઈ શકે, તેમ શિવને પણ થયું. પણ પર્વત
 શબ્દ ઉભય સ્થલે જુદા જુદા અર્થમાં વપરાયો: શિવને, બાકી, પત્ની
 પણ નથી ને પુત્રપણ નથી. પોતે તો સર્વરૂપ છે, અર્ધનારીશ્વર છે*
 જેમ બ્રહ્મા, સ્ત્રીપુમાત્મક છે, બ્રહ્માવાચ્ એ રૂપે છે, તેમ ચાનમય,
 સર્વમય, શિવ પણ સ્ત્રીપુમાત્મક છે: પરમચાન તેજ પરમ પ્રેમ.
 અમે વારંવાર પ્રતિપાદન કર્યું છે કે વિરાગી તેજ મહારાગી, અપ્રેમી

* અર્ધનારીશ્વર એ સહિકમપરત્વે સ્ત્રીપુમાત્મક મનુષ્યાદિ પ્રાણી-
 સમયે થયેલાં તેનું પણ સૂચન છે.

તેજ પ્રેમો. શિવ જે પરમવિરાગી તેજ પરમરાગી, સ્ત્રીને આરાગે રાખી રહ્યા છતાં પરમમુક્ત ગિરિન્નપતિ, પાર્વતીપતિ શિવ ગિરિ-રાજ છે એટલે કેનાસ નામના ગિરિમા નિનાસ કરી રહ્યા વળી યોગ ઉપર દષ્ટિ કરે કેનાસ એવું યોગચયોમા બ્રહ્મ કે અર્થાત્ મસ્તકનું નામ છે, શિવ એ પરબ્રહ્મનું નામ છે, ને તે મસ્તકમા જે સદ્ગુણ સુવર્ણમય સમમયક છે તેમા વિરાજે છે યોગમા જે કુડલિની શક્તિ કહી છે, તે મુમુક્ષાદારા બ્રહ્માડમા પહોંચી શિવને મળે ત્યારે સ-માધિ થાય છે શિવપાર્વતીનો સયોગ થઈ તેઓ કેલાસમા વિહરે છે, ને સર્વ આનંદમય, પરમગાનમય, અતુલમુદ્ધિમય, પુત્રને જન્મ આપે છે-ગણપતિ. શક્તિએ સ્વતંત્ર પેદા કર્યો છે તેથી પિતાએ તેને સ્ત્રીપુત્ર જાણે નથી, મસ્તક છેડી નાખ્યું છે, ને જાગુવા પડી, હસ્તિનું મસ્તક લાવી તેના ધડ ઉપર મૂક્યું છે. કેલાસરથ બ્રહ્મને પુત્ર શો ને પત્ની શી પુત્રાદિ પરિચ્છેદનું મસ્તકજ કાપી નાખેલું છે. શક્તિને તે બધુંએ છે, તેથી પરમગાનદષ્ટિથી કૃપા કરી, શક્તિને શાન્તિપમાડવા હસ્તિનું મસ્તક ચોટાડ્યું છે, અર્થાત્ કુડલિની સાથે છત્રને યોગ થતા અગાધ જ્ઞાન સ્ફુરે છે, હસ્તિ એ ડહાપણ, ગાન ધ્યાનદિનું ચિન્હ છે. વળી એ શિવપાર્વતીનું કેલાસમા વિહરવું ને તેમાથી ગણપતિનું થવું-ત્યારે તે ગણપતિના ચવાથી પછી શો લાભ? સિદ્ધિ અને બુદ્ધિ અષ્ટ મહાસિદ્ધિ અને પરમદૈવલ્યરૂપ બુદ્ધિ. એજ તેની પત્નીપણ. અભિ-રૂપે પરમમોક્ષદાતા શિવનો વાસ સ્મરણમા, અને અગે ભસ્મનો લેપ એ પણ સમનજ છે.

એ શિવનો બધો ખટલો આપણે તપાસી ચુક્યા, પણ એમને વળી સર્પનેજ પ્રેમ છે, તે શું? સર્વ ધર્મોમા સર્પ અનંતતાનું, ને ધર્મ

દિનુ, તેમ દુષ્ટતાનુ કે વક્રતાનુ ચિન્હ છે. અનતરૂપે આણે શેપને
 નેડ ગયા છીએ, બુદ્ધિરૂપે, જ્ઞાનરૂપે, આપણે તેને શિવના પરબ્રહ્મના
 ભૂપણુમા જોયાંના છે. વાસુકીઆદિ પાતાલના વસેનારા પરમબુદ્ધિ-
 માન, અને દ્યાર્દ્રભાવવાળા, પુરાણોમા વર્ણવેલાજ છે, અર્થાત્
 મર્ષને સુબુદ્ધિ નથી અર્પેલી એમ નથી. એ બુદ્ધિની પરાકાષ્ટા સૂચ
 વનાગ્ન સર્પનેા મણિ છે. જે કલ્પિત મણિ—સર્વપ્રદ, સર્વપ્રકાશક,
 મણિ, તે સર્પને માયે છે—પરમજ્ઞાનજ દ્વલ છે* આપણા દેશમા
 તેમ મીસરમા એથીજ નાગપૂજા વિહિત છે. ત્યારે શિવને નાગના
 ભૂપણુ દોય એમા હવે આશ્ચર્ય કયા રહ્યું ! પગમકૈવલ્યમય શિવ
 હલાહલને પણ પીએ, તો તેમને હવે શુ ચનાર છે ! સર્પતુ, વક્રતા,
 દુષ્ટતા, એ રૂપી હોવું તે પણ કાલિનાગાદિ આખ્યાનોમા પ્રસિદ્ધ છે,
 ને વિધ્યુના અનતારરૂપ પરમેશ્વરમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણે તે દુષ્ટતામૂર્તિને દમીછે !
 યાદી અને ક્રિશ્ચીઅન ધર્મમાં પણ જ્રાહ કરનાર સેતાન સર્પરૂપી
 છે, છતાં અંદરને (મનુષ્યને) પરમ જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષતુ દ્વલ આપ
 વાંની બુદ્ધિ પ્રેરનાર પણ તે સર્પજ છે.† એમ સર્પભૂષિત શિવ
 તેજ જ્ઞાનમય, સર્વપ્રદ, સસારધ્વસકર્તા, એ સર્વથા ગતાર્થ છે,
 વારતચિક્ર છે. શિવના અનેક પરાક્રમમાં આકાશથી પાડતી ગગાને

---

* કાચળી હતારી નવો અવતાર ધરનાર સર્પ જ્ઞાનથી દેહા-યાસ તથા
 બ્રહ્મ ચનાર મહાત્માપદનો મુચક છે નાજ એટલે મહાત્મા, ને તેથીજ નાગ
 માત્ર પવિત્ર તથા પૂજ્ય ગણાય છે પિતૃના પ્રેત પણ નાગરૂપે મનાય ॥
 † એ નાગનો ચથાર્ય અર્થ ન સમજતા નાગડા સાધુ તે નાગાજ યદી ફરવામા
 નાગપણુ માને છે નાગતુ હ્રદય બક્ષણુ કરતા જ્ઞાન યાય ॥ એ વાતને
 અન્યથા સમજના મેઘ ઈસ્લામી પયવાળા (ધણુ કરીને વહાનીઓ)
 ‘સાનુજ બક્ષણુ આચરે છે ! !’ જિજ્ઞાસા ધાધબલ

જીલવાનું કાર્ય પણ રામાયણમાં શિવને કહેવું છે. શિવની જટા જે કપર્દ કહેવાય છે તે અગ્નિ શિખાનીજ વાચક છે, કેમકે કપર્દ શબ્દ તે રીતે વેદમાં વાપરેલો નજરે ચડે છે. ત્યારે, સગીરથનો સંબંધ રામાયણની વાતમાં છે તે બાબતુપર રાખી, કેવલ ગંગાધારણ કર્યાની વાત તપાસો. આપણે આગળ સમુદ્રમંથન સમજાવતા જે દધિસમુદ્ર ઠરાવ્યો છે, તેજ સ્વર્ગમાં છે, એ તે અંધાપિ પણ આદ્યશમાં દષ્ટિ-ગોચર થઈ શકે છે, પણ એ સૃષ્ટિધાતુનો બંડાર છે, એ સૃષ્ટિરૂપે વિસ્તરે તે તેનો પ્રવાહ છે, પૃથ્વીઆદિ મહો તરફ પડવાનું છે. ગંગા સ્વર્ગમાંથી પડે છે. એ રીતે પડ્યા પછી, તેને ઝીલી સ્થિર કરી, દંદતા આપનાર, સ્થૂલરૂપે જમાવનાર, અગ્નિજ છે, એમ સૃષ્ટિસ્વર્ગ સમજનાર વિવેકીઓ જોઈ શકશે. તો ગંગા શિવની જટામાંજ લપ-ટાઈ ગઈ, ને મહાકૃષ્ટ બહાર વહી એ સ્પષ્ટજ છે.* આમ યોજના કરી લેતા અભિરૂપ શિવનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. શિવને ઉપાસનારા અગ્નિને સમજનારા હોય છે; છેક તાત્રિકોથી આરંભી, યજ્ઞાદિ કરનાર મીમાંસકો, અને પરમજ્ઞાનાગ્નિમાં સ્વાત્માવૃત્તિ કરનાર જ્ઞાની સુધી. શિવોપસક સ્થૂલ રીતે તેથી કમ્બંડ હોય છે. વિષ્ણુને મજાનારા સૂક્ષ્મગતિ સમજી કેવલ તેનુંજ ધ્યાન આદરે છે, ને સ્થૂલ રીતે ભક્તિ-પરાયણ હોય છે. વસ્તુગત્યા ઈશ્વર એકજ છે, કેમકે જ્ઞાનની ગતિ સૂક્ષ્મકારાજ છે. એટલે પુરાણો વારંવાર તેમ કહે છે; પણ સ્થૂલમુ-

*ક્રાંતિ એમ પણ કહેશે કે ત્રિવિષ્ટપ એટલે સ્વર્ગ ને તેજ તીર્થેટ ૨ જે તરફથી ગંગા ઉતરે છે; હિમાલયનો કાઈ નર્ત તે શિવનો જટાનુદા. આ સંગતિ ચાર્ય નથી. ત્રિવિષ્ટપને તીર્થેટ જે નામ જરા મજાના આગ્યાથી સ્વર્ગ એમ અટાવવું મનોરથ માત્રજ છે. પૃથ્વી અંતરિક્ષ અને આદ્યાગ એ ત્રણ લોકને વિષ્ણુ કરનાર આધારરૂપ સૂર્ય તેજ ત્રિવિષ્ટપ-સ્વર્ગ છે.

દિગ્દિગ્દિ એ ખેનો દાદક વિરોધ થતી શકે છે, જે પુરાણોમા વર્ણવેલો છે, ને તેનેજ સંપ્રદાયવાળા દુરાગ્રહથી વળગી પડ્યા છે.

તંત્ર.

જેમ વિષ્ણુના અવતાર તેમ શિવના નથી, પણ શિવનું એક રૂપાતર છે જેમાથી વિલક્ષણ પરિણામ પેદા થયા છે. જ્ઞાનરૂપ અશિમય શિવ તે સર્વભક્ષી ભયાનક રૂદ્રરૂપ ભૈરવ થયેલા છે. જેમ કેવલ જ્ઞાનપરાયણ યોગીઓ શિવને ભજેછે, તેમ ઉગ્ર મૂન યોગ કરનારા ભૈરવને ઉપાસેછે. અગ્નિ એજ સર્વ રહસ્યનું રહસ્ય છે, એજ સર્વવ્યાપી સર્વરૂપ આકાશ તત્ત્વનું ભૌતિક પ્રતિબિંબ છે, એને ચલાવતાં આવડેથી બધું બને છે. યોગીઓ જે શિવને ન્પાસી મોક્ષ પામે છે, તેજ શિવને ઉપાસવાથી ઐહિક સુખ પણ તેમને ન્સહજસાધ્ય છે. શિવરૂપ અગ્નિને ઉપાસી ઉભય સાધન સપાદન કરવાના માર્ગનું નામ તંત્રવિદ્યા પડેલું છે. તંત્ર એટલે દોઢ પ્રકારની ક્રિયાથી સાધેલું કર્મ. એમા મંત્રનો પણ પરિપૂર્ણ ઉપયોગ છે, અને મંત્રાક્ષરોની સંગતિ ઉપર તથા મંત્રાદિની શુદ્ધિ ઇત્યાદિ ઉપર બહુ આધાર છે * એ દ્વારા જે જે ક્રિયાઓ રચાઈ છે તેને તંત્ર કહેછે. તંત્રમયો ધણા છે. તંત્રના ત્રણ પ્રકાર છે: સમવાયાર, કુપ, મિશ્ર. વેદમાર્ગને અનુસરી રચાયેલા તે સમવાયાર, વસિષ્ઠ, સનક, સનદન,

* મંત્રો અમુક ભાષાનાજ અને અમુક સ્વરાદિયુક્ત લેખએ એનું રહસ્ય હવે વિચારો. રાખ્દમાત્રમાજ જે સૃષ્ટિ બની કરવા જેટલું સામર્થ્ય છે, ને તે રાખ્દ આકારાનત્વ જે સર્વનું આધારરૂપ તથા ઉપાદાનરૂપ નિર્માન છે તેનો ગુણ છે રાખ્દ માત્રના ઉચ્ચારમાછી અનેક પરિણામ પડે છે મોન પાળવાના લાભ હવે વિચારો, તેમ મંત્ર તથા રાખ્દનો મયાર્થ પ્રયોગ પણ અનુભવો.

સનતકુંભાર, શુક્ર એ પાત્ર સહિતાદિ. કેવલ શક્તિમાર્ગને ઉદ્દેશી, વેદબ્રાહ્મ એવી ક્રિયાઓ પણ અંગીકાર કરનારા, કુલતંત્ર કહેવાય છે. કૌત્યક ૧૪ છે. ઉભયના મિશ્રણરૂપ તંત્ર તે મિશ્ર; ભુવનેશ્વરિ, ક્ષત્રિયવિધિ, ઇત્યાદિને કહે છે. તંત્રમાત્રના પ્રણેતા શિવ કહેલા છે, તે તેમણે દિગ્ગતિને માટે નહિ, પણ શરૂને માટે તંત્રો રચ્યા છે. મમયાચાર તંત્રો દક્ષિણ માર્ગના ગણાય છે, કેમકે તેમાં વેદવિહિત માર્ગે ક્રિયા બતાવેલી છે, ને દક્ષિણ એટલે યોગ્ય, શુદ્ધ, માર્ગ, તે બધા પ્રેરે છે. કૌલતંત્રો વામી ગણાય છે, કેમકે વામ એટલે અવળે માર્ગે જનારા છે. શિવનું જે ભૈરવરૂપી અંગ તેની પૂજા વામતંત્રોમાં સવિશેષે કહેલી છે. 'પશુ એ ભૈરવની પૂજા ઇત્યાદિ વિચારતા પૂર્વે, આપણે શક્તિપૂજનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે.

જેને વેદાતવાળા વાચ્ય કહે છે; ન્યાયવાળા ઇચ્છા, જ્ઞાન, ક્રિયા, એમ કહે છે; યોગવાળા કુંડલિની કહે છે; સામ્યવાળા પ્રકૃતિ કહે છે; તેજ શક્તિ. શક્તિ અને શક્તિનો ધરનાર ઉભય બિન્ન નથી. આધાર અને આધેય એકજ છે, જુદા નથી. શક્તિથી પુરુષ છે, પુરુષથી શક્તિ છે. એ અનન્યત્વ બનાવવાનેજ ત્રિમૂર્તિમાં પણ બ્રહ્માની સાવિત્રી, વિષ્ણુની લક્ષ્મી, અને શિવની પાર્વતી, એવી શક્તિઓ રમદ દરી બતાવી છે. આવી વ્યવસ્થા વાસ્તવિક છે. છતાં

†યદ્યેશ્વરમદના આર્યવિદ્યા મુધારમ્માં તેમનાં નામ તથા કાર્યક વિષય પશુ આપેલાં છે.

†જુઓ જ્ઞાનાર્થે તંત્ર, સૌંદર્યલદરી દલ્યાદિ. વળી મજુ શિવે કહ્યું છે: વામમાર્ગ મદુક્તોઽયં સર્વદ્રુદ્રપરઃ પ્રિયે । બ્રાહ્મણો મદિરાપાનાત્ બ્રાહ્મણ્યેન વિમુજ્યતે ॥

કેવલ યોગપરાયણ, સિદ્ધિ માત્રનાજ અભિવાસી યોગીઓ, શક્તિ-
આત્રનેજ પ્રાધાન્ય આપી શકતા થયા છે.* તેમનો હેતુજ શક્તિની
ઉપાસનાથી કેઈ પ્રકારની સિદ્ધિ પામવાનો છે. મોક્ષપણ શક્તિની
ઉપાસનાથી ન થાય એમ નથી, એટલે મોક્ષપ્રદ તથા વેદાનુસાર
જોટલી શક્તિપૂજા છે તેટલી દક્ષિણમર્ગમા ગણાય છે, બાકીની બધી
વામમર્ગમા ગણાય છે. મુખ્યત્વે કૃતશક્તિ તો કહી તે ત્રણ છે.
તેમાંથી ત્રણ બીજા પ્રકાર માનેલા છે: અંશ, કલા, કલાશ. જે ત્રણ
કહી તે, તથા ગંગા, ઠાપી, તુલસી, મનસા ઇત્યાદિ અશ છે, સ્નાહ,
સ્વધા, દક્ષિણા, પુષ્ટિ, તુષ્ટિ, દિતિ, અદિતિ ઇત્યાદિ કયા છે; અને
સ્ત્રીમાત્ર કલાશ છે. શક્તિનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય, આપણે જે રીતે
વિચારતા ચાલ્યા છીએ, તે રીતે સમજવું સરલ છે, ને તેને અનુ-
સરીને સર્વ પ્રસિદ્ધ સમસ્યોમા યા શક્તિઃ સર્વભૂતેષુ ઇત્યાદિથી
શક્તિની સર્વોપતા જણાવેલી છે. શક્તિ અર્થાત્ પરશ્વ શાનનય
પરાશક્તિજ, તિમિરમય જડરૂપ અજ્ઞાનમય રાક્ષસોને હણનારી છે.
શક્તિનો આધ્યાત્મિક ભાવ = ઇક અશે ભગવતી ભાગવતાદિમા પણ
વર્ણવેલો છે, પણ શક્તિનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ તથા કેટલાક રમૂય-
રૂપનેજ વળગ્યા છે ને વામી થયા છે. વામમાર્ગે શક્તિને ઉપાસનાગ
શિવને ભૈરવરૂપે બાજે છે.

હવે મૂલ ચિન્હનું અસિરૂપ વિચારો, એટલે તાત્રિકભૈરવની જે
શક્તિઓ કાલી, કરાલી, ભૈરવી ઇત્યાદિ છે તે સમજરો. કાલી,

*એ બેની તદ્દરારમાંથીજ બહુ સંગ્રહાયેલ થયેલા છે છેક હવડા લાનાની
ગાનારા પણ બે મત માને છે. શક્તિ તે કવચીવાળા, શૈવ તે તુલાવાળા.
બીજા હુઠક વગેરે હોય છે તે કમચરૂપ અનન્યત્વને-ગ્રહ-ને માને છે.

કરાલી ઇત્યાદિ નામ અગ્નિની શિખાને વેદમા લગાડેલા છે.* એજ અગ્નિ જ્યાં બેસે ત્યારે કાલી, કરાલી, ઇત્યાદિ શક્તિરૂપે પૂજામાં. કાલિ, કરાલી, બેન્વી, આદિમાંથી શક્તિઓનો વધારો થતો થતો છેક જવાની, અબા, બહુચરા, ઇત્યાદિ માતા,† એ નામથી પૂજાતી તમામ દેવીઓ જન્મેલી છે. વામમાર્ગનું વર્ણન કૌલમ્ત્રયોમાં છે. એમ પચ્ચમકારની‡ નિધિ મુખ્ય રીતે આવે છે, ને એ માર્ગે એની નાચ અને મલિન ક્રિયાથી ભરેલો છે કે તે નરક સિવાય બીજું કશી લઈ જનારો નથીજ. કૌલાર્ણવમાજ શકરે પોતે કહેલું છે કે કુલદ્રવ્યાણિ સેવન્તે યેન્વદર્શનમાશ્રિતા । તદ્વરોમર્પમિતં પુનર્જન્મ મરિણ્યતિ, છતાં કૌલાચારવાળા એમ કહે છે કે વેદથી વૈશ્ણવ મત સારો છે, વૈશ્ણવથી રૈવ સારો છે, રૈવથી દક્ષિણ સારો છે, દક્ષિણથી વાગ સારો છે, વાગથી કૌલ સારો છે । કૌલાચારનું વર્ણન કરતાં પણ તરમ આવે એવું છે, ને એવાજ કારણથી કટાણીને પ્રખ્યાત ફેચ વિદ્વાન દાં બનું કે તત્ત્વનો આરબેલો અબાસ પડતો મૂકેલો કહેવાય છે. દેવીરહસ્ય, સ્વામારહસ્ય ઇત્યાદિ મ્ત્રયોમાં કૌલમાર્ગના શ્રીચક્ર અથવા શક્તિશોધન અથવા પૂર્ણાભિષેકનું વર્ણન છે. જેને મ સ મધ મૈથુનાદિમા પ્રવર્તવું હોય તેને મારે ધર્મને બહાને આ એક માર્ગ છે. એ માર્ગે જનારા આટલુંજ કરીને અટકના

• એ અગ્નિની ત્રિપ્રકાર પૂજામાંથી ત્રિરૂપ અગ્નિવાચ ત્રિમુલ તે શિવ સન્નિવૃત્તય જે એના વિશેષ સ્વપ્રાર્થ માટે સ્વસ્તિક સ્વરૂપ આગળ આગેયુ છે ને વિચારો

† નાસરધર્મમાં પણ નવપ્રકૃતિરૂપ દેવીને મુલ, મોત, ઇત્યાદિ નામથી જાણાવેલી કે એજ માતા

‡ નાસ, મત્સ્ય, મધ, મૈથુન મુદ્રા

નથી, સ્મશાનાદિમા જઈ પ્રેતાદિને પણ સાધે છે, ને તે માટે શા-
 દિનો ઉપયોગ તંત્રોક્ત રીતિએ કરેછે. ભૈરવ તેમ ભૈરવીનું શ્રીચક્ર
 બને છે; કોઈ પણ નીચ સ્ત્રી—ધોખી, માળી, વાળંદ, ગમે તે—તેની
 નમ્ર કરી પૂજા કરેછે; પુત્ર તે બધા ભૈરવ કે વીર કહેવાય છે, ને
 સ્ત્રીઓ તે બધી ભૈરવી ગણાય છે. વર્ણ, જાતિ બધું ભૈરવી તંત્રમા
 રહ છે. ભૈરવને આવે રૂપે ઉપાસનારાઓ ભૈરવને સ્મશાનવાસ, ભસ્મ-
 શુંકન, જટાડંબર, ભૂતવેતાલાદિની સેના, એમ કહ્યે એ સ્વાભાવિક
 જ છે; અને મૂલના કેવલ જ્ઞાનરૂપ શિવ તે તમેરૂપ ભૈરવ સાથે
 એકમેક થતા, શિવને પણ ભૈરવના છટા લાગે એ સહજ છે. ભૈરવ
 અથવા કાલભૈરવ અને કાલીની ઉપાસના અદ્યાપિપણ બંગાળામા
 પ્રચલિત છે, અને ત્યાં કાલી આગળ મનુષ્યવધ પણ થાયછે એમ
 સંભગાય છે. જ્વાલામુખી, ત્રિધ્વવાસિની, બાલા, બગલામુખી,
 ઇત્યાદિ અનેક ઉપાસનાઓ થોડી ઘણી પણ વામીજ હોય છે. સામ-
 જવામા આવતા અધોરી પણ આવામી ભૈરવનાજ ઉપાસક હોયછે*;
 ને સાપ્રેતકાલમા કાચળીયા, માગીઈ ઇત્યાદિ પંથવાળા પણ, છેક
 આટલો બધો નહિ, તથાપિ થોડો ઘણો રૂપાતરે, પણ વામાચારજ
 પાળે. અમુરોના દેવ પણ શિવભૈરવ છે તે હવે સ્પષ્ટ થઈ જશે.

શિવ અને શક્તિના શુદ્ધ વિચારમાથી, કાલભૈરવ અને મહા-
 કાલી કેમ પેદા થયા એ વિચારવાનું છે. એ સમજવાનું બહુ સરલ
 સાધન આપણી નજર આગળજ છે. શિવની પૂજા અદ્યાપિ પણ
 લિંગરૂપે થાય છે, ને શક્તિ યોનિરૂપે પૂજાય છે. લિંગ અને પિંડી

*જુઓ માલતીમધવમાં અરોરધરનું વર્ણન; ત્યાંજ વળી જુઓ ભૈરવ
 રૂપ શિવતાંડવનું વર્ણન.

એ શિવશક્તિનું ચિન્હ છે. એવી પૂજા કેમ પેદા થઈ, ક્યાથી આવી ?
 વેદમાં તો લિંગપૂજા જણાતી નથી. ‘શિષ્યુદેવ’ એવા શબ્દો વેદ-
 માં છે ખગ્ગપથુ તેનો અર્થ શિવલિંગ પૂજનાર એમ સંભવતો
 નથી : મહાભારતાદિમાં તો લિંગપૂજા પ્રસિદ્ધ જણાય છે. ધણાકનું
 એમ મત છે કે લિંગયોનિનીપૂજા આર્યલોકિઓ ઉદાવેલી નથી, પણ
 સેમિટિક કે અનાર્યલોકોઆથી તે તેનામાં આવી પડેલી છે. બ્રાહ્મીયન
 અને આસિરિઆના ધર્મમાં મિલિત્તા નામની દેવી છે, તે તેના
 અનુયાયીનો ધર્મ કેવલ દાસ્યાર્ગ રૂપ છે, એમજ સીરીઆની
 અસ્થર્ટિ નામક દેવી, તથા ફિનીશિઆનો એડોનીસ, એ બધાં કેવલ
 દાસ્યધર્મના શાસક છે. એમ પણ સંભવ છે કે બ્યાપારદ્વારા બ્રાહ્મિ-
 લન વગેરેનો સંબંધ કરનાર આર્યલોક તેમની પાસેથી લિંગયોનિની
 પૂજા શીખી આવ્યા હોય. એ વાતને સમર્થન આપે તેવો કાર્કે
 પૂરાનો પણ દાલમાં રહેલો છે : કાસ્પીઅન સસુદ્ર આગળ બાક
 ગામમાં શિવલિંગસહિત પ્રાચીન દેવાલય જણાયું છે. પણ અમે આ
 સર્વ વાતને બહુ વજનદાર ગણતા નથી. લિંગયોનિ એ ચિન્હ “૬”
 જ પ્રાચીન છે, તે તે સર્વ ધર્મોમાં પ્રચલિત છે. ધર્મ વિચારનો કા

*મ.ગો. ૩. ૨૧. ૪.

+જુઓ મુર સંકૃત રેલ. ૨૧. સ્ત્રીવચન, ગેરિસીઓ ઇત્યાદિ.

†અસ્થર્ટિએ ચંદ્રરૂપે પ્રગ્લે છે, તે તેનો ચંદ્ર સાથે સંબંધ છે આરબ
 લોકોએ ઇસ્લામધર્મ પીરીઆ તથા ચાહુદીના ધર્મમાંથી ઉદાવેલો છે. અર્થ
 તેથી જ કરીને કદાપિ કેવલ યોનિમાત્ર સ્વચ્છ સંજ્ઞા ને ચંદ્ર (અસ્થર્ટિ)
 તેનેજ તેઓ મુખ્ય માનતા હોય ! ચંદ્રયોનિવાચકત્વ પરત્વે ન્દાનું આરંભ
 અને મનુનું નામ સરખાવે.

‡ઈન્ડીઅન એન્સીક્લોપીડી,

મૂલ આર્યાવર્તથી ખાદીઆમાં, ને ત્યાંથી મીસરમાં, ને ત્યાંથી મીસ
તથા યુરોપમાં એમ છે. મીસરધર્મમાં તેમ ખાદીઆના (એટલે
ખાખિસન આસિરિઆના) ધર્મમાં લિંગયોનિનું ચિન્હ છે. અનાદિ
અવ્યાકૃત સત્ ને અનંત ચક્રરૂપે બધા ધર્મોમાં ચિન્હિત દેર છે. એ
ચક્રનો પરિધ કહી નથી, મંત્રચિંદુ બધે છે. એમાં એક ચિંદુ (વાયુ)
બંધાઇ ઇશ્વરાદિકમે સૃષ્ટિ વિસ્તરેલી છે. ⊙ આ ચિન્હ સત્માંથી
સૃષ્ટિસર્ગના આરંભનું સૂચક છે, એજ ચિંદુસહિત વર્તુલ તે યોનિ-
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું સ્થાન. જ્યારે એ ચિંદુ એક લીટીનું રૂપ ધરે છે
⊖ ત્યારે તે લિંગરૂપ અર્થાત્ અવ્યાકૃત મહા યોનિમાં સ્ફુરણદ્વારા
ઉત્પાદન કરનાર થાય છે. જ્યારે એ લીટી ઉભયરૂપે થઇ જાય છે
⊕ ત્યારે જડ અને ચૈતન્યનો જુદો સ્વભાવ બંધાઇ, તેમના અનન્ય
યોગથી સૃષ્ટિ થઇ છે એમ અર્થ સ્ફુરે છે; ને પરિછેદાત્મકવસ્તુરૂપ
જગત્ સંભવે છે માટે ચક્રનો પરિધ દૂર થઇ, —આવું ને અવશિષ્ટ
રૂપ તે આ બધા અર્થનું સૂચક થાય છે. એને મીસર ધર્મમાં ટા
દરીને કહે છે, કીસ્મીઅનધર્મમાં ક્રોસ કહે છે, ને આપણે અધાપિ
પણ એને સ્વસ્તિકાકારે (સાથીઆરે)* પૂજીએ છીએ. પુરુષરૂપ
ચેતન તે ઉભી લીટી તે છે, અને જડ તે આડી લીટી તે છે; એ

જે આમ ને પાંખો કાઢીએ બ્રહ્મ તે એમ સૂચવવાને કે મૂલમાં જડ
અને ચેતન જુદા પડયા છતાં હજી સૃષ્ટિસર્ગ માટે ગતિમાન છે; અને અ-
વ્યાકૃત સત્નું ચિંદુ સર્વ સ્થલે છતાં પરિધ કહી નથી. સૃષ્ટિસર્ગનાં ચિન્હો
ને વિચારો તો ને લિંગવાચનાં ચિન્હ તે લીટી અને શૂન્યરૂપે તેથી
૧૦ આમ પણ લખી શકાય છે. એજ દશ. સૃષ્ટિક્રમમાં માટેજ અવતાર
પણ દશ-દશ એ પૂર્ણ સંખ્યા છે. નવ, સાત, પાંચ, ત્રણ, એક, એ પણ
પૂર્ણ ગદ સંખ્યાઓ છે. અક્ષરાદિને પણ સંખ્યાવાચકત્વ છે.

એનો યોગ સ્વસ્તિક છે, યથાર્થ રીતે સમજાય અને પૂજાય તો સ્વસ્તિક (ક્રસ્માણુ) નો કરનાર છે. જડચેતન ઉભયાત્મક પુરુષ અને શક્તિના યોગથી સ્વતઃજ સર્જિત થાય છે, એનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ તો પુરુષ પોતે તથા ઓ એજ છે, પિંડે તેજ બ્રહ્માંડે છે સ્વસ્તિકના અર્થભાષીજ લિંગ અને યોગિ એ અર્થ ઘર્ષ આપ્યા છે, શિવ શક્તિને બદલે, પ્રતીકરૂપે, આપગુમાજ નહિ, પણ સર્વધર્મોમા, પૂજાયા છે. એનો દક્ષિણમૂર્ગમા આધ્યાત્મિક અર્થ સમજનારને મોક્ષ મળે છે, ન સમજી મધ્ય મૈથુનરૂપેજ તેને સમજનાર વામીને નરક મળે છે. યિગ્યોનિની પૂજા પ્રાચીન છે, અનાર્થ નથી, પણ વામીઓએ અવળે રૂપે સમજી અવળે રીતે વાપરે છે શ્રીચક્રનો પણ તેમણેજ એવોજ અરજો અર્થ ઉઠાવી લેધ પુર્ણાભિષેકાદિ મહિનતારૂપે વિસ્તાર કર્યો, બાહ્ય ખડ શુદ્ધ શ્રીચક્ર તો શ્રીમદ્કમચાર્યે પણ સ્વીકાર્યું છે, ને તેની પૂજા મોક્ષદાતા છે ❀ આની આકૃતિ શ્રીચક્રની રાખરાખા આવે છે, યહી તેમા મત્રખીલાદિ યથાર્થ રીતે રચાય છે એનો અર્થ પણ પુરુષની પ્રકૃતિમા પ્રવેશ અને પ્રકૃતિનો પાઠો પુરુષમાત્ર એમ સર્ગ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા પરત્વે દે, ને તે યથાર્થ જાણી તેને જનનાર બ્રહ્માત્મૈક્યરૂપ કેવલ મોક્ષ જામી પગમાનદ સમજે છે. જે ઉર્ધ્વશિરસ્ત્રિ-

†કિસ્મીઅન પાદરીઓ આપણા શિવનિમને હરે છે, પણ તેમનો કોસ શું છે ? એ કોસજ મનુષ્યોત્પત્તિનું ચિન્હ છે, માટે તે ઉપર મનુષ્યાકૃતિ વળાડી સ્પષ્ટતા નેહી છે એજ કોસકેપર મારેલો કાદર માણસ ગોતાની બ્રહ્મરૂપતા એજ રીતે નિત્ય તજ્જુ આવે છે

*આ બધી વાતવિષે સારક્ષતિકક, મત્રમહોદધિ, તત્ત્વસાર, ઇલાદિમા જોવાથી સ્પષ્ટતા થશે જે શ્રીચક્ર અહીં આપ્યું છે તે જીવનેશ્વરી ચક્ર છે ને ચતુર્થોનિયુક્ત છે, પણ એનેજ વિસ્તારી ચેતાળીસ યોગિનું શુદ્ધ શ્રીચક્ર કરે છે

કોણે તે શિવ (ચિન્મયબ્રહ્મ) અને જે અધ શિરસ્ત્રિકોણ છે તે નિષ્કુ (સર્ગ વિસ્તારક સૂર્ય) એમ વિચારતા ત્રિપુંડ્ર પણ શ્રી-ચક્રની સંગઠાર્પે સમન્વશે વૈષ્ણવો એકલું ઉચ્ચર્વપુંડ્ર રાખતા જરા વામી તરફ નમી ગયા છે. આમ વિચારતા લિંગયોનિરૂપે શિવપૂજા અનન્તકાલથી સર્વત્ર પ્રસરેલી છે, ને તેમાથી મનુષ્ય પોતાનાન્ત લિંગયોનિને વાપરી વામમાર્ગરૂપ નરકમા ડુબ્યા છે. આ પ્રમાણે દક્ષિણ તથા વામતંત્ર અને શક્તિ સપ્રદાયનું રહસ્ય અમારા વિચાર-મા પ્રતીત થાય છે, ને યથાયોગ્ય સમજીને પળાય તો મોક્ષદાતક છે. બ્રહ્મગાનરૂપી વારુણી ખરે માર્ગે પીવાય પીત્વા પીત્વા પુનઃ પીત્વા યાવત્પતતિમૂતલે ઉત્થાય ચ પુનઃ પીત્વા પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે તો મોક્ષ મળે, પછી વારુણીમાત્ર પીવાય ને ભૂમિ ઉપર આજોટાય, ત્યારે તો શું મળે તે વિચારવું સહજ છે

અન્યદેવ, મૂર્તિપૂજા.

વેદકાલના સૂર્ય, અગ્નિ, પ્રજાપતિ, હિરણ્યગર્ભ, બ્રહ્મ, પુરુષ, આદિની બ્યવસ્થા પુરાણકાલમા કેવી થઈ છે તે આપણે જોઈ. ઈદ્ર વરુણાદિ પણ કાંઈ રહી ગયા નથી ચતકતુ એટલે સો કર્મનો કરનાર* પુરાણકાલમા ચતકતુ એટલે સો યજ્ઞ કરનાર ઈદ્ર થયો, એમ કોઈ લોકો કહે છે. ઈદ્ર એટલે પ્રકાશનું તે ઉપરથી પ્રકાશાત્મક અગ્નિ-રૂપ દેવ ઈદ્ર છે, ને તેજ સર્વદા વલવૃત્તાદિનો હણુનાર છે. ઈદ્ર અને વલવૃત્તાદિ રાક્ષસોની કથા તે સૃષ્ટિસર્ગના કોષક કંમની સંગા હોતી જોઈએ એમ, આપણે ગાક્ષસાદિ કલ્પના માટે જે કહી ગયા છીએ

*કતુશબ્દ વેદકાલમા કેવલ ઝર્મવાચકજ છે એમ માને છે કતુનો અર્થ ચક્ષુ તે પાછળનો માને છે.

તે ઉપરથી, સમજાય છે. અને વિશ્વચક્રરૂપ મહાયજમા સતકર્મ કરનાર કોઈ ગ્રહ તે ઇંદ્ર છે એમ કહી શકાય છે, ને તેથીજ મન્વંતરે મન્વંતરે નવો ઇંદ્ર થાનો સંભવ રહે છે. કેવલ કતુ શબ્દનો અર્થ ન સમજાયાથી વ્યાસે સોમરૂ કરનાર તે ઇંદ્ર એમ જોડ્યું છે, એવી હાલના પાશ્વત્ય શોધકોની કલ્પના બહુ તુચ્છ છે. ઇંદ્ર તે પર્વતનો હણનાર છે, પર્વતનો બેદનાર છે. પર્વત શબ્દ દ્વયર્થ છે એ આપણે કહેલું છે: મેઘ અને ગિરિ. વિદ્યુતરૂપે ઇંદ્ર મેઘનો ચીરી નાખનાર છે; તેમજ પર્વતનો અર્થ ગિરિ લઈ, ઇંદ્ર પર્વતોનો ચીરી નાખનાર થયો છે. તે ઉપરથી વિશેષ કલ્પના છે કે પર્વતને પાખો હતી, ને તે ઉડી ઊડી દેવાદિને નડતા, માટે ઇંદ્રે તેમની પાખો કાપી નાખી. આ કલ્પના તે શું કલ્પનાજ છે? પ્રાચીન જ્ઞાનરાશિ ઋષિઓ એવી કલ્પના વિનાકારણ અડાવે એમ અમે તો હલાપણ કરવા ઇચ્છતા નથી. સદૃશર્મના ક્રમ એવો તો સમજાય છે કે જે ગ્રહાદિ સ્થિર થયા છે તે બધા મૂલ્યમાં તો ધૂમકેતુ એટલે પૂછડીઆ તારા રૂપજ હતા, દોડતા પર્વતજ હતા, ને તેમને, પાખો કાપી, ઇંદ્રે સ્થિર કરેલા છે, એવી કાષ્ઠિક સકલના છે. એજરીતે જુધ શુક બૃહસ્પત્યાદિ ગ્રહો તથા તેમજુ દેવદાનવાદિજુ ગુરુપદ, સર્વને સૃષ્ટિ, મતુષ્મસૃષ્ટિ, એવી શુભ વિધાસાયે સબધ લાગે છે, ને તે તે વિષયની કથાઓ તે ગુપ્તરહસ્યનીજ જોધક છે. અમને આવો ભાસ થાય છે, એનો સવિશેષ રૂપ વિસ્તારતો મહાત્મા વ્યાસને માતુમ જેમ ઇંદ્રપર્વતની વાત સદૃશર્મના કોઈ ક્રમની સંજ્ઞા છે તેમ સૂર્યના સાત ઘોડાની વાત પણ તેવીજ છે. જેને ખંડી ચક્રાય નહિ, પિનાગ

•બૃહસ્પતિથી વિસ્તરેલા બ્રહ્મણ બ્રહ્મણઃ દેવ શુકથી વિસ્તરેલા રાસસ કાર્તિકેયરૂપ મગવ લોહિતાગતે ક્ષગિયનો પિતૃ. એવી જ મતિ મુચવાય.

પાડી હદ કરી શકાય નહિ, તે અદિતિઃ અદિતિના પુત્ર તેજ આદિત્ય. અદિતિને આઠ પુત્ર હતા જેમના એકને તેણે કાઢી નાખ્યેઃ એમ વેદમાં કહેલું છેઃ એનું તાત્પર્ય એમ જણાય છે કે સૂર્ય સિવાય બીજા સાત ગ્રહ વૈદિક ઋષિઓના લક્ષમાં હશેજ; ને આધુનિક શોધકો બતાવે છે કે ચુરેનોસ પ્રાચીન આર્યોને જડેલો ન હતો એમ નહિ હોય, તથા એક સૂર્યમાથીજ આ સૂર્યમાલાના ગ્રહો વિસ્તર્યા છે એમ પણ નહિ હોય. સૂર્ય તથા સાતે ગ્રહ બધા કોઈ અન્યસ્થ-લથી વિસ્તર્યા હોવાં જોઈએ. ને એક સૂર્યની પાછલ સપ ગ્રહના ભ્રમણનોજ સૂર્યના રથને સમસુખી અથ જોડેલો હોવો જોઈએ, એમ ધરાય છે! એથી આગળ આપણી અત્પ્રમતિ પહોંચતી નથી. સૂર્ય—આદિત્ય—દેવ—સર્વે અદિતિના પુત્ર છે, તેમ દાનવો દિતિના પુત્ર છે, પરિચ્છેદરૂપ દિતિના, જડતાના, પુત્રો છે. એમનું યુદ્ધ સૃષ્ટિ સર્ગ સમયે પણ ચયેલુંજ છે, તેજ ઈદ્રવજ્રાદિવિરોધ, તથા બાહ્ય-લમાં કહેલો ઈશ્વર સેતાનઆદિનો ટંટો! વજ્રનેજ વેદમાં અહિ કહેવામાં આવેછે, તેપણ સૂચક છે. ધૂમકેતુને અહિ એટલે સર્પની ઉપમા રૂપદ ધટેછે, ને તેથીજ ઈદ્ર તે ધૂમકેતુનો હણનાર સિંધર કરનાર જણાય છે. અહિના સર્પ એ અર્થમાંથી બાહ્યલનો વજ્ર સ્થાનીય સેતાન તે જન્મતાં સર્પરૂપે આદમને લલચાવે છે! આ પ્રમાણે દેવ દાનવાદિ વ્યવસ્થા સમજવાની છે.★ રાશિગ્રહાદિ વ્યવસ્થા ધણીજ

†દો એટલે કાપતું ખંડું એ ધાતુ.

★રાક્ષસાદિને છેક રૂપક રૂપેજ આપણે જણાવ્યા છે, પણ કોઈ પૂર્વ યુગમાં રાવણાદિ રાક્ષસમયીજ સૃષ્ટિ હશે અને તેમનો નિવાસ આટલાન્દિસ (લંકા-જુઓ પ્રકરણ ૧) હતો એમ મનાય છે.

રહસ્યયુક્ત છતાં અગમ્ય છે; એવુંજ કોઈક કૃત્રીવિનાતું તાણું મેરુ, ધ્રુવ, સપ્તર્ષિ ઇત્યાદિ પણ છે! મેરુ પર્વત તે ધ્રુવખંડુ એમ મનાય, તેની ઉપરજ દેવતાઓનો નિવાસ છે, ત્યાંથીજ સર્વ ગ્રહાદિ નિયમાય છે, તેની આગળ પાછળજ બધું શરેછે! † રાશિચક્રના આર નામ છે તે પણ કોઈક આવીજ દિવ્ય વસ્તુ ગતિના સંગ્રહ છે, ને પ્રાચીન ધર્મોમા સર્વદા વિદિત છે. પણ તે તાજાની કૃત્રી આપણે હાય હજી આવી નથી, વરણ જે ઋતનો દેવ હતો, તે ઋત રૂપી નિરવધિ જલનો દેવ થઈ, અવાતરે પૂજાતો રહ્યો,

† એમ માનવાનું કારણ કે ધ્રુવ આગળ પ્રાચીન સમયે સ્થલ હશે ને સૂર્ય પણ પ્રકાશતો હશે. ગ્રીકલોકોથી, તથા જ્યોત્સના શાસ્ત્રીએ વાતનું સમર્થન થાય છે; ને પુરાણોમાંની ભૂગોળ-સમજ, સમસમુદ્ર, ઇત્યાદિ કોઈક ખરી થવા બેસે છે.

‡ પ્રો. બ્હીટની, તેમ પણ પાશ્ચાત્ય લોકો, રાશિચક્ર અને નક્ષત્રો વિષે વિચાર કરતા એમ ઠરાવે છે કે આર્યલોકોને તે જ્યવસ્થા ખબર ન હતી, ને ગ્રીકલોકો પાસેથી તેઓ તે શીખ્યા છે. વળી કાલમાન સંબંધે પણ એમ ગાઠવે † કે હસિયુગના આરંભનાં જે ચારેક હજાર વર્ષ હતાં છે તેટલેથીજ આર્યજાતિથીઓએ કાવગણના આરંભી છે, એટલે મન્વંતરા-દિની સાંખી સાંખી સંખ્યાઓ કલ્પિત માગ છે † † આ બધી વાતને ક્યવાસો કેમ થઈ શકે? એ વિષે લખતા તો એક મહોટો અથ લરાય, પણ એ બધી પાશ્ચાત્ય પંડિતોની કલ્પના કલ્પનાજ છે એમ, આપણે જે લખતા ચાલીએ છીએ તેને સૂક્ષ્મ રીતે વિચારનાર સમજી શકશે. બાઇબલમાંજ રાશિચક્ર જ્યવસ્થા છે, ને તે બાઇબલજ ગ્રીકલોકો કરતાં તો નવું છે, ત્યારે ગ્રીક લોકોએ રાશિચક્ર રચેલું એ વાત કયા રહી! વળી બાઇબલ-લવાળા ખાલ્ડીઓ પાસેથી અને ખાલ્ડીઓના આર્ય ઋષિઓ પાસેથી બધા હતા એમ જોતા તો બધુંજ હકુવળ વળવા બેઠું † †

પણ બ્રહ્માથી છત્રાઈ નહ મોણત્વ પામી ગયો. આ પ્રમાણે
અનેક દેવ, દેવી, આદિની બ્યવસ્થા પુરાણોમા છે, ને વેદ-
કાલમા ચયેલી તે દરતા વધારે સ્પષ્ટ અને વધારે ગહન બોધદાયક
છે: પુરાણો નજી વેદની ટીકાજ છે. દેવાદિની સખ્યાપણ પુરાણોમા
વધીજ ગઇ છે, એ હવે સમજવું દરિન નથી. મૂલવેદમા તો બહુમા
બહુ રોત્રીશોક દેવ આવે છે. આઠ વસુ, એકાદશ રુદ્ર, હાદશ આ-
દિત્ય, અને છઠ્ઠ તથા પ્રજાપતિ, એમ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમા દર્શુ
છે, તથા વસ્વાદિપણ કોણ કોણ તે ગણાયેલું છે (અધ્યાય. ૫).
આવી તેત્રીશકોટિ (નતિ) તે તેત્રીશ કોટિ, કર્શદ. થઇ એમ શાષ્ટ
બ્રમમાત્રજ મનાય, પણ તે વિનાએ, પુરાણોમા દેવોની અસખ્યતા
થઇ શકવાનો સંભવ અન્યથા સ્પષ્ટજ છેજ, એટલે વિસ્તાર કરવાની
જરૂર નથી.

હવે એવો પ્રશ્ન સહજ ઉઠશે કે મૂર્તિપૂજા તે શું છે? ક્યારથી
થઇ છે? કેવલ જ્ઞાનમય માર્ગમા સંભવે છે? જે રીતે આપણે પુ-
રાણ ભાવનાઓને સમજાવી ગયા તે રીતે યથાર્થ સમજનારને આવી
શંકા થવી ધરતી નથી. મૂર્તિ છે તે એક સચા છે, ચિન્હ છે.
એનેજ વેદોપનિષદાદિમા પ્રતીક એવું નામ આપે છે. અમુક ભાવના,
અમુક અર્થ, અમુક યોજના, તેહું જે દશ્ય ચિત્ર-પણી મૂર્તિરૂપે,
ચત્રરૂપે, પુરાણની કથારૂપે—તે પ્રતીકા. જે મૂર્તિપૂજા પ્રતીકરૂપ ન હોય,

જેન્યારે સંજ્ઞામાત્રથી અર્થસંનતિ સૂચવવારૂપ ભાષા પ્રવર્તી ત્યારે
દેવ પ્રણા યાયજ યાય.

†મૂર્તિ કેવલ કાષ્ઠપાષાણાદિનીજ હોતી નથી જુઓ અન્નિપુરાણઃ
અપ્સ્વગ્નૌ હૃદયે સૂર્યે સ્થણ્ડિલે પ્રતિમાસુ ચ ષટ્ સ્વેતેષુ હરેઃ
સમ્યગર્ચનં મુનિભિઃ સ્મૃતમ્. ૫ળી ભાગવતમા પણ સ્કંધ ૧૧,
અધ્યાય ૨૭,

છે તેવીજ વારતવિક્ક હોય તો તે નિરા, તુચ્છ, અધમ, અને જ-
ગવી, પશુવત્ ગણાય, પણ પ્રતીકરૂપે છે એટલે પરમાર્થે પરમરહસ્ય-
રૂપ, પૂજ્ય, ગભીર, અને મહા ઉત્તમ દેવજાગવી સ્વયંકળ સમન્નય-
જે જે શોધકો મૂર્તિપૂજાને અધમતા આરોપવા છુટેછે, તે તે મૂ-
ર્તિઓનું ને પુરાણોનું રહસ્ય ખીસકુવ સમજતા નથી, તેથીજ અ-
વળે માર્ગે ચઢે છે. ઇશ્વર તો બ્રહ્મરૂપ અનાદિ સત્ત્વરૂપ, સર્વભય, નિ-
રાકાર, અચિંત્ય, એકજ છે; તેજ મૃદ્ધિરૂપે છે, સૃષ્ટિ વિસ્તારનાર
રૂપે છે, સર્વ છે; તેની જુદી જુદી સ્થિતિઓના વર્ણન તે વેદના
સૂત્ર છે, પુરાણોની કથાઓ છે, ને મંદિરોની મૂર્તિઓ છે. અચિં-
ત્ય, અવધૂર્ય, બ્રહ્મનું વર્ણન કેમ થાય? મૂર્તિપુરાણાદિ ચિન્હોપમાદ્વા-
રાજ થઈ શકે, મારેજ પુરાણમત્યાંજિ એ પરમ સત્યની પરમભા-
વામાનજ છે. મૂર્તિપૂજા ક્યા નથી? સર્વ ધર્મમા છે; પ્રાચીન તેમ
અર્વાચીન. આપણને મૂર્તિપૂજાની અધમતા સમજાવનારા પાદરીઓ
મૂર્તિ પૂજક નથી? આપણા કરતા અધમ મૂર્તિના તે પૂજકો છે,
કેમકે કેવલ માણસનેજ ઇશ્વરરૂપે પૂજેછે*, પ્રતીકરૂપે નથી પૂજતા-
છત્રામ ધર્મમા પણ દેવતાદિની પૂજા થાયછે, તેમ માણસરૂપે પણ
મૂર્તિનીજ પૂજા તેમાના સુષી તરીકા વાળા સમજે છે. ગ્રીસ, મીસર,
એ બધા તો મૂર્તિભયજ હતા. તો એકલા આર્પસોકોને પ્રતીકરૂપ
મૂર્તિપૂજા સામાટે શરમ પેદા કરેછે? આર્યો પણ પોતે પોતાનું સમ-
જતા નથી, માટે પારકાથી ભયમ, શરમાય છે, બાપી જેમ પ્રાચીન
કાવયો થતું આવ્યું છે, તેમ અઘાપિ પણ તેઓ ધર્મ અને તત્ત્વદર્શિ

*મેરી, કાષ્ટર, તથા સાધુઓની મૂર્તિઓ પૂજે છે. વિમંસાન્યાત્મક
જાસને સેવે છે.

સંબંધે, બધા વિશ્વના ગુરુ થવાને યોગ્ય છે. એ બધી વાત કીક છે, પણ કોઇ એમ શંકા કરશે કે વેદાદિમા મૂર્તિપૂજા છે ? હો વા ન હો તેથી આપણને હાનિ નથી, મૂર્તિપૂજા ખરી છે, હોતીજ નોંધએ તેવી છે, વાસ્તવિક છે, સારી છે એટલું સમજવા પડી, તે પ્રાચીન કાલમા છે કે નથી એ શંકા નિઃસાર છે. વેદનાં સૂક્તો ને તેમાના દેવો તે બધા મૂર્તિરૂપજ છે, કેમ કે પારમાર્થિક સત્ નથી. પ્રતીકોપસના રૂપે પણ દેવાદિને ઉપનિષદોમા માન્યા છે તે પણ મૂર્તિપૂજાજ છે. વળી છેક પાણિનીય આચાર્યની અષ્ટાધ્યાયી રચાઈ હશે, તે વખતે તો, પાપાણ્યાદિ મૂર્તિ, હાલમાં આપણે દેખીએ છીએ તેવીજ, પૂજાતિ હોવી નોંધએ એમ સમજવ્ય છે. વળી યોગાદિ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થતાંજ મૂર્તિની અપેક્ષા સહજ ઉભી થાયછે; કેમકે તે વિના ધ્યાન સંભવે નહિ, ને યોગ થાય નહિ. યોગાનુશાસન કર્તા અર્થાત્ અનાદિથી આલેક્ષા યોગશાસ્ત્રનો સંગ્રહકર્તા પતંજલિજ ઇ. સ. ૫ પ્રથમ શતકમાં થયા એમ મનાય છે. તો મૂર્તિપૂજા કેટલી પ્રાચીન હોવી નોંધએ ! ગમે તે રીતે વિચારતા પણ મૂર્તિરૂપી પ્રતીકપૂજા બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિકૃત પરમ રહેલ્ય છે; ને વાસ્તવિક છે. ગમે તેટલા દેવ હોય, મૂર્તિ હોય, તેથી બ્રહ્મરૂપ પરમોપાસનામાં નિતાન્તરસ્ત આર્થ-ત્વને હાનિ નથી, ઉલટી કીર્તિ છે; શ્રીમદ્ભાગવતમાં વધાર્યજ દલું

*જુઓ સુત્ર જીવિકાર્થે ચાર્ણયે. એમાં એવો નિયમ દેલો છે કે ઉપજવિકા માટે જે મૂર્તિ વપરાતી હોય તે મૂર્તિવાચક સખ્દને કમત્યય લાગે. પાણિનીય આચાર્ય ઇ. સ. ૫. શોડાશોષોડાં ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષ પહેલાં યથેક્ષા એમ પાઠ્યાલ શોધકો પણ માને છે.

છે; આકાશાત્પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરં । સર્વં દેવનમ-
સ્કારઃકેશવં † પ્રતિ ગચ્છતિ ॥

આ પ્રમાણે પુરાણોનું રહસ્ય જાણવા પછી, પુરાણ પ્રેરિત
આચારો પણ સમજવામાં આવી જશે. ગ્રામીન બ્યવસ્થામાં જે શ્રીત
અને સ્માર્ત આચાર છે તેમાં, પુરાણોના સમય પછી, તાંત્રિક અને
પૌરાણિક આચાર ઉમેરાયાછે* તે આચારો ખોટા છે કે નિરર્થક
છે એમતો હેજ નહિ, પણ કેવલ જડઅધ્યાત્મી લોકો તેમને પાળે છે,
માટે વહેમરૂપ જાણાયછે; તેમનું યથાર્થ તત્ત્વ વિચારી જો તેમને
અનુસરે તો પરમમાર્ગે લેઈ જનારા છે. શ્રીત-સ્માર્ત સંસ્કારો ઉપ-
રાંત, વ્રત, ઉપોષણાદિ, જેમ યોગમાર્ગમાંથી પુરાણદ્વારા આવિર્ભાવ
પામ્યાં છે, તેમ ગ્રામીન યજ્ઞાદિને બદલે સામાન્ય હોમ દવનાદિ
તંત્રોદ્ધારા વિસ્તર્યાં છે. કોઈ કોઈ સ્થલે વામી સમ્પ્રદાય આચાર પણ
ધુસી ગયો છે, ને તેને ટાળી નાંખવા માટે જ વૈષ્ણવો પુરાણાદિના
સાસ્ત્રિકાદિ વિભાગ કરેછે; અંત્રિ પુરાણાદિ કેટલાક તાંત્રિક વિદ્યાનાજ
બંડારછે, પણ તેમાં વિવેકથી સમજાય તો બહુ રહસ્ય રહેલું હોયછે.
આપણે યજુર્વેદ સંબંધે પણ બે વિભાગ થયાનું કહી ગયા છીએ,
તેમાંના જે કૃષ્ણ યજુર્વેદ છે તે આવે તાંત્રિક હશે એમ માનવાનું
કારણ મળેછે ! ને તેથીજ તે વિવિધ પ્રકારનાં યજ્ઞ તથા ધૃષ્ટિઓથી
બરપૂર છે. એજ વાત સત્રિશેષ પૂરાવો છે કે તંત્રોની ઉત્પત્તિ અર્વા-

†નારાયણ-નારા-જલમાં સુતેલા તેજ પરમપુરુષ તે કરાવ-ક એટલે
જલમાં રાવ સુતેલા, નહિ વસુદેવપુત્ર કે કૃષ્ણ.

*મનુસ્મૃતિમાંજ આવે વિભાગ સ્પષ્ટ કરેલો ॥ ૬. શ્રુતિ જે પ્રમાણની
છે, વૈદિક અને તાંત્રિક. †જુઓ પ્રશ્ન ૨.

ઝીન નથી પણ પ્રાચીન છે. આપણા બધા આચારોની વાત તપા-
 સવી તે માટે તો એક આખો ગ્રંથ લખવો પડે, પણ કાંઈક માર્ગ
 એ 'પ્રાણવિનિમય' માં સૂચવ્યો છે, તેટલાથી ધણીક યોજના બની
 આવશે. થોડા એક ઉદાહરણોથી આ બધી વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ કરીએ
 તો બુદ્ધિમાનને વધારે સુગમ પડશે ત્રોત યજ્ઞાદિનેજ અવલોકે. યજ્ઞ-
 ક્રિયા જે અગ્નિ પૂજા હતી તે રહી, ને અઘાપિ પણ વૈદિક મતો
 થીજ અગ્નિનું આરાધન થાય છે પણ મંત્રોના કુડ ઇત્યાદિની આકૃતિ
 તાત્ત્વિક વિધિએ રચાય છે, તથા યજ્ઞો પોતે પણ ધણુ મ્ની શક્તિ-
 બૂબ્બના હોય છે. ગ્રહશાસ્ત્રાદિ નાના નાના યજ્ઞો તે તો કેવલ તાત્ત્વિક
 છે. યજ્ઞ કુંડમાં ચતુષ્કોણ વેદી કરવાનો વિધિ છે, તે તાત્ત્વિક છે.
 તત્રોમાં યોગરહસ્ય વિચારી તત્ત્વવસ્થા કરેલી છે, તેમાં પૃથ્વી તત્ત્વને
 આનંદદાતા સિદ્ધ કરી તેની આકૃતિ ચતુષ્કોણ અનુભવી છે એટ-
 લાજ માટે વેદી માત્ર ચતુષ્કોણ થાય છે * સ્વામી શ્રી દ્વિપાનદ કહે
 છે તેમ ભૂમિતીનો અભ્યાસ ભૂમી ન જવાય તે માટે નહિ. ચતુષ્કોણ
 એજ આનંદનું, મંગલનું ચિન્હ છે તેમ સિદ્ધ્યાદિ માટે ઇષ્ટરૂપ જે
 શતચક્રાદિ યજ્ઞો તાત્ત્વિક છે, તેમાં તો સ્પષ્ટ રીતે યોનિરૂપ કુંડ
 વિહિત છે, કેમકે તેજ સિદ્ધિદાતા છે. આમ કુંડાદિ વ્યવસ્થા તાત્ત્વિક
 છે, તેમ મંત્રોનાં હ્રિં ક્લિં, ય, વં, આદિ બીજ પણ, તત્ત્વાનુસાર,
 તાત્ત્વિકજ છે, જે જે તત્ત્વદ્વારા સિદ્ધિ ઇષ્ટ છે, તે તે તત્ત્વરૂપ દેવ-
 તાના આવાહનાર્થે યોજેલા છે. મંત્રાક્ષરની સંગતિનું પ્રમલ, મંત્રો-
 વ્યારની પદ્ધતિનો ઉપયોગ, એ બધું બહુ સૂક્ષ્મ રહસ્યરૂપ છે, ને
 યથાર્થ સમજાય તો સિદ્ધિ આપે છે, પણ તે બધી વ્યવસ્થા તત્રો-

દારાજ યદ્ય છે. જે જે સ્થલે માસમદિરાદિનો ઉપયોગ છે તે બધો તંત્રવિધિ વામી છે એમ સ્પષ્ટ સમજવાનું છે, ને તે નરકનોજ માર્ગ છે. વામ મંત્રો પણ કહી કહી પેસી ગયા છે. સ્માર્ત કર્મ, નિત્ય બ્રહ્મચર્યનેજ તપાસો. એમા આયમન, પ્રાણાયામ, ન્યામ, અને ધ્યાન, એટલા અંગ યોગમાથી મળ્યા છે, શિખાનધનાદિ મંત્ર તથા ફટ્ઠ વચ્ચટ્ઠ આદિ મંત્ર તાત્રિક છે—શિખાનધનનો મંત્ર તો વામી જ છે,—ને ગાયત્ર્યાદિ પ્રણવધ્યાન શ્રીત છે. આ પ્રભાણે આપણા તમામ આચારાદિને વિલોકશે તો વિભાગ સમજાઈ સકાશે, ને કયું કેવી રીતે શ્રદ્ધા કરવાનું છે, તથા પારમાર્થિક વ્યવસ્થા કેવી છે તે સમજાશે. ખોટું કાંઈ નથી, વહેમ કહી પણ નથી, પણ વિવેક કરવાની આવશ્યકતા છે.

પુનરાવર્તન.

કોઈને શક્ય થશે કે પુરાણોનો અર્થ બેસાડવા માટે આવી વ્યવસ્થા કરવી તે કલ્પનામાત્રજ છે; પણ એનું ઉત્તર યોગાક્રમાજ આપી શકાય એમ છે. શ્રી મહાભારત ઉપર નીચે કની ટીકા છે, તેમાં ગીતાજ પરત્વે, મત્સ્ય પુરાણની વાતપરત્વે, તથા પુષ્કરપ્રાદુર્ભાવમાં નારાયણાદિ સંકલ્પના પરત્વે, તેણે આપણે જતારી ગયા તેવાજ પ્રકારનો અર્થ કહ્યો છે. વળી, આખું રામાયણ, તે પણ એરીજ અર્થ-સંગતિ ધરાવવા, અધ્યાત્મરામાયણરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. એમજ જયદેવના ગીતગોવિંદાદિનો પણ વિવેક છે, અને છેક વર્તમાન સમયમા ભાગવનાધ્યાત્મભગવાર એવો લઘુલેખ, કાચીના કોઈ પડિતે, કૃષ્ણમે-પીની કથાને આધ્યાત્મિકરૂપે સમજાવવા પ્રકટ કર્યો છે. શ્રીમદ્ભાગવતમંજ પુરંજનાધ્યાપ્યાનને નારદે આધ્યાત્મિક રીતે સમજાવેલું

છે. અર્થાત્ મેં જે માર્ગે પુરાણોને તપાસ્યા છે, તે માર્ગ કેવલ ક-
પોલકલ્પિત નથી, પણ પ્રાચીનજ છે, એજ માર્ગે તત્ત્વવિવેક કરવાનો
છે, નહિ તો હાલના મેક્ષમ્બુદરાદિ જે વમલમા પડ્યા છે તેમાજ
પડાય છે. કેવી અધમદક્ષિ છે, કે એમ માનના જવું જે પુરાણકા-
લના ઋષિઓને વેદાર્થ જરાજર ન સમજાયો માટે, શબ્દાર્થના જ-
અર્થો, તેમણે નવી નવી કલ્પનાઓ રચાર્થ માટે રચી. આમ સ-
મજનારાનેજ જામ થયેલો છે એમા શક નથી, વેદના અર્થ વ્યા-
સને ન સમજાયા, ને કેક્ષમ્બુદરને સમજાયા. એટલે પુરાણો કે-
વલ કપોલકલ્પના હયાં. વ્યાસની ટુકડી અક્ષલના નમુનારૂપ ની-
વડયા. વેદપણ જગલી સાદા મનુષ્યના વિચાર રૂપજ છે, કેમકે
તેમા બાલકોએ કરેલા હોય તેવા સાદા વર્ણન માત્ર બરેલા છે. અને
શબ્દબદ્ધારા, સૂર્યાદિ કલ્પનામાથી બધી કલ્પનાઓ વિસ્તરી
છે. ધન્ય છે પડિતરાજ મેક્ષમ્બુદર, ધન્ય છે આજ કાલના ત-
મારા સુધારા આગળ એમજ માનવાની જરૂર છે કે આગળ કોઇનાર
આવો સુધારો હતોજ નહિ, આવી વિદ્યા હતીજ નહિ, તો વગી,
આથી ઉત્કૃષ્ટ હોય એમ તો મનાયજ કેમ ? એજ રીતે, ધર્મમા
પણ, હાથપગ વાળે પરમેશ્વર બાધમલમાથી કર્તાંગપે માની લીધો*,
એટલે બીજા બધા ધર્મ તેવા નથી માટે ખોટાજ. માણસમાજ
મૂર્ખ, શબ્દ વાપરતા પણ ન જાણનારા, શબ્દાર્થના જામને લીધે
ધર્મ તથા તત્ત્વદષ્ટિ રચનારા, આર્જુન માનવું. આવી પડિતાઈ
ઉપર અમારા આર્યોપણ મોહિત થઇ જઈ વિશ્વાસ કરવા લાગ્યા છે,
ને પોતની વાત વિચારતા નથી, એ પણ એક કાનમલ છે. પ્રિય

*કેમકે બાધબળનો પણ વાસ્તવિક અર્થ વિચારનારા આપણને ખાતરી
આપે છે કે તેમા બ્રહ્મસિવાય બીજા પ્રમારનો ઈશ્વર કહેલોજ નથી.

ન્યાયનાર 'હવે વિચાર, વેદ શું છે, ઉપનિષદ શું છે, પુરાણ શું છે ?' પ્રાચીન દાયકા થઈ ગયેલા પરમ શોધ, જેનો એક સત્તાશપથ હજી પાશ્વર્ય ગોધકોને હાથ લાગ્યો નથી, તેનોજ પરમ રહસ્યરૂપ ઇતિહાસ છે. પરમ તત્ત્વદષ્ટિના ઇતિહાસની પેટી વેદ છે, તેણે તાજી ખોલી તેની સામગ્રી સમજવાની કૃત્રી ઉપનીષદ છે, અને એ સામગ્રી ને યથાર્થ અવલોકન કરાવનાર દીપક પુરાણ છે. ત્રણેનો સમન્વય કરી જો, ને પછી કહે તો મેક્ષમૂલરને બજવા જ, કે શંકર વ્યાસ વાસિષ્ઠાદિને નમવા બેઠ, અને તો આમણી બતાવીને જૂઠું રહીએ છીએ.

† પ્રશ્ન જીવને આરબ તથા અ તે આપણે બાપાની વ્યવસ્થા કદી છે, આર્યપદવાચ્ય પ્રબલ સમગ્રતાની એ- બાપા કાંઈ સમયે હરો એમ માનુ- માન્ય છે હવે સમજો કે આર્યલોકનીજ નહિ, પણ આર્ય, સેમિટિક, તુરાનિયન, સંની એ-જ બાપા ડોવીજ જોઈએ ને હાની એટલે કે જે જે ધર્મભાવના ઇત્યાદિ આપણે સર્વ ધર્મોમા સમાનરૂપે બતાવતા આવ્યા છીએ, તે બધા એજ બાપાના બારાક્ષરી તથા તાબ્દગાદિ છે, ને તે બધા એ જ મીને સમજતા એજ, સજ્જાત્મક, સર્વનમ્ય, સર્વમાન્ય, બાપા હાની, એના નમુના બાજેપણ વેદસહિતા, મીસરની ચિત્રાત્મક પ્રાચીન બાપા (હાઇરાગ્લિફ્સ), ચીનની ચિત્રરૂપ વર્તમાનભાષા ઇત્યાદિ છે એજ દેવ નાનરી—દેવને, પરમરહસ્ય જાણનાર મહાત્માએને, સમન્વયાની બાપા— ગીર્વણ સર્વવર્નમા જે જે વિચારસગળિની સમાનતા છે તેજ આવો સિ- દ્ધાન્ત ગૂચરે છે, ને પરમ રહસ્યરૂપ સર્વગમ્ય એ- બાપાનું દેવીસ્વરૂપ આપણને બોલે છે. તેથીજ મેક્ષમૂલરસાદિએ કરેલો કુલ-બાપાના શબ્દોની વિદૃતિથી ધર્મવિચારોની ક'પના-એ કેવલ હાસ્યાસ્પદ છે ! એ દેવભાષા તેજ શ્રુતિ-શ્રુતિ પરપરાએ ગુરુસિધ્ધિભાવે સમજાવી સજ્જાત્મકભાષા, માઈ- ચોનાજ એવો અમેજી શબ્દ પણ સ્તિવાચકજ છે કેમકે મૂલધાતુ માધ્યમો

તેનો શ્રીક્રમાધારમાં પરંપરાગત વાર્તા એજ અર્થ છે. એ ભાષા યથાર્થ બહુાય ત્યારેજ 'દિન' થવાતું; જનોઈનો ધાનો ધાલવાથી કે વેદમંત્રો ગગડાવી જવાથી નહિ. આપણાં પુરાણો તથા ઉપનિષદોમાં વાયુ-વાણી ને ચારત્રપે ઠહી છે. પરા, પરચતી, મધ્યમા, વૈખરી અભ્યાસૃતમાં વાયુ-થીજ વ્યાકૃતિ થાય છે માટે અભ્યાસૃત, કારણ, સૂક્ષ્મ, અને સ્થૂલ, તે ચાર સ્થાનની વાયુ તે પરા પરચતી, મધ્યમા ને વૈખરી જ પરા છે તે સર્વને સર્વદા અગમ્ય છે; પરચતી એજ દેવભાષા, સર્વમાન્ય એક ભાષા છે, પરચતી એ નામજ એમ સૂચવે છે; મધ્યમા એ યોગીઓની ભાષા છે, ને વૈખરી તે અન્યોન્યને સમજાય તેવી પ્રાકૃત લોકની આધુનિક અંગ્રેજી, ગજરાતી, આદિ ભાષા છે પ્રતિમનુષ્યમા પણ ચારે વાયુ છે. પરા અગમ્ય છે, પરચતી દ્વારાજ શુદ્ધ જ્ઞાન એકાએક આકર્ષિતક સ્ફુરી ઊઠે છે વૈખરી જે આપણે બોલીએ છીએ તે હવારો છે. એ વૈખરી માત્રજ આપણા હાથમા છે. ને એના બીજાં ત્રણરૂપ નથી, માટેજ "શ્રીનાથજીની ઘોડી, ત્રણ પગે ખોડી, એક પગે હાલે ચાલે," ને યથાર્થ સમજાય તો "પાતાંગમાથી પાળી કાઢે," એમ મામઠી નીશાબોમા છાકરા સરસ્વતીનું ગીત ગાય છે. પરચતીવાયનું વૈખરીરૂપે થઈ જઈ તેનેજ બાઈબલમાં 'બેબેલનાટાવર' વખતે થયેલી ભાષાની ગરબડનું રૂપક આપેલું છે. એ દેવભાષા બહોલો તો બધું સ્પષ્ટ થઈ જરો; સસ્કૃત, કે પ્રાકૃત બહુવામા કાઈ માલ નથી દેવ ભાષા સ્વતંત્ર સંસ્કારવશાત્ પ્રાપ્ત થાય છે, માટેજ અખો કહે છે કે "ભાષાને શું વળગે બૂર, જે રણમાં જીતે તે શર" દેવભાષા ન સમજતાં સસ્કૃતમાત્રજ ગોખી ગોખી પડિત બનેલા, અને ધર્મસમાજનું અભિમાન રાખનારનો ઉપહાસ વિષ્ણુસ્વર્માએ પણ પંચતંત્રમાં "સાસ્ત્રપારંગત" પણ "લોકાચાર વિમુખ" ચાર પંડિતની વાતથી સારો કરેલો છે. હાલના યુરોપીય પંડિતો પણ એ પંચતંત્રમાના પંડિતથી હડે તેવા નથી; માટે તેમને બાબુપર ઠાખી વેદ, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, દર્શન, પુરાણ, સ્મૃતિ—સર્વનું રહસ્ય, ત્રિયવાચનાર, ફરીથી વિચારીએ, થઈ ગયેલાં પ્રકરણો ફરી વાય, અને દેવભાષાદ્વારા બધું ઘટાવી લેઈ, સત્યાનંતનો વિચેક કર.

પ્રકરણ ૮.

ભક્તિપ્રધાન તત્ત્વવિચાર.

સંપ્રદાય—૫મ.

પ્રથમાવર્તન, દ્વિતીયાવર્તન, તૃતીયાવર્તન, ચતુર્થાવર્તન, એમ મૂલ વિચાર આવર્તન પામી સંસ્કાર પામતો ચાલે છે. પ્રથમકારે જાણે છે કે ઉત્તરોત્તર આવર્તન કરી મૂલ વિચારને સુધારતા ચાલીએ છીએ; પણ વારંવાર એમ બને છે કે મૂલ વિચાર, આવર્તનોમા, સુધર્યાને બદલે બગડે છે. પ્રથમજ ને સ્વતઃ સ્ફુરી આવે તે ધણું કરીને સત્યરૂપ હોય છે, તેમા માણસ, પોતાના સંગતિબલને લીધે, આફુ અન્નુ કરી નાખી વિદ્યુતિ પેદા કરે છે. પરંતુ વાચના અનુબ્રહ્મરૂપ જ્ઞાનજ સત્ય હતા, વૈખરીરૂપે તેને માણસો ખનાવી દે છે. મૂલધર્મરહસ્યની પ્રથમાવૃત્તિ ઉપનિષદ છે, દ્વિતીયાવૃત્તિ વેદ છે, તૃતીયાવૃત્તિ પુરાણ છે, ને ચતુર્થાવૃત્તિ સંપ્રદાયો છે, આપણે જોઈ ગયા કે વેદોપનિષદાદિથી પ્રતિપાત્ર થતો અદ્વૈતધર્મ તેનેજ પુરાણોમા પણ રૂપાન્તરે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો છે; ને તેજ બીજા ધર્મો ઉપરથી પણ સર્વમાન્ય ધર્મરૂપે સમન્વય છે. પુરાણોના સ્થૂલરૂપને વળગી રહેવાથી ઉલટી નારિતકતા પ્રાપ્ત થાય છે; પણ પરંતુ દ્વારા તેનો વેદોપનિ-
'પદાદિ સાથે સમન્વય કરતા પરમરહસ્ય હૃદયમા પ્રતીત થાય છે, તથા એક આર્યધર્મનું નહિ પણ સર્વધર્મનું એકય આપણને સહજમા સમન્વય છે: જ્ઞાન એજ ખરો ધર્મ છે, ને ખરૂ રહસ્ય છે; પણ પુરાણોમા ને સ્થૂલરૂપે તે જ્ઞાનને બતાવ્યું છે, તેમાથી ભક્તિભાવ

જન્મ પામ્યો છે; અને પાછળના આર્યો કેવલ એ ભક્તિભાવનેજ વળગી રહી નવા નવા સંપ્રદાયો ચલાવવા લાગેલા છે. જો તેમણે મથાર્ય વિવેક કર્યો હોત, તો રહસ્ય તેમના હાથમા આવ્યુંજ હોત; પણ તેમ ન કરવાથી તેમણે અન્યથા વિચાર ઘટાવ્યો છે. આર્ય-ધર્મની ખરી બ્રહ્મતા આ સમયથી ચવા માડી છે. અમે એમ કહેવા નથી ઇચ્છતા કે સંપ્રદાયાદિમા જે કહેલું છે તે કેવલ ખોટું છે; પણ તેમા, જે મતાતર વધારી દીધો છે તે મૂલ રહસ્ય સમજાયા વિના વધાર્યો છે એટલી અનિદના છે, માટે એ સંપ્રદાયાદિને અમે સંપ્રમાણ માનીશું નહિ. ભક્તિનું પ્રાધાન્ય રાખવા ચલ કરી કેવલ રથૂલ ભાવનાઓથીજ નિર્વાહ થવો અશક્ય છે. આર્યબુદ્ધિજ એવી છે, કે તેમા કેવલ જડશ્રદ્ધા ઉદય પામી શકતી નથી, પામી તોપણ ટકતી નથી. તત્ત્વ વિવેકપૂરક શ્રદ્ધા થાય તોજ આર્યલોકો માને એવા છે. ભક્તિરૂપ ધર્મને તત્ત્વદષ્ટિદ્વારા સ્થિર કરવાના પ્રયત્નમાથી સંપ્રદાયોના ઉદ્ભવ છે. એ સંપ્રદાયોનું સ્વરૂપ હુંકામા અવલોકીએ. પુરાણોમાજ વિષ્ણુ અને શિવ એવા બે દેવ સર્વની પૂજા પામે છે, ને દેવમા-ત્રના મુખ્ય છે. એમના સ્વરૂપ, ને એમના આચારાદિ સર્વ ભિન્ન છે. એને અનુસરીને એ બેની વચમા વિરોધ થવા માડ્યો છે. પણ એ વિરોધને સ્પષ્ટ રીતે સજડ કરનાર શિવનું ભૈરવરૂપ કહ્યું તે છે. તંત્રદ્વારા વામમાર્ગનું પ્રમલ ચતા કાળી અને ભૈરવની ઉપાસના પ્રચલિત થઈ; અનાચાર વધ્યો; ધર્મ અરણો થતા બેડો. આ અવ-ગાપણું અટકાવવાને વૈષ્ણવમતની ઉત્પત્તિ છે. વૈષ્ણવોના ખરેખરો સપાટોજ શૈવોની સામે છે-વાસ્તવિકરીતે વાળી શાક્ટોની સામે છે. શિવ ઉપર એટલો બધો દ્રેષ નથી, પણ ભૈરવ ઉપર જે દ્રેષ છે

(ને તે વાસ્તવિક છે) તે દેવ હૈરવના મૂલરૂપ શિવ ઉપર પણ લાગુ થઈ ગયો છે. આથી શિવ વિષ્ણુની મારામારી મનથીજ ચાલતી આવે છે; એક મહાભારતાદિમા પણ તેનું રૂપાતરે વર્ણન છે: શિશુપાલ અને કૃષ્ણની લડાઈ, તે તે રૂપજ છે. કૃષ્ણને વિષ્ણુનો અવતાર માનવાની વાત મહાભારતાદિમા જાણુ સ્પષ્ટ નથી; ત્યાંથીજ તે ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામી છે. મહાભારતમા તો કૃષ્ણ પોતે પણ શિવપૂજા, કે શક્તિપૂજા પણ કરે છે પુનાગોમા પણ શિવપૂજાનું પ્રાધાન્ય વારંવાર કહેલું છે* હૈરવ અને પાંડવ એ પણ આ બે પૂજના રૂપરૂપે મહાત્માઓ સમજે છે, પણ શિશુપાલદિ કથા તો સ્પષ્ટજ છે, એમજ દક્ષપત્ની વાતપણ શિવપૂજા પ્રથમ રથપાતી હશે તે વખતની મુચક છે. એ સર્વ કથાઓમા જે રસસ્થ છે તે જુદુંજ છે, પણ એક ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત તરીકે પણ તે કથાઓમાથી આપણે આટલું કહી શકીએ. ત્યારે, જોટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે શાકતોની સામે થવા માટે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો આમલ છે; વાસ્તવિક શિવ સાથે વિરોધ નથી. પણ શાકત અને શૈવ વારંવાર સેળભેળ રીતે સમજાય છે, ને તેમાથીજ વૈષ્ણવ અને શૈવ (તથા તેના પેદામા શાકત) એવા બે વિરુદ્ધ સંપ્રદાય ઉદ્ભવે છે. વાસ્તવિક તત્ત્વવ્યવસ્થામા કોમળે એકજ છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમા પ્રથમ રામાનુજને લઈએ. મૂળ દર્શનોમાના

- *નુઓ અગ્નિપુરાણ, વાયુપુરાણ, કિંમપુરાણ, સ્કંદપુરાણ હ'ત્યાદિ કેવલ વિષ્ણુનેજ પ્રાધાન્ય આપનાર, અને કૃષ્ણને વિષ્ણુરૂપે સ્થાપવાનો સુખ્ય પ્રયત્ન કરનાર તથા કૃષ્ણરાધાની લીલા વર્ણવન ર, એવા પુરાણોતો વિષ્ણુપુરાણ અને બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ એ બે છે

મ્યાય દર્શનને અવલંબી, બ્રહ્મભીમાસા દર્શન અથવા અદ્વૈત દર્શનને ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરી, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય બતાવવા, તથા રામ અને વિષ્ણુને પરમ પુરુષના અતતારરૂપે ઇશ્વર દર્શાવવા, આ સંપ્રદાયનો આગ્રહ છે. એને વિશિષ્ટાદ્વૈત એવું નામ મળેલું છે; કેમ કે મૂલનું જે અદ્વૈત છે તે કેવલરૂપે મનાયલું છે, તેને રામાનુજ યથાર્થે ગણ્યતા નથી. અદ્વૈત છે તો ખરું. પણ કેવલ નથી, વિશિષ્ટ છે. બધું બ્રહ્મમય છે, પણ તે બ્રહ્મમાન જીવ અને જડ એવા બે ભેદ છે. જે અન્યોન્ય વિલક્ષણ છે, તથા બ્રહ્મથી પણ વિલક્ષણ છે. અંતર્યામીરૂપે હરિ (બ્રહ્મ) સર્વમાં છે, પણ ચિત્ (જીવ) અને અચિત્ (જડ) એ તેનાથી સર્વદા જુદા છે. એકજ બ્રહ્મના ત્રણે અંગો છે, ને નામાદિરૂપે સર્વદા ભેદમયી સૃષ્ટિ છે. હરિ, ચિત્, અને અચિત્, એ ત્રણ રૂપે વિશ્વમાત્ર છે, ને બ્રહ્મમય છે, તેથી બ્રહ્મ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ છે. ત્રણે પોતપોતે અદ્વૈતજ છે, પણ અન્યોન્યથી સર્વદા ભિન્ન છે. અદ્વૈત વાદમાં બ્રહ્મને કેવલ જ્ઞાનરૂપ માન્યું છે, ને વિશ્વમાત્ર માયારૂપે દર્શાવી, અજ્ઞાનમય કલ્પ્યું છે; એમાં, જ્ઞાનમયતામાં અજ્ઞાન હોય જ કેમ એવો વિરોધ આરોપી રામાનુજવાળા વિશિષ્ટ રીતે અદ્વૈત સ્વીકારે છે. સાન્નિધ્ય, સાલોક્યાદિ ભોક્ષથી વ્યવસ્થા માને છે, અને હરિના સ્વર્ગમાં જઈ જીવો મુક્તરૂપે નિરંતર વસે છે એમ બતાવે છે. રામાનુજ સંપ્રદાયવાળા અવતારોને બ્રહ્મરૂપે ગણે છે, ને રામાવતારને પ્રાધાન્યતઃ પૂજે છે, છતાં કૃષ્ણાદિને પણ પૂજ્ય નથી

●જૈનધ્યાયનાધ્યાયોનાં બ્યાસસૂત્રનાં બાધ્ય ઉપરથી રામાનુજે સંદેહ ક્ષાપ્યને ખંડવા પ્રયત્ન કર્યો છે એમ પોતાના શ્રીઆધ્યમાં લખે છે.

†દહે ૩ કે દ્રવિડદેશમાં બલપુરી નામે ગામમાં રામાનુજ જન્મ્યા

માનતા એમ નથી. પરમકર્ણારૂપ, ભક્તાવત્સલ, વામુદેવ-પરશ્વહ-
 બંડોના ઉપર પ્રસાદ કરવાને અર્થે, સ્વલીલાવશાત્, પંચધારૂપ
 ધરે, છે: અર્ચ્યા, વિભવ, બુદ્ધ, સુદ્ધમ, અન્તર્યામી. પ્રતિમાદિ તો અર્ચ્યા,
 રામાધવતાર તે વિભવ, વામુદેવ સંકર્ષણ પ્રદુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ
 અતુર્વિધ બુદ્ધ, વામુદેવાખ્ય પરશ્વહ તે સુદ્ધમ, અને સર્વજીવમાં રહેલો
 તે અન્તર્યામી. આ પાંચ રૂપમાંથી એક એક ક્રમે ઉપાસના કરતાં
 અન્તર્યામીની પરમ રૂપા પામવી એજ સુક્તિ. ઉપાસના: પાંચ પ્ર-
 કારે, છે: અભિગમન, ઉપાદાન, ઈન્ધ્યા, સ્વાધ્યાય, યોગ. દેવતા-
 સ્થાનમાં માર્જનાદિ તે અભિગમન, ગંધપુષ્પાદિ પૂજા સામગ્રી પ્રાપ્તિ
 કરવી તે ઉપાદાન, પૂજન તે ઈન્ધ્યા, મન્ત્રજપ વૈષ્ણવ સૂક્તાદિપાઠ
 તે સ્વાધ્યાય, અને અન્તર્યામીનું ધ્યાન તે યોગ. આ બધા વિષય
 શ્રીપંચરાત્રાદિ ગ્રંથોમાં વિસ્તારેલો છે. યોગ' ચતાજ પરમકારણિક
 ભગવાન્ નિજભક્તાને સ્વધામમાં નિત્યમુક્ત કરી સ્થાપે છે. આ પ્ર-
 સાણે વિશિષ્ટાદૈત મતનો સાર છે; ને તે સંપ્રદાયના આચાર્યે પ્રસ્થા-
 નત્રયનાં આ સિદ્ધાન્તોને પ્રતિપાદન કરવા સાર ધણા સારાં ભાષ્યો
 રચેલા છે. આ સંપ્રદાયનું તાત્પર્યજ ભક્તિ છે. પોતાના ઈષ્ટનુંજ
 અનન્ય આનંદરૂપે, અન્યની વિતૃષ્ણા કરી, પરમજ્ઞાન પામવું તે ભક્તિ;

હતા (૧૧૨૭) એમના મામાએ એમને શંકરમત બજાવ્યો હતો. વિષ્ણુ-
 સ્વામીની પરંપરામાં ઘણેલા બિલ્વમંગલવની પાછી, અને અધ્વાચાર્યની પૂર્વે
 આ આચાર્ય યયા ગણાય છે: આશરે ઇસવીસનના બારમા શતકમાં. દંત
 કથા તો એમ પણ અડાને છે કે સાક્ષાત્ શંકરાચાર્ય પાસેજ રામાનુજ
 એકા હતા, ને તેમને મુજેથી રામાવતારની કાંઈ અપકર્ષકારક વાર્તા સાં-
 બળી રેયા; તેથી શંકરે ધ્યાન કરી જોતોતેમને લક્ષમણને અવતાર બણી,
 એવો સંપ્રદાય સ્થાપવા આજ્ઞા કરી.

ને તે વિવેક, વિમોક્ક, અભ્યાસ, ક્રિયા, કલ્યાણ, અનવસાદ, અનુદર્શ,
એટલા સાધનથી સિદ્ધ થઈ, પરમમુક્ત પ્રાપ્ત વૈકુઠમા પહોચાડે છે.*
આ સંપ્રદાયના સાધુ પણ હોય છે, અન્યોન્યને દાસોઽસ્મ્યહમ્ એવો
નમસ્કાર કરે છે સાધુઓ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે. સંપ્રદાયવાળા કપાલમો
શ્રી આકારનું તિલક કરે છે; ગોપીચદનાદિ વાપરે છે, સાધુઓ દડ-
કમંડલુ રાખતા નથી. આ સંપ્રદાયનું નામ વિશિષ્ટાદૈત, રામાનુજ
શ્રી સંપ્રદાય એમ કહેવાય છે.

ત્રિધા તત્ત્વવ્યવસ્થા કરતો શ્રીસંપ્રદાય આનંદોર્થને રચ્યો નહિ;
તેણે દ્વિધા વ્યવસ્થા માની અને સ્વતંત્ર તથા અસ્વતંત્ર બે પ્રકારનું જ
તત્ત્વ હોઈ શકે, ને તેવું જ વિશ્વમાત્ર છે, એમ નિશ્ચય કરાવ્યો. અગેય
સદ્ગુણમુક્ત, નિર્દોષ, શ્રીભગવાનવિષ્ણુ, તે સતંત્રતત્ત્વ; અને તેની
કચ્છાથી પ્રવૃત્ત એવું તેને અધીન જે જીવાદિ તત્ત્વ તે અસ્વતંત્ર.
કેવલાદૈતવાળા કહે છે કે અસ્વતંત્ર એવું જીવતત્ત્વ આધ્યાસિક છે તેમ
નહિ, પણ પારમાર્થિકજ છે, કેમકે ભેદની પ્રતીતિ સ્વતંત્રસિદ્ધ, પ્રત્ય-
ક્ષજ થઈ શકે છે. વળી, મોક્ષ પણ જીવબ્રહ્મનું પારમાર્થિક એક્ય
સમજવામા હોયજ નહિ; કેમકે અલ્પજ અસ્વતંત્ર જે જીવ તે દાસ-

---

*અદૃષ્ટ અત્રથી સત્ત્વશુદ્ધિ તે વિવેક, કામનાનો અનભિધ્વજ તે વિ-
મોક્ક, વારવાર સંશીલન તે અભ્યાસ, શકત્યનુસાર ઓવ રમાર્ત કર્મોનુ-
ષ્ઠાન તે ક્રિયા, સત્યદયાદનાદિ તે કલ્યાણ, અદૈન્યત્વરૂપ શ્રદ્ધા તે અનવ-
સાદ, અને પરમ સતોષરૂપ આનંદ તે અનુદર્શ

†જીવ એનો અર્થ વિશિષ્ટાદૈત પ્રમાણે ચિત્ એટલો જ નહિ, પણ
અદ્વિત પ્રમાણે વસ્તુમાત્ર એટલો જ. અર્થાત્ જડ ચેતન સર્વે જીવવાચ્ય, પણ
વિધ્યુથી સિત્ત

રૂપ છે, ને તેણે સર્વથા સતતંત્ર વિધ્યુ (બલ) ને તેના પતિ છે, તેના પદની ધમ્મજા કરતી, તે રૂપજ થવા જતું, એવો મહા દોષ છે. અવહારમાં પણ કોઈ રાજસેવક પોતેજ રાજા થઈ પડવા જાય તો તેને રાજા મરણ પર્થ તદ્દંદ દેછે; તોપરમાર્થમાં વિધ્યુની સેવાતણ વિધ્યુરૂપજ થઈ બેસનારને મોક્ષ કેમ મળે ? માટે પરબલરૂપ વિધ્યુની 'કક્ષિત-સેવા-કરવી ને વૈકુંઠ પામવું' એજ મુક્તિ છે. જીવ ને જીવત્વ છૂટવાનું હોયજ નહિ; પણ પરમ ધામમાં સ્થિતિરૂપ પરમાનંદ મળી શકે. સેવા તથા પ્રકારની છે: અંકન, નામકરણ, બજન. નારાયણરૂપ વિધ્યુનાં રાંખચકાવાયુધના ચિન્હ શરીરે તમમુદ્રાથી પાડવાં તે અંકન; પુત્રદિનાં કેશવાદિ નામ પાડવા ને એમ પણ નિરંતર હરિસ્મરણ રાખવું એ નામકરણ; બજન દશ પ્રકારે છે: વાણીએ કરીને સત્ય, હિત, પ્રિય, સ્વાધ્યાય; હાથે કરીને દાન, પરિત્રાણ, પરિક્ષણ; અને મને કરીને ક્ષમા, સ્પૃહા, શ્રદ્ધા. દેવમંદિરાદિમાં પૂજનો પ્રકાર પણ નવધા છે, જે તે નવપૂજા નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ સંપ્રદાયવાળાનાં પણ પ્રસ્થાનત્રય ઉપર બાંધ્યો છે; ને તે દૈતવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે. સંપ્રદાય પ્રમાણે મોક્ષ ચતુર્ધા માન્યો છે: સાંપ્રત્ય, સાસોક્ય, સાન્નિધ્ય; 'સાદિર્ઘ'. આ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક આનંદતીર્થ તેજ મધ્વાચાર્ય એ

• યોતાના મતમનો સાદિર્ઘ મોક્ષ સિદ્ધ કરવાને ગીતા વાક્ય • શ્વં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમસાધર્મ્યમાગતાઃ એવું છે તેને ... .. સામર્થ્ય એમ લાણે છે. જાવાજ પ્રકારે સર્વ સંપ્રદાયવાળા યોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. તત્ત્વમસિ એવા મહા વાક્યને પણ અતત્ ત્વમ્ અસિ એવો દટિપત ઉદ્દંતી તત્ ત્વમ્ નો ભેદ સમજવવા મથે છે ! આવી યુક્તિ પ્રયુક્તિવાળા, પ્રસ્થાનત્રયના અર્થાન્તરો, સર્વે સંપ્રદાયોમાં થયા છે, તે આપણાથી વિસ્તાર બચને લીધે, તપાસી શકાય એમ નથી.

નામથી પણ ઝોળખાય છે, ને એમનો સપ્રદાય પૂર્ણપ્રગતપ્રદાય, કે બ્રહ્મસંપ્રદાય, એમ પણ કહેવાય છે.* ઉડીપી આદિ સ્થલોમાં એમના મતનું પ્રમલ છે, એમના પણ સાધુ છે, કપાલે શ્રી ચિન્હ કરે છે તે ગોપીચંદનનું કરે છે ને વચ્ચાની રેખા કૃષ્ણ રાખે છે; અવતારાદિને પૂજે છે.

અ. Cમય વૈષ્ણવસંપ્રદાયનો અનાદર કરી વલ્લભાચાર્યે અદ્વૈત-પક્ષને અવલંબ્યો. પણ વલ્લભના પૂર્વે નિમ્બાર્ક વિષ્ણુસ્વામી આદિ ચર્ચ ગયાછે, ને વલ્લભસંપ્રદાય વિષ્ણુસ્વામીના મતનોજ વિવેકછે, માટે તેમને આપણે યોગાદ તપાસીએ. નિમ્બાર્ક મધ્યની પેઠેજ દ્વૈતભેદ-વાસ્તવ માનેછે: છતાં ચિન્મયત્વતો સર્વમા રહેલુંછે એટલે અભેદ પણ સ્વીકારે છે. એ ભેદાભેદ તે એવો કે જેમ મુખ અને ચંદ્રનો: અનંદ આપવારૂપ ધર્મ કરીને કમય અભિન્ન છે, છતાં વસ્તુતઃ ભિન્ન છે, એમ શ્રવેશ્વરાદિ દ્વૈત પણ ભિન્નાભિન્ન સમજવા. નિમ્બાર્ક અને આસ્કર એ ઉભયે આવો ભેદાભેદ માની દ્વૈતાદ્વૈતથી તત્ત્વવ્યવસ્થા કરેછે. મુક્તિ તો પૂર્વના વૈષ્ણવોના જેવીજ માને છે, તથા

*સન ૧૧૯૯ માં જન્મ્યા હોય એવું મનાય છે પૂર્વે સીમ હનુમાનાદિ રૂપે અવતરનાર વાલ્મીકી તે અવતાર છે એમ માને છે. આ સંપ્રદાયવાળા રાંદર મત ઉપર બહુ આક્રેષ્ટ કરે છે. પણ આનંદીય એ નામ જ રાંદરના દસનામી સંન્યાસીઓનું છે તેથી એમ જણાય છે કે રાંદર મતમાંથી આ મત ફાંટારૂપે જુદો પડ્યો હશે. દા. વિદ્યન જાણે છે કે રાંદરના સંન્યાસીઓને આ સંપ્રદાયવાળા નમસ્કાર કરે છે, તથા શ્રીગીરીને મહંત ઉડીપી આવે છે. જગતના કુમારપાત્રને જૈનમાર્ગ અટકાવવાચાર્યે તળવ્યો હતો એવી પણ કથા છે, જે સંજ્ઞેશ્વરમંદિર આરવિધિ મુખ્યારમાં વિસ્તારથી આપી છે.

અનતાર, દિને સ્વીકારે છે, ને ભક્તિનું પ્રાધાન્ય વર્ણવે છે. વિષ્ણુ-સ્વામી વાસ્તવિક રીતે અદ્વૈતજ સ્વીકારે છે, પણ પ્રાચીન નિરાકાર અદ્વૈતને ન સ્વીકારતા સાકાર અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરે છે, ને સંન્યાસને ઈષ્ટ ગણે છે; એમ જાણ સપ્રદાયને અનુસરી વપ્રમાયાયે પુષ્ટિમાર્ગને નામે વૈષ્ણવસંપ્રદાય ચલાવ્યો છે પુષ્ટિમાર્ગને શુદ્ધાદ્વૈત પણ કહે છે. પ્રાચીન અદ્વૈતમા જેમ માયાવાદથી સંજ્ઞિતો નિર્વાહ કર્યો છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગીય અદ્વૈતમા નથી. કેવલ ચિન્મય સૂપ બ્રહ્મમા, અચિન્મય અને અસદૃષ એથી માયા સંભરતીજ નથી. માટે બ્રહ્મ, એવી માયામા બધાઈ, મલિન, અશુદ્ધ, તુચ્છ, મોક્ષ ન આપી શકે તેવું છે. આમ હોવાથી તે મલિનતા કાઢી નાખી વસ્તુતઃ શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વીકારવું જોઈએ, માટે એમ માનવું કે સત્, ચિત્, આનંદ, જે સતતંત્ર બ્રહ્મ, તેજ સ્વતઃ લીલામાગ માટે, સ્વધન્વથી ચેતાનેજ આવિર્ભાવ તિરોભાવ પમાડી સંજ્ઞિ રચે છે. આમ થવાથી બ્રહ્મને માયાને આધીન થવાપણું નહિ આવે, અને બ્રહ્મનું જે અવિચ્છિન્ન ચિન્મયપણું તે શુદ્ધ થઈ જશે, માટે આ મત તે શુદ્ધાદ્વૈત. માયા એવો મિથ્યાપદાર્થજ ન રહ્યો; સદૃષ, સર્વથા સત્ય, એવા બ્રહ્મનોજ આવિર્ભાવ તિરોભાવ તે સંજ્ઞિ એમ થયું એટલે મિથ્યાત્વ રજુજ નહિ. અદ્વૈતવાળા અધ્યાસથી સંજ્ઞિ માને છે તેમ નહિ, પણ આવિર્ભાવ તિરોભાવથી માનવી; અને જીવ બ્રહ્મનું ઐક્ય વિવર્તવાદે કરીને ન સાધવું પણ અવિકૃતપરિણામ વાદે કરીને અગ્નિસ્ફુલિગન્યાયથી સાધવું.*

*અનિદ્રિત પરિણામ એટલે વિમર પામ્યા વિના પરિણમવું તે, કનકનું કુડવાઈ રૂપે થવું તે, દૂધનું દહી થવું તે નહિ. જ્યારે અવિકૃત પરિણામ માન્યો ત્યારે બ્રહ્મનાજ જે મૂલનાં સત્ ચિન્ આનંદ તેજ લીલાવશાત્ આવિર્ભાવ તિરોભાવ પામી જડચેતન પદાર્થ બને એમ સમજવું સત્ત્વે

અહા પોતાની ઇચ્છાથી જીવાદિ સર્જે છે, પણ તે તેનાથી મુદા નથી. તથા પ્રકારના જે પરિચ્છેદ કલા છે તે પરિચ્છેદ મિથ્યા છે, પણ અહલીલાકૃત છે, તેથી તે અહની સેવાથી, અહનો પ્રસાદ પામી પરિચ્છેદ ભાગી છૂટી, અગ્નિરકુર્ચિગવત્ જીવ અહની પરમ એકતા સમજવી એ મોક્ષ. આ પ્રમાણે તત્ત્વવિચાર કરી, વિધિને અહરૂપ ધારે છે. તથા તે વિધિના અવતારોમાં પણ કૃષ્ણાવતારનેજ પરઅહરૂપે ભજે છે. એનેજ પુરષોત્તમ કહે છે, વળી અક્ષરાતીત પણ કહે છે, ને પોતાનો મત દઢ કરવા તેને અદ્વૈતવાદના અહની પણ ઉપર બેસાડે છે.* આવી સંગતિને વળગી ગોત્રોદાદિ સ્વર્ગ ઇગ્ને છે, ને

આવિર્ભાવ ને આનંદાદિનો તિરોભાવ તે જડ પદાર્થ, એમજ ત્રણે અંશનો કાંઈ આવિર્ભાવ ને કાંઈક તિરોભાવ તે ચેતન પદાર્થ અહને છ ગુણુમુખ માને છે એશ્વર્ય, વીર્ય, શક્તિ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય એ અર્ધાં તિરોભાવ પામી જીવ બને છે, ને તે દીન, દુખી, અરૂપ, જન્મમરણશીલ, અહંતા અને તૃપ્તિહીન, બને છે. આવી વ્યવસ્થા સ્વીકારતાં એટલુંજ સિદ્ધ થયું કે ત્રિકોપ આવશ્ય એ ધર્મ જેમ અદ્વૈતવાદમાં કેવલ જડજત છે, તેમ ન રહેતાં આવિર્ભાવ તિરોભાવરૂપે અહમાંજ આવેલા.

*પુરુષોત્તમ એ નામમાં જે ગરબડ થઈ છે તે 'આપણે આગળ કહી ગયા છીએ. અક્ષરાતીતર્થ પણ કાંઈક એવુંજ છે શ્રી ગીતાઈમાં ક્ષર ને અક્ષર એવા બે ભેદ શ્રીકૃષ્ણે કલા છે (અન્યાય ૧૫) અને હું (અહ) ક્ષર તથા અક્ષરથી ઉત્તમ છું એમ બતાવ્યું છે. ત્યાં સ્પષ્ટજ જોણું છે કે ક્ષરઃ સર્વાણિ મૃતાનિ કુટસ્થોઽક્ષર યચ્યતે અર્થાત્ ક્ષર તે ભૂતમાત્ર છે, ને અક્ષર તે કુટસ્થ છે. તો અહ તે કુટસ્થથી પણ પરજ છે; એટલે અક્ષરાતીત છે, 'છતાં તે અહ (કેવલાદૈત) તેથી પણ ઉત્તમ અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમરૂપ કૃષ્ણ છે એમ અડાવે છે.' 'અહને વર્ણન કરનારજ બુદ્ધે

તેમા કૃષ્ણરૂપ અક્ષરાતીતને મૂકે છે તે એમ માને છે કે તે ગોપી-
 કવાસી ભગવાનની પાસે સખીભાવે પ્રેમરૂપમા લીન થવું એજ મોક્ષ ।
 આવા સખીભાવની વાત પ્રુષ્ટ કરવો માટે પુષ્ટિમાર્ગવળા કેવલ એવી
 વાત જેમા હોય તેટલા 'પુરાણનેજ પ્રમાણુ ગણે છે: ભાગવત વિષ્ણુ-
 પુરાણ ધત્તાદિ, પણ એજ ભાગવતનીએ એકલી રાસપંચાધ્યાયીને,
 ને તેના પણ સ્પૂલ અક્ષરાર્થને, વળગી રહેછે, ને કૃષ્ણની બાલલી-
 લાતું અનુકરણ કરવામાંજ પરમધર્મ માને છે. ભક્તિએ કરીનેજ
 આ સંપ્રદાયમા પણ મોક્ષ માન્યો છે; સામાન્યલોક એમ માને છે
 કે ભક્તિથી ગોલોકમાં જવાય; આચાર્યો એમ બતાવે કે ભક્તિથી
 જ્ઞાનનો ઉદય થઈ પરિવ્રજેદ બંધ થાય અને સાયુજ્ય મળે. ભક્તિ
 નવ પ્રકારે માનેછે: શ્રવણ; કીર્તન, સ્મરણ, પાદ્મસેવન, અર્ચન, વન્દન,
 દાસ્ય, સખ્ય, આત્મનિવેદન (ભાગવત. ૭. ૫. ૨૩); પણ એ

છે, વર્ણન થાયજ કેમ । જે સત્તન્નાંસદુચ્યતે એવું કહેવાયુ છે તેનું વર્ણન
 કોણ કરશે ? અવ્યક્તં વ્યક્તિમાયન્તં મન્યન્તે મામવુદ્ધય: “હું જે અ-
 વ્યક્ત (અને અવર્ણ્ય) છું તેને મૂર્ખ લોકો વ્યક્ત (વર્ણન કરી શકાય
 તેવા-અક્ષરાતીત કૃષ્ણાદિરૂપ) માને છે.” અહીં પણ સંપ્રદાયવાળા અ-
 વણુ ગોઠવશે કે “હું જે વ્યક્ત છું તેને મૂર્ખ લોક અવ્યક્ત સમજે છે,”
 પણ પાણુ એ શ્લોકનું ઉત્તરાર્થજ અમને બતાવે છે, ને એમને ખોટા પાડેછે:
 પરં ભાવમજ્ઞાનન્તો મામાવ્યયમનુત્તમમ્ “મારો અવ્યય અને અનુ-
 ત્તમ પરભાવ જાણ્યા વિના.” વ્યય ન થાય તેવા અને અનુત્તમ જે ભાવ
 તે વ્યક્ત થવામાં સમાયો કે અવ્યક્ત થવામાં તે હવે અમે સંપ્રદાયવા-
 ળાનેજ વિચારવા સોંપીએ છીએ.

*ગોલોકાદિવિષે જુઓ પ્રકરણ ૭ આમાં ત્રિમૂર્તિના વિષયમા વિષયનું
 વિવરણ.

ઉપગત દરામી પરાભક્તિ તેજ મોક્ષરૂપે જતાવેછે, એને પ્રેમલક્ષણા
 ભક્તિ કહેછે. (અમે ભક્તિગાનની એકતા આગળ સિદ્ધ કરી છે,
 તે લક્ષમાં રાખી વિચારો કે સખ્ય (સખીભાવ), ને પછી આત્મ-
 નિવેદન, ને તેથી પણ આગળ પ્રેમલક્ષણા એમ બ્યારે, કહ્યું ત્યારે
 સખીભાવે ગોલોકવાસ તે મોક્ષરૂપે ક્યાં રહ્યો? સખીભાવ તે મોક્ષ
 નજ થયો; સખીભાવ તે સખીભાવજ રહ્યો. આત્મનિવેદન પણ મોક્ષ
 નથી. મોક્ષ તો પરાભક્તિ છે. તે શું? તે એજ કે તેનું વર્ણન કી
 શકાય તેમ નથી, અવર્ણ્ય છે, માટેજ લક્ષણમાત્ર કહી રાકીએ છીએ,
 એક ઉપમાથી સમજાવી રાકીએ છીએ: એનું નામ પ્રેમલક્ષણા-પ્રેમ
 એજ છે લક્ષણ જેનું તે. હવે વિચારો કે અવર્ણ્ય કેવલ્ય તેજ આ
 પ્રેમલક્ષણા નથી?)

વિશિષ્ટાદૈત તથા મધ્વ સંપ્રદાય આપણા દેશમાં બહુ નથી
 ધસરેલો, પણ પુષ્ટિમાર્ગ ગૂઝરાતમાં છે તેટલો કહી નથી. આ
 સંપ્રદાયવાળા મૂલ વિષ્ણુસ્વામીને ઇષ્ટ જે સંન્યાસ તેને માનતા નથી,
 સંન્યાસી થવામાં લાભ ગણતા નથી, તીલક છાપા કરે છે ને ઉર્ધ્વ-
 પુંડ્રીક ટીકું કરે છે, ગોપીચંદનાદિ પવિત્ર ગણે છે, ને રાધાકૃષ્ણની
 પૂજા આચરે છે છતાં પણ બાલગોપાલની સવિશેષ પૂજા આચરે છે.
 શુર રહસ્ય હોયછે, તેમને જ ધન્યર માને છે, ને તેની સાધનરૂપ
 એવા કરેછે; કોઈ કોઈ તો શ્લરૂપ પણ કરેછે. અન્યોન્યમાં જયશ્રીકૃષ્ણ,
 જયગોપાલ ઇત્યાદિ નમસ્કાર કરેછે, ને ઐ નમો મગવતે વાસુદે-
 વાય એ ભાગવત મંત્રને શુર પાસેથી લે છે. શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ
 અર્પી પોતાની બ્રહ્મભયતારૂપ બ્રહ્મસંબંધ વૈષ્ણવ માત્ર કરેછે. વૈષ્ણુ-
 વોના પણ મર્યાદી વગેરે બેદ પ્રસિદ્ધ છે; અને મંદિરોમાં યતો પૂજા-

પ્રકાર પણ—મંગલા, શૃંગાર, ખાલ, રાજસોગ, ઉત્થાપન, ભોગ, સંધ્યા, શયન, તથા પર્વાદિ યાત્રા અને ઉત્સવ—મુપ્રસિદ્ધજ છે. વસ્તુતઃ કૃષ્ણરૂપ પરબ્રહ્માના બાહ્ય રૂપરૂપી લીલાનું અને રાધાદિસહ વિનોદનું અનુકરણ કરવામાં જ એ સંપ્રદાયની સેવાનો સમાવેશ છે; ને એટલામાંજ મોક્ષ છે.*

આ પ્રમાણે મુખ્ય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો સંક્ષેપ છે. પુરાણ બાવનાના સ્થૂલરૂપને અનુસરી જેમ વૈષ્ણવમત થયા છે તેમ શૈવમત પણ થયા છે. વૈષ્ણવમતમાં પ્રધાન વિચાર પરતન્ત્રતારૂપ દાસત્વભાવનાનો છે. ભક્તિ અને પ્રસાદ એથીજ મુક્તિ માની છે. શૈવો એમ કહે છે કે જ્યારે પરતન્ત્રત્વ અને દાસત્વ એ બે ન રહ્યાં ને અર્થપ્રાપ્તિ ન થયું, ત્યારે તેવા મુક્તલોકમાં ને આપણા જેવા અમુક્તલોકમાં શો ફેર રહ્યો ? જે મુક્ત છે તે પરમેશ્વર તુલ્યગુણ હોઈ, સમસ્ત દુઃખખીજથી છૂટી ગયેલા હોવા જોઈએ. માટે પરમપુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ

*વિષ્ણુસ્વામીથી જ્ઞાનદેવ, તેમનાથી નાર્મદેવ, તેમનાથી ત્રિલોચન, ને તેમનાથી વલ્લભ, એમ શિષ્ય પરંપરા માને છે. વલ્લભ તે તેલંગણના હરિમણી ભટ્ટના પુત્ર, તે ઇસવીસનના ૧૬ મા સતકમાં થઈ ગયા. વિજય નગરના રાજા કૃષ્ણરાયજીની સભામાં સ્માર્તોને છૂટી આચાર્ય થયા હોવાય છે. એમની ઉત્પત્તિસંબંધી દંતકથાઓ પ્રસિદ્ધજ છે, ને તેઓ અગ્નિપુત્ર, અગ્નિકુલના ગણાય છે. એમની મુખ્ય ગાદી ગોકુલમાં છે; ને એ સંપ્રદાયમાં આચાર્યો ગોકુલરથ ગોસાઈ (ગોસ્વામી) પણ હોવાય છે. આચાર્યજી શ્રીવલ્લભના પુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી ને તેમના સાત પુત્ર ત્રિધરરાય, ગોવિંદરાય, બાલકૃષ્ણ, ગોકુલનાથ, રઘુનાથ, ચંદુનાથ, ધનરયામ, આ સાતની સાત ગાદી પ્રસિદ્ધ છે; પણ ગોકુલેશવાળા સર્વથી જુદા ચાલે છે. ગાદીપતિ આચાર્યોને કૃષ્ણરૂપે જાણી લાવતાઓએ અનાચાર વધારી નાખ્યા છે.

સાધના સાર પંચાર્થવિવેકપુરુષર ને પાશુપત શાસ્ત્ર છે તેનો કેટ-
 સાક સંવેદ આશ્રય કરે છે. તે પંચાર્થ આ પ્રમાણે છે: દુઃખાન્ત,
 પશુ, પતિ, યોગ, અને વિધિ, દુઃખાન્ત એટલે મોક્ષ, તે આ શાસ્ત્ર
 પ્રમાણે બે પ્રકારનો છે: સાત્ત્વિક અને અનાત્મિક. દક્ષશક્તિ ક્રિયાશક્તિ
 કૃત્યાદિ શક્તિયુક્ત ઐશ્વર્ય તે સાત્ત્વિક; અને દુઃખો ઉચ્છેદ તે
 અનાત્મિક. મતાતરોમા દુઃખનિવૃત્તિ એજ મોક્ષ માન્યો છે, પણ
 આમા પારકૈશ્વર્ય પ્રાપ્તિને મોક્ષરૂપે ગણી છે. આવો મોક્ષ યદ્યપિ
 અદ્વૈતવાદમા પણ છેજ, કેમકે તેમા કૈવલ્યરૂપ સમજવામાજ મોક્ષ
 છે, પણ તે મોક્ષનો આ મોક્ષથી એટલો ભેદ છે કે અહીં આ કર્તા-
 રૂપ પતિ અને કાર્યરૂપ પશુ એનો અત્યંત અભેદ ટળતો નથી. ખીજે
 અર્થ ને પશુ તેણે કરીને કાર્યમાત્ર સમજવું. આ મતપ્રમણે તત્ત્વ-
 વ્યવસ્થાજ ઉભયથા પે: કારણ રૂપપતિ, કાર્યરૂપપસ્વાદિ. કાર્યસમુદ-
 છે તે અસ્વતંત્ર છે, ને કારણ છે તે સ્વતંત્ર છે. મતાતરોમા કર્માદિ
 સાપેક્ષ કારણ પ્રવર્તે છે એમ માનેછું છે પણ અહીં આ કારણ-પ
 પતિ સ્વતંત્રજ, સ્વેચ્છામાત્રથીજ, પ્રવર્તે છે એમ સ્વીકારેછું છે.
 પતિ તે સદાશિવ, પરમરૂપ, સદા સ્વતંત્ર. અસ્વતંત્ર એવો કાર્ય-
 સમુદ તે ત્રિધા: વિદ્યા, દલા, પશુ. વિદ્યા પ્રસિદ્ધજ છે; એતનપરતંત્ર
 એવું ને અએતન તે દલા; સરીરેન્દ્રિય સહિત કે તદ્વક્તિ એ ઉભય-
 રૂપ પશુ. પશુને મુક્તિ પામવા સાર ને ક્રિયા ઇષ્ટ છે તે યોગ અને
 વિધિ. ચિત્તદ્વારા આત્મા અને ઇશ્વરનો સંબંધ તે યોગ. તે બે
 પ્રકારે છે, ક્રિયાલક્ષણ અને ક્રિયોપરમલક્ષણ. જપધ્યાનાદિ તે પૂર્વ,
 અને જ્ઞાનમાત્રે કરીને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિ તે ઉત્તર. આવા યોગને ઉપ-
 કારક, ધર્માર્થસાધક માર્ગ તે વિધિ. વિધિમા વ્રત, યજ્ઞ, પડંગનિ-

યમ, સનાન, પૂજા, ભસ્મલિંગધારણ, નિર્માલ્યગ્રહણ ઇત્યાદિ સમજવા-
આ પાશુપત માર્ગના પ્રણેતા નકુલીશાચાર્ય દહેવાય છે, તેથી તે
નકુલીશપાશુપતમાર્ગ પણ ગણાય છે; એ મતના અનુયાયી દક્ષિણમા-
ધ્યાના હોય એમ લાગે છે,*

બીજા રૈયો, આ મતમા સ્વતંત્ર પતિને કારણરૂપ કહ્યો છે
તે નહન કરી શકતા નથી. એવો પતિ માનીએ ત્યારે તો તેનામા
વૈષ્ણવનૈર્ધુર્યાદિદોષ ઉદ્ભવે, પણ કર્મસાપેક્ષ પ્રવર્તક માર્ગએ તો તે
દોષ પરિહત થાય. એમ માનવાથી તેનું સ્વાર્થાન્યપણ કાંઈ દૂષિત
થતું નથી, કેમકે કોશાધિકારીની અનુમતિથી પ્રવર્તનાર રાજા કાંઈ
અન્વન ન ગણાતો નથી. માટે રૈવાગમપ્રોક્ત ત્રિપદાર્થ અને ચતુ-
ષ્પાદમ્બ મહાતન્ત્ર જે રૈવસ પ્રદાય તેને ઇષ્ટ ગણવે. ત્રિપદાર્થ તે
પતિ, પશુ, અને પાશ, અને ચતુષ્પાદ તે વિદ્યાપાદ, ક્રિયાપાદ, યોગ-
પાદ, અને ચર્યાપાદ. પરમશિવરૂપ કર્મસાપેક્ષકર્તા તે પતિ. પશુ ત્રણ
પ્રકારના છે: વિદ્યાનાકલ, પ્રલયાકલ, સકલ કલા એટલે માયાનો બધો,
તે જોતે નથી તે અકલ, વિદ્યાને કરીને જે અકલ છે, અર્થાત્ માયા-
રહિત પણ એક મલમાત્રયુક્ત તે વિદ્યાનાકલ; એજ પ્રમાણે પ્રલયા-
કલ તે પ્રલયે કરીને કલાદિથી યુક્ત પણ મલ તથા કર્મ ઉભયયુક્ત;
ને જીને મલ માયા તે કર્મ એ ત્રણ યુક્ત તે સકલ. આ ત્રણરૂપે

*આ રાજમા ઉપદેશ ગુરુનુ સ્વરૂપ બહુ કઠિન છે, ને હાવના સં-
પ્રદાયી ગુરુએને વિચારવા જેવું છે આઠ પચકરૂપ પંચમણ, અને નિકાતમક
એક ગણ, એ નવ ગણ ગણનાર તે ગુરુ લાલ, મવ, ઉપાધ, દેરા, અવસ્થા,
વિશુદ્ધિ, દીક્ષાકારિત્વ બધું, એ પ્રત્યેક પાચપાચ ભવના છે માટે તે સર્વ
મળી આઠ પચક થયા ત્રણ વૃત્તિ રૂપ જે એક ગણ તે ભેદ્ય, ઉત્કૃષ્ટ,
ચાપાચ, એ ત્રણ વૃત્તિથી નિર્વાહ તે છે.

પશુ છે તે પરમ સિવ જે અનુગ્રાહક તેના અનુગ્રાહ છે. પાશ ચાર પ્રકારના છે: મલ, કર્મ, માયા, રોધ, એ સ્પષ્ટાર્થજ છે. એ ચતુર્ધા-પાશથી પરમસિવ પશુરૂપ સૃષ્ટિ વિસ્તારે છે; તે પાશથી છૂટવા માટે ઝેંવાગમોક્ત ચાર પ્રકારે શિવભક્તિ કરી ‘સાદ પામવો’ એજ મુક્તિ. આપ્રમાણે શૈવમતનો સંક્ષેપ છે. આ શૈવમતવાળા પણ આપણા ગૂંજરાતમા ઝાઝા નથી.

આ પ્રમાણેના શૈવોના જુદા જુદા દૈતવાદ છે; પણ તે સર્વે ઉપર અન્યિ કરી અદૈતવાદનું પ્રતિપાદન પણ શૈવસપ્રદાયમાએ પ્રકાશાન્તરે કરેલું છે. જેમ વિશિષ્ટાદૈત તથા દ્વૈત ઉપરાત અદૈતરૂપ શુદ્ધાદૈત છે તેમ પાશુપત અને શૈવ મતઉપરાત અદૈતરૂપ પ્રત્ય-ભિન્નવાદ છે. પ્રત્યભિન્નવાળાને સ્વતંત્રેશ્વરકારણવાદ માન્ય નથી, પણ અભેદ માન્ય છે. તેથી શૈવોના દરતા જુદા પડે છે. પ્રત્યભિન્નનો અર્થ આપણે ન્યાયદર્શનમા કરી ‘ચૂક્યા છીએ, તદનુસાર, જીવને સ્વરૂપની પ્રત્યભિન્ન દેવી એજ મોક્ષ માનેલો છે. બધું શિવમયજ છે, ને તે શિવે સ્વેચ્છાથી વિસ્તારેલી સૃષ્ટિમા જીવાદિ પદાર્થ છે, તે સર્વને સ્વરૂપની પ્રત્યભિન્ન થાય એજ મોક્ષ છે. અદૈત વાદમાના કૈવલ્યને આમ પ્રત્યભિન્નરૂપે વર્ણવી, મદિનો બેદરૂપે સમવપણુ માયાથીજ સ્વીકારે છે, છતાં સદાશિવરૂપ બ્રહ્મ ને ઇચ્છા આરોપે છે.* ગુરુનો સદાશિવ સાથે અભેદ માની તેના ઉપદેશ દ્વારા મુક્તિ માર્ગ સંગ્રહે છે.

“વસુગુપ્તાચાર્યે ઉશ્ચરને જીવીજી રીતે વર્ણવેલો છે -નિરુપાદાનસમ્મા-રમામિત્તાવેદ તત્ત્વતે । જગદ્વિચિત્ર નમસ્તસ્મે કલાદ્લાઘ્યાય શૂલિને ॥ “ ઉપાદાન સામગ્રી વિનાનું, અને આધારરૂપ ભિત્તિવિનાનું, જગદ્વિચિત્ર જેણે વિસ્તાર્યું છે એવા દ્વારવાચ્ય શૂલીને નમસ્કાર.”

પ્રત્યભિચારી માર્ગ ધણું કરી કાસ્મીરમાં અભિનવ શુભાદિનો વિરતારેલો છે. એજ મતને અવલંબી ખીજા એમ કહે છે કે પ્રત્ય-ભિચારી મોક્ષ તે હીક છે, પણ શરીરરૂપ સાધન વિના તે સંપાદન કરી શકાય નહિ, માટે કાસ્મીરને અમર દરવાજી વાત પ્રથમે સાધવી. શ્યવન્મુક્તિ પ મવા મટે પ્રથમ તે દિવ્યતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું; દિવ્યતત્ત્વ, એ મત પ્રમાણે, હરજોરી રૂપ પારદ અને અબ્રહ્મના સેવનથી થાય છે. પારદનેજ રસ પણ કહે છે ને તેને શિવના વીર્યરૂપે ગણી પૂજે છે, તથા તેના સ્પર્શન, ભક્ષણ, દર્શનથી, પુણ્ય માને છે. રસો ઈક્ષ્વાકુ એ ઉપનિષદ્વાદ્યદ્વાનં રસ એટલે આનંદ તેને રસ એટલે પારદ-રૂપેજ બજે છે. ને તેથી પારદના શિવલિંગની પ્રજા બહુ ઈષ્ટ ગણે

“પારદના મારાનુદિની અને નિધિ છે મૂર્ધિહિતાં હરતિ દ્યા-ધીન્ સૂતો જીવયતિ રવયમ્ । વજ્રઃ લેચરતાં ધસે રસો વાયુશ્ચ ઐરવિ એમ રસ અને વાયુ-પ્રાણ-તેની પણ સકરે સૂક્ષ્મ એકતા વત્રોમા બતાવી છે રસની સિદ્ધિ માટે, સ્વેદન, મર્દન, મૂર્તન આદિ અષ્ટાદશ મ-રનાર પણ બતાવેલા છે. પારો પીવે, સોમવ આવે, ઈત્યાદિ રીવાજ આવાજ ધર્મમાંથી રેલાયા છે. પારદને યથાર્થ વાપરતા આવડે તેા અન-રત્વ અને ભુદ્ધિપણ મોક્ષ સુધી લઈ જાય એવી સ્કુરે, એમ માનવાના કારણ છે; ને એ પારદની આત્મામાંથીજ ક્રીમાંથી પેદા થયેલો છે સર્વ દેશમાં ક્રીમાંથી પાત આશુજ છે, તે ધણી પ્રાચીન છે. એક એવો રસ ખોળા નાકેવો ૨ એથી માણસ અમર થઈ જાય, ને ગમે તે ધાતુ સુવર્ણ થઈ જાય એવી ઉચ્છા સર્વ દેશના ગોધમેમાં જણાઈ છે. એ રસ તેજ રસાયન, જેને મુસલમાની તથા આરબીમાં તેમજ અંગ્રેજીમાં અકસ્મીર કહે છે એની બનાવટ માટે પાચાત્યદેશના ઘણા તાત્રિકોએ નિયમો આપેલા છે, તેમાં પ્રખ્યાત મહાત્મા પોરસેસેક્સસના લેખ એ સંબંધે વાંચવા યોગ્ય

છે. આ સંપ્રદાયનું નામ રમેશ્વરમત, પાગુપત, શૈવ, પ્રત્યભિજ્ઞા, અને રમેશ્વર, એ ચારે સંપ્રદાયના ગોસાંધ, સાધુ, સંન્યાસી, ધણા હોય છે, પણ તે સંકરના દયનામીથી જુદા હોય છે. ત્રિપુંડ્ર, ભરમરદ્રાક્ષ, ધારણ કરે છે, શિવલિંગ પૂજે છે, ને શિવભક્તિ પગાયણ રહે છે.*

■ અધ્યાત્મ વિધાવાળા ક્રીમીયાની વાતનો અર્થ આધ્યાત્મિક કરીને સં-
તોષ માને છે, ને કહે છે કે જીવરૂપ જડવાણને જ્ઞાનરૂપ રસાયનથી બ્રહ્મરૂપ
મુખર્ણ કરવી તેજ ક્રીમીઓ છે; પણ અમે તો એમજ માનીએ છીએ કે
પ્રત્યેક જીવ રહસ્યના અનેક અર્થ હોય છે, તેથી ક્રીમીઓની વાતનો આ-
ધ્યાત્મિક અર્થ ખરો છે, છતાં ભૌતિક અર્થ નથી એમજ નથી હાલની
પાશ્ચાત્ય સાયન્સ બલ્લેલા જરા મો મચકોડી હસશે, પણ તેમજો યાદ રાખજું
કે તેમના શિષ્ટ ગુરૂવરો, પ્રોફેસર રૂસ વગેરે સાયન્સના અગ્રણી ગણેલ
સોમાદીર્ઘમાન બહેર કરે છે કે રસાયન શાસ્ત્ર (કેમીસ્ટ્રી) ના ૧૦-૭૦
તરવા છે તે તરવા નથી પણ મિશ્ર પદાર્થ છે ને તત્વતો કોઈ એજ છે કે
જેના રજ-જીની અસુક યોજના માત્રથીજ સર્વ પદાર્થ ઉપજી ગયે છે આ
વાત 'સ્પેક્ટ્રમએનાલીસીસથી' પણ ખરી પડવા ગઈ છે, અને પ્રો. ડેનીઅલે
તો સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે એ નિશ્ચયને આધારે " એકવાર ક્રીમીઓના સ્વપ્નાં
પણ ખરા પડશે "

*પ્રત્યભિજ્ઞાદિ શૈવ સંપ્રદાયોનો સાર કેવલ સર્વદર્શન સંગ્રહને આ-
ધારેજ આપ્યો છે, જોકે એ ચારે શિવમાર્ગના ગ્રંથો ધણા છે, ને બહુ જનમ
પ્રનારના છે. જે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો આપી ગયા છીએ તેમાંના રામાનુજ
તથા મધ્વ, સર્વદર્શન સંગ્રહ, આર્યવિદ્યાસુધાકર, અને તે તે આચાર્યનાં
પ્રસ્થાન ગ્રંથનાં બાધ્યના કોઈ કોઈ વિભાગ, એને આધારે આપ્યા છે; અને
જલ્લભ માર્ગને માટે પ્રસ્થાનગ્રંથના બાધ્યના અસ, તથા આર્યવિદ્યાસુધાકર,
તથા પ્રસિદ્ધ પરિતવર શીખકવિ ગુરુલાલાજીની સાથેના પ્રસંગો, એ આધાર
છે. હવે વિસ્તાર કરી પંચાદિ વ્યવસ્થા કહીશું તે દાક્તર વિન્સનના સ્લીલે
કેટ વર્ક્સ એ નામના સંગ્રહને આધારે, તથા લોકોહિતને આધારે પણ કહીશું.

કેવલ પુરાણ બાવનાના સ્પૂર્ણરૂપને અનુસરી જેમ વૈષ્ણવ તથા
 શૈવ સંપ્રદાયો પ્રવર્ત્યા છે તેમ નહિ, પણ પ્રાચીન અદ્વૈત દર્શનની
 સગતિને વળગી, એક અદ્વૈત સંપ્રદાય પણ થયેલો છે—એને અવિ
 ભાગાદૈત કહે છે, ને તેના પ્રણેતા વિદ્યાનભિષ્મને માને છે. પ્રસ્થાનત્રય
 ઉપર તેના પણ બાધ્ય છે આ સંપ્રદાય છે અદ્વૈત એટલે પરમપ્રા-
 ચીન રહસ્યનોજ બોધક છે, પણ પુરાણકાલમા ઉત્પન્ન થયો હોય
 એમ ધરાય છે એનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી, કેમકે એનો
 સિદ્ધાન્ત અવિભાગ એટલોજ છે, અર્થાત્ જડ અને ચેતન ભરનો
 પરમ અભેદ નહિ, તેમ બેદપણ નહિ, માત્ર દુઃખ અને જલની પેઠે
 અન્યોન્યમા સર્વદા સાથેજ રહેવું એવી તત્ત્વવ્યવસ્થા. પ્રકૃતિથી બ્રહ્મ
 સર્વદા અવિભક્ત છે, માટે અવિભાગાદૈત ચ કરના કેવલાદૈત જેવોજ
 આ મત છે, પણ કાંઈક સાધ્યમતને વધારે મળતો આવે છે, કેમકે
 જ્ઞવાદિતુ આધ્યાસિકત્વ તેમા ઇષ્ટ હોય એમ લાગતું નથી. આ
 સંપ્રદાય કાલમા બહુ પ્રચલિત નથી એટલે એ વિશે વધારે
 લખાસ કરી નથી.

આ પ્રમાણે પુરાણકાલના સંપ્રદાયોનું સ્વરૂપ ■ એમાના
 ધણાએક વર્તમાન સમયમા પણ વિદ્યમાનજ છે, છતાં બીજાં નાના
 ધણા એક વર્તમાન સમયમા પણ વિદ્યમાનજ છે, છતાં બીજાં નાના
 નાના પંથ થયેલા ■ તેમનો ઉદ્ભવ પણ અત્રેજ વિચારી લેવો
 આવશ્યક છે. પંથ એટલે માર્ગ, માર્ગ જતાવનાર તે પંથ એમા
 કેવલ માર્ગ બતાવવાનીજ વાત છે, નવું પ્રતિષ્ઠાન કરવાની વાત નથી.
 દર્શન એટલે તત્ત્વવિચાર, તેમ સંપ્રદાય એટલે ગુરુપરંપરાથી જે
 રીતે દર્શન થયેલું તે રીતિનો તત્ત્વવિચાર, એમ અર્થ છે; પણ પંથ

એટલે તો દર્શન કે સંપ્રદાય ગમેતે એક તરફ વળવાનો રસ્તો એટ-
લું તાત્પર્ય છે. જેમ જેમ સંસ્કૃતભાષા બોલવા સમજવાનો પ્રચાર
લોકોમાંથી ઓછો થતો ગયો તેમ તેમ આવા માર્ગરૂપ પંથ ધર્મોની
જરૂર પડી. એ બધા પંથ તેજ આપણામાં હાલ સખલરૂપે પ્રવર્તે છે;
ને દેશીભાષા દ્વારા-ગૂજરાતી, મરાઠી, હિંદી, બંગાલી, દ્રાવિડ—
ધર્મબોધ આપે છે. આ બધા ધર્મના ઘોઠાળાની સીમા એક પાસા-
આનંદગિરિનો શંકરદિગ્વિજય અને બીજી પાસા માધવાચાર્યનો
સર્વદર્શનસંગ્રહ એ બે છે. આનંદગિરિએ જે ધર્મ ગણાવેલા છે.
તે સર્વદર્શનમાં નથી, ને સર્વદર્શનમાં છે તે સર્વે વર્તમાનમાં
નથી; અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર રૂપાતર થતે થતે કોઈ પુરાણમાત્રનેજ વ-
ળગી રહ્યા, કોઈએ તત્ત્વદષ્ટિ વિચારી દર્શનોને ગ્રહણ કર્યા, કોઈએ
સંપ્રદાયાદિમાં જરા ફેરફાર કરી કોઈ નવુંજ ગોઠવ્યું, એમ પંથ
વગેરે પેદા થયા. આનંદગિરિએ વૈષ્ણવોના તથા જૈનોના છ છ*
મંપ્રદાય આપેલા છે; તેમ અગ્નિ, સૂર્ય, બ્રહ્મા, (જેનું સ્થાન હાલ
માત્ર પુષ્કરમાં જ છે) ગણપતિ, શક્તિ, ઇત્યાદિના પૂજકો પણ ગણ્યા
વેલા છે; અને કાલ, નિયતિ, સ્વભાવ, આદિને પૂજનારા પણ દાખલ

* બક્ષિત, સાગવત, વૈષ્ણવ, ચક્રી (પાંચ રાત્ર તથા વૈષ્ણવરાકિત),
વૈષ્ણવસ, કર્મહીન, એટલા વૈષ્ણવ, ને રૌવ, રૌદ્ર, ઉગ્ર, બક્ષિત, જગમ,
પ્રાણપત, એટલા રૌવ આમાના જે છ વૈષ્ણવ તે પ્રત્યેક પણ કર્મકં તથા
જ્ઞાનસ્થ એમ દ્વિધા માની બાત પ્રકારે કહ્યા છે. જુઓ શંકરદિગ્વિજય

† બૌદ્ધ, જૈન, ચાર્વાકાદિતો છેજ, પણ વામી કાપાલિક, અપોરી,
ઈત્યાદિ પણ ગણેલા છે. વામપૂજનનુસાર ગણપતિમાં પણ મહાગણપતિ, હ-
રિદ્રાગણપતિ, કુડિરાજ હનિષ્ઠ ગણપતિ, ઈત્યાદિ પૂજા બતાવેલી છે. શક્તિ
પૂજામાં પણ અનેક વર્ણન ■

કરેલા છે. આ ઉપરથી એટલું સમજાય છે કે શ્રીમત તથા પૌરાણિક આચાર્યનો સેળભેળ થતા ને પૂજાઓ ઉત્પન્ન થયેલી તેનું પ્રથમ રૂપ શંકરવિજયમાના મતમતાતર છે. એમાંથી ફેરફાર થતા સર્વદર્શનમાં ને પ્રાચીન પદ્ધર્શન આપ્યા છે તે, તથા ચાર્વાક, બૌદ્ધ, જૈન અને વૈશ્ણવ અને રૌવ સંપ્રદાય, ને આપણે આ પ્રકરણને આરંભે કહી ગયા, તે રહેલા છે, એમાં પણ ફેરફાર થતા નવા પયોનો ઉદ્ભવ છે ને હવે આપણે જોઈએ. એ ઉદ્ભવનું મુખ્ય કારણ તો બાપાન્તર દ્વારા ધર્મ સમજાવવાની આયસ્યકતા વિના ખીજું સમજાવું નથી.

પ્રથમ વૈશ્ણવ સંપ્રદાયોમાંથી થયેલા પંથ જોઈએ. વિશિષ્ટાદિત- માથીજ પ્રથમ પંથ રામાનંદીનો થયો છે. હશે છે કે રામાનંદ મૂલ આચાર્યોથી, ભોજન અદષ્ટ કરવાસંબંધી ને તિવેદનામક આચાર છે, તે બાબત તકરાર પડતા જુદા પડ્યા. રામલક્ષ્મણસીતાહનુમાનાદિની મૂર્તિ પૂજે છે, ને વિશિષ્ટાદિત માને છે, પણ નાતજાતનું બંધન પા- જતા નથી. એજ પંથમાં સુરદાસ, તુલસીદાસ આદિ શાહજહાના વખતમાં થઈ ગયા છે. પ્રખ્યાત તુલસીકૃત રામાયણ સંવત ૧૬૩૧ મા થયું હોવાય છે; ને તુલસીદાસ સં. ૧૬૮૦ મા દેવસોઠ પામ્યા મનાય છે. પ્રખ્યાત સંસ્કૃત ગીતગોવિંદકાર જયદેવ પણ આ પંથ- માજ હતો એમ માને છે.

એ પંથની પરંપરામાં કબીર થયો છે. મૂળે જાતિનો બંધ હતો નહિ એટલે કબીર જેવા અન્યવર્ણના પણ ગુરુ થઈ શકતા. કબીરની

*આનંદજિરિને ૧૧ મા શતકમાં થયા ધારે છે, તથા માધવાચાર્ય (સાયણ) ને તેરમા શતકમાં મૂકે છે. અર્થાત્ ૧૪મા શતક પછીથી પયોને સંભવ ગણાય છે.

ઉત્પત્તિવિષે બિન્ન બિન્ન ચમત્કારિક વૃત્તાંતો કહેવાય છે, પણ તે કોઈ મહાત્મા હતો, એમ તો તેના ઉપદેશમાથી સિદ્ધ સમજાય છે. તેનો વિચાર રામાયુજ્જ્ઞા વિશિષ્ટાદૈત્યા મળવાનો નથી, તેણે તે કેવલાદૈત્ય ઉપદેશ્યું છે, ને હિંદુમુસલમાન સર્વને સામાન્ય એવો પરમજ્ઞાનમાર્ગ બતાવ્યો છે. મૂર્તિપૂજા માની નથી. એની પરંપરામાંથી જ સ્ત્રીધર્મનો સ્થાપનાર નાનકજી, તથા સંતનામી અથવા સાધનાપંથી, દાદુ વગેરે થયેલા છે. કપીરના મંથો બીજક, ઈ મુખ-નિધાન, રેખતા, ગોષ્ઠી, સાખી તથા પદ, ધણી ગૂંઠમાવના બોધક છે, ને પ્રાકૃત બાપાદ્વારા મહાન જ્ઞાનનો બંડાર ખોલે છે. તે તે મંથની કૃત્તીરૂપ મંથો પણ ગુરુઓ પાસે હોય છે. કપીરના મહત્તોમાં કમાલ વગેરે થઈ ગયેલા છે, ને હંસકપીર દાસકપીર છત્યાદિ નામે પ્રસિદ્ધ છે. એનો સિદ્ધાંત એજ છે કે મક્તિ મક્ત મગવંત ગુરુ ચતુર્નામ વધુ એક એમ માનવું, તથા રાજયોગને માર્ગે જવું. એ પંથવાળા દોષનો દોષ કગ્તો નથી, પણ સ્વાધ્યાયમાં નિમગ્ન રહે છે: સર્વસં હિલિંચ સર્વસં મિલિંચ સર્વકા લિંજિયે નારં। હાંજી હાંજી

જ્ઞાનકનો ધર્મ પબ્જમાં છે, તે ધર્મ વેદાંત અને મુસલમાન ધર્મનું મિશ્રણ છે. ગુરુગોવિંદાદિ એ નાનકની પરંપરામાં જ થયેલા છે. મંથ એ નામે એમના મૂલગુરુનું પુસ્તક- ■ તેને સીખ લોકો નમે છે. ગુરુને ન માનતાં મંથ માત્રને જ માનનારા તથા કેવલ વેદાંતને જ વળગી આવનારા ઉદાસી કહેવાય છે, તે પણ સીખ ધર્મના જ છે. સીખમાંથી જ ગાંભીરક્ષી સુમીસાહી, નિર્મલ (અદૈતને જ માનનારા), રામરાયી, છત્યાદિ થયેલા છે સીખ લોકો હાંધી-આર રાખી લડાઈનો ધંધો કરવે બહાદુર છે. એ પણ તેમનો ધર્મ બોધ છે ગોબાહાણને માને છે.

†એને જ આધારે છુગ થઈ ગયેલા બીજ માર્ગી થયા ગણાય છે.

સવસં કિજિયે વસં આપને ગાંઠં ॥ સર્વે પયવાળા પોતપોતાના
તિલક, ટોપી, આદિ થોણ રાખે છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે, એટલે વારે-
વારે કહીશું નહિ. દાદુપંથી રામનામને બળે છે, પણ ગમ તે સર્વ-
વ્યાપિ આત્મારામરૂપે, અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપે, સમજે છે. મૂર્તિ માનતા
નથી. દાદુ એ અમદાવાદનો પીંજરો હતો એમ કહેવાય છે, ને
તેની જ પરંપરામાં પ્રખ્યાત વિચારસાગર રચનાર નિશ્ચલદાસ તથા
સુદરવિલાસ રચનાર સુદરદાસ થઈ ગયા છે. રામાનંદના તેમ
કબીર, દાદુ, સર્વના સાધુ હોય છે; પણ દાદુપંથીમાના વિરક્ત બે
પ્રકારના હોય છે-શબ્દધારી-નાગ; અને બીજા અમથા. પંથ પંથ-
વાળા પોતપોતાના નમસ્કારાદિ પદ્ધતિ પણ જુદી જુદી યોજે છે;
કબીરવાળા બદગીસાહેબ એમ નમસ્કાર કરે છે. ને શુરકી દયા એમ
ઉત્તર વાળે છે, આ પ્રમાણે બુદ્ધિ પથો થયા છે. પંથના પણ પંથ
થઈ સેનાપંથી, મલુકદાસી, ખાખી, રાયદાસી વગેરે થયેલા છે.

‡૧૬૦૦ માં થઈ ગયો મનાય છે.

• સેનાપંથી ને સેન નામના હબમનો ચવાવેલો માર્ગ છે, મલુકદાસ
અક્ષરના વખતમાં થયો છે. — અજગર કરે ન ચાકરી, પંછી કરે
ન કામ, વાસ મલુકા ચીં કહે સવકા દાતા રામ તે બેનું છે, ખાખી
તે અગર અને કીમ નામના ખાખીનો માર્ગ છે, રાયદાસ ચમાર હતો, તે
ઓતોડની ઝાલી રાણીનો ગુરુ હતો (દતકથા છે કે બ્રાહ્મણોએ તકરાર કર-
વાથી બ્રાહ્મણોને ઝાલીએ નમવા તેડયા તો પંડિતમાં બે બ્રાહ્મણ વચ્ચે
એએક ચમાર નજરે પડ્યો, ત્યારથી બ્રાહ્મણો એને નમવા લાગ્યા); એજ
પ્રમાણે તૈવંગલુમાં પણ ત્રિવલ્લુવર નામનો ચમાર પ્રખ્યાત વૈષ્ણવ ભક્ત કવિ
થઈ ગયો છે.

રામાનુજીની ૫૦ પરામા જોમ આટલા થઈ ગયા છે તેમ વધ-
 બની પરંપરામા નહિ પણ તેના મતને અનુસરતા પણ જુદા ચાલી
 યજ્ઞ પંથ થયા છે. છ ગાદીવાળા અને ગોકળેશવાળા તો પ્રસિદ્ધ છે.
 ચીતોડના રાણાની પત્ની પ્રખ્યાત મીરાબાઈ એનો પંથ મેવાડ વગે-
 રેમા ચાલે છે, તે આ સંપ્રદાયનો-વિભાગ છે. એના પંથમા કૃષ્ણને
 અદ્વૈતે રજુછોડની મૂર્તિની સખીભાવે ભડિત છે.† રાધાવત્રી એ
 કૃષ્ણને રાધાવક્ષભરપે ભજે છે, ને રાધારૂપ થઈ રમે છે. એમજ સ-
 ખીભાવ, ચરણદાસી, હરિશંદ્રી, આદિ વૈષ્ણવપંથ થયેલા છે. છેક
 વર્તમાનસમયમા અરય આદિ રથજે વૈષ્ણવોના ફાટો જોગોપા-
 ણીઆ વગેરે પણ છે. પણ એ બધા વૈષ્ણવોમા, સમર્થ વૈષ્ણવમાર્ગ
 નવેરૂપેજ ચલાવનાર બંગાળામા ચૈતન્ય થઈ ગયો છે. એ ઇસવી-
 સનના ૧૬૨મા શતકમા થઈ ગયો છે, ને નદીયાચાતિપુરના સંન્યાસી
 અદ્વૈતાનંદ તથા નિત્યાનંદનો અનુયાયી હતો. કૃષ્ણલીલાનું અનુકરણ
 કરવારૂપ ભક્તિધર્મ બોધે છે, ને દેવે રૂપે ગુરુસ્નાતા ગુરૌ રૂપે ન
 કદ્ધન એવો ગુરુકેપર સર્વ સમર્પણભાવ ધરે છે. ગુરુ ગૃહસ્થ હોય છે,
 ને સાતિભેદ એ પંથમા પડાતો નથી. ભક્તિ, ચાન્તિ, દાસ્ય, સખ્ય,
 વાત્સલ્ય, અને પ્રેમરૂપ માધુર્ષ્ય, એ તેમના માર્ગની ભક્તિના પ્રકાર
 છે; ને સ્વર્ગ કે વૈકુંઠમા પ્રેમભાવે વિહરવારૂપ મોક્ષ માનેલો છે, સા-
 મુજ્ય માન્યુ નથી. છાપા તિલક ઇત્યાદિ કરે છે. એ સંપ્રદાયના પણ
 વિભાગ પડી ગયા છે: સ્પષ્ટવાચક, કર્તાબાજ, સાડુજ, ઇત્યાદિ, જેમાના
 કોઈ કોઈ તો છેક ગુપ્ત રીતે વામી પણ થઈ ગયા મનાય છે.

†જૂનરાતમા રજુછોડજીનું સ્થાન ડાકોરમા છે, પણ તેને દારકાની સાથે
 સંબંધવાળું માને છે. વૈષ્ણવમાત્ર તેને નમે છે.

વક્ત્રમાદિ વૈષ્ણવોનાં સપ્રદાય જેમ મૂલ્ય વામમાર્ગીનો સામે તેમ
 વર્તમાનસમયમાં (આશરે ૬૦ વર્ષથી) સ્વામીનારાયણ નામે પંથ
 ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સહજનંદ નામે સંન્યાસીનો ગૂજરાતમાં ઉત્પન્ન
 થયોછે. ફરેછે કે સહજનંદ પોતે તો અદ્વૈતવાદી પરમ યોગી હતા,
 પણ તેમના અનુયાયીઓએ વૈષ્ણવ માર્ગ-વિશિષ્ટાદ્વૈત-સ્વીકારી રા-
 માનુજ તથા વક્ત્રમ ગન્નેના મતનો સેજબેજ કરી, સહજીનારાયણા-
 દ્વિરૂપ પુરુષોત્તમની મૂર્તિ પૂજવા માંડી છે; ને સહજનંદને પણ કૃપણા-
 વતાર માન્યા છે. એ પંથવાળા પોતાના પંથના ને સંતસંગી કહે-
 છે, ને સાધુ તથા શૂદ્રસ્થ એવા ભેદ પોતાના પંથાનુયાયીમાં રાખેછે.
 આક્ષણો અક્ષયારી ચાખે, ને અન્યવર્ણના સાધુ ચાલે; દંડકમંડલુ
 ધારણ કરનાર સંન્યાસી કોઈ થતું નથી; આચાર્ય, શૂદ્રસ્થ હોયછે.
 જેમ સ્વામીનારાયણનો પંથ ચાલેછે, તેમ પ્રાચીન યોગદર્શનને અનુ-
 સરી પ્રાકૃત લોકના બોધને મારે સંતનામના કોઈ પુરુષે સંતરામનો
 માર્ગ ચલાવેલો છે. મૂર્તિને તેઓ પૂજતા નથી, ગાદીને નમેછે, અ-
 દ્વૈત બોધપૂર્વક યોગાભ્યાસ આંચરે છે* એ માર્ગમાં પણ ભેદ પડ્યા
 કરેછે, ને કાઠીઆવાડમાં કોઈ સ્વામીનારાયણ પંથના હરિકૃષ્ણ નવો
 પંથ ચલાવ્યો છે; તથા હાલમાંજ એ મતમાં તકરાર પડવાથી અ-
 લરામુદાસે નવું પ્રકરણ ઉદ્ધવેલું છૌં. આવા મતમતોતર વારંવાર પેદા

*સ્વામીનારાયણની બોદી વડતાલ, મૂળી, ગઢડા, અમદાવાદ વગેરે
 સ્થાને છે. સંતરામની નડીઆદ, ઉમરેઠ, વડોદરા, વગેરે સ્થાને છે.

તેઓ ઉપરથી સમજશે કે પંથો કેવાં નજીવાં કારણોથી પણ નકામા
 હશે એવું આવે છે. સંતરામનાંમાં એક કુબેરદાસ નામે કોઈ સાધુએ ધર્મ
 ચલાવ્યો છે, તેમ ચરોતરમાં કોઈ માધવગિર નામના સાધુનો અદ્વૈત જેવો

યાપછે એ ચાર મતનો સેજમેજ થઈને પણ નવા નવા ઉભા થાયછે એવોજ એક વૈષ્ણવોની લીલા ને સ્વીકારતો, પણ અંતરે ધ્વજરૂપે નમતો, અને કાષ્ઠક ઇસ્લામધર્મને પણ ગ્રહણ કરતો, પરણામીનો મોર્ગ ચાલે છે. એમજ વેદાત નવા સુષી તરીકાને સેજમેજ કરી બ્રાહ્મણાલો ધણા વર્ષપર સરહીંદમા પોતાના નામનો ધર્મ ચલાવ્યો હતો, ને કહે છે કે શાહનદો દ્વારા એ ધર્મમા હતો. કેદારન અને વેદને શ્રુત્યવી નાખી પ્રાણનાથી નામે એક ધર્મ પણ પ્યુદેલખંડમા જણાવ્યો છે. એમજ સત નાખી, શૂન્યવાદી, શિવનારાયણી, એવા ધણા ધણા પય છે. મહારાષ્ટ્રમા વિડોબા ઇયાદિને ભજનારા તુકારામ-ભક્ત વગેરે થઈ ગયા છે, તેમનો વૈષ્ણવમાર્ગ પણ પ્રચલિત છે. છેક દક્ષિણમા આઝા મતમનાતર પ્રવર્ત્યા નથી; પણ વિશિષ્ટાદૈત, દૈત, તથા કેટલાક શૈવ સપ્રદાય, એતો છે; છતાં વેદવિદિવ શ્રૌતકર્મ ધણા થાય છે, ને બ્રાહ્મણો ધણું કરી શ્રોત્રીય હોય છે.

આ પ્રમાણે વૈષ્ણવ સપ્રદાયમાથી વિસ્તરેલી પંથબલ આપણે જોઈ એવીજ શૈવ સપ્રદાયમાથી પણ ઉદભવી છે. મૂલ અદૈત દર્શનના શંકરાચાર્યના ચાર મઠ અને દશનામી સંન્યાસી એ આપણે બતાવી ગયા છીએ. તેઓ વાસ્તવિક રીતે કોઈ મૂર્તિ હત્યાદિને માનતાં નથી, પણ મહાધિસ્થ આચાર્યો પોતાની પરંપરામા શિવલિંગ પૂજવે છે; ને રદાક્ષ, ભસ્મ, ત્રિપુંડ, તથા દંડકમંડલુ, ધારણ કરેછે. સંન્યાસી થવાનો અધિકાર કેવલ બ્રાહ્મણનેજ છે, ને સંન્યાસીઓ

પય ચાલે છે. એમજ કાઈ કર્ણું પ્રતિપાદન કરવાનું ન છતાં પણ પ્રાચીન સમતિ સમન્વયવા (કે કવચિત્ પેટ બરવાનોજ રસ્તો લેવાવવા) નવા પય ઉઠવાનું કરે છે.

અદ્વૈતવાદી હોય છે, તેથી ચંદ્રરાણાસિત હોય છે; એટલે બ્રાહ્મણ-
માત્ર શૈવ હોવા જોઈએ એમ અનુમાન થાય, પણ વર્તમાન સમ-
યમાં તેમ નથી; શૈવમાર્ગની ગાદી કે તેમના પંથના સ્થાન કશું છે
નહિ, કેવલ ચાર મઠ પ્રસિદ્ધ છે, ને જેટલા સંન્યાસી, તથા ખાખી,
શિવને નમે છે, તે બધા તે ચાર મઠના અનુયાયી ગણાય છે. કેટ-
લાક તો કોઈ મઠ વગેરેને પણ સ્વીકારતા નથી. ગૌરક્ષનાથ તથા
મત્સ્યેન્દ્રનાથ એ યોગીઓના અનુયાયી જે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કાન-
૪ટા જોગી છે, તે શૈવ હોય છે, પણ કોઈ મઠને તાણે હોતા નથી.
એમજ શૈવમતના નાગડા સાધુઓની જમાતો પણ સ્વતંત્રજ હોય
છે. જેઓ સંન્યાસ ધર્મથી પણ આગળ વધી સર્વમયતા મેલણ
કરી પરબ્રહ્મમાં પામ્યો હોય છે તેવા પરમહંસ પણ કેવલ સ્વતંત્ર
હોય છે. શિવશ્વ પરમયોગી જે સ્મશાનની ખાખમાત્રનાજ વૈભવ-
વાળા છે, તેમના સંપ્રદાયમાં પણ તેવાંજ ખાખમાત્રના વૈભવવાળા
સંન્યાસી, ખાખી, વગેરે હોય છે. પણ એજ શિવમાર્ગને અનુસરી
જંગમેનો સંપ્રદાય પ્રવર્ત્યો છે તે વધારે સુદૃઢ છે. તેઓ શિવસિં-
ગને પૂજે છે, અને સર્વદા શરીર ઉપર પણ રાખે છે, ધણું કરી
કઠે લટકાવે છે. એ બધા લિંગાયત કહેવાય છે; એમનેજ દક્ષિણમાં
વીરશૈવ કહે છે; એ બધા બસવપુરાણ (જે ૧૧ માં ચતુર્થમાં થ-
યેલા બસવે રચ્યું એમ જનાય છે) ને માને છે. એમાં ત્યાગી તથા
ગૃહસ્થ ઉભય હોય છે. વિરક્ત સેવો તો ધણા હોય છે; પણ ગૃહસ્થે

*પરમહંસ તેવાજ કુટીચર, બહ્મદક, આદિકોટ પણ છે. એમના જેવો
વેશ કાઢનારા બીજા ધણા શિવમાર્ગને નામે લમે છે: ઉર્વજાહુ, આકાશ
મુખી, નખી, રૂખરસ, સુખરસ, કટાલિંગી, અવધુત ઇત્યાદિ સામાન્યતઃ
બ્રહ્મચારી હોય તેપણુ શૈવજ ગણાય છે.

અગણિત છે. શૃંગેરો લિંગપૂજા, તથા ભસ્મ, રદ્રાક્ષ અને ત્રિપુંડ આરથ કરે છે. .

આ ઉપરાંત વામી શાકતમાર્ગ પણ પ્રચલિત છે, જે તેથી વધારે અધમ, પિશાચ્યાદિને “દેવી” નામથી પૂજનારા શ્રદ્ધ લોકના પંથ પણ ધણા છે. દક્ષિણ રીતે ચાલતો શક્તિમાર્ગ પણ પ્રસિદ્ધ રીતે બહુચરા, અંબા, કાલિકા, તુલના, આદિ દેવતા સ્થાનામા પ્રસિદ્ધ છે. જુદા જુદા પંથોની આવી વ્યવસ્થા છે, ને હજુ કેટલા હશે, તથા થશે, તેની આપણને ખબર નથી. સર્વે સંપ્રદાય તથા પંથવાળા પોતપોતાને અનુકૂલ પૂજા, મૂર્તિ, ભક્તિ, વ્રત, ઉપોસથ, પુરાણ, પુસ્તક આદિ યોગ્ય લેજે.

આ પ્રમાણે સંપ્રદાય તથા પંથને આપણે ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયા. એમાંથી એટલુંજ તત્ત્વ નીકળે છે કે પુરાણોની સ્પૂલ ભાવનાને અનુસરી, અવતાર, મૂર્તિ, ઇત્યાદિની ભક્તિ વિસ્તારી નવો ધર્મ પ્રવર્તાવવો. તત્ત્વરૂપ પરમ અદ્વૈતદર્શનથી આ સર્વે મતવાળા જુદા પડી ગયા છે, પણ તે કેવી રીતે જુદા પડી ગયા છે, તથા તેમ પહોંચવામાં પણ તેમને વાસ્તવિક કારણ શું છે, એ આપણને સહજ સમજાય છે. એટલે જે અદ્વૈતદર્શનને પુરાણોએ સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે, તથા ઉપનિષદોએ સ્થિર સ્થાપ્યું છે, તેજ આર્યધર્મનું એક પરમ ધર્મ રૂપ છે એમ સિદ્ધ સમજશે. ગમે તેટલી મૂર્તિ તથા ગમે તેટલા સંપ્રદાય છતાં, અદ્વૈતદર્શનજ સર્વમાન્ય આર્યધર્મ છે; કિંમલુના એનેજ અન્ય દેશીય લોક પણ રૂપાતરે સ્વીકારે છે, તેથી તે સર્વમાન્ય મનુષ્યધર્મ છે. આ વાત ધીમે ધીમે સિદ્ધ થતી જશે.

પ્રકરણ ૯ મું.

ભક્તિ—જ્ઞાન.

ગીતા.

પ્રાર્થીન અદૈત સિદ્ધાન્ત એજ પરમ સત્ય છે. એનેજ અવધ-
ખીને પુરાણકલ્પનામા આપણે નવીન સગતિ દીધી. એ સગતિનું
પરિપૂર્ણ રહસ્ય સમજાય તો મતમતાતર પેદા થવાનું કારણજ ઉભું
થાય નહિ, પણ તેના સ્પૂલ સ્વરૂપમાત્રને વગગવા જતા સંપ્રદાયો-
દિની ઉત્પત્તિ યદ્ય આવી છે. ધર્મની જે ભદ્રતા થતી આવતી હતી
તેમાં પણ એવો સમય આવેલો હતો કે કેવલ જ્ઞાનમાર્ગ કરતા
ભક્તિપ્રધાન કોઇ માર્ગ વધારે ઠચિકર અને ધર્મબોધક થઈ શકે.
એટલે ભક્તિપ્રધાન સંપ્રદાય ધર્મોનું થવું એ રીતે પણ આવશ્યક
હતું, સંપ્રદાયોમાથી પંથ થયા તે તો માત્ર સંસ્કૃતનું પ્રાકૃત કરી
બતાવવાનેજ થયા, તેમના સ્થાપનારાઓએ નવીન કાષ્ઠ્ય નથી-
અર્થાત્ કોઇ પંથપ્રવર્તકો આચાર્ય થયા નથી. સંપ્રદાયધર્મો આગ-
ળથીજ નવી ધર્મ સંદલનાઓનો પ્રાદુર્ભાવ અટક્યો છે; એટલે તે
પછી જે જે જોવાનું છે તે માત્ર પ્રાર્થીન વાતોનું નવા સસગંધી
કેવુ રૂપાતર થયું છે તેજ છે.

અદૈત જ્ઞાનમાર્ગ એજ સર્વધર્મનું રહસ્ય હશે છે, પણ તેમાં
સંપ્રદાયવાળાએ જુદી જુદી વ્યવસ્થા ગોઠવી, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય આ-
ણવા પ્રયત્ન કર્યો છે. શુદ્ધજ્ઞાનમાત્રથીજ, બોલવામાત્રથીજ, મુક્ત
ચનાગ નરકાધિકારીઓના ધર્મ કરતા, ગમે તેવો અંધપરંપરાવલ

પણ ભક્તિમાર્ગ સારોજ છે, એમ આપણે પ્રકરણ છઠ્ઠા મા વિવેક કરી બતાવ્યો છે, પણ ભક્તિજ સર્વસ્વ છે ને જ્ઞાન એ એક સાધન છે એમ તો અમે સ્વીકારીશું નહિ ભક્તિનું પ્રાધાન્ય લાવવા માટે તત્ત્વબ્યવસ્થાજ બદલવી પડે, કેમકે નિર્ગુણ અને નિરાકાર અચિત્ત બ્રહ્મ યદ્યપિ જ્ઞાનગમ્ય રહે, તથાપિ તેને તાદશ ભક્તિભાજન દરમિયાન માટે તો તેના અચિત્તત્વાદિ લક્ષણ બદલવાજ જોઈએ કોઈ સાક્ષર, કરપાદાદિમાન, લીલાવિગ્રહાદિયુક્ત, બ્રહ્મ માનવો જોઈએ, એવો બ્રહ્મ મનાય એટલે પછી તેને કર્તૃત્વાદિયું સહજેજ આરોપાય, અને તેની ભક્તિરૂપ ધર્મ પ્રાધાન્યપણ પામી શકેજ. સપ્રદાયવાળાએ જો કોઈ પણ કૃત્ય હોય તો આટલુંજ કૃત્ય છે પણ વિચારો કે મનોવામગો ચર બ્રહ્મનું બ્રહ્મત્વ તે સર્વદા અવર્ણ્ય હોવામા છે, કે વર્ણ્ય ધર્મ કમ્પાદાદિમાન મનુષ્ય થવામા છે, અને તો એમજ માનીએ કે બ્રહ્મનું વર્ણન કરવું, બ્રહ્મને સ્વરૂપ આપવું, એજ તે બ્રહ્મની નિદા દર્શાવેજ, 'બ્રહ્મ બ્રહ્મથી વર્ણન પામી, શક્યું લાથીજ બ્રહ્મ મળી ગયું વર્ણનાદિ તે તો પરિ-છેદને છે, પણ અપરિચ્છિન્નસ્વરૂપ બ્રહ્મ તે કેમ વર્ણવી શકાય ? સાક્ષર નિરાકાર કાંઈ પણ કેમ કહી શકાય ? તેના આનિર્ભાવના વર્ણન થાય ખરા, પણ તેના પોતાના સ્વરૂપસ્વભાવાદિ તો સર્વદા અગમ્યજ ગહે ને તેમ રહે તેમાજ તેનું બ્રહ્મત્વ સમજાય ત્યારે, અવર્ણ્ય બ્રહ્મનો કોઈ એક આવિર્ભૂત અસ લક્ષણે તો તે સાક્ષર કે ભક્તિપાત્ર હોઈ શકે, ને સપ્રદાયવાળાને તેમજ કૃત્ય છે. જે સપ્રદાયમા ચિત્ત અચિત્ત અને ઇશ્વર એમ ત્રણ તરતથી વ્યવસ્થા માની છે તેનેજ જુઓ. અદૈત્ત દર્શનમા વલ્લિભ સમજવતા આપણે કહેલું છે કે બ્રહ્મથી ઇશ્વર, પ્રાણ, અને તમ પ્ર-

દાનપ્રકૃતિ (એટલે પંચભૂતાદિ-અચિત્) એ ત્રણ થાયછે, ને પછી કારણ, મુક્તમ, સ્વભૂતાદિ સર્ગ વિસ્તરે છે. જે સંપ્રદાયમા ત્રણ તત્ત્વથી વ્યવસ્થા કરી છે, તે સંપ્રદાય આ ત્રણે આગળજ અટક્યો છે, એથી આગળ જઇ શક્યો નથી, જો કે વાસ્તવિક ખૂલે તો એથી આગળજ છે. પરિણેદ યુક્ત સાક્ષર બ્રહ્મ તે બ્રહ્મ નથી; તે હંશર હોઈ શકે, પણ બ્રહ્મ નથીજ. વળી ત્યારે ત્રણ તત્ત્વથી વ્યવસ્થા કરી ત્યારે લાધવ પણ ક્યા રહ્યું? તેમ અતુચ્છત્વ પણ ક્યાં? જીવ જગત્ ને હંશર એમ ત્રણ માનવા કરતા એક બ્રહ્મ માનવામા લાધવ છે, તંથા કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ ન આવવારૂપ પરમ અતુચ્છત્વ પણ છે. ત્રણ તત્ત્વવાળા કહે છે કે જીવ સર્વદા હંશરથી ભિન્ન છે, અદ્વૈતવાળા એવું એજ કહે છે, પણ હંશર એટલે બ્રહ્મ એમ માનતા નથી, પણ હંશર એ એક મહોટો જીવ એમ માને છે. જીવ અને બ્રહ્મ ઉભયનું એકય કદાપિ પણ જ્યારે સ્વીકાર્યું નથી ત્યારે અનેક ગુંથવણી ઉભી થાય છે.*

*સ્વતંત્ર હંશરે જીવ અને જગત્ કરેલાં છે, ત્યારે તે કર્તામાં વેધમ્ય નમુણ્ય પ્રાપ્ત થશે. અદ્વૈત વાદમાં અનાદિ કર્મ સાપેક્ષત્વને લીધે તેમ થશે નહિ. વળી, હંશરના અને જીવના ધર્મ તિરોભાવથી ન્યૂન હોય, પણ કેવલ વિસદૃશ કે વિક્ષેપ તો છેજ નહિ; ત્યારે જીવનું અને બ્રહ્મનું જે અંશે સાદૃશ્ય છે તેજ અંશ તે ઉભયના એકત્વનો સાધક થશે. જે બે વસ્તુ વચ્ચે કોઈપણ સાદૃશ્ય હોય, તે બે વસ્તુ મૂલમાં એક રૂપજ હોઈ શકે, અને તેમને બે રૂપ સ્થાપનાર કોઈ બ્રહ્મ ઉપાધિ હોવો જોઈએ, આવો નિયમ છે. હંશર અને જીવ, તે ઉપાધિનો ભંગ થતા, એકજ થવા નહાય—છેજ. વળી હંશર જે સર્વનું ઉપાદાન કારણ તે પોતાનાથી વિવક્ષાંતુ કાર્ય-અત્યંત ભિન્ન જીવાદિ-કેમ પેદા કરી શકે? માટે પણ જીવબ્રહ્મનું, તેમજ જગત્નું પણ, એકય સ્વીકારવું આવશ્યક છે. ત્રણને અત્યંત ભિન્ન માનીએ તો મોક્ષ કોનો, શામાંથી થવાનો ?

સત્યીજ સત યાચ, અસત્યી સત કે સત્યી અસત યાચ નહિ, ત્યારે પરમચૈતન્યરૂપ હૃદયમાંથી કેવલ વિલક્ષણ અચિત અને કાષ્ઠક વિસદૃશ ચિત એ બે ક્રમ થઈ શકે ? માટે, ઐક્ય સ્વીકારવું એજ પગલું રહસ્ય છે. જીવ જગત્ હૃદય સર્વે બ્રહ્મ છે, ને એમ એક છે. ત્રાયુ પ્રકારે બ્યવ-થા કરનારનો મત, ભક્તિપ્રધાન હોવા છતાં, આ પ્રમાણે તત્ત્વદર્શનપરત્વે કાષ્ઠક ન્યુન છે; માટે કોઈ સંપ્રદાયવાળા પાછા અદ્વૈતનેજ અવલખેછે, પણ ભક્તિનું પ્રાધાન્ય રાખવા, અદ્વૈત-બ્રહ્મને અન્ય રીતે નિચારે છે. સત્યીજ સત યાચ એમ તો નિશ્ચયજ છે, એટલે સર્વમય બ્રહ્મથી જીવ જગદાદિ સ્વીકારે છે, પણ બ્રહ્મને આત્મિર્ભાવ તિગેભાવરૂપ લીલાવાણું માને છે. બ્રહ્મ લીલ યુક્ત થયું એટલે તેને સાકારરૂપ કાષ્ઠક અંશે પણ પ્રાપ્ત થયું. અને ભક્તિનું ધ્યાન પણ તે થઈ રહ્યું પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતા તો બ્રહ્મને લીલા કે વગર લીલા ટોઈ પણ રીતે વર્ણનમાં ઉતારવું એ બ્રહ્મત્વની હાનિ છે, ને એમ જે વર્ણવવામાં આવે તે બ્રહ્મ હોયજ નહિ, એ સિદ્ધાન્ત આપણે પાગંવાર કહી મુક્યા છીએ, એટલે આ લીલાવાળો સંપ્રદાય પણ, ત્રણ તત્ત્વ વિશિષ્ટ સંપ્રદાય કરતા વિચ્યતર તથા વિશુદ્ધ છતાં, દેવતાદૈત્યી તો સ્પષ્ટ રીતે ઉત્તરોત્તર છે. એ સંપ્રદાયવાળા કેવલાદ્વૈતના અધ્યાસને દૂરે છે પણ, અધ્યાસ અજ્ઞાન માયા પ્રત્યાદિ પરત્વે જે સત્ગુણિ આપણે પ્રકરણ છઠ્ઠામાં સમજાવી છે-તે બગાડ્યર લક્ષમાં હશે, તો એ દોષ દેવલ કપોલકલ્પિતજ સાગશે એટલે નિમ્તાર કરવાની જરૂર નથી.*

*જીવનું પગલું ચિત્તત્વ એમ સમજવું તેટલોજ અધ્યાસ છે, જે ઉપાધિવશાત્ બ્રહ્મમાં જીવાય યાય છે તે ઉપાધિ કાષ્ઠ અપુષ્પ નથી, તેમ સર્વમય અવર્ણ્ય બ્રહ્મમાં તે ઉપાધિ સમાયલીજ છે, એટલે સર્વ વાત દેવલ

અદ્વૈત સિદ્ધાન્તમા જડબક્તિનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી માટેજ તે સિદ્ધાન્તને અન્યથા ઘટાવી બક્તિનું આધાન્ય આણવા માટે સપ્રદાયોની પ્રવૃત્તિ થયેલી છે. માણુમોએ, સર્વ સ્થલે, અગમ્ય અને અવર્ણ્ય પરમાર્થને ગમ્ય અને વર્ણ્ય કોટિમા ઉતારતા તેનું પરમત્વ ગુમાવ્યું છે પર ને અપર બનાવી દીધું છે, સુરને અ-મુગ બનાવી દીધું છે ! કૃપમદૂની પ્રસિદ્ધ લોકોક્તિના જેવું માણુમોએ આ વિષયમા પણ કહ્યું છે, કૃપાના દેડકને મન મહાસાગર પણ કૃપા જેવડોજ, તેમ માણુસને મન બ્રહ્મ તે પણ એક મહોદ્ધામા મહોદ્ધા માણુસ જેવડુંજ ! તેને પણ હાથ પગ, ઈન્દ્રિયા, દૈવ, સ્ત્રી, પરિવાર સર્વ ખર, માત્ર ફેર એટલો કે માણુસને નાનું નાનું ને તેને મોટાડું ! માણુસને ખુશામદ ગમે, તેમ તેને પણ પોતાની સ્તુતિ-બક્તિ-ગમે ! આમ અવર્ણ્ય અને અચિત્ત પરબ્રહ્મને માણુસોએ પોતાની મરાબજ

શ્મળીય છે વિશુદ્ધાદ્વૈત દહેરો કે અનુપાધિ બ્રહ્મને ઉપાધિ આધી બાવી, તો તે દોષ ધરતોજ નથી, કેમકે બ્રહ્મનું સર્વમયત્વ કદીએ છીએ, જે સર્વ મયત્વ તો પૂર્વપક્ષને પણ ઇષ્ટજ છે તેમાથી નાના વિસ્તારપરતેજ મન બેઠ છે, તો તેમા તો સક્ષીણપરિણામ માનવાથી આત્મકામ, અર્ચિત્ય, બ્રહ્મને સત્, ચિત્ત, મરી પછી પરિણામ નાન્યો તે અવિદ્યુત માન્યો, ત્યારે એવાઉત્તમા બ્રહ્મના ચિદ્ભાગના વિવત અને જડભાગના પરિણામ થી જે વ્યવસ્થા કદી છે તે વરતા શુ નહીં થયું ! ! લીલાભાન નયમા આણી, લીલાને આધારે, ગોલોમ્મા સખીભાવે સ્થિતિ તેજ મોક્ષ એમ પ્રાપ્ત અડાવે તો તેપણ પોતાના સિદ્ધાન્તથીજ ખડિન છે, એકે સખ્યપ્ર સુખ દ્વૈતભાવ મૂલ સિદ્ધાન્તમાજ ઇષ્ટ નથી અર્થાત્ એક લીલા વચમા આણીનેજ આ સિદ્ધાન્ત મૂલ અદ્વૈતથી જુદો પડે છે, બાકી સર્વથા જે છે

†એજ વાત ગાઓ નેતિ નેતિથી સુચરે છે

બનારી દઈ કેવલ ભદ્ર કરી નાખ્યું છે; એવી કલ્પિત મૂર્તિને વૈકુંઠ-
વાસી, ગોલોકાધીશ, પુરુષોત્તમ, અક્ષરાતીત, લક્ષ્મીતારાયણ, પશુપતિ,
શિવ, આદિ નામ આપી સતોષ માન્યો છે. અન્ય દર્મેમાં પણ
છહેવા, ઝીઝસ, બુધિટર, આદિ નામ માણસોએ પોતાનાજ પ્રતિ-
બિબને આપી તેને પૂજ્યુ છે, અને ખરા તત્ત્વથી વિમુખ રહ્યા છે.
કેવલ ભક્તિપ્રધાન તત્ત્વવ્યવસ્થા માનવા જતા આનું પરિણામ આવે
છે, તેમ અવર્ણ્ય બ્રહ્મને તજી તેના વર્ણ્ય આલિભાવમાત્રનેજ બ્રહ્મ-
રૂપે ભજતા પણ પરબ્રહ્મથી વિમુખ થયા છે.

જડભક્તિમાર્ગની નીતિ પણ અચળી થવા બેમે છે. ભક્તિનું
તાત્પર્ય એવું છે કે મગ્નેશ્વરની ભક્તિ કરવાથી તેનો પ્રસાદ, એટલે
તેની કૃપા, પ્રભાવ, અને તેથી દુરિતનો ક્ષય થઇ મોક્ષ મળે ભક્તિ
કરવાથીજ પ્રસાદપાત્ર થરાતા પાપનો નાશ થઇ જાય, વા કરાય, તે
પણ એક ભક્તિપૂર્વક ઉચ્ચારમાટે તેનો નાશ થાય, ને તે પાપનું
રૂઢ ઈશ્વર આપેજ નહિ જ્યારે ઈશ્વર આવે જયહાર કરે ત્યારે તે
ઈશ્વરના પ્રતિનિધિરૂપ આચાર્યો પણ તેમજ કરે, અને પોતેજ ભક્તો
પાસેથી ભક્તિરૂપ ‘મેવા’ પામી તેમને રત્નપ્રસાદમાત્રથીજ જતારે, એમાં
શુ આત્મરૂપ ! ભક્તોપણ ગુરુપ્રસાદથીજ તરનામા શ્રદ્ધા બાધી, મયા-
રૂચિ આચારવિચાર ગળે, અને ગુરુપ્રસાદ આગળ સ્વેચ્છાનિર્ણયનો
દશાસ નિવેદન કરી ‘મેવા’ આચરે એટલે સર્વદા પુણ્યપાત્ર અને
સ્વર્ગાધિકારીજ રહ્યા કરે ! આની વાણીઆશાહી જમે ઉધારની નીતિ
પપુપ્પપરતે ભક્તિમાર્ગને લીધે વિસ્તારે છે, અને ભક્તોને કેવલ

*આપણા દેશકર્તા યુરોપજીવા ક્રિસ્તીયન દેશમાં આ નીતિ ખુબ
વિસ્તરેથી હતી. ત્યાંના ઈશ્વરપ્રતિનિધિરૂપ ‘પોપ’ કોઇપણ ભક્તને યોગ-
દત્ત રૂપીઆથી સ્વર્ગ ખરીદી આપી શકતા, મહાઅપરાધથી ઈશ્વરી માફી

સ્વચ્છંદી બનાવે છે. વળી, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારનેજ ઈશ્વર-
પ્રસાદ મળી શકે, અને બીજા તો એ પ્રસાદ વિનાના રહી નરકમાંજ
જાય એમ પણ એવા અંધભક્તો માની બેસે છે, ને વિનાકારણ ક્રોશ
ઉત્પન્ન કરી, ધર્મને નામે કકાશ વિસ્તારે છે. દિશ્ચીઅન ધર્મમાં આ
પ્રસાદની ગરબડ અતિશય દેવાપણી છે. આપણામાં પણ સંપ્રદાયનો
અન્યોન્યમાં દ્વેષ થોડો નથી, તેમ સત્સંગી, કસંગી, એવા નામ પણ
તે તે સંપ્રદાયવાળા ગોઠવવાને ચુક્યા નથી. જરાકે માણસોએ બ્રહ્મ
પણ માણસ રૂપે જાણ્યો ત્યારે તેનું માં પાપ પુણ્યનો જમે ઉધાર
હીસાન કરવાની, પ્રસાદની, બધી વ્યવસ્થા સંભરી. અ વો મહામનુષ્ય-
રૂપ બ્રહ્મ દર બેસી જીવોની ભક્તિ પામે; ને તેમાં, જીવ સર્વદા એક
એકથી, તથા ઈશ્વર પોતાથી, જીવદાન દ્વારા, એટલે અન્યોન્યમાં
ગમે તેવા કલહ દ્વેષ દ્રોહાદિ આદરી, ગ્વામીને રાજી કરે, તો સર્વ
સરે ૧૧. આવી કેવલ ઉધી નીતિ ભક્તિમાર્ગ અને તેના પ્રણેતા-
મહામનુષ્યરૂપ પરબ્રહ્મથી વિસ્તરે છે, ને જગત્પત્ની અનવસ્થિતિનું નિ-
દાન છે. ભક્તિપ્રધાન આચારવાળા માણસ સ્વચ્છંદી, સ્વાર્થી, દ્વેષી,
નીવડે છે એટલું નહિ, પણ તેમનાથી દશેા પુન્યાર્થ પણ નીપજી
શકતો નથી. પારદાના ઉપર જેનો આદ્ય છે, પરપ્રસાદથી જેનું
શ્રેય છે, શુર એજ જેનું શરણ છે, તેવા ભક્તો કયો સુમાર્ગ સાધ

મેજની આપી શકતા, અરે ! એ સાર સનદ લખી આપી શકતા ૧૧ આજે
પણ ' કનકેશન ' આદિ વ્યવસ્થાઓ, એજ રૂપાતરે ચાલુજ છે

૧૧ સામાન્ય ઉદાહરણ તપાસો. વ્યાપારમાં કે નોકરીમાં ગમે તેવું
આવળું સવળું જાઠવી દ્રવ્યોપાર્જન કરી, તેનો દસારા બ્રહ્મભોજનમાં કે
શુક્રસેવામાં વાપરવાથી પાપ જાય એ વિચાર જે પ્રત્યક્ષ છે તે કોણ કહી
છે, ને કોણે પ્રવર્તાવ્યો છે ? જડભક્તિનેજ સુનેગાર ગણવી પડશે.

વાના છે !! ત્યારે જુઓ, જડ ભક્તિ માર્ગને લીધે પ્રસાદનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેથી નીતિ સર્વ પ્રકારે બગડે છે—સ્વર્થ વધે છે, પાપ પુણ્યનો જમે ઉધારી હીસાળ થઈ બેસે છે, સ્વચ્છંદાચાર પ્રવર્તે છે, દ્વેષ ઉડે છે, નિઃસત્ત્વતા પ્રાપ્ત થાય છે—એટલુંજ નહિ પણ પરમ અવસ્થા અક્ષતને પણ ભણ્ણ કરી નાખી અક્ષતથી વિમુખ થઈ જવાય છે !!

આથી ઉલટી રીતે હવે અદ્વૈતવાદના કર્મમાર્ગને તપાસો. કર્મથી કરીને જીવમાત્રે કેવલ્ય અહણ્ય કરવું એજ મોક્ષ. જ્ઞાન એજ કેવલ્ય અર્થાત્ કંઠમણિન્યારે કેવલ્યસ્થિતિ. જ્ઞાન તે કર્મરૂપજ છે; ભક્તિપણુ તેનોજ એક દેશ છે, કર્મથી જ્ઞાન થાય છે ને તે થાય ત્યારે કેવલ્ય અપરોક્ષ અનુભવાય છે. કર્મ એટલે યજ્ઞયાગાદિ કે દેવ-દર્શનાદિ કે ભક્તિજ તે નહિ, પણ કર્મ એટલે કામમાત્ર;—ખાલું, પીવું, દરવું, બોલવું, વિચારવું, શ્વાસ લેવો, આંખ મોચવી, સર્વ જેવું કર્મ તેવું ફક્ત-જેવું કારણ તેવું કાર્ય; નહિ જન્મે કે નહિ ઉધાર. જે કારણ ઉત્પન્ન થયું તેનું કાર્ય ચવાડુંજ, સારાનું સાઈ ને નહારાનું નહાઈ એકવાર નહાઈ કરીને પછી સાઈ કરો—કોઈનું ગણું કાપીને પછી દશાંશ મંદિરમાં ભરો—તો તેથી પૂર્વનું નહાઈ કારણ ફક્ત આપ્યા વિના રહેનાર નથી. જ્યારે આમ નથી, ત્યારે કોઈનો પ્રસાદ પામી મોક્ષ સાંધવાની, કે પાપથી મુક્ત થઈ જવાની, વાતજ કેવા રહી ? પોતેજ પોતાના કર્મના સર્વાંશે જવાબદાર છે, માટે પોતાનાંજ કર્મોથી, જેવી ગતિ સાધવી હોય તેવી સધારો. બધાને ઠગી શકારો પણ કર્મના નિયમને કોઈપણ રીતે ઠગી શકનાર નથી. સ્વપ્નમાં કરેલું કર્મ પણ ફક્ત આપ્યા વિના રહેનારું નથી. આમ સ્વપરાક્રમ . . .

પુરુષાર્થ ઠેરો એટલે જરાપણ અનાયારનો અવકાશ નહોતો નહિ.
 વળી, જીવજંતુ પરમ ઐક્યજ, એટલે જીવોને અન્યોન્મયા પણ કેવલ
 આત્મભાવજ થયો, એમ થયું ત્યારે દેવ સ્વાર્થ, કલહ, ક્રોધ હોઈ
 શકે ? ધર્મવિરોધ પણ ન / સંભવે. અર્થાત્ સ્વપરાક્રમે ઉપાર્જિત
 શુભકર્મથીજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા જીવજંતુઓ સિદ્ધ જાણી જ મોક્ષ.
 એ સગતિને અ સખનાર પરાક્રમી, પદોપકારી, નિરુદ્ધા, પ્રેમી,
 અને શુદ્ધાચારી નીવડે, એટલું જ નહિ પણ પરબ્રહ્મ જે રૂપે હોઈ
 શકે તેજ રૂપે તેને જ્ઞાનભાવથી અનુભવી પણ શકે કર્મ—જ્ઞાન એ
 સગતિ આમ, ભક્તિ—પ્રસાદ એ સગતિ જરૂરતા યોગ્યતર સમજાશે.
 ત્યારે શુભક્તિ અને કર્મ ઉભય સર્વદા નિરુદ્ધજ છે ? આ
 શક્ય સમાધાન મયાર્થ રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કરેલું છે, ને એ
 સધુમય એટલાજ માટે સર્વ શાસ્ત્રના સારરૂપ, સર્વ ધર્મના તત્ત્વ
 રૂપ, સર્વ માન્ય, સર્વપૂજ્ય છે. ભગવદ્ગીતા મહાભગવતના એક પ-
 વનો વિભાગ છે, અને કૃષ્ણાર્જુન સવાદરૂપ છે, છતાં એકપણ ધર્મ
 નિરૂદ્ધ એવું નથી—વેદ, ઉપનિષદ, તત્ત્વ, મન, યોગ, સર્વ જ્ઞ-
 સ્મશાસ્ત્રો એક પણ એવું તત્ત્વ નથી—કે જે એમાંથી નીકળે નહિ.
 એટલાજ માટે એ અથને મમે તેવા વિદ્વદ્ વિદ્વદ્ સપ્રદાયવાળા પણ
 પ્રમાણ મને છે, સાકાર, નિરાકાર, દેવ, અદેવ, સર્વને એ માન્ય
 છે, અરે, છેદ કિશ્કીન્નન ધર્મવાળાને પણ એ તત્ત્વઅથની એની ?
 મણ્ડીયતા સાગી છે કે કેટલાકે તેને પોતાનોજ કરી લેવા પ્રયત્ન કર્યો
 છે, એ અથના ૧૮ અધ્યાયના

• શકતર લોરિન્ડર જેને બહુ મહેનત કરી એક અથ લખ્યો છે તેને
 એમજ સંખીત કરવા મધન લ્યું છે કે ગીતા છે તે બાહ્યમલ ઉપરથી ના-
 થતી છે, ને બધી કૃષ્ણની વાતજ કાશ્યપની વાતજ રૂપાવર છે—કૃષ્ણ

ત્રણ વિભાગ દરી શકાય, ને તેમા તત્ત્વ, એટલે પરમાર્થ, (બ્રહ્મ) તું.
 રક્ષણ એટલે તેમા ભિન્ન જે અર્થ (જીવ) મનાય તેનું, અને તે
 એના સંજ્ઞાંધ વિષેનું દિવેચન અનુક્રમે કરેલું છે, એમ, કહી શકાય.
 વળી, એ ત્રણે વિભાગમાં આ ત્રણ, વપસના, વિચાર ઉપરાત, શાન
 યોગાદિ, ભક્તિ, અને તે એના વિવેક, એ ત્રણ વિષય પણ અનુક્રમે
 તપાસેલા છે. યદ્યાપ ગીતાવાક્યોથી, આપણે જે જે, સિદ્ધાન્તો આ
 પ્રકરણમા નક્કી કર્યા છે તેને સમર્થન કરી શકવું સરલ સંપ્રતિક
 અને પ્રસિદ્ધ છે, ને તેથીજ આ પ્રકરણનું મથાણું ગીતા એમ બાંધ્યું
 છે, પણ પ્રતિસિદ્ધાન્તગાટે ગીતાજીના વાક્યોને અવલોકવાને આ
 પ્રસંગ નથી, એટલે એ સધુમંથની અપૂર્વ મહત્તામાત્ર સૂચરીનેજ
 અટકવું પડે છે. આપણે પ્રાસંગિક વિષય ભક્તિ અને કર્મ અથવા
 ભક્તિ અને શાનની એકતા કેવી રીતે છે તે જોવામાટેનોજ છે.

આ ભેખનું બધારણ કેવલ શ્રુતિ વચનો ઉપર પ્રથમથીજ
 રાખવામા આનું નથી પણ, યુક્તિ ઉપર વધારે રાખવામા આનું છે,
 એટલે વાચનારને એકલા ગીતાવાક્યોથીજ ભક્તિશાનની એકતા જ-
 તાવીએ તો પૂર્ણ સંતોષ થાય નહિ. પણ, યુક્તિ તો પ્રસિદ્ધજ છે કે

કાદૃશ્ઠ એ નામ, પણ મળતા આવે, છે ।। દા. ગોદૃશ્ઠકર, ॥ બંડારકર
 વગેરેએ સાબીત કર્યું છે, કે પદ્મવિદ્યાચારણ બાપ્પકર-તેજ કાદૃશ્ઠની
 પૂર્વ ઘટ, ગયા છે, ને તેમના બાપ્પમા કૃષ્ણનું નામ આવે છે (કંસવધમાચરે)
 તો કાદૃશ્ઠ ઉપરથી કૃષ્ણ થવાનો સંભવન કર્યા ।। આથી પણ આગળ
 જઈ, એક યુરોપીઅન વિદ્વાને (જેકોલીએટ ૩) એમ પણ અટાળ્યું છે કે
 ગીતાવેદાદિ ઉપરથીજ બાઈબલ થયું છે, ધર્મોત્પત્તિવિષે, પ્રથમ માન કોને
 ઘટે છે, ને બધી દુનીયાને ધર્મોત્પદેશ કોણે કર્યો છે તે પ્રકરણ ૧૦-૧૧માં
 સમજારો.

એ સંજ્ઞા ગીતાજીનું જીવું બાપ્પ રહસ્યાદિસચિત્ત. મારા તરફથી
 આજીવ છે, તે જોવું ગીતાજીની આવી ભક્તિજ્ઞાનેશ્વર, પ્રેરવાની ખુબીથીજ,
 તે સર્વ ધર્મની એકતા કરવાના પરમ સાધન રૂપરૂપ છે.

બક્તિ, જાપ્યા વિના કેમ થાય ? ને જે જાપ્યુ હોય તે નિરંતર
 બજાય નહિ તો જાપ્યુપણ કેમ કહેવાય ? જાણવું તે બજવું, ને બજવું
 તે જાણવું એજ રહસ્ય છે, ને તે માટેજ અને આરભે જડબક્તિ એ
 નામ જ્ઞાનની વિરુદ્ધ બક્તિને આપ્યું છે, બાકી બક્તિજ્ઞાન ઊભય
 એકજ હોવા જોઈએ, ને છે. સાખ્ય એટલે જ્ઞાન અને યોગ એટલે
 બક્ત્યાદિ તે બે એકજ જાણનારો ખરૂં જાણે છે, એમ કૃષ્ણે વારંવાર
 પાંચમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે. વળી એજ અધ્યાયમાં અપુનરાવૃત્તિરૂપ
 મોક્ષ પણ જ્ઞાનનિર્મૂલકદમપનેજ કહ્યો છે, છેવટ ધણી પ્રકારના ભક્તો
 ગણાવતા જ્ઞાનીનેજ સંપ્રિશેષ પોતારૂપ કહ્યો છે. નવમા અધ્યાયમાં
 બક્તિમાત્રનું જ પ્રાધાન્ય શ્રીકૃષ્ણે વર્ણવ્યું છે, પણ ત્યાંએ કેવી પરમ
 યુક્તિ કરી છે તે વિચારો. પોતે સર્વભૂતમાં છે, સર્વ પોતારૂપ જ છે,
 એમ બતાવીને પછી ' જે જે કરે તે મને અર્પણ કરીને કર ' એવો
 બોધ, નિષ્કામ કર્મમાર્ગ યોજવા ઉપદેશી, જ્ઞાનરૂપ બક્તિ પ્રેરી છે.
 દશમા અધ્યાયમાં પણ સતતયુક્ત અને પ્રીતિપૂર્વક ભજતા ભક્તોને,
 કુ બુદ્ધિ (જ્ઞાન) આપુછું જોથી તેઓ મને પામે છે એમ કહી જ્ઞાન-
 સાધે બક્તિનું રહસ્ય જોડ્યું છે, અને અર્જુનપાસેજ એકાદશમાં
 ચેતાવેદ્ય અને પરધામ અર્થાત્ જીવ, જગત્, બ્રહ્મ, ત્રણે તમેજ છો,
 અદ્વિત છો, એમ સ્પષ્ટ કહી બતાવરાવ્યું છે. દ્વાદશમાં પણ ભક્તના
 લક્ષણ ગણાવતા સતોષ, સતતયોગ, યતાત્મત્વ, દંડનિશ્ચયત્વ, સર્વ-
 મયત્વ, આદિ લક્ષણો સ્ફુટ કરી જ્ઞાનરૂપતાજ વર્ણવી છે, ને આવી
 જ્ઞાનમય બક્તિથી, કે એવા બક્તિમય જ્ઞાનથી, દેવી સંપત્તિરૂપ બુદ્ધિથી
 મોક્ષ બતાવતા અષ્ટાદશમાં નિશ્ચય કર્યો છે કે જે પ્રસન્નાત્મ અને
 બ્રહ્મભૂત છે તેજ મારી પરમ ભક્તિ પામેલો છે. એમજ પુરાણમાં
 મુખ્ય જે શ્રીમદ્ભાગવત તેને પણ જોઈએ તો એકાદશ સ્કંધમાં પરમ
 ભાગવત કોણુ તે બતાવતા કેવલ જ્ઞાનમય બક્તિની સ્તુતિ કરી છે, ને
 એજ સ્કંધના ૧૯ માં અધ્યાયમાં તો સ્પષ્ટરીતે જ્ઞાનનેજ મુખ્યતા

આપી છે. આટલું જ નથી પણ સખીભાવ, ગોષ્ઠોદવાસ, વૈકુંઠસ્થિતિ, ઈત્યાદિ કશું પણ આ પરમરહસ્ય રક્ષમા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ભક્ત ઉદ્ધવને પર • મોક્ષમાર્ગ બોધતી વખતે પણ દર્શ્યું નથી. સંપ્રદાયવાળા પણ શું કરે ? નવધા ભક્તિ બતાવ્યા છતાં પણ દશમી પ્રેમલક્ષણા બતાવે છે, તે કેવલ જ્ઞાનરૂપ જ એમ આપણે પ્રશ્ન કરી શકી શકી શકી છીએ. આવું જ પરમરહસ્ય છે અને “સાધ્ય-યોગને બાલકોન બિન્ન મણે છે, પડિતો તો મણતો નથી” છતાં, કોઈને ભક્તિમાત્રને જ મુખ્ય દર્શાવી, જ્ઞાને સાધારણ આરોપી, ધર્મ-બ્રહ્મા વિસ્તારથી હોય તો બસે વિસ્તાર. જે કર્મમાર્ગે જનાર જાની છે તે જ અમારી દ્રષ્ટિએ તો ખરો ભક્ત છે, જે પ્રેમલક્ષણા રૂપ આત્મવત્ સર્વમયતામાં લીન ભક્ત તે જ ખરો જાની છે. અદ્વૈતવાળા સંપ્રદાયવાળાને, ને સંપ્રદાયવાળા અદ્વૈતવાળાને, વિનાકારણ વિગ્રહ માને છે તત્ત્વદ્રષ્ટિએ વિચારતા સત્ય શું છે તે સહજમાં જણાઈ શકે છે. કર્મ કર્મ ને કર્મ એ જ શુદ્ધ માર્ગ છે, પણ તેમાં નિષ્કામતા હોવી એ જ રહસ્ય છે. બાકી કર્મસંન્યાસ સંભવતો જ નથી, છે જ નહિ. કર્મનો અર્થ કર્મમાત્ર એ તો સ્વીકૃત જ છે, એટલે કર્મસંન્યાસી, શું ખાતો નથી, પીતો નથી, ફરતો નથી, શું કરતો નથી ? પણ ‘નિષ્કામતા’ એટલામાં ખરા સંન્યાસનો સમાવેશ છે. અજગરવૃત્તિ ધારણ કરી, પોતાને માથેથી તમામ જગતદારી કાઢી નાખી રખડતા શરૂ; કે અમે તો જાની થઈ ગયા છીએ એમ બોલી પોતાની ફરજો અદા કરવામાં પગલ પાવું; કે આત્મજ્ઞાનનું ડોંગ કરી ઈદ્રિયો ઈદ્રિયોના ભોગ કરે તેમાં શો દોષ એમ બોલી સ્વચ્છંદાચારી થવું, એ કેવલ સ્વાર્થ બુદ્ધિ છે, મિથ્યાચાર છે, ને નરકનો જ માર્ગ છે, કેવલ પોતાઉપર જ

વળગી રહેલા જીવને જ્યારે પરિપૂર્ણ સંજ્ઞાળ તથા જ્ઞાપદારી રાખવી પડે છે તો જે આત્મવત્ત્વ સર્વ એવો મહાજીવ-અહ-૩૫ છે તે સંન્યાસીની જ્ઞાપદારી કેટલી હોવી ધટે! ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય ન સમજવાથી જે અનાયાર ઉભો થાય છે, તેવોજ ભંચકર અનાયાર કર્મમાર્ગનું રહસ્ય ન સમજવાથી થઈ શકે છે, માટે યદ્યપિ કર્મમાર્ગજ ધર્મ છે, વાસ્તવિક છે, તથાપિ તેને યથાર્થ સમજી વિવેક કરવાની જરૂર છે; નિષ્કામતા એજ સંન્યાસનું ને જ્ઞાનનું તેમજ પરામકિતનું રહસ્ય છે, ને એમ ઉભય એકજ છે. આ પ્રમાણે ભક્તિ અને જ્ઞાનની એકતા કરી લઈ ધર્મદ્વય ધટાડવો અને ખરો આત્મભાવ વિસ્તારવો.

આવી રીતે યોજના કરી લેતાં સંગ્રહ ધર્મોની ખામી આપણને સંહનમાં દિજોયાર થઈ શકશે. અહસ્તંવરૂપને હીનત્વ લગાડવાના દોષ ઉપરાત, એકલી જડભક્તિનેજ પ્રધાનત્વ આપી કેવલ ઉપમાર્ગ ઉભો કરવામાં આવે છે. અદ્વૈતવાદ પ્રમાણે એમાંનો એક પણ દોષ આવી શકતો નથી. વળી જેમ અદ્વૈતના મિથ્યાચારી અનુયાયીઓથી એકવામાનમાં જ રાની થઈ પડવાનો, વામાચાર પ્રસર્યો છે, તેમ ભક્તિમાર્ગના પણ મિથ્યાચારી ભાવકાઓથી વામાચાર વિસ્તર્યો છે. છતાં ઉભયપક્ષના મૂલ સિદ્ધાન્તોનું ચક્ષુ અવલોકન કરનારને ઉભયનો વિરોધ, લેશ પણ જણાશે નહિ. ભક્તિમાર્ગ એજ જ્ઞાનરૂપે સમજશે; જ્ઞાનમાર્ગ એજ ભક્તિરૂપે સમજશે, અને વચમાં સાકારઅહ પ્રતિપાદન કરવાની ગરબડ એક અવાંતર પમંથીયારૂપે જણાઈ સાર્ય લાગશે. ધર્મતત્ત્વ તપસતાં એજ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખવાનો છે, કે જે તે રીતે સર્વ ધર્મની એકતા સંકલ્પ તેમ કરવું, બધા ધર્મ એકજ અવાચ્યઅહનાં રૂપાંતર છે, ને તેથી કાઈ કાઈને દેખ્ય નથી.

પ્રકરણ, ૧૦.

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદર્શિ.

મુધારો—સમાજ.

પ્રકરણ સાતમાને આરંભે જે ત્રણ સમયવિભાગ આપણે કરી આવ્યા છીએ, તેમાના જે સમયપરતે તત્ત્વવિચાર અથવા ધર્મને રૂપાતર ગ્રહણ કરતો આપણે અવયોકર્યો. પ્રાચીન ઔપનિષદ વેદાન્ત દર્શનને અનુસરી પુરાણોમા સર્વમાન્ય દેવભાષાદ્વારા સત્ય સિદ્ધાન્તોને સફલી રાખનાનો સૂક્ષ્મ પ્રયત્ન થયેલો છે, એના સ્થૂળરૂપને અનુસરી, સમયાનુસાર, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય સ્થાપવા સપ્રદાયોની પ્રવૃત્તિ છે, તથા તેજ પ્રાચીન અર્વાચીન સંગતિએને ભાષાન્તરદ્વારા સ્પષ્ટ કરવા પદ્ય-ધર્મનો પ્રવાહ છે. આપણામા વર્તમાન સમયે જે ધર્મ ચાલે છે, તે પ્રાયશઃસપ્રદાય અને પદ્ય એ બેનોજ છે, પણ તેમા 'મુધારો' નામ આપણને વારંવાર ઠાને પડે છે, ને તેની પ્રવૃત્તિ એ સપ્રદાય, તથા એ પદ્ય, એ ઉભયની સામે હોય છે. આ મુધારો શુ છે, ક્યાથી આવ્યો છે, ઇત્યાદિ વિચારવાનું છે; ને એના ઘોષમા ફેટલી સત્યતા તે નિશ્ચય કરવાનો છે. જે તૃતીય સમય આપણે આર્યદેશના રાજ-કીય ઇતિહાસપરતે ઠરાવ્યો છે, તે સમયમા મુધારો જન્મ પામ્યો છે. ઇસની સનના પંદરમા શનકની આખરથી જ્યારે યુરોપીય લોકો વ્યાપાર્યે અત્રે આવવા લાગ્યા ત્યારથી થોડી ઘણી એ મુધારાની સર્જાત થઈ છે. આપણા દેશ ઉપર અનેક રાજ્યચક્ર ફરી રહ્યા હતા: મુસલમાનો, મરાઠાઓ, અફઘાનો વગેરેના ગરબડાટમાથી હજુ દે-શીઓ પરવાર્યા ન હતા, એટલામા આ પાશ્ચાત્ય વ્યાપારરૂપ થોડાએ

તેમના ઉપર છાપો માર્યો હતો. પ્રાચીન ‘ધર્મચિંતારને’ ચેલવાઈના સમયમા કાઢક ઉત્તેજન મળ્યું છે ખરું; પણ જે સવમાન્ય અદ્વૈતરૂપ તત્ત્વદર્શન હતું તેનું રહસ્ય છેક નિરાધાર થઈ પડ્યું હતું; અને સ-પ્રદાય પંથાદિમાં પણ આપ્યાર્યો અને ગુરુઓની સ્વાર્થી અનીતિને લીધે એવો અનાચાર વધી પડ્યો હતો કે ‘કોઈ તત્ત્વશોધક, એ સ-પ્રદાયાદિનું બાહ્યરૂપ જોતા, આર્યધર્મની પ્રાચીનકાલથી ગણાતી સર્વ-માન્ય મહત્તાને પણ ધણી તુ-છ તથા વહેમરૂપ માન્યાવિના રહે નહિ. આવા સમયમા જ્યારે વિચારવાનું મનુષ્યોના હાથમાં બીજી તરફથી વિચારવાના વધારે સારા સાધન મળી આવે, ત્યારે પોતાની જે વાત તે બંધી ખરાબ, કુધારારૂપ, ગ્રામ્ય પશુરૂપ, લાગે એમાં નનાઈ પણ શાની ?

‘સુધારો’ આવી અત્યવસ્થામાંથીજ જન્મ પામ્યો છે એ સુધારાને ઉત્પન્ન કરવાના સાધન પૂરા પાડનાર પાશ્ચાત્ય લોકોજ છે, એ-ટલે તેમનો યોડો ઇતિહાસ પણ જાણવાની આવશ્યકતા છે. અન્યત્રજ ‘મે’ તે વિશે કાઢક વિવેચન કરેલું છે: ‘અત્રે સારમાત્રજ કહીએ. જ્યારે ‘આર્યવર્ત’માં વેદ અને દર્શનનો કાવ્ય પ્રવર્તતો હતો ત્યારે તેા જનને હાલ આપણે યુરોપીય દેશો કહીએ છીએ તે ‘દેશોની’ હંપાતી પણ હતી નહિ. ‘બ્રાહ્મીઆ, આસિરિઆ, બાબીલન, ‘મીસર, ઇત્યાદિ પ્રાચીન, રાજ્યોનો સંગથ આર્ય દર્શનનો સમકોવીન’ છે, અને ગ્રીસ, ઇરાન, રોમ એ રાજ્યો તે પછી ચતા, ઇસવી સનને આરંભે મધી પાશ્ચાત્ય જૂમિ રોમના સાર્વભૌમત્વમા આવેલી છે. એ સાર્વભૌમ-ત્વનો ઇસવી સનના દ્વિતીય તૃતીય શતકમા ભગ થયો છે, અને

અર્વાચીન યુરોપીય દેશોનો તે વખતથી કાંઈ પાસો ન ખાસો છે
 ક્રિસ્તીઅન ધર્મ આ વખતે જેરસાનેમમા જન્મ પામી નુકેલોજ હતો
 એટલે રોમનું ગભ્ય, જે ભાગી તૂટી અવસ્થામાં પણ લગભગ હતરી
 સનના બાગ તેર શતક સુધી ચાલ્યું, તેમાં પ્રવર્ત્યો અને મીસર તથા
 ગ્રીસની પ્રાચીન ધર્મભાવનાઓમાં સેળબેળ થઈ, રોમદ્વારા આખા
 યુરોપમાં પ્રસર્યો પ્રાચીન રાજ્યો-ખાદીઆ, આસિરિઆ, મીસર,
 ગ્રીસ, રોમ એ બધા કેવલ ચૈતન્યવાદ, અર્થાત્ આપણા વેરોપનિષ
 દાદિ તથા યોગાદિમાં પ્રતિપાદન કરેલો માર્ગ, સર્વથા સીમરતા એ
 વાત આપણે જે ધર્મસંગતિઓ આગળે સુધી તપાસી આપ્યા છીએ
 તેમાંથી સહજ સમજાય તેમજ છે વિદ્યા કલા ઇત્યાદિમાં પણ પ્રા
 ચીન સમયે જે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હતા તેની સૂચના આપણે પ્ર
 કૃષ્ટ પાત્રમાને આરબે, અનેકગ્રાન્ડિયાના પુસ્તકાલયાદિનો વિપાર
 કરતાં, કરી ચુક્યા છીએ ત્યારે સમજવું સહજ છે કે જ્યાંસુધી પ્રા
 ચીન સંગતિઓને અનુસરીને ક્રિસ્તીઅન ધર્મ પ્રવર્ત્યો ત્યંસુધી તે
 તેમાં પણ ચૈતન્યવાદનું પ્રમુખ રહ્યું જ-એટલે સુધી કે ખાદમલના ધ
 ર્મવચનથી વિરુદ્ધવાત પ્રસિદ્ધ કરનારને નિરતર મોતનેજ શરણ થતું
 પડતું એક તરફ આમ હતું તેવામાજ, એટલે ઇસવી સનના ૭૫૦
 શતકથી તે આઠ દશ શતક સુધીમાં, બીજી તરફ ઇસ્લામધર્મનું આ
 ઈસ્તાનમાં પ્રમુખ વધતા બમદાદમાં ખલીફી હતી થઈ અને પેગ
 બરના પ્રતિનિધિ રૂપ ખલીફાના ઝનુની અનુયાયીઓએ પાશ્ચાત્ય દે
 શોમાં પ્રથમ પોતાની કતલ સારીરીતે ચલાવી છેક ક્રાન્સમાં પારિસ ॥
 આપાસુધી તેઓ જઈ પહોંચ્યા એક તરફથી ક્રાઇસ્ટના પ્રતિનિધિરૂપ
 પોપ, અને બીજી તરફથી પેગબરના પ્રતિનિધિરૂપ ખલીફ અન્તેએ.

મળી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વિચારકલા શોધ ઇત્યાદિના નાશ કરી નાખ્યો*, અને યુરોપમાં અધિકાર વર્તી રહ્યો. આ અંધ સમય પાણી હતો તે ચૈતન્યવાદમય—નાના પ્રકારના આધ્યાત્મિક વિચાર અદ્ભુત યોગ ચમત્કાર, ઇત્યાદિ તે સમયમાં સારી પેઠે અનુભવાતા. એજ સમયમાં “ક્રુએડ” નામે ધર્મયુદ્ધ માટે રાષ્ટ્રાત્મ યોદ્ધાઓ પોતાની ધર્મભૂમિ ખાલેસ્તાઈનને મુસલમાનો પામેથી છોડાવવા એશિયામાં આવવું લાગ્યા—અને એ વખતથી વ્યાપારાદિ સંબંધે છુનોઆ વેનીસ પોર્તુગાલ ઇત્યાદિ દેશોના હિંદુસ્તાન સાથે સંબંધ બધાયો. આર્થ દેશોના વ્યાપાર મૂળથીજ—વેદકાલથીજ—ખાલીઆ, મીસર, ખ્રીસ સર્વ સાથે હતો, પણ અર્વાચીન સમયમાં—એટલે કે મુસલમાનોથી પરાજિત થઈ પરાધીન થઈ પડ્યા પછી—પાશ્ચાત્ય દેશો સાથે આ સંબંધ પ્રથમજ થયો. એ અંધસમય યુરોપમાં બહુ વખત સુધી ટક્યો, પણ તેમાં પૂર્વના એટલે એશિયાના વિચાર આચાર પ્રવેશ કરવા લાગ્યા; અને આશરે પંદરમાં શતકના મધ્યમાં એ અંધ સમયનો અંત આવના વેળા આવી. કોન્સ્ટાન્ટીનોપલનું રાજ્ય (રોમના રાજ્યની શાખા હતી) ભાંગ્યું; અને ત્યાંના પુસ્તક બંધાર લૂટાઈ જવાથી, આખો યુરોપ તત્ત્વવિચારાદિમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. વ્યાપારાદિ ઉન્નતિ તો વૃદ્ધિ પામતીજ હતી, મુદ્દકલા ખુબ ફેળાતી હતી; અર્થાત્ દારૂગેળા, સમુદ્રયાનના સાધન, છાપવાની કલા, ઇત્યાદિના શોધ થતા હતા—અમેરિકાખંડપણ નાવિકોના સાહસિક સમુદ્રમયનના રત્નરૂપે હાથ લાગ્યો હતો. પાશ્ચાત્ય દેશની ભૂમિ તથા હવાજ બહુ વિલક્ષણ છે—ભૂમિ કટ્ટસાધ્ય છે, હવા શીત છે—અર્થાત્ ત્યાંના લોકોને અંગ-શક્તિ તથા ઉત્સાહ વધારે છે, ને તેની તેમને ભૂમિને સાધવામાટે જરૂર પડે છે. એટલે કે એ દેશમાં ચૈતન્યવાદપરાયણ વિચાર લાગ્યો

અપત ઠકે એવું બધારણુ નથી; જડવાદપરામણ્યવિચારેજ પ્રાધાન્ય પામે
એમ છે—તેનોજ હવે ઉદય થયો. બેકન, ડીકાર્ટ, ઇત્યાદિ શોધકોએનવા
શોધ કરવાનો માર્ગ ગ્રેયો, પ્રાચીન વિચારસંગતિને માનવી નહિ,
નવી રીતે શોધ કર્યાપિના કાર્ત્ત-સ્વીકારવું નહિ. એમ સિદ્ધાન્ત
દરાબ્યો. ધર્મમા પણ દ્યુથરાદિદ્વારા ફેરફારો થઈ ગયા: પોપ—ધર્મ
ગુરુની—ની સત્તા હસપી પડી;—સુધારેલો ધર્મ—રીફારમેશનનું ખાલક
પ્રોટેસ્ટન્ટ—અધે બહુધા સ્વીકારવા લાગ્યો. આ સમયથીજ જડ-
વાદ પ્રધાનતાને પામ્યો. જૂના વહેમ—યોગ, જ્ઞાન, મંત્ર-તત્ત્વ,—
નાશ પામ્યા; ચૈતન્ય એવી શક્તિજ સ્વીકારવામા રહી નહિ, બહુ
જડ પરમાણુ અને તેમના સ્વભાવથી સિદ્ધ થાયછે એમ હતું. એ
જડવાડ ધર્મમા પ્રવર્તી શક્યો નહિ, અને એ વાદને અનુસરી મહા-
શોધકો—જેમના શોધને લીધે આપણે આજે અનેક શાસ્ત્રપ્રશસ્ત્રના
જ્ઞાતા થયા છીએ—જે જે સત્ય પ્રકાશતા તેમને, પરમ બ્રાહ્મવાદરૂપ
ક્રિસ્તીઅનધર્મની પોપરૂપ દેવીને પોતાનો બોગ આપવો પડતો ॥
છતા જડવાદ ભાગી પડ્યો નહિ. સંસારમાં, રાજ્યમા, બધામાં
પ્રવર્ત્યો—ને છેવટ એટલે સુધી પણ સિદ્ધ કરી ગયો કે ધર્મપણુ સ્પષ્ટ
ગયો—સિદ્ધરૂપે નાસ્તિક જડવાદ ગર્જવા લાગ્યો; અને કલા, વિદ્યા,
શોધ, ઇત્યાદિ અનેક અનેક રૂપે તેના ઘોણ ઉદાર માર્ગમા—ઓગ-
સ્ટીસમી સદીનો સુધારો અને ઝગઝગતા દુનિયો, શોધો, સર્વ જન્મ
પામવા લાગ્યું, આવા સમયે યુરોપનો આપણા દેશ સાથે સંબંધ
ગયોછે; અને જે જડવાદ પાશ્ચાત્ય દેશમા ધુમી મલો હતો, તે અત્રે
પણુ એજ સમયે આવી પડ્યોછે.

ક્રિસ્તીઅન ધર્મનો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત—વિશેષે કરી પ્રોટેસ્ટન્ટ
નામક સુધારેલા ધર્મવાળાનો સિદ્ધાન્ત—એવો છે કે સર્વનો અણ
અથર નિરાળોજ છે; કારણકે તેનો પુત્ર છે તથા મહુધ્વના દેહા-

રાથે અનતરી સત્યબોધ કરી, મનુષ્યમાનના કષ્ટપાણ્યાર્થે પ્રાણ ખોઈ
 ગયો, એની બક્તિજ સર્વને તારવાવાળી છે, પુનર્જન્મ, મૂર્તિ, ધર્મ,
 કર્મ, આદિ માનનારા અનંત નરકના નિરંતર અધિકારી છે, કાષ્ટ-
 જ્વેમ પરપ્રેમથી સત્ય પ્રકાશી મનુષ્યને તારવામા આત્માર્પણ કરી
 ગયો તેમ તેના ધર્માનુયાયીઓએ પણ પરાર્થે આત્માર્પણ કરવા
 જ્વેમ પગમ ભાતુભાવિરૂપ ન તિ ધારી, એથી ધર્મિય પ્રસાદરૂપ અનંત
 મોક્ષ છે આ તાત્પર્ય ઉપર ઉપરથી જોતા સાઝ લાગે, અને ધર્મ
 સબધી કાષ્ટજ સમજતા ન હોય તેના લોકોને સહેજમા પરપ્રેમ
 ઉત્પન્ન કરે તેવું છે જ્યારે ખરા આર્યધર્મનું રહસ્ય ગુપ્ત થઈ બેઠું
 હતું, અને પુરાતન સર્વમાન્ય દર્શનધર્મનું સ્વરૂપ સપ્રદાય અને
 પથના અનાચારોરૂપે જ જોવામા આવતું હતું ત્યારે ક્રિસ્તીઅન પા-
 દરીએના ઉપદેશ આપણા દેશીઓને ગમે ઉતરવા માટે એમા ઝાંઝે
 વાક કાઢવા જેવું નથી. બ્યાવહારિક બ્યાપારાર્થે જ્વેમ ગૃહસ્થો અત્રે આ-
 વવા લાગ્યા, તેમ ધર્મબ્યાપારાર્થે—એટલે કે પોતાનો જ ધર્મ ખરો છે,
 માટે તેમા સર્વ લોકોને ગમે તેમ કરીને સમજાવી સમજાવી વાળવા, અને
 એમ જો ધણા લોકોને તારી શકે તે ખરો ધર્મશુરુ-પાદરીઓ પગ અત્રે
 આવી વસવા લાગ્યા. ધન્ય છે એ પાદરીઓના ઉત્સાહને, કે એમણે અ-
 તિશય કષ્ટ વેડોને જાનમાલ ખોઈને જણ અમેરિકા અને તે તરફના
 ખેટોના જ ગલી લોકોને ધર્મ ખોધ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ દુનિયાના
 જુદા જુદા દેશની ભાષાઓ પણ તેજ, પ્રથમ ધર્મખોધાર્યે, બણાછે.
 એમના આ પ્રભાણે ભાષા વગેરે બણવામાથી જ હાલનું પુરંધર
 ભાષાજ્ઞાન પેદા થઈ આવ્યું છે—મધા જાપ, કોલકુક, મેક્સિકોલર-
 ગોડડરકુર, વેનર, વીવસન, વીલીઅમ્સ, બોયલીંગ તેમનાજ

શોધમાથી, ઉમા થયાછે, બધી દુનીયાના બિન્ન બિન્ન આચાર વિચારવાળા લોકોની પણ ભાષાદ્વારા એકતા સમજવાનો સમય ઉદય પામ્યો છે; અને બ્રાતૃભાવનો દિવસ પાસે આરતો જાયછે, આટલું બધું માન પાદરીઓને, થયેછે, પણ અમારા આર્યધર્મને એ કરતા પણ લાભ ગણું માન થયે છે, કે પાદરીઓના આવા પ્રાણાર્પણરૂપ પ્રયત્નો છતાં, આજ ત્રણ ચારસો વર્ષના પ્રયામે પણ, એકે ખરે આર્ય આત્મના ધર્મમાં ગયો નથી. આવી નિષ્ફળતા પાદરીઓના વિચારવાન લોકો પ્રથમથીજ સમજ્યા હતા, અને તેથી ધર્મબોધનો આશ્રય તથા દેશવણી વગેરેના કામોમાં લાગુ થઈ ગયા હતા. એક તરફથી આ પાદરીઓનો ધર્મબોધ—આર્યધર્મની નિંદા, પોતાની સ્તુતિ, અને બીજી તરફથી વ્યાપારીમાથી રાજ્યકર્તા થઈ પડેલા પાશ્ચાત્ય લોક પણ એ પાદરી ધર્મનાજ અનુયાયી—અર્થાત્ તે ધર્મ પગાવનારા કે કાચેસર અમલ કરનારા તો નહિ, પણ તે ધર્મ માનનારાને બીજી રીતે સુધરેલો, સુવિચારવાન, ઇત્યાદિ ગણનારા તો ખરાજ,— એટલે સંપ્રદાયાદિરૂપે હીનત્વ પામેલો આર્યધર્મ હુમે, અને સુધારો જન્મ પામે, એમાં આશ્ચર્ય નથી. પાદરીઓએ એક તરફથી ક્રિસ્તીઅન ધર્મ બોધવા માડ્યો, બીજી તરફથી રાજ્યકર્તાઓએ જહાડારૂપ

*૧૫૦૦ (?) માં મધ્ય ઇટાલીઅન પાદરીએ પ્રથમ સંસ્કૃત વ્યાકરણ છગીઅન ભાષામાં રચ્યું હતું. પાદરીઓ અર્દીઆ સંસ્કૃત બણી, વેદાદીને પણ જરા જરા જોઈ વાંચી, જનોઈ પહેરી બાંધણો થઈ ફરતા—અને લોકને ભેનની, સંસ્કૃતદ્વારા નવા વેદ તરીકે બાઈબલ સમજવા બેસતા ફસાઈ પડતા આજે મુઝિકોન્જાના જે ધંધો કરે છે તે આ શ્રમ આગળ દાઈ હીસાબમાં નથી, કેમકે તેઓ તો જ્ઞાનની વાતમાં ઉતરી શકતા નથી, કેવળ બજન ગાઈ ફીરીનો વેરા બજવતા સર્વને ક્રિસ્તીઅન કરવા માગે છે.

શિક્ષણાદિમાર્ગ સાંપવા મડયા, એટલે બેની વચમાં આર્થતત્ત્વવિચાર ક્યડાઈ મૂએ. ઘણીએ ખૂસો પાડવા લાગ્યો, પણ કોણ સાબળે. 'તેને સાબળવો પડશેજ પડશે. પ્રિય વાચનાર! સાબળ્ય વિના નદિ ચાલે, કેમકે તેને ક્યડાવવાના સાધન પૂરા પાડનારા, જેના કિપર તને બહુ વિશ્વાસ છે, તે પણ હવે ધીમે ધીમે એ મરતાનેજ પાછા વળગના આવવા મડયા. 'આ પ્રકરણ પૂરું કર્યા પછી તે વાત સમજાવીશ—ત્યારેજ આર્થતત્ત્વદષ્ટિને સર્વમાન્ય એક ધર્મરૂપ મિદ્ધ જણાવીશ.

જડ પરમાણુના યોગથીજ સર્વ વ્યવહારનો સંભવ સ્વીકાર્યો જડવાદ ઉદ્ભવ્યો. એટલે આત્મા, ચૈતન્ય, જીવ, ઇત્યાદિ વાન ખોટીજ ફરી; મોક્ષ પુનર્જન્મ, ભક્તિ, મૂર્તિપૂજાદિ સંગતિ વ્યર્થ થઈ; મુખ-દુઃખનો સંભવ પણ એક આકસ્મિક અકારણ યથાકાલ થવાનો ગ-લ્લો;—એટલે ધર્મ કર્મ, આચાર વિચાર, નાત, જાત, બધું વહેમરૂપજ હોવું જોઈએ, સ્વાર્થી ધર્મગુરુઓએ ઉઠાવેલું હોવું જોઈએ, અને જે તે રીતે આ દુલ્યામાં ખાઈ પીને આનંદમાં જીવાય એજ પરમપુરુષાર્થ-મોક્ષ-ગણાવે. જોઈએ અર્થાત્ સ્વછંદાચાર અનેક રૂપે (પુનર્લભ, શાંતિભેદનું નિકંદન, ધર્મનું સત્તાનાશ ઇત્યાદિ) પ્રત્યર્થો. આટલું કુંઠામાં જે વર્ણન કર્યું તેટલામાંજ 'સુધારા'નો મમાવેશ થઈ શકે છે. પાદરીઓની ચલાવેલી અર્ધધર્મનિંદા, તથા રાજકીય બંધનો તરફથી મળેલું તે નિંદાને ટેકો આપી સંપૂર્ણ જડરાદમાં ઉતારે એવું શિક્ષણ, એથીજ 'સુધારો' પેદા થઈ શકે તેમ હતું તે તથીજ થયો. એ સુધારાના પ્રવાહને રોકે તેવું શિક્ષણ, તેવા ધર્માચાર્યો, કે તેવા તત્ત્વદર્શી વિદ્વાનો, એ સમયમાં બહાર આવ્યા નહિ,

અને 'સુધારો' એક વાત તો ખુબ જાણ્યો. પણ પાપાવિનાની ઇમારત ક્યા સુધી ઉભી રહી શકે? મજબુત પાપો મળે નહિ, અને છેક ઉંઝી હવેલી ચણો તો તે હવેલી પોતાનાજ બારથી પોતાની મેળે બાગી પડે ! આતું પરિણામ યદપિ આજ કાલ સુધારાતું આપણે દેખીએ છીએ; પણ એ સુધારે જેટલાને કુધાર્યા છે તેમને હવે સુધારવા બહુ કઠિન છે; એનું પાપ પણ બધે એ પાપ પમવા બરતા સુધારાને માથે હો.

આર્ય દેશના પ્રારબ્ધને વખાણીશુ, આર્યત્વને નમીશુ, ઋષિ-જોની બુદ્ધિને પરમરૂપે પૂજીશુ, કે કાવચકના મોહમય ભ્રમણમાજ રતબ્ધ થઇ આશ્ચર્ય પામીશુ ! આર્યદેશ હજારો વર્ષથી પરદેશીઓના રાજકીય મધનોમા દગાતો છતો પણ ધર્મભ્રષ્ટ થયો નહિ ! હજારોત બહી કહેછે કે માણસો પોતાના મામાપ કરતા, સમયાનુસાર સસર્ગ જેના વધારે નીપજેછે, એ ખરૂ છે, પણ આર્યત્વનો એમાજ મહિમા છે કે તે સમયાનુસાર સુધારા વગેરેમા ભ્રમતા છતા પણ માગાપથી ઉતરી આવેલા વીરને અનવળી ધર્મભ્રષ્ટ થયું નહિ. સુધારાનાગા કહેશે કે એમા શો આનંદ માનોગો? હેડમા પમને મૂછો મરડવી, તેમ કેનલ અધમતા રૂપ વૂઠેમનું નામ ધર્મ કહી તે વૂઠેમને વળગી રહ્યા એમા શો લાભ થશે? ઉલટા હુમ્મા ખરી વાત છે. આવી તકરારોએજ અમને હુમાવ્યા છે, ને તેમાથી અમારા ધર્મ—વૂઠેમરૂપ ધર્મ પણ—અમને તાર્યા છે. જો પ્રાચીન આર્યધર્મનો છેકજ નાશ થયો હોત, સુધારો જય પામ્યો હોત, તો આખી દુનીયા આજે જે પ્રાચીન સંગતિએને માનવાની તૈયારી ઉપગ આપીછે, અને શ્રી સત્યયુગનો સમય પામે આવ્યાના ચિન્હ પ્રકાશેડે, તે થયું ન હોત. આટલા કારણથીજ અમને આર્યતત્ત્વનું પરંપરાથી રક્ષણ થયેલું જોઇ પરમાનંદ થાયછે—

સુધારાવાળા ભલે હસેઃ પણ સુધારાવાળા પોતેજ એ આર્પત્વની શૂળલાથી ક્યા દોરાયા નથી? જ્યારે કેવલ જડવાદયુક્ત સુધારોજ માન્યો હતો, ત્યારે તેમા ઇશ્વર અને તેની પ્રાર્થના પ્રત્યાદિ ક્યા સમાતા હતા? છતાં 'સમાજો' રાખી, સુધારાને માથે 'ઇશ્વર' ને બેસાડી, તેનું ભજન કરવાની કોણે પ્રેરણા કરી? આર્પત્વેજ આર્પ-પ્રજ્વળની ગમે તેવી અધમતામા પણ મૂલનુ આર્પવીર્થ ચમકી રહેલું જ હોયછે, ને તેથી હડહડતો નાસ્તિક જડવાદ સ્વીકાર્યા છતાં પણ આર્યોને ધર્મવિના ચાલતું નથી. ગમે તેવે રૂપે તે ધર્મને ગોઠવે છે, ગમે તેવો ઇશ્વર માને છે પણ કેવલ જડવાદ સ્વીકારતા છતાં—જડ પરમાણુરૂપ ઇશ્વર માનવો જોઇએ તે છતાં—પોતાનાજ મતને ખંડન કરે તેવી સજાતિ માનવા જાયછે—પગ્મચૈતન્યરૂપ, જડનો પણ શાસન, ને જડથી સર્વદા ભિન્ન, એવો " ઇશ્વર " માને છે. સહજ વિચારતા પણ સમજાશે કે આવાકના બેવો ધર્મ ગ્રહણ કર્યા પછી, ઇશ્વર માનવો એ ક્વન સ્વમતનોજ વિરોધ છે, છતાં સુધારાનાળાને, તેમના આર્પત્વેજ, તેમના અગણતા પણ, તેમ કરાની ધર્મમા બાધ્યાછે. સુધારાનો પણ પરમ ઉપકાર છે : જે પાશ્ચાત્ય જડનાદને અનુસરી તેણે ધર્મનો ઉઝડેદ ન કર્યો હોત, અને ખીજી તરફથી પાશ્ચાત્યો દ્વારા પણ સંસ્કૃત અભ્યાસ ખીલવાનો સમય આપ્યો ન હોત, ને તો પગ્મ ગદ્યરૂપ સત્ધર્મ કદાચ હાથ લાગ્યો ન હોત.

સંસ્કૃતનો અભ્યાસ અને જૂના શોધ વગેરે વર્તમાનકાલમા તો સરકારજ માથે લઈ નાવે છે એ તેમનો પરમોપકાર છે, ને તેમની સત્ય પરાયણતાનો નમુનો છે, પણ મૂલમા તો સંસ્કૃત અભ્યાસ પાશ્ચાત્યોએજ આપણા ધર્મને ખંડન કરવાની મારીતી મેળવવા આરંભેલો હતો એનો

ત્યારે, સમજો કે સુધારાની સાથે ધર્મને મેળવી લેવાની સંગતિમાંથી સમાજનો ઉદ્ભવ છે.

ક્રિસ્તીઅન ધર્મમાં કર્તાદિષ્ટ ધર્મર માનેલો છે, તેનેજ સુધારાવાળા-ઓએ સહજમાં ગ્રહણ કર્યો; તે સિવાય બીજી સંગતિ ગ્રહણ કરવાનો તેમને રસ્તોજ ન હતો. રામાનુજદિ સંપ્રદાયવાળાએ ભક્તિપ્રધાન-ધર્મ કહ્યો છે, ને તેમણે ભક્તિ સિદ્ધ કરતાં બ્રહ્મને સાકારત્વ આરો-પ્યું છે તે તેમનાં સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વાસ્તવિકજ છે. સમાજવાળાએ સાકાર બ્રહ્મ ગ્રહણ કર્યું નથી, પણ નિરાકાર સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ ક-પ્યું છે, છતાં તેને કર્તાત્વાદિ આરોપ્યાં છે, અને તેને ભક્તિમાજન, પ્રાર્થના સાંગળે તેવું, સ્વીકાર્યું છે. આમ થઇ ગયું છે, માટેજ આપણે એમ કહીએ છીએ કે સમાજવાળાએ ક્રિસ્તીઅન ધર્મમાંના ધર્મ સ્વી-કારવા જેવું કર્યું છે. કોઇ એમ કહેશે કે ધર્મ જ્યાં જુઓ ત્યાં એ-કનો એકજ છે, ગમે તેમ બજે તેમાં શો બાધ છે ? પણ જરા વિ-ચાર કરવાની જરૂર છે. બ્રહ્મ બધે એકજ છે એ ખરૂં છે, પણ તેને તેના કોઇ આવિર્ભાવ (ધર્મ) સાથેજ એકરૂપતા આપવી, કે તેને અમુક ધર્મયુક્ત માનવું, એવો માનુષભાવ તે પરમ આચિંત્ય દેવને અર્પવાથી, આપું ધર્મસ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે, ને તેવો અન્યરૂપ બ્રહ્મ કલ્પનારનાં નીતિ આચાર છત્યાદિ તે ધર્માનુસાર થઇ, શુદ્ધ બ્રહ્મના ધર્મવાળાના નીતિ આચારાદિથી જુદાં પડે છે. દુનિયામાં અનેક આ-ચાર વિચાર પ્રવર્તે છે, તેમાં કયો સારો ને કયો ખોટો એનો સર્વ-

જાણલો આજે પણ નજર આગળજ છે કે પ્રખ્યાત ગ્રીફેસર સરમોનીઅસ-વીલીઅમ્સ જે પગાર ખાય છે તે પાદરીઓને સંસ્કૃતકાશ આરંધર્મની સમજીત આપવા માટેનોજ ખાચ છે !!

માન્ય નિશ્ચય થઈ શકે તેમ નથી; સર્વે પોત પોતાના ધર્મ વિચારા-
નુસાર—અર્થાત્ મનુષ્યજીવિતના પરમ હેતુના સ્વરૂપાનુસાર—નિશ્ચય
કરેછે; તેમા કયો નિશ્ચય વધારે યોગ્ય છે એટલું સમજવું અનુભવદ્વારા
સહજ છે. એમ જે તકરાર કરવી પડેછે કે અમુકે અમુક ઇશ્વરરૂપ
ધર્મ સ્વીકાર્યો છે, અમુકે અમુક સ્વીકાર્યો છે, તે ગતાર્થ છે, વાજખી
છે, જરૂરની છે, અને તેથીજ સત્યનિર્ણય જનવાનો સંભવ છે.

જડવાદાનુગ્રેરતિ સંસાસુધારો સ્વીકારી, જડવાદનું ફક્ત નાસ્તિકતા
તે ન સ્વીકારતા કોઈ પણ પ્રકારે ધર્મપગાયણતા રાખવી, એમાથી
સમાજોનો ઉદ્ભવ થયો. ખંગાળામા મહાવિદ્વાન, સ્વદેશભક્ત, રાજ્ય-
રામભોલુનરાય થઈ ગયા; તેમણે એમ નિશ્ચય કર્યો હતો, ને વાસ્તવિક
કર્યો હતો, કે ધર્મોન્નતિ થયા પિના નીતિ રાજ્ય ઇત્યાદિ કોઈ પણ
વિષયમા ઉન્નતિ થનાર નથી, અને એટલા માટે સર્વથી સહજમા
સિદ્ધ થઈ શકે એવો સરલ ધર્મમાર્ગ યોજવો. પ્રાચીન વેદોપનિષદાદિના
બ્રહ્મધર્મનેજ તેમણે સ્વીકાર્યો, અને બ્રહ્મા અથવા બ્રહ્મસમાજ આ
શતકના આરંભે સ્થાપ્યો, પણ યોડાજ સમયમાં વેદાન્ત વિચારથી
અજાણ થઈ જઈ તેમના અનુયાયી અન્ય પ્રકારે બ્રહ્મ સમજવા
લાગ્યા. નિરાકાર, નિર્વિહાર, સર્વભય, બ્રહ્મરૂપ, પરમેશ્વર તો ખરો,
તેના મૂર્ત્યાદિ કાદંબ માનવા નહિ, પણ જીવ સર્વદા તેનાથી બિન્નજ;
તે જીવે ઇશ્વરની શ્રુતિભક્તિ શુદ્ધપ્રેમપૂર્વક આચરી મનુષ્ય પ્રાણી,
પશુ, કિંબદુના, વૃક્ષમાત્ર પર્યંત પણ, ઇશ્વરભાવ—આત્મભાવ—સમજવો
એ પરમધર્મ; અને એ રીતે બ્રહ્મપ્રસાદરૂપ બ્રહ્મમયતા તે મોક્ષ-
આવો બ્રાહ્મધર્મ ખરેખર પગપ્રેમરૂપ ધર્મ છે, અને યથાર્થ સમજાય
તો દેશોન્નતિ, આત્મોન્નતિ, અને મોક્ષનું નિદાન છે. એ ધર્મના
સિદ્ધાન્ત કંપર દષ્ટિ દરતા જે સર્વમયતા તેમાં ઇષ્ટ છે તેને

અનુસરી યાતિબંધનાદિ પણ તે ધર્મમા માન્યા નથી; લમાદિ
વ્યવસ્થાના પણ આર્થ સાક્ષી પર્વરા ગત રિવાજ કતા
નવીન રીવાજો તેમણે બાધ્યા છે, સુધારાને, સર્વાસે, એ ધર્મ બેચો
સ્વીકાર્યો છે. આ મૂલ્ય બ્રહ્મોત્તમાજ તે આદિબ્રહ્મોત્તમાજ કહેવાય
છે. એમાંથીજ ભારતવર્ષબ્રહ્મસમાજ, સાધારણબ્રહ્મસમાજ ઇત્યાદિ
વિભાગ, મતમતાતરને લીધે પડી ગયા છે, ને છેક વર્તમાન સમયમા
(૧૮૮૧) પ્રખ્યાત પ્રતાપી મહાત્મા બાણુ કેસવચંદ્રસેનનું કેવલ
નિરાણુંજ નવનિધાન પણ ઉત્પન્ન થયું છે. આર્થધર્મમા અનાદિથી
ચાલતી આવેલી તકરારોના રૂપાતર મૂલના બ્રહ્મસમાજમા પણ જણાઈ
છેવાથી આ બંધા બેદ થયેલા છે: ગુરુ, પેર્ગંબર, શાસક, ઇત્યાદિ
માનવા કે નહિ; ધર્માચારસંબંધે અમુક ક્રિયા આમ માનવી કે આમ;
ઇત્યાદિ મતભેદથી વિભાગ થઈ આવ્યા છે. મુંબઈ, પુના, અમદાવાદ
ઇત્યાદિ સ્થલની પ્રાર્થનાસમાજો પણ આ બ્રહ્મસમાજની કોઈ શાખાના
રૂપાતર છે; x છતાં તે સમાજોમા નાતજાતને ન ગણવી એમ નથી,
ને કે સુધારાને સર્વથા પૂજ્ય ગણવો એમ તો છેજ.

જડવાદરૂપ સુધારો સ્વીકારવો, અને પાછા બ્રહ્મ માની ચૈતન્ય-
વાદમા પડવું એજ પ્રથમ વિરોધ છે; એ બે વાતને બંને તેમજ નથી
જે આત્મા એવી વસ્તુ સ્વીકારેછે, તે પુનર્જન્માદિને પણ સ્વીકાર-
તો હોવોજ જોઈએ, ને તેમ હોય તો જે જે આર્થ વિચારો વહેમરૂપ
લાગેછે તે તેના ન લાગવા જોઈએ, એમ છતાં વળી જ્યારે સર્વમથ
નિરાકાર બ્રહ્મ સ્વીકાર્યું ■ ત્યારે છવને તેનાથી ભિન્ન માનવામા પણ
શું પ્રમાણ છે ? અને જે નિરાકાર છે તેને કર્તૃત્વ પણ કેમ આરોપાય
છે ? વા તે ભક્તિબાજન કેમ થઈ શકેછે ? પ્રેમલક્ષણરૂપ ભક્તિ કે અં-

પરોક્ષ દૈવસ્વરૂપ જ્ઞાન એ ઉભય એકજ છે, ને તેમાંના એક સાધનથી
 બ્રહ્મજ્ઞાન સંભવે પણ માત્ર પ્રાર્થના બળવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનનો અવકાશ
 શી રીતે આવે ? જો એમ આપતો હોય તો સમજી સંભાળીને
 પાઠમંત્ર જપ આદિ કરનારને વહેમ કહી શા માટે હસો છો ?
 આમ ઘણી પ્રણી શંકાઓ આપણને સમાજોના, સિદ્ધાન્તપરત્વે થી
 આવે છે, પણ તે બધી રૂપાતરે પણ વિરતારથી આપણે પ્રકરણ છ
 તથા નવમા તપાસી આવ્યા છીએ, એટલે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર
 નથી, જે ખરા સુધારાવાળા છે તે તો જહવાદ માત્રજ સ્વીકારી
 સમાજોમા પણ બળતા નથી. તેમને ઘણું પૂછવાનું છે, તે આ અંત
 પૂરો થતાં એની મેળેજ પૂછાઈ રહેશે, ને સમજાઈ પણ રહેશે. સુધારો
 અને સમાજ એ બે વિરુદ્ધ વાત છે; અર્થાત્ જો પ્રાચીન આર્યધર્મ
 તથા આર્ય આચાર વિચાર, વેદોપનિષદ સ્મૃતિ પુરાણાદિથી રક્ષિત
 થયો છે, તેજ સર્વથા સ્વીકારવાની આવશ્યકતા છે.

સમાજોવાળાનો મુખ્ય આધાર ક્રિસ્તીઅનધર્મના સ્વરૂપ ઉપર
 વધારે હોય એમ લાગે છે. પણ ક્રિસ્તીઅનધર્મનુંજ, સ્વરૂપ વિચારો
 એમા જો જીહોવા નામે પરમેશ્વર કહ્યો, તેનો પુત્ર કાઇરસ છે, અને
 પ્રવિત્રાત્મા (હોલીધીસ્ટ) દ્વારા તે જન્મતા, ત્રણેની એકરૂપતા છે.
 આ વિચાર મૂલ યાગુદી લોકોના કેમાયા નામે ધર્મપુસ્તકમાનો છે.
 કેમાયાની ધર્મસંગતિઓ પણ આસિરીઆ અને આબીયનમાંથી
 ઉત્પન્ન થયેલી છે એવું દાલમા સોધકોએ નક્કી કર્યું છે; અર્થાત્ ખા-
 ઇમલ એજ પ્રાચીન વાસ્તવિક ક્રિસ્તીઅનધર્મનું બોધક નથી. કેમાયા
 પ્રમાણે તો જીહોવા તે સર્વમય અવર્ણ્ય બ્રહ્મરૂપ છે, અને કાઈરસ

એ બ્રહ્મદર્શનમાના ઇશ્વરસ્થાનીય લોગોસ (ચન્દ્રબલ) ને નામે તેમા વર્ણવેલો છે 'કાઈસ્ટ' નામે કોઈ મહાત્મા મથીજ થયો એમ નથી પણ પ્રાચીન ધર્મપુસ્તકમા કાઈસ્ટનો અર્થ તો હતો તે પ્રમાણે છે. વળી આદમનો અર્થ પણ મનુ એટલોજ છે, અને તેના અગમાથીજ ઇવ ઉત્પન્ન કર્યાની વાત પણ મનુ અને શાતરપાના પુરાણાર્થીમા જે રહસ્ય રહેલું છે તેનીજ બોધક છે નોહનો પ્રનય તે પણ માનવતરિક વૈવસ્વતપ્રલયને અનુસરતો છે એ આપણે પ્રથમ પ્રકરણમાજ બતાવી આવ્યા છીએ જ્યાંદિના પુનર્જન્મ બાઈમલમા જણાતો નથી, પણ માત્ર એકજ જન્મ પછી અનત કાય સુધી સ્વર્ગ કે નરકમા ગયાનું જીવેને બતાવેલું છે, તે વસ્તુમત્યા ખોટું છે એટલુજ નહિ, પણ કેવાલામાથી તેને સમર્થન નથી મળતું એમ જણાવ્યું કે આમ જમારે સિદ્ધ થયું છે, અને આસિરીઆના ધર્મ

જેભાષાના અને ભાષાન્તરો આજમાય થયા છે, તેને આધારે બીજે-અત્રે કાઈક લખ્યું છે એ મથ બહુ ગદ તથા માર્મિક છે એટલે તેને સમજવાનું હોજ અમે કરતા નથી, પણ બીજાઓ જે જણાવે છે તે અત્રે ઉતાવળ છે બાઈબલના પોતાના પર્લ અનેક ભાષાન્તરો થયેલા છે, ને ખર કીયુ માનવું તે વિષે ધર્મ વિવાદ છે પુનર્જન્મ ન સ્વીકારતા થુવા પછી જીવ જાતને 'પરગેટરી' નામે ધ્યાનમા જતું પડે છે, ને ત્યાં પાપાદિનો ભોગ કરી શુદ્ધ થયા પછી સ્વર્ગમા જઈ ક્યામતની વાટ જોવા પડે છે એ પુનર્જન્મનીજ અન્યરૂપે વ્યવસ્થા બાઈબલમા પણ છે, છતાં નહોતું કે કેમા સામા તો પુનર્જન્મજ માનેલો છે-મામવોજ જોઈએ, એકે નહિતો, ઈશ્વર દેવલ અન્યથી કરે, ને વિશ્વક્રમ વ્યર્થ પડે જીવમાત્રને માત્ર એક જ જન્મથી અનતમવ સુધીની સુખ કે દુઃખ (સ્વર્ગ કે નરક) રૂપ ગતિ થઈ બેસે, ને કરેલી બુલ સુધારવાનો વખતજ ફરી ન મળે (જન્માદિ ન ગાય) એતો ૧૨મ અન્યાયજ !

ઉપરથી કેબાલાને પણ સામ ૧ મળેલી ધરાય છે, ત્યારે એક બાઈબલના સ્થૂલ અક્ષરાર્થથી, નિરાકાર છતાં કર્તારૂપ, છવાદિથી ભિન્ન, ઇશ્વર અતાવનાર પાદરીઓને ખરા માની લેખાવું એ બુલ છે. કેવલં વિરોધરૂપ વાતને વળગી, સુધારાનો સમાજરૂપ ધર્મ ફેલાવે. એ વહે-મળ છે. હજુ જરાક આગળ વધો તો એ બુલ વધારે હાંસીપાત્ર લાગશે. આસીરીઆના ધર્મની ઉત્પત્તિરૂપે વિદ્યાનેતું એમ માનવું ચરેલું છે કે આર્યસ્થાનના બ્રાહ્મણોના ધર્મ ઉપરથીજ જે ખાલીઅન ધર્મ રચાયો હતો તેનું તે રૂપાતર છે. જે આમ હોય તો બાઈબલ ધર્મ એ આર્યધર્મનીજ પંચમાવૃત્તિ ક્યો—અને આર્યધર્મની પંચમાવૃત્તિ જે અત્સપંથો તેના જેવોજ ચઇ નહો. અર્થાત્ જેને સમાજે વાળા પરમ ધર્મરૂપે ઘટાવી, અત્સધર્મને વહેમ રૂપે હસે છે, તે પંચ ધર્મ એ વહેમ કરતા બીજો નથી, તેનુંજ રૂપાતર છે!! ખરો સનાતનધર્મ તો બાઈબલનો ભો, કે વેદનો ભો, ક્રીંગનો ભો, કે

†પ્રાચીન કિશ્કિયન ધર્મ પણ છેડે જે રૂપે રોમનકેથોલીક કે પ્રોટેસ્ટન્ટા સમજાવે છે તેરૂપે હતો. નહિ તેમાં મૂર્તિપૂજનો પરમ અભાવ છે, અને કોઈ સર્વમય ઇશ્વર અને તેનો આવિર્ભાવ કાઠિસ્ટ, તેની આત્માર્પણરૂપ ભક્તિ એજ રહસ્ય છે; છતાં સાધુઓની પૂજા, કાઠિસ્ટનાં ને મુલેલા સાધુઓનાં કેશનખાદિની પૂજા, ટ્રાન્સસબસ્ટેન્શીએસન નામે કાઠિસ્ટના કપિરરૂપ પરમપ્રસાદ પામવાનો પ્રતીકચક્ક, એ બધી ગરબડો પાછળથી એ ધર્મમાં ભળી છે. આદમ અને હાવે જ્ઞાનરૂપ વક્તવું ફળ ચાખી ન્યવહાર ક્યો તે પાપ ચર્ચું, ને એ પાપને લીધે તેમની પ્રભ-મનુષ્યમાત્ર દુઃખી થયાં ॥ આ અન્યાયરૂપ કલ્પના પણ મૂલધર્મના રહસ્યમાં લેરા પણ નથી. કેબાલામાં એનું તાત્પર્ય એટલુંજ જણાવે છે કે ક્રિયારાક્તિથી ઇશ્વામાત્રે પ્રજોત્પત્તિ કરવાની શક્તિ માણસોએ ખોવાયી સ્ત્રીપુરૂષના યોગ કરી પ્રજોત્પત્તિ યતાં વિષયવાસના વૃદ્ધિ પામી અને માણસો અલ્પાયુ, અલ્પવીર્ય, હીનસત્ત્વ ચયાં એજ પાપ છે; એજ કાઠિસ્ટનું કોસ ઉપર મરવું છે.

*ક્રીંગ એવું શ્રીનાથધર્મ પુસ્તક-શ્રુતિ-નું નામ છે.

અવસ્થાનો લો, રાષ્ટ્રવ્યુત્પત્તિઓથીડેડનો લો, કે હોમર ઈસ્કીલસ
 ઇત્યાદિનો લો, ગમે તે લો, પણ એકજ છે—અદ્વૈતબ્રહ્મ. અને
 જ્યારે તેજ સત્ય, સર્વમાન્ય છે, ત્યારે સમાજરૂપ ધર્મ અસંગતજ
 હોવો જોઈએ. સમાજો ધર્મપરાયણતા ગ્રહવા ઇચ્છતી હોય તો તેમણે
 ખટાધર્મતત્ત્વ વિચારવું જોઈએ, ને તે વિચારતા કદાપિ સુધારાને
 નાખી દેવાની જરૂર પડે તો તેથી ડર ન જોઈએ, તેમ સુધારા-
 વાળાએ પણ, ધર્મ ન ગ્રહતા જડવાદનેજ વળગી રહેવું હોય તો
 પોતાના જડવાદથી અનેક શકાઓનાં સમાધાન કરવા, ને સંતોષ ન
 પમાયતો જડવાદને પાણીમા બોળવો જોઈએ. સત્યને નામે જે ભોગ
 આપવો પડે તેમા કોઈએ પાછા હાલું ન જોઈએ; પણ, સત્યને નામે,
 એટલે જેને મે કે તમે સત્ય માન્યુ હોય તેને નામે એમ નહિ, પણ
 અનાદિ ઇતિહાસથી, બુદ્ધિની સાક્ષીથી, અને અનુભવના સમાધાનથી,
 જે સત્ય હોય તેને નામે !

આવી રીતે સમાજો તથા સુધારાને જેમ જેમ આપણે સૂક્ષ્મ-
 તાથી વિશ્લેષીએ છીએ તેમ તેમ તેમા આપણને વિરોધ જણાયા
 વિના રહેતો નથી; છતાં એક સમય એવો હતો કે વિદેશીય વિદ્વા-
 નોના મનમા એમજ પ્રતીતિ ઉઠી આવી હતી કે જતે દિવસે બ્રહ્મો-
 સમાજજ બધા હિંદુસ્તાનનો કે બધી દુનીયાનો એક ધર્મ થશે.
 ક્રીસ્ચીઅનધર્મના અનુયાયી વિદ્વાનો પોતાનાજ ધર્મનું રૂપાતર અન્ય-
 રથને જોર કરતું જોઈ આવું અનુમાન બાધી રાજ થાય તેમા આશ્ચર્ય
 નથી, પણ આર્યધર્મના સ્વરૂપને જો તેઓ યથાર્થ રીતે સમજ્યા
 હોત, અથવા પોતાના 'કર્તવ્યક્રમ ઇષ્ટરત્ન' અનીશરત્વ વિચારી,

* જેમ દા. મેક્સમ્યુરે પોતાના 'સીસક્સ એ નર્મનપર્સોપ'માં
 સોમિટિક્સનોથી, ઇસમ, (સોમિટિક પ્રજનો એકશરવાદ) વિષે, વિચાર
 કરતા હયું છે.

બ્રહ્મગાનમા ઉતર્યા હોત, તો એવી આશા કદાપિ પામત નહિ. અનુભવે પણ એજ સિદ્ધ કર્યું છે. આજે બ્રહ્મોસમાજના ધર્મનું લેણપણ પ્રબલ નથી, અને તેની જે ઉન્નતિ હતી તે હવે એટલાજ જોરમા દર્શન દેતી નથી. આમ ચલામા, પાદરીઓના ધર્મ ઉપર સજ્જનદ મારો ચલાવનાર પ્રખ્યાત પૂજ્ય મહાત્મા સ્વામી દયાનંદ કારણભૂત છે; અને એમના પછી થીઓસોફિકલ સોસાયટી પણ કારણભૂત છે. સ્વામી દયાનંદે આર્પત્વનો ખરો ઉદ્ય ઈચ્છી, આર્પણમિત્ર પ્રાચીન મરાઠમ પુનઃ જાગૃત થાય, એવી દૃઢ ઈચ્છા બાધી હતી. અગાધ જ્ઞાન અનુભવ ઇત્યાદિપૂર્ણ વાણી સાચેજ, સતેજ મહાત્મ્યરૂપ બ્રહ્મચર્ય-વીર્યપૂર્ણ આકૃતિ, એ સર્વથી તેણે પરમ જ્ઞાન પ્રેરવા એ મહાત્મા ચોખ્ખો હતો. એમણે આર્યોનાં ઈચ્છા જે સમાજ સ્થાપ્યો તે આર્યસમાજ. બ્રહ્મો તથા પ્રાર્થનાદિ સમાજોની, એ સમાજ કેવલ વિરુદ્ધ છે, તે એટલેજ અંશે કે સુધારાને ન માનવો; બાકી ઇશ્વર-સ્વરૂપ સંબંધે તો સમાજોક્ત ઇશ્વર કરતા જુદું તેઓ કાંઈ બતાવતા નથી, માત્ર વેદને જ્યાં લા પ્રમાણરૂપે આગળ લાવી તેમાના યજ્ઞાદિથી ધર્મસિદ્ધિ માને છે એટલી સવિશેષતા છે. જીવેશ્વર ભેદ અને ભક્તિરૂપ મોક્ષ એ આર્યસમાજને પણ ઇષ્ટ છે; ઇશ્વરને નિષ્કાર, સર્વેવ્યાપિ, એમ માનતા પણ ભક્તિભજન, તટસ્થ દર્શન, ઇત્યાદિ, ગણે છે; ભક્તિ માત્રથીજ મોક્ષ સ્વીકારે છે. સુધારાને સ્વીકારતા નથી, પણ વેદાંત આચારમાત્ર સ્વીકારે છે, યજ્ઞયાગાદિ ઇષ્ટ ગણે છે, શાંતિભેદ અનિષ્ટ ગણી, પ્રાચીન વર્ણ વ્યવસ્થા ઇષ્ટ ગણે છે (દજ તેમ પાળતા નથી); આશ્રમ સંસ્કારાદિ ધર્મ ઉપર બહુજ સ્તુતિ-

† જોકે સ્વામીશ્રીને ને તે સોસાયટીના અગ્રેસરોને કાંઈ મનભેદને લીધે વિરોધ મત થયો છે એટલે તે હાલના અનુયાયી આ વાતને નહિ સ્વીકારે.

પાત્ર આગ્રહ રાખે છે; પુનર્લિંગાદિને બદલે નિયોગ પણ સ્વીકારે છે. આવી રીતિથી વેદને આધારે ધર્મબોધ આપવા માટે સ્વામીશ્રીએ જે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે તેટલા પ્રયત્નનેજ આપણે ભક્તિપૂર્વક માન આપવું ધટે છે. તો તેમના જ્ઞાન, વીર્ય, યોગ, એ જોતા તેમને ઈશ્વર જેવા ગણવાનું પણ મન થાય છે*. હતા ઈશ્વરાવતાર પણ હોય છે તો મનુષ્યજ, એટલે તેનું અક્ષર અક્ષર વચન સત્યરૂપ ન ગણવામા આવે તો કોઈએ કોઈ કરવાનું કારણ નથી. એમણે વેદ-માર્ગને પુનરુજ્જીવન આપ્યું એ તો સિદ્ધ છે. 'સુધારાવાળા' જે વાતો કરતા હતા તે વાતોમા દોરવાઈ એમણે વેદસંગતિઓને પોતાના અગ્રાધ જ્ઞાનદ્વારા આમ તેમ ગોઠવી છે; અને સુધારા ઉપર પણ વેદનું પ્રાધાન્ય સિદ્ધ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ કરવામાથી એવો યોગ થઈ આવ્યો છે કે વેદાર્થની વાસ્તવિક વાત દૂર રહી ગઈ છે, ને કપોલકલ્પના આગળ આવી પડી છે, જેથી સુધારાવાળા તો હતાજ, પણ વેદને ખરે બાવે પૂજનારા પણ સ્વામીશ્રીથી વિમુખ થઈ ગયા છે. એ ધર્મસિંહની મર્જનાએ વિધ્યાથી હિમાલય પર્યંત, અને અઠકથી કટક પર્યંત, જે સુધારા અને પાદરીરૂપ અગ્રજોને ધૂળવી નાખી છે, તેમને અત્યંત શાત કરી દેવાનું જે સામર્થ્ય શ્રીમદ્ બ્રહ્મ-શ્રીની કે વેદરહસ્ય સમજનારાઓની સહાયથી મળત તે તેમણે આમ ખોલ્યું છે, અને આખા આર્યાવર્તમા આર્યત્વનો સંતોજ ઉદય દરા-વવાની પોતાની પરમ આત્માર્પણરૂપ પૂજ્ય વાછનામા સરલ થયા નથી. સુધારો રાખવો અને સુધારાવાળા બતાવે છે તેવો નહિ, આ

* એ સ્વામી મૂલ ગૂજરાતમા નાડીઆવાટના બ્રાહ્મણ હતા અને બાલપણથીજ ત્યાગી થઈ નર્મ થોવાસ્થાસસ્ત હતા ઇત્યાદિ તેમનું જ્ઞાનજ બહુ ચમત્કારિક છે, ને સર્વને પ્રસિદ્ધ છે.

દેવી ભાવભાથી બધી ગરબડ પેદા થઈ, અને ખર્ચ ધર્મ રહસ્ય સ્પષ્ટ રીતે ખુદાર આવી રાક્યું નહિ; એથીજ આર્યસમાજનો દિવસ પણ એ પરમપુરુષના દેહોત્સર્ગ પછી અસ્તપ્રાપ્તજ છે!!

આખો આર્યોવર્ત, એ માટે સખેદ છે; પણ કાલચક્રના અનંત મંદિરાની બલીદારી છે. આર્યત્વનો ઉદય દયાનંદ જેવા મહાત્માઓની આશિષથી આવવાનોજ હશે. સ્વામી દયાનંદની હયાતીમાંજ અને થીઓસોફીક્લ સોસાયટી નન્મ પામી છે*. એ મંડલીને કોઈ અમુક ધર્મ નથી, એમાં ભાગ લેનારા પોતાને રચે તે ધર્મ કે

* એ મંડલીની ઉત્પત્તિ કાંઈક વિલક્ષણ લાગી અને આપીએ છીએ. રુશિઆમાં કોઈ અભીરી કુટુંબની એક બાલા મેડમ બ્લેવેટસ્કી બાલ્યકાલથીજ અત્યંતારિક હતી. એને સસારસંયોગે કોકેસસ તરફ રહેવાનું થતાં, કોઈ જ્ઞાનસ્થ મહાત્માઓનો સંદવાસ સાતેક વર્ષ સુધી રહ્યો; એ સમયમાં તે શુભ થઈ ગયેલી મનાતી હતી પાછી આન્યા પછી, તેને અમેરિકા જવા આજ્ઞા થઈ. આ સમય અમેરિકામાં એવો હતો કે ત્યાં પ્રેતાવાદનની વાત ધમ્મોકાર ચાલતી હતી; અને ત્યાંના રાજ્યવર્ગમાં ઉંચો હોદ્દો ધરાવનાર કર્નલ આલકોટ, તે વખતે, એક પ્રખ્યાત વર્તમાન પત્ર તરફથી, પ્રેતાવાદનના એક સ્થલે વર્ણન કરવા ગયેલો હતો. મે. બ્લેવેટસ્કી પણ ત્યાં જઈ ચઢી, અને તેણે કર્નલને સમજાવ્યું પાછી કે પ્રેતાવદન એક તુકરાનકારક તથા નિર્માત્ર વાત છે; ને ખરી યોગસિદ્ધિ આગળ કાંઈજ નથી. એ વિષેની કર્નલને સદૃઢ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ કરાવી, ત્યારથી “ થીઓસોફીક્લ સોસાયટી ” ન્યુયોર્કમાં ૧૮૭૫માં સ્થપાઈ. અધ્યાત્મવિધાના શોધ કરવા માંડતાં એમજ નિશ્ચય થયો કે આર્યધર્મમાં એ વિષે જેટલું રહસ્ય છે તેટલું ખીજે કહી નથી, માટે પ્રાચીન ઋષિમુનિના પૂજ્ય આર્યોવર્તમાંજ જઈ વસવું ને શોધ કરવો. આ ઉપરથી એ બન્ને, ધરનાર માલમીલકત તજી અને આન્યાં અને મંડલીનું સ્થલ અને રાષ્ટ્રું. હાલ મદ્રાસમાં મુખ્યસ્થાન છે.

આચારવિચાર પાલી શકે છે, એના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, તેને નાનરા
 એટલીજ આવશ્યકતા છે. એ સિદ્ધાન્ત ત્રણ છે: (૧) સર્વને આ-
 ત્મવત્ ગણી બ્રાતૃભાવ રાખવો (એમા યાતિમંધન ધર્મ આદિ
 તજવા એમ ન સમજવું, અથવા સ્ત્રીઓ ન દાખલ થઈ શકે એમ
 પણ ન સમજવું); (૨) સર્વ ધર્મ એકજ પરમધર્મના રૂપ તર
 હોવા જોઈએ, સર્વરૂપ છંદર એકજ છે, તો ધર્મ પણ એકજ હોવો
 યટે—આવો હેતુ લક્ષમા રાખી ધર્મભાત્રની ગોઠ ઠરી મલ એક
 ધર્મ કેવો હશે તેના રૂપ વિષે વિચાર કરવો, અને એમ સર્વમયતા
 ગ્રહણ કરવી, (૩) જડવાદથી વિરુદ્ધ જે ચૈતન્યવાદ છે, તેને અતુસરી,
 અહ્યાડમા આધ્યાત્મિક રહસ્ય શુ છે, ને પિંડમા તેનો ફેટકો પ્રભાવ
 છે, એનો અભ્યાસ કરવો. (આ ત્રીજો હેતુ સર્વ સમાસદોને લાગુ
 પડતો નથી) આ પ્રમાણેના દ્વિગથી પ્રાર્તેલું એ મડલીતુ કામ
 પણ વર્તમાન સમયમા ચાલુજ છે. એને સુધારા ઉપર માત્ર કે દ્રેષ
 કાઈ નથી, પણ સત્યમાત્રને શોધતા જે હરે તે ગ્રહણ કરવા એ
 મંડલ તત્પર છે ને તેથી બધા પ્રાચીન અર્વાચીન ધર્મ, તેમ આ-
 જકાલ ચાલી રહેલા જડવાદી ' સાયન્સ ' નામક શાસ્ત્રો, એ સર્વનો
 તે સદ્મ અભ્યાસ કરે છે. એ મંડલના અગ્રેસરોની રીતિ કૃતિ ધર્મ
 , સ્ત્રીવાર નિદાને પાત્ર થાય તેની જણાઈ છે, લોકોએ તેતું સત્ય વિ-
 ચારવા પ્રયત્ન કર્યા છતા સંતોષકારક નિશ્ચય સર્વથી બની શક્યો
 નથી, છતા એ મંડલના હેતુ, અને એતું કાર્ય, એ બે જોઈ કોઈપણ
 સત્યશોધકને આનંદ થયાવિના રહેતો નથી, અને એ મંડલ સ્થા-
 પનારતું માહાત્મ્ય માન્યાવિના ચાલતું નથી. આર્ચધર્મનીજ એ
 મંડલ મહત્તા સીકારે છે. ને તેમાનાજ ધણા વિચારોને

સત્યરૂપે સિદ્ધ કરે છે. એ સંબંધી જે જે ગ્રંથો તે મંડલીની પૂજ્ય અગ્રણી મેડેમ બ્લેવેટ્સકીએ ગ્રંથા છે, તે અનંત જ્ઞાનના બંડાર છે, પરમ સત્ય પરાયણતાના બોધક છે, અને સમજનારને સર્વમાન્ય ધર્મરહસ્યનો માર્ગ જતાવનારા છે. એ મંડલીનું કામ પણ બહુ ત્વરાર્થી ચાલે છે: હિંદુસ્તાનમાં જ જગભગ ૧૫૦ ઉપરાંત, તથા અમેરિકા, યુરોપ, આઝેથીઆ, ચીન, જાપાન ઇત્યાદિ દેશોમાં પણ અનેક મંડલીઓ, એજ મંડલીના તામ્રાની, ઉભી થઈ છે. આર્યધર્મનો દિવસ ઉદય થતો હોય, અર્થાત્ સત્યનો પ્રકાશ સર્વસ્થલે એકજ કાલે પડવાનો સમય આવ્યો હોય, તો બલે અનાદિ વિશ્વચક્રમાં એ મંડલીજ નિમિત્તરૂપ થઈ યશનામી થાઓ ! થશે એવી અમને તો આશા છે.

થીઓસોફીકલ સોસાયટી પછી બીજી કોઈ સમાજ, મંડલી, મોસાયટી, ધર્મને નામે ઉભી થયેલી નથી; એટલે એ મંડલીના જ્ઞાનના સાથેજ આર્યધર્મના ઇતિહાસની સમાપ્તિ થઈ ગણાય. આર્યદેશમાં અર્વાચીન કાલનો જે તૃતીય સમય, સમાજ અને સુધારાના સમયરૂપે, આપણે દરાવ્યો છે, તે સમયનું સ્વરૂપ આપણે વિચારી

---

* ‘આઈસિસ’ નામે જે ગ્રંથ હતો તે પછી હાલમાંજ ‘સિક્રેટ ટ્રાઈટ્રિન’ નામે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેને ઉદ્દેશીને આ અમારૂં લખતું થાય છે. એ ગ્રંથનો વિષય બહુ રહસ્યરૂપ છે, ને અમે દલગીર હોય કે એ ગ્રંથ આ લેખનું સાતત્ય પ્રકરણ હવાઈ રહ્યા પછી પ્રસિદ્ધ થઈ હોય લાગ્યો તેથી તેનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ આ લેખમાં કરી શકાયો નથી. છતાં એટલું તો સ્વીકારવુંજ જોઈએ કે આ મારા આખા લેખમાં જે રીતે મેં ધર્મતિહાસ અવલોક્યો છે, તે રીતિ, એ વિદુષી મદાદેવીનાં લખાણોમાંથીજ મને સમજાઈ છે, ને તેને ધણે અંશે અનુસરવામાં હું તેનો આભારી છું.

સુખ્યા, અને ટેલો નિશ્ચય કરી શક્યા કે જડવાદને પ્રાધાન્ય આપી
 સુ હો જન્મ્યો, તેમ તે સુધારાને ધર્મચંસ્કાર આપવા સમાજો
 જન્મી. એ ઉભયે યથાર્થે નથી: સુધારાથી જડવાદ સિદ્ધ થાય તેમ
 નથી. સમાજોથી પોતે ઉઠાવેલો ધર્મ જડવાદ ભેગોજ પાળી શકાય
 તેમ નથી, જડવાદ તંજતા પણ તે ધર્મ વાસ્તવિક સત્યરૂપ બતાવે
 તેમ નથી. આ બધી વાત સ્પષ્ટ કરવા માટે, સર્વમાન્ય સત્યધર્મનું
 સ્વરૂપ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન જે આપણે આરંભ્યો છે તેનો ઉપસંહાર
 હમણાજ કરીશું.

પ્રકરણ, ૧૧.

ઉપસંહાર.

પાશ્ચાત્ય અને અવત્ય તત્ત્વદષ્ટિ

(સર્વમાન્ય ધર્મસ્વરૂપ વિચાર :)

આ લેખ તૈયાર થાય છે તેવામાંજ, પ્રખ્યાત પ્રેદિક્ષર કૃષ્ણે
 શિક્ષાગોમાં જાણી કરતાં જણાવ્યું છે કે જડવાદનો હવે અંત આવ્યો
 છે; યુગવ્યવસ્થા એવી જણાય છે. રૉસીક્રુસ્ટીઅન નામક આધ્યાત્મિક
 શુભ મંડલની ગણનાનુસાર તેણે કહ્યું છે કે ઈસવી સનના ૧૩ મા
 સતકમાં ઝંધીસ તથા તેના વંશજોએ આર્યાવર્ત, કુરાન, ચીન,
 ઈત્યાદિને ધૂળથી નાખી, પેટીનથી જર્મની સુધી એક ચક્ર આજ
 વર્તાવી, કેવલ શારીરજ્ઞાનોજ સર્વકથ જપ જણાવ્યો, એ સમયથી
 સ્પૃક્ષમાત્રનેજ સ્વીકારતા જડવાદનો હવે અંત થયેલો છે. એ ઝંધીસની
 પૂર્વનાં આશરે સાત સતક ગણીએ તો સર્વનિષંતા પરમેશ્વરને સર-
 વાર્ષિક કરવારૂપ બક્ષિનો ગૈતન્યવાદ પ્રસિદ્ધ કરનાર પવિત્ર ધર્મા-
 ચાર્પ મહામહ, અને અધા વિશ્વને ગભવતા તેના અનુયાયી, તમારી
 દષ્ટિએ પડશે. એથી પણ સાતેક સતક આગળ વધશે તો પ્રેમમય,
 પરમધર્મરૂપ, આત્માર્ષજ્ઞપરાયણ, પૂન્ય, પવિત્ર ક્રોધસ્તનું, તમને,
 આખા વિશ્વને નિયમનાર પરમચંનન્યરૂપે દર્શન થશે. એમજ, નેથી
 પણ સાતેક વધતાં પરમતત્ત્વરૂપ, સર્વદર્શરૂપ, સ્વપરતાથીજ કેવલ
 રદ્ધિન, નિર્વાણનિમગ્ન, પરમાવતાર, મહામા જુદ તમને વિશુદ્ધ પ-
 વિત્રતા આરોપી ચિદ્રૂપ દર્શો. આમ સંગતિ જોતાં એમજ સમગ્ર

છે કે ચૈતન્યવાદ, જડવાદ, એમ ઉભયની ઘટિયકન્યાયે પરંપરા ચા-
 ત્યાજ નય છે, ને લગભગ સાત સાત શતકે એક એકનું પ્રયત્ન
 થાય છે. ત્યારે તેરમા શતકના આરંભથી પ્રવર્તેલી જડવાદરૂપ ના-
 સ્તિકતા પણ વીશમા શતકના આરંભે મરણ પામવીજ જોઈએ એમ
 કાલક્રમની ગહનગતિથી આપણા હૃદયમા પ્રતીતિ થાય છે, એવું ગ્રે.
 કુસર્તુ અનુમાન કલ્પનામાત્રજ ગણાય નહિ. ચાલતો સમય તેજ જડ-
 વાદના છેલા દિવસોનો ઠરે છે. ચિન્હો પણ યોડા નથી. જે લક્ષમાં
 જડવાદનો જન્મ થયો છે તે પરત્વે વિચારતા એની કુંડલીના ગ્રહોનો
 કેન્દ્રકાલ અમેરિકાની સ્વતંત્રતા તથા ફ્રેંચરેવોલ્યુશન એ વખતે
 વીતી ગયો છે; હવે તો કેવલ રિપજન ઉભું થયું સમન્વય છે. યો-
 ગિની પણ એને અનુકૂલ નથી. પરાશક્તિના કનાશરૂપ નારીમાત્ર જે
 સ્વાતંત્ર્ય ઈન્દ્રિય છે તે માત્ર પોતામા રહેલા પરપ્રેમમય પૂજ્ય ચૈત-
 ન્યાશને નાધાન્ય અમાનવાનીજ માગણી કરે છે. પરનાત્માએ પણ
 પણ એ અદ્ભુત, યોગિની, સર્વ બેગા, જડવાદરૂપ રાક્ષસને હણવા,
 પ્રેતાવાદન, પ્રાણવિનિમય, ઇત્યાદિ ચિન્મયત્વપ્રધાન સામ્રાજ્યે અવતાર
 ગ્રહણ કર્યો છે. એ સંગ્રામનું ક્ષેત્ર પણ અમેરિકા ને ત્યાંથી આર્યાવર્ત
 એમ હયાં જણાવે છે:—આર્યાવર્ત (ધરાન અને ચીન પણ)
 આઘીઆ-મીસર-ગ્રીસ-રોમ-યુરોપ અમેરિકા-(ને ભૂગોળ તરફ
 દષ્ટિ કરતા પાણુ) આર્યાવર્તજ !

એટલો તો નિશ્ચય થઈ ચુક્યો છે કે આર્થધર્મમાનું બ્રહ્મદર્શન
 એજ સર્વથા સિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન છે. આર્યાવર્તના અનેક ધર્મ, સંપ્રદાય,
 પંથ, સર્વે એનેજ માન્ય ગણે છે. અન્ય ધર્મનાણા પણ એ વિના
 બીજું બતાવતા નથી, પ્રથમે ચાણુદી બ્રાહ્મણલેજ તપાસે. દરમ
 પ્રકરણમાંજ આપણે કહી આવ્યા છીએ કે ચાણુદી કેઆણમાથી

ચથેલું બાઈબલ, ખરી રીતે ખાહીઆ તરફથી આવેલું સમજાઈ
 સુક્યુ છે, તેમની સર્વે કલ્પનાઓ કેવલ સ્થૂલ અક્ષરને વળગવાથી
 ચથેલી દરી છે, તથા રહસ્યરૂપ ધર્મ તો આર્યબ્રહ્મવાદ કરતાં બીજો,
 તેમા પણ, નથી*. ખાહીઆનો આસીરીઆ તથા બાબીલનમાં
 પ્રવર્તેલો ધર્મ મદ્યપિ વામીશાક્ત જેવો થઈ ગયો હતો, તો પણ
 આર્યઋષિઓના બોધથીજ ભરપૂર હોઈ રહસ્ય સમજનાર દિગ્ગેતે
 તો, ત્યાં પણ, બ્રહ્મબોધમયજ હતો. મીસરનો ધર્મ કેવલ આર્યધર્મ
 નું રૂપાંતર છે. એમ તો અનેકવાર ઉદાહરણ પ્રત્યુદાહરણોથી
 સિદ્ધ કરી આવ્યા છીએ, તેમાં પણ, કોઈ કર્તારૂપ ધર્મ માનવા
 કરતાં સર્વમય બ્રહ્મરૂપે ઓસિરિસને માનેલો કહી સુક્યા છીએ.
 પ્રાચીનધર્મ—ખાહીઆ, મીસર,—ને અનુસરી અન્યરૂપે પ્રવર્તેલા
 ક્રિશ્ચીઅનધર્મમા વર્તમાન સમયે પણ વેદાંતવાદ પ્રવર્ત્યો નથી એમ
 નથી. ઇરિજના, ડોન્ટરજેકન, સ્પિનોઝા, ઇત્યાદિ અદ્વૈતવાદનાજ બો-
 ધક તત્ત્વવેત્તા હતા, અને તેમની સામેજ પોપ ગ્રોથા અપોકાલિપ્સિસને
 લખાણ કરવાં પડ્યા હતાં. ક્રિશ્ચીઅનધર્મનુયાયી સંત સાધુમાં પણ
 તેવા બેદ પ્રસિદ્ધ છે: ક્રાન્સિસકનો અદ્વૈત તરફ નમે છે, ડોમિનિક-
 કનો તેથી વિરુદ્ધ હોય છે†. પ્રખ્યાત રોસીકુશીઅનનો મત પણ
 અદ્વૈતવાદને મળતો છે, ને યુરોપના મધ્યકાલમાં પારેસેલ્સસ વગેરે
 ઘણા મહાત્મા તેજ મત જેવો મત ધરાવવા ઉપરાંત, યમતકારિક

* યાહુદીએમાના ઘણા ધર્મગુરુ (રેબી) એવા થઈ ગયા છે, કે
 જેમનો બોધ અદ્વૈતજ છે; મેમોનીડીસના લેખ પણ તેવાજ છે—નુઓ
 ટ્રેપર ઇન્ટેલેક્ચુઅલ ડીવેલોપ મેન્ટ ઓફ યુરોપ.

† નુઓ ટ્રેપર: કોન્ડીલીક્ટ ઓફ રીલીજીઅન ઓફ સાયન્સ.

યોગસિદ્ધિવાળા પણ યઈ ગયેલા છે. ક્રીસ્તીઅન ધર્મ પછી પાંચ છસો વર્ષે ઉઠેલો ઇસ્લામ ધર્મ, જે ધણેભાગે ક્રીસ્તીઅન ધર્મના જ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે, તેમા પણ સુશીધર્મ કેવલાદ્વૈતજ છે. જે દરવેશો અસખ્યાએ ઇસ્મ ઇઆતિન (ગદસ્યમાર્ગ) સમજી, મસ્ત (પરમહંસ) થઈ ફરે છે, તે બધા ધણું કરી, સુશીતરીકા (સુશીધર્મ) ના અનુયાયી હોય છે. આર્મસ્તાનની પ્રાચીન મૂર્તિપૂજની વિરુદ્ધ મહંમદનો ઇસ્લામ ધર્મ તટસ્થ ઇશ્વરનો બોધક છતાં રહરયરપે બહામય છે. પ્રાચીન મેજીઅન ધર્મ અને તદનંતર ઝગ્યુરનનો ધર્મ તે પણ ઓરમજ્જદપ પરમચૈતન્ય સર્વમય બહાને નમે છે. એમા પણ આજર કઅવાન જેવા તરવરાની મહા-રમાઓ અદ્વૈતયોગના પરમબોધક સુશી છે; અને કવિઓમા પણ મસ-નવી, હાફિઝ, વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. એક ચીનનો અતિપ્રાચીન ધર્મ તેમા,

† દરવેશોની ઘણી કેમ છે: આફનેજ લગભગ ૭૦-૭૨ ગણાવી છે.

* જ્ઞાનને મારિદા કહે છે તે ઉપરથી જ્ઞાનમાર્ગ-અદ્વૈતમાર્ગ-નેમારિદા કહે છે એને જ હકીકત-હક-પરમસત્ય-નો માર્ગ પણ ગણે છે નાસૂત, મહા-કૃત, જમૂત, રના એમ, શરીઆ, તરીકા, મારિફા, હકીકા, એ ચાર બહુ-નાર પાળનારના ચાર કંમ છે. હક, વસ્તુ, વજહ ઇત્યાદી વાતોનું ગદસ્ય કેવલ પરમૈશ્વરપતા પરવેજ છે. અનઅવહક એ વિષે જુઓ પ્રકરણ પ-૨ આફન દરવીશીસ, છુટ્ઝ સાધકયો પીટીઆ ઇત્યાદિ.

† કહે છે કે મહાના કાખામાજ લગભગ ૩૬૦ મૂર્તિઓ હતી. હાવમદ તેમ નથી તોપણ, અમુક પાપાણુ આદિને બોસા લેવાનો રીવાજ હજાર-નારાઓને પરિચિતજ છે — જુઓ સેહસમારાન.

‡ જુઓ મકાગેફાતે કઅવાની (તેનો જૂનાલી તરજુમો) એમદં યોગપરત્વે નકુસેનાતેકા એટલે પ્રાણુનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરેલો છે, ને ખલ્લ એટલે પરકાયાપ્રવેશાદિપસિદ્ધિ પણ વિચારી છે, મોક્ષપરત્વે પણ ફનાફિ-લ્લા અને બકાબિવલા એવા સાયુજ્ય અને પરસમાધિ વૈવશ્યરૂપ વિચાર

અન્દયુશીઅસનાં વિવેચન સહિત કિંગ નામક ધર્મગ્રંથોને, તેમજ
 ઔદ્ધર્મના સિદ્ધાન્તપૂર્ણદિને, સ્થૂલ રીતે બજનારા લોકો પણ, લે-
 ઝોડ્સીનેા અદ્વૈતયોગમાર્ગ, જે દેઓધર્મને નામે કહેવાય છે, તેને સ-
 વ્ધા નમે છે. છેક મંદિરો અને પિરના પ્રાચીનધર્મના ઇતિહાસથી
 પણ સિદ્ધ સમજાયું છે કે ત્યાં કોઈ અસંખ્ય યુગ ઉપર 'વલ આર્ય-
 ધર્મ'ના પળાતો હતો. મધ્યકાલના ગ્રીસ રોમને પણ રહેવા દેવાનું

સમજાવેલા છે. બળી ખેસતાળ, જન્મેરોઈ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં બ્રહ્મ માયા
 સર્વનો વિચાર બહુ ન્યાયપુરસ્સર કરેલો છે, તેમા અવર્ણ્ય બ્રહ્મને સત્ત્વે
 જણાવતાં વાજળ ઉલ્લખ્યું કહેલું છે; અને મુમકેન ઉલ્લખ્યું, મુમતને ઉલ્લ-
 વ્યું ઇત્યાદિ માયા (માઆદા) શશવિધાણ જેવા વર્ગ સત્ત્વે વિચારતાં
 બહુ સારા વર્ગ છે દિસાતીર વજેરેમાં પુનર્જન્મ, ગ્રહવ્યવસ્થા, પૂર્ણ ઇત્યા-
 દિના પણ ગૂઢ વર્ગ સમાવેલા છે.

પ્રયોજન નથી ઝીનો, ઝોટ્ટિસ, પ્લોટા, પીયેગોરસ, આદિ અનેક—
તે છેક અયેકઝાન્ડીઆના નીઆપ્પેટાનિસ્ટ પ્લોટિનસ સુધી—અદ્વૈ-
ત યોગનાજ સમજનાર સમજવનાર થઈ ગયા છે. આ પ્રમાણે આખા
વિશ્વની જાણીતી તવારીખ તપાસશે, તો સર્વ ધર્મનું રહસ્ય અદ્વૈત-
વિના ખીણું સમજનાર નથી અનાદિ વિશ્વવ્યવસ્થા એક અદ્વૈત-
રૂપ છે, તો તેમાં ધર્મબોધ પરમચિન્મય અદ્વૈતયોગવિના ખીણે કેમ
સમજે ? વળી ઇતિહાસદ્વારા એ પણ વારવાર આપણે કહી ગયા
છીએ કે આર્યાવર્તમાંથીજ ધર્મની ઉત્પત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ થઈ છે, અને
સર્વ ધર્મો તેનાજ રૂપાતર છે. ત્યારે અગણિત અચિત્ત યુગોથી
આનંદો આવેતો અદ્વૈત ચૈતન્યવાદ સર્વમાન્ય પ્રાચીન ધર્મ છે એ
તો નિરાકર માનવું જોઈએ, ને તેના બોધક ગુરુઓ પણ, આખા
જગતને પૂજ્ય, આર્ષત્રયિઓજ ગણાવા જોઈએ.

સર્વમાન્ય પ્રાચીન અદ્વૈત ચૈતન્યવાદને વૃદ્ધેશ કરાવના બેઠું
સુધારા નામનું બાલક તેના પિતા જડવાદને જોરે ગમે તેમ બોલે
છે, તેમાં કેટલો સાર છે એજ હવે તપાસવાનું છે. જડ, ચૈતન્ય વિના,
બોલીજ કેમ શકે ? છતાં ચૈતન્યને હસી કાઢે છે. પ્રમાણ અગરેજ
કવિ પોપે લખ્યું છે કે “આપણે એવા બુદ્ધિમાન હોવા છીએ કે
આપણા પૂર્વજોને મૂર્ખ ગણીએ છીએ, (તો) આપણા બાલક પણ

---

‡ એમ નિશ્ચય કરવા અનેક પ્રમાણ નીકળી આવ્યા છે કે મૂલ અનાદિ
આર્યસ્થાન-મનુષ્યસ્થાન કહીએ તોપણ ચાલે-ટીબેટની ઉત્તરે ગોખી બચવડ
શામોનું રણ જ્યાં હાલ છે ત્યાં હવે, અને ખરો ધર્મ રહસ્યરૂપ પ્રાચીન
જ્ઞાનમાર્ગ ત્યાજ હદ્દભંગી, ત્યાં અદ્વૈત પણ સુમતીતે માહાત્માઓ વસતે
ગણાય છે — જુઓ મોરમ બેલેવડસ્ત્રીનું સીકેટ ઝાકડીન.

આપણાથી વધારે બુદ્ધિમાન હોય આપણને માછા મૂર્ખ ગણશેજી.”
 અસ્તુ. સસરોધકને કોઈ મૂર્ખ ગણે કે કોઈ ઠાણા ગણે તેમા કોઈ
 સમ વિષમ માનવાનું પ્રયોજન નથી; પણ પ્રાચીન વાતોને હસી ઠાડ-
 વાનો જે સહજ સંપ્રદાય આજ કાલ પ્રવર્ત્યો છે, તે એજ એક ખરી
 બુદ્ધિ અને ખરા સુધારાની પદ્ધતી કે છાપરૂપ હોય છે, તેની સામે
 ચોપ કવિનું વગન બહુ માર્મિક છે. ચૈતન્યરૂપ અદ્વૈતવાદને અનંત
 વર્ષ વીત્યાં છે, તે અનેક વિચારસંગતિઓ—હાલના જડવાદ જેવી
 (આર્વાકાદિ) પણ—તેનેજ સર્વથા નમતી આવી છે, પણ તેટલીજ
 વાતથી વર્તમાન જડવાદીઓ સંતોષ માનતા નથી. વર્તમાન સમ-
 ચમા જે ઉદય થયો છે તેવો કદાપિ થયોજ ન હતો એમ સિદ્ધરીતે
 બધા માની બેઠા છે, એટલે પ્રાચીન વાત ઉપર સંતોષ નજ કરે!

• એસેશન કિટિસીકમ

† જે વાતથીજ પૂન્ય અદ્વૈત ચૈતન્યવાદ માર્યો ગયો છે. બાઈબલના
 સ્વૂલ અક્ષરાર્થને વળગી રહી બધી દુનીયાને ફક્ત ૬૦૦૦ વર્ષ જેટલીજ
 નક્કી માની તમામ પ્રાચીન કાલગણના ખોટી ઠરાવી, ઇશ્વર પણ કર્તારૂપ
 વિશ્વાતિરિક્ત ગોઠવ્યો, એ; અને વર્તમાન સમય જેવા રોધ ઇત્યાદિ કદાપિ
 હતાજ નહિ તે હોઈ શકે પણ નહિ એ; આ બે વાત. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ
 કરી તત્ત્વ મહત્ત્વ કરવાની શક્તિ ધરાવનાર અનેક વેળર અને મેક્ષમૂલરો
 પણ આ બે બંધનથી મુક્ત થઈ શક્યા નથી, એટલે તેમને વારંવાર, કપો-
 સકલપના, કાવ્યરચના, ગપ, પૂઢેમ, ઇત્યાદિથીજ સિદ્ધધર્મરહસ્ય કે તત્ત્વ-
 રહસ્યને હડાવી દેવાની ફરજ પડેલી છે. પણ એમનીજ આંખો ઉધાડે
 તેવા રોધ હાલમાંજ રોધકોએ જાણ્યા છે, અને ધર્મતત્ત્વ વિચારતાં
 પુરાણકથાઓના તાત્ત્વિક સત્ય સંબંધે, ઈશ્વરીઅન રોધનો વિસ્તારક
 અરાહમાસ્તી બધાને ઠીક બતાવે છે.

પણ તત્ત્વ ગ્રંથો કરનારના આખ, કાન, અને મન, સર્વદા પ્રુષ્ઠાં રહેવા જોઈએ. કાલની અનંતતાનું માપ કોઈએ કરેલું નથી; વિશ્વ-ચક્રના પ્રત્યેક ભ્રમણને કોઈએ અવલોક્યું નથી; તે ચક્રની રેખેરેખ કોઈ દેવના પણ લક્ષમા નથી;—છતાં હાલ છે તેવું કદાપિ નજ હે.ય ને ન હતું; અમુક ધર્મ કે તત્ત્વસંગતિ જ્યાં ન હોય તે ધર્મ કે તત્ત્વ ઉભયે ખોટા; આમ બોલવું, તે દુરાગ્રહ જ ગણાય. માણસે માણસપણું તથા ધર્મરૂપણું ગ્રંથો કરવા માડ્યું છે, ને જ્યાં જુઓ ત્યાં 'હું' બોલ્યો તે સત્ય' એટલીજ વાત ઉપર સમર્થ દ્રષ્ટનાપ્રાસાદમય તત્ત્વવિવેક રચાયા છે; ને એવા ગંધર્વનગરની રચના જોઈ તેને ભોગવવા માટે સુધારાનો જન્મ થયો છે. આટલા બધા શબ્દો કોઇને કહવા લાગશે, પણ દુરાગ્રહભાવનેજ સત્યરૂપે કુરાવવા જવો, અને સત્ય ગ્રંથો કરવા માટે સર્વદા પોતાના મન તથા ધર્મિ-યને જાગૃત રાખી, અમુક હદ બાધી ન બેસનારને દુરાગ્રહી ને વહેંચી કહી હસવું, એ અન્યાય જોતાં આટલી દીક્રા સત્યને નામે થોડી છે. કોણ દુરાગ્રહી છે, તે હવેજ સમજવાનું છે, પણ સત્યને સીમા હોય નહિ, છે નહિ, હોનાર નથી, એટલો સ્પષ્ટ નિયમ મનમાં દાઢવી વર્ત-માન જડવાદનું રૂપ વિલોકો તો તેના પોતાનાજ પરસ્પર વિરોધમા તેનું અવસાન આવી જશે; જડવાદપ્રેરિત સુધારો ગંધર્વનગરભાવજ જણાઈ, પ્રાચીન અદ્વૈતચૈતન્ય ઉપર આપણને સુદૃઢ ભક્તિ પ્રેરશે.

તકરાર જ્યાં જુઓ ત્યાં એની એજ છે: વિશ્વોત્પત્તિ, મનુષ્યોત્પત્તિ, ધર્મરસરૂપ ઇત્યાદિ જડવાદના આ ઉપર કેવા નિશ્ચય છે તે તપાસીએ. સ્પષ્ટ રીતે બધી વ્યવસ્થા અંશે અંશે વિદ્યત યાય એમ જડવાદને સમજાવતા તો આ અંથ જેવડાજ બે ત્રણ ગ્રંથ લખવાની

જરૂર પડે, એટલે કે એવો ઉપક્રમ ન કરતા, પ્રાસંગિક રીતે અનુકૂળ વાત અહીં કરી, તે તે વ્યાખ્યાના સિદ્ધાન્તમાત્રના આધાર. તે સિદ્ધાન્ત કેમ થયા, ક્યારે થયા, એ ઇતિહાસ, ઘણો બોધકારી છતાં, વિસ્તારભર્યો લીધો, અને આપી શકાયો નહિ ઉત્પત્તિક્રમજ્ઞેષ્ઠ્યે પ્રથમ એ જ્ઞેયાર્થ છે કે ઉત્પત્તિ કેવા પ્રકારે સીધારેલી છે. જડથી, ચેતનથી, ઉભયથી કર્તાશ્વ તટસ્થેશ્વરવાદ માનનારા ઇશ્વર અને તદ્દની જડ એમ બે વ્યવસ્થા કરે છે, તેની વાત આપણે માધ્યમિક વગેરેને વિચારતા, તથા અત્યંતદર્શનના સ્વરૂપમાં, સ્પષ્ટ કરી ચુક્યા છીએ બહેલી વગેરે આધારીઆલિસ્ટો એવું સ્વીકારે છે કે સૃષ્ટિમાત્ર દૃષ્ટિમયજ છે બાહ્ય પદાર્થ છેજ નહિ, અને આત્મ ચેતન્યના આ-પિર્ભાવરૂપ વિશ્વ છે, જડ એવો પદાર્થજ સ્પષ્ટ નથી આ તર્ક અત્યંતનાદને મળતો છે હાઈમાન હિગેલ વગેરે ‘અન્તેન્ડીઅસ’ એટલે અજ્ઞાનમયી સૃષ્ટિ માને છે, અને બ્રહ્મવાદમાના માયા કે અજ્ઞાનવાદને બહુ સારી રીતે સમજાવે છે, છતાં અદ્વૈતબ્રહ્મમયતાથી યોગાદ દૂર છે, કેમકે જ્ઞાનાભાવથી જ્ઞાનની પણ ઉત્પત્તિ સંભવિત ગણે છે—જે અસંકલ્પ છેજ આ અજ્ઞાનવાદ ઉપરાંત શુદ્ધચેતન્યવાદ, જડચેતન્યના અનન્યત્વરૂપ બ્રહ્મવાદ, યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનના પિતાશ્રી ગેસ્ટાયાના જર્મન તત્ત્વવેત્તા કેન્ટને ઇષ્ટ હોય, એમ સંભવ છે, તથા પાછળથી, પ્રસિદ્ધ ગણિતવેત્તા લેબનિટ્ઝ પણ કહ્યું તેને મળતોજ વિચાર પોતાના ‘મેનેડિસ્ટ’ની દૃષ્ટિનાથી સૂચવે છે આ તત્ત્વવિચારો

* ઉપરાંત વળી વિશ્વમાત્રને દુઃખરૂપ ગણી બોધમતમાના દુઃખ દુઃખ એ સિદ્ધાન્તને બોલે છે (પેસિમિઝમ,) એટલે બ્રહ્મમય પરમેશ્વર પરમાત્મા સિદ્ધાંતથી જુદા પડે છે એવું પણ તેથીજ ઉભયપક્ષે જુદો છે, એકમા ન દોવાપણરૂપ નિર્વાણ, અન્યમા સર્વરૂપ કેવલમય

તો ચેતન્યવાદને અનુસરતા થયા. પણ કેવલ જડાનુયાયીવાદનો પૂર્વે, પ્રખ્યાત હર્બર્ટ સ્પેન્સરનો વાદ પણ ગણવેા જોઈએ તે કેવળ જડ પણ નથી કેવલ ચિત પણ નથી તેનું મત એમ છે કે વિશ્વવિભાગ ગમ્ય અને અગમ્ય એમ કરવો અને અગમ્યકોટિનો વિચારજ ન હરતા, ગમ્યકોટિમા રહી વિશ્વબ્યવસ્થા જડનાદાનુસાર રચવી, ચેતન્યાદિ હો. પો' ન હો. એ અગમ્યકોટિમા નાખવું, તથા ગમ્ય વિશ્વ-માત્રને અગમ્યના આરિર્ભાવરૂપ માનવું.

આટલે સુધી આવતામા તો આપણને પ્રાચીન અદ્વૈતની વિરુદ્ધ જના જેવી કરી વાત જડી નથી હવે જડવાદ, જે અદ્વૈતની કેવલ વિરુદ્ધ છે તે ઉપર આવીએ. એનો તો સિદ્ધાન્તજ એવો છે કે જડ સિવાય બીજું કંઈ છે નહિ, પરમાણુઓના સ્વરૂપથી અને તેમના સયોગથી બધી બ્યવસ્થા બને છે. ચાર્લ્સ દિ. હલે છે તેમ પરમાણુના યોગથી ચેતન્યપણું સભવી શકે છે. આમ બોલતા છતાં જડના સ્વરૂપનું દ્રવ્યભૂત્યરહિત લક્ષણ એ વાદના લાખેા અનુયાયી-માથી કાંઈ પણ આપી શકતો નથી, અને તેમનામા અગ્રણી ગણા-યેા પ્રખ્યાત પ્રોફેસર ટીન્ડાલજ કમુન હરે છો કે “ જડમામથી ચેત મની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, અને તેમ થતું નથી ત્યારે મેજ રસ્તા ખુલા છે: હા તો જડના સ્વરૂપને ફેરવવું, કે હા ક્રો કે ઇ કર્તાઉપ તટસ્થેશ્વરને સ્વીકારવો.” આર્યેસપિએા ત્રોન્ને રરેતો સિદ્ધ રે છે, અથવા જડસ્વરૂપ બદલવાનો જે રસ્તો લેવા હલું છે તેજ બ

* મોનેડે તે અદ્વૈત વા મા પ્રાજ્ઞ કે કૃત્ય સાથે મળતા આવી શકે વસ્તુમાત્ર પ્રાજ્ઞ, તૈજસ, વૈશ્વાનરરૂપે સમન્વી એ / અદ્વૈતવાદનું રૂપ છે

+ બીદીસ એસોશીએશનને ઈનોગરન એસ

તાવે છે, કે જડચેતન ઉભયરૂપ બ્રહ્મ ગ્રહણ કરી અદ્વૈતને નમો; નહિ
 તો જડ જે કદાપિ ચેતનસહિત માનેહું નથી, તેમાથી ચેતન ઉત્પન્ન
 થાય એ મનોરથમાત્રજ છે. સત્માથીજ સત્ થાય છે, અસત્માથી
 સત્ થતું નથી, એ તો ઉપનિષદનો તેમ સર્વ ન્યાયશાસ્ત્રોનો નિમયજ
 છે, અનુભવસિદ્ધ છે. ત્યારે, જડથી ચૈતન્ય માનનાર અસત્થી સત્
 માને છે એ મહાઆશ્ચર્યજ છે ! સર્વ ન્યાયના નિયમેને ઉધા મારવા-
 નુંજ છે ! સત્યને ગળે પાશ ધાલવા જેવું છે ! બોલતાંજ બાધ આવેછે,
 કે ચેતનસહિત એવું જે જડ તેણે પોતે પોતાનેજ કેવીરીતે જાણ્યું!!
 આજ્ઞાદર રદુખડે અને ટેટ સત્યજ પ્રકાશ કરે છે કે “ કેવલ છ રહિત
 જડ એ તો અસમ્ભવ છે ”; અને જર્મન કવિ ગેટી હાઈ કહે છે કે
 “ જડચેતનના અનન્યત્વરૂપ અદ્વૈતમાં દ્વૈતજ નથી. ” આમ જડવા-

એ, સુધારાએ કુધારાને વાર-વાર કહેલું, વચનજ સુધારાને પાણું,
સોંપી સતોપ માનીશું.

અરજી જડવાદીઓ પોતાના જડ પરમાત્મને કેવી રીતે દેરે છે તેપણ
જોઈએ અને આપણા ઓળા ચેતનવાદી ઋષિઓ કેવી સુલોભા પડ્યા
છે તેની પણ ખાતરી થાય તો કરીએ કેવળ જડથીજ વિશ્વવ્યવસ્થા
ચક્ર ચક્રે એટલે જડપરમાણુ તેજ ધર એમ કહીએ તો ચાલે. જડ
રૂપ ધર અનેક રૂપે છે. કેમીરૂપી (રસાયનશાસ્ત્ર) થી નિશ્ચય થયો
છે કે પદાર્થમાત્ર જડ, પ્રવાહી, કે વાયુમય, આ ત્રણ રૂપે હોઈ શકે છે
પણ એમા યોગા વર્ણથી સુધારો કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે
સર્વવ્યાપી સર્વરૂપ 'ધર' એવી ચતુર્થસ્થિતિ પણ સ્વીકારવી
પડી છે જડમાત્ર મૂલ ધર રૂપે હોઈ શકે એમ હું છે, પણ એથી
આગળ વધી પ્રો, કુંક્સ હાલમા જણાવે છે કે એવી પણ એક
સ્થિતિએ જડ પરમાણુઓ પહોંચી શકે છે કે જ્યાં તેમનું રૂપ કેવું છે.
જડ છે, ચેતન છે, કે ચારમાથી કયા સ્થિતિમા છે, તે કહી શકાય
નહિ—એ સ્થિતિને તે 'પ્રોટાઇન' એવું નામ આપે છે વળી પ્રખ્યાત
લોહીઅરની રૂપેક્રૂમ એનાલિસિસ—અર્થાત્ તેજના કિરણના પ્રતિબિંબ-
બ્રહ્માના રંગના પૃથક્કરણથી તે કિરણના આધારના બધારણના તત્ત્વ
સમજવાનું શાસ્ત્ર—તેથી કેમીરૂપીના ઓક્સીજનનાદિ સાક સીતેર મૂન-
તત્ત્વો, મૂલતત્ત્વો નથી પણ સ્થૂલતત્ત્વો છે, ને મૂનતત્ત્વ તો કોઈ એન્જ
હોવું જોઈએ, જેના એ બધા તત્ત્વ અવસ્થાતર છે, આવોનિર્ણય શોધે
કરતા ચાલે છે એજ નિર્ણય પ્રો. કુંક્સે, ડેનીઅરે, ધણાએ, પ્રસિદ્ધ
જણાવ્યો છે. ત્યારે એમજ સિદ્ધ થયું કે પ્રોટાઇન, ધર, વાયુ, પ્ર-

• જાટલું નહિ, પણ ગુરુત્વાર્પણરૂપ મહાનિયમના ઉપરે ગોધર

વાહી, જડ, એમ સૃષ્ટિકર્મમાં પદાર્થગતિ હોવી- જોઈએ; બધું એક
અદૈત પ્રોટાઇલનું જ રૂપાતર છે. વળી ગુરુત્વાકર્ષણાદિ પણ જ્યારે
નિર્મૂલ થઈ ગયાછે, ને પ્રોટાઇલ-અણુનો વાદ સિદ્ધ થયોછે, ત્યારે હવે
અદૈતરાદે શી ગુનેગારી કરીછે કે તેને વૃદ્ધેમ કહો છો? અવર્ણ્ય અણુ
(પ્રોટાઇલ નહિ, પણ તેથીએ દૂર અને પછી પ્રકૃતિદ્વારા આકાશ
(પ્રોટાઇલ-ધર), તેમાંથી વાયુ, તેમાંથી તેજસ, તેમાંથી અપ,
અને તેમાંથી પૃથ્વી, એ કેમ કયો બુદ્ધિમાન ખોટો કહી શકે? અને
ગુરુત્વાકર્ષણના મહા નિયમનું જ્યારે ચત્તુ થયું છે, જ્યારે ચૈતન્ય-
નાનું જડ કોઈ પાશ્વર્ય જડવાદી પણ સિદ્ધ કરી શકતો નથી, ત્યારે
એજ અવ્યાકૃત સત્ (અણ) ના ચૈતન્યાશ્રયના વિવર્ત અને જડાંશના
પરિણામથી સૃષ્ટિ માનતાં શો બાધ આવે છે? બાધ તો નથીજ, ઉનટી

હવે નારાજ થયા છે ને પ્રખ્યાત ન્યુટનની આખર લેવા ખેડા છે. કહે છે
કે ગુરુત્વાકર્ષણ એવા નામ માત્રથી કાંઈ ખુલાસો થઈ શક્યો મનાય એ
બુવન-છે. સૂર્યમાંથી અજવાળું આવી ગરમી પેદા થાય છે એને ઉષ્ણતા
કે અગ્નિ ગમે તે નામ આપવાથી તે અગ્નિ સાથી થાય છે એ મુદ્દાની વાત
રૂપરૂ થવામાં લેશ પણ સહાય મળતી નથી. એવનું ગુરુત્વાકર્ષણનું પણ
જાણવું. પદાર્થો એક બીજાને ખેંચવાના સ્થૂલ વળનના પ્રમાણમાં આકર્ષી
શકે છે એ વાત તો બધા જાણે છે, પણ તેને ગુરુત્વાકર્ષણ એવું નામ આ-
પવાથી, તે કેમ ને શા કારણથી આકર્ષે છે, એ વાતનો ખુલાસો કયાં થયો?
વળી પ્રેતાવાહનાદિ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગોમાં ભારેમા ભારે વસ્તુઓ પૃથ્વીપર
અધર ઉભી રહે છે, ત્યારે વળનને અનુસરી આકર્ષણ થાય છે એ નિયમનું
સ્વરૂપ પણ ઉપજી વળ્યું. આમ ગુરુત્વાકર્ષણને પણ જળે આદી આવી
છે, ને આપણા ઋષિઓ મહોપમહાદિ તથા વસ્તુમાત્રને શુવ, પ્રાણ, ચૈતન્ય,
અર્પી તે ચૈતન્યને લીધે તે બધાં અન્યોન્યને આકર્ષે છે એમ કહે તો તેમાં
તેઓ ન્યુનનો લેશ પણ અપરાધ કરતા નથી, હલકા વધારે સત્ય વાત કહેછે.

ખુબી, યુક્તિ, ન્યાયપુરઃસરતા, અને અનુભવસિદ્ધતા, એ વાદમાં આવી, ત્રાપિઓના ગૂઢ ગાનના આપણને એલા બનાવે છે, પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓ જીવરહિત જડને—પ્રોટાઇલને—સૃષ્ટિસર્ગ માટે ગતિમાન થતું શી રીતે માને છે? સ્વતઃજ, પોતાનામાંજ સ્કુરણ (ડીરેન્સીએશન) થવાથી; ત્યારે અદૈતવાળા પણ એનું એજ કહે છે, એ સ્કુરણને વાયુ એવું નામ આપે છે; ને જડ ચેતનના અનન્યત્વમાથી વાયુદ્વારા શબ્દ-બ્રહ્માદિ ક્રમ કહી ઉલટું વધારે સમુક્તિક ને સાનુભવ બોલે છે. પુરાણમાં પણ એનુંજ સમુદ્ભવનાદિથી વર્ણન છે. પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓ કહે છે કે સ્વતઃ સ્કુરણથી કાષ્ઠક ચેતાભાસવાળી ગાદરૂપતા (નેબ્યુલા) થવા માટે છે*, ને તે, કણા તે રૂપાતરો પામતે પામતે, સ્કુરણરૂપ ગતિદ્વારા, સ્પૃશ્યભાવ પામી, ગ્રહમંડલાદિ ગોળરૂપે જામે છે. આનુંજ નામ દુગ્ધ સમુદ્રનું મંથન, ને રત્નોનો ઉદ્ધાર અનંતકેપર સૂતેલા નારાયણ પણ પ્રોટાઇલ કરતા વધારે રહસ્યરૂપ તત્ત્વાર્થના બોધક છે, તે સ્વાયંભૂ બ્રહ્માને બળવા એજ જીવરહિત પ્રોટાઇલને નમવા કરતા મોક્ષસાધક છૌં, સમુક્તિક છે, પરમ સત્ય છે. એમજ ધ્રુમકેતુઓનાં બમણ, તેમની સ્થિતિ ઇત્યાદિ, તેજ ઇંદ્રજિત્રાદિ વેદ-સૂકતો છે; જડચેતનના રહસ્યના પરમાર્થતત્ત્વના રૂપક દેવદાનવાદિ સંગતિઓ છે. ગ્રહવ્યવસ્થા યજ્ઞ ગર્ભઃ સૂર્ય એક સ્થિર ગ્રહ, અને તેની પાછળ દુરતા શુક્ર, બુધ, પૃથ્વી†, મંગલ, બૃહસ્પતિ ચંદ્ર એમ

હુ કેમકે એકલું જડ સ્વતઃ પણ પ્રવૃત્ત કેમ થઈ શકે? એજ જડવાદમાં વિરોધ છે, તેને જડચેતનાત્મક બ્રહ્મા માનનારા સદૈન્યમાં પરિહરે છે.

* એજ પ્રખ્યાત કેન્દની 'ગેસ થીઅરી' અથવા 'નેબ્યુલર થીઅરી.'

† જુઓ પુરાણાર્થ માટે પ્રકરણ. ૭.

‡ રાહુ અને કેતુ એ માત્ર પૃથ્વીના વિશુલવૃત્ત અને રાશીચક્રના ગોલનં

અડો કપા, એનાંજ, પુરાણકથાઓ રૂપક છે, ને લાખગણા રહસ્યનાં
ખોદક છેડે. અનંત તારાગણ પણ એક એક સૂર્ય છે, ને તે તે
સૂર્યના અનંત સૂર્યમંડલ છે, એવો નિમિત્ત પણ આજકાલ થઈ ચુક્યો
છે, અને પ્રખ્યાત ફ્રેંચ ખગોલવેત્તા ફ્લેમેરિઓન વગેરે ધણા શોધકોએ
આખા બ્રહ્માંડના સૂર્ય તથા ગ્રહોને, આપણી પૃથ્વી જેમ વસતિવાળા
છે તેમ, પોતપોતાનાં હરાપાણીને અનુકૂળ વસતિવાળા સિદ્ધ કર્યા છે.
એમ પણ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ ગયું છે કે ગ્રહસૂર્યોદિ અન્યોન્યને અનેક
અસરો કરી શકે છે, અને આપણા ગ્રહમંડલપરતે તો તે મંડલનો
રાજા સૂર્ય બહુ બહુ રીતે આખા મંડલનો અને વિશેષ કરી આપણી
પૃથ્વીનો ખરો આધારરૂપ છે*. આટલુંજ નહિ, પણ આપણી પૃથ્વીની
આસપાસ ફરનાર ચંદ્ર, તથા બુધ, શુક્ર, ગુરુસ્પતિ આદિ સર્વ
ગ્રહો, અન્યોન્યને તેમ સવિશેષે પૃથ્વીને વિવિધ અસરો કરી શકે
છે, એ પણ સર્વ માન્ય સત્યરૂપે ગ્રંથપાત્ર છે. આટલે સુધી ન્યારે
પાશ્ચાત્ય જડરાદીઓ સ્વીકારવા લાગ્યા છે, ત્યારે આર્યજાતિઓના

ન્યા કમણ છે તેનું રૂપાંતર છે એજ સંક્રાન્તિઓ છે, ને તેને અમેજમદ
'નોડ' કહે છે. ગ્રહણાદિ સમયે જે આવડછેટ આદિ વિચાર છે તે 'પ્રાણ
વિનિમય' નો વિષય છે માટે તે દ્વારા વિચારવો. સપ્તગ્રહ અને સૂર્ય એજ
આદિત્યનો સપ્તમુખી અર્થ.

ફે ચુરનોસ અને નેપચ્યુન પણ જાણીઓ નહિજ બહુતા હોય એમ
માગ્યે સમજે. જુઓ પ્રકરણ ૭-વેદમાજ તેનો પુરવો છે પણ એ ગ્રહો
આપણી પૃથ્વીને કાંઈ અસર કરી શકતા હોય એમ માનવાના પુરતા કારણ
નથી અર્થાત્ તે અન્ય સૂર્ય મંડળમા હશે એમ અનુમાનાય છે માટે તેમને
જ્યોતિષીઓએ ગણતરીમાં લીધા નથી.

* દાખર યંત્રનો અંશ-ધી સન

સામલોક, તેતે લોકસ્થ દેવગન્ધર્વાદિ, અહોની જંતુમાત્રના સુખદુઃખા-
દિકિપર અસર, ઇત્યાદિ વાતોને શા મટે હસે છો ? જીવરહિત
જડમાત્રથી વ્યવસ્થા કરનારા પડિતગજ જડવાદીઓને, ચૈતન્યરૂપ
જડથી એની એજ વ્યવસ્થા અનેકગણી સત્ય રીતે સમજાવતા
ઋષિઓ હસે તો શો બાધ છે ? સૂર્યથીજ સર્વ અહોના અને પૃથ્વીના
જીવનનો સંભવ છે, અને આપણા ચંદ્રથી આપણી પૃથ્વીનો નિર્વાહ
છે, ત્યારે સૂર્યરૂપ વિધ્યુને પૂજી, તે સ્થાનનેજ ગોલોક, વૈકુંઠાદિ સ્વ-
ર્ગરૂપે ભજી, ચંદ્રને પિતૃસ્થાન ગણી, વૈવસ્વતાદિ મનુષી પોતાનો
ઉદ્ભવ સમજી, શુક્ર બૃહસ્પત્યાદિને દાનવ દેવાદિના ગુરુ માની, પર-
મરહસ્યને ઉપાસતા ઋષિમુનિઓના જ્ઞાનને હસવાનું કારણુજ ક્યા
છે ? પણ તેમના કરતા, અને અર્ધાચીન સમુદયમા તેમને રથાને કરા-
વે । પાશ્ચાત્ય શોધકો કરતા પણ, જે વધારે ડાલ્યા હોય તેને ગમે તેમ
માનતા કોણ નિવારણ કરી શકે એમ છે ? સત્ય પોતે પણ તેમના
આગળ તો પાગલું છે । પરમશિવના તૃતીય લોચનમાની જ્વાલા હવે
સુધારાને શોધી દહિન છે, કાર્તિકેયનો પ્રહાર ખમવો દુઃસહ છે.

† પૃથ્વી ગાત્ર છે, તથા ફરે છે, સૂર્ય તેમ ફરતો નથી, ઇત્યાદિ વાતો
આર્યશાસ્ત્રમા ક્યા છે ? એમ કોઈ પૂછ્યો, તો તેને અમારે શાસ્ત્રશાસ્ત્રને
સૂર્યસિદ્ધાંતજ બતાવવાનો છે. અહોની, પૃથ્વીનાં માણસને અસર લાગે એ
જ્યોતિષરહસ્યને સુધારાવાળા વહેમ દહે છે, પણ જે મહો અન્યોન્યને અસર
કરે, પૃથ્વીના જાડપાન, પાણી (ભરતી ઓટ), હવા, રોમ, ઇત્યાદિને
અસર કરે, તેજ મહો તેજ પૃથ્વી ઉપરના માણસને અસર ન કરે એ કેવી
વિરુદ્ધ અને હાસ્યકારક વાત છે ? માણસ શું વિશ્વનિયમની બદાર છે કે તે
મહાદેવની અસરથી મુક્ત હોય ? એ સંબંધે પણ મીઠા પ્રેરનારના લેખ
વાંચવા યોગ્ય છે.

એજ શિર, એજ કૃતિકાપુત્ર (હાલનો 'માર્સ-મગવ') તે પણ અનાદિ
ગ્રહવ્યવસ્થા અને સહારસ્થિત્યાદિ રચૂલ વ્યવસ્થાના બોધક છે*

પણ આ પ્રમાણે આપણે જે વ્યવસ્થા કહીએછીએ તેને કેટલો
કાલ વીત્યો હશે? એનું ઉત્તર એટલુંજ છે કે "કોણ કહી શકે?"
પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓ પણ એક એકડો કે બગડો માઠી તે ઉપર ચાર-
પાચથી નવ દશ કે અગીઆર મીડા ચઢાવતા સુધી પણ ડરતા નથી†
આપણી પૃથ્વી એકલીનેજ ચયાની જ્યારે આવી કલ્પનાઓ છે તો એ
પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોદ્ભવ ચયાને કેટલો કાલ વીત્યો હશે? એ બાન-
તના શોધનું પણ પાશ્ચાત્ય શોધકોએ જીઓલોજી (જૂસ્તર) નામે શાસ્ત્ર
પ્રખ્યાત અગરેજ ચાર્લ્સ હાયલના વખતથી, વધારે વિશ્વાસ કરવા
લાયક રીતે, વિસ્તાર્યું છે. એમા પૃથ્વીના પ્રાચીન સ્થાનોના સ્તરનો સ
ક્ષમ શોધ કરેલો છે, ને તેતે સ્તરમા મળી આવતા વૃક્ષપ્ષ્નાદિના આમર
ઉપરથી ધણીક કાલ-યુગ-બધ્યા છે‡. એ વિભાગો એકલાજ એ*

* આધ્યાત્મિક રહસ્ય તો પ્રકરણ ૭ મામા આપેલું છે પાશ્ચાત્ય
સાયન્સે પણ માન્ય છે કે આખું સૂર્યમંડલ કૃતિકામાના આલસીઓન
નામના તારાની પાછળ ફરે છે ને આલસીઓન કોઈ કંપે પણ મૂંઝે થઈ
જતા આપણે સૂર્ય તેનો નાનો મદન થશે કે લય પણ પામશે ! !

† આપણી પૃથ્વીનો ગાલજ ક્યારે ઠરો પગ વસવા યોગ્ય થયો હશે
એ વિષે નાના પ્રકારની કલ્પનાઓ છે પ્રોફેસર હક્લી, ટોમસન, ૧૦૨
૨૫-૩૦ અબ્જ કે કરોડ કે ગમે તેમ કહ્યાઓ વાગે વારે આપે છે

‡ પ્રોમોર્ડિઅલ { લોરેન્સીઅન | આ ૧
કેમબ્રીઅન | તે જુદા
સીલુરીઅન | એમ અ

૧૭

મન્વંતર જેટલા થવા જાય છે, પણ જ્યારે પૃથ્વીને મૂકી, ખીજા મહાદિ તથા ખીજાં સર્વ મહાદિની રચનાનો સમય વિચારવા ભો-
ક્ષીએ ત્યારે તો અનંત કલ્પ જેટલા વર્ષો હિસાબમા લેવા પડે.
આમ ગણતરી કરતા આપણા શાસ્ત્રોના કલ્પ, મન્વંતર, યુગ એ બધું
કેવળ વાસ્તવિક અને સત્ય જણાય છે, પણ કોઈને હજી શંકા થશે
એ કલ્પ મન્વંતરોમા આગળ ઉપર આવીજ સૃષ્ટિઓ થઈ ગયાનું
લાખ્યું તેને હાલના પશ્ચાત્ય શોધ—જે પ્રમાણે મનુષ્યોત્પત્તિ નો માત્ર
કલાહનંદરી યુગમાજ, છેલા એક લાખેક વર્ષમાજ જણાય છે—તે ક્યા
ટેકા આપે છે ? આ શંકા પણ વગર વિચારે કરેલી છે. પશ્ચાત્ય

પ્રાદ્યમરી	{	દીવાનીઅન કોવ	૭૦, ૪૨, ૧૫, ૫, અને અર્ધો, હજાર કુટ છે.
	{	પરમીઅન	હવે એવી પણ કલ્પના ચલાવે છે—પણ તે ક
સેકડરી	{	ટ્રાંસિસિક	વલ કલ્પનાજ છે, કે હસો કુટનો સ્તર ખં-
	{	જ્યુરસિક	ધાર્તા એક લાખ વર્ષ વીતે છે, તો તકતુ-
	{	ક્રીટેસીઅસ	સાર આ સ્તરનાં વર્ષ એક મન્વંતર (૩૦૬,
ટર્શીઅરી	{	ઇએસીન	૭૨૦,૦૦૦) જેટલાં (૨૨,૧૦૦,૦૦૦) થવા
	{	માએસીન	જય એમાં પણ જ્યારે એમ યાદ કરીએ
	{	પ્રાએસીન	કે જૂસ્તરવાળાના વર્ષ તો કેવળ પૃથ્વીના
કલાહનંદરી	{	પેશીએલીથીક	મહાજ પાછીનાં છે, તે મન્વંતરનાં તો સૂર્ય
	{	નીએલીથીક	ચંદ્રદ્વારા પૃથ્વી વિસ્તરવાના પ્રારંભનાં
	{	ક્રિસ્ટોરિક	

છે ત્યારે જે તફાવત જણાય છે તે નજીવો નહિ પણ ખરો અને વાસ્તવિકજ
લાગે હવે વિચારો કે જ્યોત્સોજને માનવી કે મનુને નમણું. ખાઈબલ તો
આપણું ખાનુએજ રહ્યું.

† પ્રખ્યાત કુવીઅરે તો અમુક કલ્પને તે કલ્પની અમુક સૃષ્ટિ એવું
સ્વીકારેલું છે જે સ્પષ્ટ રીતે આપણાં કલ્પાદિને મળતુંજ છે.

એજ શિવ, એજ કૃતિકાપુત્ર (હાલનો 'માર્સ-મંગલ') તે પણ અનાદિ
અહમ્મવસ્થા અને સહારસ્થિત્યાદિ રમૂલ વ્યવસ્થાના બોધક છે*

પણ આ પ્રમાણે આપણે જે વ્યવસ્થા કહીએછીએ તેને કેટલો
કાલ વીત્યો હશે? એનું ઉત્તર એટલુંજ છે કે “કેણુ કહી શકે?”
પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓ પણ એક એકડો કે બમડો માડી તે ઉપર ચાર
પાચથી નવ દશ કે અગીઆર મીડા ચઢાવતા સુધી પણ ડરતા નથી†
આપણી પૃથ્વી એકલીનેજ ચયાની જ્યારે આવી કલ્પનાઓ છે તો એ
પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોદ્ભવ ચયાને કેટલો કાલ વીત્યો હશે? એ બા-
તના શોધનું પણ પાશ્ચાત્ય શોધકોએ જીઓલોજી (ભૂસ્તર) નામે સાસ્ત્ર
પ્રખ્યાત અગરેજ ચાર્લ્સ લાયલના વખતથી, વધારે નિશ્ચય કરવા
લાયક રીતે, વિસ્તાર્યું છે. એમા પૃથ્વીના પ્રાચીન સ્થાનોના સ્તરનો સ.
ક્ષમ શોધ કરેલો છે, ને તે સ્તરમા મળી આવતા વૃક્ષપદાર્થના આધાર
ઉપરથી ધણુક કાલ-યુગ-બધ્યા છે‡. એ નિભાગો એકલાજ એ*

* આધ્યાત્મિક રહસ્ય તો પ્રકરણ ૭ મામા આપેલું છે પાશ્ચાત્ય
સાયન્સે પણ માન્ય છે કે આજુ સૂર્યમંડલ કૃતિકામાના આલસીન્જોન
નામના તારાની પાછળ ફરે છે ને આવસીન્જોન કોઈ કદવે પણ સૂર્ય થઈ
જતા આપણો સૂર્ય તેનો નાનો અઢળ ધરો ૨ હય પણ પામરો † ।

† આપણી પૃથ્વીનો ઓલજ ક્યારે કડો પડી વસવા યોગ્ય થયો હશે
એ વિષે નાના પ્રકારની કલ્પનાઓ છે પ્રોફેસર હક્સલી, ટામસન, વગેરે
૨૫-૩૦ અબ્જ કે કરોડ ૨ ગમે તેમ સખ્યાઓ વારે વારે આપે છે

‡ પ્રોમોર્ટિઅસ {	હોરેન્શીઅન	આ પ્રમાણે જે પાચ વિભાગ કયાં છે તે જુદા જુદા સ્તરને આધારે કર્યાં છે. એમ અનુમાન બાંધે છે કે એ પાચ સ્તર
	ક્રમશીઅન	
	સીલુરીઅન	

મન્વંતર જેટલા થવા જાય છે, પણ જ્યારે પૃથ્વીને મૂકી, ખીન મ-
હાદિ તથા ખીન સર્વ મંડલાદિની રચનાનો સમય વિચારવા ભે-
સીએ ત્યારે તો મન્વંત કલ્પ જેટલાં વર્ષો હિસાબમા લેવાં પડે.
આમ ગણતરી કરતા આપણા શાઓના કલ્પ, મન્વંતર, યુગ એ બધું
કેવળ વાસ્તવિક અને સત્ય જણાય છે, પણ કોઈને હજી યંકા થશે
એ કલ્પ મન્વંતરોમાં આગળ ઉપર આવીજ સૃષ્ટિઓ થઈ ગયાનું
લખ્યું તેને હાલના પશ્ચાત્ય શાધ—જે પ્રમાણે મનુષ્યોદ્ભવિત નો માત્ર
ક્રાઈનરી યુગમાજ, છેલ્લાં એક લાખેક વર્ષમાજ જણાય છે—તે ક્યા
ટેકા આપે છે ? આ શંકા પણ વગર વિચારે કરેલી છે. પશ્ચાત્ય

પ્રાદ્યમરી	{ ડીવાનીઅન કોલ	૭૦, ૪૨, ૧૫, ૫, અને અર્ધો, હજાર કુદ છે.
સેકંડરી	{ પરમીઅન ટ્રાએસિક જુરેસિક ક્રીટેસીઅસ	હવે એવી પણ કલ્પના ચલાવે છે—પણ તે કે વલ કલ્પનાજ છે, કે છસો કુદનો સ્તર જ- ખાતાં એક લાખ વર્ષ વીતે છે, તો તદનુ- સાર આ સ્તરનાં વર્ષ એક મન્વંતર (૩૦૬,
ટર્શીઅરી	{ ઇઓસીન માઓસીન પ્લાઓસીન	૭૨૦,૦૦૦) જેટલા (૨૨, ૧૦૦, ૦૦૦) થવા જાય એમાં પણ જ્યારે એમ યાદ કરીએ
ક્વાર્ટર્નરી	{ પેસીઓસીથીક નીઓસીથીક હિસ્ટોરિકલ	કે ખૂસ્તરવાળાના વર્ષ તો કેવલ પૃથ્વીના મંડાણ પહોંનાં છે, ને મન્વંતાનાં તો સૂર્ય ચંદ્રદ્વારા પૃથ્વી વિસ્તરવાના પ્રારંભનાં

છે ત્યારે જે તફાવત જણાય છે તે નજીવો નહિ પણ ખરો અને વાસ્તવિકજ
લાગે હવે વિચારો કે જીઓલોજીને માનવી કે મનુને નમવું. બાઈબલ તો
આપણું બાબુએજ રહ્યું.

† પ્રખ્યાત કુવીઅરે તો અમુક કલ્પને તે કલ્પની અમુક સૃષ્ટિ એવું
સ્વીકારેલું છે ને સ્પષ્ટ રીતે આપણાં કલ્પાદિને મળવુંજ છે.

જીઓલાજના શોધ ઉપરથી* એમ સિદ્ધ થયું છે કે આટલાન્ટિસ, લેમુરીઆ, એવા અનેક મહાદ્વીપ—ખડ—પ્રાચીન યુગેના—ઇઓ-સીન માયોસીન આદિ સમયમા—હતા ને નાશ પામ્યા?. આવાત સિદ્ધ કરવાના અનેક ગ્રંથો લખાયલા છે, તેમા એકે એટ્લેસ્ટી પશુ લખ્યું છે કે આટલાન્ટિસના પ્રલય પછીજ આર્યાવર્ત બધાયો છે, ને આટલાન્ટિસના રાક્ષસોના જે જાનવલ્લભાન વિધાકલાદિ પરમેશ્વર હતો તેનોજ મેષ્ટક અશ આજે યુરોપદ્વારા વિસ્તરવા લાગ્યો છે †. અર્વાત હાલમા જે રોધ પ્રવર્ત્યા છે તેવા આગળ પશુ હતા, અને પુરાણોમા વિમાન અને અજન્યજની વાતો છે તે ગપાટા નથી, ન-ક્ષત્રો કલ્પના નથી, કલ્પ મન્વતરાદિ સગતિ અને તે તે હાલના મનુષ્યાદિની વાત વાતમાત્રજ નથી, એમ સ્વતંત્ર સિદ્ધ થાય છે વળી એમ પશુ ધણી ગ્રીક લેખકોએ તથા આર્યાચીન શોધકોએ જ-ણાવ્યું છે કે છેક ઉત્તરેનું આગળ એકવાર સૂર્યન કિરણ માથે આની ચક્તતા હતા‡, અને પ્રલયાદિથી ફેરમારો થતા હાલ તેમ થઈ શકે

* તેમજ પેરીઓન્ટોગોજીથી પશુ હસ્તર જે વર્ગેની મૂર્તિઓએ આ વાતની બહુ સારી સામ્ય આપી છે

† તેને ની નામના શોધકનો ગ્રંથ—આટલાન્ટિસ આટલાન્ટિસનો મેષ્ટ ખડ એજ લક્ષ રાવણાદિની વાત દબે ખરી માનગો ? અને ત્યારે એવા અનેક ખડાદિ થયા છે ને ગયા છે ત્યારે વેદવિદ્યા અનાદિ કહેવાય છે ને યુગે યુગે ફરીથી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે એમ ક્ષષિકો કહે છે તે પશુ ખરજ માનવાની જરૂર છે ? મુક્તિ અનાદિજ છે, મેક્ષમૂલરાદિ કહે છે તેમ બાલ આપણવત્ કેવલ ચાર પાંચ દબર વર્ષ ઉપરના જન્મથી મનુષ્યોના વિચાર ની પ્રયમારતિ નથી

‡ એના પરાવામા જીઓલોજવાળા એજ જતાવે છે કે ઉત્તર મુવ આગળ

નથી. પ્રલાયદિ યવામાં પણ પૃથ્વીની ત્રિજ્યામાં વારંવાર ફેરફારો થાય છે એજ મુખ્ય કારણ શોધકોએ સ્વીકાર્યું છે. આમ જ્યારે સ્વીકારોછો ત્યારે, પુરાણોનાં સપ્તદ્વીપ, સપ્તસમુદ્ર, અને કલ્પ મન્વંતરાદિ બધું ખરું જ પડે છે; એટલું જ નહિ પણ મેરુરૂપ ધ્રુવ (જે પૃથ્વીની ત્રિજ્યા અનેક વાર ફેરે, અર્થાત પ્રલય થાય, તો પણ મલ્લનાર નથી) ને સ્વર્ગ માની, દેવાદિનો વાસ-સહિતું પ્રાણુસ્થાન-તેને જ ગણવાની જરૂર જણાય છે*.

આટલે સુધીની વાત તો દીકજ છે, પણ હજુ મનુષ્યને કેટલાં વર્ષ પર પ્રથમ પેદા થયું માનવું એનો નિશ્ચય સમજાયો નહિ. જી-ઓસ્ટ્રોલોના શોધપ્રમાણે એમ માનવામાં આવ્યું છે કે છેક પાંચમા કાલવિભાગમાં—ક્વાર્ટર્નરી પીરીઅડમાં—મનુષ્યનો પ્રથમ સંભવ જણાયો છે. પણ આજ વાતને ધણા શોધકો માનતા નથી ને એમ કહે છે કે જ્યારે ટર્શીઅરી ને સેંકડરી પીરીઅડમાં વૃક્ષપક્ષવાદિ યવા મા-નોછો, ત્યારે તેજ સમયમાં મનુષ્ય પણ નતિજ હોય એમ માનવાને શો આધાર હો ? પણ એ વાતને ઈનકાર કરનાર પણ ધણા શોધ-

જે વૃક્ષ પક્ષવાદિ છે તેજ મધ્ય સુરોપમાં આકૃષ્ણ ઉપર પણ જડ્યા છે, ત્યારે અનુમાન થાય છે કે કોઈ પ્રવચ સમયે (એસિયલપિરીઅડ) એ બધાં ઉત્તરથી આવી આકૃષ્ણ જેવા ઉચ્ચ પ્રદેશમાં રહેવા ને પાછાં જઈ સહેલાં નહિ, તથા આકૃષ્ણની ઠંડી હવામાં જીવી શકેલા.

● મન્વંતરે મન્વંતરે મુવાદિ બદલાય છે કેમકે તે વખતે સૂર્ય મંડલજ અન્યથા થઈ જાય છે, એ સંજતિ પણ હવે રહસ્યરૂપ સત્ય તરીકે વિચારો.

† હુમન સ્પીશીઝ એ મંચ જુઓ. એ મંચકર્મીનો ઉક ટર્શીઅરી સમયને આરંભે મનુષ્યોદ્ભવને સંભવિત ગણવાનું વલણ રાખે છે.

કો છે જેમા ડાર્વિન, હિકેલ, સ્પેન્સર, હક્સલી આદિને† ગણુ-
વામા આવેછે. તેઓ, સુઓલોજ (પ્રાણીવિદ્યા) તથા ઓ-
રેની (ઉદ્ભિજનશાસ્ત્ર)—આગ્રોલોજ (જીવનશાસ્ત્ર) ‡—ને આધરે
જણાવેછે કે જડચેતન એ બેદ મિથ્યા છે, ને જડમાત્રથીજ ચેતન
પણ ઉપજેછે, મૂલ સહિસર્ગની અનંત જલમયતામા મિદુ જેના
અવ્યક્ત રૂપે બધાતે બધાતે સર્વ—વૃક્ષ પ્રાણ્યાદિ—તેમાથી વિસ્ત-
ર્માંછે એ મિદુરૂપ અવ્યક્ત પદાર્થમાથી* એક તરફ વૃક્ષાદિ ને તેની
અનંતયોનિ થઇ, ને ખીજી તરફ માછના, કચ્છ સર્પાદિ, ચતુષ્પાદ
અને મનુષ્યાદિ ઉત્તરોત્તર ક્રમે વિસ્તર્યાં. આમ થયું છે એટલે કવા
દર્નરી સમયમા પણ છેક છેલા હીસ્ટોરીકલ પીરીઅડમા મનુષ્યો
પોતાના રૂપની પરાકાઠાને—ઓગણીસમી સદીના મુધારાને—પહો
આછે, પૂર્વે તેણે હતુંજ નહિ, માણસ પણ હતા નહિ મનુષ્યનો અવતાર
પશુગેનિથી માનતા પણ આ શોધકો વાનરયોનિને મનુષ્યની પૂર્વ-
યોનિ માને છે તેઓ એમ સાખીત કરેછે કે મણુસના ગર્ભાશયમા
નવમાસમા જે ક્રિયા બને છે તે ક્રિયા ઉપરથી મનુષ્યમાત્ર મૂલ કીચે
કીચે ક્રમે પેદા થયાછે તેનું અનુમાન કરી શકાયછે, કેમકે વરતુમાત્ર
પોતાના પૂર્વજનું રૂપાતર હોયછે (હિગિડિટી), ને તેને તે રૂપાતર
કે હરનાર તેની આસપાસની સ્થિતિ, અર્થાત્ તેને જીવવામાટે
અનાવવી પડી યોજનાઓ અને તેમા, સમલનોજ નિર્વાહ અને

† અગ્રે લખવામા આવેછે તેનેજ ધર્વોલ્યુશન કહે ■ ત્રયોમા નુઓ
હિકેલનો હિસ્ટરી ઓફ કીએશન, ઓસ્કાર સ્મીટનો ડાક્ટ્રીન ઓફ ડીસેન્ટ,
ઇત્યાદિ

‡ જેને એનેટોમી, ફિજિઓલોજી (શારીર) થી પણ સમર્પિત કરે છે.

• મોનીસોન, એમીબા ઇત્યાદિ

નિર્જલનો નાશ એ નિયમ—‘ નેચરલ સીલેક્શન’—એજ છે મનુષ્યનાં ગર્ભાશયમાં પણ ગિંદુ-સપુગ્ધમત્સ્યાકાર-સર્પાકાર-ચતુષ્પાદાકાર-મનુષ્યાકાર, એમ ક્રમ અનુભવાયછે, માટે માણસ આ બધી યોનિમાંથીજ થયેલું છે, કેમકે પૂર્વજનાં સ્વરૂપ તેનામાં આગ પ્રકાસે (‘એ-ટોવઝમ’). આમ મનુષ્યનો પાસેનો પૂર્વજ કોઈ ચતુષ્પાદ છે, ને ધણું કરી વાનર હોવો જોઈએ, એવું, માનેછે. આ વાતને બધી રીતે સ્વીકારતાં છતાં તેના એક અંશને કેટલાક તદ્દન ખંડે છે. મનુષ્યોદ્ભવની યોની સ્વતંત્રજ રાખે છે, ચતુષ્પાદથી માનતા નથી, ને તેમાં પણ વાનરથી તો જરાપણ કબુલ કરતાં નથી*. મનુષ્યોનાં કોઈ અન્ય

† હિકેલ વગેરે એવી એક પણ વાનરોનાં જતાવી શકતા નથી, પણ સંભવ માત્ર સ્વીકારે છે. મનુષ્ય અને વાનર વચ્ચેનો ખાટો એટલો વિસ્તારવાળો છે કે તે ઉપર પૂલ નાખી સંબંધ કરવો અસાધ્ય છે, છતાં વચમાં એક કદિપત વાનરોનાંને ગ્રાહ્ય છે ને તે હાલ નાશ પામી ગઈ છે એમ કહી, મનુષ્યના પૂર્વજરૂપે તેને ગણે છે. (જુઓ આની નીચેની નોટ).

* બોધરેમંડ, હેમી, ડી હ્વાટ ફેલ્સ, વગેરે પ્રખ્યાત શોધકો આ વિરુદ્ધ મતમાં છે. જુઓ જુમન સ્પીશીઝ નામે ગ્રંથ. તેઓ ઘણી તકરારો કરે છે, તેમાંની મુખ્ય એ છે કે વસ્તુગત્યા રૂઢવાં તથા ચલવાની અનુકૂલતાવાળા અવયવનું પ્રાણી (વાનર), હજુ રહી ચાલે તેવા અવયવવાળું (માણસ) થાય, એ કોઈ કાલે સંભવે નહિ, તેમજ અધાપિં સુધી કોઈ એવી વાનરોનાં હોવાનો પૂરાવો મળ્યો નથી કે જે જંગલી માણસને પણ જરા એમ જાણતી આવતી હોય. વળી માણસનાં બુદ્ધિઆદિ વિચારીએ અને તેને પણ વાનરની બુદ્ધિઆદિથી હદબલ્યાં ગણવા બેસીએ તો તેમાં પણ ભયંકર તફાવત છે: જંગલીમા જંગલી માણસનું બુદ્ધિસ્થાન (મગજ), સુધરેલામાં સુધરેલા વાનરના બુદ્ધિસ્થાન (મગજ) કરતાં ત્રણગણું વધારે હોય છે.

ચોનિથી થઈ કે પોતે સ્વતંત્રજ એક ચોનિ છે એનો સ્પષ્ટ નિશ્ચય એ પ્રકારે કરે છે: કોઈ કહે છે કે મનુષ્યચોનિ કયી ચોનિમાંથી થઈ એ અમે જાણતા નથી; કહે છે કે મનુષ્યચોનિ સ્વતંત્રજ ચોનિ છે, ને અનાદિથી આદ્યઆદિદ્વારા વિસ્તરી છે.

હવે પાછા ઋષિઓને યાદ કરો. સુધારાના ઋષિઓની વાત કહેવાઈ ચૂકી. ખીયારા બોળા કુધારાવાળા ઋષિઓને હવે બોલવા દો. આટલાન્ટિસ વગેરેના ઉદય અને પ્રલયાદિ સ્વીકારી સુધારાના ઋષિઓ પુરાણોના ઋષિઓનાં સમદ્વીપ, મેરુ, કલ્પ મન્વંતર, પ્રલય, લંકા, રાવણ, રાક્ષસ, ઇત્યાદિને નમ્યા*. હવે મનુષ્યોત્પત્તિનો વિચાર

હુધ ફીનીઅર નામનો રોધક તો એ ઉપરથી એમ પણ તકરાર કરે છે કે વાનરચોનિથી મનુષ્યોત્પત્તિ માનવા કરતાં તો સિંહાદિથી માનવી ઠીક પડશે કેમકે આ બુદ્ધિ સંબંધી વિરોધ એમ કરવાથી જોઈ જાણ્યારો. (જુઓ 'ડે આફ્ટર ડેય'). પ્રોફેસર મેક્સમૂસર વગેરે એક ખીજ અડચણ ઉમેરે છે કે જોવાની મૂલ ઉત્પત્તિ કેમ બંધ બેસશે? વાનરાદિ પશુની બૂમોમાત્રથીજ કદાપિ પણ માનુષીવાણી ગમે તેવી કેળવણીએ પણ સંભવે એમ નથી: મનુષ્યવાચા માટે તો મનુષ્ય મુખ અને તદ્દનતયંત્ર તથા મનુષ્ય મગજનીજ જરૂર છે. આમ બંધી રીતે વાનરપિતાને રોધકો સ્વીકારતા નથી. ડીકવોટ-ફેલ્ડસ જેવા મહાસમર્થ વિદ્વાને તો એટલે સુધી ઉપહાસ કર્યો છે કે મનુષ્યથી વાનર થયાં માને તો સંભવે પણ એથી ઉલટું તો કદાપિ સંભવે નહિજ. (આમ હોવાનો સંભવ હશે? મનુષ્યથીજ વાનર કોઈ કલ્પ મન્વંતરમાં બુલચુકે પેદા થઈ ગયાં હશે? એમ હોય તો હનૂમાન વગેરે ખરા સમર્થ ચોદ્ધા જેવા હોવાનો સંભવ ખરો થાય; અને ગોકુલ મથુરામાં વાનરને મુગા, અને તેથી દુઃખી, મનુષ્યરૂપે દયાલાવથી પૂજવાની વાત પણ ઠીક બંધ બેસે:—મેરુમખ્લેવેટ્સ્કીતો પોતાના ગ્રંથમાં એમજ સિદ્ધ કરે છે.)

* પ્રકરણ ખીજની આખરે આપણે જે પર્યટ, ઔનઝ, ઇત્યાદિકલ આપ્યા છે તે સ્પષ્ટ રીતે જોટાજ યાય છે.

કરવાનો છે. ત્યારે આટલાન્ટિસ સુધી મનુષ્યોને થયેલા સ્વીકાર્યા છે, ને આટલાન્ટિસજ છેક ઇઝોસીન સમયમા થયાનો સંભવ ધાર્યો છે, ત્યારે મનુષ્યોત્પત્તિ ક્વાર્ટર્ની સમયમા મૂકવી સ્પષ્ટ રીતે પ્રાચીન શોધકોના પોતાનાજ વાદથી ખડિત છે. પશુયોનિમાથી કોઈ મન્વંતરમા તે નહિજ થઈ હોય એમ તો છેજ નહિ. પ્રાચીન ઋષિઓ મનુષ્યને સ્વતંત્ર્યોની માનતાજ નથી, દશ અવતારની યોજનાજ તેનો સ્પષ્ટ પૂરાવો છે, છતાં વાનરયોનિને મનુષ્યયોનિની પૂર્વરૂપ ગણતા નથી; સિંહાદિને ગણીએ (ઈસિંહાવતાર) તો સંભવિત છે, ને હુષ્ક્રીગીઅર પણ આ વાતમા આપણને ટેકો આપે તેમ છે. વળી ગર્ભધારણથીજ ઉત્પત્તિ થઈ શકે, એમ માનવા ઉપરાંત ઇચ્છા-માત્રથીજ પણ થઈ શકે, સ્વતઃ એકથીજ થઈ શકે, એમ પણ માને છે, ને તેમ કોઈ મન્વંતરાદિમા હશે એવું પુરાણો લખે છે, કલ્પના-રૂપ કુધારામય જૂતને પણ, પ્રાચીન શોધકો, જે સ્વતઃપ્રવૃત્તિથી આખા વિશ્વની રચના સ્વીકારે છે અને મૂલના બિદુરૂપ અભ્યક્તમાથી વૃક્ષ પશ્વાદિકારા મનુષ્યોનો વિસ્તાર સ્વતઃપ્રવૃત્તિથીજ માને છે, તેમણે તો જરૂર હાથ પસારીને સ્વીકારી છાતીએ દાખવું જોઈએ. એમજ, એક ગર્ભમાત્રની રચનામાથી આખા મનુષ્યવર્ગની રચનાનું અનુમાન ઉઠાવનાર જડવાદીઓ, પિંડબ્રહ્માડની એ વાતો બતાવનાર ઋષિઓ પિંડગત જગત સ્વયં સુપ્રતિ તુર્યાને, બ્રહ્માડગત સૃષ્ટિ અવાતરપ્રલય મહાપ્રલય અભ્યાકૃત એ રૂપે સમજે ત્યારે, તેમને શા માટે હમે છે*?

† સ્પોન્ટેનીઅસજનરેશન.

* આટલુંજ નથી પણ કારણ, સર્વમ, સ્થૂળ એ ત્રણ દેહ અને અત્માદિ-પંચ કોશ જે સર્વવસ્તુને છે તેનોજ વિચાર પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તામા મોન્ટ-પીથીઅરની મેડિકલસ્કુલવાળા બાયેઝ વગેરે ધરાવે છે, જુઓ, ક્રીગીઅરનો 'ડેઆફ્ટરડેથ' નામનો અથ પ્રકરણ.

અગ્રાનની સીમા છે ? જેણે સત્યને માથે પાણી ફેરવી પોતાની જાત-
નેજ સત્યમર્તિરૂપે કદાપી છે તે ગમે તેટલું હસે તેથી પરમસત્યને
કાંઈ હાનિ નથી. એમજ પૂર્વજનાં રૂપાત્મરૂપે વર્તમાન શરીરને
સ્વીકારવા, તથા વર્તમાન વ્યવહારની પણ, યનાર રૂપાતરને અસર
થાય એ સ્વીકારવું, અને કર્મ વ્યવસ્થામાના પ્રારબ્ધ તથા ક્રિયામા-
ણને હસી પુનર્જન્મનો ક્રમ વહેમરૂપ ઠરાવવો એ ક્યા નિષ્પક્ષપાતી
સત્યશોધકને કોઈ પેદા કર્યાવિના રહેશે ? અનેક આશિર્વાદ હો અમારા
પૂજ્ય મનુ, વશિષ્ઠ, વ્યાસ, યાગરજ્ઞય, શંકર ઇત્યાદિ લક્ષ્યાવધિ
નામોને કે તેમણે, કેવલ અધ જડથીજ બોલતા ચાલતા ને જ્ઞાન
વિચારતા મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ સમજવાના વમળમા છુટાઈ અસત્ય
પૂજનારા સુધારામા ડૂબતા, અમને અદ્વૈતરૂપ સત્યને અડગ ખડગે
વળગાડી બચાવ્યા છે. સમાજો, એ ખડગ ઉપરજ સુધારાનું, જડ-
વાદનું, નાવ ભાગ્યુ છે. મનુષ્યોના અનેક મન્વતરોથી જૂની કરી
શકે છે, અને પ્રાચીન સમૂહમા પણ આવેજ કે એથી ઉત્કૃષ્ટ સુધારો
થઈ ગયો છે એમ માનવાના હવે રપદ ઠાગ્યુ છે. વળી મહોની
સ્થિતિ—પોત પોતાની તેમજ અન્યોન્ય પરત્વે—કાંઈ રીતે બિદ્ય
થતા પ્રલયાદિ સમયે છે, ને તેથીજ યુગ વ્યવસ્થા પણ પરમ-

† પુરાણોની સર્ગત વિશેષે યોગે અમુક મન્વતરાદિની અમુક સૃષ્ટિ,
અમુક રાક્ષસાદિ, ને અમુક મુવાદિ, અમુક ઝીપાદિ-એ ઉપરાંત મનુષ્યોત્પત્તિ
પરત્વે પણ કાંઈ મન્વતર-અમુક મનુ પિતૃઆદિથી વિસ્તાર-ને તે અમુક
અમુક મદતારાજ એ-છાથી / પ્રલોત્પત્તિ કરનાર મનુષ્યોના પણ વર્તુળી
છે તે કેવલ દરિયલ દાવાનો હવે સમય નદિન હાથે આપણામા જેમ
આજપણ સાત મનુ થયેલા દતા છે તેમ મેલાલામાં પણ આદમ ચાર યઈ
ગયા હોવા છે

રહસ્યરૂપ છે, યુગ યુગના પણ મુહિમા હોવાજ નોંધએ ને હોય છે*.

આ પ્રમાણે સર્વથા^૧ વિચારતા જડવાદીઓએ^૨ એક પણ વાત એરી સિદ્ધ કરી ચકા નથી કે જે આર્ય ઋષિઓએ બતાવેલી હોય નહિ. છતાં ઋષિઓના વાદની કેટલી મક્કતા છે ? એને^૩ ગણી, અનત જડવાદીઓ જે વ્યવસ્થા બતાવે છે, તે બધી ચૈતન્યવિનાનું^૪ જડ પોતાની મેલે કરે છે, એ વિરોધ ઋષિઓના બતાવેલા ચૈતન્યવાદમા જરા પણ આવતો નથી; અને વળી જડવાદીઓનો જે મહાશોધરૂપ વિજય ગણાય છે તેના કરતા વધારે રહસ્ય બતાવવામા ઋષિઓ કોઈ પ્રકારે ઉતરતા નથી જડવાદની જે રચના છે તે બધે ખરી હો અને તેને મીઠારો, પણ ચૈતન્યવાદની જે રચના છે તે કદાપિ પશું જડવાદ ખેટી પાડી ચકનારો નથી એટલો તો નિશ્ચયજ રાખજો. આખી સૃષ્ટિએ અનાદિ સૃષ્ટિનાં મહાલયથી જે વાદને સત્યરૂપ સ્વીકાર્યો છે, તેનાથીજ સર્વ વિચાર દોરવો નોંધએ ને બધા નિશ્ચય થવા નોંધએ. જે મહાજડવાદને આધારે મુધારાવાળા શાસ્ત્રોને માથે પગ મુકવા ઉભા થયા છે તે જડવાદજ કા બમે છે ? અંદર અંદરજ અનેક વિરોધથી પોતે પોતાનો નાશ કરી લેછે, તો ચૈતન્યવાદ સામે તો આવી કેમ શકે ? તમારે ચૈતન્યવાદજ સર્વથા સત્ય, સિદ્ધ, અને માન્ય છે. બધી દુનીમાએ અસવથીજ અદ્વૈતરૂપ ચૈતન્યવાદને મહશુ કરેલો છે. એટલે હવે અમે સ્પષ્ટ રીતે એમ બોલીએ કે આખા જગતના ધર્મગુરુ આર્યઋષિઓ છે, અને સર્વમાન્ય એક ધર્મ અદ્વૈત છે તો કોઈ એ વાતને અમાન્ય ગણશે નહિ અને ન્યારે

* જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ પાર ત્યાં કલિયુગના પ્રવેશ, મધ્યાન્હ, અને અતના મહાદિની વ્યવસ્થા આપેલી છે

ચૈતન્યવાદજ સિદ્ધ ઠયો ત્યારે જીવ, પુનર્જન્મ, કર્મ, ધર્મ, સર્વે સ્વતંત્ર પ્રાપ્ત થઈ સત્ય થયું, અને મન્વાદિપ્રોક્ત આચારજ પાળવો અવશ્યક ઠયો. અરે ! જિયારો સુધારો તો એક આકાશપુષ્પજ થઈ ગયો ! ગંધર્વનગરજ થયો ! અમે દલગીર છીએ, પણ સત્યને શરમ નથી, એટલે લાચાર. -

પ્રિય વાંચનાર ! હવે તને સર્વમાન્ય એક ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાયું હશેજ. ચૈતન્યપ્રધાન એકૈત દર્શનને જીવ મનન કરી દહાવી લે, ને પછી એ દર્શનના સિદ્ધાન્તાનુસાર આચાર વિચાર રાખ—આ અંતરે આરંભે સમજાવેલા મન્વાદિ સ્મૃત્યર્થ સદ્ગમ રીતે અનુસર, તો પરમાર્થદર્શન મોક્ષ તંને સહજમાં સિદ્ધ થશે. ધર્મ એ શબ્દનો અર્થ હવે તારા લક્ષમાં સ્પષ્ટ રીતે ઠસાવ; ધર્મ તે નથી વાતમાં સમાતો, નથી બકિતમાં સમાતો, નથી તકરારમાં સમાતો, એ તો કેવલ જ્ઞાનરૂપજ છે. મનુષ્યના સ્વભામાં રહેલી પરમાર્થ પામવાની ધૃત્તાનો આવિર્ભાવ છે, તેને સંતોષવાનો માર્ગ છે.* કોઈ કહે છે કે-ધર્મ તો કેવલં શ્રદ્ધાત્મક છે; કોઈ કહે છે શ્રદ્ધાવિરુદ્ધ જે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરવાની બુદ્ધિ તે રૂપ છે. અમે કહીએ છીએ કે ધર્મ ઉભયરૂપ છે, બુદ્ધિ તથા શ્રદ્ધા ઉભયરૂપ છે, ઉભયે એક છે. ધર્મ સમજાય તોજ આવર વિચાર નીતિ રાજ્ય વ્યવહાર ઇત્યાદિ સર્વ નિયમાય; નહિ તો શુદ્ધાનવિનાના નાવનીપેડે ધર્મવિનાનું મનુષ્યનાંત્ર ગમે ત્યાં અથડાઈ ભાગી જાય. જીવમાત્રે પરમાર્થ શામા માનવો—પોતાના સ્વભાવને કેમ સમજવો—દુઃશમાં મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ, મનુષ્યરૂપે જીવવાનું સાર્થક, શામાં માનવું—એ નિશ્ચય થાય તેનું નામ

ધર્મ, અને તે નિશ્ચય-યથો એટલે દુરત તદ્દનુસાર નીતિ આચાર-વગેરે સદ્ગુણ પ્રાપ્તિ યત્નાનાં; માટેજ ધર્મ વિચાર, એ પ્રથમથીજ આવશ્યક છે, ને તે કર્યાવિનાનું જીવિત મરણજ છે. આમ રહસ્ય યોજી સર્વમાન્ય એક ધર્મરૂપે અદ્વૈતદર્શનમાં નિમગ્ન થઈ, સર્વ ધર્મ, સર્વ વિચાર, સર્વ આચાર, સર્વનું તત્ત્વ ગ્રહણ કરી વિરોધ ટાળવો, અને પરપ્રેમમય આત્મભાવ વિસ્તારવો એજ સર્વ મંગલનું પરમમંગલ છે.

ત્યારે એટલુંજ સિદ્ધ સમજાય કે સર્વમાન્ય એકધર્મ કેવલ અદ્વૈતજ છે એ ધર્મરહસ્યને અનુસરી જે પુરાણકલ્પનાઓ છે તે પણ કલ્પના નથી, પણ તત્ત્વવિચારનીજ ભાષા છે. આજકાલના અનેક મેક્ષમ્બુલરો કહે છે કે વેદસૂકતો મૂલમનુષ્યની બાલભાષા છે, કુદ-રતનાં ચિત્રના બાલકોએ-ક્યાં હોય તેવાં વર્ણવેલો છે, અને એક સૂર્યના ચમત્કારની કલ્પનામાથી, કે એવીજ અન્યકલ્પનામાથી, અનેક વિકૃતિઓ થઈ, દેવાદિનો જન્મ થયો છે!! આવું શા માટે માનવું પડે છે? આપણે એનું ઉત્તર આપીજ ચુક્યા છીએ. વર્તમાન સુધારા જેવો સુધારો કદાપિ હોઈ શકે નહિ, ને હતો નહિ; અને સદ્ધિ, બાઈબલમાંનાં ૬૦૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે પ્રાચીન કરતી નથી. આ બે બાધકારકવાંત સ્પષ્ટ રીતે કલ્પનાજ છે, વહેમ માત્ર છે, એમ આપણે આટલે સુધીમાં જે પૂરાવો આપી ગયા તેથી સિદ્ધ થાય છે. 'જીઓલોજી' ના શોધોથી આપણાં કલ્પ, મન્વંતર, યુગ, સર્વે ખરું

• જુઓ પ્રકરણ, ૨, ૩. એ પ્રકરણોમાં જે વિચાર આપેલા છે તે ધણું કરી વર્તમાન સમયે જેવી રીતે એ વિષે મનાય છે તેવા આપેલા છે. મારા પોતાના નથી.

ઠરેછે, એટલુંજ નહિ, પણ છેક માઓસીન અને ઇસોસીન સમયે પણ પૃથ્વીપર મનુષ્યો હતાં અને રામાયણ ભારતદિમાં કહ્યો છે તેવોજ સુધારો તે સમયે યથાસ્થિત હતો એપણુ પ્રાયશઃ સિદ્ધ જોવુંજ છે. મૂળ વેદમાં પણ તેવાજ સધારાનાં રપટ પ્રમાણો છે જેની દા વીક્સન જેવાએ પણ સત્યતા સ્વીકારીછો. છતાં વેદસૂકનો કલ્પનામાત્રજ છે ! બાલકોની યોગદી બાપા છે ! આ પૃથ્વી ઉપર એકએકજ આવી, પડેલાં છે. હાથ પગ ને આંખ કાનવાળાં તથા મનોયુક્ત જંગલી માણસ કાલિ-દાસ કે ભવભૂતિ અથવા શેઠસ્પીઅર કે વડેસ્વર્થ યર્ષ શકે, પણ મેક્ષ-મ્યુક્ષર કે લેખર અથવા સ્પેન્સર કે હક્કલી યધ ન શકે, એ પણ અભિ-માન, મતાધ, દુરામ્મહ, નહિ તો બીજું શું ? આપણા દેવ તે પથરા નથી, ત્રિશ્વચમત્કારમાત્ર નથી, કલ્પકલ્પનાના તરંગ નથી, પણ પરમ-રહસ્યરૂપ તત્ત્વ છે, ત્રિશ્વવ્યવસ્થાના મહાનિયમો છે, સર્વમાન્ય પરધ-ર્મરૂપ પરમતત્ત્વ સમજવાની બાપાની બારાફરી છે. વેદ પણ નથી હજાર, બે હજાર, કે પાંચ હજાર, વર્ષ જૂના, પણ અનાદિ તે ખરા અનાદિજ છે. કેમકે છેક ઇઓસીન સમયના આટલાન્ડીયન* (રામા-યણોક્ત રાક્ષસાદિ† — જૈનના અનેકહસ્તપરિમાણુ દીર્ઘ તીર્થંકર) મનુ-ષ્યોને પણ એજ વેદપરિચિત્ત હતા, ને તેજ, નવા નવા યુગે એકના એક વ્યાસે, અનેક અવતાર ધરી, ચતુર્ધા વ્યવસ્થાપ્યા છે. યુગ, પ્રલય, સર્વ વ્યવસ્થા સપ્રમાણુ છે, ને મનુષ્ય પણ આ પૃથ્વી ઉપર કલ્પના

† જાણે પણ. જુઓ રીલીજીયન્સ એક્ષપન્ડિઆ તે તો વેદને શ્રદ્ધામાર્મિક રહસ્યના જોષક ધારે છે.

* કોઈ મહાયુગમાંના કેમકે એક ઇઓસીન સમયજ હજોયોછ પ્રમાણે તેટલો જૂનો થવા જયો; .

† રાવણનું વેદમાધ્ય વારંવાર મણુવામાં આવેછે—જુઓ પ્રકરણ ૨

કેવળ એવાં તપેછે (છેક એથી નેતું હજાર કે લાખ વર્ષથી વાનરમાથી પેદા થયું નથી) એટલે વેદ—ખરોડાનરાશિ—અનાદિજ છે. આવી સંગતિ સર્વથા ઘટિત છે, સપ્રમાણ છે, ઓગણીસમી સદીના ત્રીવ પ્રભાકરની પ્રભામા પણ ઝખી પડતી નથી; ને એટલામાટેજ વેદમુક્તો ધર્મારભના સમયના નહિ, પણ ધર્મવર્દિની ખરી પરાકાષ્ઠાના સમયના છે. આપણે પ્રકરણ ૧-૨-૫ માં ધર્મોત્પત્તિનો ક્રમ સમગ્રવચા જે પ્રયત્ન કર્યોછે ને યદ્યપિ મૂલ ધર્મ ભારનાપરવે યથાર્થ હશે છતાં, તે ધર્મભાવનાનું મૂલ વેદ નથી એ તો સિદ્ધ છે.

જડવાદે જે રચના ઉઠાવીછે તે કેવળ જલ્દપ, જ્વલિતપ, કે વિતાપડા રૂપ છે. જડવાદ પોતે પોતાનીજ તકરારોમા ગુચાઈ જઈ ઓટો પડવા જાયછે, તો ચૈતન્યવાદની વિરુદ્ધ કાંઈપણ સિદ્ધ કરવાને સમર્થ થયાથી થાય, આવા જડવાદને અનુસરી વર્તમાન શતકમા તેજ-સ્વી “સુધારો” થઈ આવ્યોછે, ને તેનો ચાલતા હાલતા વિજય વિચારી આખી પૃથ્વીના લોકો આનંદમ ભાન જુલી ગયાડે- પણ હવે વિચારો કે સુધારાના પ્રેરક જડવાદના જે સિદ્ધાન્તો છે તે ક્વલ પૂર્વાપર ત્રિષ્ટ છે એટલુંજ નથી, પણ જે ખરૂં સત્ય છે, જે યથાર્થ વિશ્વવ્યવસ્થા અનુભવથી સિદ્ધ સમજી શકાયછે. જે પરમાર્થની ચોખ્ખતા જુદી રીકારે છે, તે સર્વથી તે ઉલટાજ દોડેછે. સત્યભાસ્કરના પ્રચંડ તેજને “સુધારો”

‡ વેદમાં જે શક્ય સમાયજ છે તે મનુષ્યોએ, પ્રકરણ ૧-૨-૫ માં રક્ષા પ્રમાણેજ પ્રાપ્ત કરેજ એમ ધણાક નથી પણ માનતા, એમ દેદે છે કે મનુષ્યોના પિતૃમન્વાદિ-તે દ્વારા એ વેદ તેવાજ કતરેલા છે. ન્યારે વેદમાં દેવતાનો ભાસજ નથી ને મનુષ્ય અનાદિથી છે, ત્યારે આયું માનવામાં પણ બાધ નથી.

* જલ્દપ, જ્વલિત, વિતાપડા આ ત્રેયના અર્થ જુઓ પાછળ. ન્યાયદર્શન

સહન કરી શકે તેમ નથી. છતાં જડવાદની અંધપરંપરામાં દોરાઈ મનુષ્યો વિશ્વકર્મની વિરુદ્ધ પોતાનાં આચાર વિચાર રચેછે, ને એમ જાણે છે કે અમેજ પરમસત્ય સમજી ખરે માર્ગ ચાલીએ છીએ, ને ખીજા તો વહેમી, જંગલી, ખેતકુશ છે!! જડવાદની નીતિ કેવલ સ્વ-ચ્છંદી, અર્થાત્ મરજીમાં આવે તેમ આચારવિચાર રાખી, જેથી હું અને મારું સર્વથા પુષ્ટ થાય તેમ વર્તવું, એવીજ છે, એમ વર્તવામાં પણ આ દેહનો જંગ થયા પછી જડમાત્ર જડમાં મળી જનારું છે એટલે કર્માદિ કે પુનર્જન્મોદિ એકે વૃદ્ધેમ માનજ છે, માટે અવિશુંખસ સ્વ-ચ્છંદાચાર ગમે તેટલી સીમાસુધી પ્રવર્તાવતાં પણ બાધ નથી. અનું નામજ જડવાદીઓ મોક્ષ કહેછે. અમે આ સ્થલે પ્રખ્યાત યુટિલિટી વગેરે જડવાદનાં નીતિસત્રો વિસરી જઈ બોલતા નથી; પણ “ જે વાતથી ધણામા ધણા માણસોને ધણું સુખ થાય” તે વાત પરમાચારરૂપે સ્વીકારનારનેજ અમે પૂછીએ

* એજ યુટિલિટિનો સિદ્ધાન્ત; જુઓ બેન્થમ, મિલ, વગેરેના મંથ-પાશ્વાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓમાં નીતિસબંધી સિદ્ધાન્ત રચવામાં ધણીજ ગરબડ છે. જેઓ કર્તારૂપ ઇશ્વર માને છે તેમને તો કીલ્લ છે કે ઇશ્વરવાક્યને નીતિ એમ માની હીસાબ પતવેલા. પણ જેમના પગ કૂધમાં ને કહીમાં એમા છે, જેઓ જડવાદ માનેછે, ને નીતિનો ડોળ કરવા ભયછે તેમને ખરી આંટી આવે છે. જડવાદ પ્રમાણે તો કેવલ સ્વચ્છંદાચાર એજ નીતિ પ્રાપ્ત થાય; પણ તેમ બોલણું એ તો “ સુધરેલા ” ને જંગલીમાંજ ખપાવે; આરે, કેવલ પશુજ જનાવે! ત્યારે શું કરવું? આમતેમ મારીમચડીને, અને જે જાણીઓ છે તે ‘યુટિલિટિ’નો વાદ ઉભો કરવો પડ્યો છે તે ખોટા નથી, પણ તેના કરતાં આપણે આત્મવાદ હૃદયગણેા સત્ય છે. એ આત્મ-વાદને કાંઈં મળે એ રીતે યુટિલિટિનેજ સમભવનાર પ્રખ્યાત કામીને

છીએ કે આમ માનવા કરતા “યથાર્થ” વસ્તુગતિરૂપ સિદ્ધવિશ્વવ્ય-
સ્થાનુસાર જે વાત હોય ” તેજ પરમાચાર એમ માનવું તથા યો-
લવું એ કેટલું વાસ્તવિક, સત્ય, અને સર્વમાન્ય છે ? જેઓ જડમા-
ત્રથીજ વિશ્વમાત્રનો વ્યાપાર સમજાવવાનું અભિમાન રાખે છે તેમને
તો યોગ્યજ છે કે તેમણે જડ એવા આ એકદેહને અનુકૂલ જે વ્ય-
વસ્થા હોય તેને મોક્ષ, નીતિ, સુધારો, ગમે તે નામ આપી વખાણવી;
પણ ચેતન શક્તિવિના જડને પણ ઉભું રહેવાનું સ્થન મળી નથી
શકતું એમ સ્વસ્થ સમજનારાએ તો અનાદિસિદ્ધ વિશ્વનિયમાનુસારે
આચાર તેજ સ્વધર્મ જાણી સત્યમાર્ગથી ચલવું નહિ. મૂલં નાસ્તિ
કુતો શાખા ? જડવાદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તો તેને આધારે ઉભી
રહેવી નીતિમર્ષાદાની રચનાપણ અપુષ્પમાત્રજ છે. જડવાદની ની-
તિના પરિણામ જેવા હોય તો પાશ્ચાત્યદેશની નીતિ જેમથી સૂક્ષ્મ
રીતે સમજાય એવા શ્રંથ વાચો, એવા અનુભવ વાતચીતથી, અવ-
લોકનથી, વિચારથી, મેળવોજ; ચૈતન્યવાદની નીતિના પરિણામ સમ-

જ થ જેવા યોગ્ય છે. આપણી યુનિવર્સિટિની એમ એ ની પરીક્ષામાટે
એ શ્રંથ વચાવ છે, તે ઉપરાંત સીનલિકનો શ્રંથ પણ વચાવ છે, તેનેજ
વિચારો. એમા અનેક નીતિધોરણો તપાસ્યા છે, ને છેવટ યુટિલિટિ ઉપર
વલણ હોય છે, પણ તેને એ સિદ્ધ રીતે સર્વમાન્ય મણવાનો પ્રયત્ન
આપી શકાયો નથી આ બધું પરિણામ જડવાદને વળગી રહેવાથી આવે
છે, ચૈતન્યવાદ સ્વીકારી પરમરહસ્ય વિચારો તો નીતિ, રીતિ, બધું પરમ-
સત્યરૂપ, સર્વમાન્ય, એકરૂપ, સમન્વશે.

* નોબેલ વગેરે વાચો, પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ વિચારો. આખી દુનિ-
યાનાં મનુષ્યોના આચારવિચારનું અવલોકન કરી માનુષસાજ (એન્થ્રોપો-
લોજી) ના પ્રખ્યાત પ્રમાણભૂત પ્રો. ઈફ્નોટ્ટફેલ્ડસના “હ્યુમનસ્પિરીટ”

જ્યાં હોય તો તમારી આસપાસજ દૃષ્ટિ કરો અને પૂર્વનાં મહાત્મ્ય પીર્ય, પરાક્રમ, પ્રેમ સંભારો. અરે આજજ એક ગામડીઆને મરતો જુઓ, ને એક જડવાદી સુધરેલાને જુઓ. એક, મરણને ખુશીથી ભેટે છે, ખીન્ને, તેનાથી ડરીને કંપે છે; એક પ્રવાસે જતો હોય તેમ રાજ થાય છે, ખીન્ને શંસીએ જતો હોય તેમ રડે છે. સામાટે આવું છે ? આ દુનીયાં વિના ખીજી દુનીયાં નથી, આ જીવિત વિના ખીજું જીવિત નથી, માટેજ. તેથીજ, મનુષ્ય કેવી રીતે પોતાનો સ્વાર્થ સારામાં સારી રીતે સાધે છતાં નીનિમાનું ગણાય તે માટેનાં સર્વસાધન-ક્રમાઈ

નામના અંશમાં પ્રકરણ ૩૪-૩૫ વાંચી જુઓ. “યથાર્થ રીતે અવલોકતાં ગોરાઓપણ, સુધરેલા છતાં, સદાચાર પરત્વે તો, કાળા (હળસી) કરતાં ભાગ્યેજ સારા હશે.....મીઠો રોજ લાગે છે કે ‘આપણે (ગોરા) જ્યારે તેમનામાં (કાળામાં) જઈ વસીએ છીએ ત્યારે તેઓ ભોળા અને વિશ્વાસુ હોય છે, આપણે તેમનાથી છટાપડી જવા તૈયાર થઈએ છીએ તેટલામાં તેઓ હુમ્મ્યા અને અવિશ્વાસુ થઈ ગયા હોય છે’ મૂલે મિતાહારી, પરાક્રમી, પ્રમાણિક, એવા લોકને આપણે દારૂડીયા, આજસુ, અને ચાર જનાવીને છીએ. આપણે દુરાચાર તેમને શીખવી, એજ દુરાચારને તેમને નિર્મૂલ કરવાનું કારણ ગણીએ છીએ.....જીવ (મનુષ્યજીવ) પ્રતિ દયાના સંજોગે તો ગોરાઓ કાળાને કપડો દઈ શકે તેમ નથી.”—પાનું ૪૬૨-૭૩. એજ અંશમાં એજ પાને આપેલાં દર્શાન વાચનારને કંપારી છુટયા વિના નહિ રહે, ને “સુધારા” નો પૂર્ણ લક્ષ્ય પણ તે વાંચી ધિક્કારનો ઉચ્ચાર કર્યા વિના નહિ અટકે. સમુદ્રમાં ફળતાં માણસોને મદદ કરવા જવાનો વેરા કરી, હાય લાગતા મનુષ્યનાં ગળાં કાપી લઈ, ડોકાં બ્યાપારાર્થે લઈ જવાની

સુચ્ચાઇ, વ્યભિચાર, વ્રસન, ઇત્યાદિ—જડવાદે પૂરા પાડવા માડયું છે. એની આગળ ચૈતન્યવાદની નીતિ ખાચારી ધૂજે છે. થયરતી થયરતી પણ મરનારી નથી. મનુષ્ય સ્વાર્થ પરમાર્થ એકજ સમજ પિંડ બ્રહ્માડનો પરપ્રેમમય આત્મભાવ પામે; આતર અને નાભ— મન વાણીકર્મ—સર્વ એકજ રાખે: સત્યરથજ બની બ્રહ્મ થાય; એ તેનો દૃઢ આધાર છે. જડવાદના સુધારાને બજ મનુષ્યજીવિતનો અર્થજ અવળો ગ્રહણ કરવો, અને એમ, અતુલ્યગતને પાણીને મૂકે ધૂળધાણી કરવું એજ પરિણામ આવે છે. ચૈતન્ય બ્રહ્મવાદને નમી મનુષ્યજીવિતનો મથાર્ય હેતુ સમજ, વિશ્વક્રમાનુસાર ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી બ્રહ્મમયતા પામવી એ ફલ ઉપજે છે. એકમા પાપ છે શ્રીજર્મા પુણ્ય છે: પાપ-પુણ્ય-શું? કલ્પના છે. વિશ્વક્રમની મર્યાદાને અવળી રીતે પટ્ટી, આડા ચાલી, દુખ વહોરવું એ પાપ, વિશ્વક્રમ મથાર્ય સમજ તદનુસાર તદ્દુપ થવું તે પુણ્ય. દુ:ખ ને સુખ ! કોઈ કહેશે કે વિશ્વક્રમાનુસાર વર્તવાની વાત કરનારો પણ કના વર્તનાનુસાર તત્કાલ જનભાગી થાય છે ? વિશ્વક્રમજ ‘તત્કાલ’ ને મણકારતો નથી, જાતુવિના ફલ આવતા નથી, પણ આન્યાવિના રહેતા નથી, આજ, કાલ, સો વર્ષે, આ જન્મે, અન્ય જન્મે, કે કોઈ યુગે, મન્વન્તરે, કે રહે ! પાપ પુણ્ય-સુખદુ:ખ-એ પણ થયે તો સ્વાર્થજ એમ યુટિલિટેરિઅન જડવાદિ ચંદા ઉઠાવશે, પણ ચૈતન્યવાદનો એજ-ધર્મધ્વનિ છે કે સ્વાર્થ પરમાર્થ એકજ છે—સ્વ અને પર છેજ નહિ ‘હું’ અને ‘તું’ મુદા માનવાનાજ નથી—પિંડ તેજ બ્રહ્માડ છે*. એજ મોક્ષ કૈવલ્ય.

* પ્રખ્યાત બિરાપ બટવર વગેરેનો “કોન્સીઅન્સ” એટલે બુદ્ધિનો વાદ કાંઈક આવોજ છે એ એમ માને છે કે સર્વ મનુષ્યામા, સારાસારને

અંતઃકૌલા વહિઃ શૈવાઃ સમામધ્યેચ વૈષ્ણવાઃ । નાનારૂપધરાઃ
 શાક્તાવિચરન્તિ કલૌયુગે ॥ કલિયુગમાં કહેા કે ઓગણીસમી સદીના
 સુધારામા કહેા તે એકનુ એકજ છે. માણસો જ્યા એકએકને જનાવર
 કરતા પણ વધારે દૂરતાથી ને નિર્દયતાથી રંજડવામ.જ સદાચાર
 સમજે છે. એ કલિ-કલહ-નહિ તો ખીજું શું ? સુધારામાં પણ ખીજું
 શું થાય છે ? દયા અને પ્રેમ એતો નામમાત્રજ રહ્યા છે. એક જીવ
 માટે ખાધપીને મરન થવામાટે, માણસો જ્ઞાનયુક્ત કરતા પણ વધારે
 જુઠાં, ઝેર ભર્યા, જીવિત ગાળે છે, ને ઉપર ઉપરથી ટાપડીપ કરી,
 પોતાનો સદાચાર ખીજને ભેષે છે !! મન, કર્મ, વાણી તથા ત્રણમાર્ગે
 ચાલે છે, “ હાથમાં માળા, ને પેટમાં લાળા ” એવો આચાર, નીતિ,
 સુધારો એમ ગણાય છે !! અરે! અનાચરે પોતાનું અંતરસડીને ગંધ
 મારી રહ્યું હોય કે, ને વાણીમાત્રમાંજ જેના સદાચારનો સમાસ છે;
 એવા છુટભોળને અસ્માવાળા, રસ્તે જતા પોતાનાં ખાધમગિનીના,
 પોતાની કપોતકલ્પનામ્પ કોઇ અનાચારને જોઈ કમકમાટ ખાય છે, ને
 મોઢું ફેરવી, તેનાથી વેગળા નાસેછે. પણ એનામાં ને તમારામાં શો ફેર
 ? એને છુપાયતા ન આવડ્યું, તમને આવડ્યું, આટલોજ; જોકે, એના
 એક અનાચાર જેવા તો અનેક ખરેખરે તમારી મીઠીચણી નીચે દમાઈ
 રહેલા છે. ત્યારે સદાચારી કોણ ? લોકલાજ, વ્યવહાર, ‘ ફેશન ’ એ

એકજ સરખો નિર્ણય કરવાની, બુદ્ધિ છે, ને તેને ન અનુસરી મનુષ્યો
 સ્વચ્છંદીને અનાચારી બનેછે. આ વાદ આપણા પિંડબદ્ધાદેક્ય વાદને તો
 ગણતો નથી, પણ સર્વાત્મવાદને કાંઈક રીતે મળેછે જે ખટલર બિરાપ
 એટલે ક્રીસ્તીઅન પાદરી અર્થાત્ તટસ્થેશ્વરવાદનો માનનાર નહોત તો તે
 જરૂર અદ્વૈત પિંડબદ્ધાંડવાદ સમજી શક્યો હોત, એમ તેનો બુદ્ધિવાદ સૂચવેછે.

બધા શું છે ? માણસોને, ગમે તેવી, પશુઓને પણ લાજ આવે તેવી,
 રીતભાત ચલાવતા છતાં, સદાચારી, સુધરેલા, જણાવવાના રસ્તા
 છે. ગરીબ પીડાતી, રોગી, છતાં માથે પાચમણુને બોળે ઉપાડના
 મથતી, હાટાતુટા લુગડાએ વીટેલા બેચાર બાલકોથી વીટળાયેલી,
 અમલાને જોઈ આપણે સુધરેલા જુટમોજાવાળા પંદરમણુની ગાસડી
 ઉપાડે તેવા પ્રસવાળો છતાં, કમકમાટ ખાઈ પાટે પડશે, વખતે ખી-
 ચારીને રસ્તામાંથી દૂર કરવા એકાદ ફટકો પણ પોતાના હાથમાં
 નાખી રહેલી 'સ્ટિક'થી લગાવશે । પણ તેજ વખતે લટકમટક ચા-
 લતી, બમકાદાર કપડા પહેરી જરા હસતે વદને 'કેમ છે' કહી વિવેક
 કરી ચાલી જતી, એકાદ સ્ત્રીના હાથમાંના જશેરનો બાર પણ 'લાવો'
 કરી ઉચકી લેવામાં પોતાને માન મળ્યું મળશે । પોતે કરોડો મણુ
 દુર્ગંધથી ભર્યા છતાં પણ, એ દુર્ગંધનો બાસમાત્રજ એક ઘોળે કપડે
 ન વીટેલા એવા ગરીબને આરોપી, તેનાથી અભડાતો હોય એમ
 અળગો ઉભો રહેશે ! આટલેથીજ અટકતું નથી. એજ ઘોળા બ-
 ગલાને એની પણ મરજી મઠ આવે છે કે પેલી જામને પાચમણુને
 બાર માથે ચઢાવવામાં મદદ કરે, પેલા ગરીબને ધધે વળગવાનું બ-
 ત.લું, બે આના આધુ, પણ તેમ કરી શકતો નથી । શા માટે ?
 પેલી 'કેમ છે' કહી મો મવકાવનારી એને હસે તે માટે । સુધારા-
 વાળા એને કુધરેલો જાયેલી માને તે માટે । એનો વેશ પૂરો બજ-
 વાય નહિ તે માટે । આવા સદાચારાળા વાતો કરી સદાચારનું
 વર્ણન કરવા બેસે તો જાણે દુધિર પોતેજ બોલતા હોય એમ લાગે,
 પણ એની પોતાની ગુણવૃત્તિ જુઓ તો તેને માણસમાં મળતા પણ
 આપણને શરમ આવે. આવા લોક પછી જીવને હમે, બોળા,

ગલી, વહેમી, ગોપલા, કહે ' પ્રેમ સમજી પ્રેમમય આત્મમાત્ર વિસ્તાર
 નારને, મનકર્મ વાણીની એકતાથી વર્તનારને, આત્મવત્ સર્વ જાણુ-
 નારને, ગાડા, બોળા બાપલા, ગણે ! ' ' કેમ છે ' કહી, રિમત કર-
 નારીનો બશેર ખાર ઉપાડીલઈ વંદના કરવામાજ જોના પ્રેમની પરિ-
 સીમા છે તેવા લોક આત્મવત્ સર્વ એ પરપ્રેમને હસે છે ! પ્રેમીને
 બાપલો કહે છે !! બાપલો તે કેણુ ? સર્વમય પ્રેમભાવે પેલીનો
 આરો ચઢાવનાર, પેલા ગરીબને રસ્તે ચઢાવનાર, કે તે બન્નેને મદદ
 કરવાનું મન છતાં યુદ્ધમોજને વળગી રહી પોતાના હૃદયોદ્ગારને
 મારી નાખનાર ? આજકાલ સદાચારનું લક્ષણુ શું છે ? કેવલ
 બાપલાપણું, મનમા કાઠક, અને વાણીમા કાઠક, સારીરીતે સંભા-
 ળથી શુભ રહે એવો દુરાચાર તેજ આજે સદાચાર કહેવાય છે. વિ-
 જયથી દુરાચાર તે સદાચાર ! પાત્રપત્યાસને ઠગી સ્વાર્થ સાધનારો
 ઢાલો, સુખુદ્ધિમાન, અને આખરદાર ! નિષ્કપટથી સત્યપરાયણતામા
 રહી પોતાની બાજી હારેલો તે બોળો, ગાડો, ને ગેરઆમરદાર ! એક
 ખુન કરનાર હાશીએ ચઢે, અનેક ખુન કરનાર પૂજય ! એકનો જીવ
 લેવો એ શુનો, અનેકનો જીવ લેવો તે પરાક્રમ, વિજય !! શાશા
 રૂપાંતરે સ્વાર્થમય પશુધર્મ તે નીતિને નામે પ્રવર્ત્યો છે ! સ્વાર્થમાત્ર
 સાધવાનેજ માણસોએ એક એકને બંધનમા નાખવા વિચિત્ર-સ્થિતિ
 બ્યવસ્થાઓ રચી, તેને કાયદા, નૈતિ, ધર્મ, એવાં નામ આપી કે-
 વલ પશુધર્મજ વિસ્તાર્યો છે. પ્રેમભાવનો મહિમા કોઈ સમજતું !
 નથી. સુનારનો પ્રેમ પણ સુધરેલો છે. દેડકાને મન ખુશસુરતીનો
 નમુનો પોતાની દેડકીજ !! પ્રેમનું નામ લેનારા પણ પુત્રપ્રેમ ને પિ-
 તૃપ્રેમ, મિત્રપ્રેમ ને પત્નીપ્રેમ, એવા નિયમોમા પ્રેમના વિભાગ કરે

છે, ને આમ પ્રકારાન્તરે સ્વાર્થમાત્રનેજ પ્રેમનું નામ આપી જગતને
 છેતરે છે । આમ વિજૂથી દુરાચારજ સદાચારને નામે ખરે છે !
 મન અને તનના રોગીઓ માટે બાધેલી શાલાઓ બરાબ ગયેલી
 રહેવામા આવે છે, પણ અમે બાણીએ છીએ કે એમ કરવા કરતા
 મન અને તનના રોગપિનાનાને માટે શાલાઓ બાધી હોય તો તેમા
 વસનારાજ નહિ મળે. અરે ! હૃદય પાછુ હઠે છે, બુદ્ધિ પિચ્છ થઈ
 'જાય' છે, વાણી બોમડી ચર્ચ જાય છે, જડવાદના ઝગઝગતા સુધારાને
 ક્યા કરા જોઈએ, ક્યા ક્યા ઝાંખીએ, ક્યા ક્યા વર્ણવીએ । યાદ-
 ઝગીવ સુરં જીવેત્ ક્ષણં છત્વા ઘૃતં પિવેત્ ભસ્મીમૃતસ્ય દેહ-
 સ્ય પુનરાગમનં કુતઃ એ સૂત્રને નમસ્કાર । । ।

પ્રિય વાચક ! પ્રેમભાવ એજ ઐશ્વર્ય છે. માણસમા, આખાપિ-
 થમા પણ, જો ઈશ્વરનું રૂપ કંડી પણ દેખતો હોય તો પ્રેમમાજ દેખ
 એ પ્રેમ તે સર્વાત્મભાવ એજ—આત્મવત્ સર્વ—હું તેજ હું—વચમા
 નહિ લોકલાજ કે દેશનનો પટ તર. એ પટ તરે સંતાકુદ્ધી રમવી અને
 કાળા ઉપર ધોળો રંગ ચોપડી તેને પ્રેમને નામે ચલવવું, એ કામ સુધા-
 રાને સોપ, તારે તો પટ તર છેજ નહિ, મનકર્મવાણી એકજ છે, પ્રે-
 મમય આત્મભાવમા તારે કેવલ અદૈતજ છે. જડવાદ—અદૈતચૈતન્ય
 વાદ ! હવે તમારો હીસામ ખતવો, તમારી લડાઈનો છેડો લાવો. પ્રેમ
 પ્રેમ ને પ્રેમ એજ આચારમાત્રનું રહસ્ય છે, ધર્મની પરાકાષ્ઠા છે,
 જીવન્મુક્તિ છે પ્રેમ તેજ બ્રહ્મ, તેજ અદૈત, તેજ સર્વજ તેજ મોક્ષ,
 જેમ જેમ આપણે અદૈતસિદ્ધાન્તને પાશ્ચાત્ય જડવાદ કે ગમે તે વાદ

*સ્મરણુકર ઉવશીવાક્ય દયા ધર્મકો મૂલહે પાપમૂલ અભિ-
 માન । તુલસી દયા ન છાંડિયે જવ લગ ઘટમેં પ્રાન.

સાથે સરખાવતા જાણીએ છીએ તેમ તેમ આપણને તેની મહત્ત્વ
 અને ગૂઢતા સહજમા પ્રતીત થાય છે, અને એજ પરમ રહસ્યરૂપ
 પરમસત્ય છે એમ નિશ્ચય થઈ, આપણને આપણા આર્યવિદ્યા
 ઉપર પ્રેમ પ્રેર્યા થાય છે. અદ્વૈતદર્શન એ એવું પરમ સત્ય છે ?
 આપણા આર્યદેશનાજ અનેક તત્ત્વવિચાર- (દર્શનો) . સ પ્રદાય ?
 પથથી તે અગત્ય નથી, સમાજને અને સુધારાથી તે અજાણજનું નથી
 ને પાશ્ચાત્ય જડવાદથી જરાપણુ ડગતું નથી. આટલુંજ નથી, પણ એ
 સર્વેકરતા શ્રેષ્ઠ, રહસ્યરૂપ, પરમાર્યમય, અને પરમસત્ય, છે. ઇતિ
 દેશના પ્રાચીન ધર્મોમા પણ અદ્વૈતદર્શનવિના ખીજી તત્ત્વ સિદ્ધિ
 થઈ શકતું નથી. પરસ્પર વિરુદ્ધ જાણાતા, અન્યોન્યના દ્વેષ કરત
 સર્વ ધર્મો અદ્વૈતબ્રહ્મને નમવામા પરપ્રેમ રાખે છે પરપ્રેમમયતામ
 વિરોધ છેજ નહિ. અહો ! “ જોગણીસમી સદીનો સુધારો ”
 પણ હવે હજીવે હજીવે અદ્વૈતના બહુ વળતો જાય છે, એ યોડી
 આશ્ચર્યની વાત નથી. ક્યો વિચારવાન માણસ હવે યુગવ્યવસ્થા
 ઉપર અપ્રતીતિ કરશે ? યુગેયુગે નવા નવા વિચારો એની મેળેજ
 રુદ્ધ છે. અદ્વૈતનો પણ હવે યુગ આવ્યો છે. ત્યારે એ અદ્વૈતજ

● કોઈ એવી તકરાર કરશે કે અદ્વૈતધર્મ સર્વમાન્ય તો છે, પણ તે
 હામનો નથી કેમકે બહુ મહત્ત્વ તથા અત્યંત બુદ્ધિમાનનેજ સમજાય તેવો
 પરમ ધર્મતુ સ્વરૂપઆવું હોય નહિ, અર્થાત્ લાઘવવિનાનું હોય નહિ.
 આ તકરાર ખોટી નથી, પણ જની વિચારવાની આવશ્યકતા ઉ ધર્મોત્તાર
 વિશ્વવ્યવસ્થાતુ તત્ત્વ સમજવાને ગદન બુદ્ધિની જરૂર છે. ને તે ક્યા
 ધર્મોમાં નથી ? બધેજ છે-પાશ્ચાત્ય જડવાદમા તેમ ઈસુને બહુ મોક્ષ મેળ
 વવાના સહજ માર્ગમાં પણ, હતા શ્રુત્તવા સહજ ઉપદેશ પામી ધર્માચાર
 ગ્રહણ કરવામા લેણપણુ બુદ્ધિમાહાત્મ્યની આવશ્યકતા નથી, એક અસ્પેષ

१४ साधन अष्टक.

शुद्ध.

११ २२ धा

अष्टा

१३ १ दशरूप

प्रकाशरूप

१५ १ अक्षयुवर्ग

अक्षयुवर्ग

१६ १ प्रधानपञ्चान

प्रधानपञ्चाने

१८ १८ विधा यमरूप

विधनियमरूप

१९ १९ दश

दश

२० १९ सुधी

सुधी

२१ २९ भोग

भोग

२२ १ आय

आय

२३ १० नगदुपति

नगदुपति

२०२ १४ दहेवा

दहेवा

२०४ १८ श्रौत

श्रौत

२०५ ११ सप्त

सप्त

२०६ १० पोताना

पोताना

२११ ६ वस्यनु

वस्यनु

२१ ११ दसत्वापत्य

दसत्वापत्य

२१ ७ नामक सु.

नामक सु.

२१३ ७ पाणवना

पाणवना

२२२ १५ ते सेन

ते सेन

२३५ १ वही, साधन

वही, साधन

२४ १८ ररवो

ररवो

२४० ३ यात्रा

यात्रा

૪૮ લાઘવ અશુદ્ધ -

૧૪૭	૩	મહોત્સાહે
૧૫૨	૬	ચેતન્ય
૧૬૮	૧	જનમતમા
"	૧૧	નિત્યાનિત્યના
૧૮૮	૬	શ્રુતિ
૧૮૮	૧૭	દેતાદૈત
૧૯૭	૯	વર્સતુ
"	"	પદાર્થમાજ
"	૧૬	નામનો
૨૦૨	૨	બન
૨૦૫	૫	પાપ
"	૨૦	કારણ
૨૧૪	૨૨	ધમ
૨૨૩	૬૩	સ્વભાવ
૨૩૧	૧૪	ચદ્રથી
"	૧૮	ઈડા
"	૧૮	સર્વેનું
"	૧	મધુશ્રમિક
૨૩૬	૨૧	મનોજવિવિના
"	૧	પ્રાપ્તયે આરબતુ
૨૪૦	૬	માગને
૨૪૪	૭	સવર્મ
"		

શુદ્ધ
પડોત્યાડે
ચેતન્ય
જોનમતમા
નિત્યાનિત્યના
શ્રુતિ
દેતાદૈત
વસ્તુ
પદાર્થમાજ
નામને
બની
હોપ
કરણ
ધર્મ
સ્વભાવ
ચદ્રથી
ઈડા
સર્વેનું
મધુશ્રમિક
મનોજવિવિના
પ્રાપ્તયે આરબતુ
માગને
સ્વર્મ

૧૪ લાઘન અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૪૭ ૧૭ વ્યવથા	વ્યવસ્થા
૨૪૯ ૨૨ ૧	૭
૨૫૦ ૧૬ વશેષિક	પેશેષિક
૨૫૨ ૧૦ તા -	તો
૨૬૪ ૧૨ 'શાનાધીત	શાનાધીનત્વ
૨૬૫ ૧૭ રીતે	રીતે
૨૭૨ ૧ પાપણાદિ	પાપણાદિ
૨૭૪ ૫ કેટલીક	કેટલીક
૨૭૫ ૨૧ કૃતરથ	કૃતરથ
૨૭૭ ૭ આચાર	આચાર
" ૧૩ કર્મ	કર્મ
૨૮૬ ૮ તે	ને
૩૦૪ ૭ કાલાવિભાગ	કાલ વિભાગ
૩૦૫ ૨૧ વત	વાત
૩૦૭ ૧૧ આત્મ	આત્મા
" ૧૨ વિષ્ટના	વિષ્ટનો
૩૦૯ ૨૧ દર્શનો	દર્શનોના
૩૧૩ ૪ પ્રવૃત્તિનું	પ્રવૃત્તિનું
" ૫ નાધને -	બોધને
૩૨૮ ૧૬ ધર્મસાન	ધર્મસ્થાન
૩૩૦ ૧૬ ગર્ધ	યર્ધ
૩૩૯ ૧૯ ચેતન	ચેતન

૫૪	લાઇન	અશુદ્ધ
૩૪૪	૧૮	ભોદ્ધ
૩૫૬	૧૬	બતાવવાને
૩૬૭	૮	ગવેલું
૩૭૬	૨	તત્તવિચાર
૪૦૦	૧	સામે તેમ
૪૦૨	૧૧	પામ્યો-
૪૦૪	૧૫	પ્રાદુર્ભાવ
૪૧૦	૪	કંકાશ
૪૩૧	૨	સ્વર્થ
૪૧૯	૨૩	પેપ
૪૨૫	૧૮	થયો
૪૨૭	૮	બ્રહ્મ
૪૩૩	૨૪	મેનોપી, ધસિમ
૪૩૯	૧	એટલો
”	૨	સુધારો
”	૫	ગજતાગમ
૪૪૧	૧૩-૧૪	પણપણ
૪૪૬	૧	માછા
૪૪૯	૧૮	કેઇ
૪૫૦	૧૬	પ્રેક્ષિતર

શુદ્ધ
બુદ્ધ
બતાવવાને
ગણાવેલું
તત્તવિચાર
સામે સાર્થક રીતે ઉ-
ટલો છે તેમ એનું વસ્તુ
સપ્રદાયની અનીતિ સાંમે
પામ્યા
પ્રાદુર્ભાવ
કંકાશ
સ્વાર્થ
પેપ
થયો
બ્રહ્મ
મેનોપીધસિમ
એટલો
સુધારો
બતાવાય
પણ
માછા
કેઇ
પ્રેક્ષિતર

पृष्ठ	लाघनि	अशुद्ध.
४५२	१३	गुह्यत्वा
४५७	३७	हरती
४६८	२४	विताण्डा
४७०	१०	आनु
४७५	१८	भवकावनारी
४७६	५	संय ^३
१	१३	परित्यज्य
१	१६	सवनी

शुद्ध.
गुह्यत्वा
हरती
विताण्डा ^१
—आनु ^२
भवकावनारी ^३
सत्य
परित्यज्य
सर्वनी
